'વિવિધગ્રંથમાળા' ગ્રંથઅંક ૨૯૯ થી ૩૦૨, વર્ષ ૨૬ મું, સં. ૧૯૯૩

संत तुकाराम

८२२२

मूळलेखकः-श्री. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर बी. ए.
अनुवादकः-चंपकलाल माणेकलाल शुक्ल
મુ. આણંદ (હાલ મુ. કલકત્તા)

सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय तरफथी
संपादक अने प्रकाशकः भिक्षु-अखंडानंद
અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

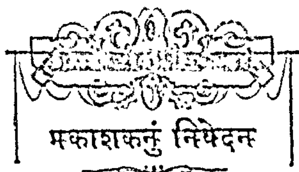
પૃષ્ઠ ૬૪૮, આવૃત્તિ ૧ લી, પ્રત ૮૦૦૦, સં. ૧૯૯૩
મૂલ્ય રૂ. ૨) ટપાલખર્ચ જુદું

પુ. ૩.

અમદાવાદમાં "સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય" માં
ભિક્ષુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

સંત તુકારામ

प्रकाशकनुं निवेदन

"વિવિધ ગ્રંથમાળા"ના ત્રીજા (સં. ૧૯૯૩ ના) વર્ષના ગ્રંથાંક ૨૯થી ૩૨ તરીકેનું આ પ્રથમ પુસ્તક છે.

વિક્રમના ૧૩થી ૧૮ મા સૈકા દરમિયાન મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશને પાંચ પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્માઓએ પોતાની અસાધારણ પ્રતિભાથી દીપાવી ગયા છે. એ મહાત્માઓ જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ, તુકારામ અને રામદાસ છે. આમાંના ચાર સંતો કેટલાક પ્રકીર્ણ ગ્રંથો ઉપરાંત એકેક અતિ ઉપકારક વિરાટ ગ્રંથની પ્રસાદી પણ જનસમાજને આપતા ગયા છે. એ ગ્રંથો તે જ્ઞાનેશ્વરી, એકનાથી ભાગવત, તુકારામના અભંગ અને રામદાસનો દાસબોધ છે. આ સર્વ મહાત્માઓ અસાધારણ જ્ઞાન-ચારિત્ર્યવડે ઉત્તમ ઉપદેશ આપી મહાન ઉપકાર કરી ગયા છે. આથી તેમને 'મહારાષ્ટ્રના મહર્ષિઓ'ની તેમજ તેમના ચાર ગ્રંથોને 'ચાર વેદ'ની ઉપમા એ પ્રદેશમાં અપાય છે તે યોગ્યજ છે.

એ સંતોને ભગવાને પોતાનો સંદેશ લઇને આ પૃથ્વી પર મોકલ્યા હતા અને તેમણે અહીં અવતરીને ભગવાનનું કામ કર્યું છે. એવા એ અવતારી પુરુષોમાંના એક 'સંત તુકારામ'નું જીવન ચરિત્ર પાંડુરંગના પુણ્ય પ્રતાપે વાચક જનતા સમક્ષ રજુ થાય છે.

ગુજરાતમાં જે સ્થાન નરસિંહ મહેતાનું છે તે સ્થાન બલ્કે તેથી પણ વિશેષ મહારાષ્ટ્રમાં સંત તુકારામનું છે. નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતિયાં ગાનારને જે આંતરિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તેવોજ, બલ્કે તેથી પણ વિશેષ આનંદ સંત તુકારામના અભંગોના ગાનારને

પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમના એ અભંગો એવા આદરપાત્ર બનેલા છે કે, અભણ ખેડૂતો પણ તેનું ગાન કરતા ભક્તિરસમાં તરબોળ બની જાય છે.

સંત તુકારામ ઇશ્વરપ્રેરિત પુરુષ હતા, તેમનું શાસ્ત્રજ્ઞાન અગાધ હતું અને તે તેમણે લોકભાષા પ્રાકૃતમાંજ જનતા સમક્ષ રજુ કર્યું છે. આંતરિક પ્રેરણાના મધુર ફળરૂપે એ અભંગો આજે અભણથી માંડીને વિદ્વાન સુધીના સૌ કોઇને એકસરખા રસપ્રદ થઇ પડયા છે.

આ ગ્રંથના ઉદ્દેશ ઇ૦ વિષે ગ્રંથના મૂળ લેખકે તેમજ ગુજરાતી અનુવાદકે તેમની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે તે વાંચવા વિનંતિ છે.

આ ગ્રંથ મૂળ મરાઠીમાં શ્રી. પાંગારકરે લખ્યો છે. તેનું હિન્દી રૂપાન્તર શ્રી. લક્ષ્મણ નારાયણ ગર્દેએ કર્યું છે અને તે ગીતા પ્રેસ-ગોરખપુરના સંચાલકોએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. અહીં તેમનો સહર્ષ આભાર માનવામાં આવે છે. આ પુસ્તકને છેડે તેમણે પ્રકટ કરેલાં જ્ઞાન-ચારિત્ર્યવર્ધક પુસ્તકોનું જે સુચિપત્ર છપાયું છે તે વાંચવા વિનંતિ છે.

અંતે તે પરમનિયંતા પ્રભુનો આભાર માની ॐ तत्सत्

જ્યેષ્ઠ પૂર્ણિમા-સં. ૧૯૯૩ ભિક્ષુ—અખંડાનંદ

જાણ્યું છે ? હવે તો બસ, આ મહાનલ ! એકજ દે ચિનગારી.....

સંત તુકારામનો જન્મ ઉચ્ચ કુળમાં ન થયો હોવા છતાંયે તેઓ કેવા ઉચ્ચકક્ષ ભક્ત થઇ ગયા, તેમણે કેવી ઈશ્વરપરાયણતા અને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યાં, છેવટ સુધી સંસારી જેવા રહ્યા—જાણે એજ નિર્માણ થયું હશે—પણ "સંસારસુ સરસો રહે ને મન મારી પાસ," એવું જનક વિદેહી જેવું જીવન તો એમણેજ તાદશ જીવી બતાવ્યું.

અહો ! સંત તુકારામે ચિત્તશુદ્ધિના કેવા કેવા સુંદર ઉપાયો બતાવી દીધા છે ! એ વાંચ્યા-સમજ્યા પછી એ માર્ગે ચાલી જોનાર-નેજ એ આનંદ મળવાનો સંભવ છે. મને તો લાગ્યું છે કે તેમણે પરમાર્થમાર્ગના પથિક-ગમે તેવા સામાન્ય માનવીને માટે સહેલાઈથી ચઢી શકાય તેવી એક પરમાર્થમાર્ગની સીડી—નીસરણીજ રજુ કરી દીધી છે. અને મેઘવૃષ્ટિમાં તો સંત તુકારામ ખૂબ ખૂબ વરસ્યા છે. એ અંતરમાં સોંસરા ઉતરી જતા સચોટ ઉપદેશો વાચકને ઘડીભર તો બરાબર ફટકારશે-ચાબખા મારશે અને જાગ્રત થવાની પ્રેરણા પાશે. વળી પ્રિય વાચક ! તને એ જગાડી જગાડીને કહેશેજ કે—

ઉઠ જાગ મુસાફિર ભોર ભઈ,
અબ રૈન કહાં જો સોવત હૈ;
જો સોવત હૈ વો ખોવત હૈ,
જો જાગત હૈ વો પાવત હૈ.

મૂળ લેખકની પ્રસ્તાવના

ભગવાન શ્રીપાંડુરંગની કૃપાથી આજે શ્રીકૃષ્ણ જન્માષ્ટમી (સંવત ૧૯૭૭)ના શુભ અવસર પર હું મારા વાચકોને શ્રી તુકારામ મહારાજનું આ ચરિત્ર ભેટ કરું છું. ચરિત્રગ્રંથોમાં મારો પ્રથમ પ્રયાસ 'મહાકવિ મોરો પન્ત અને કાવ્ય વિવેચન' હતો. તે આઠ વર્ષના સતત ઉદ્યોગના ફળસ્વરૂપે સંવત ૧૯૬૫માં (મરાઠી ભાષામાં) પ્રસિદ્ધ થયો. ત્યાર પછી શ્રી એકનાથ મહારાજનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર સંવત ૧૯૬૭ના પોષ માસમાં તેમજ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું ચરિત્ર અને ગ્રંથવિવેચન સંવત ૧૯૬૯ના ચૈત્રમાં પ્રગટ થયાં. ત્યાર પછી આજે આઠ વર્ષે આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થાય છે. શ્રીતુકારામ મહારાજના ઋણથી કંઈક અંશે મુક્ત થવાનો આ અવસર ભગવાને આપ્યો છે, તે માટે તે દયાઘન શ્રીનારાયણનાં ચરણકમળોમાં પ્રણામ કરીને કંઈક પ્રસ્તાવનારૂપે લખવાનો આરંભ કરું છું.

સૌથી પહેલાં આ ગ્રંથના આધાર સંબંધમાં કંઈક કહેવું આવશ્યક છે. પ્રથમ અને મુખ્ય આધાર શ્રી તુકારામની અભંગ વાણીનોજ છે. મહારાજનું ચરિત્ર યથાર્થમાં તેમના અભંગોમાંજ આલેખાયલું છે. તેમનું અંતરંગ રહસ્ય, તેમનો અભ્યાસ, તેમનો અનુભવ અને ઉપદેશ તેમના અભંગોમાં એટલી ઉત્તમતાથી ચમકી ઊઠયાં છે કે એટલું સુંદર વર્ણન બીજા કોઈથી પણ થઈ શકશે નહિ. મહારાજના અભંગોને જે જેટલી આસ્થા, આદર તેમજ ઉત્કંઠાથી વાંચશે અને મનન કરશે, તેની આગળ મહારાજ પોતાનું હૃદય તેટલુંજ વધારે ખુલ્લું મૂકી દેશે. મહારાજની [illegible] અવશ્યજ સમજી લેવી પડશે. હું [illegible] અને [illegible] કહી શકું છું કે, એ પરંપરાને [illegible] તુકારામ મહારાજની વાણીના શ્રવણ-[illegible] મ.રા. [illegible]ના [illegible]

જોઇને એક પ્રત તૈયાર કરી અને આ પ્રમાણે આ ગ્રંથ સંવત ૧૯૨૯ માં પ્રસિદ્ધ થયો. આના ઉપર વારકરીઓના-યાત્રાળુ ભક્તોના તે સમયના પ્રસિદ્ધ નેતા ભારૂ કાટકરની મહોર લાગેલી છે અને મોટા અક્ષરોથી લખેલું છે કે ‘ આ ગ્રંથને મેં દેહૂમાં જોયો છે. એ બધાએ લેવા યોગ્ય છે.’ આ ગ્રંથોમાં શરૂઆતમાં શ્રીતુકારામ મહારાજનું ચરિત્ર અંગ્રેજી અને મરાઠી ભાષાઓમાં આપવામાં આવ્યું છે, જે મહીપતિ બાબાના આધારે લખવામાં આવ્યું છે. તેમાં ટિપ્પણીરૂપે પાઠભેદ તેમજ કઠણ શબ્દોના અર્થ આપવામાં આવ્યા છે. જે જૂની હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી આ ગ્રંથ ઉતારવામાં આવ્યો છે, તે પ્રતો મેં જોઇ છે. એ બધી પ્રતો સો કે સવાસો વર્ષથી પહેલાંની નથી, તેમ છતાં પણ તેમની કોઇ પરંપરા તો અવશ્ય છેજ. એ બે પંડિતોને સંતાજી જગનાડેની વહી-પોથી જોવા નહોતી મળી, એ પણ સ્પષ્ટજ છે. એ બધી વાતોનો વિચાર કરતાં ‘ઇન્દુપ્રકાશ ’માં પ્રકાશિત થયેલો એ સંગ્રહ ઘણો સારો છે. છપાયેલા સંગ્રહોમાં સૌથી સારો સંગ્રહ એજ છે. એ પછી મરકૌંવકરજીએ પણ પાઠભેદો સાથે એક સંગ્રહ છાપ્યો છે. આપ્ટે અને નિર્ણયસાગર વગેરેએ પણ વિષયવિભાગ કરીને ભિન્ન ભિન્ન સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તુકારામ તાત્યાના નવ હજાર અભંગોનો સંગ્રહ સંવત ૧૯૪૯ માં પ્રસિદ્ધ થયો. તુકારામ મહારાજના અભંગોનો બરાબર સ્થિર અને એકાગ્ર દૃષ્ટિપૂર્વક વિચાર કર્યા પછી આ સંગ્રહમાં સંગ્રહાયેલા અનેક અભંગ તુકારામના જણાતા નથી, પરંતુ તે પરથી એમ ન કહી શકાય કે આ સંગ્રહના [illegible] [illegible] અભંગો કે જે બીજા સંગ્રહોમાં નથી તે પ્રક્ષિપ્ત છે [illegible]. વાત એ છે કે, હજુસુધી અભંગોની પૂરી શોધ અને [illegible] સારી રીતે થવા પામીજ નથી. જૂના સંગ્રહોમાં [illegible] [illegible] હજારથી વધારે અભંગ નથી અને [illegible] [illegible] [illegible] અભંગ [illegible] છે. સંવત [illegible] માં [illegible] [illegible] [illegible] સંગ્રહ છાપ્યો. બધા

[illegible] આ [illegible] પ્રમાણ [illegible]. આ [illegible] તેનો જે સંબંધ [illegible] છે. આ [illegible] સાથે [illegible] પૂર્વેની એક પ્રસ્તાવના [illegible] લખેલી છે અને તે પછી તેમના જ [illegible] પૃષ્ઠોમાં [illegible] શ્રી તુકારામ મહારાજનું ટૂંકું ચરિત્ર છે. [illegible] શ્રી તુકારામ મહારાજના સમકાલીનો [illegible] છે, કે જે વારકરી-પંથ મંડળમાં પ્રમાણરૂપ માનવામાં આવે છે. એક ત્યાંના [illegible] પંઢરીનાથની વહી અને બીજી [illegible] વહી. પહેલી વહી [illegible] સુવિખ્યાત વિદ્વાન [illegible] માનવામાં આવે છે. આ વહી [illegible] છે. [illegible] વહી [illegible] માન્ય ગણાય છે. [illegible] બહુ પ્રેમે થી. [illegible] ઉપરથી [illegible] પ્રેમમાંથી [illegible] એ બન્ને [illegible] સંગ્રહો સંપ્રદાય [illegible] એમનો ઉપયોગ [illegible] સંગ્રહો પણ છે. [illegible] વર્ષ [illegible] ભાગોમાં [illegible] અને તેમના [illegible] પ્રાપ્ત થઈ [illegible] એક પ્રશ્ન છે [illegible] તુકારામ મહારાજના [illegible] તરફ બધા લોકોનું [illegible] જણાવા લાગી છે, [illegible] ગંગારામ મવાલ [illegible] વહીઓ [illegible]

રાજના મૂળ અભંગો કદાચ સરળતાપૂર્વક હાથ લાગે. એજ આશાથી સંવત ૧૯૬૦ માં મેં તળેગાંવ જઇને જગનાડેના ઘરનો સામાન જોયો. તેમાંથી સંતાજી અને તેમના પુત્ર બાલાજીના હાથની વહીઓ-પોથીઓ મળી ગઈ. તેમાં ત્રણ જગાએ 'હસ્તાક્ષર સન્તાજી તેલી જગનાડે' આ લખાણ વાંચતાં મને ઘણો હર્ષ થયો અને તા. ૨૮-૪-૧૯૦૩ ના 'કેસરી'માં મેં બે કૉલમનો એક લેખ લખીને આ અભંગ સંગ્રહ તરફ બધાનું ધ્યાન ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સંતાજીના એક લેખમાં શાકે ૧૫૬૮ (સંવત ૧૭૦૩) અને બીજા લેખમાં શાકે ૧૬૧૦ (સંવત ૧૭૪૫) લખેલું છે. આ પરથી એ પણ સમજાયું કે, સંતાજી:તુકારામના પ્રયાણ પછી ચાળીસ વર્ષ વધુ જીવિત રહ્યા હતા. સંતાજીના હાથનો લખેલો એ અભંગોનો સંગ્રહ ઉતારીને પ્રકાશિત કરવાનું કામ તો મારાથી બની શક્યું નહિ, પરંતુ શોધકોની દૃષ્ટિ તો તે બાજુ ગઈજ. શ્રી. દત્તો પંત પોદ્દારે સંતાજીની વહી ઉપરથી ૨૫૮ અભંગ ઉતાર્યા અને તેમને ભારત—ઇતિહાસ-સંશોધક મંડળના પાંચમા સંમેલનના વૃત્તાંતમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા. આ પછી સંતાજીની બીજી એક વહીની શોધખોળ કરીને થાણાના શ્રી. વિનાયકરાવ ભાવેએ શ્રીતુકારામ મહારાજના 'અસલી અભંગોનો સંગ્રહ' બે ભાગોમાં હાલમાંજ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ સંગ્રહ અત્યંત મહત્ત્વનો છે. એમાં તેરસો અભંગ છે. એ અભંગ તુકારામના મૂળ અભંગ છે. એમાં શંકા લાવવાનું કોઇ પણ કારણ નથી. શ્રી. વિનાયકરાવ લક્ષ્મીદેવીના કૃપાપાત્ર છે અને વિદ્વાન પણ છે. તેમણે આ સત્કાર્ય નિઃસ્વાર્થ પ્રેમથી કર્યું છે. એ 'સંતાજી સંહિતા' યાને 'જગનાડે સંહિતા' કહી શકાય. છે. આ સંગ્રહમાં છપાયેલા અભંગ સંતાજીના હાથના છે અને શુદ્ધ [illegible] અવશ્યજ તુકારામના સમકાલીન અને વિશ્વાસુ સંતાજીના હાથની છે, એ વાત પણ [illegible] નક્કી. [illegible] શ્રીતુકારામ મહારાજનું અધ્યયન [illegible] હોવું, તે વાચક

આગળ જોઈએ. સંતાજીને જે ચિશળ મળેલું હતું તે લિપિચાઓ તેમના લેખનમાં શુદ્ધિ-અશુદ્ધિઓ આવી ગઈ છે. દશ-વીશ વાર હું દેહુ જઈ આવ્યો. ત્યાં તુકારામના વંશજોને ત્યાંનાં લગભગ બધી પોથીઓનાં પોટકાં અને કાગળ-પત્રો જોયા, તેમજ એ બધાનો ઉપયોગ આ ચરિત્રગ્રંથમાં યથાર્થપણે કર્યો છે. દેહુમાં તુકારામના ખાસ ઘરમાં તેમનાજ હાથની લખેલી એક વહી સુરક્ષિત રાખેલી છે. તે જોવા માટે ઘણો પ્રયત્ન કરવો પડ્યો છે. એમાં મહારાજના બસોપચીસ અભંગો છે. તેની લખાવટ તુકારામના સમયની અને સંતાજીની વહીના જેવીજ છે. તેમ છતાં જે કંઈ લખ્યું છે તે શુદ્ધ અને વ્યવસ્થિત છે. સંત તુકારામના વંશજો પૂર્વપરંપરાથી આ વહીને તુકારામના હાથની લખેલી માનતા આવ્યા છે. તુકારામ મહારાજના હસ્તાક્ષર, કમમાં કમ તેમની સહી મેળવવા માટે મેં નાસિક અને ત્ર્યંબકમાં રહેતા દેહુકરોની મૂળ વહીઓ જોઈ. તેમની સહી મળી હોત તો ખૂબ આનંદ થાત! અસ્તુ. અહીં એક 'અભંગ ગાથા'નો ઉલ્લેખ કરીને આ બાબત પૂરી કરીશ. બહિણાબાઈનો મૂળ સંગ્રહ મને શિઊરમાં મળ્યો છે. છપાયેલો સંગ્રહ નકલ પરથી છપાયો છે, મૂળ ઉપરથી નહિ! છપાયેલા સંગ્રહમાં એક અભંગ આ પ્રમાણે છે—

> કોઠાં આસેં તુઝેં જિણું, દેવા તૂં માઝે પાપણ. ૧
> આઠવિતાં નાંવ રૂપા, સદા નિર્ગુણીંચ લપા. ૨
> વાટ પાહે આરંભ્યાચી, સત્તા નુરેચિ મુળીંચી. ૩
> બહેણિ મ્હણે પરદેશી, પેંધ આમ્હાં સંગેં હરી. ૪

આ અભંગ વાંચતાંજ લાગ્યું કે, આ તુકારામનાજ અભંગ છે. અને 'ગાથા'માં જોયું તો સાચેજ એ અભંગ તુકારામનાજ નીકળ્યા. ઇન્દુપ્રકાશ, આર્યભૂષણ અને જગ-હિતેચ્છુ પ્રેસો દ્વારા પ્રકટ થયેલા સંગ્રહોમાં થોડા શબ્દોના ફેરફાર સાથે આ અભંગ છપાયલા છે. બહિણાબાઈના મૂળ સંગ્રહમાં આ અભંગ આ પ્રમાણે છેઃ—

કળો અલ તુઝ જિન, દેવા તૂં માઝ પોસન. ૧
આટવિતાં યાવ રૂપા, સદા નિર્ગુણીંચ લપા. ૨
વાટ પાહે આઠવાચી, સત્તા નોરે મુળિચી. ૩
તુકા મ્હણે પરદેસિ, ચેથેં આમ્હાંસંગે જીસી. ૪

સન્તાજીની ગાથામાં 'ઇન્દુપ્રકાશ'ના જેવોજ પાઠ છે. ઇન્દુપ્રકાશ 'ગાથા', બે સાંપ્રદાયિક 'ગાથાઓ', સંતાજીની 'ગાથા', બહિણાબાઇની 'ગાથા'—એજ પાંચ સંગ્રહ મુખ્ય છે. પાંચમો ગ્રંથ હજુ છપાયો નથી. થોડો પાઠભેદ છે, શુદ્ધિ–અશુદ્ધિનો થોડો ફેરફાર છે, તેનું સંશોધન થવું આવશ્યક છે; તેમ છતાં તાત્પર્યાર્થની દૃષ્ટિએ જોતાં 'ગાથા–ગાથામાં' બહુ મોટું અંતર નથી! સંપ્રદાયના સિદ્ધાંત જો પરિચિત હોય, શ્રી તુકારામ મહારાજના વિચારો ને ભાવનાઓનો જો અંતરંગ પરિચય હોય, ક્રમમાં ક્રમ વિચારોની અંતર્ધારા સમજાઇ હોય તો કોઈ પણ સંગ્રહવડે કામ લઇ શકાય. અભંગોના શુદ્ધ પાઠ તો ત્યારેજ મળી શકે, કે જ્યારે કાં તો સંત તુકારામના હાથની કોઇ પ્રત મળે અથવા સર્વ ઉપલબ્ધ પ્રતોના અભંગોને ઘણી સૂક્ષ્મતાથી સંશોધન કરીને પરંપરા તેમજ સંશોધન–બન્ને પ્રકારથી સર્વમાન્ય થઈ શકે તેવો કોઈ નવીન સંગ્રહ તૈયાર કરવામાં આવે. મેં અત્યાર સુધીના બધા સંગ્રહોમાં ખાસ ખાસ મહત્ત્વપૂર્ણ અને માર્મિક અભંગો મેળવી જોયા છે અને આ પ્રમાણે સંપ્રદાયપરંપરાની દૃષ્ટિથી વારકરીઓમાં પ્રેમપૂર્વક જોડાઇને તથા આળન્દી, દેહૂ અને પંઢરીમાં પરંપરાનુસાર કથા–કીર્તન–પ્રવચન સાંભળવા–સંભળાવવાથી પ્રાપ્ત થયેલ સંપ્રદાયશુદ્ધ વિચારપદ્ધતિ અનુસાર મેં અભંગોનું અધ્યયન અને મનન કર્યું છે. આ ચરિત્રગ્રંથને જે પ્રથમ અને મુખ્ય આધાર છે તેનું–અર્થાત્ શ્રી તુકારામ મહારાજના અભંગોનું આટલે સુધી વિવરણ થયું.

[illegible] ઉપર છે. ઘણાને
[illegible] બાલિશ

બને શી રીતે બની શકે? મારા વિચાર પ્રમાણે તો સંતોનાં ચરિત્રનો લેખક ભાવિક, રસિક અને ચિકિત્સક યાને શોધક હોવોજ જોઇએ. પરંપરા, ઉપાસના અને ભક્તિભાવની ઉત્કટતા વિના સંતોનાં સ્વરૂપ જાણી શકાતાં નથી; તેમજ તેમના ગ્રંથો સમજી શકાતા પણ નથી. આ યુગમાં શોધખોળથી અળગા રહીને તેથી પણ કામ ચાલે તેમ નથી. એટલે બનતાં સુધી હું એક વાતો ચરિત્રગ્રંથોમાં મેળવું છું. પ્રસ્તુત ગ્રંથ માટે કરી શક્યો તેટલું શોધખોળનું કામ મેં કર્યું છે. તેનું દિગ્દર્શન પણ ઉપર કંઇક કરાવી ચૂક્યો છું. આમ તો સમગ્ર ગ્રંથ શોધખોળથી ભરપૂર છે. અહીં તેનો કેટલોક વિસ્તાર કરવો? દેહૂમાં દશ-વીશ વાર જઇને ત્યાંની પોથીઓ, કાગળપત્રો અને વહીઓ જોઈ તથા તેમાંથી આને માટે જેટલી પોષક અને આવશ્યક હતી તેટલીજ સામગ્રી આ ગ્રંથમાં લીધી છે. શ્રી તુકારામ મહારાજના પુત્ર શ્રીનારાયણ બુવાને શિવાજી મહારાજે લખેલા બે પત્રો મને પ્રાપ્ત થયા છે. તુકારામના પુત્રોની સંપત્તિની વહેંચણી અને બહિણાબાઇના પતિના સંબંધનો એક વ્યવસ્થાપત્ર ઈત્યાદિ કેટલાક કાગળપત્રો મારે હાથ આવ્યા છે, પરંતુ આ ગ્રંથમાં તેની ચર્ચા કરીને ગ્રંથનું કદ વધારવું હું ઉચિત માનતો નથી. તુકારામની આજ દિન સુધીની વંશાવલી દેહુ, પંઢરપુર, નાસિક અને ત્ર્યંબકની વંશાવલી તથા પ્રાચીન લેખો સાથે મેળવી તૈયાર કરી, તે પણ આ ગ્રંથમાં જોડી નથી. મહારાજના ઔરસ વંશજો દેહુ તથા બીજે પણ ઘણા છે. શ્રી તુકારામ મહારાજ પછી તેમના કુળમાં તેમના પુત્ર નારાયણ બુવા સિવાય ગોપાળ બુવા, રાધોબા અને વાસુદેવ બુવા—એ ત્રણ પુરુષોએ સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. નારાયણ બુવાને છત્રપતિ શ્રી શાહુ મહારાજે ત્રણ ગામ બક્ષીસ આપ્યાં હતાં. દેહૂ ગામની સનદમાં લખ્યું છે કે ' રાજેશ્રી તુકોબા ગોસાંઇ'-ના પુત્ર નારોબા ગોસાંઇએ પ્રસિદ્ધ ગઢ દુર્ગમાં એક પત્ર મોકલ્યો. તેમાં લખ્યું કે, શ્રી તુકારામ મહારાજ દેહૂમાં

'ભગવત્કથા-કીર્તન કરતા કરતા અદૃશ્ય થઇ ગયા, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેમનેજ હાથે એ શ્રીભગવાનની મૂર્તિની પૂજા થયા કરતી હતી.' કીર્તન કરતાં કરતાં તુકારામનું અદૃશ્ય થવું, એ વાતની સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ તથા મહારાજે એ મૂર્તિપૂજન કરવું-એ ત્રણે હકીકતો નારાયણ બુવાએ ઘણા મહત્ત્વની કહી છે. આ ગ્રંથના પૂર્વપીઠિકાવાળા અધ્યાયમાં, શોધ કરતાં મળી આવેલા કાગળ-પત્રોનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો છે. આ ચરિત્રમાં સંત તુકારામના પ્રપૌત્ર ગોપાળ બુવાના નામનો ઉલ્લેખ કેટલીક જગાએ કરવામાં આવ્યો છે. આ ગોપાળ બુવા તુકારામ મહારાજના વચલા પુત્ર વિઠોબાના પૌત્ર છે. રાઘોબા વિઠોબાના પ્રપૌત્ર છે. વિઠોબાના બે પુત્ર, એક ગોવિંદ અને બીજા ગણેશ. ગોવિંદના પુત્ર ગોપાળ બુવા થયા અને ગણેશના ત્ર્યંબક અને પછી ત્ર્યંબકના રાઘોબા થયા.

તુકારામના પ્રથમ પુત્ર મહાદેવ બુવા હતા. તેમના વંશમાં વાસુદેવ બુવા થયા—તુકારામના મહાદેવ, મહાદેવના આબાજી, આબાજીના મુકુંદ અને મુકુંદના વાસુદેવ. તુકારામની પછી વાસુદેવ બુવાજ સૌથી સારા નીકળ્યા. એમ પણ કહેવાય છે કે, તેમનાથીજ દેહૂનો સંપ્રદાય ચાલ્યો. વંશાવળીનું બાકીનું વિવરણ આ સ્થળે આપવું બીન-જરૂરી છે. આ સિવાય શિરૂરમાં જઇ બહિણાબાઈ અને શંકરસ્વામીના સંબંધમાં જે શોધખોળ કરી, તેનો ઉપયોગ યથાસ્થાને કર્યો છે. નિળોબારાયનો હસ્તલિખિત ઓવીબદ્ધ ગ્રંથ મળ્યો, તેનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. દેહૂ અને લોહગાવનાં વર્ણન તથા શિલાલેખ પણ વાચકને વાંચવા મળશે. આ ગ્રંથમાંનો 'કાળનિર્ણય' અધ્યાય શોધખોળને લગતોજ છે [illegible] વારકરી સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ દર્શાવેલું છે. [illegible] કાગળ-પત્ર, જૂની પોથીઓ તેમજ સંગ્રહ- [illegible] સંશોધ બરાબર રીતે કર્યું છે. [illegible] રહી ગયું હોય અથવા અન્ય [illegible] પ્રગટ થાય તો તેને માટે

હું જવાબદાર નથી. આઠ વર્ષ થયાં આ ગ્રંથ વિષે ઉહાપોહ ચાલ્યો છે અને તેને વિષે અનેક લેખો તેમજ વ્યાખ્યાન પ્રસિદ્ધ થતાં રહ્યાં છે, તેમ છતાં પણ જો કોઈએ કોઈ વાત મારાથી છુપાવી રાખી હોય તો એ તેમનોજ દોષ છે.

આ ચરિત્રગ્રંથનો બીજો આધાર સંત તુકારામના પ્રયાણકાળથી માંડી આજ સુધી તેમનાં જે જે ચરિત્રકથન અને ગુણકીર્તન થયાં, જે જે આખ્યાયિકાઓ પ્રખ્યાત થઈ, જે જે ચરિત્રગ્રંથ તેમજ પ્રબંધ લખાયા—તે બધાનું પર્યાલોચના છે. આ વિષે પણ અનેક વાતો કહેવાની છે. આ ગ્રંથમાં તુકારામ મહારાજની ગુણાવલી અને ભગવત્કૃપાના પ્રસંગોનું વર્ણન વાચકને મળશે. આ ગુણાવલી અને ભગવત્કૃપાના દિવ્ય પ્રસંગો મહારાજના જીવનકાળમાંજ પ્રગટ થઈ ચૂક્યા હતા. આથી તેમના સમકાલીન તથા પછીના સમયના બધા સંત કવિઓએ પ્રેમમાં તલ્લીન થઈને તેનું વર્ણન કર્યું છે. ઈન્દ્રાયણીના દહમાંથી (ઊંડા ધરામાંથી) તુકારામની વહીઓને ભગવાને પાણીથી બચાવી લીધી. આ બનાવ સંવત ૧૬૯૭ થી પણ પહેલાં, કોલ્હાપુર પર્યંત ગામે ગામ ફેલાઈ ચૂક્યો હતો. એજ સંવત ૧૬૯૭ નો એક લેખ બહિણાબાઈના આત્મચરિત્રમાં મળી આવે છે કે, કોલ્હાપુરમાં જયરામસ્વામી હરિકીર્તન કરતા કરતા શ્રીતુકારામ મહારાજના અભંગ ગાયા કરતા હતા. રામેશ્વર ભટ્ટે તુકારામ મહારાજની જે સ્તુતિ કરી છે તેના પ્રસંગો આગળ આવશેજ. તેમનીજ એક આરતીમાં એક ચરણ આ ભાવનું છે કે—'પથ્થર સહિત વહીઓને જળ ઉપર એવી રીતે રાખી કે જાણે લાહીજ પાથરી દીધી ન હોય !' સદેહે વૈકુંઠગમન વિષે રંગનાથ સ્વામીનું ઘણુંજ સુંદર પદ છેલ્લા અધ્યાયમાં આવ્યું છે. તેમનાજ ભાઈ વિઠ્ઠલ (જન્મ સંવત ૧૬૭૩)ની પ્રસિદ્ધ 'પ્રભાતી ઉઠી ઉઠી બા પુરુષોત્તમા'માં આ ચર્ચા પણ આવી ગઈ છે કે 'તેમની વહીઓને તમે પાણી પણ લાગવા દીધું નહિ.' સંવત ૧૭૪૩ માં દેવદાસે જે 'સંત માલિકા' રચી તેમાં

જણાવ્યું છે કે 'જાતના વાણિયા તુકારામ, તારા ભજનમાં ઘણો ગાઢ પ્રેમ છે. તેથી તેં તે પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરી લીધા, ને તેઓ તારા કાગળને પણ જળમાંથી બચાવવા માટે ચાલ્યા આવ્યા.' શ્રીધર સ્વામીના 'સંત પ્રતાપ'માં વહીઓ ઉગાર્યાની હકીકત લખેલી છે. સંવત ૧૭૩૫ પછી સદ્ગુણકીર્તનોમાં તુકારામની વહીઓ તાર્યાના તથા તેમના સશરીરે વૈકુંઠ ગયાના—એ બન્ને બનાવોનું કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે. શિવદિન–કેસરી, મધ્વ મુનીશ્વર, દેવનાથ મહારાજ વગેરેએ પોતાનાં પદોમાં તુકારામ મહારાજની સ્તુતિ કરતાં કરતાં એ બે કથાઓનું સ્મરણ કરાવ્યું છે. સમર્થ શ્રી રામદાસ સ્વામીના સંપ્રદાયવાળાઓએ પણ સંત તુકારામ પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો છે. સમર્થ રામદાસ અને તુકારામ એકબીજાને અવશ્યજ મળ્યા હશે. 'ભિક્ષાને બહાને નાના મોટા સૌને પરખી લે.' 'મહન્ત મહન્તને શોધે.' ઇત્યાદિ શિખામણ 'દાસબોધ' દ્વારા આપનારા સમર્થ, દક્ષિણમાં કૃષ્ણા નદીને કિનારે સંવત ૧૭૦૧ માં આવ્યા. આ પછી પાંચ વર્ષ બાદ સંવત ૧૭૦૭ માં તુકારામ અદૃશ્ય થયા. એ પાંચ વર્ષના સમયમાં સમર્થ તુકારામને કદી મળ્યાજ ન હોય, એ તો અસંભવિતજ લાગે છે. રામદાસ અને તુકારામના મેળાપના કથાપ્રસંગો રામદાસી ગ્રંથોમાં વર્ણવેલા છે. ઉદ્ધવપુત્રે સમર્થના ચરિત્રમાં તથા રંગનાથ આત્મા સ્વામી, વામન, નિવરાજ, બોધલે બુવા અને જયરામ સ્વામીએ લખ્યું છે કે, પંઢરપુરમાં તુકારામ અને રામદાસ મળ્યા હતા.

ભીમ સ્વામીના 'સંતલીલામૃત'માં તુકારામનું ચરિત્ર વીસ અભંગોમાં છે. પરંતુ એ વીસ અભંગોમાં પણ સમર્થ અને તુકારામના મિલનનો પ્રસંગ વર્ણવેલો છે તથા બીજી પણ કેટલીક પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ આખ્યાયિકાઓ છે. [illegible] 'ચિત્રસંગ્રહ'માં પણ એવીજ વાત છે. તુકારામની કેટલીક [illegible] હકીકતો આ ગ્રંથમાં છે. તેમનાં [illegible] [illegible], [illegible] અને [illegible] પ્રેમભક્તિનું

ઘણું [illegible] વર્ણન છે. [illegible] માં તુકારામનાં સુપ્રસિદ્ધ [illegible] છે. [illegible] આધ્યાત્મિકતાનો [illegible] કરીને અને તેમની [illegible] સંત-કવિ [illegible] (સંવત ૧૯૧૯) 'ભક્તવિજય'માં [illegible] લખીને તુકારામ મહારાજની વાતે [illegible] કરી છે. આ પછી [illegible] છે કે. તુકારામની [illegible] મહારાજમાં [illegible] અને [illegible] લોકોમાં ફેલી [illegible] હતી. પરંતુ સૌથી પહેલો [illegible] તુકારામના [illegible] આપેલો છે, કે જેમાં તુકારામ, તુકારામના ભજનો, [illegible] અભંગોનાં [illegible] ઉપર અને [illegible] દ્વારા [illegible] પર [illegible] પરિપૂર્ણતાનું [illegible] વર્ણન કર્યું છે. તુકા-જી 'ચરિત્ર, [illegible] અને [illegible]' [illegible] મહુલાલની પેઠે લોકોને [illegible] ધ્યાન ખેંચવા માટે [illegible] હતા. [illegible] અને 'મૂર્તિમાન ભક્તિરસ' [illegible] લોકો: 'પ્રેમથી આવો, ધ્યાન કરો અને પોતાનાં પાપોને તુકારામની વાણી વડે ભસ્મ કરો.'

[illegible] રૂપમેં તુકાજી કેવલ [illegible],
વૈરાગ્ય દેખ જિનકા [illegible] ૧૮
વાણી અભંગ જિનકી [illegible],
[illegible] અભંગ [illegible] ૧૯
[illegible],
દિન [illegible] તુકા-બાની. ૨૦
(હિંદીપદ્યાનુવાદ)

'ઇન્દુપ્રકાશ'વાળો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયા પછી તુકારામ મહારાજના ચરિત્ર અને અભંગો તરફ લોકોનું ધ્યાન વિશેષરૂપે લાગ્યું. આ સંગ્રહમાં આપેલા ચરિત્રના આધાર ઉપર બંગાળી અને કન્નડી ભાષાઓમાં સંત તુકારામનાં

રિત્ર લખાયાં. શ્રી. બાલકૃષ્ણ મહલાર હંસનો એક સુંદર
બંધ (સંવત ૧૯૩૭), શ્રી. કેલુસ્કરલિખિત ચરિત્ર (સંવત
-૫૩), શ્રી. ભિડેજીનો 'તુકારામ બુવા'નો નિબંધ અને
છી ઇન્દોરના પ્રો. શાંતારામ દેસાઇગ્રથિત 'તુકારામ
ભંગ રત્નો કે હાર' શીર્ષક સત્ય જિજ્ઞાસાપ્રધાન અને
લસ્પર્શી હૃદયની લગનીથી લખાયેલો નિબંધ–એ સઘળા
બંધ અને ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયા. ફ્રેજર સાહેબે તુકારામના
ટલાક અભંગોનો જે અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો છે તે પ્રસિદ્ધ
. આપણા ખ્રિસ્તી ભાઇઓ પણ શ્રીતુકારામના ગુણ–ગૌર-
ની સેવામાં આપણાથી બહુ પાછળ નથી. ડૉ. મેરી માઇ-
લનો નિબંધ પણ સારો છે અને રેવરંડ નેહેમ્યા (પહેલાંના
હિન્દુ શ્રી. નીલકંઠ ગોરે)નો લખેલો 'તુકારામનું ધર્મવિષ-
ક જ્ઞાન' એ નિબંધ બહુ વિદ્વત્તાપૂર્ણ છે. રેવરંડ નવલકર
અને ડૉ. મેકનિકલે અંગ્રેજી ભાષામાં લખેલા લેખોનો ઉલ્લેખ
રવા જેવો છે. અત્રેની તુકારામ–ચર્ચ–સોસાઇટી તુકારામ-
ની વાણીનો પ્રચાર કરવામાં ઘણી પ્રયત્નશીલ છે. અત્યાર
સુધી જે જે લોકોએ પોતપોતાની રીતે તુકારામના ચરિત્ર
અને અભંગો વિષે જે કંઇ લખ્યું છે, તે સૌને ધન્યવાદ
આપીને હવે આ ગ્રંથની દૃષ્ટિ સંબંધે બે શબ્દ લખું છું.

આ ગ્રંથના (૧) અભંગોનું સૂક્ષ્માવલોકન, (૨) શોધ
અને (૩) અત્યારસુધીના પ્રયત્નોનું નિરીક્ષણ એ ત્રણ આધાર
બતાવ્યા; હવે આ ગ્રંથનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં નિવેદન કરું
છું. મંગળાચરણ પછી પહેલાં કાળનિર્ણયના પ્રશ્નનો નિકાલ
કર્યો છે. એ પછી બે અધ્યાયમાં તુકારામનું પૂર્વચરિત્ર છે
અને પછી સમગ્ર મધ્યખંડ ઉપાસનાપ્રધાન છે. આ ઉપા-
સનાખંડ શ્રી તુકારામ મહારાજનાં વચનોનાજ આધાર
ઉપર વિસ્તારપૂર્વક લખેલો છે. તેમાં મહારાષ્ટ્રીય ભાગવત-
[illegible] વારકરીઓ તેમજ સામાન્ય રીતે
[illegible]તત્ત્વનું વિશુદ્ધ મૂળક્રમથી યથાર્થ
[illegible]; અને સમન્વય કે તુકારામ કયા
[illegible] ગયા, તેમની

આગળ સગુણોપાસનાનું રહસ્ય ખુલ્લું થઇ જાય, તેમને શ્રીવિઠ્ઠલસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય અને તેમને માટે પરમાર્થમાર્ગે ચાલવું સુગમ થાય તથા ભક્તિમાર્ગને તેઓ સ્પષ્ટ જોઇ શકે એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એજ આ વિસ્તારનો મુખ્ય હેતુ છે. ભાવિક ભક્તોને આ મધ્યખંડ ઘણો પ્રિય અને બોધપ્રદ થશે. વારકરી સંપ્રદાયની સિદ્ધાંતપંચદશી બતાવીને એકાદશી વ્રત, નામસંકીર્તન, સત્સંગ અને પરોપકારનું મહત્ત્વ તેમજ તુકારામના પૂર્વાભ્યાસનું વિવરણ કરીને તથા વિસ્તારપૂર્વક અંતરંગ પ્રમાણો આપીને એ ચર્ચા ચલાવી છે કે, તેમણે કયા કયા ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું હતું અને કયા ગ્રંથમાંથી શું મેળવ્યું હતું. સાતમા અધ્યાયમાં ગુરુકૃપા અને ગુરુપરંપરાનું વિવરણ આપ્યું છે. ચિત્તશુદ્ધિનાં સાધનોમાં વાચક તુકારામની લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય, મનોજય, એકાંતવાસ, આત્મપરીક્ષણ અને નામસંકીર્તનનો આનંદ લે. પછી ભક્તિમાર્ગની શ્રેષ્ઠતા, સગુણ નિર્ગુણવિવેક, શ્રીવિઠ્ઠલોપાસના અને શ્રી મૂર્તિપૂજા, ભગવાનને મળવાની લગની—એ બધુ જોતાં સગુણ પ્રેમને ચિત્તમાં ભરતાં ભરતાં વિઠ્ઠલસ્વરૂપનો પરિચય પ્રાપ્ત કરી શ્રીવિઠ્ઠલમૂર્તિને ધ્યાનથી મનોમંદિરમાં બેસાડે અને રામેશ્વર ભટ્ટ તથા તુકારામ મહારાજના પછીના મર્મને જાણીને તુકારામની ધ્યાનનિષ્ઠાને ધ્યાનમાં લાવી શ્રી તુકારામની સાથે સગુણ સાક્ષાત્કારના તેમના આનંદનો પ્રત્યાનંદ પ્રાપ્ત કરે. આ ગ્રંથનો મધ્યખંડ શ્રીતુકારામના ચરિત્રનું હૃદય છે. એજ હૃદયને લઇને આગળ વધે. બોધવૃષ્ટિમાં સંત તુકારામે સંસારીઓને વારે વારે કેવા જગાડયા છે, દંભીઓને કેવા ઉઘાડા પાડયા છે, તે જોઇ લ્યો. પછી તુકારામ અને શિવાજી પ્રકરણ પૂરેપુરૂં વાંચ્યા પછી વાચક સમજી લેશે કે, સંતો ઉપર સંસારીઓ તરફથી જે આક્ષેપ કરવામાં આવે છે તે કેટલા અયોગ્ય છે. આ પછી સોળ શિષ્યોની વાર્તાઓ, નિલોબારાયનો મહિમા અને એના પછી વારકરી નેતાઓ, તુકારામ બાબા અને જીજાબાઇનો ગૃહપ્રપંચ, બન્નેની દૃષ્ટિઓનું મધ્ય-

સ્થાન જોતા જોતા શ્રી તુકારામ મહારાજ જ્ઞાનભક્તિના પરમાનંદને કેમ કરીને પ્રાપ્ત થયા અને શી રીતે સશરીર વૈકુંઠ પધાર્યા તે જુએ.

ધન્યવાદના બે શબ્દ

ઇંદોર સંસ્થાનાધિપતિ શ્રીમંત સવાઇ તુકોજીરાવ હોલકરે આ ચરિત્રગ્રંથનું લેખન લગભગ સમાપ્ત થઇ ચૂકયા પછી આ સત્કાર્યને માટે ઘણી મોટી દ્રવ્યની મદદ આપી, તે માટે હું તેમના પ્રત્યે મારી હાર્દિક કૃતજ્ઞતા દર્શાવું છું. તુકાપ્રેમી શ્રીશિવરાવ કૃષ્ણ કૈકિણી તથા સ્વ૦ કર્નલ કીર્તિકર અને આ ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રતને વાંચતાં વાંચતાં ચર્ચા દ્વારા મદદ કરનાર શ્રી. ભિડેજીનો પણ મહાન ઉપકાર છે. વળી ભગવાન શ્રીપાંડુરંગના ઉપકાર તો શબ્દોદ્વારા વ્યક્ત થઇજ શકતા નથી. તુકાજીની વાણીમાં એજ કહેવું પડે છે કે—

ક્યા કરૂં સ્વામી અબ યે વચન, તેરે કૃપાદાન વાણીરૂપ.
તેરા દિયા તેરે ચરણોં પૈ વારા, ભાર હૈ ઉતારા પાંડુરંગ.

...ના 'મુમુક્ષુ' કાર્યાલય
...જન્માષ્ટમી-સંવત ૧૯૭૭ }

સાધુસંતોનો દાસાનુદાસ—
લક્ષ્મણ રામચંદ્ર પાંગારકર

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૨૧	ભગવ ન	ભગવાન
૧૭	૧૧	ઉદ્દન	ઉદ્ગન
૪૦	૩૧	મુક્તા	મુક્ત
૪૭	૧૩	યથાવધ	યથાવિધ
૮૧	૨૧	વગીઆ	વગી આ
૮૭	૨૧	ત્વિદૂર	વિદૂર
૮૯	૨૭	ઉ-	ઉપાય
૧૫૪	૩૧	फेलपो	फल्पो
૧૫૬	૨૮	વેદોપનિષત્કલા	વેદોપનિષત્કાલ
૧૭૩	૧૮	હતું અને	હતું
૧૮૮	૨૮	શ્રુતિશાસ્ત્રાં	શ્રુતિશાસ્ત્રમાં
૧૯૮	૧૧	આ આ	આ
૧૯૯	૮	ગાન	ગૌન
૨૦૩	૪	ભંગમા	અભંગમાં
૨૧૯	૧૭	ભાક્ત	ભક્તિ
૨૪૦	૨૯	ચક્રાને	ચક્રોને
૨૪૧	૫	સાક્ષારતા	સાક્ષરતા
૨૪૩	૧૯	સોપન,	સોપાન,
૩૩૨	૧૯	જ્ઞાનાજન	જ્ઞાનાર્જન
૩૪૭	૭	શ્રીવિઠ્ઠલની	શ્રીવિઠ્ઠલજ
૩૪૮	૨૭	જય	જપ
૩૮૨	૨૯	પરામાનંદ	પરમાનંદ
૩૯૧	૨૫	ધન્વનરિની	ધન્વંતરિની
૩૯૨	૧૪	તેમને	તમને
૪૧૮	૧૮	કરમાં	કરવામાં
૪૪૪	૧૧	મડાગાંડ	મડાગાંઠ
૪૪૫	૨૮	निःश्रेयसफरे उमे	निःश्रेयसकारी उभौ
૪૬૭	૫	विश्वोपफारिमतम् ॥	विश्वोपकारिमतम् ॥
૫૦૭	૧૦	કર્તવ્ય	કર્તવ્ય
૫૦૮	૨૬	હાદિક	હાર્દિક
૫૪૬	૨૫	ભરા	ભરાઇ

શુ. ગ.

अनुक्रमणिका

ग्रंथस्वीकार

નીચેનાં પુસ્તકોનો આભાર સ્વીકાર કરી જણાવવાનું કે, આ સંસ્થા તરફ આવતાં પુસ્તકો વાંચી-તપાસી અભિપ્રાયાદિ છાપવાનું ધોરણ રખાયું નથી; પરંતુ યોગાનુયોગ નીચે પ્રમાણે માત્ર પુસ્તકોનાં નામ, દામ, કદ, મૂલ્ય વગેરેજ જણાવાય છે.

૧–ગીતા પ્રેસ–ગોરખપુર તરફનાં હિંદી પુસ્તકો

શતપંચ ચોપાઈ—(ભાવપ્રકાશિકા ટીકા સહિત) ટીકાકારઃ–શ્રી. વિજયાનંદ ત્રિપાઠી. કદ ૫×૭ા, પૃષ્ઠ ૩૪૦, સાદું પૂંઠું, રૂા.૦ા⥱

ભક્તિયોગ—લેખકઃ–ચૌધરી રઘુનંદન પ્રસાદ સિંહ. કદ ૫×૭ા, પૃષ્ઠ ૭૨૮, સાદુ પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ૧)⥱

વર્તમાન શિક્ષા—લેખકઃ–શ્રી. હનુમાનપ્રસાદજી પોદ્દાર. કદ ૫×૭ા, પૃષ્ઠ ૪૮, સાદુ પૂંઠું, મૂલ્ય ૦)~

ઐતરેયોપનિષદ્—(સાનુવાદ શાંકરભાષ્ય સહિત.) કદ ૬×૯, પૃષ્ઠ ૧૦૪, સાદુ પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ૦ા⥱

તૈત્તિરીયોપનિષદ્—(સાનુવાદ શાંકરભાષ્ય સહિત.) કદ ૬×૯, પૃષ્ઠ ૨૫૨, સાદુ પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ૦ાા~

માંડૂક્યોપનિષદ્—(સાનુવાદ શાંકરભાષ્ય સહિત) કદ ૬×૯ પૃષ્ઠ ૨૯૬, સાદુ પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ૧)

૨–નવજીવન કાર્યાલય–અમદાવાદ તરફનાં પુસ્તકો

મારી જીવનકથા—લેખકઃ–શ્રી.જવાહરલાલ નહેરૂ, ભાષાંતરકર્તાઃ–મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઇ. કદ ૬×૯, પૃષ્ઠ ૯૯૬, પાકુ પૂંઠું મૂલ્ય રૂા. ૩)

નવલગ્રંથાવલિ—તારણ કાઢનારઃ–નરહરિ દ્વારકાદાસ પરિખ. કદ ૬×૯, પૃષ્ઠ ૫૯૬, મૂલ્ય રૂા. ૨)

વ્યાપક ધર્મભાવના—લેખકઃ–મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી. કદ ૫×૭ા, પૃષ્ઠ ૫૭૮, મૂલ્ય રૂા. ૦ાા⥱

૩–અન્ય સજ્જનો તરફથી મળેલાં પુસ્તકો

મેરી કહાની—જવાહરલાલ નહેરૂ. (હિંદી) સંપાદકઃ–શ્રી. હરિભાઉ ઉપાધ્યાય. પ્રકાશકઃ–સસ્તા સાહિત્ય મંડલ, દિલ્હી. કદ ૬×૯, પૃષ્ઠ ७७६, પાકુ પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ૪)

શ્રીરવિભાણ સંપ્રદાયની વાણી ભા. ૨ જો—પ્રકાશકઃ–શ્રી.મંછા-

રામ મોતી. ઠે. શોલાપુર રોડ, પુના. કદ ૫×૭ાા, પૃષ્ઠ ૫૧૬, સાદુ પૂંઠું, અમૂલ્ય.

[illegible]રોગચિકિત્સા—લેખક:-વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણી-પ્રાણાચાર્ય. પ્રકાશક:-ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી-રીચીરોડ, અમદાવાદ. કદ ૫×૭ાા, પૃષ્ઠ ૨૮૮, પાકુ પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ૧ાા

[illegible]વ્ય માર્ગદર્શિકા—સંપાદક:-શ્રી. ઈશ્વરભાઇ ચુનીભાઈ પટેલ. પ્રકાશક:-ધી હિંદુ મિત્રમંડળ-બુકોબા (ઇ૦ આફ્રિકા) કદ ૬ાા×૧૦, પૃષ્ઠ ૩૪૦, પાકુ પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ૧ા=

[illegible]પાનની કેળવણી—અનુવાદક:-શ્રી.જગમોહનદાસ જગજીવનદાસ મોદી. પ્રકાશક:-પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લી. વડોદરા. કદ ૫×૭ાા, પૃષ્ઠ ૮૮, સાદુ પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ૦ાા

[illegible]ાચીન ભગવદ્‌ગીતા અને કર્મોપાસના—ભા. ક:-શ્રી.ત્રિકમલાલ હરિલાલ આર્યોપદેશક. પ્રકાશક:-પ્રેમચંદભાઇ મગનલાલ મોદી, સાળવીવાડ, સરસપુર-અમદાવાદ. કદ ૩ાા×૫ા, પૃષ્ઠ ૨૭૮, પાકુ પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ૦ા૮

[illegible]આપણું જીવન—લેખક અને પ્રકાશક:-ઉપર પ્રમાણે. કદ ૫×૬ાા, પૃષ્ઠ ૩૨, સાદુ પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ૦)૮

પૂજ્ય નારાયણ સ્વામીનો અનુભવ—પ્રકાશક:-શ્રી. ઓધવજી રાવજી સુબા, ધર્મેન્દ્રસિંહજી રોડ, રાજકોટ. કદ ૫×૬ાા, પૃષ્ઠ ૩૦, સાદુ પૂંઠું, મૂલ્ય ૦)૮

૪-રિપોર્ટ, વૃત્તાંત ઈત્યાદિ

પુનું અનાથ વિદ્યાર્થી ગૃહ—વૃત્તાંત વ પોંચ. તા. ૧-૧૦-૩૫ થી તા. ૩૦-૯-૩૬ સુધીનો વાર્ષિક વૃત્તાંત.

[illegible] હિંદુ સહકારી મંડળીના રૌપ્ય મહોત્સવનો તા. ૧-૧-૩૭ નો [illegible]

[illegible] મિત્ર મંડળ લાયબ્રેરી—[illegible]નો સને ૧૯૩૬નો [illegible] વાર્ષિક રિપોર્ટ.

[illegible] મનસુખલાલ છગનલાલ હિંદુ વિધવા આશ્રમ—નો [illegible] વાર્ષિક વૃત્તાંત અને હિસાબ.

[illegible] અમદાવાદનો ૨૮ મા વાર્ષિક હિસાબ [illegible]

मंगलाचरण

समचरणसरोजं सान्द्रनीलाम्बुदाभं
जघननिहितपाणिं मण्डनं मण्डनानाम्।
तरुणतुलसीमाला कन्धरं कञ्जनेत्रं
सदयधवलहासं विट्ठलं चिन्तयामि॥

અભંગ

(૧)

સમચરણ દૃષ્ટિ વિટેવરિ સાજરી,
તેથેં માઝી હરી વૃત્તિ રાહો. ૧
આણિક ન લગે માયિક પદાર્થ,
તેથેં માઝેં આર્ત નકો દેવા. ધ્રુ૦
બ્રહ્માદિક પદેં દુઃખાચી શિરાણી,
તેથેં દુશ્ચિત્ત ઝણી જડો દેશી. ૨
તુકા મ્હણે ત્યાચેં કળલેં આમ્હાંવર્મ.
જેં જેં કર્મ ધર્મ નાશિવન્ત. ૩

અર્થાત્ જેમનાં ચરણ અને નેત્ર સરખાં છે એવા ભગવાન ઈંટ ઉપર ઉભેલા ઘણાજ સુંદર લાગે છે. હે ભગવન્! હે હરિ!! મારી ચિત્તવૃત્તિ હંમેશાં ત્યાંજ લાગી રહો. બીજો કોઈ માયિક પદાર્થ મારે જોઈતો નથી. ભગવન્! તેમાં મારૂં મન કદી પણ ન લાગો. બ્રહ્માદિ પદ દુઃખોનાંજ ઘર છે, તેમાં મારૂં ચિત્ત કદી ફસાઓ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, તેનો મર્મ મેં જાણી લીધો છે; જે જે કર્મ-ધર્મ છે, તે સર્વ નાશવંત છે."

સમચરન દીઠિ ઈંટાસન સોહૈ,
મેરો મન મોહૈ, સદા હરિ. ૧
આન ન ચાહિય, માયિક પદાર્થ,
વિષય કામાર્થ, નાહીં નાહીં. ટેક
બ્રહ્માદિક પદ, દુઃખ નિકેતન,
તહાઁ મેરો મન, ન હો કદા. ૨
તુકા કહે પાકો, જાન્યો, સબ મર્મ,
જો જો કર્મ ધર્મ, નાશેં અંત. ૩ (હિન્દી પદ્યાનુવાદ)

(૨)

ભક્તરાજ પુણ્ડલીકે એ મોટો ઉપકાર કર્યો કે વૈકુંઠ ધામના પોતાના બ્રહ્મને અહીં લઇ આવ્યા. બાલમૂર્તિ શ્રી પાંડુરંગ (શ્રીકૃષ્ણ) ગાયો તેમજ ગોવાળો સહિત અત્યંત પ્રેમથી આવીને અહીં સરખા પગે ઉભા છે. એક અક્ષરના વધારાથી આ બીજું (ભૂ-) વૈકુંઠજ છે. બીજાં પણ અનેક વૈકુંઠ કહેવાતાં તીર્થસ્થાન છે, પરંતુ આના જેવાં નથી. એની પંચક્રોશીમાં પાપ-તાપ અથવા આધિ-વ્યાધિ આવીજ શકતાં નથી. પછી વિધિ અને નિષેધ અહીં કોને માટે હશે ! પુરાણ કહે છે કે, અહીંના મનુષ્યો ચતુર્ભુજ છે, તેમના હાથોમાં સુદર્શન ચક્ર છે, કલ્પાન્તે પણ અહીં કદી પાપ પ્રવેશ કરી શકતું નથી. પંઢરી (પંઢરપુર) મહાક્ષેત્ર છે, તેનો મહિમા અપાર છે. તુકારામ કહે છે કે, અહીંના વારકરી (નિયમપૂર્વક યાત્રા કરનારા શ્રીવિઠ્ઠલભક્ત) ધન્ય છે.

(૩)

કટિપર કર, ઉર તુલસીમાલ, ઐસી નંદલાલ છબિ દેખૂં.
ચરન સરોજ ખિલે ઇંટપર, ઐસી સમરૂપ છબિ દેખૂં. ધ્રુ૦
કટિ પીતાંબર ગરુડ-વાહન, પરમમોહન છબિ દેખૂં.
સૂખ સૂખ હુઆ પંજર કેવલ, અબ તો દયાલ આવો નાથ.
તુકાકી હે સ્વામી, કરો પુરી આસ, કરો ન નિરાસ હરિ મેરે.

(૪)

હે રુક્મિણીવલ્લભ ! તમારી છબીમાં મારી આંખો જડાઇ જાય. હે નાથ ! તમારૂં રૂપ મધુર છે, તમારૂં નામ પણ એવુંજ મધુર છે. એવું કરો કે એજ માધુરીમાં મારો પ્રેમ હમેશાં રહ્યા કરે. અરે મારી વિઠામાઇ ! મને એજ વરદાન આપ અને મારા હૃદયને તારૂં ઘર બનાવી લે. તુકારામ કહે છે કે, હું બીજું કંઈ નથી ઇચ્છતો, સમગ્ર ધન તો તારાં ચરણોમાંજ છે.

(૫)

[illegible] મદનમોહન, રવિ-શશિ-ભાન હર લીને.
[illegible] ચંદનકી ખોર, [illegible] ગર હાર, વૈજયંતી. ટેક

મુકુટ કુંડલ, શ્રીમુખ શોભિત, સુખ-સુનિર્મિત, સર્વે અંગ.
પીતપટધારે, પીતાંબર કાછે, ઘનશ્યામ આછે, કાન્હા મેરે.
છે મેરો અધીર, મિલિહો મુરારી, દયો તુમ નારી, તુકા કહે.

(૬)

સુંદર સો ધ્યાન, ઠાડે ઈંટાસન, કર કટિ સન, મન ભાવે.
ગલે વૃંદા-માલ, કાછે પીતાંબર, ભાવે નિરંતર, સોઈ ધ્યાન. મુ૦
મકર કુંડલ, જગમગે શ્રવન, કૌસ્તુભ રતન, કંઠ શોભે.
તુકા કહે મેરો, યહી સર્વ સુખ, જો દેખું શ્રીમુખ, પ્રિયતમ.

(૭)

શ્રીઅનંત મધુસૂદન, પદ્મનાભ નારાયણ;
જગવ્યાપક જનાર્દન, આનંદઘન અવિનાશ. ૧
સકલ દેવાધિદેવ, દયાર્ણવ શ્રીકેશવ;
મહાનંદ મહાનુભાવ, સદાશિવ સહજ રૂપ. મુ૦
ચક્રધર વિશ્વંભર, ગરુડધ્વજ કરુણાકર;
સહસ્રપાદ સહસ્રકર, ક્ષીરસાગર શેષશયન. ૨
કમલનયન કમલાપતિ, કામિની-મોહન મદનમૂર્તિ;
ભવતારક ધારક* ક્ષિતિ, વામન મૂર્તિ ત્રિવિક્રમ. ૩
સર્વેશ સગુણ નિર્ગુણ, જગજ્જનક જગજ્જીવન;
વસુદેવ-દેવકીનંદન, બાલરંગન× બાલકૃષ્ણ. ૩
તુકા સાવરી શરણી, ઠાંવ દીજે નિજ ચરણ;
વિનય મેરી દીજે શ્રવણ, ભવબંધન તે છુડાવો. ૬

(૮)

જે નિત્ય, નિરામય, અદ્વૈત આનંદસ્વરૂપ અને યોગી-

---

* અર્થાત્ 'ક્ષિતિધારક'—પૃથ્વીને ધારણ કરનારા. આ વિષયમાં ગીતા અ. ૧૫ શ્લોક ૧૩ માં ભગવાન કહે છે કે—'गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा' અર્થાત્ પૃથ્વીમાં આવીને હું સર્વ ભૂતોને—પ્રાણીઓને ધારણ કરું છું. આનું ભાષ્ય કરતાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, હું પૃથ્વીમાં પ્રવેશીને રહેલો છું, તેથીજ આ મહાજલ-સમુદ્રમાં આ માટીના એક ઢેફા જેવી પૃથ્વી ઓગળી જતી નથી.

× બાલરાંગન—આ મરાઠી શબ્દપ્રયોગ હિન્દી અનુવાદમાં પણ જેમનો તેમ રહેવા દીધો છે. 'રાંગને'નો અર્થ રંગના અને રંગના-રાંગના હિન્દીમાં પણ કહેવાયજ છે. —હિન્દી અનુવાદક

કપટી, ગરતીખોર, ઠગકપટી, કોઈનાથી ગાંજ્યો ન જાય તેવો, એવા અર્થમાં આ શબ્દ વપરાયો લાગે છે. —ગુજરાતી અનુવાદક

જનોના ધ્યેયરૂપ છે, તેજ સમચરણ શ્રીવિઠ્ઠલરૂપને
તેઓ ભીમાના કિનારે ઈંટ ઉપર વિરાજી રહેલા છે
જેની સ્તુતિ કરતાં થાકતાં નથી અને વેદ જેનો પા
તા નથી, તેજ શ્રીપુંડરિકના પ્રેમથી સાકાર બનીને
છે. તુકારામ કહે છે કે, સનકાદિક મુનિઓ જેમ
ધરે છે તેજ અમારા કુલદેવ આ શ્રીપાંડુરંગ મહા

(૯)

શ્રી વિઠ્ઠલ–નામ–સંકીર્તન ઘણુંજ મધુર છે
એજ અમારૂં જીવન છે અને ઝાંઝ–કરતાલજ અ
ધન છે. 'વિઠ્ઠલ, વિઠ્ઠલ' વાણી અમીરસસંજીવની છે.
એજ રંગમાં રંગાયેલા છે, અંગેઅંગમાં વિઠ્ઠલ શ્રી

(૧૦)

મારી વિઠા માતા પ્રેમરસ પાય છે, છાતીએ
ડીને પોતાના અમૃતસ્તન મારા મુખમાં આપે છે.
પાસેથી જરા પણ વિખૂટો પડવા નથી દેતી. જે ક
છું તે આપે છે. 'ના' તો કદી પાડતીજ નથી.
જરા પણ નથી, દયાની મૂર્તિ છે. તુકારામ કહે
પોતાના હાથ વડે જે કોળીઆ મારા મુખમાં મ
બ્રહ્મરસથી ભરપૂરજ હોય છે.

(૧૧)

અષાઢી આવી, કાર્તિકીનું બજાર ભરાયું.
એ બજાર પૂરતાં છે; અને વેપાર કરવાનું હવે
અહીં ભક્તિના ભાવથી કૈવલ્યાનંદના ઢગલાઓ
લે કરો. વિઠ્ઠલ નામના સિક્કા અહીં ચાલે છે, તે
કોઇ કોઇને અહીં પૂછતું નથી.

(૧૨)

નૈહર હૈ મેરો, પંઢરીપત્તન, ફેરત ધ્યાન, ગા
રહત ભીમાતટ; સત્યભામા માતા, પાંડુરંગ પિતા
ઉદ્ધવ અક્રૂર, વ્યાસ અંબરીષ, નારદ મુનીશ,
[illegible] સાહિત પુંડલીક, તિનકે કૌતુક,
[illegible] સંત ઔ મહંત, નિત્ય સુમિરત,

નિવૃત્તિ જ્ઞાનદેવ, સોપાન ચાંગાજી, મેરે જીકે હૈંજી નામદેવ.
નાગ જનમિત્ર, નરહરિ સુનાર, રૈદાસ, કબીર, સગે મેરે.
સુનો સૂરદાસ, માલી સાંવતાજી, ગીત ગુણકેજી ગાવો ગાવો.
ચોખામેલા સંત, હૃદય કે હાર, કબી ના બિસાર હરિદાસ.
જીવકે જીવન, એકા-જનાર્દન, પાકક શ્રીકાન્ત, મીરાબાઇ.
અન્ય મુનિસંત, મહંત સજ્જન, સબકે ચરણ, માથે ધરૂં;
સુખસંગ જાતે, પંઢરી દર્શન, તદીય કીર્તન, કરૂં સદા.
તુકા કહે માતા, પિતા મેરે યે હી, સુખરૂપ ગૃહી ગૃહાશ્રમી.

(૧૩)

એ સંતોના મહાન્ ઉપકારો છે. કયાં સુધી ગણાવું! મને નિરંતર જગાડતા રહે છે. શું આપીને તેમનો ાભાર ઉતારૂં? તેમનાં ચરણોમાં મારા પ્રાણ પણ અર્પણ ી દઉં તો પણ તે ઘણાજ થોડા છે. જેમના સ્વૈર આલા-માં પણ હિતભર્યો ઉપદેશ હોય છે, તેઓ કેટલું કઇ ીને મને શિક્ષણ આપે છે! વાછડા ઉપર ગાયનો જે ાવ હોય છે, તેજ ભાવથી તેઓ મને સાચવી રાખે છે.

(૧૪)

જે બ્રહ્મરૂપ છે, તેમનાં કર્મ પણ સંકલ્પ-વિકલ્પથી હિત હોવાને લીધે બ્રહ્મરૂપજ હોય છે. સ્ફટિક પથ્થરને જે રંગની વસ્તુ પાસે રાખો, તેજ રંગનો તે દેખાશે; પરંતુ વાસ્તવમાં તે ઉપાધિથી અલગજ રહે છે. બાળકો માતાને અનેક પ્રકારની બોલીથી બોલાવે છે, પરંતુ તે બોલીઓનું યથાયોગ્ય જ્ઞાન માતાનેજ હોય છે. એવા જે ઉપાધિરહિત અંતર્જ્ઞાની છે, તેમને તુકારામ વંદન કરે છે અને તેમનાં ચરણોમાં વારંવાર નમન કરે છે.

(૧૫)

સંતોએ અમને માર્મિક વાત ખુલ્લી કરીને બતાવી દીધી છે-હાથમાં ઝાંઝ, મંજીરા લઈ લ્યો અને નાચો. વળી સમાધિસુખને પણ આને ખાતર જતું કરી દો. એવો બ્રહ્મ-રસ આ નામ-સંકીર્તનમાં ભર્યો છે. ભક્તિભાગ્યનું બળ-ભરોસો એવાં છે કે તેનાથી આ બ્રહ્મરસના સેવનનો આનંદ

દિવસે-દિવસે વધતોજ જાય છે. ચિત્તમાં અવશ્ય કોઇ સંદેહ ન હોવો જોઇએ. સમજી લ્યો કે ચારે મુક્તિઓ હરિદાસોની દાસીઓ છે. તુકારામ કહે છે કે, તેનાથી મનને શાંતિ મળે છે, અને ત્રિવિધ તાપ એક ક્ષણમાં નાશ પામી જાય છે.

(૧૬)

સદા-સર્વદા નામ-સંકીર્તન અને હરિકથાનું ગાન થવાથી ચિત્તમાં અખંડ આનંદ રહ્યા કરે છે. સંપૂર્ણ સુખ અને શણગાર એમાં મને મળ્યાં છે અને હવે આનંદમાં ડોલી રહ્યો છું. હવે કશાની પણ ઉણપ રહી નથી. આજ દેહમાં વિદેહનો આનંદ લઇ રહ્યો છું. તુકારામ કહે છે કે, હું તો અગ્નિરૂપ થઇ ગયો છું, હવે આ અંગોમાં પાપ-પુણ્યનો સ્પર્શ પણ થવા પામતો નથી.

(૧૭)

નામ-સંકીર્તન સુગમ સાધન, પાપ ઉચ્છેદન જડ-મૂલ.
મારે મારે ફિરો કાહે બન બન, આવે નારાયણ ઘર બૈઠે.
જાઓ ન કહીં કરો એકચિત્ત, પુકાર અનન્ત દયાઘન.
'રામકૃષ્ણ હરિ વિઠ્ઠલ કેશવ' મંત્ર ભરિ ભાવ જપો સદા.
નહીં કોઈ અન્ય સુગમ પંથ, કહૂં મૈં શપથ કૃષ્ણજીકી.
તુકા કહે સીધા સબસે સુગમ, સુધીજનારામ રમણીક.

(૧૮)

કોટિ-કોટિ આનંદ મારા અંતરમાં સમાઇ ગયા છે. નામનો અખંડ પ્રેમપ્રવાહ ચાલ્યો છે. રામ-કૃષ્ણ-નારાયણ નામ અખંડ જીવન છે, તે કેમે કરીને પણ ખંડિત થનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે, આ અને પરલોક બન્ને તેના સમાન કાંઠા છે.

(૧૯)

હરિજન દાસા નાહિં ભય ચિંતા, દુઃખકે નિહન્તા નારાયણ.
નહિં ફિર ભાર સંસાર ઉદ્વેગ, હરે ભવરોગ પાંડુરંગ.
રહે મન ધીર સદા સમાધાન, ગુણકે નિધાન સંગ ખડે. ૨
તુકા કહે મેરે સખા પાંડુરંગ, વ્યાપિ રહે જગ પ્રકલે હી. ૩

पूर्व खण्ड—कर्मकाण्ड

"જે જે કંઈ ધર્મ છે તેની રક્ષા કરવા માટે દરેક યુગમાં હું આવ્યા કરું, એ તો મારો સ્વભાવજ છે અને એ પહેલેથીજ ચાલ્યું આવે છે. (૪૯) એજ કામને માટે હું યુગે યુગે અવતાર લઉં છું, પરંતુ આ વાતને જે સમજે છે તેજ બુદ્ધિમાન છે." (૫૭)

(શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી–અધ્યાય ૪)

૧–શ્રી તુકારામના ચરિત્રનો મહિમા

આ પ્રથમ અધ્યાયમાં શ્રીતુકારામ મહારાજના જીવનના મુખ્ય મુખ્ય બનાવોનો સમયાનુક્રમ નક્કી કરવાનો છે. તત્ત્વદૃષ્ટિએ વિચારીએ તો મહાત્માઓના જીવનનો હિસાબજ આપણે શું કાઢી શકીએ ! મૃત્યુને મારીને જેઓ ચિરંજીવી થયા અને કાળનાગને નાથી તેના ઉપર નાચતાં નાચતાં જે માત્ર લોકસંગ્રહને માટે સ્વેચ્છાથી ભૂલોકમાં વિચરતા રહ્યા, તેમને વળી જન્મ અને મૃત્યુ કેવાં ! જીવનમુક્ત મહાત્મા લોકકલ્યાણની વિમલ સૂક્ષ્મ વાસના ચિત્તમાં ધારણ કરીને વખતે વખતે આ ભૂલોકમાં અવતાર લીધા કરે છે અને કેટલાક સત્સંગીઓને પોતાના સત્સંગનો અસામાન્ય લાભ આપીને જ્યાંના ત્યાં વિલીન-અદૃશ્ય થઈ જાય છે. જન્મ-મરણનું તો આપણે તેમના ઉપર મિથ્યાજ આરોપણ કરીએ છીએ ! યથાર્થ રીતે, સૂર્ય ભગવાન તો

પોતાના સ્થાનમાંજ સ્થિર રહે છે, પરંતુ ઉદયથી તે અસ્ત પામતા સુધીના સમયને 'માપ' માનીને આપણે તેમના પર, તેમના ઉગવા અને આથમવાનું આરોપણ કર્યા કરીએ છીએ. આપણા દિવસનું માપ પણ એવુંજ હોય છે કે જ્યારે આપણા ઘરની છત ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ આવે છે, ત્યારે આપણે સમજીએ છીએ કે સૂર્યોદય થયો; અને જ્યારે આપણા ઘરથી સૂર્ય ભગવાન દેખાતા નથી ત્યારે આપણે સૂર્યાસ્ત થયો માની લઇએ છીએ. શ્રીરામ-કૃષ્ણાદિ ભગવદવતારોની અને અન્ય વિભૂતિઓનાં ચરિત્રોની પણ એજ વાત છે. તેમનું અજન્મા હોવા છતાં 'જન્મવુ", અક્રિય હોવા છતાં પણ 'કર્મ કરવુ" અને અમર હોવા છતાં પણ મરવું એજ તેમનું યથાર્થ ચરિત્ર છે! તુકારામ મહારાજના આવા ચરિત્રનો વિચાર કરવા બેસીએ તો તેમનું ચરિત્ર લખવું અસંભવિતજ બની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે 'હું વૈકુંઠવાસી છું, વૈકુંઠમાંથી અહીં આવ્યો છું.' આવા વૈકુંઠવાસી તુકારામનું ચરિત્ર ક્યાંથી ક્યારે શરૂ થયું અને ક્યાં જઇને સમાપ્ત થયું, એ ભલા કોણ બતાવી શકે છે? તુકારામે પોતેજ બતાવી દીધું છે કે તેઓ ક્યાંથી આવ્યા અને શા માટે આવ્યા હતા! 'ભક્તિનો ડંકો વાગે, કળિકાળનું દમન થાય અને બધા લોકો ભક્તિથી ભગવાનનો જયજયકાર કરે' એજ તેમના અવતરવાનું પ્રયોજન હતું; અને તેમનું ચરિત્ર પણ તેમનીજ વાણીથી 'બાની કહૂં વેદનીતિ, કરૂં કૃતિ સંતોંકી' એજ હતું. ભગવાનનો સંદેશ લઇનેજ તે આવ્યા હતા. 'તુકા મ્હણે હરિ પઠાયો સંદેશ, સુપંથ સુદેશ ભક્તિપંથ.' ભક્તિનો ડંકો બજાવવા, કળિકાળરૂપી નાગને નાથવા, વેદનીતિનો પ્રચાર કરવા, ભગવાનના સુપંથ સુદેશ્ય ભક્તિમાર્ગના સંદેશો લઇને તે આવ્યા હતા—અર્થાત્ તેઓ વિભૂતિરૂપ-ભગવદ્વિભૂતિરૂપેજ અવતર્યા [illegible] તુકારામનું ચરિત્ર સામાન્ય સાધકના ચરિત્ર [illegible] આશ્ચર્ય ગણાય! દુકાળ પડ્યો, સ્ત્રી [illegible] મરી ગયાં, મન વ્યાકુળ થઈ ગયું,

ચિત્તમાં વિચાર ઉપરાઉપરી આવ્યા અને પછી કેટલાય આવ્યા! એટલે ભામનાથ પર્વત ઉપર ગયા, ત્યાં સહુનું અવલોકન અને આત્મમંથન કરવા લાગ્યા. ક્રમમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આવી દર્શન દઈને અનુગ્રહ કર્યો. આવી રીતે તુકારામ થયા, કવિ રત્ન થયું, મુખમાંથી અભંગરૂપ વાણી નીકળવા લાગી, હરિ-કીર્તનોની ધૂમ મચાવી અને અનેક પ્રકારે ઉપદેશ કર્યા. એ વાતો સિવાય શ્રી તુકારામ મહારાજનું ચરિત્ર બનાવવું શું વર્ણવી શકીએ! આ બાબતોમાં સાંપ્રત દુઃખોની જે વાત છે તે તો કેટલાય સંતોનાં અને સાધકોના ભાગ્યમાં લખાયેલી જ હોય છે. બીજા ઘણાને એ વાતો પણ થતી હશે પરંતુ તેમને તુકારામ મહારાજ જેવી દિવ્ય સ્ફૂર્તિ થતી નથી તેનું શું કારણ છે? દુકાળ, અપમાન, કાયદા, સ્ત્રી-પુત્રનો વિરહ વગેરે આપત્તિઓથી ત્રાસ પામી કરી તુકારામ સંસારથી ઉપરામ થયા, એ તો આગળ (વિસ્તારથી) તુકારામ-ચરિત્રમાં કહીશું; પરંતુ એવી એવી આપદાઓનું વેદન કરનારા અસંખ્ય જીવો આ સંસારમાં છે. છતાં એ બધાને તુકારામના જેવી ઉપરામતા થોડી ઘણી પણ કેમ થતી નહિ હોય? વિવિધ વિપત્તિઓથી ગભરાઈ જઈ કૂવામાં પડનારા યા અફીણ ખાઈને આત્મઘાત કરવા તૈયાર થનારા અથવા 'હાય પૈસા!' 'હાય પૈસા' કરતાં મરનારા, મધમાં લપટાયેલી માખીની માફક મનની જ ખાડમાં પડેલા અને તેમાં જ મરનારા જીવોની આ સંસારમાં કંઈ ઊણપ નથી. ઊણપ તો, જે લોકો વિપત્તિઓ ઉપર સવાર થાય છે અને તેમનાથી દબાઈ જતા નથી, એવા માણસોની છે. મનને ગોમાંસ સમજનારા, વિપત્તિઓના પ્રહારોને હસાવી દેનારા તુકારામ એવા જ ધુરંધર વીરોમાં અગ્રગણ્ય હતા. એવા વીર—એવા વીરશિરોમણિ કે જેમણે માયાને જડમૂળથી ઉખાડી નાખી હતી, તેઓનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી થયો એ તો એક પ્રશ્ન છે. વાત એમ છે કે, જે મહાત્મા છે તે મહાત્મા જ છે. તેમના સંબંધમાં કાર્યકારણપરંપરા જોડવાની આપણી વિચારપદ્ધતિ બિચારી બેકાર જ બની જાય છે.

તુકારામ જેવા સંતવીર માત્ર એકજ જીવનના પરિણામરૂપ નહિ, પરંતુ ' अनेक जन्मसंसिद्ध ' હોય છે. તુકારામે દેહગ્રામમાં, અને તેની ચારે બાજુએ જે પુણ્ય-કાર્ય કર્યાં તે પુણ્ય-કાર્ય તે પૂર્વજન્મોમાં પણ કરતા રહ્યા, તેથીજ વિપત્તિઓના મોટા મોટા કોટ-કિલ્લાઓને તેમણે સહેલાઈથી જીતી લીધા. વિપત્તિઓ આવ્યા કરવાથી તેમને વૈરાગ્ય આવ્યો, એમ કહેવું એ અહીં શોભાજનક નથી. અત્રે ખરી વાત તો એ છે કે, તેમના જન્મસિદ્ધ અપાર જ્ઞાન-ભક્તિ-વૈરાગ્યની આગળ વિપત્તિઓ રેતીની ભીંતની પેઠે નાશ પામી ગઇ. તુકારામજીએ પોતેજ કહ્યું છે કે ' પાછલા અનેક જન્મોથી હું આજ કામ કરતો આવ્યો છું. સંસારના દુઃખથી દુઃખી થતા એવા જીવોને વિશ્વાસ આપીને ધીરજ આપવી, હરિનાં ગીત ગાવાં, વૈષ્ણવોને એકત્ર કરવા અને પથ્થરોને પણ પીગળાવવા એ બધું તો કરતો આવ્યો છું-જન્મોજન્મ એજ કાર્ય કરતો આવ્યો છું અને આ જન્મમાં પણ એજ કરવું છે.' તેમના સિવાય બીજું કોણ એવું કરી શકે ! એક જગ્યાએ તેમણે કહ્યું છે કે ' ભગવન્ ! જ્યારે જ્યારે આપે અવતાર લીધો ત્યારે ત્યારે ભક્તિનો આનંદ લૂંટવા અને તે આનંદ બધાને વહેંચવા હું પણ આપની સાથે આવ્યો છું. ' વારકરીઓને વિશ્વાસ છે ને આ લેખક પણ માને છે કે, તુકારામ શ્રીનૃસિંહાવતારમાં પ્રહ્લાદ, રામાવતારમાં અંગદ અને શ્રીકૃષ્ણાવતારમાં ઉદ્ધવ હતા તથા કળિયુગમાં પહેલા નામદેવ થઇને અને પછી તુકારામનો વેશ લઇને આવ્યા હતા. પ્રભુના પ્રત્યેક અવતારમાં આવીને તેમણે ભક્તિનો ડંકો બજાવ્યો અને આગળ પણ અવતરતાજ રહેશે. એવા જે શ્રી તુકારામે મહારાષ્ટ્ર દેશના દેહૂગામમાં આવીને નિવાસ કર્યો તેમની એ બધી અવતારલીલાઓનો એક આખો ગ્રંથ તૈયાર કરવો એ તેનાથીજ [illegible] કે જે એવાજ દિવ્ય દૃષ્ટિસંપન્ન મહાત્મા હોય [illegible] ભગવાનની વિભૂતિઓનાં આગલાં પાછલાં [illegible] પ્રકાશિત થનાર અંતઃસાક્ષી-

ની ધારાને પ્રત્યક્ષ કરી શકતા હોય. એ પરમ સદ્ભાગ્ય કોને પ્રાપ્ત થયેલું છે ? અમે તો અમારા અંતરંગ સ્વજનોના પણ અંતર્ગત મનોવ્યાપારોની પણ બરાબર માહિતી જાણી શકતા નથી-તેમના સ્વભાવ, ગુણ, દોષ અને ચેષ્ટાઓની ગાંઠોને ખોલી શકતા નથી; તેમના ક્રમવિકાસના ઇતિહાસના ગોરખધંધાને પણ બરાબર ઠેકાણે લાવી શકતા નથી, તેમનાં ચરિત્રોના વિવિધ પ્રસંગોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણી શકતા નથી, અને અમારા પોતાના મનની વાતો પણ સમજી શકતા નથી; એવી અવસ્થામાં તુકારામ જેવા દિવ્ય પુરુષોનાં ચરિત્રોનું રહસ્ય ભલા શું જાણી શકીએ! સાચુંજ છે કે, મહાત્માઓનાં ચરિત્રનું વર્ણન કરવું એ તો આસમાન ઉપર ખોલ ચઢાવવા જેવુંજ છે! મહાત્માઓનાં ચરિત્ર મહાત્માઓજ જાણી શકે છે, મહાત્માજ લખી શકે છે. સ્વયં સંત થયા સિવાય સંતના ચરિત્રનું રહસ્ય જાણી શકાતું નથી. તુકારામ જેવા સંતનું ચરિત્ર તુકારામ જેવા સંતજ લખે તોજ તેમનું ચરિત્ર-કથન યથાર્થ થઈ શકે. આ બધું કંઇક વિચારવા છતાં પણ મેં આ ચરિત્ર લખવાનું સાહસ કર્યું છે. કવિકુલતિલક કાળિદાસના કથનાનુસાર મારો આ પ્રયત્ન કદાચ કોઈ વામન માણસ ઉંચા વૃક્ષની ઉંચી ડાળને લાગેલાં ફળો તોડવાને માટે પોતાના હાથ ઉંચા કરતો હોય તેના જેવો તો નહિ હોય! આ વાતનો ડર મને લાગ્યો, પણ બાળક ઉપર મોટેરાઓની કૃપા હોય છે. ફળ તોડવાની બાળકની ઇચ્છા જાણીને મોટાઓ તેને પોતાના ખભા ઉપર બેસાડી લે છે, અને તેમની ઉંચાઇને આધારે બાળક પોતાની હઠ પૂરી કરી લે છે. મેં આ ચરિત્ર લખવાનું સાહસ કર્યું છે તે એવુંજ છે અને સાધુ-સંતોના કૃપાશીર્વાદનોજ તેને આશરો છે. આ બાળહઠ પાર પાડવી તે પણ તેમનુંજ કામ છે. ભક્તોનાં ચરિત્ર ભગવાનને પ્રિય હોય છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે 'જે મારાં (ભગવાનનાં) ચરિત્રોનું કીર્તન કરે છે, તેઓ મને પ્રાણોથી પણ વધારે વહાલા લાગે છે. (૨૨૭) અને જે મારા ભક્તોની

કથા કહે છે, તેને તો હું મારો પરમ દેવ માનું છું. (૨૩૮) (જ્ઞાનેશ્વરી અ. ૧૨) શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ગીતા માતાનાં એ વચનો અનુસાર આ પુણ્ય-કાર્ય ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાનું સર્વોત્તમ સાધન જાણીને, ચિત્તમાં દૃઢ શ્રદ્ધા ધારણ કરીને શ્રીપાંડુરંગ ભગવાનનું વારંવાર સ્મરણ કરીને હું આ વાગ્યજ્ઞની શરૂઆત કરૂં છું.

૨–કાળગણનાનું મહત્ત્વ

શ્રી તુકારામ મહારાજનો જન્મ ક્યારે થયો, તેમને ગુરૂપદેશ ક્યારે પ્રાપ્ત થયો, તેઓ અહીંથી ક્યારે ચાલ્યા ગયા, તેમના જીવનની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓ ક્યારે-ક્યા ક્રમથી થઇ અને તેમની પૂરી ઉંમર કેટલી હતી, એ બધી બાબતોની ચર્ચા અત્યાર સુધી થોડી ઘણી થઇ ચૂકી છે. પરંતુ સઘળી બાજુએથી એ બધી વાતોનો પૂર્ણ વિચાર કરીને નિર્ણય કરવાનું કામ હજુ સુધી થયું નથી. તેથી આ નિબંધમાં આ નિર્ણય કરવાનું કામ યથાશક્ય પૂરૂં કરીએ. પરમાર્થદૃષ્ટિએ કાળગણનાનો વિચાર ભારે મહત્ત્વનો નથી; પરંતુ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તેનું મહત્ત્વ વધારે છે. મહાત્માઓનાં જીવનચરિત્રોમાંથી મુમુક્ષુ મનુષ્યો એજ જાણવા ઇચ્છે છે કે તે મહાત્માઓમાં કયાં કયાં દિવ્ય લક્ષણ હતાં, અને તે દિવ્ય સંપત્તિ તેમણે શી રીતે પ્રાપ્ત કરી હતી, પરિસ્થિતિ સાથે લડતાં-ઝઝડતાં તેઓ મહાન પદે કેમ કરીને પહોંચ્યા, તેમને વૈરાગ્ય કેવી રીતે થયો, તેમણે શું શું અભ્યાસ કર્યો, કેવીકેવી દિનચર્યા અને જીવનચર્યા બનાવી, તેમની જ્ઞાન-ભક્તિ અને ભગવન્નિષ્ઠા કેવી હતી, સંકટોમાંથી ભગવાને તેમને કેમ કરીને ઉગાર્યા, સંસારને તેઓ શું શીખવી ગયા વગેરે વગેરે. મુમુક્ષુઓનું [illegible] છે અને બરાબર પણ એજ છે; કારણકે [illegible] પોતાનું ચરિત્ર સુધારવાની, સંતોનાં [illegible] પોતાની સમક્ષ રાખીને તેમના [illegible] પામવાની, તેમનાં પગલાં જોઇ

જોઈને તેજ રસને ચાખવાની શુભેચ્છા ભગવત્કૃપાથી જેમને પ્રાપ્ત થઈ હોય, તેમને કાળગણના જેવી નીરસ ચર્ચા કરીને શું કરવું છે ! આંબાવાડિયામાં બેઠેલા મનુષ્ય ભૂખ લાગતાં કેરી તોડીને ખાઈ લેવું એજ જરૂરી કાર્ય સમજશે. પરંતુ આ ઝાડ કોણે, ક્યારે, કેમ કરીને અને ક્યાંથી મેળવીને ઉગાડ્યાં અને કેટલા વરસમાં એ ફૂલ્યાં, વગેરે ચર્ચાનું શું પ્રયોજન છે ? ભૂખ મટાડવાની ચિત્તવૃત્તિમાં આ ચર્ચાનું કંઈ ખાસ મહત્ત્વ નથી. તેનું કામ ભૂખ મટાડવાનું છે, આમ તેમ જોવાનું નથી. મહાન ભક્ત પ્રહ્લાદ કયા સૈકામાં, કઈ જાતિમાં, કયા દેશમાં, ક્યારે જન્મ્યા અને કેટલાં વરસ જીવ્યા ? ભાગવત ગ્રંથ કોનો બનાવેલો છે–વેદવ્યાસ-દેવનો કે બોપદેવનો ? અથવા તેની રચના કઈ શતાબ્દીમાં થઈ ? વગેરે વાતોની ચર્ચા પરમામૃતના તરસ્યા પરમાર્થના સાધકોને નીરસ જેવીજ જણાશે. તે પ્રહ્લાદના જીવન-રસને પામવા માટે તરફડવા લાગશે કે જેથી કરીને પ્રહ્લાદે પિતાના બધા અત્યાચારો સહન કરીને નારાયણના પરમ રસનું પાન કર્યું ! આવડી ઉંમરમાં આટલું મહાન તપ અને આવી અટલ નિષ્ઠા ! તેનાજ ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈને તે પ્રેમપૂર્ણ અંતઃકરણમાં પ્રહ્લાદને પોતાનાં નેત્રોમાં ચિત્રિત કરી લેશે, અને 'પોકારતાંજ દોડી આવીને સ્થંભ ફોડીને બહાર નીકળનારા એવા દયાળુ મારા વિઠાભાઈ સિવાય બીજા કોણ હોઈ શકે ?' આ કથારહસ્ય હૃદયમાં ધારણ કરીને તુકારામની પેઠે તે ભગવત્પ્રેમાનંદમાં કૂદવા અને નાચવા લાગશે. સાચા ભક્તોનો એજ માર્ગ છે અને પોતાના પરમ કલ્યાણનું એજ સાધન છે, એમાં કંઈજ સંદેહ નથી. તેમ છતાં પણ આધુનિક પદ્ધતિથી ચરિત્રગ્રંથ લખનાર લેખક કાળગણનાની ઉપેક્ષા પણ કરી શકતો નથી. ઇતિહાસ અને સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી કાળનિર્ણયનું ઘણું મહત્ત્વ છે. કાળનિર્ણય ઇતિહાસનું નેત્ર છે, કાળ-નિર્ણય વિના ઇતિહાસ આંધળો રહી જાય છે. કાળનો નિર્ણય બરાબર ન થવાથી કાર્ય-કારણનો સંબંધ સમજવો

અસંભવિત થાય છે, કેટલાયે નિરાધાર ભ્રમ લોકોમાં ફેલાય છે અને ‘ ક્યાંની ઇંટ ને ક્યાંનું રોડું ’ લઇને મિથ્યા સંબંધ દર્શાવવામાં આવે છે. એટલે કાળનિર્ણયનું કામ છોડી દઇ શકાય તેમ નથી. તેથી આ પ્રથમ અધ્યાયમાંજ એ કામ કરી લઇએ, પછી બીજા અધ્યાયમાં શ્રી તુકારામ મહારાજના ચરિત્રનું કાળક્રમ પ્રમાણે વર્ણન કરીશું.

૩–જ્યોતિર્વિદોની સહાય

શરૂઆતમાંજ હું બતાવી દેવા ઇચ્છું છું કે તિથિ, વાર અને શક–સંવત વગેરેની મેળવણી પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્વેત્તાઓ પાસે બરાબર કરાવી લીધી છે અને ત્યાર પછીજ આ અધ્યાય લખ્યો છે. પુનાના પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી શ્રી. કેતકર, શ્રી. ખરે અને ગ્વાલિયરના પ્રો૦ આપ્ટેએ આ કામમાં સહાય આપી છે. પરંતુ સૌથી વધારે ઉપકાર તો સ્વર્ગસ્થ લોકમાન્ય તિલકનો છે, કે જેમણે આઠ દિવસમાં બધું ગણિત કરીને, મને જે શક–મિતિઓની આવશ્યકતા હતી તેનો નિર્ણય કરી આપી એક કાગળ લખી મારે હવાલે કર્યો. આ અધ્યાયમાં જે જ્યોતિર્ગણિત છે તે બધું લોકમાન્ય તિલકનું છે. જે જ્યોતિર્વિદોએ આ કાર્યમાં મને મદદ કરી છે તે બધાના પ્રત્યે અત્રે હું કૃતજ્ઞતા દર્શાવીને કાળ-નિર્ણયના પ્રસંગ તરફ આગળ વધું છું.

૪–પ્રયાણકાળ સંબંધી ત્રણ મત

શ્રી તુકારામ મહારાજના જન્મ–સંવતના સંબંધમાં કોઈ નક્કી પ્રમાણ મળ્યું નથી. જે છે તે અનુમાન છે અને એવાં અનુમાનોના ચાર મત છે. પ્રયાણકાળના સંબંધમાં પણ ત્રણ મત છે. એ બધા મતોની તપાસ કરીને જોવું જોઈએ કે, એમાં સ્વીકારવા જેવો મત કયો છે? જન્મકાળ ના સંવત્સર કોઈ પણ હોય તોપણ તેનાથી કોઇને કંઇ લાભ કે નુકસાન નથી. કાળનિર્ણયનો વિષય ખાસ આગ્રહનો વિષય પણ નથી. ગણિત દ્વારાજ આ વિષયમાં નિર્ણય કરી શકાય છે. પરંતુ જ્યાં ગણિતની સહાય પણ

પૂરું કામ આપી શકતી નથી, ત્યાં તારતમ્યથી કામ લેવું પડે છે. જન્મકાળ અથવા પ્રયાણકાળ કોઈ પણ એક કાળ નક્કી કર્યો પછીજ બીજો કાળ નક્કી કરવો ઠીક થઈ પડશે. પહેલાં પ્રયાણકાળ નક્કી કરીએ. આ સંબંધમાં જે ચાર મત છે તે આ પ્રમાણે છે—

(૧) પ્રયાણકાળના સંબંધમાં જે જૂનો પ્રાચીન લેખ મળે છે, તે તુકારામ મહારાજના લેખક સંતાજી જગ-નાડેના પુત્ર બાલાજી જગનાડેના હાથનો લખેલો છે. એ બન્ને પિતા-પુત્રના હાથની લખેલી વહીઓ તળેગામમાં છે. બાલાજીના હાથની વહીમાં ૨૧૬ મા પૃષ્ઠ ઉપર આ લેખ છેઃ-' શ્રી નૃપ શાલીવાહન શક ૧૫૭૨ વિકૃતિ નામ સંવ-ત્સર ફાલ્ગુન વદી ૨ (દ્વિતીયા) વાર સોમવારે તુકોબા મહારાજ વૈકુંઠ ગયા-સ્વશરીર સહિત ગયા.' આ લેખથી તુકારામજીની પ્રયાણતિથિ ફાગણ વદી ૨ ને સોમવાર શાકે ૧૫૭૨ છે.

(૨) દેહૂમાં દેહકરને ત્યાં પૂજામાં જે અભંગોની વહી છે તેમાં છેવટના એક પૃષ્ઠ ઉપર આ લેખ છેઃ-'શાકે ૧૫૭૧ વિરોધી નામ સંવત્સર ફાગણ વદી બીજ ને વાર સોમવાર. તે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તુકોબાએ તીર્થપ્રયાણ કર્યું. શુભં ભવતુ મંગલમ્.' આજ સમય મહીપતિ બાબા-એ પણ ભક્તલીલામૃત અધ્યાય ૪૦માં આપ્યો છે. જગ-નાડેની વહીઓના લેખો પછીના આ બન્ને લેખ છે અને એજ પ્રમાણભૂત માનવામાં આવે છે.

(૩) પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર (સ્વર્ગસ્થ) રાજવાડેનો એ મત છે કે, ફાગણ વદી બીજ શાકે ૧૫૭૦ માં આવે છે; માટે પ્રયાણકાળ શાકે ૧૫૭૦ માનવો જોઇએ.

૫-મતોની મીમાંસા

એ ત્રણે લેખોમાં ફાગણ વદી બીજ સમાન છે, અને સર્વથા પ્રમાણ છે. કારણ કે દેહૂમાં તથા વારકરીઓમાં

બધે આજ તિથિએ તુકારામ મહારાજના પ્રયાણકાળનો પુણ્યોત્સવ ઉજવવામાં આવે છે. વર્ષના સંબંધમાં ત્રણ મત થઇ ગયા છે; પરંતુ મુશ્કેલી એ છે કે, શાકે ૧૫૭૦, ૧૫-૭૧, ૧૫૭૨ એમાંથી કોઈ પણ વર્ષે ફાગણ વદી બીજને સોમવાર નહોતો. ફાગણ વદી બીજે સોમવાર ન મળતાં રાજવાડે મહોદયે સોમવારમાટે પ્રયાણકાળ એક વર્ષ પાછો તાણ્યો છે, પરંતુ ૧૫૭૦માં પણ એ તિથિએ સોમવાર નથી આવતો, પણ રવિવાર આવે છે. ૧૫૭૧ માં શનિવાર અને ૧૫૭૨ માં ગુરુવાર આવે છે. ફાગણ વદી બીજે એ ત્રણે વર્ષોમાંથી કોઇમાં પણ સોમવાર નથી. પરંતુ પ્રયાણકાળને એજ ત્રણ વર્ષની અંદરજ રાખવો પડશે. શિવાજી મહારાજનો જન્મ શિવનેરીના કિલ્લામાં શાકે ૧૫૪૯ માં* વૈશાખ સુદી બીજને દિને થયો. દાદાજી કોંડદેવની સહાયથી તેમણે સ્વરાજ્ય-સંસ્થાપનનો ઉદ્યોગ શાકે ૧૫૩૫ ના અરસામાં શરૂ કર્યો. શિવાજીની મનોભૂમિ ધર્મભૂમિ હતી, જીજાબાઇ (તેમનાં માતા) અને દાદાજી મારફતે તેમને જે શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયેલું તે પણ ધાર્મિક શિક્ષણજ હતું. શિવાજીના હૃદયમાં એ વિશ્વાસ દૃઢ થયો હતો કે સ્વરાજ-સંસ્થાપનનો ઉદ્યોગ સાધુસંતોના કૃપાશીર્વાદ વિના સફળ થઇ શકે નહિ. તેથી ચિંચવડનિવાસી મહાત્મા દેવ અને દેહૂના વિદેહ-દેહી શ્રીતુકારામનાં પાવન દર્શનોનું સદ્ભાગ્ય તેમને શાકે ૧૫૩૫ પછીનાં ૫-૬ વર્ષની અંદરજ પ્રાપ્ત થયું અને કીર્તન સાંભળવાનો પણ તેમને રસ લાગ્યો. દાદાજી પૂનાના સૂબેદાર હતા. એક સંન્યાસી મહાત્માના કહેવાથી તેમણે તુકારામ મહારાજને પૂનામાં બોલાવ્યા અને પૂનાવાસીઓ મહારાજનું કીર્તન સાંભળીને મુગ્ધ થઇ ગયા. બધાના ચિત્ત પર તેમના જ્ઞાન-ભક્તિ-વૈરાગ્યનો રંગ

* '[illegible] શકાવલી' અને 'શિવભારત' ના પ્રમાણથી હવે શ્રી શિવાજી મહારાજનું જન્મવર્ષ શાકે ૧૫૫૧ (સંવત ૧૬૮૬) માનવામાં આવે છે તેમજ એમનો જન્મદિવસ ફાગણ સુદી ૩ છે.

હિન્દી અનુવાદક

લાગ્યો હતો, એમ મહીપતિ બાવાએ લખી રાખ્યું છે. દાદાજીનું મૃત્યુ ૧૫૬૯–૭૦ શાકેની લગભગમાં થયું. ૧૫૬૮ સુધી તો તેઓ અવશ્ય જીવતા હતા, કારણકે ૧૫૬૮ નો તેમનો એક નિર્ણયપત્ર પ્રસિદ્ધ છે. તેમનું તુકારામજીને પૂનામાં બોલાવી લાવવું, તેમના કીર્તન ઉપર પૂનાવાસીઓએ મુગ્ધ થઇ જયજયકાર કરવા, તુકારામ મહારાજની અનેક કથાઓનું શિવાજીએ શ્રવણ કરવું વગેરે બાબતો શાકે ૧૫૬૬ અને ૧૫૭૧ ની વચ્ચેની છે. શાકે ૧૫૭૦–૭૧ ના લગભગ તુકારામ, શિવાજી અને રામદાસ ત્રણેનો મેળાપ અવશ્ય થયો હશે; એટલે આના પછી અને ૧૫૭૨ ની પહેલાં–અર્થાત્ ૧૫૭૦,૭૧ અને ૭૨ એ ત્રણ વર્ષમાંથી કયું વર્ષ નક્કી કરવા યોગ્ય છે તે જોવામાટે એક બાબત વિચારવા જેવી છે.

૬–પ્રયાણકાળનો નિર્ણય

તુકારામ મહારાજે પોતાનાં ધર્મપત્ની જીજાબાઇને 'પૂર્ણબોધ' નામથી ૧૧ અભંગોમાં જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે પ્રયાણના ચાર-પાંચજ દિવસ પહેલાં કરવામાં આવ્યો હશે, એ તે અભંગો જોવાથી સ્પષ્ટજ જણાઇ આવે છે. 'તુકારામ અને જીજાબાઇ' વાળા અધ્યાયમાં એ અભંગોનો વિસ્તારથી વિચાર થવાનો છે, તેથી અહીં આ પ્રસંગમાં જેટલા ભાગનો વિચાર જરૂરી છે, તેટલોજ કરીશું. એ અભંગોમાં તુકારામજી જીજાબાઇને કહે છે કે 'ઘરબાર, ગાય-બળદ, બાળબચ્ચાં એ સઘળા ઉપરથી પોતાનું મમત્વ દૂર કરો અને પોતાનો પિંડ છોડાવી લ્યો. બધાને પોતપોતાનું પ્રારબ્ધ છે, તેથી તમે તેમના મોહમાં ફસાઇને પોતાનો નાશ ન કરો. ઘરબાર, વાસણ કુસણ વગેરે બધું બ્રાહ્મણોને દાન દઇને એકદમ નિશ્ચિંત થઇ જાઓ. આથી આપણે સાથેજ વૈકુંઠ ચાલ્યાં જઇશું. દેવ, ઋષિ, મુનિએ બધા આપણો બન્નેનો જયજયકાર કરશે.........આ સુખ બન્નેને મળશે, દેવતા અને ઋષિઓ મોટો ઉત્સવ કરશે,

રત્નજડિત વિમાનમાં બેસાડશે, ગંધર્વો નામ-ગાન કરશે, સંત, મહન્ત, સિદ્ધ આગેવાની કરશે, સુખમાત્રની ઈચ્છા ત્યાં પૂર્ણ થશે. જ્યાં આપણાં માતા-પિતા બેઠાં છે, ત્યાં ચાલો અને તેમનાં ચરણોનું આલિંગન કરીને તેમાં આ-ળોટીએ. જ્યારે આ નેત્રોને માતા-પિતાનાં દર્શન થશે, તે સમયના સુખનું વર્ણન હું શું કરૂં !'

એ અભંગોથી સ્પષ્ટજ જણાઇ આવેછે કે 'પૂર્ણબોધ' ના એ અભંગો તેમણે જ્યારે તેમનું ધ્યાન વૈકુંઠ તરફજ લાગ્યું હતું, તે સમયે રચેલા હોવા જોઇએ. પ્રયાણ પહેલાં થોડા દિવસોમાં તેઓ જીજાબાઇને કહ્યા કરતા હતા કે 'હવે આપણે વૈકુંઠ જઇએ !' પણ તે તેમની વાત સમજી શકી નહિ. એ અભંગ એજ સમયના છે કે જ્યારે તેમનાં નેત્રો સમક્ષ 'એ દેવર્ષિ' 'જડિત વિમાન', 'એ વૈકુંઠવાસી માતા-પિતા' આવી ગયાં હતાં. સુદ દશમથીજ વૈકુંઠનું રટણ લાગ્યું હતું ! તેજ દિવસે ભગવાન તુકારામને મળવા વૈકુંઠથી આવ્યા. તે સમયે તેમનો સત્કાર કરવા યોગ્ય કોઇ સામગ્રી તુકારામ પાસે નહોતી. ત્યારે તેમણે આ આશયનો અભંગ કહ્યો કે 'હૃષીકેશ અતિથિ થઇને ઘેર આવ્યા છે, હવે તેમને શું આપીને સત્કાર કરૂં ! પાણીમાં ચોખાના દાણા ઓગાળીને તેમની સામે ધર્યા.' આ ઘટનાના સ્મારક-તરીકે ફાગણ સુદ ૧૦ ને દિવસે ભગવાનને ભાતનો ભોગ ધરાવ-વામાં આવે છે. આ દિવસ, દેહૂમાં હજુયે 'કણ દશમી' નામથી જાણીતો છે.

બીજી પણ એક વાત છે. વૈકુંઠ પધારવાનો નિશ્ચય કર્યા પછીજ તેમણે જીજાબાઇને 'પૂર્ણબોધ' સંભળાવી પોતાનું કર્તવ્ય પૂરૂં કર્યું. લેખકની આ કેવળ કલ્પના નથી. [illegible] પણ કહ્યું છે કે, સ્વર્ગમાં જતા પહેલાં તુકા-રામે [illegible] પત્નીને ઉપદેશ આપ્યો. આ ઉપદેશ તેમણે કયે દિવસે કર્યો એ તેમનાજ અભંગો ઉપરથી જણાઈ આવે છે— '[illegible] સમય છે, ગારશના પર્વનો દિવસ

છે. વળી શુકલપક્ષનો સોમવાર છે-એવા પર્વને દિવસે ઉપ કઠણ કરીને સર્વ કંઇ દાન દઇ દો.' ફાગણ સુદ ૧૧ ને રવિવાર, ૧૨ ને સોમવાર, ૧૩ ને મંગળવાર, ૧૪ ને બુધવાર, પૂનમ ને ગુરુવાર, વદ પડવો ને શુક્રવાર અને વદી બીજને શનિવાર-આ પ્રકારે તિથિ-વારનું આ એક સપ્તાહ બની જાય છે અને 'પિલે'ના કૅલેન્ડર પ્રમાણે પણ આ હિસાબ બરાબર મળતો આવે છે. ફાગણ સુદ ૧૨ ને સોમવાર હતો, એ વાત તુકારામ મહારાજના અભંગ પરથીજ જણાય છે, અને એજ ક્રમથી ગણત્રી ગોઠવીને જોઇએ તો પણ વદી બીજે ત્યારે શનિવારજ આવે છે તો સીધો હિસાબ એજ છે કે, શાકે ૧૫૭૦, ૭૧ અને ૭૨ એ ત્રણ વર્ષોમાં જે કોઇ વર્ષે ફાગણ વદી બીજે શનિવાર હોય તેજ વર્ષ તુકારામ મહારાજના પ્રયાણનું વર્ષ માનવામાં આવે. શાકે ૧૫૭૨ માં આ તિથિએ ગુરુવાર છે, ૧૫૭૦ માં રવિવાર છે અને કેવળ ૧૫૭૧માંજ આ તિથિએ શનિવાર છે. ફાગણ સુદી બારશે સોમવાર હોવો જોઇએ તે એજ વર્ષમાં છે અને એજ ક્રમથી વદી બીજે શનિવાર છે. તેથી શાકે ૧૫૭૧ નેજ તુકારામ મહારાજના પ્રયાણનું વર્ષ માનવું જોઇએ. કેટલાક જૂના કાગળોમાં ૧૫૭૧ માંજ તુકારામ મહારાજે પ્રયાણ કર્યાનો ઉલ્લેખ પણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, ફાગણ વદી બીજ (પૂર્ણિમાન્ત માસના હિસાબે ચૈત્ર વદી બીજ) શાકે ૧૫૭૧ (સંવત ૧૭૦૬) શનિવારને દિવસે પ્રાતઃકાળે તુકારામ વૈકુંઠ પધાર્યા એ વાત નક્કી થઈ.* હવે જન્મવર્ષ જોઇએ.

૭-જન્મવર્ષના સંબંધમાં ચાર મત

જન્મવર્ષના સંબંધમાં ચાર મત આ પ્રમાણે છેઃ—

(૧) કવિ-ચિત્રકાર જનાર્દન રામચંદ્રજીએ લખ્યું કે 'તુકારામ દેહૂમાં શાકે ૧૫૧૦માં જન્મ્યા.'

* આ દિવસે અંગ્રેજી તારીખ ૯મી માર્ચ ઇ.સ.૧૬૫૦ હત
મૂળલેખક

(૨) દેહૂ અને પંઢરપુરની તુકારામની વંશાવળીમાં તેમનો જન્મ 'મહા સુદી ૫ ગુરુવાર શાકે ૧૫૨૦'નો લખેલો છે.

(૩) ઇતિહાસકાર રાજવાડેએ વાઇથી મળેલી એક પ્રાચીન વંશાવલિને પ્રમાણ માની, જુદાં જુદાં પ્રમાણો સાથે સરખાવીને તુકારામનો જન્મ શાકે ૧૪૯૦માં ગણ્યો છે.

(૪) 'સંતલીલામૃત'માં મહીપતિ બુવાએ તુકારામનાં પ્રથમ એકવીસ વર્ષોનું જે ચરિત્રવર્ણન કર્યું છે, તેના ઉપરથી નીચેની વાતો જણાય છે—

૧૩ મે વર્ષે તુકારામને માથે ગૃહસ્થાશ્રમનો ભાર આવી પડયો.

૧૭ મે વર્ષે તેમનાં માતાપિતા આ લોક છોડી ગયાં અને પછા મોટા ભાઇ સાવજીની સ્ત્રીનો દેહાંત થયો.

૧૮ મે વર્ષે સાવજી તીર્થાટન કરવા ગયા.

૨૦ મા વર્ષ સુધી એ ત્રણે વર્ષ તેમણે ઘર, પુત્ર અને સ્ત્રીની સાથે સુખપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવ્યો.

૨૧ મે વર્ષે દેવાળું નીકળ્યું, ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. તુકારામની પહેલી પત્ની અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા બન્ને પુત્ર અન્ન વિના તરફડતા તરફડતા મરી ગયા.

મહીપતિ બુવાએ આ વિવરણ આપી આને તુકારામ-ચરિત્રના 'પૂર્વાર્ધની સમાપ્તિ' કહી છે. આનો વાચ્યાર્થ જ ગ્રહણ કરીએ અને એ ૨૧ વર્ષને પૂર્વાર્ધ માની લઇએ તો તુકારામનું આયુષ્ય ૪૨ વર્ષનું જ માનવું પડશે. મહીપતિ બુવાએ તુકારામના પ્રયાણનું વર્ષ ૧૫૭૧ જ બતાવ્યું છે. આમાંથી ૪૨ વર્ષ ઓછાં કરીએ તો જન્મનું વર્ષ શાકે ૧૫૨૯—૩૦ આવે છે. જો આ 'પૂર્વાર્ધસમાપ્તિ'ને લક્ષ્યાર્થે '[illegible]-પ્રવૃત્તિનો અંત' માનીએ તો જન્મનું કોઇ [illegible] વર્ષ [illegible] શકાય છે. પરંતુ ઘણાઓએ વાચ્યાર્થ જ [illegible] છે, અને જન્મવર્ષ શાકે ૧૫૩૦ ગણ્યો છે.

૮—ચાર મતો વિષે વિચાર

એ ચાર મતોમાંથી કોણુ ખરાબર ઉતરે છે, એ હવે જોવું જોઈએ. કવિ-ચિત્રકારે જન્મનું વર્ષ ૧૫૧૦ આપી દીધું છે, પરંતુ કોઈ પ્રમાણ બતાવેલું નથી; એટલે તે સ્વીકારી શકાય તેવું નથી. દેહૂ અને પંઢરપુરની વંશાવળીઓ મેં જોઈ છે. તે ૫૦-૭૫ વર્ષથી વધારે જૂની નથી અને એમાં જે જન્મવર્ષ ૧૫૨૦ આપેલું છે, તેની સાથે તેમાંજ આપેલી જન્મતિથિ મહા સુદી પાંચમ ને ગુરુવાર-નો મેળ બેસતો નથી. મહા સુદ પાંચમને ગુરુવાર નહોતો. આ વર્ષે મહા સુદી પાંચમ ને રવિવાર હતો અને મહા વદી પાંચમે સોમવાર હતો. એટલે આને પણ પ્રમાણ માની શકાય નહિ.

૯—ઇતિહાસકાર રાજવાડેનો મત

ઇતિહાસકાર રાજવાડે જન્મવર્ષ શાકે ૧૪૯૦ માને છે અને એના પક્ષમાં ત્રણ પ્રમાણ આપ્યાં છે. (૧) વાઈ-માં મળેલી વંશાવળી, (૨) નિર્ણયમાળામાં વામન વિષ્ણુ લેલે દ્વારા પ્રકાશિત એક પ્રાચીન પત્ર, જેમાં તુકારામના ગુરુ-ઉપદેશના સંબંધમાં મહીપતિ નામના કોઈ પુરુષના બનાવેલા પાંચ અભંગ છે, જેમાંથી એક અભંગનો ભાવાર્થ એ છે કે, બાબાજી ચૈતન્યે શાકે ૧૪૯૩ પ્રજાપતિ નામના સંવત્સરમાં વૈશાખ વદી બારશે સમાધિ લીધી અને તેમનાથી ૩૦ વર્ષ પછી તુકારામ પર અનુગ્રહ કર્યો. પ્રજાપતિ નામના સંવત્સરથી ૩૦ મો સંવત્સર શાર્વરી (શાકે ૧૫૨૨) છે. પરંતુ તુકારામે એક અભંગમાં કહ્યું છે કે મહા સુદ ૧૦ ને ગુરુવાર હોવો આવશ્યક છે. શાકે ૧૫૨૨માં આ તિથિએ ગુરુવાર નથી મળતો, શાકે ૧૫૨૦માં વિલંબી સંવત્સર આવે છે—અર્થાત્ ઉપરોક્ત મહિપતિના અભંગમાં ત્રીસ વર્ષની જે વાત દર્શાવેલી છે, તેનો અર્થ ત્રીસજ નહિ, પણ પચીસ-ત્રીસ જેવો છે. આ રીતે રાજવાડેના મત પ્રમાણે બાબાજી ચૈતન્યે તુકારામને શાકે ૧૫૨૦

વિલંબ નામના સંવત્સરમાં મહા સુદ ૧૦ ગુરુવારને દિને ઉપદેશ કર્યો. જન્મનું વર્ષ શાકે ૧૪૯૦ અને ગુરૂપદેશનું વર્ષ ૧૫૨૦ માનીને આ વચ્ચેનાં તુકારામ ચરિત્રનાં ૨૧ વર્ષનું વિવરણ રાજવાડેએ, જે મહિપતિ બુવા બતાવે છે તેનેજ માન્ય કર્યું છે. શાકે ૧૫૭૧ ના ફાગણ માસમાં તુકારામે પ્રયાણ કર્યું–અર્થાત્ તે સમયે તેમની ઉંમર ૮૧ વર્ષની હતી. ઉપરોકત મહીપતિના અભંગમાં ૧૪૯૩માં બાબાજી ચૈતન્યની સમાધિની વાત છે અને તે પછી ત્રીસ વર્ષે તુકારામને તેમનો ગુરૂપદેશ પ્રાપ્ત થાય છે. એનેજ બરાબર માની લેવાથી તુકારામની ઉંમર તે સમયે ૨૫-૩૦ વર્ષની હશે એ સ્પષ્ટ થાય છે–અર્થાત્ આ પ્રકારે તેમનું જન્મ-વર્ષ શાકે ૧૪૯૦ માનવું પડે છે. (૩) તુકારામજીએ એક અભંગમાં કહ્યું છે કે 'વૃદ્ધાવસ્થા કાન આગળ આવીને વાતો કરવા લાગી.' આથી પણ રાજવાડે અનુમાન કરે છે કે તુકારામ સ્વર્ગે જતી વખતે ઘણા વૃદ્ધ થઇ ગયા હતા.

એ ત્રણ પ્રમાણો સિવાય એક પ્રમાણ રાજવાડે તરફેનું હુંજ રજુ કરી દઉં છું. તુકારામજીના શિષ્યોમાંથી એક શિવા કાસાર નામે શિષ્ય લોહગામમાં રહેતા હતા. ત્યાં તેમનો બનાવેલો એક કૂવો છે અને તેના ઉપર શાકે ૧૫૩૪ માં કોતરેલો એક શિલાલેખ છે. તે શિલાલેખને શોધીને તેના પર એક નિબંધ મેં શાકે ૧૮૩૭ માં ભારત ઈતિહાસ-સંશોધક મંડળીની સભામાં વાંચ્યો હતો. રાજવાડેજી જેને લોહગાંવ બતાવે છે, તે લોહગાંવ નથી; એ વાત મેં તે લેખમાં સપ્રમાણ બતાવી દીધી હતી અને તે શિલાલેખ પણ રજુ કર્યો હતો. આ શિલાલેખથી તુકારામનો જન્મ શાકે ૧૪૯૦ માંજ થયો હશે, એજ વાતની પુષ્ટિ થાય છે.

૧૦—તેમના મતનું પરીક્ષણ

હવે રાજવાડેના મત પ્રમાણે તુકારામનો જન્મ શાકે ૧૪૯૦ માં માનવો એ કેટલું યુક્તિપુરઃસર છે, તે જોઇએ.

વાઇની વંશાવળીને પ્રમાણ માનીએ તો તે પ્રમાણમાં પ્રમાદ લાગે છે. મહીપતિ બુવા અને દેહૂકરોની વંશાવળી બન્ને એકજ અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે, વિશ્વંભર બુવાના બે પુત્રોમાંથી હરિ મોટો હતો અને મુકુંદ નાનો હતો, પરંતુ વાઇની વંશાવળીમાં તુકારામના દાદાનું નામ રંગનાર વડદાદાનું નામ સોમાજી લખ્યું છે. પરંતુ મહીપતિ બુ અને દેહૂકરોની વંશાવળી બન્ને દાદાનું નામ કાન્હજી અ વડદાદાનું નામ શંકર બુવા બતાવે છે. અહીં એ પણ યા રાખવું જોઇએ કે વાઇમાં કોઇ વારકરીના ઘરની કોઈ પોથી-માંથી મળી આવેલી વંશાવળી કરતાં તુકારામના સાચા શિષ્ય અને શોધક મહીપતિ બુવા અને તુકારામના વંશજોનાં વચન વધારે વિશ્વાસપાત્ર અને માનવા યોગ્ય છે. તેથી વાઇની જે વંશાવળીમાં આવી આવી ભૂલો છે, તેમાંનું જન્મ-વર્ષ ૧૪૯૦ પણ કેટલે દરજ્જે વિશ્વાસપાત્ર હોઇ શકે ?

રાજવાડેએ મહીપતિના જે અભંગ ઉદ્ધત કર્યા ઃ તે મહીપતિ કોણ હતા ? જરૂર કોઇ મહીપતિ નામધાર હતા, પરંતુ મહીપતિ બુવા તે નથી, તે વાત એ અભંગો-નીજ બે વાતો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. કારણ કે આ મહીપતિ કહે છે કે, તુકારામને ઓતુર નામના સ્થાનમાં ગુરૂપદેશ પ્રાપ્ત થયો અને ભક્તલીલામૃતમાં મહીપતિ બુવા લખે છે કે, તુકારામને આ ઉપદેશ દેહૂમાં પ્રાપ્ત થયો. બીજી વાત એ છે કે, રાઘવ ચૈતન્ય, કેશવ ચૈતન્ય અને બાબાજી ચૈત-ન્ય તુકારામના ત્રણ ગુરુઓ છે—અર્થાત્ બાબાજી ચૈતન્યના કેશવ ચૈતન્ય અને કેશવ ચૈતન્યના ગુરુ રાઘવ ચૈતન્ય હતા. એ બંને બાબતો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, તાહરા-બાદકર શ્રી મહીપતિ બુવાના એ અભંગ નથી. આ કોઈ બીજાજ મહીપતિ છે. રાજવાડે જે વાઇની વંશાવળી અને મહીપતિના અભંગોના આધાર ઉપર તુકારામની ૮૧ વર્ષ-ની ઉંમરની મહેતાત ઉભી કરે છે તે આધાર ઘણાજ કાચા છે; તેમને પ્રમાણભૂત માની શકાય તેમ નથી

'જરા કર્ણમૂલે' વાળી વાતપરથી રાજવાડેજીએ અનુમાન કર્યું છે કે, મૃત્યુસમયે તુકારામ ઘણા વૃદ્ધ થઇ ગયા હતા. કાનની પાસેના વાળ જ્યારે ધોળા થવા લાગે છે, ત્યારે તેને યમરાજની ધજા અથવા યમરાજના આગમનની પ્રથમ સૂચના માનવાની અને કહેવાની પરિપાટી પહેલેથીજ ચાલી આવી છે. પરંતુ અતિવૃદ્ધ થવું એજ તેનો ઉદ્દેશ્ય નથી હોતો. વાળ ધોળા થવાની શરૂઆત ૩૮ મા વર્ષથી ૬૦ મા વર્ષ સુધી પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર આગળ પાછળ શરૂ થઈ જાય છે. તુકારામને ૧૮મા વર્ષ પછીથી સંસારમાં દુઃખજ દુઃખ ભોગવવાં પડયાં, આથી ૪૦ મા વર્ષની લગભગ તેમના મોંમાંથી 'વૃદ્ધાવસ્થા કર્ણમૂળમાં આવીને વાતો કરવા લાગી'–એવા ઉદ્ગાર નીકળ્યા હોય તો શું આશ્ચર્ય! અને 'વૃદ્ધાવસ્થા કર્ણમૂળમાં આવીને વાતો કરવા લાગી' આ વાકય પરથી વૃદ્ધાવસ્થા યા વાળ ધોળા થવાની શરૂઆતજ સૂચિત થાય છે; અને એજ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવા માટે આ પ્રાચીન ઉક્તિનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. કથાસરિત્સાગરના બીજા લંબકના બીજા તરંગનો ૨૧૬ મો શ્લોક જુઓ—

अथ तस्य जरी प्रशान्तिदूतीमुपयातां क्षितिपस्य कर्णमूलम्।
सहसैव विलोक्य जातकोपा वत दूरे विपयस्पृहा वभूव ॥

વળી આ સુભાષિત તો પ્રસિદ્ધજ છે કે:—

कृतान्तस्य दूती जरा कर्णमूले समागत्य वक्तीति लोका शृणुध्वम्।
परस्त्रीपरद्रव्यवाञ्छां त्यजध्वं भजध्वं रमानाथपादारविन्दम्॥

સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી આવાં અનેક અવતરણો આપી શકાય તેમ છે. જો પ્રયાણકાળમાં તુકારામ સાચેજ ઘણા વૃદ્ધ થયા હોત તો ઘડપણ સૂચવનારા બીજા પણ ઉલ્લેખ તેમના અભંગોમાંથી મળી આવત અને રાજવાડેજી તેમને [illegible] બતાવત; પરંતુ એવો ઉલ્લેખ કોઈ [illegible] મળી આવતો નથી.

હવે શિવા કાસારના ફૂવાની વાત બાકી રહી. આ ફૂવા ઉપર શાકે ૧૫૩૪નો લેખ છે. આથી તુકારામનો જન્મ એ સમયની પણ પહેલાં થયો હશે, એવું અનુમાન કોઈ કરે તો તે પણ માની શકાશે નહિ. તુકારામજીએ શિવબા ઉપર કૃપા કરી ત્યાર પછી તેમનીજ આજ્ઞાથી શિવબાએ તે ફૂવો કરાવ્યો હતો, એવું મહીપતિ બુવાએ લખ્યું છે. પરંતુ આ સાંભળેલી વાતજ તેમણે લખેલી હશે. ફૂવાના શિલાલેખમાં 'શિઊજી' નામ છે. પરંતુ આ શિઊજી તુકારામના શિષ્ય શિવજી કાસાર છે કે તેમના કોઇ દાદા-વડદાદા અથવા બીજા કોઇ, તે નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકાતું નથી. એટલો નિશ્ચય તો અવશ્યજ થઇ શકે છે કે, તુકારામના શિષ્ય શિવજીએ તુકારામની આજ્ઞાથી આ ફૂવો બનાવરાવ્યો હોત તો તે શિલાલેખમાં જ્યાં શ્રીગણેશ અને કાલિકાને પ્રથમ નમન કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં તેમના સ્થાનમાં અથવા તેમની સાથેજ 'શ્રી પાંડુરંગાય નમઃ' 'શ્રી રુક્મિણીવિઠ્ઠલાભ્યાં નમઃ' એવું પણ અવશ્ય હોત. તુકારામના શિષ્ય થઇને ગણેશ અને કાલિકાને યાદ કરે અને વિઠ્ઠલ-રખુમાઇને ભૂલી જાય, એવું બની શકેજ નહિ. તેથી આ ફૂવો બનાવનાર શિવા કાસાર અથવા તો તુકારામના શિષ્ય શિવા કાસાર નથી; અથવા કંઇ નહિ તો ફૂવો બનાવવાના સમય સુધી તે તુકારામનો શિષ્ય નહોતો, એ વાત સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે તુકારામના જન્મનું વર્ષ શાકે ૪૯૦ માનવાની પુષ્ટિ આ ફૂવાથી પણ થતી નથી.

તુકારામની ઉંમર ૮૧ વર્ષની માનવા વિરુદ્ધ બીજી પણ એક વાત છે કે, જે સમયે તુકારામ વૈકુંઠ સીધાવ્યા, તે સમયે જીજાબાઈ ગર્ભવતી હતાં. તુકારામનાં બન્ને લગ્ન તેમનાં માતાપિતાની હયાતીમાંજ થયાં હતાં અને માતાપિતા તેમના સત્તરમા વર્ષની વયે મૃત્યુ પામ્યાં હતાં, એ મહીપતિ બુવાએ સ્પષ્ટજ કહ્યું છે: રાજવાડેજી પણ આ વાત માને છે કે, તુકારામનો પ્રથમ વિવાહ તેમના મા

વર્ષમાં અને બીજો વિવાહ ચૌદમા વર્ષમાં થયો-અર્થાત્ તુકારામનાં બીજાં પત્ની તેમનાથી વધારેમાં વધારે ૫-૬ વર્ષ નાનાં હશે; એટલે કે પ્રયાણકાળે જો તુકારામ ૮૧ વર્ષના હોય તો જીજાબાઇ ૭૫-૭૬ વર્ષનાં હશે. પરંતુ આ ઉમ્મરે તેમને સંતાન થવું અસંભવિતજ છે. પોતાની વાતના સમર્થનમાં રાજવાડેજીએ નિઝામુલ્મુલ્ક, જર્મન તત્ત્વવેત્તા ગેટે અને ગુરુચરિત્રમાં વર્ણવેલ વંધ્યાને વૃદ્ધાવસ્થામાં સંતાન થવું, એ ત્રણ દૃષ્ટાંત રજુ કર્યાં છે.

રાજવાડેજી જણાવે છે કે, નિઝામુલ્મુલ્ક જ્યારે ૮૦ વરસના હતા, ત્યારે તેમને છોકરો જન્મ્યો હતો. પરંતુ આ છોકરાની માને નિજામ અલીની માતા નિઝામુલ્મુલ્કની કેટલામી સ્ત્રી હતી, કેટલા વર્ષની હતી તથા રાજપુરુષોની જન્મકથાઓમાં ક્યારે ક્યારે કેટકેટલાક દાવપેચ હોય છે તે બધી વાતોનો વિચાર તેમણે નથી કર્યો. નિઝામુલ્મુલ્ક જેવાઓનાં ઉદાહરણ મહાત્માઓનાં ચરિત્રોમાં આપવાં એ પણ બરાબર નથી. બીજું ઉદાહરણ ગેટેનું છે. ૬૦ વર્ષ સુધી તે બ્રહ્મચારી રહ્યા, પછી તેમણે લગ્ન કર્યાં અને લગ્ન પણ એક યુવતીની સાથે કર્યાં; તેથી એ દૃષ્ટાંત પણ બંધ બેસતું નથી. વળી શીત કટિબંધનાં માણસોની વાત કંઇક છે અને ઉષ્ણ કટિબંધના લોકોની વાત કંઇક જુદી છે. તેથી પણ આ ઉદાહરણ બરાબર નથી. ત્રીજું ઉદાહરણ 'ગુરુચરિત્ર'માં વર્ણવેલી સ્ત્રીનું છે. રાજવાડેજી કહે છે કે 'પ્રસિદ્ધ ગુરુચરિત્રમા માસિકધર્મ છૂટી ગયે વીસ-પચીસ વર્ષ વીતી ચૂક્યાં હતાં, એવી એક વૃદ્ધ સ્ત્રીને સંતાન થવાનું લખ્યું છે. એ સ્ત્રી પ્રસૂતિને સમયે ૭૦-૭૫ વર્ષની હતી.' આ વાત 'ગુરુચરિત્ર'ના ૩૯મા અધ્યાયમાં છે. તે સ્ત્રી સોમનાથની પત્ની ગંગા છે. આ સ્ત્રીને ૬૦ મે વર્ષે ગુરુકૃપાથી સંતાન થયું હતું, એમ તો ગુરુચરિત્રમાં લખ્યું છે, પરંતુ રાજવાડેજીએ તેને ૭૦-૭૫ વર્ષની બનાવી દીધી છે. આ કથામાં આ સ્ત્રી ૬૦ વર્ષની હોવાનો કેટલીએ વાર

ઉલ્લેખ થયો છે. બીજું એ કે, ગંગાબાઈ વાંઝિયા હતી અને તેને પુત્રમુખના દર્શનની ઘણી લાલસા હતી. જીજાબાઈની વાત એવી નહોતી. યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાંજ તેને બાળકો થવા લાગ્યાં અને તેથી તે પોતે પણ કંટાળી ગઈ હતી. ત્રીજી વાત એ કે, ગંગાબાઈ વાંઝિયા હતી અને બાળક માટે તેણે કેટલીયે માનતાઓ માની હતી. પુત્રને માટે તે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કર્યા કરતી હતી અને શ્રીગુરુદેવે પોતાની સિદ્ધતાનો એક ચમત્કાર બતાવ્યો કે, તેને ૬૦ વર્ષની અવસ્થામાં પુત્ર આપ્યો. જીજાબાઈના સંબંધમાં આવી કોઈ વાત નથી. જીજાબાઈને સંતતિની કાંઈજ ઉણપ નહોતી. બાળ-બચ્ચાંનું પાલન-પોષણ કરતાં આ જંજાળથી તે કંટાળી ગઈ હતી. અને એવી સ્થિતિમાં જીંદગીને ૭૫ મે વર્ષે જીજાબાઈને સંતાન થાય એ તો અસંભવિત વાત છે. એટલે ખરી વાત એ છે કે, પ્રયાણસમયે તુકારામની ઉંમર ૮૧ વર્ષ નહોતી તેમ ન તો જીજાબાઈનો માસિકધર્મ પણ છૂટયો હતો. ચોથી વાત એ કે, જીંદગીને ૨૧ મે વર્ષે વૈરાગ્ય પસંદ કરનારા તુકારામ ૮૧ મા વર્ષમાં પણ ગૃહસ્થધર્મમાં રચ્યાપચ્યા હોય એ વાત પણ બરાબર નથી. વર્ણાશ્રમ ધર્મનો સામાન્ય નિયમ એવો છે કે—

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्धक्ये मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥
(રઘુવંશ, સર્ગ ૧-૮)

આ સાધારણ નિયમને તુકારામે ન માન્યો હોય, એ વાત તો સમજી પણ ન શકાય તેવી છે. પ્રાચીન પરંપરા એજ છે કે, કોઈપણ ધાર્મિક હિન્દુ ૫૦-૫૫ વર્ષની ઉંમર પછી ઘણે ભાગે ગ્રામ્ય ધર્મમાં મન નથી લગાડતો; તો પછી જે તુકારામ પોતે અવતરવાનું પ્રયોજન બતાવે છે કે 'ધર્મ-રક્ષણ માટે મારો બધો પ્રયત્ન છે', જે પોતાની 'વાણી વડે વેદનીતિજ કહે છે,' અને 'જે સંતોએ કર્યું તેજ કરે છે,' તે તુકારામ પોતાના આ છેલ્લા પુત્રના ગર્ભવાસને સમયે ૮૧ વર્ષના હોઈજ શકે નહિ.

૧૧–સંવત ૧૬૮૬ નો દુષ્કાળ

હવે રહ્યો ત્રીજો મત, કે જેને અનુસરીને તુકારામનું જન્મવર્ષ શાકે ૧૫૩૦ છે. આના પક્ષમાં ઐતિહાસિક પ્રમાણ પૂરતાં છે અને પરંપરાની માન્યતા પણ છે. મહીપતિ બુવાએ જે એમ કહ્યું છે કે, ૨૧ વર્ષની ઉંમરમાં જીવનનો 'પૂર્વાર્ધ સમાપ્ત થયો' તે વાચ્યાર્થથી પણ ખરાબર છે; અને તેને પ્રમાણ માનવામાટે ઐતિહાસિક આધાર પણ છે. વાચ્યાર્થ લેવાથી તુકારામ મહારાજની ઉંમર કુલ ૪૧–૪૨ વર્ષની માનવી પડે છે અને આ પ્રકારે તેમનું જન્મવર્ષ શાકે ૧૫૩૦ સ્વીકારવું ઠીક છે. મહીપતિ બુવાએ લખ્યું છે કે, તેમને '૨૧ મે વર્ષે વિપરીત કાળ' આવ્યો–અર્થાત્ ભયંકર દુષ્કાળ પડયો અને તેમાં તેમની પ્રથમ પત્નીને અન્ન વિના પ્રાણ ત્યજવા પડ્યા. તુકારામ મહારાજનું આ ૨૧ મું વર્ષ (જન્મવર્ષ ૧૫૩૦ માનવાથી) શાકે ૧૫૫૧ માં આવે છે; અને ઇતિહાસથી આ વાત મળે છે કે, શાકે ૧૫૫૧ (વિક્રમ સંવત ૧૬૮૬ યા ઈસ્વી સન ૧૬૨૯–૩૦)માં કેવળ પૂનામાંજ નહિ, સમસ્ત મહારાષ્ટ્રમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડયો હતો. અબ્દુલ હમીદ લાહૌરી નામના એક મુસલમાન ઇતિહાસકારે શાહજહાં બાદશાહના શાસનકાળમાં પ્રથમ ૨૦ વર્ષનો એક ઇતિહાસ 'બાદશાહનામા'ના નામથી લખ્યો છે. આ લાહૌરી ઈ. સ. ૧૬૫૪ માં મરણ પામ્યા હતા. તે તુકારામના સમકાલીન હતા. 'બાદશાહનામા'માં તેમણે લખ્યું છે કે 'પાછલે વર્ષે (ઈ૦ સ૦ ૧૬૨૯) બાલાઘાટ બાજુ વરસાદ ન થયો અને દૌલતાબાદ તરફ તો એક ટીપું પણ પાણી પડ્યું નહિ. આ વર્ષમાં (સન ૧૬૩૦) આસપાસના બધા પ્રદેશોમાં અનાજ ઓછું પાક્યું અને દક્ષિણ અને ગુજરાતમાં તો હાહાકાર મચી ગયો. ત્યાંના લોકોની સ્થિતિ એવી ખરાબ થઈ ગઈ કે કંઈ કહેવાની વાત જ નહિ. રોટલીના એક એક ટુકડાને [illegible] [illegible]. તેમજ [illegible] [illegible] [illegible] લાગ્યાં, છતાં પણ કોઈ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એક એક

દુકાળ માટે [illegible] ! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] લાગ્યાં. એટલે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] બાળકોને ખાવા લાગ્યાં !! જ્યાં જ્યાં [illegible] [illegible] હતા [illegible] લાગ્યા. [illegible] જમીનમાં પણ એક દાણો ઊગ્યો નહિ. ક્યાંય એક ટીપું પાણી નથી, એક દાણો અન્ન નથી. આવી દશા કે [illegible]......' (ઈતિહાસ [illegible] ભાગ ૭, પૃષ્ઠ ૨૪૦) [illegible] ગ્રેટડફ [illegible] ઇતિહાસમાં (પૃષ્ઠ ૫૦૩) અને પૂના ગેઝેટિયર (ભાગ ૩ પૃષ્ઠ ૪૦૨)માં કહેલું છે કે તુકારામ મહારાજના સમકાલીન ઇતિહાસકારે શાકે ૧૫૫૧-૫૨ના એ ભયંકર દુકાળનું આ વર્ણન કર્યું છે. શાકે ૧૫૫૧ની વર્ષા ઋતુ વરસાદ વિનાની ગઈ. આથી તેજ વર્ષે દુકાળની શરૂઆત થઈ ગઈ. પરંતુ પહેલાંનું કેટલુંક સંઘરેલું અન્ન ત્યાં હતું તેના વડે તે વર્ષ તો તે લોકોએ દુઃખ-દુકાળમાં વીતાવી દીધું; પરંતુ જ્યારે શાકે ૧૫૫૨ માં પણ વરસાદ ન થયો ત્યારે લોકોના દુઃખનો કંઈ પાર રહ્યો નહિ. અને એટલે સુધી વાત આવી કે હજારો માણસો અન્ન વિના મરી ગયાં અને માણસ માણસને ખાવા લાગ્યાં ! આ દુકાળ વિષે આપણે ત્યાં પરનું પ્રમાણ પણ મોજૂદ છે. રાજવાડે મહોદયે 'મરાઠાઓના ઇતિહાસનાં સાધન' પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. તેના ૧૫ મા ખંડમાં શિવાજી મહારાજના સમયનો પત્રવ્યવહાર પ્રસિદ્ધ થયો છે. (લેખાંક ૪૧૩-૪૧૪ અને ૪૧૯ જુઓ.) મોજે નિગુરલના પાટીલ (ગામના મુખી-પટેલ) શાકે ૧૫૫૧ ના આસોમાં ૩૧ ગામની પોતાની જાગીરનો અધી ભાગ વેચતાં લખ્યું છે કે 'આફત અને કષ્ટને લીધે ભૂખે મરીએ છીએ' તેથી 'અધી' પટેલાઈ-જાગીર અમારી રાજી ખુશીથી વેચી દઈએ છીએ.' શાકે ૧૫૫૩ માં ફરીથી એજ બાઈની જાગીરનો અધી ભાગ વળી વેચ્યો છે, કેમ-કે દુકાળને લીધે અસહ્ય કષ્ટ છે-ખાવાને અન્ન નથી, વ્ય-

વહાર કરનાર કોઇ વણિક નથી.' આ પછી શાકે ૧૫૫ માં બચેલો ભાગ પણ એમ કહીને વેચી માર્યો કે 'મહ ભયંકર દુકાળ છે, ગાય–બળદ રહ્યાં નથી, અન્ન વિ મરી જઇએ છીએ.' આ બધું શાકે ૧૫૫૨ ના દુકાળ મહારાષ્ટ્રમાં× કેવો કાળો કેર વર્ત્યો હતો, એ બતાવ માટેજ લખ્યું છે !

૧૨–કાન્હજીના શોકોદ્ગાર

તુકારામ મહારાજના પ્રયાણ પછી તેમના નાના ભા કાન્હજીએ જે વિલાપ કર્યો છે, તેના ૧૮ અભંગ છે. અભંગો જોઇને કોઈ પણ એમ ન કહી શકે કે, કોઇ ૮ વર્ષના વૃદ્ધના મૃત્યુથી આ શોક થયો છે. આ અભંગોમ એટલો કરુણ રસ ભરેલો છે કે તે જોઇને એટલું તો જરૂ સમજાશે કે, તુકારામ સૌને પોતાનો સ્વાદરસ લગાડી અકાળેજ ચાલ્યા ગયા. કાન્હજી તુકારામ પછી થયા હતા બહુબહુ તો તેમનાથી તેઓ ૩–૪ વર્ષ નાના હશે. તુકારા

× મહીપતિ બુવાએ પણ એ દુકાળનું વર્ણન કર્યું છે. પ તેમણે જે લખ્યું છે તે સાંભળેલી વાતોના આધારે લખ્યું છે. પોતાન આંખોથી દેખેલી હકીકત નથી. આના પ્રત્યક્ષદર્શી શ્રી સમર્થ રામદા સ્વામી હતા. તેમની ઉંમર તે સમયે ૨૧–૨૨ વર્ષની હશે. એ સમયની લગભગ તેમનો તીર્થયાત્રાકાળ શરૂ થયો છે. તેમણે આ દુકાળનું વર્ણન આ પ્રકારે કર્યું છેઃ–'બધા પદાર્થોનો અભાવ થ ગયો, આખ દેશ રહી ગયો, લોકો ઉપર સંકટના પહાડ તૂટી પડ્યા કેટલાંયે દેશ છોડીને ચાલ્યાં ગયાં, કેટલાંયે જ્યાંનાં ત્યાંજ મરી ગયાં, કે [illegible] પોતાને ગામ પાછા ફરીને મરી ગયાં. ખાવાને અ ન રહ્યું. [illegible] ન રહ્યાં, ઘર–ગૃહસ્થીની કોઇ ચીજ ન રહી. [illegible] દુકાળ [illegible] થઇ ગયા. એનાં નિશાનો [illegible] [illegible] થઇ ગયા. [illegible]

([illegible] વર્ષ [illegible] અંક [illegible])

જ્યારે વૈરાગી થયા ત્યારે કાન્હજી લડીને તેમનાથી જુદા થઇ ગયા હતા. આ સમયે તુકારામ વીશ-પચીસ વર્ષની વયના હશે. પાછળથી કાન્હજીએ તુકારામની યોગ્યતા જાણી, ત્યારે તેમને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો અને તે તેમના શિષ્ય બન્યા. પ્રયાણને સમયે મહારાજની ઉંમર જો ૮૧ વર્ષની હોત તો કાન્હજીના આવા અનુતાપભર્યા ઉદ્ગાર આટલા વેગપૂર્વક કદી ન નીકળત કે 'સખા જાણીને મેં તમારી સાથે અતિ પરિચયનો વ્યવહારજ કર્યો;' અથવા 'સંસારમાં મુજ ચાંડાળને તમે દુઃખ દઈ ગયા' ઇત્યાદિ. તુકારામ તે વખતે આટલા વૃદ્ધ હોત તો તેનો એ અર્થ થાત કે, કાન્હજીને ૪૦-૫૦ વર્ષ સુધી તેમનો સત્સંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. કાન્હજી પણ વૃદ્ધ હોત, તેમનાં પૂર્વ-કર્મો ઓગળી જઇને નૂતન ગાંભીર્યમાં બદલાઇ ગયાં હોત, તો તેમાંથી આવા અનુતાપનો પ્રવાહ કદી ન નીકળત. કાન્હજીના મોંમાંથી એવી વાત પણ ન નીકળત કે 'મારી ઓઢણી ઝુંટવાઇ ગઇ.' 'મારૂં ઘર ડૂબ્યું, બાળ-બચ્ચાં અનાથ થઇ ગયાં' 'ભર્યું-ભરેલું ઘર ઉજ્જડ કરી નાખ્યું.' તુકારામ જો આ સમયે વૃદ્ધ હોત તો આવા ઉદ્ગાર ન નીકળત અને આવા ઉદ્ગારોમાં ત્યારે કોઇ ભાવ-અર્થ પણ ન હોત. આ સઘળી વાતોથી એજ નક્કી થાય છે કે, વૃદ્ધાવસ્થાનો પ્રારંભ થતા પહેલાંજ તુકારામ આ લોકમાંથી ચાલ્યા ગયા. કાન્હજીનો એક ઉદ્ગાર એવો પણ છે કે, 'બાળકો ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડે છે, તેમના કરુણ સ્વરથી પૃથ્વી ફાટી જવા ઇચ્છે છે.' તુકારામની ઉંમર આ વખતે જો ૮૧ વર્ષની હોત તો તેમનાં સંતાનમાંથી કોઇ ૪૦ વર્ષનું, કોઈ ૫૦ અને કોઇ ૫૫ નાં હોત અને ત્યારે કાન્હજીને એમ પણ ન કહેવું પડત કે 'બાળકો ઘેર ઘેર રડતાં ફરે છે.' આ બધા ઉદ્ગાર તે સ્થિતિમાં વ્યર્થ થઇ જાત. આ બધા ઉદ્ગારોપરથી એજ પ્રગટ થાય છે કે, તુકારામ મહારાજ અને તુકારામના ભાઇ કાન્હજીનાં સંતાન તે સમયે ૧૫-૨૦ વર્ષની ઉંમર આસપાસનાં હશે. કાન્હજીની વાણી

પરથી એ પણ નથી જણાતું કે તુકારામનો ગૃહપ્રપંચ અ સમયે સમાપ્ત જેવો થયો હોય. બીજી વાત એ કે, જ્યારે અકાળેજ વિયોગ થાય છે, ત્યારે કરુણરસ શોભે છે અને સ્ફૂરે છે પણ ત્યારેજ, એ તો સઘળા રસજ્ઞ અને રસિક લોકો જાણેજ છે. વળી એમ પણ ન કહી શકાય કે, આ અભંગ પ્રક્ષિપ્ત છે. કારણકે એ તુકારામ મહારાજની સાથે રહેનારા તેમના લેખક સંતાજી જગનાડેની વહી ઉપરથી શ્રી. ભાવેજીના 'અસલી ગાથા–ભાગ ૧' લામાં પણ ઉતારવામાં આવ્યા છે.

૧૩–પૂર્વપરંપરા

એ બધાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયું કે, તુકારામનો જન્મ શાકે ૧૪૯૦ જેટલો આગળ તો નથી. જન્મવર્ષ ૧૫૩૦ માનવાથી ચરિત્રના બધા પ્રસંગોની સાંકળ બરાબર જોડાઇ જાય છે. મહીપતિ બુવાએ ૨૧ મા વર્ષે પૂર્વાર્ધ પૂરો કર્યાની જે વાત કહી છે, તે વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ બન્ને રીતે બરાબર બેસી જાય છે. જીજાબાઇ તુકારામ મહારાજના પ્રયાણસમયે ગર્ભવતી હતાં, આ વિષયમાં પણ કોઈ અસંગતતા નથી આવતી. (કારણ, તે સમયે તેમની ઉંમર ૩૬–૩૭ વર્ષની હશે.) મહીપતિ બુવા કહે છે કે 'એકવીસમે વર્ષે વિપરીત કાળ આવ્યો.' એ શાકે ૧૫૫૧ ના મહાદુભિંક્ષની ઐતિહાસિક ઘટનાની સાથે મળી જાય છે; અને કાન્હજી વિલાપ કરે છે તે પણ સાર્થક થાય છે તથા પરંપરાથી ચાલી આવેલી માન્યતાને પણ અમાન્ય કરવાની કંઇ જરૂર પડતી નથી. પરશુરામ પંત તાત્યા ગોડબોલેએ શાકે ૧૭૭૬ માં 'નવનીત' ની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી હતી. તેમાં તેમણે લખ્યું છે કે 'તુકારામ ૪૦ વર્ષની ઉંમરમાં આ લોક છોડી પરલોક સિધાવ્યા.' સરકારી મદદથી પ્રકટ થએલા 'ઇન્દુપ્રકાશ'વાળા સંગ્રહમાં કહ્યું છે કે 'શાકે ૧૪૯૦ માં દેહુમાં તુકારામનો જન્મ થયો. તુકારામ અદ્રશ્ય થયા ત્યારે તેમની ઉંમર ૪૨ વર્ષની હતી; [illegible] તુકારામના વંશ-

જેમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.' આ પ્રમાણે બધાં પ્રમાણોથી તુકારામ મહારાજનું જન્મ-વર્ષ શાકે ૧૫૩૦ જ નિશ્ચિત થાય છે; અને એનેજ માનીને તુકારામની જન્મ-કુંડલી બનાવવાથી જ્યોતિષ જે ચરિત્રફળ દર્શાવે છે, તે પણ તુકારામ મહારાજના ચરિત્રને મળતું આવે છે. તેથી શાકે ૧૫૩૦ (સંવત ૧૬૬૫) માં તુકારામ મહારાજનો જન્મ થયો હતો એ વાતને સૌ લોકો સ્વીકારશે.

૧૪-ગુરૂપદેશનું વર્ષ

હવે ગુરૂપદેશનો સમય નક્કી કરવો રહ્યો. જન્મ શાકે ૧૫૩૦ માં થયો, ૧૫૫૧-૫૨ ના દુકાળમાં તેમની સ્ત્રીનો અન્ન વિના દેહાન્ત થયો, તે પછી તેમને વૈરાગ્ય થયો-અર્થાત્ ગુરૂપદેશનો સમય શાકે ૧૫૫૨ પછીજ છે. પરંતુ તે શાકે ૧૫૫૮ પહેલાંજ હોઇ શકે છે. કારણ આ પ્રમાણે છે:-બહિણાબાઈ ૧૫૫૦ માં જન્મી અને ૧૬૨૨ ના આસો સુદ પડવાને દિવસે સમાધિસ્થ થઇ. (ગાથા બહિણાબાઇ ભાગ ૧, પૃ. ૧૮૩) અર્થાત્ તે સમયે તેમની ઉંમર ૭૨ વર્ષની હતી. આ વાત તેમણે પોતે પણ પોતાના યાત્રા-સમયના અભંગોમાં કહી છે. બહિણાબાઇ જ્યારે ૧૧-૧૨ વર્ષની હતી, ત્યારે તુકારામે સ્વપ્નમાં તેને દર્શન દીધાં હતાં. બહિણાબાઈ કોલ્હાપુરમાં હતી, પોતાના પતિની સાથે બેસીને જયરામ સ્વામીનું કીર્તન સાંભળ્યા કરતી હતી. એજ કીર્તનોદ્વારા તુકારામ મહારાજની કીર્તિ તેના સાંભળવામાં આવી અને તુકારામ મહારાજ તરફ તેનું ધ્યાન લાગ્યું. એવી અવસ્થામાં 'કાર્તિક વદ ૫ ને રવિવારે તુકારામ મહારાજે સ્વપ્નમાં આવીને પૂર્ણ કૃપા કરી.' કાર્તિક વદી પાંચમે (પૂર્ણિમાન્ત માસના હિસાબે માગશર વદ ૬) રવિવારનો યોગ શાકે ૧૫૬૨ માં આવે છે. તેથી બહિણાબાઇના સ્વપ્નાનુગ્રહનો સમય મિતિ કાર્તિક વદી ૬ શાકે ૧૫૬૨ જ છે. આ સમય સુધીમાં ભગવાને 'તુકારામની વહીઓને પાણીમાંથી ઉગારી લીધી' એ વાત કોલ્હાપુર

પરથી એ પણ નથી જણાતું કે તુકારામનો ગૃહપ્રપંચ આ સમયે સમાપ્ત જેવો થયો હોય. બીજી વાત એ કે, જ્યારે અકાળેજ વિયોગ થાય છે, ત્યારે કરુણરસ શોભે છે અને સ્ફૂરે છે પણ ત્યારેજ, એ તો સઘળા રસજ્ઞ અને રસિક લોકો જાણેજ છે. વળી એમ પણ ન કહી શકાય કે, આ અભંગ પ્રક્ષિપ્ત છે. કારણકે એ તુકારામ મહારાજની સાથે રહેનારા તેમના લેખક સંતાજી જગનાડેની વહી ઉપરથી શ્રી. ભાવેજીના 'અસલી ગાથા–ભાગ ૧' લામાં પણ ઉતારવામાં આવ્યા છે.

૧૩–પૂર્વપરંપરા

એ બધાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયું કે, તુકારામનો જન્મ શાકે ૧૪૯૦ જેટલો આગળ તો નથી. જન્મવર્ષ ૧૫૩૦ માનવાથી ચરિત્રના બધા પ્રસંગોની સાંકળ બરાબર જોડાઇ જાય છે. મહીપતિ બુવાએ ૨૧ મા વર્ષે પૂર્વાર્ધ પૂરો કર્યાની જે વાત કહી છે, તે વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ બન્ને રીતે બરાબર બેસી જાય છે. જીજાબાઇ તુકારામ મહારાજના પ્રયાણસમયે ગર્ભવતી હતાં, આ વિષયમાં પણ કોઈ અસંગતતા નથી આવતી. (કારણ, તે સમયે તેમની ઉંમર ૩૬–૩૭ વર્ષની હશે.) મહીપતિ બુવા કહે છે કે 'એકવીસમે વર્ષે વિપરીત કાળ આવ્યો.' એ શાકે ૧૫૫૧ ના મહાદુર્ભિક્ષની ઐતિહાસિક ઘટનાની સાથે મળી જાય છે; અને કાન્હજી વિલાપ કરે છે તે પણ સાર્થક થાય છે તથા પરંપરાથી ચાલી આવેલી માન્યતાને પણ અમાન્ય કરવાની કંઇ જરૂર પડતી નથી. પરશુરામ પંત તાત્યા ગોડબોલેએ શાકે ૧૭૭૯ માં 'નવનીત'ની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી હતી. તેમાં તેમણે લખ્યું છે કે 'તુકારામ ૪૦ વર્ષની ઉંમરમાં આ લોક છોડી પરલોક સિધાવ્યા.' સરકારી મદદથી પ્રકટ થના 'ઇન્દુપ્રકાશ'વાળા સંગ્રહમાં કહ્યું છે કે 'શાકે ૧૫૩૦ માં દેહમાં તુકારામનો જન્મ થયો. તુકારામ [illegible] તે સમયે તેમની ઉંમર ૪૨ વર્ષની. [illegible]

જેમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.' આ પ્રમાણે બધાં પ્રમાણોથી તુકારામ મહારાજનું જન્મ-વર્ષ શાકે ૧૫૩૦ જ નિશ્ચિત થાય છે; અને એનેજ માનીને તુકારામની જન્મ-કુંડલી બનાવવાથી જ્યોતિષ જે ગરિષ્ઠફળ દર્શાવે છે, તે પણ તુકારામ મહારાજના ચરિત્રને મળતું આવે છે. તેથી શાકે ૧૫૩૦ (સંવત ૧૬૬૫) માં તુકારામ મહારાજનો જન્મ થયો હતો એ વાતને સૌ લોકો સ્વીકારશે.

૧૪-ગુરૂપદેશનું વર્ષ

હવે ગુરૂપદેશનો સમય નક્કી કરવો રહ્યો. જન્મ શાકે ૧૫૩૦ માં થયો, ૧૫૫૧-૫૨ ના દુકાળમાં તેમની સ્ત્રીનો અન્ન વિના દેહાન્ત થયો, તે પછી તેમને વૈરાગ્ય થયો-અર્થાત્ ગુરૂપદેશનો સમય શાકે ૧૫૫૨ પછીજ છે. પરંતુ તે શાકે ૧૫૫૮ પહેલાંજ હોઇ શકે છે. કારણ આ પ્રમાણે છેઃ-બહિણાબાઈ ૧૫૫૦ માં જન્મી અને ૧૬૨૨ ના આસો સુદ પડવાને દિવસે સમાધિસ્થ થઇ. (ગાથા બહિણાબાઇ ભાગ ૧, પૃ. ૧૮૩) અર્થાત્ તે સમયે તેમની ઉંમર ૭૨ વર્ષની હતી. આ વાત તેમણે પોતે પણ પોતાના યાત્રા-સમયના અભંગોમાં કહી છે. બહિણાબાઇ જ્યારે ૧૧-૧૨ વર્ષની હતી, ત્યારે તુકારામે સ્વપ્નમાં તેને દર્શન દીધાં હતાં. બહિણાબાઈ કોલ્હાપુરમાં હતી, પોતાના પતિની સાથે બેસીને જયરામ સ્વામીનું કીર્તન સાંભળ્યા કરતી હતી. એજ કીર્તનોદ્વારા તુકારામ મહારાજની કીર્તિ તેના સાંભળવામાં આવી અને તુકારામ મહારાજ તરફ તેનું ધ્યાન લાગ્યું. એવી અવસ્થામાં 'કાર્તિક વદ ૫ ને રવિવારે તુકારામ મહારાજે સ્વપ્નમાં આવીને પૂર્ણ કૃપા કરી.' કાર્તિક વદી પાંચમે (પૂર્ણિમાન્ત માસના હિસાબે માગશર વદ ૬) રવિવારનો યોગ શાકે ૧૫૬૨ માં આવે છે. તેથી બહિણાબાઇના સ્વપ્નાનુગ્રહનો સમય મિતિ કાર્તિક વદી ૬ શાકે ૧૫૬૨ જ છે. આ સમય સુધીમાં ભગવાને 'તુકારામની વહીઓને પાણીમાંથી ઉગારી લીધી' એ વાત કોલ્હાપુર

સુધી ફેલાઇ ચૂકી હતી. આ પછી બહિણાબાઈ પોતાના પતિ અને માતા-પિતાની સાથે દેહૂમાં આવ્યાં. ત્યાં થોડોક સમય મમ્બાજી બુવાને ઘેર રહ્યાં. મંબાજીએ તેને એમ કહીને પોતાને ત્યાં રાખી લીધી કે 'આગળ સોમવતી અમાસ આવે છે ત્યાં સુધી અહીંજ રહો.' સોમવતી અમાવાસ્યાનો યોગ ૧૫૬૨ના ફાગણમાં, ૧૫૬૩ના કાર્તિકમાં ને ૧૫૬૪ના શ્રાવણમાં પણ છે-અર્થાત્ એ ત્રણ વર્ષોમાંથી કોઇ પણ વર્ષમાં તે દેહૂમાં ગઇ હશે; છતાં જ્યારે ૧૫૬૨માં કાર્તિક વદી પાંચમે શ્રીતુકારામ મહારાજનો સ્વપ્નાનુગ્રહ થયો છે, ત્યારે એજ સંભવિત છે કે, ગુરુનાં દર્શનની ઉત્કંઠાથી તે તેજ વર્ષના ફાગણમાંજ દેહૂ ગઈ હોય. ત્યાં ગયા પછી મંબાજીએ તેને ઘણું દુઃખ દીધું. તેજ દુઃખકથામાં મંબાજીની આ ફરિયાદનું પણ વર્ણન છે કે, રામેશ્વર ભટ્ટ જેવા વિદ્વાન પણ તુકારામ પાસે જઇને તેમનો ચરણ-સ્પર્શ કરે છે, એ તો ઘણોજ મોટો અનર્થ છે. આ બન્ને ઉલ્લેખોથી એમ સમજાય છે કે, તુકારામની વહીઓ રામેશ્વર ભટ્ટે ડૂબાડી અને ભગવાને તેને ઉગારી લીધી. આ વાત શાકે ૧૫૬૨ પહેલાંજ બધે ફેલાઇ ચૂકી હતી. આ કથા બહિણાબાઇએ ૧૫૬૨ના કાર્તિક માસ પહેલાં સાંભળી. જ્યારે આ ઘટના બની તે અરસામાં થોડા દિવસોમાંજ સાંભળી હોય અથવા તો એક-બે વર્ષ પછી સાંભળી હોય. એમ માની લેવામાં કંઇ પણ હરકત નથી કે, આ ઘટના ૧૫૬૦ની લગભગમાં થઇ હશે. તુકારામને કવિત્વસ્ફૂર્તિ થઇ અને તેઓ અભંગ રચવા લાગ્યા. આ વાતને ૧૫૬૦માં બે-ત્રણ વર્ષ વીતી ચૂક્યાં હશે. 'તુકારામ પોતાનાં કીર્તનોમાં પોતાનાજ બનાવેલા અભંગો ગાય છે અને તે અભંગોથી વેદાર્થ પ્રગટ થાય છે.' આ વાત ફેલાતાં ફેલાતાં રામેશ્વર ભટ્ટના કાન સુધી પહોંચી; અને તે પછી તુકારામને વિરોધી લોકો કષ્ટ પહોંચાડવા લાગ્યા. આ અવસ્થાને જો ૧૫૬૦ ના વર્ષમાં સ્વીકારીએ તો તેમને કવિત્વસ્ફૂર્તિ થવાનો સમય ૧૫૫૭-૫૮ ઠરાવવો પડશે. આ હિસાબથી

આની પહેલાંજ પરંતુ ૧૫૫૨ પછી જે કોઈ વર્ષમાં મહા સુદી દશમને ગુરુવાર હોય તેજ વર્ષ તેમને ગુરુપદેશ મળ્યાનું વર્ષ માનવું પડશે. જંત્રીઓમાં શાકે ૧૫૫૪ની મહા સુદ દશમે ગુરુવાર છે. આ પ્રમાણે સાબિત થાય છે કે, શાકે ૧૫૫૪ સંવત ૧૬૮૯ (અંગ્રેજી તારીખ ૧૦ મી જાન્યુઆરી ઈ. સ. ૧૬૩૩) મહા સુદ ૧૦ ગુરુવારને દિવસે બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં ભંડારા પર્વત ઉપર શ્રી તુકારામને સ્વપ્નમાં શ્રીગુરુએ ઉપદેશ આપ્યો.

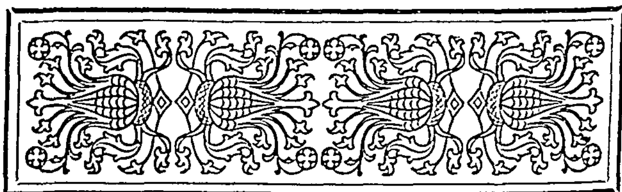
૧૫–અભંગરચનાનો ક્રમ

શ્રીગુરુ-ઉપદેશ પછી તુકારામને કવિત્વસ્ફૂર્તિ થઈ. તુકારામનો એક અભંગ છે કે 'જાતિ શદ્ર વૈશ્ય કિયા વ્યવસાય' (જાતિ શદ્ર વશ્ય કર્યા વ્યવસાય) તે કોઈ આગલા અધ્યાયમાં આવશે. તેમાં તુકારામજીએ પોતાના જીવનની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓ ક્રમપૂર્વક બતાવી છે. પહેલાં ગૃહસ્થાશ્રમ સંભાળ્યો, વેપારમાં ખોટ ગઈ, દુકાળમાં પ્રથમ પત્ની અન્નવિના મરી ગઇ, વૈરાગ્ય આવ્યો, શ્રીવિઠ્ઠલ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, ગ્રંથ વાંચ્યા, તે પછી સ્વપ્નમાં ગુરુનો ઉપદેશ થયો અને એ પછી કવિત્વસ્ફૂર્તિ થઈ. કવિત્વ-સ્ફૂર્તિ શાકે ૧૫૫૬માં થઇ એમ માનીએ તો શ્રી તુકારામજીના શ્રીમુખમાંથી સતત ૧૫ વર્ષ પર્યંત અભંગ-ગંગા વહેતી રહી. એ પંદર વર્ષોમાં હજારો અભંગ તેમના મુખમાંથી નીકળ્યા. સઘળા અભંગ આજે મળતા નથી. કવિત્વ-સ્ફૂર્તિ થયા પછી સૌથી પહેલાં તેમણે બાળલીલા ઉપર ઓવીઓ રચી અને પોતેજ બાલબોધ (દેવનાગરી) લિપિમાં વહીમાં લખી. શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન મહર્ષિ વેદ વ્યાસે શ્રીમદ્‌ભાગવત લખ્યું. તેમના 'દશમ સ્કંધમાં હરિલીલામૃત' છે, અને તેમાં 'જગદાત્મા ગોકુલમાં ક્રીડા કરી રહ્યા છે' એજ શ્રીકૃષ્ણની ગોકુળની બાળલીલાનો પ્રસંગ છે. 'તેનવસો ઓવીઓ છે.' જેનો મર્મ મહીપતિ બુવા કહે ... '...ધુ સંતોજ સ્વાનુભવથી જાણે છે.'

આ ઓવીઓ એવી છે કે તેમને ઓવી પણ કહી શકાય ને અભંગ પણ કહી શકાય. અભંગ એટલા માટે કહી શકાય કે થોડાં ચરણો પછી 'તુકા મ્હણે'–અર્થાત્ તુકારામ કહે કહીને એટલો ટુકડોજ તોડીને જોડેલો છે. તેને અભંગ કહીએ તો એમાં ચરણોની સંખ્યાનું કંઈ ઠેકાણું નથી; કોઇમાં ત્રણ ચરણ છે, કોઇમાં ત્રણથી વધારે અને કોઇમાં ત્રીસ સુધી નાનાં મોટાં કેટલાંય ચરણો છે. રચના ઓવીના જેવી છે. અભંગની જે ખાસ વિશેષતા છે કે, બીજા ચરણમાં સ્થાયી પદ આવે છે, તે આમાં નથી. ઓવી બદ્ધ જેવી રચના છે, તેથી અમે તેને ઓવીઓજ કહીએ છીએ. અભંગનો હિસાબ ગણીએ તો એ બાળલીલાના ૧૦૦ અભંગ છે અને ચરણ ગણીએ તો ૯૦૦ ઓવીઓ છે. વાત એકજ છે. દેહૂ–પંઢરીના સંગ્રહોમાં બાળલીલાનું વર્ણન પહેલાં આપેલું છે, પછી 'પાંડુરંગનમન'ના ૨૩૧ ઓવીઓના ત્રણ અભંગ આપ્યા છે. 'ઇન્દુપ્રકાશ સંગ્રહ'માં એ ત્રણ અભંગ પહેલા અને 'બાળલીલા વર્ણન' પછીથી આપ્યું છે. એ ત્રણ અને બાળલીલાના સો અભંગ મેળવીને ઓવીનાં ૧૧૨૫ ચરણ થાય છે અને થોડા સંગ્રહોમાં ઓવીઓનો સરવાળો ૧૧૦૦–૧૧૨૫ જેટલોજ આપેલો છે. આ બહિરંગની વાત થઇ. વર્ણવેલા વિષયને જોઇએ તો ૨૩૧ ઓવીઓ પ્રસ્તાવના જેવી છે અને સૌથી પહેલાં તુકારામજીએ એજ લખી હશે. તુકારામજીના ઉપાસ્ય દેવ શ્રીપાંડુરંગ હતા, તેથી સૌથી પહેલાં તેમણે તેમનું ચરિત્ર લખ્યું છે, એ સ્વાભાવિકજ છે. મંગળાચરણ વગેરેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, આ રચના [illegible] નાં તુકારામજીને એ ધ્યાન છે કે, આ મારી પહેલી [illegible] એકાદ વર્ષ પહેલાં ગુરુનો ઉપદેશ [illegible] ના પણ આમાં સ્વાભાવિકપણેજ [illegible]

[illegible] સમય પછી દ્વિરુક્તિ, [illegible] હશે. બાકીના [illegible]

બાળલીલા પછી આત્મપરીક્ષણ, દર્શનલાલસા, પરિચયની ઘનિષ્ઠતા, ધન્યતા, પૂર્ણતા અને ઉપદેશ, એવો ક્રમ જો આ બધા અભંગોનો તૈયાર કરવામાં આવે તો તેમાં બહુ ભારે ભૂલ થઈ જવાનો સંભવ નથી. બાળલીલાના અભંગ તુકારામજીએ પોતેજ લખ્યા. પછી કીર્તનપ્રસંગથી કીર્તનીઆ અને શ્રોતાઓની જમાવટ જેમ જેમ વધવા લાગી અને ખાસ કરીને જ્યારથી ગંગારામ બુવા મવાલ અને સંતાજી જગનાડે અભંગ લખનારા મળી ગયા, ત્યારથી તુકારામજીનું પોતાનું લખવાનું છૂટી ગયું હશે. એ લેખકોએ પણ તુકારામજીના બધા અભંગો લખ્યા હશે, એ તો કહી શકાતું નથી. એક વાર દેહૂમાં એક વૃદ્ધ વારકરીના મુખેથી સાંભળ્યું હતું કે, તુકારામજીએ એક લાખ અભંગ ભંડારા પર્વત ઉપર રચ્યા, એક લાખ ઇન્દ્રાયણીને ભેટ કર્યા અને એક લાખ લોકોને દાન કર્યા. આનો અર્થ એટલોજ સમજાય છે કે, ભંડારા પર્વત ઉપર તુકારામ મહારાજ જ્યારે શ્રી વિઠ્ઠલના ધ્યાન અને નામ–જપમાં નિમગ્ન હતા, ત્યારે ભગવાનને સંબોધન કરીને અસંખ્ય અભંગો તેમણે કહ્યા હશે. તેઓ આ સમયે એકાંતમાં હતા. એકાંતના આ અભંગોને ભગવાન સિવાય બીજું કોણ સાંભળી શકે તેમ હતું? અને તે આનંદના અનુભવમાં નિમગ્ન તુકારામજીને પણ એ અભંગો લખી રાખવાનું ભાન પણ નહિ રહ્યું હોય. ઇન્દ્રાયણીના ધરા આગળ પણ એકાન્તવાસમાં એમજ થયા કરતું હતું. કીર્તન–પ્રસંગથી અથવા અન્ય અવસરે જે અભંગ તેમના મુખમાંથી નીકળ્યા તેમાંથી થોડા–લગભગ સાડાચાર હજાર–અભંગ લેખકોની લેખિની સુધી પહોંચ્યા. મહારાજના હૃદયમાં સ્વાનંદનો જે ભંડાર ભરેલો હતો, તેમાંથી ઘણો થોડોજ ભાગ અમારે ને આપને હાથ આવ્યો છે. ભગવાનની સાથે એમને જે એકાંતમિલ થયું, તે સમયનું સમગ્ર સુખ ભગવાનેજ લૂંટયું અને ભાગ્યે બે–ચાર કણુજ આપણને મળ્યા છે! આ દાણાઓથી સમગ્ર ભંડારની કલ્પના જો કોઈ ક

અધ્યાય ૨ જો—પૂર્વવૃત્તાંત

"હે પાંડુરંગ ! પૂર્વપરંપરાથી પ્રાપ્ત એવી મારે વડીલોપાર્જિત તારી ચરણસેવા છે. ઉપવાસ અને પારણાંજ મારે માટે તારાં મંદિર દ્વાર છે. એના ભોગનોજ અધિકાર મને મળ્યો છે. વંશપરંપરાથીજ હું તારો દાસ છું."—**સંત તુકારામ**

૧—દેહૂક્ષેત્રનું વર્ણન

શ્રી તુકારામ મહારાજના નિવાસ વડે પાવન તેમજ વિખ્યાત થયેલું પુણ્યક્ષેત્ર દેહૂગ્રામ, પૂના પ્રાંતમાં ઇંદ્રાયણી નદીને કિનારે આવેલું છે. આળંદીથી પાંચ કોસ, તળેગાંવથી ૪ કોસ અને ચિંચવડથી ત્રણ—ચાર કોસ પર આ પાવન તીર્થ છે. તે પૂનાથી વાયવ્ય દિશામાં, તળેગાંવથી પૂર્વમાં, ચિંચવડથી ઉત્તરે અને આળંદીથી વાયવ્ય કોણમાં છે. દેહૂની ચારે બાજુએ થોડે થોડે દૂર, નાના મોટા અનેક પર્વત છે. શેલારવાડી નામના રેલ્વે સ્ટેશનથી આ સ્થાન ત્રણ માઈલ ઉત્તર તરફ છે. સ્થાન નાનકડું હોવા છતાં તેનું મહાભાગ્ય છે કે ત્યાં શ્રી તુકારામ મહારાજનો જન્મ થયો હતો. તુકારામના સમયમાં આ સ્થાન નામકીર્તનથી ગાજી રહેતું હતું. અને એજ પુણ્યબળને લીધે આગળ જતાં આ સ્થાન મહારાષ્ટ્રનાં મહાક્ષેત્રોમાં ગણાવા લાગ્યું. મહારાષ્ટ્રનું સૌથી મુખ્ય ક્ષેત્ર પંઢરપુર છે. શાલિવાહનના ૧૩ મા શતકમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને લીધે આળંદી ક્ષેત્રનો મહિમા વધ્યો, શાલિવાહનના ૧૬ મા શતકમાં એકનાથ મહારાજને લીધે પૈઠણનો મહિમા વધ્યો. અને શાલિવાહનના સત્તરમા શતકમાં તુકારામ મહારાજને લીધે દેહૂ પ્રસિદ્ધ

થયું. તુકારામ મહારાજની પહેલાં દેહૂમાં બે-ચાર નાનાં-નાનાં મંદિર હતાં અને તેમના આઠમા પૂર્વજ શ્રીવિશ્વંભર બુવાએ ત્યાં શ્રીવિઠ્ઠલ-રખુમાઇ(રુક્મિણીકાન્ત શ્રીકૃષ્ણ)-નું મંદિર બંધાવ્યું હતું ત્યારથી, અથવા કહો કે જ્યારથી તેમના કુળમાં પંઢરીની વારીનો નિયમ વિશેષરૂપે ચાલુ થયો ત્યારથી, દેહૂગ્રામ પુણ્યક્ષેત્ર બન્યું. પરંતુ જ્યારથી તુકારામ મહારાજનાં, આ ધરતી પર પગલાં થયાં ત્યારથીજ તેનું મહાન પુણ્ય પ્રગટ થઇને ચારે દિશમાં વિખ્યાત થયું તુકારામ મહારાજને લીધેજ દેહૂ, મહારાષ્ટ્રનાં મહાક્ષેત્રોમાં ગણાવા લાગ્યું. દેહૂના સંબંધમાં તુકારામ મહારાજનો એક અભંગ પણ પ્રસિદ્ધ છે. તે તુકારામ મહારાજના પ્રસિદ્ધ થયેલા અભંગોના બધા સંગ્રહોમાં મોજૂદ છે અને સંતાજીની વહીમાં પણ હોવાથી તે નિઃશંક પ્રમાણભૂત છે. આ અભંગમાં તુકારામ મહારાજ પોતાના સમયના દેહૂક્ષેત્રનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે—

" જ્યાં શ્રી પાંડુરંગ વિરાજે છે, તે પુણ્યધામ દેહૂગ્રામને ધન્ય છે. ત્યાંના સદ્ભાગી ક્ષેત્રવાસી જેઓ હમેશાં નામસંકીર્તન કરે છે, તેઓને ધન્ય છે. આ દેહૂ ક્ષેત્રમાં વિશ્વપિતા, વામાંગમાં રુક્મિણી માતાની સાથે, કેડે હાથ રાખીને ઉત્તરાભિમુખ ઉભા છે. સામે ગરુડસ્થાનમાં પીપળાનું વૃક્ષ હાથ જોડીને ઉભું છે. દક્ષિણમાં શ્રી શંકરલિંગ શ્રીહરેશ્વર છે અને ઇન્દ્રાયણી-ગંગાના કિનારાની શોભા અપૂર્વ છે. બલ્લાળ વનમાં શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ વિરાજી રહ્યા છે અને ત્યાંજ શ્રી સિદ્ધેશ્વરનું નિવાસસ્થાન છે. દ્વાર પાસે શ્રીવિઘ્નરાજ વિરાજે છે અને બહારની બાજુએ ભૈરવ અને હનુમાનજી નજીક નજીક શોભી રહ્યા છે. આજ સ્થાનમાં આ દાસ તુકારામ 'શ્રીવિઠ્ઠલ'નાં ચરણોને હૃદયમાં ધારણ કરીને, શ્રીહરિનું કીર્તન કર્યા કરે છે. "

દેહૂમાં હાલ શ્રી વિઠ્ઠલનું જે મંદિર આવેલું છે અને તેની બહારની બાજુએ જે સ્વેશીઓ આવેલી દેખાય છે, તે

બધું પાછળથી થયેલું છે. શ્રીવિઠ્ઠલ–રખુમાઇ (શ્રીવિઠ્ઠલનાથ અને શ્રીરુક્મિણી માતા)ની મૂર્તિઓ તો તુકારામ મહારાજના પૂર્વજ શ્રી વિશ્વંભર બુવાએ સ્થાપેલી હતી તેજ છે, તુકારામજીના સમય સુધી તે શ્રી વિઠ્ઠલ–મંદિર જીર્ણ થઇને પડવાની તૈયારીમાં હતું. તુકારામ મહારાજે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો; જો કે જીર્ણોદ્ધારનું તે કામ અવશ્યજ તુકારામની આર્થિક સ્થિતિ પ્રમાણે સામાન્યજ થયું હશે. તુકારામ મહારાજના પુત્ર નારાયણ બુવાને ત્રણ ગામની જાગીર મળી, તે કાળની સ્થિતિ કંઇક જુદી હતી અને તે સમયે તો તુકારામ મહારાજની કીર્તિ પણ સર્વ સ્થળે ફેલાઇ ચૂકી હતી. આ પછીજ મંદિર વધારવામાં આવ્યું અને દેહૂના મંગલે પાટિલ વગેરે ધનવાનોએ તે મંદિરને આટલું મોટું અને ભવ્ય બનાવરાવ્યું. આમ છતાં ઉપરોક્ત અવતરણમાં તુકારામે દેહૂનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે આજે પણ યથાર્થ છે. બધા દેવતા, દેવસ્થાન અને તેમની બાજુનાં સ્થાન જેમનાં તેમ હયાત છે. પંઢરપુરમાં શ્રીવિઠ્ઠલ એકલાજ ઇંટ ઉપર ઉભા છે. શ્રી રુક્મિણીજીનું મંદિર ત્યાં પાછળથી થયેલું છે અને દેહૂમાં શ્રીવિઠ્ઠલ-રખુમાઇ પાસે પાસેજ ઉભાં છે. તેમની મૂર્તિઓ ઉત્તરાભિમુખ છે–અર્થાત મંદિર પણ ઉત્તરાભિમુખ છે. સામેજ ગરુડસ્થાન છે. ગરુડ તેમજ હનુમાનજી ભગવાનની સામે [illegible] છે, પૂર્વદ્વારની પાસે દક્ષિણાભિમુખ શ્રી [illegible] છે અને બહાર ભૈરવજીનું નાનું મંદિર છે. [illegible] તરફ [illegible]નું મંદિર છે અને 'ઇંના- [illegible] . તેની પેલી તરફ સંત તુકા- [illegible] માં–જે કોટડીમાં–તુકારામને [illegible] થી શ્રી વિઠ્ઠલ–મૂર્તિની નજ- [illegible] ર અને હવેલીની પશ્ચિમ [illegible] છે. [illegible] છે, અહીં

[illegible]

છે. [illegible] મહાપ્રભુ[illegible] બેઠક [illegible]
પછી મહાપ્રભુ[illegible] થયું. અહીંથી [illegible] ઉતરતાં
[illegible] સ્થાન છે. [illegible]
ભાગ છે. અહીં મુરલીધર[illegible]નું મંદિર આવ્યું છે. મહારાજ
[illegible] તે [illegible] સ્થાન
હતું. અહીં[illegible] આવ્યું
ત્યારે મહારાજ [illegible] શિલા ઉપર [illegible] દિવસ સુધી ધ્યાનમાં
મગ્ન રહ્યા હતા. આ અવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણે બાલરૂપમાં
તેમને દર્શન દીધાં ને તેમની પદરેખાને જળમાંથી ઉગારી

હતી. આ પ્રકારે આ શિલા ભક્તજનોના માટે અત્યંત પ્રિય અને પૂજ્ય થઇ. તુકારામજીના સ્વર્ગારોહણ પછી ભક્તજનો આ શિલાને ધકેલતા ધકેલતા શ્રી વિઠ્ઠલ મંદિરમાં લઇ આવ્યા હતા અને મંદિરની અડોઅડજ તુકારામજીની પ્રથમ સ્ત્રી રખુમાબાઈનું જે 'વૃંદાવન' છે, તેને આધારે તે શિલા ઉભી કરી દીધી. ઇન્દ્રાયણીના કિનારા ઉપર ઉભા રહીને પશ્ચિમ તરફ જોવાથી ડાબી બાજુએ છ માઇલ ઉપર ગોરાડી યા ઘોરવડીનો પહાડ જણાય છે. દેહૂથી બરાબર પશ્ચિમમાં બે માઇલ દૂર ભંડારા પહાડ અને જમણી બાજુએ દહને પેલે પાર દેહૂથી આઠ માઇલ દૂર ભામગિરિ યા ભામનાથ અથવા ભામચંદ્ર પર્વત દેખાય છે. શ્રીક્ષેત્ર દેહૂનું આ સંક્ષિપ્ત વર્ણન છે.

૨-કુળ-ગોત્ર

હવે શ્રી તુકારામ મહારાજના કુળનો કંઇક પરિચય મેળવીએ. ભગવાનના ભક્તોનાં કુળ-ગોત્ર જોવાની વસ્તુતઃ કોઇ આવશ્યકતા નથી હોતી. ભગવદ્ભક્ત કોઈ પણ જાતિ અથવા કુળમાં-ગમે ત્યાં-ઉત્પન્ન થયેલ હોય તોપણ તે વિશ્વવંદ્ય હોય છે. નારાયણે જેને અપનાવ્યો તેનું કુળ-ગોત્ર ધન્ય થઇ ગયું; જેનું દેહાભિમાન ગળી ગયું, તે વર્ણાશ્રમ ધર્મને પાર કરી ગયો. ત્રણે લોકને પાવન કરનારા મહાત્મા જે દેશમાં, જે કુળમાં અને જે જાતિમાં જન્મ લે છે તે દેશ, તે કુળ, તે જાતિ અત્યંત પવિત્ર છે.

"પવિત્ર તેં કુળ પાવન તો દેશ.
જેથેં હરિચે દાસ જન્મ ઘેતી."

અર્થાત્ તે કુળ પવિત્ર છે, તે દેશ પાવન છે, કે જ્યાં હરિના દાસ જન્મ લે છે. તુકારામજીનુંજ આ વચન છે અને એ તદ્દન સાચું પણ છે; તેમ છતાં પણ મહાત્માઓનાં ચરિત્રોને સર્વ પ્રકારે પૂરેપૂરો વિચાર કરતાં કરતાં, લૌકિક દૃષ્ટિથી તેમનાં કુળ અને જાતિનો વિચાર કરવો પડે છે. મહારાજનું [illegible] પ્રસિદ્ધ છે [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

મહારાજે પરમાર્થદૃષ્ટિથી એમ પણ કહ્યું છે કે 'જેમને હૃદયથી હરિ વહાલા છે, તેઓ મારી જાતિના છે.' અસ્તુ. આપણે તુકારામના દેહની જાતિ અને કુળ જોયાં, હવે તેમના કુટુંબ-વંશનો વિચાર કરીએ.

૩–કુળની પૂર્વપ્રતિષ્ઠા

તુકારામનું કુટુંબ ઘણું સુખી, સમૃદ્ધ અને આબરૂદાર હતું. દેહૂગાંવમાં આ કુટુંબની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી, એ આ કુટુંબમાંથી મળેલા કાગળ-પત્રોથી જાણી શકાય છે. આ લોકો દેહૂના મહાજન હતા. તુકારામજી **उदासीनवदासीन**–વૈરાગી જેવા થઇને આ મહાજની વૃત્તિ છોડી ચૂક્યા હતા. પછી નારાયણ બુવાએ આ કામ ફરીથી સંભાળી લીધું હતું. રાજશક ૫ કાલયુત સંવત્સર અર્થાત્ શાકે ૧૬૦૦ (સંવત ૧૭૩૫)ના ફાગણ માસમાં લખેલો શિવાજી મહારાજનો એક આજ્ઞાપત્ર છે. તેમાં લખ્યું છે કે 'તુકોબા ગોસાવીના પુત્ર નારાયણ ગોસાવીએ કહ્યું છે કે, પૂના પરગણાના દેહૂ ગામની મહાજની મારા પિતાની વડીલોપાર્જિત પરંપરાગત વૃત્તિ (જીવિકાનું સાધન) છે. પિતા ગોસાઇ થયા તેથી મહાજની ચલાવવાની તેમને પરવા નહોતી. હવે હું એ ન ચલાવું તો આજીવિકા ચાલે તેમ નથી; તેથી કુલપરંપરાથી ચાલતી આવેલી મહાજની હું ચલાવવા ઇચ્છું છું તેથી પહેલેથી આ વૃત્તિ જેમ ચાલતી આવી છે તેજ રીતે અમે આગળ ચલાવીએ એવું આજ્ઞાપત્ર લખી આપવામાં આવે.' આથી મહારાજે પૂના પરગણાના અધિકારીને એવી આજ્ઞા આપી કે, એમની મહાજની પરંપરાગત ચાલી આવી છે, તેજ પ્રમાણે આગળ ચાલવા દેવી. આ લેખથી જણાય છે કે, તુકારામે મહાજનપણું ન કર્યું, પરંતુ આ ધંધો તેમના કુટુંબમાં ઘણા સમયથી ચાલતો આવતો હતો. તુકારામના પૌત્રની સ-[illegible] 'શ્રી તુકારામ બાવા વાસ્તવ્ય [illegible] છે. તુકા-

રામના પુત્ર મહાદેવ બુવા, વિઠ્ઠલ બુવા ને નારાયણ બુવાનો શાકે ૧૬૬૬ નો ફારસનીનો એક કાગળ મળ્યો છે. એમાં મહાદેવ બુવા પોતાના ભાઈ બાંધવોને લખે છેઃ- 'આપણાં વડીલોપાર્જિત બે ઘર છે; એક શ્રી સમીપ ને એક પેઠ (બજાર)માં મહાજનીનું ઘર. મેં મહાજનીવાળું ઘર અને મહાજની લીધી અને તમને બધાને શ્રી સમીપનું ઘર અને શ્રીની પૂજા સોંપી છે.' અને એક કાગળમાં લખ્યું છે કે 'શ્રીવિઠ્ઠલટિકે' (દેહુમાં એક ખેતરનું નામ) શ્રીને નામે પહેલેથીજ છે; એ વાત ગામના પંચો સમક્ષ પંત ગુનાતિક અને પંત પ્રધાને પાકી કરાવી લીધી.' આ લેખ શાકે ૧૬૪૨નો છે. એ બધા લેખોથી જાણી શકાય છે કે, તુકારામના કુટુંબમાં મહાજનીનો ધંધો પરંપરાગત હતો. બજારમાં મહાજનીની હવેલી, મહાજનીનો અધિકાર અને આવક હતી. તેજ રીતે શ્રીની પૂજા-અર્ચાને નિમિત્તે 'પુરાતન ઇનામ' હતું. મહાજનીની હવેલી સિવાય એમનું ખાસ ઘર શ્રીની પાસે હતું. જે ગામમાં બજાર ભરાતું હતું તે ગામમાં મહાજન અને શેટે એમ બે અધિકારી રહેતા હતા. તેમના હોદ્દા મોટા ગણાતા હતા. આ સિવાય પણ તેમને કંઇક ખેતીવાડી, શાહુકારી અને વેપાર પણ હતો. તાત્પર્ય એ કે, પ્રતિષ્ઠિત, સારા કુળવાન અને સામાન્ય વેપારી કુટુંબમાં તુકારામનો જન્મ થયો હતો. પરંતુ આ કુટુંબમાં દેહૂની મહાજનીજ ચાલી આવી હતી એમ નથી; એક બીજી વડિલોપાર્જિત વૃત્તિ ચાલી આવી હતી. તુકારામે પહેલી વૃત્તિની ઉપેક્ષા કરી હતી, પરંતુ બીજી વૃત્તિ એટલી ઉત્તમતાથી ચલાવી કે તેથી દેહૂનીજ નહિ પરંતુ સમસ્ત મહારાષ્ટ્ર અને અખિલ વિશ્વના મહાજન થવાના આઠેય અધિકાર સૌ લોકોએ એકમતે તેમને આપી દીધા છે. આ મહાજની કયી તે હવે જોઇએ. નવું કંઈ ન કરવું, પૂર્વજોની પરંપરાજ ચાલુ રાખવી, એમાંજ શોભા છે.

" નવે કરે નયે વ્હુનેં, સાંભાળાવે જ્યાચેં ત્યાણેં;
મિરાસીચા ઠાવ, રાજ્ય કરૂનિ ઉપાવ."

મહારાજે પરમાર્થદૃષ્ટિથી એમ પણ કહ્યું છે કે 'જેમને હૃદયથી હરિ વહાલા છે, તેઓ મારી જાતિના છે.' અસ્તુ આપણે તુકારામના દેહની જાતિ અને કુળ જોયાં, હવે તેમના કુટુંબ-વંશનો વિચાર કરીએ.

૩-કુળની પૂર્વપ્રતિષ્ઠા

તુકારામનું કુટુંબ ઘણું સુખી, સમૃદ્ધ અને આબરૂદાર હતું. દેહૂગાંવમાં આ કુટુંબની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી, એ આ કુટુંબમાંથી મળેલા કાગળ-પત્રોથી જાણી શકાય છે. આ લોકો દેહૂના મહાજન હતા. તુકારામજી उदासीनवदासीन-વૈરાગી જેવા થઇને આ મહાજની વૃત્તિ છોડી ચૂક્યા હતા. પછી નારાયણ બુવાએ આ કામ ફરીથી સંભાળી લીધું હતું. રાજશક ૫ કાલયુત સંવત્સર અર્થાત્ શાકે ૧૬૦૦ (સંવત ૧૭૩૫)ના ફાગણ માસમાં લખેલો શિવાજી મહારાજનો એક આજ્ઞાપત્ર છે. તેમાં લખ્યું છે કે 'તુકોબા ગોસાવીના પુત્ર નારાયણ ગોસાવીએ કહ્યું છે કે, પૂના પરગણાના દેહૂ ગામની મહાજની મારા પિતાની વડીલોપાર્જિત પરંપરાગત વૃત્તિ (જીવિકાનું સાધન) છે. પિતા ગોસાઇ થયા તેથી મહાજની ચલાવવાની તેમને પરવા નહોતી. હવે હું એ ન ચલાવું તો આજીવિકા ચાલે તેમ નથી; તેથી કુલપરંપરાથી ચાલતી આવેલી મહાજની હું ચલાવવા ઇચ્છું છું તેથી પહેલેથી આ વૃત્તિ જેમ ચાલતી આવી છે તેજ રીતે અમે આગળ ચલાવીએ એવું આજ્ઞાપત્ર લખી આપવામાં આવે.' આથી મહારાજે પૂના પરગણાના અધિકારીને એવી આજ્ઞા આપી કે, એમની મહાજની પરંપરાગત ચાલી આવી છે, તેજ પ્રમાણે આગળ ચાલવા દેવી. આ લેખથી જણાય છે કે, તુકારામે મહાજનપણું ન કર્યું, પરંતુ આ ધંધો તેમના કુટુંબમાં ઘણા સમયથી ચાલ્યો આવતો હતો. તુકારામના પૌત્રોની લખેલી એક યાદીમાં પણ 'શ્રીતુકારામ બાવા વાસ્તવ્ય ક્ષેત્ર દેહૂકી ક્ષેત્ર મજકૂરકી મહાજની' એ અક્ષરો છે. તુકા-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આપે કેટલી ઉપાસના, આકરી સાધનાં ત્યાં પણ. ૧
[illegible] આપે દાતા, [illegible] ૨

([illegible])

'નવું કંઇ ન કરવું', જૂનું જે કંઈ છે તેને દરેક જણે સંભાળી રાખવું. વડીલોની વૃત્તિનું જે સ્થાન છે તેની દરેક ઉપાયે રક્ષા કરો.' એજ તુકારામનો ઉપદેશ છે.

૪–પરંપરાથી મળેલો વિઠ્ઠલપ્રેમ

તુકારામ પોતાની અનન્ય ભક્તિથી ત્રણે લોકમાં વંદ્ય થયા. પરંતુ જે કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયો હતો, તે કુટુંબનો ઇતિહાસ જોઇએ તો કહેવું પડશે કે, વિઠ્ઠલ–ભક્તોના કુટુંબમાં જન્મ થવાથી વિઠ્ઠલભક્તિ તેમને વંશ-પરંપરાગત સંસ્કારોથીજ મળેલી હતી. તેમના કુટુંબમાં તેમના આઠમા પૂર્વજ વિશ્વંભર બુવા પ્રસિદ્ધ વિઠ્ઠલભક્ત થયા હતા. વિશ્વંભર બુવાના સમયથીજ દેહૂગ્રામ પુણ્ય-ક્ષેત્ર થઈ ગયું હતું. વિશ્વંભર બુવાએ દેહૂમાં વિઠ્ઠલ મંદિર બનાવરાવ્યું અને તેમાં જે વિઠ્ઠલમૂર્તિ સ્થાપીને પૂજા કરી તેજ મૂર્તિ તુકારામજીના સમયમાં અને ત્યાર પછી પાંચસો વર્ષ બાદ આજે પણ તે વિરાજી રહી છે. આ અધ્યાયને મથાળે જે અભંગ છે તેમાં તુકારામજીએ પોતાના પૂર્વજો-ની ભગવદ્ભક્તિનો ઇતિહાસજ દર્શાવી દીધો છે. તુકાજી કહે છે કે પાંડુરંગની ચરણસેવા મને મારા પૂર્વજો તરફથી મળેલી વડીલોપાર્જિત સંપત્તિ છે. મારા પૂર્વજોએ એકા-દશી મહાવ્રતના ઉપવાસ અને પારણાં કરીને શ્રીવિઠ્ઠલને ભક્તિ વડે પોતાને વશ કર્યા અને તેમના દ્વારપાળ બન્યા. તેમણે ચરણસેવાનો અંશ અમારા ઉપભોગ માટે રાખ્યો છે અને આ પ્રકારે અમે વંશપરંપરાથી વિઠ્ઠલના દાસ છીએ. તુકારામના પૂર્વજોએ તેમને માટે ઘર-બાર, ચીજ-વસ્તુ, [illegible]

છે. સાચું છે કે, આત્માનુભવીઓને માટે અર્વાચીન-પ્રાચીન કાળે જન્માંતરો આગળ શું છે? કુટુંબ એવું હોય છે કે જે પોતાનાં સંતાનમાટે ભગવદ્ભક્તિનો વારસો મૂકી જાય છે.

તુકારામ અને સમર્થ* રામદાસ જેવા સંત પુરુષોના ભાગ્યમાં એવી સંપત્તિ તે સમયે આવી હતી. તુકારામને વારંવાર આ વાત ધ્યાનમાં આવ્યા કરતી કે વિઠ્ઠલભક્તોના ઘરમાં મારો જન્મ થયો, મારાં માતાપિતાએ અને વિઠ્ઠલે ભાવનારૂપ દૈવી સંપત્તિ આપી અને મને દેવી વિઠ્ઠલના ખોળામાં મૂક્યો; મારાં માતા-પિતાએ અને મારા પૂર્વજોએ, ભગવાનની જે ભક્તિ કરી, તેનો હું વારસ છું. તેમણે, જે રસ્તો બનાવ્યો, તેજ રસ્તેથી હું આવ્યો છું. તેમનાજ આચરણનું હું અનુકરણ કરી રહ્યો છું. ધ૦ ધ૦ કેટલી શુદ્ધ, નિરભિમાન અને કૃતજ્ઞતાપૂર્ણ ભાવના છે! કોઈ પણ મનુષ્ય જે સારો યા ખરાબ હોય છે તેમાં બેજ કારણ સમાયલાં છે. એક તો તેના કુળની રીતિ-નીતિ અને બીજું પોતપોતાના પૂર્વજન્મોના સંસ્કાર. કોઈના પૂર્વસંસ્કાર

---

* તુકારામજીનો જન્મ સંવત ૧૬૬૫ (શાકે ૧૫૩૦) માં ઇંદ્રાયણીના તટ ઉપર દેહૂ ગામમાં થયો હતો. તેજ સાલમાં રામભક્ત રામદાસ સ્વામીનો જન્મ ગોદાતટે જાંબગ્રામમાં થયો હતો. એ બન્ને પરમ ભક્ત એકજ સાલમાં જન્મ્યા હતા અને બન્ને જણે પોતાના આચરણ અને ઉપદેશ દ્વારા મહારાષ્ટ્રમાં ભાગવદ્ભક્તિનો પુષ્કળ પ્રચાર કર્યો. 'રામ વિઠ્ઠલ ભિન્ન નાહીં' (રામ અને વિઠ્ઠલ એ ભિન્ન નથી.) આ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને તેમનાં ચરિત્ર અને ઉપદેશ તરફ જોવાથી ભક્તોને એકસરખોજ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વજોએ વિઠ્ઠલચરણ-સેવાની પરંપરાથી ઉતરી આવેલી સંપત્તિ આપી. તેથી તુકારામે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક જે ઉદ્ગાર પ્રગટ કર્યા છે, તેવાજ સમર્થ રામદાસે પણ પ્રગટ કર્યાં છે. સમર્થ કહે છે કે—

બાપેં કેલી ઉપાસના, આમ્હીં લાધલોં ત્યા ધના. ૧
રામદાસ્ય આલેં હાતા, અવઘા વંશ ધન્ય આતાં. ૨

(બાપે ઉપાસના કરી તેજ ધન અમને આપ્યું છે. રામદાસ્ય હાથમાં આવી ગયું; હવે તો આખો વંશ ધન્ય થઇ ગયો. મૂળલેખક)

શુદ્ધ હોય છે, તો કોઈના કુળની રીતિ-નીતિ સારી નથી હોતી. એવી પરિસ્થિતિમાં જો તેના પૂર્વસંસ્કાર બળવાન હોય તો તે 'ભાંગમાં તુલસી' જેવાં હોય છે. કોઈનો જન્મ સારા કુળમાં થયેલો હોય છે, પરંતુ તેના પૂર્વજન્મના દુષ્ટ સંસ્કાર બળવાન થયેલા હોવાથી એવી અવસ્થામાં તે 'તુલસીમાં ડુંગળી' જેવા લાગે છે. પૂર્વસંસ્કાર પણ શુદ્ધ હોય અને જન્મ પણ ઉત્તમ કુળમાં થયેલો હોય, એવું તો ભાગ્યેજ હોય છે. એવો શુદ્ધ દૂધ-સાકરનો સંયોગ જ્યાં થાય છે ત્યાંજ 'શુદ્ધ બીજનાં સુંદર મીઠાં ફળ'ની ઉક્તિ ચરિતાર્થ થાય છે. તુકારામજીનો સિદ્ધાંત એજ છે કે 'જેવાં બી તેવાં ફળ-ઉત્તમ કે અમંગળ' અર્થાત્ જેવાં બીજ તેવાંજ ફળ થાય છે; ફળ માત્ર બીજથીજ છે, ગમે તો તે ઉત્તમ હોય કે અધમ. જીવના સંસ્કાર પરમ શુદ્ધ હોય અને એવા સંસ્કારોના વિકાસને માટે પૂર્ણ અનુકૂળ કુલ અને પરિસ્થિતિમાં તેનો જન્મ હોય, એ તો મહાન ભાગ્ય હોય તોજ થાય છે. એવા નવ પેઢીઓ સુધી વિઠ્ઠલોપાસનાનું પુણ્યવ્રત આચરણ કરનારા કુળમાં તુકારામનો જન્મ થયો હતો.

પંઢરીચી વારી આહે માઝે ઘરીં,
આણિક ન કરીં તીર્થવ્રત. ૧
વ્રત એકાદશી કરીન ઉપવાસી,
ગાઈન અહર્નિશીં મુખીં નામ. ૨

પંઢરીની વારી (યાત્રા) કરવાનો નિયમ મારા ઘરમાં ચાલ્યો આવે છે, તે હું કરું છું; બીજું કોઈ તીર્થવ્રત કરતો નથી. ઉપવાસ કરીને એકાદશીનું વ્રત કરીશ અને રાતદિવસ મુખેથી ભગવાન ગાઈશ.

[illegible]

છે, કે અમારા 'કુલદૈવત' છે, અને તેમની ઉપાસના કરવી એ અમારો 'કુલધર્મ' છે. વગેરે વગેરે ઉદ્ગાર તેમના મુખમાંથી અનેકવાર નીકળ્યા છે. તેમના કુળમાં જે ઉપાસના ચાલી આવે છે, તેજ ઉપાસનાને નિષ્ઠાપૂર્વક ચલાવવાથી તે કૃતાર્થ થયા છે. જ્ઞાનેશ્વરનો એક અભંગ છે-'કુલધર્મે જ્ઞાન' (અર્થાત્ કુલધર્મથી જ્ઞાન થાય છે.) તેમાં તે કહે છે કે, કુલધર્મનું પાલન કરવાથી ઉદ્ધારનું સાધન મળી જાય છે, જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ભક્તિ-શક્તિ-વિરક્તિ બધું કુલધર્મથી મળે છે. દયા, પરોપકાર વગેરે કુલધર્મના પાલનમાં અનાયાસજ થઈ જાય છે. આવુંજ એક કે, તુકારામ કહે છે કે—

તુકા મ્હણે કુળધર્મ દાવી દેવી' દેવ, યથાવિધ ભાવ જરી હોય.

જો યથાવિધિ (શુદ્ધ) ભાવ હોય તો' 'કુલધર્મ દેવ-ત્વમાં દેવત્વ પ્રત્યક્ષ કરાવી દે છે. તુકારામનો આ અનુભવ છે અને એવોજ અનુભવ બીજા સંતોનો પણ છે. શ્રીવિઠ્ઠલની ભક્તિનો કુલધર્મ પ્રાપ્ત કરતાંજ તેમને દેવતામાં દેવત્વ પ્રાપ્ત થયું-ભગવન્મૂર્તિમાં ભગવાન મળ્યા, ભગવન્મૂર્તિજ ચિદ્ઘનમય થઇ અને તે મૂર્તિનું ધ્યાન કરતાં કરતાં અંદર-બહાર સર્વત્ર વિઠ્ઠલજ વ્યાપી રહ્યા.

આ પવિત્ર કુળની ભગવદ્ભક્તિના અરુણોદયરૂપ જો વિશ્વંભર બુવાને માનીએ તો તેનો મધ્યાહ્ન શ્રીતુકારામ મહારાજ છે. કોઇ પણ મહાત્માના ચરિત્રને જોઈએ તો જણાઈ આવે છે કે, જે કુળને તે ધન્ય કરે છે, તે કુળમાં તેની પહેલાંની પાંચ-દશ પેઢીઓથી ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યાદિ ગુણોની અત્યંત વૃદ્ધિ થયા કરતી હોય છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના કુળમાં તેમના વડદાદા ત્ર્યંબક પંત પહેલાં ભગવદ્ભક્ત થયા હતા, એકનાથ મહારાજના કુટુંબમાં તેમના વડદાદા ભાનુદાસ પ્રસિદ્ધ થયા, સમર્થ રામદાસના કુટુંબમાં નવ પેઢીઓથી વારી-યાત્રાનું વ્રત ચાલ્યું આવતું હતું અને તુકારામ મહારાજના દાદાના વડદાદા વિશ્વંભર

અર્થાત્ “ જે પોતાના ભક્તોના હૃદયનું રત્ન છે, તે સનાતન બ્રહ્મને નાકની અણી પર તેનું ધ્યાન કરીને જોયો. જોતાંજ મન તન્મય થઈ ગયું. તેમનાં સર્વ અંગોમાં સુગંધનો લેપ થયો છે, કંઠમાં કોમળ તુલસીની માળા શોભે છે. એવા તે ઘનશ્યામને જોઇ વિશ્વંભરનું મન આનંદમગ્ન થઇ ગયું. દૃષ્ટિથી સગુણ રૂપ જોયું. તેનેજ હૃદયમાં રાખ્યું, સૃષ્ટિમાંજ બ્રહ્માનંદની મઝા જોઇ ચિત્તને ખૂબ સંતોષ થયો.”

આ પ્રમાણે દશમથી પૂર્ણિમાના કાંદો (ઉત્સવનું નામ છે) સુધી પંઢરપુરમાં રહીને વિશ્વંભર બુવા દુઃખી હૃદયે દેહૂ પાછા ફર્યા. પંઢરીનો બધો આનંદ તેમણે પોતાની માતાને જણાવ્યો અને તેમની આજ્ઞાથી દરેક પખવાડિયે પંઢરીની યાત્રા કરવી શરૂ કરી. રાત-દિવસ શ્રી વિઠ્ઠલનું ચિંતન કરતાંકરતાં તેમણે ક્રમપૂર્વક આઠ મહિનામાં પંઢરપુરની સોળ યાત્રાઓ કરી. દરેક દશમે એક વખત જમતા, એકાદશીએ નિરાહાર-ઉપવાસવ્રત પાળતા અને રાત્રે જાગરણ કરતા. હરિકીર્તન શ્રવણ કરીને તેમનું અંતઃકરણ પ્રેમથી ગદ્ગદ થઇ જતું. ખૂબ ઉલ્લાસપૂર્વક પંઢરી જતા, પરંતુ જ્યારે ત્યાંથી પાછા ફરતા ત્યારે તો ગદ્ગદ થઇને અશ્રુપૂર્ણ નયનોથી ભગવાનની મનોહર મૂર્તિ જોઇને પાછા ફરતાં તેમના પગ ભારે થઇ જતા હતા. ભગવદ્ભક્તિમાં વિશ્વંભર બુવા એટલા તન્મય થઈ ગયા હતા. અંતે ભગવાન તેમની ભક્તિ ઉપર પ્રસન્ન થયા અને સાકાર રૂપે પ્રગટ થઇને તેમણે તેમને હરિનામનો મંત્રોપદેશ આપ્યો. નિત્ય હરિસ્મરણમાં લાગી જવાથી ગૃહસ્થાશ્રમના કામમાં તેમનું મન લાગતું નહોતું અને આ કારણને લીધે ખુલ્લંખુલ્લા કેટલાક [illegible] લાગ્યા તો કેટલાક તેમની નિંદા પણ કરવા લાગ્યા. વિશ્વંભર બુવાની અનન્ય ભક્તિ જોઇને ભગવાને તેમને સ્વપ્ન આપ્યું કે હવે તમારે પંઢરપુર આવવાની કંઈ જરૂર નથી; હવે હું તમારે ઘેર આવીને [illegible] વિશ્વંભર બુવા [illegible] [illegible] પ્રયાસ-[illegible]

નવજુવાન હતા, તેમનામાં જુવાનીનું ખમીર ખેલતું હતું, વૈભવ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાની ધૂન તેમના પર સવાર હતી. એટલે તેમને પુત્રોની પાસે જવું પડયું. સાંસારિક સ્નેહસંબંધનું પ્રેમસુખ કેટલું નિષ્ઠુર હોય છે, એ તેમને હવે જોવાનું હતું. માયાપાશ બહુ કઠણ છે. મન દેહૂમાં ભગવાનની પાસે છે, જ્યારે શરીર છોકરાઓની પાસે; આ તેમની હાલત હતી. દીકરા યશસ્વી નીકળ્યા, યશ દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યો. થોડા સમય પછી શ્રી વિઠ્ઠલે આમાબાઈને સ્વપ્ન આપ્યું કે 'તું પુત્રમોહથી મને દેહૂમાં મૂકી આવી છે, પરંતુ તારા પુત્રો યુદ્ધમાં માર્યા જશે અને તેમનો બધો વૈભવ નાશ પામી જશે.' આમાબાઈએ આ સ્વપ્ન પોતાના પુત્રોને કહ્યું; પરંતુ તેઓ સ્વપ્ન ઉપર વિશ્વાસ મૂકે તેવા નહોતા. અંતે રાજા ઉપર શત્રુએ હુમલો કર્યો, ભયંકર યુદ્ધ થયું અને તેમાં હરિ અને મુકુંદ બન્ને જણ માર્યા ગયા. મુકુંદની સ્ત્રી સતી થઈ. શોકાકુળ આમાબાઈ મોટી વહુને સાથે લઈને દેહૂ પાછી ફરી. માતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાનું ફળ છોકરાઓને મળ્યું અને માતા પહેલાં કરતાં પણ વધારે વિરક્ત થઈને શ્રી વિઠ્ઠલનાં ચરણોમાં વળી વધુ ને વધુ પ્રેમ રાખવા લાગી. હરિની સ્ત્રી ગર્ભવતી હતી. પ્રસૂતિને માટે તેને આમાબાઈએ તેને પિયર નવ લાખ ટંબર મોકલી આપી. ત્યાં સમય આવતાં પ્રસૂતિ થઈ, પુત્ર પ્રસવ્યો અને તેનું નામ વિઠ્ઠલ રાખવામાં આવ્યું. દુઃખ, શોક અને વૈરાગ્ય સહિત ભગવત્પ્રેમનાં પરસ્પર વિરુદ્ધ મનોવેગોથી આમાબાઈની ચિત્તવૃત્તિ ઉદાસ થઈ રહી હતી. [illegible] જ્યારે શરીર વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત થઈ ગયું, ત્યારે તેમના ઉપાસ્ય દેવે તેમને ધૈર્ય આપ્યું, તેમના ઉપર ભગવાનને પૂર્ણ અનુગ્રહ કર્યો અને તેમના જીવનને કૃતાર્થ કરીને તે સ્વર્ગે સિધાવ્યાં.

૩—સંસારવિસ્તાર

[illegible]

દેહૂના કાગળ-પત્ર જોતાં જોતાં તુકારામ મહારાજના પૌત્ર ઉદ્ધવ બુવાના હાથનો એક લેખ મળી આવ્યો છે, તે અહીં આપીએ છીએ—

શ્રી

'વંશાવળી સ્વામીની—મૂળ પુરુષ વિશ્વંભર બુવા, તેમના પુત્ર બે-મોટા હરિ ને નાના મુકુંદ. હરિ બુવાના પુત્ર વિઠોબા, વિઠોબાના પુત્ર પદાજી, પદાજીના પુત્ર શંકર બુવા, શંકર બુવાના પુત્ર કાન્હોબા, કાન્હોબાના પુત્ર બોલ્હો બુવા, (તેમના) મોટા પુત્ર સાવજી બુવા, વચલા તુકારામ બુવા અને નાના કાન્હોબા. સાવજી બુવાને કંઈ ન હતું. તુકોબાના ત્રણ પુત્ર-મોટા મહાદેવ, વચલા વિઠોબા અને નાના નારાયણ બુવા. મહાદેવ બુવાના પુત્ર આબાજી બુવા, આબાજી બુવાના ત્રણ પુત્ર-મોટા મહાદેવ બુવા, વચલા મુકુંદ બુવા અને નાના જયરામ બુવા. વિઠોબાના ચાર પુત્ર-મોટા રામાજી બુવા અને ઉદ્ધવ બુવા, તથા ગણેશ બુવા અને ગોવિંદ બુવા. રામાજી બુવાને કંઇ ન હોતું. ઉદ્ધવ બુવાના પુત્ર મોટા ખંડોબા, વચલા વિઠોબા અને નાના નારાયણ બુવા. કાન્હોબાના ગંગાધર બુવા, ગંગાધર બુવાના ખંડોબા અને ખંડો બુવાના ગંગાધર બુવા.

આ પ્રમાણે તુકારામનાં જાતિ, કુળ, તેમના પૂર્વજ અને તેમની વંશાવળી સંબંધી જે જે વિશ્વાસપાત્ર હકીકતો મળી આવી તે આ અધ્યાયમાં આપવામાં આવી છે.

अध्याय ३ जो—संसारनो अनुभव

"ભગવાનનું ઓળખાણ એ છે કે જેને ઘેર તેઓ પધારે છે, તેના ગૃહસ્થાશ્રમ પર પાટલો પડે છે."—તુકારામ

૧—મહારાષ્ટ્રધર્મની પૂર્વપરંપરા

તુકારામનો જન્મ સંવત ૧૬૬૫ (શાકે ૧૫૩૦)માં થયો હતો. તે વિષે પહેલાંના અધ્યાયમાં પૂરતાં પ્રમાણો દ્વારા સાબીત થઇ ચૂક્યું છે. હવે જે સમયે મહારાષ્ટ્રના ક્ષિતિજ પર તુકારામ મહારાજ જેવા ભક્તચૂડામણિનો ઉદય થયો તે કાળના મહારાષ્ટ્રની ઉડતી નજરે-ટુંકામાં સમાલોચના કરીએ. શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના સમયમાં મહારાષ્ટ્ર સંપૂર્ણ ઐશ્વર્યશાળી હતું. તે સમયે મહારાષ્ટ્રની રાજધાની દેવગિરિમાં હતી. તેનું હાલનું મુસલમાની નામ દૌલતાબાદ છે. ત્યાં યાદવ (જાદવ) રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા અને રાજ્યશાસન પણ ઉત્તમ રીતે ચાલતું હતું. શ્રીજ્ઞાનેશ્વરીના ઉપસંહારમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તે સમયના યાદવરાજ શ્રીરામચંદ્ર યા રામદેવ રાવનો આ પ્રમાણે બહુ સન્માનપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે.

'તેથી યદુવંશવિલાસ, જો સકળકળા-નિવાસ,
ન્યાયાતેં પાળી ક્ષિતીશ, શ્રી રામચંદ્ર.'

શાલિવાહનના તેરમા સૈકામાં રામદેવ રાવ જેવા ધર્માત્મા રાજા, હેમાદ્રિ જેવા વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન રાજ્યકાર્યકર્તા, બોપદેવ સરખા પંડિત, શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ અવતારી ભાગવતધર્મપ્રવર્તક, નામદેવ જેવા સગુણ

પ્રેમી સંત, ચોખામેલા, ગોરા કુંભાર ને સાંવતા માળી-જેવા ભક્ત, મુક્તાબાઇ ને જનાબાઇ જેવી પરમભક્ત સ્ત્રીઓ જે કાળે મહારાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન થઇ તે કાળ સાચેજ પરમ ધન્ય છે. શાકે ૧૨૧૨ (સંવત ૧૩૪૭)માં મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યમાં મુકુટમણિ સરખો શોભાયમાન જ્ઞાનેશ્વરી જેવો અદ્વિતીય ગ્રંથ મહારાષ્ટ્રના મહાભાગ્યથી તે પ્રદેશમાં રચાયો. આ સમય પછી તરતજ ઉત્તર બાજુથી મુસલમાની ફોજે દક્ષિણ પર ચઢી આવી અને મહારાષ્ટ્રમાં મુસલમાનોનો અધિકાર સ્થપાયો. પરંતુ આ સમયમાં પણ આ અધિકાર સર્વ સ્થળે પૂરેપુરો સ્થપાયો નહોતો. કેટલાક મરાઠાઓ એવા હતા કે જેઓ પોતાનો ગઢ અને પ્રદેશ પોતાના હાથમાંજ રાખીને બેઠા હતા અને મુસલમાની બાદશાહત સામે કદી થયા નહોતા. તેઓ સ્વતંત્રજ હતા. જ્યારે ગુલબર્ગાના બ્રાહ્મણી સુલતાનનો અમલ ચાલતો હતો, તે વખતે તુંગભદ્રાને કિનારે વિદ્યારણ્ય સ્વામી-(પૂર્વાશ્રમના માધવાચાર્ય) એ હરિહર અને બુક્ક નામના બે યુવાન રાજકુમારોને શિક્ષણ આપી તેમના દ્વારા વિજયાનગર રાજ્યની સ્થાપના કરાવી હતી. મુસલમાનોના બ્રાહ્મણી રાજ્યના પાંચ ભાગ થઇ ગયા, તે સમયથી મરાઠા વીરો અને બ્રાહ્મણરાજનીતિજ્ઞોએ ધીરે ધીરે પોતાનો પગપેસારો શરૂ કર્યો. અને શાકે ૧૫૪૯ (સંવત ૧૬૮૪) માં શ્રી શિવાજી મહારાજનો જન્મ થયા પહેલાં મહારાષ્ટ્રના પુનરુત્થાનનાં સ્પષ્ટ લક્ષણ દેખાવા લાગ્યાં. વચગાળાના ત્રણ સૈકાઓમાં પરાધીનતાને લીધે મહારાષ્ટ્રને અનેક દુઃખો ભોગવવાં પડયાં હતાં; છતાં મરાઠાઓની તેજસ્વિતા આ સમયે પણ સુરક્ષિત હતી. તેમનું સ્વાભિમાન તદ્દન નષ્ટ થયું નહોતું. વિધર્મીઓનું રાજ્ય થવાથી આ કાળ ધર્મક્ષેત્રે [illegible] હતો; છતાં પણ એજ કાળમાં કેટલાક સંત કવિઓ ઉત્પન્ન થયા અને તેમણે [illegible] તી [illegible] વાઙ્મય. તેમણે [illegible]

[illegible]

તેવાજ મુસલમાનોની નોકરી કરનારાઓમાં દામાજી પંત ને જનાર્દન સ્વામી જેવા પરમ ભાગવત પણ થયા અને તેમણે લોકોની ધર્મનિષ્ઠાને જાગૃત રાખી. વિધર્મીઓના શાસનકાળમાં આચાર-વિચાર પણ પલટાઈ જાય છે. આચાર અને વિચારનો જ્યાં મેળ હોય છે, ત્યાંજ ધર્મ જીવંતો—જાગતો રહી શકે છે. બૌદ્ધ સંપ્રદાયની લહરને પાછી વાળીને પહેલાં કુમારિલ ભટ્ટે આચારધર્મ જગાવ્યો અને ત્યારે શંકરાચાર્યે જ્ઞાનનો ડંકો બજાવ્યો. શાકે ૧૩૦૦ (સંવત ૧૪૩૫) થી શ્રીપાદ, શ્રી વલ્લભ અને શ્રી નૃસિંહ સરસ્વતીએ ધર્મજાગૃતિનું જે કામ કર્યું, તેનો પરિચય શાકે ૧૪૭૦ની લગભગમાં રચાયેલા ‘ગુરુચરિત્ર’ ગ્રંથથી મળી શકે છે. નૃસિંહ સરસ્વતી શાકે ૧૩૮૦ બહુધાન્ય સંવત્સરમાં ફાગણ વદી પડવાને દિવસે ‘નિજાનંદમાં બેઠા.’ (ગુરુચરિત્ર અધ્યાય ૫૧) શાકે ૧૩૯૬ના ભયંકર દુકાળમાં

દામાજી પંતે બાદશાહના કોપથી આવનાર સંકટ સામે ઉદારતાથી નીડરપણે શાહી ધાન્યાગાર–ભંડાર લૂંટાવી દીધો અને હજારો માણસોના પ્રાણનું રક્ષણ કર્યું. ભગવાન હમેશાં ભકતોના સહાયક છે, એ વાત ભગવાને વિઠૂ મહારનું રૂપ ધારણ કરીને સૌ કોઇને બતાવી દીધી છે. કાન્હૂપાત્રા વેશ્યા હતી, પરંતુ તેની પણ નિષ્ઠા જોઇને લોકો ભક્તિમાર્ગ ઉપર વિશ્વાસ–શ્રદ્ધા રાખવા લાગ્યા. મંગલવેઢયાના દામાજી પંતની પેઠેજ દેવગઢ (દેવગિરિ–દૌલતાબાદ) માં જનાર્દન સ્વામીના તપે ઘણું કામ કર્યું. જનાર્દન સ્વામીના શિષ્ય એકા જનાર્દન, જની જનાર્દન અને રામા જનાર્દન હતા. ચાંગદેવ, દાસો પંત વગેરે અનેક ભક્તો આ સમયમાં થયા. એકનાથ મહારાજના (સંવત ૧૫૮૫–૧૬૫૫) ઉદાર ચરિત્રથી મહારાષ્ટ્રમાં ફરી વાર ભાગવત ધર્મનો પ્રચંડ જયજયકાર થયો. એકનાથી ભાગવત (સંવત ૧૬૩૦), રુકિમણીસ્વયંવર (સંવત ૧૬૨૮), ભાવાર્થ રામાયણ, હજારો અભંગ અને બીજી કવિતાઓ મહારાષ્ટ્રમાં લોકપ્રિય થઇ. સાન શૃંગી ઉપર ત્ર્યંબકરાય, ચિંચવડમાં મોર્યા ગોસ્વામી, શિંગણાપુરમાં મહાલિંગદાસ વગેરે મહારાષ્ટ્રના બધા પ્રાંતોમાં સંવત ૧૬૩૫ (શાકે ૧૫૦૦) ની લગભગ અનેક ભગવદ્ભક્ત અને ગ્રંથકારો થયા હતા. એ બધાનાં અલગ અલગ કાર્યોનું એકત્ર ફળ ભાગવતધર્મનો પ્રચારજ હતું અને તેમની ઉપાસના ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં અથવા સંપ્રદાયો જુદા હોવા છતાં પણ તેઓ સર્વ દ્વારા ધર્મજાગૃતિનુંજ કામ થયું. જ્ઞાનેશ્વર ને નામદેવ પછી મહાન કાર્ય એકનાથ મહારાજ દ્વારા થયું. એકનાથ મહારાજે ગુરુકૃપાની અલૌકિક શક્તિથી અત્યંત પ્રાસાદિક ગ્રંથ રચ્યા. અને તેમના શિષ્ય પરિવારના [illegible] જનસમાજ ઉપર ઘણુંજ ઉત્તમ સંસ્કાર પાડ્યા. જનાર્દન સ્વામીને [illegible] એકનાથે [illegible] જ્ઞાનેશ્વરી ઉપર પ્રવચન કરેલ. [illegible] એકનાથ મહારાજના [illegible]

[illegible]

[illegible] ગાઈ, ગાથા બનાવી, કથા કરી, અને એમ [illegible]નું પ્રસાદ, કથા [illegible] અને ભાવનાપૂર્ણ ઉપદેશ લોકોની ભક્તિ અને પ્રીતિ સંપાદન કરી. તુકારામ મહારાજે સંવત ૧૬૫૫ માં દેહુમાં સમાધિ લીધી અને ત્યાર પછી દક્ષિણ દેશમાં ગુરુપરંપરા [illegible] થયો. તુકારામ અને રામદાસ સ્વામી એકજ કાળમાં જન્મ્યા હતા અને તેમના દ્વારા મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં કૃષ્ણભક્તિ અને રામભક્તિની બે શાખાઓ પ્રવેશ પામી હતી. જ્ઞાનેશ્વરનો [illegible]-સંપ્રદાય, પંઢરીનો વારકરી સંપ્રદાય, અગર રામદાસનો રામદાસી સંપ્રદાય

વગેરે સઘળા સંપ્રદાયો ભગવદ્‌ભ [illegible] ળવનારા ભાગવત
ધર્મનાજ સંપ્રદાય હતા અ [illegible] ય સિદ્ધાંતોમાં
પરસ્પર કોઈ ભેદ નહોતો. [illegible] ધર્મ ફેલાવ્યો.
તુકારામ અને સમર્થ જ્યા [illegible] તા ત્યારે-અર્થાત્
શાકે ૧૫૪૯ (સંવત ૧૬ [illegible] ંતનાજ શિવનેરી
કિલ્લામાં શ્રી શિવાજી [illegible] થયો. તુકારા

રામદાસ અને શિવાજી, એ ત્રણ મહાવિભૂતિઓ થઇ અને તેમણે જે કંઇ કાર્ય કર્યું તેના પોષક અને સહાયક અને પુરુષો તે સમયમાં મહારાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન થયા હતા. મહારાષ્ટ્રમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનું ઐક્ય સિદ્ધ થવાનું હતું એ મહાત્માઓના અવતાર 'भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्' આ કાળિદાસની ઉક્તિ અનુસાર સંસારના અભ્યુદય માટે થયો. આ અભ્યુદય કેમ અને કેવી રીતે થયો તે સૌ કોઈ જાણે છે. એ મહાવિભૂતિઓએ આવીને મહારાષ્ટ્રને સદ્ભાગ્યના દિવસો દેખાડયા. જે હકીકત અહી ધ્યાનમાં રાખવાની છે, તે એ કે શ્રીજ્ઞાનેશ્વર અને નામદેવે મહારાષ્ટ્રમાં જે ભાગવત ધર્મની સ્થાપના કરી અને જેનો પ્રચાર કરવા માટે એકનાથ આવ્યા તેને એકનાથ મહારાજેજ આળંદીમાં આવીને પૂના પ્રાંતમાં સારી રીતે જાગ્રત કર્યો. આવા શુભ સમયમાં દેહૂમાં તુકારામનો જન્મ થયો. જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ અને એકનાથના બાકી રહેલા ધર્મકાર્યને પૂર્ણ કરવા માટેજ દેહૂમાં શ્રી તુકારામજીએ અવતાર લીધો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના હૃદયમાંથી નીકળીને મહારાષ્ટ્રમાં પુંડલીકના ગોમુખથી પ્રગટ થનારી ભાગવત ધર્મની ભાગીરથી જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ અને એકનાથરૂપી પ્રચંડ પ્રવાહો સાથે વહેતી વહેતી પૂના પ્રાંતવાસી જનતાના સદ્ભાગ્યથી આ તુકારામસ્વરૂપે વહેવા લાગી. બહિણાબાઈના કથનાનુસાર જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જેનો પાયો નાખ્યો, નામદેવે જેનો વિસ્તાર કર્યો, એકનાથે જેના ઉપર ઝંડો ફરકાવ્યો તે ભાગવતધર્મરૂપ પ્રાસાદ-મહાલય ઉપર તુકારામરૂપી કળશ ચડયો.

૨–શ્રી તુકારામનાં માતાપિતા

તુકારામ [illegible] પુણ્યવંતી [illegible] બોલાજીએ [illegible] ઉપાસના કરી અને [illegible]

યાત્રા-સતત ચાળીસ વર્ષ સુધી કરી. પતિ અને પત્ની-બન્ને જણ પોતાનાં જીવન પરોપકાર ને પવિત્ર કાર્યોમાં ગાળતાં હતાં-ભૂખ્યાને અન્ન આપતાં, તરસ્યાને પાણી પાતાં, દીન-દુઃખીઓને દયાપૂર્વક સહાય કરતાં, સાધુ-સંતોની શોધ ને સેવા* કરતાં. ઘરમાંની વિઠ્ઠલમૂર્તિની ઘણું પ્રેમથી પૂજા-અર્ચા કરતાં અને સદા ભજન-પૂજનના આનંદમાંજ રહેતાં. આજ તેમનું નિત્યકાર્ય હતું. બોલાજીની એવી ખ્યાતિ હતી કે 'સંસારવ્યવહાર ચલાવતાં તેઓ કદી જૂઠું બોલતા નહિ.' બોલાજી સાંસારિક કાર્યોમાં પણ ચતુર હતા. તેઓ કંઈક મહાજની, કંઈક વેપાર ને કંઈક ખેતી કરીને સુખપૂર્વક નિર્વાહ કરતા હતા. વેપારમાં દયા અને સચ્ચાઇ રાખતા હતા. તેમના પ્રથમ પુત્ર સાવજી થયા. બીજા પુત્ર વખતે કનકાઇને વૈરાગ્યનોજ સ્વાદ-રસ લાગ્યો. તે એકાંતમાં બેસતી, કોઇની પણ સાથે વધારે બોલતી નહિ અને સંસાર પ્રતિ કંઇ પણ ધ્યાન દેતી નહિ; એવી સ્થિતિ થઇ ગઇ હતી. તેની કૂખેથી મહાન વિષ્ણુભક્ત જન્મ લેવાના હતા, ઘણું ભાગે એજ કારણે તે દિવસોમાં તેમને નામદેવરાયના અભંગ સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ આવતી અથવા તે હરિકીર્તન સાંભળતી અથવા વિઠ્ઠલ મંદિરમાં એકલીજ શ્રી વિઠ્ઠલ-રખુમાઈ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને કલાકો સુધી એકાગ્ર થઇને બેસી રહેતી હતી. યથાસમયે તેની કૂખે શ્રી તુકારામનો જન્મ થયો. ભક્તલીલામૃતમાં મહી-

* સંવત ૧૬૪૦ માં જ્યારે એકનાથ મહારાજ આળંદી ગયા હતા, ત્યારે તેમનાં દર્શન કરવા અને કીર્તન સાંભળવા બોલાજી પણ કનકાઇની સાથે કેટલીયે વાર ગયા હશે અને તુકારામજીએ બાળપણુંમાંજ માતા-પિતાના મુખેથી એકનાથ મહારાજની વાતો સાંભળીજ હશે. બોલાજી પોતે પરંપરાથી વારકરી-યાત્રાળુ હતા, તે એકનાથ મહારાજ જેવા પરમભક્ત અને વારકરી સંપ્રદાયના તે સમયના સર્વમાન્ય મહંત બોલાજીના સ્થાનથી ત્રણજ કોસ દૂર આળંદીમાં આવ્યા હોય ત્યારે તો એ અવસર કેમ જવા દે! બોલાજીએ અવસ્યજ તેમનાં દર્શન કર્યાં હશે કીર્તન સાંભળ્યાં હશે અને તેમના સત્સંગનો લા[illegible]ધો હશે.—હિંદી અનુવાદક

પતિ ભુવા પ્રેમથી વર્ણન કરે છેઃ—(તુકારામ મહારાજ શું જનમ્યા—)

"કનકામાઇની કૂખમાં મહાનક્ષત્ર સ્વાતીનો વરસાદ પડયો અથવા મુક્તિથી પર ચોથી ભક્તિજ ઉતરી આવી; અથવા કહો કે સ્વયં વરુણ ભગવાનજ અવતર્યા. તે ઉદર-રૂપી છીપમાં નામપ્રેમનું નીર પડયું, તેજ હરિપ્રેમી, હરિ-ભક્ત મુક્તાફળરૂપે તુકારામ જન્મ્યા. નવધા ભક્તિના જે પ્રયત્ન કર્યા, તે નવ માસ પૂર્ણ થયા અને કનકામાઇના મહાભાગ્યથી પરમ વૈષ્ણવ તેમના ગર્ભમાં આવીને રહ્યા."

કનકા માતાના સદ્ભાગ્યનું શું કહેવું! પોતાની અસીમ ભક્તિથી ભગવાનને નચાવનાર અને સર્વત્ર સત્કીર્તિનો ઝંડો ફરકાવનાર સુપુત્રને જેણે જન્મ આપ્યો તે પુત્રવતીના મહાભાગ્યનો મહિમા કેટકેટલો ગવાય! આ કનકાઈનાં એક જન્મનાં નહિ પરંતુ અસંખ્ય જન્મોનાં પુણ્ય હતાં કે જેથી દેવલોકને પણ દુર્લભ એવા તુકારામ જેવા શ્રેષ્ઠ પુત્રની પ્રાપ્તિ થઇ.

કીર્તન-ભક્તિનો ડંકો વગાડનાર સમર્થ પુત્ર જેની કૂખે જન્મ લે છે તેજ માતા યથાર્થ પુત્રવતી છે. વિષયો-થી વૈરાગ્ય થાય, તેથીજ વેદાંતશાસ્ત્રે તથા સાધુ-સંતોએ પણ સ્ત્રીનિંદા કરી છે; પરંતુ અહીં તો કહેવું પડશે કેઃ—

નારી-નિંદા મત કર પ્યારે, નારી નરક કી ખાન;
ઇસી ખાન સે પૈદા હોતે, ભીષ્મ રામ હનુમાન.

જે ખાણમાં આવાં રત્ન પેદા થાય છે, તે સ્ત્રીજા-તિની નિંદા કોણ કરી શકે? શ્રીકૃષ્ણને ગર્ભમાં ધારણ કરનાર દેવકી અને તેનું લાલન-પાલન કરનાર યશોદા જેવી ભાગ્યશાળી હતી તેવીજ તુકારામની જનની પણ ભાગ્યશાળી હતી. તુકારામ પછી કાન્હજીનો જન્મ થયો. સાવજી, તુકો અને કાન્હજી એ [illegible] [illegible] [illegible] ઓહો! પુત્ર અને કનકા માતા [illegible] [illegible] [illegible] ધન્ય સમજતાં હોય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય!

એક પત્ની છતાં બીજું લગ્ન કરવું એ નિંદાસ્પદ હોય છે છતાં પણ એ દોષ તુકારામને દઈ શકાય તેમ નથી, એ સ્પષ્ટજ છે. પુત્રો અને વહુઓને જોઇને કનકાઈના દિવસો આનંદમાં વીતતા હતા. મહીપતિ બુવાએ ઠીકજ કહ્યું છે કે

પુત્ર સ્નુષા ધન સંપની, ભ્રતારયુક્ત સૌભાગ્યવની.
યાહૂનિ આનંદ સ્ત્રિયાંચે ચિત્તીં, નસે નિશ્ચિત દુસરા.

'પુત્ર, વહુ, ધન, સંપત્તિ, સૌભાગ્યરૂપ જીવિત પતિ, એ કરતાં વધારે આનંદ સ્ત્રીઓ માટે સાચેજ બીજો કોઈ હોતો નથી.' બોલાજીની આ ઉતરતી ઉંમર હતી—લગભગ પચાસ વર્ષની હશે. તેમનો સમય સુખપૂર્વક વીતતો હતો. 'બધી બાબતો અનુકૂળ હતી, ધંધા-રોજગારની સ્થિતિ સારી હતી, કંઈ ઉણપ નહોતી, દીનવત્સલ ભગવાનની સંપૂર્ણ કૃપા હતી.' સર્વ પ્રકારે સુખી હતા. ધીરે ધીરે બોલાજીના મનમાં થવા લાગ્યું કે, હવે બધું કામકાજ છોકરાઓને સોંપી દઇને ભગવાન પ્રત્યે ધ્યાન જોડવું જોઇએ. તેમણે મોટા છોકરાને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે, ઘરબારનો સઘળો ભાર હવે તમે તમારા શિર પર ઉઠાવી લો. પરંતુ સાવજીના વિરક્ત ચિત્તમાં આ વાત ઉતરી નહિ. તેમણે અતિ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું:-'મને આ જંજાળમાં ન ફસાવો. હું તો હવે તીર્થયાત્રાએ જવા ઇચ્છું છું. એવો આશીર્વાદ આપો કે આ શરીર કૃતાર્થ થાય.' બોલાજીએ ખૂબ સમજાવ્યા, પરંતુ સાવજીની બુદ્ધિ ગૃહપ્રપંચની માયાથી છૂટવાનેજ ઇચ્છતી હતી એટલે સાવજીથી નિરાશ થઇ બોલાજીએ સઘળો ભાર તુકારામને માથે નાખ્યો. ...

ભગવાનને ભોગ ધરાવીને બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કરવાના સત્
ર્યમાં કંઈ અડચણ આવતી નહિ. તાત્પર્ય એ કે, મનુ
જેવી અવસ્થામાં હોય છે, તેવો તેનો અનુભવ, ભાવ અ
સ્વભાવ બને છે, અને તેના મુખમાંથી ભાષા પણ તેવી
નીકળે છે. સાધુ-સંતોનાં સદ્‌વચનો વડે અલૌકિક પરમા
તો થાય છેજ, પરંતુ તે ઉપરાંત તેની સાથે સાથે લૌકિ
વ્યવહારનો નિર્દેશ પણ થાય છે. એટલુંજ નહિ, પરં
તેની વાણીમાં પારમાર્થિક સિદ્ધાંતની સાથે વ્યાવહારિ
દૃષ્ટાંતનો એવો મેળ રહે છે કે તેમના ગ્રંથોથી પરમાર્થન
સાથે સાથે વ્યવહારનું પણ અનુપમ શિક્ષણ મળે છે. ઘણે
ભાગે વ્યવહારની ભાષામાંજ પરમાર્થના ગૂઢ સિદ્ધાંત પણ
બતાવી દેવામાં આવે છે. તેમનાં દૃષ્ટાંત, રૂપક ને ઉપમા-
લંકાર વગેરેમાં વ્યવહારનું શિક્ષણ ભરેલુંજ હોય છે અને
સિદ્ધાંત તો પરમાર્થ આપનારાજ હોય છે. શ્રી તુકારામનું
બાળપણ રમત-ગમતમાંજ વીત્યું એમ કોઈ ન માને. હા,
તેમની વાણીમાં ખેલાડીપણાનો રંગ આવે છે. પાંડુરંગની
ભક્તિ તો તેમના ઘરનો ધંધોજ હતો.

૪–સંસારસુખનો અનુભવ

બોલ્હોજીએ એક પછી એક પોતાના ત્રણે પુત્રોના વિ-
વાહ કરી દીધા. ત્રણેય લગ્નસમયે બાળકજ હતા. તુકારામ-
નો પ્રથમ વિવાહ થયો તે સમયે તેમની ઉંમર બાર વર્ષની
હશે. તેમની ગૃહિણીનું નામ રખુમાઈ હતું. વિવાહ થયા
પછી એકએક વર્ષ બાદ જ્યારે માલમ પડ્યું કે, રખુમાઈને
દમનો રોગ છે અને તે સાજી થવાની કંઈ આશા નથી,
ત્યારે તુકારામનાં માતા-પિતાએ તેમનું બીજું લગ્ન કર્યું.
તુકારામનું આ બીજું લગ્ન પૂનાના આપ્પાજી ગુળવે નામ-
ના એક ધનવાન સાહુકારની કન્યા સાથે થયું હતું. તુકારામ-
જીની એ ગૃહિણીનું નામ [illegible]
હતું. આ [illegible]
કન્યાને [illegible]

એક પત્ની છતાં બીજું લગ્ન કરવું એ નિંદાસ્પદ હોય છે છતાં પણ એ દોષ તુકારામને દઈ શકાય તેમ નથી, એ સ્પષ્ટજ છે. પુત્રો અને વહુઓને જોઇને કનકાઈના દિવસો આનંદમાં વીતતા હતા. મહીપતિ બુવાએ ઠીકજ કહ્યું છે કે

પુત્ર સ્નુષા ધન સંપત્તી, ભ્રતારયુક્ત સૌભાગ્યવતી.
યાહૂનિ આનંદ સ્ત્રિયાંસ જિતીં, નસે નિશ્ચિત દુસરા.

'પુત્ર, વહુ, ધન, સંપત્તિ, સૌભાગ્યરૂપ જીવિત પતિ, એ કરતાં વધારે આનંદ સ્ત્રીઓ માટે શાયેજ બીજો કોઈ હોતો નથી.' બોલાજીની આ ઉતરતી ઉંમર હતી—લગભગ પચાસ વર્ષની હશે. તેમનો સમય સુખપૂર્વક વીતતો હતો. 'બધી બાબતો અનુકૂળ હતી, ધંધા-રોજગારની સ્થિતિ સારી હતી, કંઈ ઉણપ નહોતી, દીનવત્સલ ભગવાનની સંપૂર્ણ કૃપા હતી.' સર્વ પ્રકારે સુખી હતા. ધીરે ધીરે બોલાજીના મનમાં થવા લાગ્યું કે, હવે બધું કામકાજ છોકરાઓને સોંપી દઇને ભગવાન પ્રત્યે ધ્યાન જોડવું જોઇએ. તેમણે મોટા છોકરાને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે, ઘરબારનો સઘળો ભાર હવે તમે તમારા શિર પર ઉઠાવી લો. પરંતુ સાવજીના વિરક્ત ચિત્તમાં આ વાત ઉતરી નહિ. તેમણે અતિ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું:–'મને આ જંજાળમાં ન ફસાવો. હું તો હવે તીર્થયાત્રાએ જવા ઇચ્છું છું. એવો આશીર્વાદ આપો કે આ શરીર કૃતાર્થ થાય.' બોલાજીએ ખૂબ સમજાવ્યા, પરંતુ સાવજીની બુદ્ધિ ગૃહપ્રપંચની માયાથી છૂટવાનેજ ઇચ્છતી હતી એટલે સાવજીથી નિરાશ થઇ બોલાજીએ સઘળો ભાર તુકારામને માથે નાખ્યો. આ સમયે તુકારામ તેર વર્ષના બાળક હતા. આ સુકુમાર અવસ્થામાંજ આ પ્રમાણે તેમને માથે ગૃહસ્થાશ્રમનો મહાન બોજો આવી પડયો. ધીરે ધીરે બધું કામ તેમણે સંભાળી લીધું, જમાખર્ચના ચોપડા લખવા લાગ્યા, હુંડી-ચિઠ્ઠી આપવા-લેવા લાગ્યા, દુકાને બેસવા લાગ્યા, ખેતીવાડીની દેખરેખ રાખવા લાગ્યા, મહાજની પણ કતા અને આ બધાં કામ તેઓ બહુ કુશળતાથી કરતા

હતા. લોકોના મુખેથી તેમની પ્રશંસા સંભળાવા લાગી. સઘળા લોકો કહેવા લાગ્યા: 'જુઓ, બાળક હોવા છતાં કેવી ચતુરાઈ, કુશળતા, પરિશ્રમ અને સચ્ચાઇપૂર્વક બધું કામ સંભાળ્યા કરે છે!' ચોપડા ખાતાં વગેરે જોઇને પોતાનો બધો વહેવાર તેમણે સારી રીતે સમજી લીધો હતો અને તેઓ ભારે કુશળતાથી બધું કામ ચલાવતા હતા. બોલાજીએ તેમને એ શિખામણ આપી હતી કે 'લેણદેણ અને બધું કામકાજ એવી કુશળતાથી કરવું જોઇએ કે નફો-નુકસાન હમેશાં નજર સામે રહે અને એવાંજ કામ કરવાં કે જેમાં અંતે આપણને લાભ થાય.' તુકારામે પિતાના ઉપદેશને શિર પર ચઢાવ્યો અને કહ્યું કે, હું એજ પ્રમાણે કરીશ. 'એજ પ્રમાણે કરીશ' એ શબ્દો વૈખરીના હતા, અને એનો જે પરમ અર્થ થતો હતો તે તુકારામના ચિત્તમાં જાગ્રત થયો. તેમને જે પરમ અર્થ મળ્યો તે એ હતો કે 'સાવધાન! સંસારમાં જે કંઈ લાભ છે તે શ્રીહરિ છે અને અશાશ્વત દ્રવ્યસંગ્રહ એ હાનિ છે; આ લાભ-હાનિને ધ્યાનમાં રાખી શ્રીહરિપદરૂપ પરમલાભ પ્રાપ્ત કરી લ્યો.' તુકાજીએ ઘરનું બધું કામ ઘણી સારી રીતે સંભાળી લીધું. એ જોઇને તેમનાં માતા-પિતા બહુ ખુશી થયાં. તેમની વ્યવહારદક્ષતા જોઇને તેમના ભાઈબંધો અને આડોશી-પાડોશીઓ બોલાજીની પાસે આવી તેમને વધાઇ આપવા લાગ્યા. ચાર વર્ષ આ પ્રમાણે સારા સુખમાં વીત્યાં; માતા-પિતા, ભાઈભાંડુ—બધાં પ્રસન્ન હતાં, ધનધાન્યથી ઘર ભરપૂર હતું, ઘરનાં બધાં માણસો સુખી ને તંદુરસ્ત હતાં, ગામમાં સર્વત્ર પૂરતી પ્રતિષ્ઠા હતી, લેશમાત્ર અભાવ નહોતો. સૌ લોકો તુકારામને ધન્ય ધન્ય કહેવા લાગ્યા.

૫—માયાનું સુખ

[illegible]

તેવા ભાવપૂર્વક જોઇએ ને પોકારી શકીએ છીએ. કારણ કે તે પિતા પણ છે અને માતા પણ છે. પરંતુ તુકારામજીએ ભગવાનને મોટે ભાગે 'મા' કહીનેજ બોલાવ્યા છે. શ્રી-ગીતાજીએ 'માતા ધાતા પિતામહઃ' 'પિતાઽસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય' કહીને ભગવાનને બન્ને રૂપમાં બતાવ્યા છે અને માતા–પિતા છે પણ એક જેવાંજ. તેમ છતાં માતાના હૃદયનો પ્રેમરસ કંઇ જુદોજ છે. શ્રુતિમાતાએ પણ પહેલાં 'માતૃદેવો ભવ' કહ્યું છે, પછી 'પિતૃદેવો ભવ' કહ્યું છે. 'માતા'–'મા' શબ્દમાં જે માધુર્ય છે, જે જાદુ છે, જે પ્રેમસર્વસ્વ છે, તે કોઇ પણ શબ્દમાં નથી. માતાનું હૃદય આકરા તાપથી પણ કદી ન સૂકાનારૂં અને હમેશાં ભરપૂર વહેતા અમૃતસરોવર જેવું છે. માતાનો પ્રેમ સર્વ જીવોનું જીવન છે. માતા પરમપિતા પરમાત્માની કરુણા-મયી મૂર્તિ છે. પરંતુ જો પરમાત્માનું વાત્સલ્ય જોવું હોય તો તે માતાનાજ કોમળ હૃદયમાં જોઇ શકાય છે. બાળક ઉપર માતાનો જે પ્રેમ છે, તેમાં કોઇ જાતનો લોભ નથી. એનુંજ નામ નિષ્કામ પ્રેમ છે. આપણે જે ઉછરીએ છીએ, જીવીએ છીએ, વધીએ છીએ તે માતાનાજ સ્તનના દૂધ–અમૃતના પાનથી. માતાનું આ દૂધ એ શું છે? તેના રોમ-રોમમાં સંચાર કરનાર પ્રેમનું કેવળ બાહ્યરૂપ છે. તુકારામ કહે છે કે 'તુકા મ્હણે માઇબાપે', અવઘીં દેવાચીં સ્વરૂપેં' એ અક્ષરશઃ સત્ય છે. તેમ છતાં માતાનો પ્રેમ તે તો માતા-નોજ છે. તેથી તુકારામ વારંવાર ભગવાનને 'વિઠામાઇ' 'કનૈયા–મૈયા' કહીનેજ પુકારતા હતા. માતૃપ્રેમ જેવો ઈશ્વરી ભાવ છે, તેવોજ તે પ્રેમનો પૂર્ણરૂપે અનુભવ કરવો એ ઇશ્વરનો પ્રસાદ છે. માતૃપ્રેમ સ્વાભાવિક છે, તેજ પ્રમાણે માતૃભક્તિ પણ સ્વાભાવિકજ છે અને હમેશાં સ્વાભાવિક રહ્યા કરવી જોઇએ. પરંતુ જેમ પાણીનું વહેણ નીચાણની તરફ હોય છે–પાણી ઉંચે ચઢી શકતું નથી, તેજ પ્રમાણે આ વિચિત્ર સંસારમાં માતાનો પ્રેમ જેટલો સ્વાભાવિક જોવામાં આવે છે તેવો કે તેટલો સ્વાભાવિક પ્રેમ સંતાનનો

માતા પ્રત્યે ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. બાળક જ્યાં સુધી દૂધ ઉપર જીવે છે, ત્યાંસુધી તે બીજો કોઇ માર્ગ ન હોવાને લીધે માતાના પ્રેમનો ઉત્તર તેવાજ પ્રેમથી આપ્યા કરે છે. પરંતુ તેજ બાળક જ્યારે મોટો થાય છે, ત્યારે તેના પ્રેમમાં અનેક શાખાઓ ફૂટી નીકળે છે. પહેલાં તે પોતાના સંગી–સાથીઓ સાથે પ્રેમ કરે છે, પછી પત્નીના પ્રેમમાં બંધાય છે, પછી બાળકના પ્રેમને વશ થાય છે; આ પ્રમાણે પ્રેમ પોતાનો રંગ બદલતો અને પોતે વહેંચાતો જાય છે અને કોઇ કોઇ વાર ડાળીઓ–પાંદડાંમાં ફસાઇને પોતાના મૂળને પણ ભૂલી જાય છે. આથીજ માતૃપ્રેમને બેવફા નીવડનારા કુલાંગારો પણ ક્યાંક ક્યાંક ઉત્પન્ન થઇ જાય છે. પરંતુ આ વાત પ્રાકૃત જીવોની છે. પુણ્યાત્મા તો એવા મહાભાગ–મહાન હોય છે કે તેમનો માતૃપ્રેમ જીવનપર્યંત અખંડપણે વહ્યા કરે છે. અને એવા અખંડ માતૃભક્ત મહાત્માજ મહત્પદ પામે છે. મહાત્મા પુંડલીક પોતેજ યુવાવસ્થામાં વિષયાસક્તિને વશ થઇ થોડા સમય સુધી માતાને ભૂલી ગયા હતા. ઇશ્વરની મહાન કૃપા થઇ કે તેઓ દૈવયોગે કુક્કુટ–મુક્કુટના આશ્રમમાં પહોંચ્યા અને ત્યાં તેમણે માતૃભક્તિનો મહિમા જોયો. તેનાથી તેમની આંખો ઉઘડી ને પછીથી તેઓ એવા માતૃભક્ત બની ગયા–માતૃભક્તિની એમણે એવી પરાકાષ્ઠા દર્શાવી કે ભગવાન પોતે તેમના પર પ્રસન્ન થયા અને તેમનાં દર્શને આવ્યા. અને ત્યારથી ઈંટના આસનપર ઉભાજ છે. તુકારામ પ્રશ્ન કરે છે 'પુંડલીકે શું કર્યું ?' અને પોતેજ જવાબ આપે છે: 'માતા–પિતાને ઈશ્વરરૂપ માન્યાં.' તેનું ફળ તેમને શું મળ્યું? તુકારામ કહે છે કે 'ઈંટ ઊપર પરબ્રહ્મ આવીને ઉભા રહ્યા.' [illegible] પુંડલીક માતૃ-પિતૃભક્તિના [illegible] અને [illegible]માં [illegible]

મહાન પુરુષમાંનાજ મધુર ફળ હતાં. માતૃ-પિતૃ-ભક્તિ અથવા ઉત્તમ પુત્રોની ખાણ છે. પુત્રોમાં મોટો મોટ ગુણ માતા-પિતાની ભક્તિજ છે. જેના હૃદયમાં આ ભક્તિનો રસ નથી, તેનામાં કોઈ પણ ગુણ કદીએ નથી. તુકારામનું હૃદય તો પ્રેમનું મનોહર ધામ હતું. પ્રેમાળનું હૃદય હમેશ તે જણાયા હતા. તેરમાથી ૧૭મા વર્ષ સુધી તેમણે માતા-પિતાના પ્રેમનો અનુભવ મેળવ્યો અને ભક્તિભાવે અંતઃકરણથી માતા-પિતાની ખૂબ સેવા કરી. ત્યારબાદ માતા-પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો, મોટાં ભાભી મરણ પામ્યાં, ભાઈ પણ દેશ છોડી ચાલ્યા ગયા, ત્યાર પછી પ્રથમ પત્નીના પ્રાણનો અંત આવ્યો, પ્રથમ પુત્ર સંતાજીનું મૃત્યુ થયું, દેવાનું નીકળ્યું, શાખ જતી રહી—આ પ્રમાણે એક પછી એક અનેક સંકટો તેમના ઉપર આવતાં ગયાં. આથી તેમનું ચિત્ત દુઃખી થયું અને પછી વૈરાગ્ય થઈ આવ્યો. તેમનો પ્રેમ જેવો ગાઢો હતો તેવોજ તેમનો વૈરાગ્ય પણ તીવ્ર અને જ્વલંત થઈ ગયો હતો. કેટલોક કાળ તો તેમની પ્રેમ-વૃત્તિ સરસ્વતી નદીની પેઠે ગુપ્તજ રહી. તેમની બીજી પત્ની તેમને પ્રસન્ન કરીને તેમના પ્રેમને ફરીથી જાગ્રત કરે તેવી નહોતી. તે ચીડિયા સ્વભાવની, વાત વાતમાં ગુસ્સે થનારી અને કેવળ કર્કશાજ હતી! સારુંજ, આવી કર્કશાથી તેમના વૈરાગ્યનેજ પુષ્ટિ મળી હશે. જેમ જેમ વૈરાગ્ય વધવા લાગ્યો, તેમ તેમ તેમને ભગવાન પણ વહાલા લાગવા માંડયા. 'ભગવાન' તરફ વળતાંજ તેમની પ્રેમ-સરસ્વતી ફરીથી પ્રગટી. પ્રેમ કરવા માટે હવે તેમને પાત્ર પણ ઉત્તમ મળ્યું. વૈરાગ્યના સંગથી દિવ્ય અને પાવન થયેલા આ પ્રેમ-પ્રવાહે ભગવાનને પોતાની પરિક્રમામાં જાણે ઘેરી લીધા. તુકાજીએ તે સમયે સદ્‌ગ્રંથો ખૂબ પ્રેમથી વાંચ્યા, પંઢરપુરની યાત્રાઓ કરી, ભજન-પૂજનમાં મગ્ન થયા અને ભગવાનનાં સગુણ દર્શનોની અભિલાષા સેવવા લાગ્યા. શરીર, ઘર વગેરે બધી ઉપાધિઓથી ચિત્ત ઉપરામ થઇ ગયું હતું અને બસ એજ એક આશા રહી હતી કે સાધુ-

સંતોને દર્શન દેનારા ભગવાન મને ક્યારે મળશે? એજ એક ધૂનમાં ચિત્તની બધી વૃત્તિઓ સમાઇ ગઇ. અગ્નિનો આકરો તાપ લાગવાથી જેમ દૂધ ઉભરાઇ જાય છે, તેજ રીતે દૃઢતર વૈરાગ્યના પ્રખર તાપથી તપતાંજ તે કરુણા-ઘન મેઘશ્યામ પીગળી ગયા; અને જ્યાં તુકારામ તેમની રાહ જોતા ધૂનમાં બેઠા હતા ત્યાં વૈકુંઠ ધામમાંથી ઉતરી આવ્યા. આત્મારામે આવીને તુકારામને દર્શન દીધાં, તુકારામને પોતાના નયનાભિરામ મળી ગયા. માતા-પિતાની ભક્તિરૂપ પ્રેમ ઈશ્વરપ્રેમરૂપે થઇ ગયો. પછી તો તુકારામ એવો અનુભવ કરવા લાગ્યા કે નવનીલ ઘનશ્યામના રૂપમાં દર્શન દેનાર પરમાત્મા તો પ્રાણીમાત્રમાં રમી રહ્યા છે-તેઓ પ્રત્યેક પ્રાણીના હૃદયમાં વિરાજમાન છે; ત્યારે આ જીવો તેમને ભૂલીને પ્રમાદમય એવી મોહમદિરાનું પાન કરી ઉન્મત્ત થઇ દુઃખના મહાગર્તમાં શા સારૂ પડી રહ્યા છે? જીવોના આ અપાર દુઃખનું ભાન થતાં તેમનું ચિત્ત વ્યાકુળ થઈ ઉઠ્યું. તેજ વ્યાકુળતામાંથી તેમની અભંગ-વાણી નીસરી પડી. આત્મા-પરમાત્માનો પ્રેમ આ પ્રકારે ભૂતદયાનો પ્રવાહ થઇને વહેવા લાગ્યો. માતા-પિતાની ભકિત ભગવદ્ભકિત થઇ ગઇ અને ભગવદ્-ભકિત ભૂત-દયાની સકળ સંતાપહારિણી જડ-જીવોદ્ધારિણી ભાગીરથી બની. તુકારામનું સમસ્ત ચરિત્ર આ પ્રકારે પ્રેમના પ્રવાહનોજ ઇતિહાસ છે. તેમના હૃદયમાં પહેલાં આત્મોદ્ધારની ભાવના જાગી; તેજ ભાવના ફળીભૂત થઇ ભૂત-દયાથી દ્રવિત થઇને વહેવા લાગી. સંતોના હૃદયની મૃદુતા અનુપમ હોય છે. તે મૃદુતા ફૂલોમાં નથી, ચંદ્રની ચાંદનીમાં નથી, નવનીત-માખણમાં નથી, ક્યાંય પણ નથી. [illegible] પ્રેમ[illegible] છે. [illegible] [illegible] પ્રેમયોગી [illegible] પ્રેમમાં [illegible] થઇ [illegible] [illegible] [illegible]

ની ગમાણમાં બાંધેલા વાછરડા નરકેજ હોય છે. મારી માતા! મને પણ કૈવાજ બનાવી દે, તારાં ચરણોમાં સ્થાન આપીને રાખી લે."

* * * *

માઝી ચિત્ત સાકડી। પ્રેમપાન્હા પાન્હાઈલી। ૧
દુર્વાગુનિ લાલ રત્ની; ન પડે ફ્રી ત્વગુની। ધ્રુ૦
દેવી પુરવી આણી, નલેદ નિષ્ઠુર હોવણી।
તુકા મ્હણે ધાંવ, ભુખી ધાલી અકારસ। ૩

* * * *

આ પ્રમાણે અનેક અવતરણો આપી શકાય તેમ છે, પરંતુ અહીં આટલાંજ પૂરતાં છે.

૬—દુઃખના ડુંગર

અસ્તુ. સંસારનો ભાર ઉપાડી લીધા પછીનાં પ્રથમ ચાર વર્ષ પૂરા સુખપૂર્વક વીત્યાં. પરંતુ ભગવાનની ઇચ્છા તો એ હતી કે, તુકારામ સંસારબંધનથી મુક્ત થઇને લોકોદ્ધારનું કાર્ય કરે. તેથી હવે તેમના ઉપર એકએકથી ભારે સંકટ આવવા લાગ્યાં. એ અસહ્ય સંકટોનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તેમનાં બધાં સંસારી સ્નેહબંધનો કપાઇ ગયાં. તેમની ઉંમર હજુ ૧૭ વર્ષનીજ હતી તે અરસામાં તેમનાં માતા-પિતા આ લોક છોડી ગયાં અને મોટા ભાઇ સાવજીની પત્નીનો પણ દેહાંત થઇ ગયો. આથી તેઓ અત્યંત દુઃખી થયા. આ પછી બીજેજ વર્ષે સાવજી તીર્થ-યાત્રા કરવા ચાલ્યા ગયા. સાવજી પહેલેથીજ વિરક્ત હતા, વળી પત્નીના દેહાંતથી વધારે વિરક્ત થઇ ગયા. તેમની ઉંમર આ વખતે વધારે નહોતી, બહુ બહુ તો વીસની લગભગ હશે, તેમ છતાં બીજું લગ્ન કરીને ફરીથી ગૃહ-સ્થાશ્રમ માંડવાની માથાકૂટ એમને ન સૂઝી. તેમને તો લાગ્યું કે, જે થવાનું હતું તે બધું થઇ ચૂક્યું, હવે બાકીનું જીવન હરિભજનમાંજ આનંદથી વીતાવવું જોઇએ. એમ

ટસે તેના તરફ જોતી તેનું મોં જોયા કરે છે. વળી બાળકને ક્યાંક નજર ન લાગી જાય એટલા માટે તરતજ તેનું મોં સંતાડી દે છે. તુકારામ કહે છે કે ક્યાં સુધી કહું, આવા કેટકેટલાયે લાભ છે; દરેક લાભ શ્રી પદ્મનાભનુંજ સ્મરણ કરાવે છે."

* * * *

"માતૃપ્રેમની એ વિહ્વળતા–એ હૃદય કંઈક ઓરજ છે. મન ખરાબ હોવાથી ધીરજ રહેતી નથી, એ જુદી વાત છે; પરંતુ સાચી વાત તો એજ છે કે, માતા બાળકને બહુ રડવા દેતી નથી."

* * * *

"માતાના સ્તન પર મોં લાગતાંજ માતા ધવરાવવા લાગે છે. પછી બન્નેય લાડ લડાવતાં લડાવતાં એકબીજાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે. અંગે અંગ મળતાંજ પ્રેમરંગ ગાઢો થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, બધો ભાર માતાના શિર પરજ છે."

* * * *

"માતાના ચિત્તમાં બાળકજ રમ્યા કરે છે. તેને પોતાના દેહનું ભાન નથી રહેતું; જેવું બાળકને ઉપાડી લીધું કે તરતજ તેનો બધો થાક દૂર થઈ જાય છે."

* * * *

"બાળકની કાલીકાલી વાતો માતાને સારી લાગે છે, તે તેને તરતજ પોતાની છાતીએ લગાવી દે છે અને સ્તનપાન કરાવે છે. [illegible] [illegible] કરે છે."

* * * *

[illegible]

વિચારીને તેઓ તીર્થયાત્રા કરવા ચાલ્યા ગયા. સાત પુરીઓ, બાર જ્યોતિર્લિંગ તથા પુષ્કરાદિ તીર્થોની યાત્રા કરતાં કરતાં તેઓ કાશી પહોંચ્યા અને ત્યાંજ આત્મચિંતનમ અને સત્સંગમાં પોતાનું બાકીનું જીવન ગાળ્યું. આ તરફ તુકારામ ભાઇના વિયોગથી અતિ-દુઃખ પામવા લાગ્યા. માતા-પિતા સ્વર્ગે સીધાવ્યાં, ભાઇ ઘર છોડીને ચાલ્યા ગયા; આથી તેમને પણ સંસારનો ભાર અસહ્ય જણાવા લાગ્યો. ગૃહસ્થાશ્રમનાં બધાં કામ કરતા હતા, પણ તેમાં તેમનું મન લાગતું નહોતું. તેમની આ ઉદાસીનતાનો લાભ ઉઠાવીને તેમના જે કરજદારો હતા તેઓ દેવાળીઆ બની ગયા અને જે લેણદારો હતા તેઓ તકાદો કરવા લાગ્યા. પિતાની સંપત્તિ અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગઈ. પરિવાર મોટો હતો, બે સ્ત્રીઓ હતી, એક બાળક હતું, નાનો ભાઇ હતો, બહેનો હતી. આટલા જીવોને કમાઇને ખવરાવનાર એકલા તુકારામ હતા, કે જેમનું મન હવે આ સર્વ પ્રપંચથી-સંસારથી ભાગવા ઇચ્છતું હતું; પરંતુ ઘરનાં માણસોને માટે અન્ન-વસ્ત્રની જોગવાઈ કરવા માટે તેમણે બજાર વચ્ચે પરચુરણ ચીજોની એક દુકાન કરી હતી. આ દુકાને તેઓ બેસતા હતા, મુખેથી 'વિઠ્ઠલ, વિઠ્ઠલ' નામ જપતા હતા, કદી જૂઠું બોલતા નહિ, વેપારમાં કયારેય કોઈને છેતરતા નહિ, ગ્રાહકો પ્રત્યે પણ દયાદૃષ્ટિથી જોતા અને છૂટે હાથે માલ તોળી આપતા હતા. કોઇ પૈસા ન આપે તો તેમને પૈસાની કંઈ પરવાજ નહોતી. કોઈ દિવસ પૈસાનું નહિ, પરંતુ હમેશાં રામનુંજ નામ લીધા કરતા હતા. આ પ્રમાણે ચાર વર્ષ વીત્યાં. પરંતુ આ રીતે દુકાન કેમ કરીને ચાલે ? દુકાનમાંથી લાભને બદલે નુકસાનજ થયું અને તે [illegible]. દેવાદાર બની ગયા. [illegible] [illegible]

થઈ. એક વાર સંબંધીઓએ મદદ આપીને વાત ઉકાળી દીધી. બીજી વાર સસરાએ પણ મદદ કરી. પરંતુ તેમના ઉખડેલા પગ પાછા સ્થિર થયા નહિ. તેમને કૌટુંબિક સ્નેહ-સુખ પણ નહિ જેવુંજ હતું. પહેલી સ્ત્રી તો બહુ ભોળી હતી, પરંતુ બીજી જીજાબાઈ મહાન કર્કશા હતી–રાતદહાડો કચકચ કર્યાજ કરતી હતી. એ કર્કશાને કારણે, તુકારામને અનેક સંકટો વેઠવાં પડ્યાં, અને ઘણી ફજેતી થઈ. તે રાતદહાડો મહેનત કરવા છતાંએ કંગાળજ રહ્યા. અતિ દુઃખથી તેઓ કહે છે કે 'આ લોક કે પરલોક એકેય સધાયો નહિ. ન તો માયા મળી કે ન તો રામ મળ્યા !' હવે તુકારામને ભવતાપ અસહ્ય થઈ પડ્યો હતો. ઘેર કર્કશા પત્ની અને બહાર માગનારાઓનો તકાદો ! ક્યાંય પણ ચેન–સુખ નહિ ! જે કોઈ કામ કરતા તેમાં અપયશનાજ ભાગી બનતા. એક વાર રાત્રે બળદ પર અનાજ લાદીને આવતા હતા ત્યાં રસ્તામાં એક કોથળો પડી ગયો. ઘરમાં ચાર બળદ હતા, ત્રણ કોઈ રોગથી અકસ્માત મરી ગયા. જે સંકટ ટાળવા માટે તેઓ આટલા ઉદ્યમી અને ચિંતાતુર રહેતા હતા, તે પણ આખરે આવીને હાજર થયું. દેવાળું નીકળવાનો જે ભય હતો તે સાચોજ પડ્યો. પછી તો ગામના લુચ્ચા–લફંગાઓ પણ આવીને તેમને સતાવવા લાગ્યા. તેમને જોઈને તેઓ કહેતાઃ 'લો ભગવાનનું નામ ! હરિનામે તમને ન્યાલ કરી દીધા !!' એમ કહીને તુકારામને હલકા બતાવવાના યત્નો કરતા ! ગામમાં કોઈ પણ તેમનું હિત ઇચ્છનાર ન રહ્યું. એક પૈસો પણ ક્યાંયથી ઉધાર અથવા કરજે મળતો નહોતો. એક વખત તુકારામે બહુ સાહસ કરીને મરચાં ખરીદ કર્યાં અને કોથળાઓ ભરીને કોંકણ ગયા. ત્યાં તેમની સરળતા જોઈને ઠગોએ તેમને ઠગી લીધા. ઈશ્વરની દયાથી કંઇક પૈસા વસુલ થયા હતા, તે પાછા ફરતાં રસ્તામાં એક માણસ મળ્યો. તેણે સોનાનાં ઢાળ ચઢાવેલાં પિત્તળનાં કડાં સોનાનાં કહીને તેમને વેચ્યાં ને તેમની પાસે જે કંઇ હતું તે લઈને

તે ચાલતો થયો. જ્યારે તુકારામ પોતાના ગામમાં પહોંચ્યા ત્યારે પરખાવતાં ખબર પડી કે કડાં તો પિત્તળનાં છે ! લોકોએ બેવકૂફ બનાવ્યા અને ઘરમાં ઘરવાળીએ પણ ખૂબ ખબર લઈ નાખી. આમ ગાંઠના પૈસા પણ ગુમાવ્યા અને ઉપરથી દક્ષિણામાં જગતના હાસ્યપાત્ર બનવું પડયું. તેમ છતાં પણ એક વાર વધારે જીજાબાઈએ પોતાના નામની ચિઠ્ઠી લખીને તુકાજીને બસો રૂપિયા અપાવ્યા. આ રૂપિયા વડે તેમણે મીઠું ખરીદ્યું અને વેચવા માટે પરદેશ ગયા. મીઠું વેચ્યું અને તેનાથી બસોના અઢીસો તો ઉપજાવ્યા. પરંતુ પાછા ફરતા હતા ત્યાં એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણ મળ્યો. તે પોતાનું દુઃખ તેમની આગળ રોયો. એમને દયા આવી અને જે અઢીસો રૂપિયા કમાઈ લાવ્યા હતા, તે એ બ્રાહ્મણને આપી નિશ્ચિંત થયા. પછી ખાલી હાથે ઘેર પાછા આવ્યા ! પત્નીના દુઃખ અને આશ્ચર્યનું તો પૂછવુંજ શું ! તેણે તેમની શબ્દપુષ્પો વડે બરાબર પૂજા કરી ! એજ સમયમાં પૂના પ્રાંતમાં ભયંકર દુકાળ પડયો ! અન્ન વિના હાહાકાર મચ્યો ! ઘણોજ ભયંકર દુકાળ અને અનાવૃષ્ટિ વ્યાપ્યાં ! એક ટીપું પણ પાણી ના મળે ! પાણી વિના જીવો તરફડવા લાગ્યા ! ઝાડ-પાન સૂકાઈ ગયાં ! ઘાસ વિના બળદો મરી ગયા ! હજારો મનુષ્યો ભૂખે મરી ગયાં ! તુકારામનાં મોટાં પત્ની પણ આમાં સ્વાહા થઈ ગયાં ! તુકારામની કંઈ શાખ બાકી રહી નહિ ! ઘરમાં અન્નનો એક દાણો પણ બાકી રહ્યો નહિ ! કોઈને બારણે જતા તોપણ કોઈ ઉભું રહેવા દેતું નહિ ! બજારમાં રૂપિયે શેર અનાજ વેચાયું ! અન્ન વિના સ્ત્રી મરી ગઈ ! આ દુર્ઘટનાથી એમના મર્મસ્થાનપર એવો આઘાત થયો કે જે કદી ભૂલાય તેમ નહોતો ! પત્નીની સાથેજ તેમનો [illegible] પુત્ર પણ મરી ગયો ! દુઃખ અને [illegible] ! માતા-પિતા [illegible] તુકારામની [illegible] ! [illegible]

ફર્યું ! દુઃખ અને શોકનો તો જાણે મહાસમુદ્ર જ ઉભરાઈ આવ્યો ! સંસારી દુઃખોના અતિ અસહ્ય ડંખોથી કાળજું ફાટી ગયું ! ધરતી આગ બનીને ભડભડાટ સળગવા લાગી. આકાશ તૂટી પડ્યું, જાણે ગૃહસ્થાશ્રમ પર સંકટનાં પૂર ફરી વળ્યાં !

૭–વૈરાગ્યનું બીજારોપણ

આખું કહીએ તો સંસાર દુઃખોનું જ ઘર છે. જન્મ-મરણનાં મહાદુઃખોની વચમાં ફરતાં આ સંસારમાં જે કોઇ આવ્યો તે દુઃખોનો મહેમાન બન્યો. સંસાર દુઃખ-રૂપ છે, એ તો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે અને એજ જીવમાત્ર-નો છેવટનો અનુભવ છે. તુકારામ સંસારમાં ચાર વર્ષ કોઇ પણ પ્રકારે સુખપૂર્વક રહ્યા તેટલામાં તો દ્રવ્યહાનિ, માનહાનિ, દુકાળ અને પ્રિયજનના વિયોગની એક એકથી વિશેષ વિપત્તિઓ તેમના ઉપર તૂટી પડી અને એથી સંસા-રનું ભયાનક સ્વરૂપ તેમની સમક્ષ પ્રગટ થયું. સાંસારિક દુઃખોના એ આઘાતોથી, સંસારની દુઃખમયતા તેમને સ્પષ્ટ જણાઇ આવી અને તેમનું ચિત્ત આવા સંસારમાંથી ઉઠી ગયું. પ્રથમ પત્ની ઉપર તેમને અત્યંત સ્નેહ હતો, તે તેમ-ની આંખો આગળ અન્ન વિના તરફડતી મૃત્યુ પામી ! અને તેમના પ્રેમનું પ્રથમ પુષ્પ–બાળક સંતાજી–જોતજોતામાં કરમાઇ ગયું. માતા, પિતા, ભાભી, પત્ની, પુત્ર–બધાંને કાળ ભરખી ગયો અને ભયંકર કાળનાં બધાં દુઃખ એકી સાથેજ તેમના ઉપર તૂટી પડયાં. આથી તેમના અંતઃકર-ણને ઘણો ભારે આઘાત લાગ્યો. તેમનું ચિત્ત ઉદાસ થઇ ગયું. આવે સમયે જો તેમની બીજી પત્ની જીજાઇનો સ્વ-ભાવ સારો હોત તો તે પતિને સાંત્વના આપીને પ્રેમથી તેમના ચિત્તને લીલુંછમ બનાવી દેત, તેમના મન પ્રમાણે વર્તીને સંસાર પરથી પંખીની પેઠે ઉડી જનારા તેમના મનને સુંદર વાણીથી અને પ્રેમાલાપ વડે ફરીથી સંસારમાં બાંધી રાખવાનો પ્રયત્ન કરત ! પરંતુ આ બધી કલ્પના-

આવા નામનાજ પ્રેમીઓનો 'પ્રેમ' એ પ્રેમ મોટોજ હોય છે ! ક્ષુદ્ર કામને પ્રેમનું સુમધુર નામ આપીને એવાઓ લોકોની આંખોમાં ધૂળ નાખવા ફરે છે. પ્રેમ તો નિષ્કામ-નિર્વિષયીજ હોય છે અને તેનું એકમાત્ર પાત્ર પરમાત્મા છે. આવો પ્રેમ બહુંનાજ ભાગ્યમાં હોય છે. ભક્તોમાં ચાલ્યા-પણું હોય છે. વૈરાગ્યના અંજનથી જ્યારે આંખો ઉઘડી જાય છે, ત્યારે નશ્વર સંસારના ભેદભાવોમાં વહેંચાયલો પ્રેમ, નિશ્ચય વડે ભેગો કરી-એક કરીને એક પરમાત્મા-નેજ અર્પણ કરી દે છે. 'પ્રેમામૃતની ધારા ભગવાનની આગળ વહેવરાવે છે.' અર્જુને સાંત્વના આપતાં આપતાં મુનિશ્રેષ્ઠ વશિષ્ઠ કહે છે કે—

अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ।
स्थिरधीस्तु तदेवमन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥

અર્થાત્ 'મોહ વડે જેનું જ્ઞાન ઢંકાયેલું છે તે પ્રિય વસ્તુના વિયોગને હૃદયમાં કાંટા ભોંકાવા સરખો સમજે છે; પરંતુ જે ધીર છે, તે તેને કલ્યાણ માટે ઉઘડેલા દ્વારરૂપ માને છે.' મહર્ષિનાં આ બોધવચનનો બોધ મહાત્માઓના ચિત્તમાં સ્વાભાવિકપણેજ ઉદય પામે છે. દેવર્ષિ નારદની માતા તેમને બાળપણમાંજ ત્યજી ગઇ ત્યારે એ દેવર્ષિના હૃદયમાં એવોજ દિવ્યભાવ ઉઠયો હતો. તેમણે કહ્યું—

तदा तदहमीशस्य भक्तानां शममीप्सतः ।
अनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठं दिशमुत्तराम् ॥
(श्रीमद्भागवत १-६-१०)

'ભક્તોનું કલ્યાણ ઇચ્છનારા ભગવાને મારા ઉપર આ મોટો અનુગ્રહ કર્યો છે, એમ માનીને હું ઉત્તર તરફ ચાલી નીકળ્યો.' તુકારામજી પણ નારદજીનીજ કોટીના પુરુષ હતા. તેમણે પણ આ મહાદુઃખમાં પોતાની અલૌકિક સ્થિતપ્રજ્ઞતા પ્રગટ કરી. દુઃખ એ કલ્યાણનું દ્વાર છે. જગદ્ગુરુ પરમાત્મા આપણને શિખામણ દેવા માટે અનેક

સ્ત્રી ધાવી ગુણવંતી તીપેં ગુંતે આશા,
યા લાગીં કર્કશા પાઠી લાવી. ૨
તુકા મ્હણે સાક્ષ મજ આલી દેખા,
આણિક યા લોકાં કાય સાંગોં. ૩

“ ભગવાન ભક્તને ઘરસંસાર ચલાવવાજ દેતા નથી, બધી જંજાળોથી તેને અલગ રાખે છે. જો તેને વૈભવશાળી બનાવે તો અભિમાન તેની પાછળ પડે, જો ગુણવતી સ્ત્રી આપે તો તેનામાં તેની ઇચ્છા રહ્યા કરે. એટલે તેની પાછળ કર્કશા સ્ત્રીને વળગાડી દે છે. તુકારામ કહે છે કે, આ બધું તો મેં પ્રત્યક્ષ જોઈ લીધું; હવે એ લોકોને બીજું શું કહું ! ”

(૪)

સંસારાચ્યા તાપેં તાપલોં મી દેવા,
કરિતાં યા સેવા કુટુંબાચી. ૧
મ્હણઊની તુઝે આઠવલે પાયે,
યેવો માઝે માયે પાંડુરંગે. ધ્રુ૦
બહુતા જન્મીંચા જાલોં ભારવાહી,
સુટિજે હેં નાહીં વર્મ ઠાવે. ૨
વાઢિયેલોં ચોરીં અંતર્બાહ્યાત્કારીં,
કણુવ ન કરી કોણી માઝી. ૩
બહુ પાંગવિલોં બહુ નાગવિલોં,
બહુ દીસ જાલોં કાસાવીસ. ૪
તુકા મ્હણે આતાં ધાંવ ઘાલી વેગીં,
બીદ તુઝેં જગીં દીનનાથા. ૫

“ આ કુટુંબ-પરિવારની સેવા કરતાં કરતાં, સંસારના તાપથી હું બળી ગયો. તેથી હે પાંડુરંગ માતા ! તારાં ચરણોનું સ્મરણ થયું. અનેક જન્મોનો બોજો વહન કરતો આવ્યો છું, તેનાથી [illegible] સુધી [illegible] શકાયો નથી. અંતર-બાહ્ય [illegible] [illegible] લીધો છે, [illegible] કશા નથી કરતું. [illegible]

રહ્યો, ઘણુંયે લૂંટાયો, હવે નરકયાતનાના દિવસો વીતી રહ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે, જલદી દોડી આવો. હે દીનાનાથ! સંસારમાં તમારૂં બિરદ (નામ-ખ્યાતિ) સાચવો."

(૫)

પંચમહાભૂતાંચિયે સાંપડલેં સાંગી,
ઘાતલોંસેં ભરી આનંદાચેં ૧
[illegible]
[illegible] ૨
[illegible]
[illegible] ૩
[illegible]
[illegible] ૪
[illegible]
[illegible] ૫

" [illegible]
કેદખાનામાં [illegible]
રહ્યો છું, [illegible]
થઈ શકતો નથી. [illegible]
'મારા, મારા' [illegible]
શરણે કેમ ન [illegible]
તુકારામ કહે છે કે [illegible]
સંચિત કર્મોને [illegible]

આમાં પહેલ [illegible]
જ્યારે નાના હતા, [illegible]
તે પછી દુકાળમાં [illegible]
સંતાજી અને [illegible]
જ્યારે કંઈ ' [illegible]
ગયા.' [illegible]
અગા [illegible]

કોઇ કામે ગયા હતા, ત્યારે તેમનું મૃત્યુ થયું યાને મરતી વખતે પિતાને મળી શકયા નહિ.' આમાંથી ગમે તે વાત સંભવિત છે કે જેનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. ગમે તે હો, પરંતુ માતા–પિતા અને સ્ત્રી–પુત્રના મરવા છતાં પણ આ ધીર પુરુષના મુખમાંથી એજ ઉદ્ગાર નીકળે છે કે 'હે વિઠ્ઠલ! તારૂં–મારૂં રાજ્ય છે. એમાં બીજાઓનું શું કામ!' આ રીતે આવા મહાદુઃખમાંથી પણ તેમણે એજ સંતોષ મેળવ્યો કે હવે ભજનાનંદમાં કંઇ અડચણ ન રહી! દેવાળું નીકળ્યું, દુકાળે દુઃખ દીધું, કર્કશા સ્ત્રીએ ચાબખા માર્યા, અપમાન થયું, ધન ગયું, બળદ મરી ગયા, લોકલાજ છોડીને ભગવાનનું શરણ લીધું–આ બધું કહે છે કે 'સારું થયું;' કેમકે સંસાર વમન–ઉલટી થઇને નીકળી ગયો. અનુતાપથી હવે માત્ર તમારૂં ચિંતનજ રહી ગયું.' આ સાંસારિક દુઃખોને લીધે સંસારમાંથી જીવ ઉડી ગયો. તેનાથી ચિત્ત દૂર થઇ ગયું અને અનુતાપથી શુદ્ધ થઇને ચિત્ત ભગવાનનુંજ ચિંતન કરવા લાગ્યું. એજ બીજા અવતરણનો ભાવાર્થ છે.

ફળકટ હા સંસાર, યેથેં સાર ભગવંત.

"આ સંસાર નિઃસાર છે, અહીં સાર (કેવળ) એક ભગવાનજ છે."

સંસાર કાલગ્રસ્ત, નશ્વર અને દુઃખરૂપ છે. એનો બધો બાહ્ય દેખાવ ફોગટ છે અને ભગવાન મળે તોજ જન્મ સફળ છે, એજ તુકારામને દ્રઢ વિશ્વાસ થઇ ગયો છે.

તુકા મ્હણે નાશિવંત હેં સકળ, આઠવે ગોપાળ તેંચિ હિત.

અર્થાત્ "તુકારામ કહે છે કે આ બધું નાશવાન છે; ગોપાલનું સ્મરણ કર, તેમાંજ કલ્યાણ સમાયેલું છે."

સુખ પાહતાં જવાપાડેં; દુઃખ પર્વતાં એવઢેં.

અર્થાત્ "સુખ જુઓ તો જવ બરાબર છે અને દુઃખ તો પર્વત જેવડું છે."

દુઃખાચેં ડોંગર આહે હા સંસાર. સુખાચા વિચાર નાહીં કોઠેં.

અર્થાત્ “આ સંસાર દુઃખથી ભરપૂર છે, તેમાં સુખનો વિચાર સરખો ક્યાંય પણ નથી.”

× × × ×

દેહ નાશવાન છે, દેહ મૃત્યુની મગજ છે. સંસાર કેવળ દુઃખરૂપ છે. બાઈ-બાંકું સઘળાં સુખનાં સાથી છે, તેથી તુકારામનો જીવ સંસાર પરથી ઉઠી ગયો અને તેમને અવિનાશી અખંડ સુખની ભૂખ લાગી. આ મૃત્યુલોક અનિત્ય અને સુખરહિત છે, અહીં આવીને મારું ભજન કરો. ‘अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥’ એ તો ભગવાને (ગીતા અ. ૯-૩૩ માં) પોતેજ કહ્યું છે. ભગવાને કહ્યું છે, કે શાસ્ત્રોએ પણ બતાવ્યું છે અને સંતોએ પણ એજ ઉપદેશ આપ્યો છે, છતાં આ સત્ય એવું છે કે બધાને પોતપોતાના અનુભવ વડેજ જાણવું પડે છે. એને જાણવા માટે અસંખ્ય જન્મોના પુણ્ય પ્રતાપથી મનોભૂમિને તપાવીને તૈયાર કરવી પડે છે. વિપત્તિના તાપથી જ્યારે જમીન તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેમાં ઉત્તમ પરમાર્થ ઉપજે છે. ચોથા અવતરણમાં તુકારામે એજ દર્શાવ્યું છે. સંસારના તાપથી હું તપ્યો અને તેથી ભગવાનનાં ચરણોનું સ્મરણ થયું. આ જન્મનાં બધાં દુઃખ આગે આવ્યાં, તેથી પાછલા સઘળા જન્મ યાદ આવ્યા. અસંખ્ય જન્મો આમજ દુઃખોમાં વીત્યા, સુખના અંદરના અને બહારના-બધા સાથી ચોર છે, એ કોઇ પણ કામમાં આવનાર નથી. એમ વિચારીને અત્યંત દીન થઇ તેમણે ભગવાનના પગ પકડ્યા. ચોથા અવતરણનો એજ સારમર્મ છે. પરંતુ બીજાઓએ મને ઠગ્યો, એમ કહેવું બરાબર નથી; સાચી વાત તો એ છે કે, અહંકારેજ મારો નાશ કર્યો, અહંવૃત્તિને લીધેજ મેં સંસારને સત્યરૂપ જાણ્યો અને તેની જાળમાં મારી જાતેજ ફસાયો. આટલા અસંખ્ય જન્મો અને આ જન્મનાં આટલાં વર્ષ મેં નિરર્થકજ ગુમાવ્યાં. હવે આ

કોઇ કામે ગયા હતા, ત્યારે તેમનું મૃત્યુ થયું યાને મરતી વખતે પિતાને મળી શક્યા નહિ.' આમાંથી ગમે તે વાત સંભવિત છે કે જેનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. ગમે તે હો, પરંતુ માતા-પિતા અને સ્ત્રી-પુત્રના મરવા છતાં પણ આ ધીર પુરુષના મુખમાંથી એજ ઉદ્ગાર નીકળે છે કે 'હે વિઠ્ઠલ ! તારૂં-મારૂં રાજ્ય છે. એમાં બીજાંઓનું શું કામ !' આ રીતે આવા મહાદુઃખમાંથી પણ તેમણે એજ સંતોષ મેળવ્યો કે હવે ભજનાનંદમાં કંઇ અડચણ ન રહી ! દેવાળું નીકળ્યું, દુકાળે દુઃખ દીધું, કર્કશા સ્ત્રીએ ચાબખા માર્યા, અપમાન થયું, ધન ગયું, બળદ મરી ગયા, લોકલાજ છોડીને ભગવાનનું શરણ લીધું-આ બધું કહે છે કે 'સારું થયું;' કેમકે સંસાર વમન-ઉલટી થઇને નીકળી ગયો. અનુતાપથી હવે માત્ર તમારૂં ચિંતનજ રહી ગયું.' આ સાંસારિક દુઃખોને લીધે સંસારમાંથી જીવ ઉઠી ગયો. તેનાથી ચિત્ત દૂર થઈ ગયું અને અનુતાપથી શુદ્ધ થઈને ચિત્ત ભગવાનનુંજ ચિંતન કરવા લાગ્યું. એજ બીજા અવતરણનો ભાવાર્થ છે.

ફળકટ હા સંસાર, યેથેં સાર ભગવંત.

"આ સંસાર નિઃસાર છે, અહીં સાર (કેવળ) એક ભગવાનજ છે."

સંસાર કાલગ્રસ્ત, નશ્વર અને દુઃખરૂપ છે. એનો બધો બાહ્ય દેખાવ ફોગટ છે અને ભગવાન મળે તોજ જન્મ સફળ છે, એજ તુકારામને દૃઢ વિશ્વાસ થઇ ગયો છે.

તુકા મ્હણે નાશિવંત હેં સકળ, આઠવે ગોપાળ તોચિ હિત.

અર્થાત્ "તુકારામ કહે છે કે આ બધું નાશવાન છે; ગોપાલનું સ્મરણ કર, તેમાંજ કલ્યાણ સમાયેલું છે."

સુખ પાહતાં જવાપાડેં; દુઃખ પર્વતાં એવઢેં.

અર્થાત્ "સુખ જુઓ તો જવ બરાબર છે અને દુઃખ તો પર્વત જેવડું છે."

દુઃખમાંથી ભરેલો આ સંસાર. સુખનો વિચાર નાહીં કેમ.

અર્થાત્ "આ સંસાર દુઃખથી ભરપૂર છે, એમાં સુખનો વિચાર કરવો ફોકટ છે."

* * * *

દેહ નાશવાન છે, દેહ સુખદુઃખ ભોગવે છે [illegible] કેવળ દુઃખરૂપ છે. આ દેહ-ભાંડું [illegible] સુખના સાધન નથી. એથી તુકારામને દેહ [illegible] થયેલી હતી [illegible] અને તેમને અવિનાશી અખંડ સુખની ખોજ હતી. આ મૃત્યુલોક અનિત્ય અને સુખરહિત છે, માટે મારું ભજન કરો. 'अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्' એ તો ભગવાને (ગીતા અ. ૯-૩૩ મા) પોતેજ કહ્યું છે. ભગવાને કહ્યું છે, કે શાસ્ત્રોએ પણ બતાવ્યું છે અને સંતોએ પણ એજ ઉપદેશ આપ્યો છે, છતાં મન એવું છે કે આપણને પોતપોતાના અનુભવ વડેજ જાણવું પડે છે. એને જાણવા માટે અસંખ્ય જન્મોના પુણ્ય બળાપણી મનોભૂમિને તપાવીને તૈયાર કરવી પડે છે. વિપત્તિના તાપથી જ્યારે જમીન તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેમાં ઉત્તમ પરમાર્થ ઉપજે છે. ચોથા અવતરણમાં તુકારામે એજ દર્શાવ્યું છે. સંસારના તાપથી હું તપ્યો અને તેથી ભગવાનનાં ચરણોનું સ્મરણ થયું. આ જન્મનાં બધાં દુઃખ સામે આવ્યાં, તેથી પાછલા સઘળા જન્મો યાદ આવ્યા. અનંત જન્મો આમજ દુઃખોમાં વીત્યા, સુખના અંદરના અને બહારના-બધા ચાકી ચોર છે, એ કોઇ પણ કામમાં આવનાર નથી. એમ વિચારીને અત્યંત દીન થઇ તમારે ભગવાનના પગ પકડ્યા. ચોથા અવતરણનો એજ સારમર્મ છે. પરંતુ બીજાઓએ મને ઠગ્યો, એમ કહેવું બરાબર નથી; સાચી વાત તો એ છે કે, અહંકારેજ મારો નાશ કર્યો, અહંવૃત્તિને લીધેજ મેં સંસારને સત્યરૂપ જાણ્યો અને તેની જાળમાં મારી જાતેજ ફસાયો. આટલા અસંખ્ય જન્મો અને આ જન્મનાં આટલાં વર્ષ મેં નિરર્થકજ ગુમાવ્યાં, હવે આ

કોઇ કામે ગયા હતા, ત્યારે તેમનું મૃત્યુ થયું ચાને મરતી વખતે પિતાને મળી શકયા નહિ.' આમાંથી ગમે તે વાત સંભવિત છે કે જેનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. ગમે તે હો, પરંતુ માતા-પિતા અને સ્ત્રી-પુત્રના મરવા છતાં પણ આ ધીર પુરુષના મુખમાંથી એજ ઉદ્ગાર નીકળે છે કે 'હે વિઠ્ઠલ ! તારૂં-મારૂં રાજ્ય છે. એમાં બીજાંઓનું શું કામ !' આ રીતે આવા મહાદુઃખમાંથી પણ તેમણે એજ સંતોષ મેળવ્યો કે હવે ભજનાનંદમાં કંઇ અડચણ ન રહી ! દેવાળું નીકળ્યું, દુકાળે દુઃખ દીધું, કર્કશા સ્ત્રીએ ચાબખા માર્યા, અપમાન થયું, ધન ગયું, બળદ મરી ગયા, લોકલાજ છોડીને ભગવાનનું શરણ લીધું-આ બધું કહે છે કે 'સારું થયું;' કેમકે સંસાર વમન-ઉલટી થઇને નીકળી ગયો. અનુતાપથી હવે માત્ર તમારૂં ચિંતનજ રહી ગયું.' આ સાંસારિક દુઃખોને લીધે સંસારમાંથી જીવ ઉઠી ગયો. તેનાથી ચિત્ત દૂર થઈ ગયું અને અનુતાપથી શુદ્ધ થઈને ચિત્ત ભગવાનનુંજ ચિંતન કરવા લાગ્યું. એજ બીજા અવતરણનો ભાવાર્થ છે.

ફળકટ હા સંસાર, યેથેં સાર ભગવંત.

"આ સંસાર નિઃસાર છે, અહીં સાર (કેવળ) એક ભગવાનજ છે."

સંસાર કાલગ્રસ્ત, નશ્વર અને દુઃખરૂપ છે. એનો બધો બાહ્ય દેખાવ ફોગટ છે અને ભગવાન મળે તોજ જન્મ સફળ છે, એજ તુકારામને દૃઢ વિશ્વાસ થઇ ગયો છે.

તુકા મ્હણે નાશિવંત હેં સકળ, આઠવે ગોપાળ તેંચિ હિત.

અર્થાત્ "તુકારામ કહે છે કે આ બધું નાશવાન છે; ગોપાલનું સ્મરણ કર, તેમાંજ કલ્યાણ સમાયેલું છે."

સુખ પાહતાં જવાપાડેં; દુઃખ પર્વતાં એવઢેં.

અર્થાત્ "સુખ જુઓ. તો જવ બરાબર છે અને દુઃખ તો પર્વત જેવડું છે."

દુઃખઆંદવી આહે હા સંસાર, સુખાચા વિચાર નાહીં કોઠેં.

અર્થાત્ "આ સંસાર દુઃખથી ભરપૂર છે, તેમાં સુખનો વિચાર સરખો ક્યાંય પણ નથી."

× × × ×

દેહ નાશવાન છે, દેહ મૃત્યુની ધમણ છે. સંસાર કેવળ દુઃખરૂપ છે. ભાઇ-ભાંડુ સઘળાં સુખનાં સાથી છે, તેથી તુકારામનો જીવ સંસાર પરથી ઉઠી ગયો અને તેમને અવિનાશી અખંડ સુખની ભૂખ લાગી. આ મૃત્યુલોક અનિત્ય અને સુખરહિત છે, અહીં આવીને મારું ભજન કરો. 'अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥' એ તો ભગવાને (ગીતા અ. ૯-૩૩ માં) પોતેજ કહ્યું છે. ભગવાને કહ્યું છે, કે શાસ્ત્રોએ પણ બતાવ્યું છે અને સંતોએ પણ એજ ઉપદેશ આપ્યો છે, છતાં આ સત્ય એવું છે કે બધાને પોતપોતાના અનુભવ વડેજ જાણવું પડે છે. એને જાણવા માટે અસંખ્ય જન્મોના પુણ્ય પ્રતાપથી મનોભૂમિને તપાવીને તૈયાર કરવી પડે છે. વિપત્તિના તાપથી જ્યારે જમીન તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેમાં ઉત્તમ પરમાર્થ ઉપજે છે. ચોથા અવતરણમાં તુકારામે એજ દર્શાવ્યું છે. સંસારના તાપથી હું તપ્યો અને તેથી ભગવાનનાં ચરણોનું સ્મરણ થયું. આ જન્મનાં બધાં દુઃખ સામે આવ્યાં, તેથી પાછલા સઘળા જન્મ યાદ આવ્યા. અસંખ્ય જન્મ આમજ દુઃખોમાં વીત્યા, સુખના અંદરના અને બહારના-બધા સાથી ચોર છે, એ કોઇ પણ કામમાં આવનાર નથી. એમ વિચારીને અત્યંત દીન થઇ તેમણે ભગવાનના પગ પકડ્યા. ચોથા અવતરણનો એજ સારમર્મ છે. પરંતુ બીજાઓએ મને ઠગ્યો, એમ કહેવું બરાબર નથી; સાચી વાત તો એ છે કે, અહંકારેજ મારો નાશ કર્યો, અહંવૃત્તિ લીધેજ મેં સંસારને સત્યરૂપ જાણ્યો અને તેની મારી જાતેજ ફસાયો. આટલા અસંખ્ય જન્મો જન્મનાં આટલાં વર્ષ મેં નિરર્થકજ ગુમાવ્યા

શરીર ભગવાનના ચરણે સમર્પણ કરી દીધું. એ પાંચમા અવતરણનો ભાવાર્થ છે. દિગ્દર્શન માટે આ પાંચજ અવતરણ પૂરતાં છે.

'એ સારૂં થયું' એ અવતરણ જુઓ. શું થયું? સંસાર મિથ્યા છે–એની જાણ થઈ અને 'આંખો ઉઘડી.' દુઃખથી આંખો ઉઘડે છે ત્યારે દુઃખ એજ અનુગ્રહ જણાય છે. સંસારમાં જો સુખ હોત તો શુક વગેરે તેને ગિરિ-ગુફાઓમાં ન શોધતા ફરત. માકણવાળા ખાટલામાં જેમ મીઠી નિદ્રા આવવી અસંભવિત છે, તેજ પ્રમાણે અનિત્ય સંસારને ભરોસે સુખ મળવું પણ એ અસંભવિત છે. આ વિચાર તુકારામના અભંગોમાં વારંવાર પ્રગટ થયેલા છે. તુકારામને સાચો અનુતાપ થયો અને તેમના અંતઃકરણ-માં વૈરાગ્ય વ્યાપ્ત થયો. વૈરાગ્ય પરમાર્થનો પાયો છે. દેહ સાથે સમસ્ત દૃશ્યમાન સંસારના નાશવંતપણાની મહોર જ્યાં સુધી ચિત્ત ઉપર લાગી જતી નથી, ત્યાં સુધી જ્ઞાન ટકી શકતું નથી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે 'વૈરાગ્ય વિના ક્યાંયે જ્ઞાન ટકી શકતું નથી' (જ્ઞાનેશ્વરી ૧૫–૩૬) એ તો નક્કીજ છે. પરંતુ એવો વૈરાગ્ય જ્યારે જીવ સંસા-રથી તદ્દન કંટાળી જાય છે, ત્યારેજ થાય છે. 'આ સમસ્ત સંસાર અનિત્ય છે. આ અનિત્યતા જ્યાં જાણી લીધી ત્યાં વૈરાગ્ય જીવ માઠને પાછળ પડે છે.' (જ્ઞાનેશ્વરી ૧૫–૩૯) આવો દૃઢતર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવામાંજ ભગવાનની દયા છે. વૈરાગ્ય એ કંઈ ખેલ નથી, ભગવાનની દયા હોય તોજ તેનો લાભ મળે છે. ભગવાન જેના ઉપર અનુગ્રહ કરવા ઇચ્છે છે, તેને તે પહેલાં વૈરાગ્યનું દાન દે છે. આવો પરમ શુદ્ધ વૈરાગ્ય તુકારામને પ્રાપ્ત થયો અને ત્યાંથી તેમનો પર-માર્થ શરૂ થયો.

૮–સુવર્ણપાશથી મુક્તિ

[illegible] ચિત્તવૃત્તિની શુદ્ધિ માટે [illegible] પહેલાં [illegible]

ઉપર ગયા અને ત્યાં પંદર દિવસ રહ્યા. અહીં તેમણે ભગ-વાનનું નામસ્મરણ અને ધ્યાન કર્યું. આ તરફ તુકારામ ઘેરથી ચાલી નીકળ્યાની વાત ફેલાઈ ગઈ અને જીજાબાઈ પણ વ્યાકુળ થયાં. જીજાબાઈનો મિજાજ ઘણો આકરો હતો છતાં પણ તે મહાન પતિવ્રતા હતાં. તુકારામ વિના તેમને એક ઘડી પણ ચેન પડતું નહિ. તેમણે તુકા-રામના નાના ભાઈ કાન્હજીને તેમને શોધવા મોકલ્યા. કાન્હજી ફરતા ફરતા ભામનાથ પર્વત ઉપર પહોંચ્યા. ત્યાં તુકારામ મળ્યા. કાન્હજી તેમને આગ્રહપૂર્વક ઘેર લઈ આવ્યા. તેમને જોઈને જીજાબાઈને ખૂબ હર્ષ થયો. પિતા-ના સમયથી જે જે લોકોને ત્યાં તુકારામનું લેણું-આપવું હતું, તે બધાનાં ખત તુકારામે બહાર કઢાવ્યાં અને તેમ-ને લઈ જઈને તેઓ ઇંદ્રાયણીના ધરામાં નાખવા લાગ્યા. ત્યારે કાન્હજીએ અભિમાનથી કહ્યું: 'આપ તો સાધુ થઈ ગયા, પરંતુ મારે બાળ-બચ્ચાંનું પાલન કરવાનું છે. આ આટલા રૂપિયા જો આપ આ રીતે ડુબાડી દેશો, તો મારું કામ કેમ ચાલશે?' આ સાંભળીને તુકારામજીએ જવાબ આપ્યો: 'ઠીક છે; તો આમાંથી અર્ધાં ખત તમે લઈ લો અને જુદા થઈ જાઓ અને તમારો ગૃહવ્યવહાર ચલાવો. અમારો બોજો તો વિઠ્ઠલ ભગવાન ઉપર છે. હવે મારો એક જીવનક્રમ નક્કી થઈ ચૂક્યો છે. જીવનનિર્વાહ હવે પાંડુરંગજ ચલાવશે. હા, તમને નુકસાન ન થાય એટલું તો મારે જોવું જોઈએ. તેથી તમે તમારો ભાગ લઈને અલગ થઈ જાઓ. મારી ચિંતા ન કરશો.' આ રીતે તુકા-રામે અર્ધાં ખત કાન્હજીને સોંપ્યાં અને બાકીનાં અર્ધાં તેજ સમયે ઇન્દ્રાયણીને અર્પણ કરી દીધાં! એ ખતોને દહ-માં-ધરામાં નાખી દેવાનું કારણ મહીપતિ બુવા માર્મિક-તાપૂર્વક બતાવે છે કે—

"અનુભવ ન હોય તો પુસ્તકનું જ્ઞાન નકામું છે. આજેય બીજાઓના હાથમાં જે ધન છે, તે પણ વ્યર્થ છે. તેનાથી મન ખરાબજ રહ્યા કરે છે. અમુક માણસ પાસે

આટલું લેણું છે, પરંતુ તે આપશે કે નહિ આપે, કોણ જાણે શુંયે થશે !' એવી એવી ચિંતા અને દુરાશા જીવને રહાજ કરે છે; તેથી તેમણે પોતેજ બધા કાગળ-પત્રો ઇંદ્રાયણીના ધરામાં નાખી દીધા.”

તુકારામે પોતાની ચિત્તવૃત્તિ પાંડુરંગને અર્પણ કરી દીધી. આ વૃત્તિને પાછળથી ખેંચનારી દુષ્ટ દુરાશા તેઓ ઇચ્છતા નહોતા. દેવાનો અનુભવ તો તેમને પૂરેપુરો મળીજ ચૂકયો હતો. કહે છે કે—

'દેવાના ભારથી શરીર જડ થઇ ગયું', સંસારે (ખૂબ) તરફડાવ્યા.' હવે લેણદેણના ઝઘડાથી સદાને માટે મુક્ત થઇને નિર્વિઘ્નપણે હરિભજનમાં લાગી જવા માટે તેમણે બધાં ખત ઇન્દ્રાયણીના ધરામાં નાખી દીધાં. ત્યાર પછી તેમણે દ્રવ્યને સ્પર્શ કર્યો નથી. દરિદ્રતાનાં બધાં દુઃખ સહન કરી લીધાં, ભિક્ષા માગીને પણ નિર્વાહ કર્યો, પરંતુ દ્રવ્યનો સ્પર્શ કદી પણ ન કરવાનો નિશ્ચય કરીને તેઓ ધનના પાશથી સદાને માટે મુક્ત થઈ ગયા.

૯—એકાંતવાસ અને યાત્રા

તુકારામની દિનચર્યા થોડા સમય સુધી આ પ્રમાણે હતીઃ-પ્રાતઃકાળે પ્રાતર્વિધિથી નિવૃત્ત થઇ શ્રીવિઠ્ઠલ ભગવાનના મંદિરમાં જતા, ત્યાં પૂજા-પાઠ કરતા અને પછી ઇન્દ્રાયણીને પેલે પાર જઇને કોઈ વાર ભામનાથ તો કોઇ વાર ભંડારા અને કોઇ વાર ગોરાડાના પર્વત ઉપર જઇને ત્યાં જ્ઞાનેશ્વરી અથવા શ્રી નાથ ભાગવતનું પારાયણ કરતા અને પછી આખો દિવસ નામસ્મરણ કરતા રહેતા. સંધ્યાકાળ થતાં ગામમાં પાછા ફરતા, મંદિરમાં જઇને કીર્તન સાંભળતા અને પછી પોતે કીર્તન કરવામાં અર્ધી રાત વિતાવી દેતા. [illegible] રાત્રે કોઇક જ [illegible] હતા. આ પ્રમાણે વિરક્તની સ્થિતિમાં રહીને તેમણે ભૂખ-તરસ જીતી લીધાં, નિદ્રા અને આળસ પણ ગયાં, [illegible] [illegible]-વિકાર [illegible]

[illegible]

[illegible] કાઠી-દરબાર વગેરે [illegible] હતો. અનુ. આ પ્રમાણે [illegible] અનુભવ મેળવીને તેની [illegible] સાધનોને સારી રીતે જાણીને ગુજરાત [illegible] અનુયાયી થયા. [illegible] પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમણે જે ઉ- દ્યમ કર્યો અને તેમને જે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ તેની સમીક્ષા બીજા ખંડમાં વિસ્તારપૂર્વક કરીશું.

मध्य खण्ड

अर्थात्

उपासनाकाण्ड

अध्याय ४ थो—आत्मस्मरण

"તેથી જે સુહૃદ હોઈને શુદ્ધ મતિવાળો છે, અનિંદક અને અનન્ય મતિવાળો છે, તેને ગુહ્યમાં ગુહ્ય વાત પણ સૂઝેલી હશે."

—જ્ઞાનેશ્વરી અ૦ ૯–૪૦

૧–સંતચરિત્રોનું શ્રવણ

આપણે કોઈ મહાન પુરુષને જોઈએ છીએ તો જાણવાની ઈચ્છા થાય છે કે તે મહાન કેવી રીતે થયો, કયા માર્ગે ને કેવી રીતે ચાલ્યો, કયા કયા ગુણ તેણે પ્રાપ્ત કર્યા, તેનો ઉત્કર્ષ કેવી રીતે થયો, ઇત્યાદિ. આ જિજ્ઞાસા સાત્વિક હોય છે. કારણ કે આ જિજ્ઞાસાની અંદર એક નિર્મળ ભાવ છુપાઈ રહે છે. તે એ કે, આપણે પણ તેનું અનુસરણ કરી શકીએ. કોઈ સત્પુરુષનાં જ્યારે આપણે દર્શન કરીએ છીએ અથવા તો ગુણગાન સાંભળીએ છીએ, ત્યારે એજ ઈચ્છા થાય છે કે આપણે પણ તેમના ગુણો જાણીએ અને જે માર્ગે ચાલીને તેમણે આ મહાન પદની પ્રાપ્તિ કરી તે માર્ગે આપણે પણ ચાલીએ. મહાન પદની પ્રાપ્તિ થવી એ કંઇ નાના બાળકના ખેલ નથી. મહાન પુરુષ તેને માટે જે કંઈ કષ્ટ ઉઠાવે છે તે કષ્ટોને સહન કરી લેવાનું સામર્થ્ય અને પુણ્ય બધાનાં નથી હોતાં. તેથી જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થયા પછી પણ બધા લોકો મહાન્ પુરુષોનું અનુકરણ કરી શકતા નથી. વાત સમજ્યામાં આવી જાય છે પણ તેનો અમલ કરી શકાતો નથી, છતાં સમજવું એ આવશ્યક છે. વેદશાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષોના અનેક ગુણો વર્ણવેલા છે. મહાન્ પ્રયાસથી જેમણે એ ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા,

मध्य खण्ड

अर्थात्

उपासनाकाण्ड

[illegible]

[illegible]

અપભ્રંશ

[illegible]
[illegible]. ૧

× [illegible] ।
[illegible] ॥
(શ્રીમદ્ભાગવત ૭ [illegible])

[illegible] તેથી તે [illegible] યોગ્ય ન હોવા [illegible] પણ તમે [illegible] તેથી તમને જણાવ્યું છે.

નયે બોલોં પરિ પાળિલેં વચન,
કેલિયાચા પ્રશ્ન તુહ્મીં સંતીં. ધ્રુ૦
સંવસારેં જાલોં અતિદુઃખેં દુઃખી,
માયબાપ સેખીં ક્રમિલિયા. ૨
દુષ્કાળેં આટિલેં દ્રવ્યેં નેલા માન,
સ્ત્રી એકી અન્ન અન્ન કરિતાં મેલી. ૩
લજ્જા વાટે જીવા ત્રાસલોં યા દુઃખેં,
વેવસાય દેખે તુટી યેતાં. ૪
દેવાચેં દેઊળ હોતેં તેં ભંગલેં,
ચિત્તાસી જેં આલેં કરાવેં તેં. ૫
આરંભીં કીર્તન કરીં એકાદશી,
નવ્હતેં અભ્યાસીં ચિત્ત આધીં. ૬
કાંહીં પાઠ કેલીં સંતાંચીં ઉત્તરેં,
વિશ્વાસેં આદરેં કરોનિયાં. ૭
ગાતી પુઢેં ત્યાંચે ધરાવેં ધ્રુપદ,
ભાવેં ચિત્ત શુદ્ધ કરોનિયાં. ૮
સતાંચેં સેવિલેં તીર્થપાયવણી,
લાજ નાહીં મનીં યેઊં દિલી. ૯
ટાકલા તો કાંહીં કેલા ઉપકાર,
કેલેં હેં શરીર કષ્ટવૂની. ૧૦
વચન માનિલેં નાહીં સુહૃદાંચેં,
સમૂળ પ્રપંચેં વીટ આલા. ૧૧
સત્ય અસત્યાસી મન કેલેં ગ્વાહી,
માનિયેલેં નાહીં બહુમતાં. ૧૨
માનિયેલા સ્વપ્નીં ગુરૂચા ઉપદેશ,
ધરિલા વિશ્વાસ દૃઢ નામીં. ૧૩
આવડી યા જાલી કવિત્વાચી સ્ફૂર્તિ,
પાય ધરિલે ચિત્તીં વિઠોબાચે. ૧૪
નિષેધાચા કાંહીં પડિલા આઘાત,
તેણેં મધ્યેં ચિત્ત દુખવલેં. ૧૫
બુડવિલ્યા વહ્યા બૈસલોં ધરણેં,
કેલેં નારાયણેં સમાધાન. ૧૬
વિસ્તારીં સાંગતાં બહુત પ્રકાર,
હોઈલ ઉશીર. આતાં પુરે. ૧૭

આતાં આહે તૈસા દિસતો વિચાર,
પુઢીલ પ્રકાર દેવ જાણે. ૧૮
ભક્તા નારાયણ નુપેક્ષી સર્વથા,
કૃપાવંત ઐસેં કળોં આલેં. ૧૯
તુકા મ્હણે માઝેં સર્વ ભાંડવલ,
બોલવિલે બોલ પાંડુરંગેં. ૨૦

આ અભંગોમાં શ્રી તુકારામ મહારાજ પોતાના જીવનની કેટલીક મુખ્ય વાતો આ પ્રમાણે ગણાવે છે—

(૧) હું જાતિનો શુદ્ર છું, પરંતુ મેં ધંધો વૈશ્યનો કર્યો છે.

(૨) મારા કુળસ્વામી—દેવ પાંડુરંગ છે, તેમનીજ ઉપાસના અમારા કુળમાં પરંપરાથી ચાલી આવે છે.

(૩) પિતા—માતાનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી સંસારનાં મેં અનેક દુઃખ ઉઠાવ્યાં છે. દુકાળ પડયો તેમાં ઘરમાં જે કંઈ હતું તે બધું દ્રવ્ય સ્વાહા થઇ ગયું અને દ્રવ્યની સાથેજ પ્રતિષ્ઠા પણ ધૂળમાં મળી ગઇ. એક સ્ત્રી 'અન્ન, અન્ન' પોકારતી મરી ગઇ, જે જે ધંધો કર્યો તેમાં નુકસાનજ વેઠવું પડયું, તેથી મહાકષ્ટ થયું અને મારી પોતાની બાબતમાં મનેજ શરમ આવવા લાગી. આ પ્રમાણે સંસારથી અસહ્ય પરિતાપ થયો.

(૪) આવી સ્થિતિમાં મનને રાજી કરવાની એક વાત સૂઝી. શ્રીવિશ્વંભર બુવાનું બનાવેલું શ્રી વિઠ્ઠલમંદિર તૂટી પડયું હતું. તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો વિચાર મનમાં ઉઠ્યો. રાત—દહાડો પરિશ્રમ કરીને આ કાર્ય પૂરૂં કર્યું.

(૫) સાધનમાર્ગમાં પહેલાં એકાદશી વ્રત કરવા માંડયું અને નામ—સંકીર્તન કરવા લાગ્યા. શરૂઆતમાં અભ્યાસ ન થવાથી તેમાં મન આનંદ લેતું નહોતું. એટલે સંતોનાં ગ્રંથો વાંચ્યા. તેમનાં થોડાં બોધ—વચન કંઠસ્થ કર્યાં. સંતોનાં વચનો ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખ્યો અને આદરથી તેમને હૃદયમાં ધારણ કર્યાં, એટલે અર્થનું મનન

કરતાં કરતાં અભ્યાસમાં મન લાગવા લાગ્યું.

(૬) કોઈ ભગવદ્ભક્ત હરિકીર્તન કરતા તો હું તેમની પાછળ ઉભો રહીને ભજનનું સ્થાયી પદ ગાયા કરતો હતો અને ભક્તિભાવથી મનને શુદ્ધ કરીને મનને મનનમાં લગાડી શ્રીહરિપ્રેમને મનમાં ભરવા લાગ્યો.

(૭) કીર્તન-ભજન, નામ-સંકીર્તન કરનાર કોઇ પણ સંત મળી જતા તો તેમનાં ચરણોમાં પડીને તેમનું ચરણામૃત લઇ તેનું પાન કરતો હતો. એ પ્રમાણે કરવામાં મને કદી શરમ આવી નથી.

(૮) શરીરથી મહેનત કરીને જે કંઇ પરોપકાર બનતો તે કરતો હતો. પરોપકારનાં કાર્યોમાં દેહને ઘસી નાખવો સારો લાગતો હતો.

(૯) આ પ્રમાણે મેં પરમાર્થની સાધના શરૂ કરી. કથા-કીર્તનોમાં અને સંતોના સમાગમમાં અત્યંત આનંદ આવવા લાગ્યો. ચિત્ત તેમનામાંજ રમવા લાગ્યું. પરહિતનાં કાર્યો કરવામાં શરીરને કષ્ટ આપી થકવી નાખવામાં મઝા આવવા લાગી. પરંતુ મારી સ્થિતિ મારાં સ્વજનોથી

લીધું કે, સંસાર નશ્વર છે અને સાંસારિક સુખ એ કેવળ ભ્રમ છે. તેમણેજ જાણ્યું કે, પ્રાપંચિક વાસનાઓમાં કદી ફસાવું ન જોઇએ. આ પ્રમાણે તેમના હૃદયમાં તે વૈરાગ્યનું બીજારોપણ થયું કે જે પરમાર્થવૃક્ષનું મૂળ છે.

૪–સાધનમાર્ગ

સંસારથી વિમુખ થતાં પરમાર્થ તેમની સામે આવ્યો. પરમાર્થની પ્રાપ્તિને માટે તેમણે જે સાધન કર્યાં, તેનું પણ વર્ણન આગળ કરીએ છીએ. શ્રીવિઠ્ઠલ-મંદિરનો તેમણે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, એકાદશી વ્રત અને હરિ-જાગરણ કરવા લાગ્યા, કીર્તનકારો ને ભજનીકોની પાછળ કરતાળ લઇને વિશુદ્ધ ભાવે તાલધારી બની જઇ ઉભા રહેતા હતા, સાધુ-સંતોના ગ્રંથ વાંચવા લાગ્યા તથા મનન-સુખ આપનારી તેમની સુંદર ઉક્તિઓને કંઠસ્થ કરવા લાગ્યા, લોકલાજ છોડીને સંતોના ચરણસેવક બન્યા, શરીરથી બની શકે તેટલો પરોપકાર કરતા. આજ એમનો સાધન-માર્ગ હતો. તેમ છતાંયે સ્ત્રી, બંધુ, આપ્ત-સ્વજનો પ્રયત્ન કરતાં રહ્યાં કે તુકારામ પરમાર્થ છોડીને પાછા પ્રપંચમાં મન લગાડે. પરંતુ એ લોકોનો એ પ્રયત્ન તો તુકારામના અવિચળ નિશ્ચયનું એકમાત્ર પારખુંજ હતો. અંતઃકરણની શુભેચ્છાને પ્રમાણ માનીને સઘળાનું સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરીને તેઓ નિષ્ઠાપૂર્વક પોતાના ઉપાસનામાર્ગનેજ પકડી રહ્યા. એમનો આવો અટળ વિશ્વાસ જાણી લઇ શ્રીસદ્ગુરુ મહારાજ શ્રીચૈતન્યે તેમના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો, સ્વપ્નમાં ઉપદેશ આપ્યો, ... પરમ પ્રિય 'રામ કૃષ્ણ હરિ' ની દીક્ષા આ[illegible] ... પ્રમાણે પોતાનો [illegible] મંદિરના જીર્ણો- [illegible] બધાં સાધનો [illegible]ર્યાં. એ સાધ- [illegible]સ્મરણજ હતું. [illegible] આથી કોઇ

પહેલાં તેમણે વૈશ્યનો ધંધો કર્યો—અર્થાત્ વાણિયાની દુકાન કરી. થોડાં વર્ષ તેમનું આ કામ સારૂં ચાલ્યું પરંતુ પછીથી તેમના પર એકે એકે અનેક વિપત્તિઓ આવી, તેનાથી તેઓ અત્યંત દુઃખી થયા અને સંસારથી તેમને વૈરાગ્ય આવી ગયો ! માતા-પિતાનો દેહાંત થયો, દુકાળમાં બધું ધન સ્વાહા થઈ ગયું, દ્રવ્યની સાથે પ્રતિષ્ઠા પણ ચાલી ગઈ, વ્યાપારમાં દેવાળું નીકળ્યું, પત્ની અન્નને માટે તરફડી તરફડીને મરી ગઈ, જે પણ કામ કર્યું તેમાં નુકસાન ગયું; આ પ્રમાણે બધી તરફથી તે પ્રપંચના દાવાનળથી ઘેરાઇ ગયા ! દુઃખમય સંસારની દુઃખમયતા તેમણે સારી રીતે જોઈ લીધી અને તેમને વૈરાગ્ય થઈ આવ્યો. ઘર વગેરેના પ્રપંચના પંચાગ્નિથી જ્યારે માણસ આ રીતે દાઝી જાય છે, ત્યારે તે પરમાર્થમાં પ્રવૃત્ત થવું એજ શ્રેય માનવા લાગે છે. સંસારદુઃખથી દુઃખી અને ત્રિવિધ તાપથી બળી ઉઠેલો જીવજ પરમાર્થનો પાત્ર બને છે. આમ તો આપણે બધા સંસારદુઃખથી દુઃખી છીએ અને કોઈ કોઇ વાર દુઃખ અતિ અસહ્ય થઇ જતાં સંસારમાંથી ક્ષણિક વૈરાગ્યનો પણ અનુભવ કરી લઇએ છીએ, પરંતુ ફરીથી પાછા મધમાં લપટાયેલી માખીની પેઠે તેજ સંસારમાં લપટાયેલા રહીએ છીએ ! તુકારામ સંસારથી ઉપરામ થયા. પરંતુ તુકારામની ઉપરામતા અને આપણી સામાન્યજનોની ક્ષણિક ઉપરામતામાં ઘણું અંતર છે ! તેમને જે વૈરાગ્ય થયો, તે પ્રપંચના મૂળમાંથી થયો; તેમણે જેમાંથી સમસ્ત પ્રપંચ નીકળ્યો છે, તે વાસનાનેજ છેદી નાખી. જેને સ્મશાનવૈરાગ્ય કહે છે તે ક્ષણિક વૈરાગ્ય તો આપણને બધાને હમેશાંજ થયા કરે છે. પરંતુ સ્મશાન-ભૂમિમાંથી વિદાય થતાંજ તે વૈરાગ્ય પણ હમેશને માટે વિદાય થઈ જાય છે. કારણ કે તે વૈરાગ્ય ઉપર ઉપરનો હોય છે, [illegible] થતાંજ તે [illegible] જાય છે. તુકારામ પ્રપંચથી કેવળ [illegible] નહિ, [illegible] જડ સુધી પહોંચ્યા અને [illegible] તેમણેજ [illegible]

લીધું કે, સંસાર નશ્વર છે અને સાંસારિક સુખ એ કેવળ ભ્રમ છે. તેમણેજ જાણ્યું કે, પ્રાપંચિક વાસનાઓમાં કદી ફસાવું ન જોઈએ. આ પ્રમાણે તેમના હૃદયમાં તે વૈરાગ્યનું બીજારોપણ થયું કે જે પરમાર્થપ્રેમનું મૂળ છે.

૪–સાધનમાર્ગ

સંસારથી વિમુખ થતાં પરમાર્થ તેમની સામો આવ્યો. પરમાર્થની પ્રાપ્તિને માટે તેમણે જે સાધન કર્યાં, તેનું પણ વર્ણન આગળ કરીએ છીએ. શ્રીવિઠ્ઠલ-મંદિરનો તેમણે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, એકાદશી વ્રત અને હરિ-જાગરણ કરવા લાગ્યા, કીર્તનકારો ને ભજનીકોની પાછળ કરતાળ લઈને વિશુદ્ધ ભાવે તાલધારી બની જઈ ઊભા રહેતા હતા, સાધુ-સંતોના ગ્રંથ વાંચવા લાગ્યા તથા મનન-સુખ આપનારી તેમની સુંદર ઉક્તિઓને કંઠસ્થ કરવા લાગ્યા, લોકલાજ છોડીને સંતોના ચરણસેવક બન્યા, શરીરથી બની શકે તેટલો પરોપકાર કરતા. આજ એમનો સાધન-માર્ગ હતો. તેમ છતાંયે સ્ત્રી, બંધુ, આપ્ત-સ્વજનો પ્રયત્ન કરતાં રહ્યાં કે તુકારામ પરમાર્થ છોડીને પાછા પ્રપંચમાં મન લગાડે. પરંતુ એ લોકોનો એ પ્રયત્ન તો તુકારામના અવિચળ નિશ્ચયનું એકમાત્ર પારખુંજ હતો. અંતઃકરણની શુભેચ્છાને પ્રમાણ માનીને સઘળાનું સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરીને તેઓ નિષ્ઠાપૂર્વક પોતાના ઉપાસનામાર્ગનેજ વળગી રહ્યા. એમનો આવો અટળ વિશ્વાસ જાણી લઈ શ્રીસદ્ગુરુ મહારાજ શ્રીચૈતન્યે તેમના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો, સ્વપ્નમાં ઉપદેશ આપ્યો, તુકારામના પરમ પ્રિય 'રામ કૃષ્ણ હરિ' મંત્રની દીક્ષા આપી. તુકારામે પોતેજ આ પ્રમાણે પોતાનો સાધનમાર્ગ બતાવી દીધો છે. શ્રીવિઠ્ઠલ-મંદિરના જીર્ણોદ્ધારથી તે શ્રીસદ્ગુરુની કૃપા થતાં સુધીનાં બધાં સાધનો તેમણે 'ભક્તિભાવથી ચિત્તને શુદ્ધ કરીને' કર્યાં. એ સાધનોમાં અંતિમ ને મુખ્ય સાધન એક નામસ્મરણજ હતું. તેમનું નામ-સ્મરણ કદી છૂટ્યું નહિ, પરંતુ આથી કોઇ

એમ ન સમજે કે અન્ય સાધનોનું મહત્ત્વ કોઈ પ્રકારે ઓછું છે. તેમનું પ્રથમ સાધન વિઠ્ઠલમંદિરના જીર્ણોદ્ધારનું હતું. આ મંદિર દેહૂમાં શ્રીવિશ્વંભર બુવાના સમયથીજ હતું. ત્યારથી ત્યાં ભગવાનની પૂજા–અર્ચા, ધૂપ-દીપ, આરતી વગેરે સર્વ વિધિ બરાબર થતાજ હતા. આ વિઠ્ઠલ મંદિર તુકારામના પહેલાં પણ હતું અને પછી પણ છે. તેમણે જે કંઇ જીર્ણોદ્ધાર કર્યો તે એજ કર્યો કે, પથ્થર એકઠા કર્યા, માટી પાણીમાં ભીંજવીને ગારો બનાવ્યો, દિવાલો તૈયાર કરી અને આ બધું પોતાના શરીરે પરસેવો પાડીને કર્યું. ભગવાનની આ કાયિક સેવા હતી. આ કાયિક સેવા દ્વારા ભગવાનના મંદિરનો તેમણે જે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો તેથી તેમનો પોતાનો પણ જીર્ણોદ્ધાર થયો. હૃદયના અંતસ્તલમાં દબાઇ રહેલો ભાવ ઉપર ઉભરાઇ આવ્યો, ભક્તિ જાગ્રત થઇ અને એજ ભક્તિએ તેમને પછીથી ભગવાનનાં દર્શન કરાવી દીધાં. તુકારામે પોતેજ કહ્યું છે કે 'જે ભંડાર દાટી રાખ્યો હતો, તે આ ભાવ–ભક્તિ દ્વારા હાથ લાગ્યો.' જે ભાવથી ભગવાન રહે છે, જે ભાવથી ભગવાન મળે છે, તેજ ભાવને તેમણે મંદિરના જીર્ણોદ્ધારથી પોતાની સમક્ષ મૂર્તિમાન કર્યો. ચિત્તમાં ભાવનો ઉદય થવાથી ગારો અને માટીનું કામ કરતાં કરતાં પણ ભગવાનની સેવા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઇ તે ભક્તોજ જાણી શકે છે. હું તો એજ સમજું છું કે, જે વિશ્વાત્મક વિશ્વપિતા શ્રી પાંડુરંગના નામનો ઝંડો તેમણે વિશ્વ ઉપર ફરકાવ્યો. તે વિશ્વાત્મા તુકારામની આ પ્રથમ ચરણસેવાના સમયથીજ પોતાની સ્નેહવૃષ્ટિ તુકારામ ઉપર વર્ષાવી રહ્યા હતા. ચંદન, ધૂપ-દીપ, આરતી, [illegible], દંડવત, ભજન–પૂજન–કીર્તન વગેરે ઉપાસનાનાં બહિરંગ છે, અને ચિત્તમાં જો તેમની સાથે ભાવ ન [illegible] તો આ બધાં બહિરંગ આકારનાં આકા-[illegible] રહી જાય છે. ચિત્તમાં જો અંતર્ભાવ હોય તો આજ [illegible] વિશ્વાત્મક શ્રીવિઠ્ઠલનાં ચરણકમળોની પ્રતિ-[illegible] જાય છે. તુકારામના ચિત્તમાં વિશ્વ[illegible]

ભક્તિનો વિશુદ્ધ ભાવ ઉદય પામી ચૂક્યો હતો, અને આ ભાવનો સંગ કરીને-અંતરંગને બહિરંગમાં મેળવીને તેમણે શ્રીવિઠ્ઠલ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, એકાદશી વ્રત કર્યું, મહાત્માઓના ગ્રંથો વિશ્વાસ અને આદરપૂર્વક વાંચ્યા, સતત અભ્યાસને માટે તેમનાં વચનોને કંઠમાં ધારણ કરી લીધાં, કીર્તનકારોની પાછળ તાલધારી બનીને ઉભા રહ્યા-આ બધું 'ભક્તિભાવથી મનને શુદ્ધ કરીને' કર્યું. તેમનો સાધનમાર્ગ ભાવનામય હતો, ભાવના વડેજ ભાવના ભોક્તા ભગવાન પ્રસન્ન થયા અને મહારાજ શ્રી ચૈતન્યજીનો ઉપદેશ મળ્યો, તેનાથી બધાં સાધન સફળ થયાં અને બધાં સાધનોના ફળસ્વરૂપ તેમને ભગવન્નામની લગની લાગી. ભગવાનની પૂજા-અર્ચા, સદ્ગ્રંથનું સેવન, સંત-સમાગમ, એકાદશી વ્રત, શ્રીહરિકીર્તન અને નામસ્મરણ-એ સઘળાં સંત તુકારામના સાધનમાર્ગનાં અંગ હતાં. એજ સાધનોથી અને શ્રીગુરુની કૃપાના બળ-ભરોસાથી તે આગળ ને આગળ વધતા ગયા અને અંતે ભગવાનની પૂર્ણ કૃપાના અધિકારી થયા.

૫-સગુણ સાક્ષાત્કાર

વૈરાગ્ય થયા પછી સાધનમાર્ગે ક્રમપૂર્વક ચાલવાનું બતાવીને અંતે શ્રીભગવાનનો અનુગ્રહ થવાની વાત કહી છે. ભગવત્કૃપાનો પ્રથમ પ્રસાદ કવિત્વની સ્ફૂરણા હતો. આ કવિત્વની સ્ફૂરણા સામાન્ય નહિ પરંતુ અત્યંત વિલક્ષણ છે. તુકારામના સમયમાં કવિત્વની બડાશ હાંકનારા એવા ઘણાએ કવિઓ શેરીએ શેરીએ ભટકયા કરતા હતા અને આજે પણ એવાઓ છે કે જેઓ પ્રાચીન કવિઓની કૃતિઓને '**મક્ષિકાસ્થાને મક્ષિકા**' ના જેવો અનુવાદ કરીને અથવા સાહિત્યની ચોરી કરીને પણ પોતે કવિ અથવા મહાકવિ હોવાનો ઢોંગ કરે છે. એવા કવિઓ તુકારામના કાવ્યસ્રોતનું રહસ્ય જાણી શકે તેમ નથી. અસ્તુ. તુકારામે જે કવિતા કરી તે અંતર્યામીની સ્ફૂર્તિ-પ્રેરણા હતી. તે પ્રેરણા વિના તેમણે એક પણ અભંગ નથી રચ્યો. જે

કંઇ રચના કરી તે ભગવાનની પ્રેરણાથી ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે અથવા તો ‘ स्वान्तः सुखाय ’ (પોતાના આંતરિક સુખ) માટે કરી છે. તેમની આવી અભંગરચનાઓને તેમની ન કહેતાં તેમના પ્રેમભર્યા અંતઃકરણમાંથી આપોઆપ નીકળી પડેલી અભંગ–પ્રેમધારા કહીએ તો વધારે યોગ્ય ગણાશે. તેમના અભંગ શ્રીહરિપ્રેમના અમૃતોદ્‍ગાર છે! આ અભંગવાણી ‘ સખા ભગવંત ’ ની વાણી છે. તેમની આવી લોકવિલક્ષણ પ્રેમવાણીને શ્રી રામેશ્વર ભટ્ટ જેવા વિદ્વાન વૈદિક બ્રાહ્મણે ‘નિષિદ્ધ’ ઠરાવી ત્યારે તુકારામનું ચિત્ત દુઃખ પામે એ સ્વાભાવિકજ હતું. તેમણે અભંગોની બધી વહીઓને ઇન્દ્રાયણીના દહમાં ડૂબાવી દીધી; ત્યારે ‘નારાયણે સમાધાન કર્યું’–ભગવાને તેમને દર્શન દીધાં અને તેમની વહીઓને પણ જળમાંથી ઉગારી લીધી. તુકારામનો જીવ કેટલાય દિવસોથી જે ભગવાનનાં દર્શનમાટે તરફડયા કરતો હતો, તે હવે શાંત થયો. હવે તેમને ભગવાનનાં મન, વચન, નયન—બધાં અંગ પ્રત્યક્ષ દષ્ટિગોચર થયાં. તેમની વ્યાકુળતા દૂર થઇ. ભગવાનની વાતો હવે કેવળ કહેલી–સાંભળેલીજ ન રહી, જોવામાં પણ આવી ગઇ. હવે તેઓ મેં ભગવાનને જોયા છે, એમ પણ કહેવા સમર્થ થયા. એજ અભંગોના અંતમાં તેમણે કહ્યું છે કે–

‘ભકતા નારાયણ નુ પેક્ષી સર્વથા,કૃપાવંત ઐસેં કળોં આલેં.’

ભગવત્કૃપાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ તેમને પ્રાપ્ત થયો. સ્વાનુભવથી હવે તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, ભક્તોને શ્રીહરિ કદી ભૂલતા નથી. આ સગુણ સાક્ષાત્કારની વાત તેમણે સંકેતમાત્રથીજ કહી છે. આ વિષયમાં તેમના કેટલાક ખાસ અભંગ પણ છે કે જેનો વિચાર હવે પછી એકાદ પ્રકરણમાં સ્વતંત્રરીતે કરવામાં આવશે.

૬—બીજા અભંગનો વિચાર

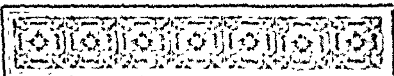
“ [illegible] વચને ” કહીને તુકા- [illegible] અભંગોમાં [illegible] ની જે જે મુખ્ય

મુખ્ય બાબતો ગણાવી દીધી છે તેમાં સહેજ આત્મસ્તુતિ પણ નથી, તેમ છતાં પોતાનું ચરિત્ર પોતાની મેળેજ કહ્યું, એજ એક વાતનો તેમને એટલો ખ્યાલ રહ્યો છે કે બીજા અભંગમાં ઘણી લઘુતા ધારણ કરીને મહારાજ કહે છે કે "મારો ઉદ્ધાર ન થયો ! કેમ કરીને થાય ! હું પણ આપ સઘળાઓમાંનોજ એક છું; જેવા આપ છો, તેવોજ હું પણ છું. આપ સર્વે એકબીજાની દેખાદેખીથી ગને જે મોટાઇ આપો છો, તેને હું યોગ્ય નથી; આપે એ પ્રમાણે કરવું પણ બરાબર નથી. મેં કર્યું છેજ શું ? ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવો મારે માટે ભારરૂપ થઈ પડયો. મારા કુળમાં હું એવો અભાગીઓ ઉત્પન્ન થયો કે કંઇ પણ પુરુષાર્થ નહિ બની શકવાથી ઘરબાર છોડીને મેં છુપાવી દઇ હું જંગલમાં જઇ બેઠો ! આજે ભગવાનની સેવા-પૂજા-અર્ચા કરૂં છું, તે પણ મોટા લોકો કરતા આવ્યા છે, તેથી કરૂં છું. ભાવભક્તિ તો કંઈ છેજ નહિ !" તુકારામે શ્રોતાઓને આ પ્રમાણે બહુ સમજાવવા ઇચ્છયું. એ લોકોના ચિત્ત ઉપર આનો શો પ્રભાવ પડયો હશે, તે અનુમાનથી જાણી શકાય તેમ છે. તેમણે એમજ માન્યું હશે કે, મહારાજ જે આવી આવી વાતો કહી દે છે તે માત્ર એટલાજ માટે કે લોકો તેમને મહાત્મા સમજીને તેમની પાછળ ન પડે, ઉપાધિમાં વધારો ન થાય અને જે ઇશ્વરી પ્રસાદ મળ્યો છે, તે સુસ્થિર અને સુદૃઢ કરવાને માટે એકાંત મળ્યા કરે. મહારાજનું જે કંઇ ચરિત્ર હતું તે તેમનાથી છુપું નહોતું. કીર્તન કરતાં કરતાં મહારાજ કેવા તન્મય થતા હતા, તે એ લોકો હમેશાં જોતાજ હતા. ભગવાનને માટે મહારાજે ગૃહસ્થાશ્રમને લાત મારી હતી, એ પણ તેમણે પોતાની આંખે જોયું હતું. વળી તેઓ એ પણ જોતા હતા કે 'રામ-કૃષ્ણ-હરિ'ના જયનાદથી સમસ્ત દેહૂગ્રામ, ભંડારા, ભોરાડા અને ભામગિરિના પર્વતો ગાજી ઉઠતા હતા-તેમની આનંદગર્જનાથી ગાજી ઉઠતા હતા. સર્વત્ર તેમના યશનો ડંકો વાગી રહ્યો હતો કે તુકારામ મહારાજને

ભગવાને પ્રત્યક્ષ દર્શન દઈને તેમના અભંગો
જળમાંથી ઉગારી લીધી હતી. આવી અવસ
" હું ભક્તિભાવથી ભગવાનની પૂજા નથી
" મારો ઉદ્ધાર નથી થયો " એ કથનને ભક્તોર
માં ગ્રહણ કર્યું હશે, એ બતાવવાની આવશ

૭–મધ્યખંડની પ્રસ્તાવના

અસ્તુ. આ પ્રમાણે તુકારામે ' જાતિ શ
ભંગમાં ત્રણ મુખ્ય વાતો કહી છે—(૧)
(૨) સાધનમાર્ગ અને (૩) રામેશ્વર ભટ્ટ દ
'નિષેધ' અને સ્વયં ભગવાન પાંડુરંગ દ્વારા
થવું. જન્મથી તે સગુણ સાક્ષાત્કાર થતા સુ
૩૦ વર્ષ સુધીનું ચરિત્ર મહારાજે અહીં કહી દી
ક્રમથી આપણે તેમના ચરિત્રનો વિચાર કરવો
ળના અધ્યાયોમાં આપણે તેમના જન્મથી
જીંદગીના ૨૩ મા વર્ષે તેમને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત
સુધીનું ચરિત્રાવલોકન કર્યું છે. આ પછીનાં
ચરિત્રનાં સાત વર્ષ અત્યંત મહત્ત્વનાં છે,
વિસ્તારપૂર્વક વિવરણ વાચક આ ખંડમાં વાંચ
મહારાજની ઉપાસનાનો મુખ્ય વિષય શ્રીપાંડુ
સાધુસંતો દ્વારા આ ઉપાસનાનો નિર્માણ કરા
તુકારામનો સાધનક્રમ, ગુરૂપદેશ, કવિત્વ–પ્રેરણ
નો રામેશ્વર ભટ્ટે કરેલો નિષેધ, તે નિમિત્તે
સાંધણ, પોથીઓ ડુબાવવી અને તેનું ઉપર તરી
પાંડુરંગનું સગુણ-દર્શન વગેરે વગેરે મહત્વપૂ
આ ખંડમાં આવનાર છે. તેથી આ ખંડ તુકાર
[illegible] અંતઃકરણપૂર્ણ છે. તેમના ચરિત્રનું રહસ્ય
વાચક સમજી લેશે. [illegible] માટે આ ખંડ અ
[illegible] આ મધ્યખંડ તુકારામના ચરિત્રનું હૃદય છે
[illegible]
[illegible]

अध्याय ५ मो—वारकरी संप्रदायनो साधनमार्ग

પંઢરીચી વારી આહે માઝે ઘરી.
આણિક ન કરી તીર્થ વ્રત.
વ્રત એકાદશી કરીન ઉપવાસી.
ગાઈન અહર્નિશીં હરિનામ
નામ વિઠોબાચેં ઘેઈન મી વાચે
બીજ કલ્પાંતીચેં તુકા મ્હણે.

૧—સાધનમાર્ગના ચાર પડાવ

પ્રપંચથી (કુટુંબપ્રપંચ–જંજાળથી) જ્યારે તુકારામનું ચિત્ત ઉઠી ગયું ત્યારે તેઓ સ્વાભાવિકપણેજ પરમાર્થ તરફ વળ્યા. જ્યાંસુધી ચિત્તમાંથી પ્રપંચ તદ્દન નાશ પામતો નથી, ત્યાંસુધી પરમાર્થ સૂઝતો નથી, ગમતો નથી, રુચતો નથી. મનોભૂમિ જ્યારે વૈરાગ્યથી શુદ્ધ થઇ જાય છે, ત્યારે તેમાં વાવેલાં જ્ઞાનબીજ અંકુરિત થાય છે. તુકારામ જન્મથીજ મુક્ત હતા, તેથી આ નિયમ તેમને લાગુ પડતો નથી, એમ કોઇ કહે તો તે બરાબર છે; પરંતુ મુક્ત પુરુષનું ચરિત્ર પણ જ્યારે લખવામાં આવે છે ત્યારે તે માનવી દૃષ્ટિથીજ લખવામાં આવે છે. જે જીવન્મુક્ત છે તેને માટે સાધનોની શી આવશ્યકતા છે ! તે તો સદા સાધનાતીત છે. પરંતુ મુક્ત પુરુષનું ચરિત્ર માનવી દૃષ્ટિથી લખાય ત્યારે મુમુક્ષુઓ તેનો લાભ લઈ શકે છે. તેથી તુકારામને જ્યારે વૈરાગ્ય થયો ત્યારે તેમણે ક્યાં ક્યાં
અને તે કેવી રીતે ભગવત્પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવ
થયા, એ આપણે હવે જોઇએ. તુકારામ

થયા તે કુળમાં પરંપરાથી વારકરી સંપ્રદાય ચાલ્યો આવ્યો હતો–અર્થાત્ વારકરીસંપ્રદાયનું શિક્ષણ તેમને બાળપણથી તેમના ઘરમાંજ પ્રાપ્ત થયું હતું. પંઢરીની આષાઢી-કાર્તિકી યાત્રા કરવાનો તેમનો કુલ-ધર્મજ હતો. વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયા પહેલાં પણ તેઓ અનેક વાર પંઢરપુર જઇ આવ્યા હતા. જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા અને એકનાથી ભાગવત તેમજ નામદેવ અને એકનાથના અભંગ તેમણે બાળપણમાંજ સાંભળેલા હતા. એકનાથ મહારાજે આળંદીની યાત્રા કરી ત્યારથી આળંદીની યાત્રાનો પ્રચાર વધુ પ્રમાણમાં વધ્યો, ઘણા લોકો આ યાત્રા કરવા લાગ્યા અને વારકરી સંપ્રદાય પૂના પ્રાંતમાં પુષ્કળ ફેલાયો. આળંદી, પૂના, દેહૂ અને આસપાસનાં ગામોમાં ઘેરઘેર એકાદશીનું વ્રત, અને જ્યાં ત્યાં ભજન–કીર્તન થવા લાગ્યાં. તુકારામના મન ઉપર આ પ્રમાણે વારકરી સંપ્રદાયના સંસ્કાર પડયા હતા અને હવે સમય આવ્યો ત્યારે તેમણે એજ સંપ્રદાયનો સાધનક્રમ સ્વીકાર્યો અને અંતે પોતાના તપના પ્રભાવ વડે તેઓ તે પંથના અધ્વર્યુ બન્યા. કામ–ક્રોધ–લોભરૂપ સંસારમાંથી જેવું ચિત્ત દૂર થાય છે કે તરતજ તે મોક્ષમાર્ગે વળીને સજ્જનોનો સંગજ પકડે છે, અને પછી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે તેમ 'તે પ્રબળ સત્સંગથી તથા સત્શાસ્ત્રના બળથી જન્મમૃત્યુનાં જંગલોને પાર કરી જાય છે. (૪૮૧) ત્યારે જ્યાં આત્માનંદ વાસ કરે છે, તે સદ્ગુરુની કૃપાનું સ્થાન તેને પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૮૨) ત્યાં પ્રિયની જે પરમ સીમા છે તે આત્મારામ સાથે તેનો મેળાપ થાય છે અને ત્યારે સંસારના સર્વ તાપ આપોઆપજ નાશ પામે છે. (૪૮૩–'જ્ઞાનેશ્વરી અ. ૧૬)' સતત સત્સંગ, સત્શાસ્ત્રનું અધ્યયન, ગુરુકૃપા ને આત્મારામનો મેળાપ, એજ એ ક્રમ છે કે જેનાથી જીવ સંસારના કોલાહલથી મુક્ત થાય છે. બરાબર એજ ક્રમથી તુકારામ [illegible]

સંતોનો સંગ અને તે દ્વારાજ ભગવત્કૃપા પ્રાપ્ત કરવાં સાધ-નોનું અવલંબન એ પહેલો પ્રકાર છે; તે પછી ભક્તોમાં અગ્રેસર સાધુ-સંતોના પ્રેમનું આકર્ષણ એ બીજો પ્રકાર છે; ગુરુનો ઉપદેશ થવો અને આત્મસાક્ષાત્કાર એ ત્રીજો પ્રકાર છે. આ ચાર મુખ્ય પ્રકાર છે, અને વચમાં વચમાં બીજા નાના નાના પ્રકાર છે. ત્યારે, આપણે પણ તુકા-રામનાં વચનોને આધારે માર્ગ ચિહ્નના ચિહ્નનો અને તેમનાજ પગલે પગલે ચાલતા ચાલતા ધીરે ધીરે એક એક પગથિયાંને ચઢીને આપણું જીવન સાર્થક કરી લઈએ.

૨—વારકરી સિદ્ધાંત—સત્સંગતિ

મોક્ષમાર્ગે ચાલનારા મનુષ્યોનો સંગ એ પહેલો પ્રકાર છે. મોક્ષમાર્ગે ઉપર ચાલનારા મુમુક્ષુ અને સાધ-કોના સંગથી મુમુક્ષા પ્રબળ થાય છે. મુમુક્ષુને દુષ્ટનો સંગ કદી પ્રિય હોતો નથી. સંત-મિલાપ અને સહવાસ-ની એક જીવનને ગમે છે અને તેનાથીજ પ્રીતિ તેમજ ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે. પ્રપંચથી જ્યારે જીવ કંટાળી જાય અને ભગવાન તરફ ચિત્ત ખેંચાય ત્યારે સ્વાભાવિકપણેજ તુકારામને એવી ઇચ્છા થઈ આવી કે "જેમનું ચિત્ત ભગવાનમાં લાગ્યું હોય એવા પુરુષોનો સમાગમ થવો જોઇએ. (હેચ મની જ્યાંસિ મિળો, ત્યાંચી ઘડાવી સંગતી.)" સિદ્ધ પુરુષ યા સદ્ગુરુનો મેળાપ એકદમ થતો નથી અને જો કદાચ થઈ પણ જાય તો તેમાં નિશ્ચિતતા હોતી નથી; તેથી પહેલાં પોતાનાજ જેવા સમાનધર્મીઓનો સંગ કરવો જરૂરી છે. આ સત્સંગમાં જે આચારવિચાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ પ્રિય હોય છે, તેનુંજ અનુસરણ સુખપૂર્વક થાય છે. આ પ્રમાણે જોતાં, તુકારામને પહેલાં વારકરી-ઓનો સત્સંગ મળ્યો, તે તેમને પ્રિય થયો અને વારકરી-ઓના સાધનોનુંજ તેમણે અવલંબન કર્યું. વારકરી સંપ્ર-દાયનો સમગ્ર ઇતિહાસ અહીં લખવાનો અવકાશ નથી, એટલે સંક્ષેપમાં આ સંપ્રદાયના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો અત્રે

આપીએ છે. આ સંપ્રદાય ઘણો પ્રાચીન છે—શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજથી પણ પહેલાંનો છે. વારકરી સંપ્રદાય મહારાષ્ટ્રના ભાગવતધર્મનુંજ બીજું નામ છે. એના પંદર સિદ્ધાંત છે અને તે બધા વારકરીઓને માન્ય છે. આ સિદ્ધાંત-પંચદશી આ પ્રમાણે છે—

(૧) **ઉપાસ્ય દેવ**—શ્રી પંઢરપુરનિવાસી પાંડુરંગ આ સંપ્રદાયના ઉપાસ્ય દેવ છે. સિદ્ધાંત એ છે કે, સગુણ અને નિર્ગુણ એક છે. મહાવિષ્ણુના સઘળા અવતાર માન્ય છે, પરંતુ દશ અવતારોમાંથી રામ અને કૃષ્ણ ખાસ મનાય છે. વિઠ્ઠલ અર્થાત્ ગોપાલ–કૃષ્ણ ઉપાસ્ય છે.

(૨) **સત્‌શાસ્ત્ર-ગ્રંથ**—તેમનો મુખ્ય ઉપાસનાગ્રંથ ગીતા અને ભાગવત છે. ગીતા જ્ઞાનેશ્વરી ભાષ્ય અનુસાર અને ભાગવત એકાદશસ્કંધ–નાથ ભાગવત અનુસાર. સનાતન ધર્મપ્રતિપાદક એવાં વેદ, શાસ્ત્ર–પુરાણ માન્ય છે. વાલ્મીકિ રામાયણ અને મહાભારત માન્ય છે, સંપ્રદાયપ્રવર્તક સંતોનાં વચન પણ માન્ય છે. તેમાં ‘હરિપાઠ’ વિશેષ માન્ય છે.

(૩) **ધ્યેય**—અભેદભક્તિ, અદ્વૈતભક્તિ અથવા ‘મુક્તિની–પરની ભક્તિ’ એ ધ્યેય છે. અદ્વૈત સિદ્ધાંતને સ્વીકારે છે; પરંતુ એવી કુશળતાથી એ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે કે ‘અભેદને સિદ્ધ કરીને પણ સંસારમાં પ્રેમસુખ વધારવા માટે ભેદને પણ અભેદ કરી રાખવો.’

અભેદૂનિ ભેદ રાખિયેલા અંગીં, વાઢવયા જગીં પ્રેમ સુખ.

જ્ઞાન અને ભક્તિની એવી એકરૂપતા કે “જે ભક્તિ છે, તેજ જ્ઞાન છે અને તેજ શ્રીહરિ વિઠ્ઠલ છે.”

તેચિ ભક્તિ તેચિ જ્ઞાન, એક વિઠ્ઠલચિ જાણ.

દ્વૈતાદ્વૈત [illegible] એક નારાયણજ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, [illegible] અનુભવ પ્રાપ્ત કરવો એજ ધ્યેય છે.

(૪) **મુખ્ય સાધન**—નવધા ભક્તિ, તેમાં પણ ખાસ કરીને [illegible] નામસ્મરણ તેમજ નિરંતર હરિકીર્તન એ

મુખ્ય સાધન છે.

(૫) **મુખ્ય મંત્ર**—" રામ-કૃષ્ણ-હરિ " એજ મુખ્ય મંત્ર છે. શ્રીહરિનાં અનંત નામ બધાં સ્મરણીય છે. તેમાં વિષ્ણુસહસ્રનામ તો વિશેષ માન્ય છે.

(૬) **ભક્તરાજ**—ગરુડ, હનુમાન અને પુંડલિક.

(૭) **આદિગુરુ**—શંકર. હરિ અને હરમાં પૂર્ણ અભેદ.

(૮) **મુખ્ય મહંત**—નારદ, પ્રહ્‌લાદ, ધ્રુવ, અર્જુન અને ઉદ્ધવની માફક " નિવૃત્તિ, જ્ઞાનદેવ, સોપાન, મુક્તાબાઈ, એકનાથ, નામદેવ તુકારામ " એ મુખ્ય મહંત છે. તેમણે જે સંતોને માન્યા છે, તેમને પણ વારકરીઓ માને છે.

(૯) **સંતનામ-સ્મરણ**—'જય જય રામકૃષ્ણ હરિ' અથવા 'જય વિઠ્ઠલ' અથવા 'વિઠોબા રખુમાઈ' એ ભગવન્નામ મંત્રોની પેઠે 'જ્ઞાનેશ્વર માઉલી તુકારામ,' 'જ્ઞાનદેવ નામદેવ એકા તુકા' 'ભાનુદાસ એકનાથ,' 'દત્ત જનાર્દન એકનાથ' એ સંતનામનો મંત્ર પણ તારક છે. " દેવ એજ સંત, સંત એજ દેવ " એજ સિદ્ધાંત છે.

(૧૦) **પૂજ્ય**—સંત, ગાય, વિપ્ર અને અતિથિ પૂજ્ય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેમને પૂજ્ય માનવાનું જે દષ્ટાંત પોતાના આચરણથી દર્શાવ્યું છે, તે સંપૂર્ણપણે માન્ય છે. બારણે વૃંદાવન, ગળામાં તુલસીની માળા અને ભગવાનને માટે તુલસીનો હાર આવશ્યક છે.

(૧૧) **મહાવ્રત**—એકાદશી અને સોમવાર, આષાઢી એકાદશી તથા કાર્તિકી એકાદશીના દિવસે પંઢરીની યાત્રા. ઓછામાં ઓછી તેમાંથી એક એકાદશીએ તો પઢંરપુરની યાત્રા અવશ્યજ કરવી અને આ નિયમનું છેવટ સુધી પાલન કરવું. મહાશિવરાત્રિએ નિયમ પાળવો.

(૧૨) **મહાતીર્થ**—મહાતીર્થ ચંદ્રભાગા અને મહાક્ષેત્ર પંઢરપુર, ત્ર્યંબકેશ્વર, આળંદી, પૈઠણ, સાસવડ, દેહૂ ઈત્યાદિ સંતસ્થાન પણ મહાક્ષેત્રજ છે. ગંગા, ગોદા, યમુના

વગેરે તીર્થ તથા કાશી, દ્વારકા, જગન્નાથ એ ક્ષેત્રો માન્ય છે.

(૧૩) **વર્જ્ય**—પરસ્ત્રી, પરધન, પરનિંદા અને મદ્ય-માંસ સર્વથા વર્જ્ય છે. હિંસા સર્વદા, સર્વત્ર અને બધાને માટે વર્જ્ય છે. મન, વચન અને કાયા વડે અહિંસાવ્રતનું પાલન કરવું આવશ્યક છે.

(૧૪) **આચાર**—જેનો જે વર્ણધર્મ, જાતિધર્મ, આશ્રમધર્મ તેમજ કુલધર્મ હોય તેનું તેણે અવશ્ય પાલન કરવું. "કુલધર્મમાં દક્ષ–ચતુર રહેવું, વિધિ–નિષેધનું પાલન કરવું." પરંતુ જે કંઇ કરવું તે ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે કરવું, આ શાસ્ત્રો અને સંતોનો ઉપદેશ સર્વવંદ્ય છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, તેથી પોતાનું કર્મ જે જાતિ–સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થયું હોય તેને કરનારો પુરુષ કર્મ-બંધનને જીતી લે છે. (જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૮–૯૩૩)

(૧૫) **પરોપકારવ્રત**—'**सर्वं विष्णुमयं जगत्**' આખા જગતને વિષ્ણુમય માનવું એજ 'વૈષ્ણવોનો ધર્મ છે.' (તુકારામ) 'સર્વ ભૂતોમાં ભગવદ્‌ભાવ' ધારણ કરો. (એકનાથ), 'જે કંઇ પણ જુઓ તેને ભગવાન માનો, એજ મારો નિશ્ચિત ભક્તિયોગ છે.' (જ્ઞાનેશ્વરી અ૦ ૧૦–૧૧૮) આ ઉદાર તત્ત્વને ધ્યાનમાં રાખી સૌ કોઈની સાથે સમતા અને દયાનો વ્યવહાર કરતાં કરતાં તન–મન–વાણીથી કામ આવવું એજ ભૂતપતિની સેવા છે.

૩–ભાગવતધર્મ

વારકરી સંપ્રદાયનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત છે, અને ભાગવતધર્મનો. એ સિદ્ધાંતોને માનીને તથા માનતાં માનતાં વારકરી પાંડુરંગની ઉપાસના શરૂ કરે છે. તુકારામની પહેલાં પણ વારકરીઓમાં એજ સિદ્ધાંતો પ્રચલિત હતા અને તેમણે [illegible] એ [illegible] ઉપદેશ દ્વારા એજ સિદ્ધાંતોને [illegible] ભાગવતધર્મ કોઈ જુદો [illegible] નહિ, [illegible] સર્વસંગ્રાહક, [illegible]

ત મનોહર અને લોકપ્રિય રૂપ છે. મહારાષ્ટ્રમાં ભાગવત-ધર્મ જે સ્વરૂપે પ્રચલિત છે, તેજ વારકરી સંપ્રદાય છે. કેટલાક રૂઢિપૂજક કર્મઠો એમ સમજે છે કે, આ સંપ્રદાય વેદવિરુદ્ધ એવો એક નવો સંપ્રદાય છે, જ્યારે કેટલાક આધુનિક સુધારકોનો પણ એવોજ અભિપ્રાય છે. પરંતુ આ બન્ને માન્યતા ધરાવનારાઓની એ ભૂલ છે–ખરી રીતે 'उभौ तौ न विजानीतो !' તેઓને બેમાંથી એકેયની ખરી માહિતી નથી હોતી. યથાર્થમાં આ વારકરી સંપ્રદાય સનાતન ધર્મજ છે. વર્ણાશ્રમધર્મનો એ સ્વીકાર કરે છે. એનું શિક્ષણ એ છે કે, વિહિત કર્મોનો ત્યાગ ન કરો. સાચા વારકરીમાં જાતિનું અભિમાન નથી હોતું અને તે કોઇનો દ્વેષ પણ કરતો નથી. પ્રારબ્ધવશાત્ જે જાતિમાં આપણે જન્મ્યા, તેજ જાતિમાં રહીને તથા તેજ જાતિનાં કર્મો કરતાંકરતાં પ્રેમસ્વરૂપ નારાયણનું ભજન કરવું અને તરી જવું, એટલુંજ તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. ભગવાનનું ભજનજ જીવનનું સુફળ છે. અને એજ આ સંપ્રદાયનું શિક્ષણ હોવાથી સર્વ જાતિઓ અને વૃત્તિઓના લોક એક સ્થાનમાં એકત્ર થાય છે, અને નામસંકીર્તનના આનંદની સાચી આપ–લે કરે છે. મહત્તા ભગવાનના ભક્ત થવામાં છે, અને કામ તો સદાચાર અને હરિભજનની સાથેજ છે. આવા પ્રેમી વારકરીઓ–અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગી સજ્જનોનો સંગ તુકારામે ગ્રહણ કર્યો હતો અને તેમનાજ માર્ગે તેઓ ચાલ્યા હતા. આ સંપ્રદાય તો તેમના કુળમાં ઉતરી આવેલોજ હતો, પરંતુ વૈરાગ્ય થયા પછી તેમાં તેમનું મન વિશેષ દૃઢ થયું.

૪–અભ્યાસ

અનુતાપ થયા પછી સંપ્રદાય ગ્રહણ કરવાથી તેમાં રહેલી સજીવતા પ્રતીત થવા લાગે છે. તુકારામે અન્ય વારકરીઓનો સત્સંગ કરતાં કરતાં પંઢરીની વારી–યાત્રા, એકાદશી મહાવ્રત, અહોરાત્ર હરિસ્મરણ, કીર્તન–ભજન

અને નામસ્મરણ, હરિકીર્તનમાં નિત્ય લાગ્યા રહેવું, પુરાણ વગેરેના શ્રવણનો અવસર હાથથી જવા ન દેવો, કોઇ ભજન કે કીર્તન કરવા ઉભું હોય તો 'ભાવથી ચિત્તને શુદ્ધ કરી' તેની પાછળ ઉભા રહેવું, ધ્રુવપદ ગાવું, ધીરે ધીરે હાથમાં તંબુરો લઇને પોતે કીર્તન કરવું અને કીર્તનને માટે જરૂરી પાઠ–પાઠાંતર કરવા, ગ્રંથો વાંચવા, તેના અર્થનું મનન કરીને સ્વયં અર્થરૂપ થઇ જઈ તેમાં રંગાઇ જવું અને એજ આનંદમાં હમેશાં રહેવું–વગેરે અભ્યાસ કર્યો.

૫–એકાદશીનું મહાવ્રત

વારકરી સંપ્રદાયમાં એકાદશીના મહાવ્રતનો બહુ મહિમા છે. પંદર દિવસમાં એક દિવસ નિરાહાર રહીને દિવસ અને ખાસ કરીને રાત્રિ હરિભજનમાં ગાળવી એજ ઉપવાસનો અર્થ છે. સંસારના સર્વ ધર્મોમાં× મન, વાણી અને કાયાની શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ ઉપવાસનું ઘણું મહત્વ મનાયું છે. આપણે ત્યાં સૌથી પહેલાં શ્રુતિ માતાએ બતાવ્યું છે કે, ઉપવાસ એ પરમ પ્રાપ્તિનું સાધન છે. બૃહદારણ્યકોપનિષદ્‌માં 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' આ વચન છે. એનો અર્થ એ છે કે, વેદાભ્યાસ–અર્થાત્ સ્વાધ્યાય, યજ્ઞ, તપ, દાન અને અનાશક–અન્ન જળ વિના રહેવું–એ પાંચ ભગવત્પ્રાપ્તિના માર્ગો છે. મહાભારતના અનુશાસન પર્વના અધ્યાય ૧૦૫–૬ માં એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ, એક

× યહૂદીઓમાં તિશ્રી મહીનાની ૧૦ મી તારીખે બધાને માટે ધાર્મિક ઉપવાસ આવશ્યક હોય છે. તે એટલે સુધી કે ઉપવાસ ન કરનારને માટે [illegible] ફરમાન છે. મુસલમાનોમાં રમ- [illegible] આવે છે, તે તો [illegible] ઉપવાસની પ્રથા પ્રચલિત છે. [illegible] દિવસના ઉપવાસ [illegible] છે, [illegible] છે. —[illegible]

પખવાડિયું અને એક વર્ષ સુધીના ઉપવાસ બતાવ
અનાશક, અનશન, નિરશન, ઉપવાસ (ઉપ=સમીપ,
રહેવું) વગેરે શબ્દો પરથી જણાય છે કે, ભગવચ્ચિંત
સમય વ્યતીત કરવો એજ ઉપવાસનો મુખ્ય હેતુ
ભાગવતમાં એકાદશીનું માહાત્મ્ય વર્ણવેલું છે. નવમ સ
ધના અધ્યાય ૪–૬ માં આ વિષયમાં અંબરીષ રાજા
એક સુંદર ઉપાખ્યાન છે. દ્વાદશીને દિવસે દુર્વાસા મુનિ
અંબરીશ રાજાના અતિથિ હતા. તેમને આવતાં વખત
લાગવાથી ક્યાંક મતનો ભંગ ન થાય માટે રાજાએ તીર્થો
દકનું પ્રાશન કર્યું. બસ, આજ વાતથી દુર્વાસા અગ્નિશર્મા
બની ગયા. તેમણે પોતાની જટામાંથી એક કૃત્યા ઉત્પન્ન
કરી અને તેને અંબરીષની પાછળ મૂકી. રાજા વિષ્ણુભક્ત
હતા. એટલે વિષ્ણુ ભગવાને પોતાનું સુદર્શન ચક્ર દુર્વાસાની
પાછળ મૂક્યું. દુર્વાસા ઋષિ ગભરાઇ ગયા અને અંતે પાછા
ફરીને રાજાની પાસે આવ્યા. એક વર્ષના ઉપવાસ પછીથી
-ર્વાસાની સાથે રાજાએ ભોજન કરીને પારણું કર્યું. આ
અંબરીષ રાજા પંઢરપુર તરફના કોઇક દાક્ષિણાત્ય રાજા
હતા. દ્વાદશી–બારશ–બાર્શી'માં તેમની રાજધાની હતી.
બાર્શી'માં હજુ પણ ભગવાનનું સુંદર મંદિર છે. કેટલાક
યાત્રાળુઓ પંઢરીની યાત્રા કરીને બાર્શી'માં પણ ભગવાનનાં
દર્શન કરી ઘર તરફ પાછા ફરે છે. અંબરીષ રાજા મહાન
ધાર્મિક, ઉદાર અને પરાક્રમી હતા. (મહાભારત–શાંતિ
પર્વ અ૦ ૧૨૪) આ પ્રમાણે આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે
ઉપવાસનું અને ખાસ કરીને એકાદશીનું માહાત્મ્ય પ્રાચીન
કાળથી ચાલ્યું આવે છે. અને તેમાં પણ ભાગવત ધર્મી-
ઓને માટે તો તે એક મહાવ્રતજ છે. શરીર, વાણી અને
નની પવિત્રતાને માટે, ધ્યાન–ધારણાની સગવડ માટે
થા આત્મચિંતનને માટે ઉપવાસની જે પદ્ધતિ પ્રાચીન
ળથી ચાલી આવતી હતી અને વારકરી મંડળમાં જેવું
હું માહાત્મ્ય છે તે એકાદશીનું મહાવ્રત સંત તુકારામે
તપર્યંત પાળ્યું હતું. ઉપદેશ દેતાં દેતાં તેમણે શ્રોતા-

ઓને પણ એકાદશી કરવા વારંવાર કહ્યું છે અને 'પિંડ-પોષી' આળસુઓને કડક શબ્દોથી ધિક્કાર્યા છે.

એકાદશીસ અન્નપાન, જે નર કરિતી ભોજન;
શ્વાનવિષ્ઠેસમાન, અધમ જન તે એક. ૧
એકા વ્રતાચેં મહિમાન, નેમેં આચરતી જન;
ગાતી એકતી હરિકીર્તન, તે સમાન વિષ્ણૂશીં. ધ્રુવ.
શેજ બાજ વિલાસ ભોગ, કરિતી કામિનીચા સંગ;
તયા જોડે ક્ષયરોગ, જન્મવ્યાધિ બળિવંત. ૨

અર્થાત્ "એકાદશીએ જે માણસો અન્ન-જળ ગ્રહણ કરે છે-ભોજન કરે છે, તેમનું તે ભોજન શ્વાનવિષ્ઠા સમાન છે અને એ લોકો અધમ છે. સાંભળો, આ વ્રતનો મહિમા એવો છે કે, જે લોકો આ વ્રતનું આચરણ કરે છે તથા હરિનું કીર્તન કરે છે અને સાંભળે છે, તેઓ વિષ્ણુસમાન થાય છે. જેઓ ખાટલા ઉપર સૂએ છે અને ભોગવિલાસ ભોગવે છે-સ્ત્રીનો સમાગમ કરે છે તેમને ક્ષયરોગ થાય છે અને જીવનપર્યંત મહાવ્યાધિ ભોગવે છે."

એકાદશીને દિવસે પાન ખાવાથી માંડીને સર્વ પ્રકારના વિલાસોનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે. ઉપવાસથી શરીર હલકું થાય છે, મન ઉત્સાહી થઇને બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ થાય છે અને તુકારામને એમાં જે સૌથી મહાન અનુભવ પ્રાપ્ત થયો તે એ કે, એનાથી હરિભજનનું કાર્ય ઘણુંજ સારૂં થાય છે. અને એટલેજ તેમણે આટલી આસ્થાપૂર્વક કડક ભાષાનો પ્રયોગ કર્યો છે.

તુકારામ કહે છે કે—

એકાદશીવ્રત સોમવાર ન કરિતી,
કોણ ત્યાંચી ગતિ હોઇલ નેણાં. ૧
કાય કરૂં બહુવાટે તળમળ, આંધળીં સકળ બહિર્મુખ. ૨

અર્થાત્ એકાદશી ને સોમવારનું વ્રત જે લોકો નથી કરતા તેમની કેવી ગતિ થશે! શું કહું, એ બહિર્મુખ આંધળાઓને જોઈને દુઃખ થાય છે!

એકાદશીને દિવસે જુદીજુદી જાતની મિઠાઇઓ અને મસાલાદાર સ્વાદિષ્ટ ચીજો બનાવીને ખાવાની લોકોને જે કુટેવ પડી ગઇ છે, તેને પણ તુકારામે ધિક્કાર કાઢી છે. ‘જે એકાદશીથી હરિકથાશ્રવણ ને વૈષ્ણવોનું પૂજન થાય છે તે એકાદશીનું વ્રત તમે શામાટે કરતા નથી? સાંસારિક કામોને માટે કેટકેટલાં જાગરણ કરો છો? રાત્રે કીર્તનનો આનંદ ભોગવવા માટે મંદિરોમાં કેમ નથી જતા? શું મંદિરોમાં જવાથી મરી જશો અને ઉપવાસ કરવાથી શું તમારું શરીર નહિ ચાલે? તુકારામ કહે છે કે, આટલા બધા સુકુમાર શા માટે બન્યા છો! યમદૂતોને શો જવાબ આપશો? એકાદશી વ્રત કરો, પેટ ભરીને ભોજન ન કરો, હરિજાગરણ કરો.’ વગેરે વગેરે બાબતો મોટે સાદે કહેવાની તુકારામને શી પડી હતી? તુકારામ કહે છે કે—

‘કાય કરૂં મજ દેવે બોલવિલે,
માઝેં ખોળંવલેં કાય હોતેં.’

‘શું કરૂં, મારી પાસે ભગવાને કહેવડાવ્યું, નહિ તો મારે શી પડી હતી!’ (કે હું કંઇ પણ કહું!)

અસ્તુ. એકાદશીના મહાવ્રતનું તુકારામે જીવનપર્યંત પાલન કર્યું, એટલુંજ નહિ પરંતુ આ સંબંધમાં તેમણે ભારે આસ્થાપૂર્વક લોકોને બોધ× પણ આપ્યો છે.

૬–સંપ્રદાયમાં મળી જવાનું રહસ્ય

કેટલાક આધુનિક લોકો કહેશે કે ‘એકાદશીનો આટલો બધો વિસ્તાર કરવાની શી જરૂર હતી? જેને શ્રદ્ધા હોય તે એકાદશી કરે, ન હોય તે ન કરે; જેમના મનમાં આવે તે ભોજન કરે, અથવા ફળાહાર કરે કે ભૂખ્યા રહે; એથી

× તુકારામ મહારાજની પેઠેજ નામદેવ અને એકનાથ મહારાજે એકાદશી વ્રતના સંબંધમાં લોકોને ઉપદેશ કર્યો છે. સમર્થ શ્રી રામદાસ સ્વામીએ ‘હરિપંચક’માં કહ્યું છે કે ‘જે હરિને પામવા ઇચ્છે, તે હરિદિની કરે’ ‘એકાદશી એ વ્રત નથી, વૈકુંઠનો મહાપંથ છે.’ (‘એકાદશી નવ્હે વ્રત, વૈકુંઠી યા મહાપંથ.’)–મૂળલેખક

શું આઘું પાછું થઈ જાય છે? આને આટલું બધું વધારી વધારીને કહેવાની શી જરૂર?' પરંતુ વાત એમ નથી. એ ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે; એ તો એક બાબત છે, પરંતુ તે સિવાય જે પણ માણસ જે સમાજમાં કે સંપ્રદાયમાં રહે અને મોટો થાય છે તે સમાજના જે મુખ્ય મુખ્ય નિયમ હોય છે તેનું પાલન કરવું તેને માટે આવશ્યક છે, કેમકે તે સિવાય તે સમાજની સાથે એકરૂપ થઈ શકતો નથી. જ્યાં સુધી સમાજને એવો વિશ્વાસ નથી આવતો કે આ પણ અમારોજ સમાનધર્મી ભાઈ છે—હંસોના ટોળામાં ઘુસી ગયેલો કાગડો નથી, ત્યાં સુધી તે એ સમાજની સાથે એકરૂપ થઈ શકતો નથી. જ્યાંસુધી તે સમાનમાં હળીમળી જતો નથી, ત્યાં સુધી સંપ્રદાયના અંતરંગ અને વાસ્તવિક રહસ્યથી તે કોરોજ રહે છે. ઉપવાસથી જો ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે તો કોઈ પણ દિવસે ઉપવાસ કરવાથી થશે; તેને માટે જેવી એકાદશી તેવીજ સાતમ, જેવો સોમવાર તેવોજ બુધવાર! આવા આવા વિતંડાવાદથી કોઈને કંઈજ લાભ નથી. જ્યાં સંપ્રદાય હશે ત્યાં તેની સાથે નિયમો પણ હશેજ. સંપ્રદાયના અનુષ્ઠાન વિના જ્ઞાનની સિદ્ધિ નથી અને નિયમોવિના સંપ્રદાય નથી. સંસારનો ઇતિહાસ તપાસતાં કોઈ પણ સમજુ મનુષ્ય તે સમજી શકે છે. આ સિવાય પરંપરાથી જે નિયમ ચાલ્યા આવ્યા છે અને હજારો બલ્કે લાખો મનુષ્યો જેનું પાલન કરે છે, તે નિયમોને એક પ્રકારની સ્થિરતા અને પૂજ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. એકાદશી-વ્રત કરનારા ભક્તોનો સમુદાય કોઈ દેવમંદિરમાં હરિ-કીર્તનને માટે એકત્ર થયો હોય અને ત્યાં કોઈ અભિમાની માણુસ પાન ચાવતો આવીને બેસી જાય, તો એ વાત પેલા ભક્તસમાજને પ્રિય લાગતી નથી. સિતારના બધા તાર જ્યારે એક સૂરમાં આવે છે ત્યારે જે આનંદ આવે છે, તેજ આનંદ [illegible] આંતરસ્વ[illegible]માં મળી જવાથી [illegible] સમાજમાં [illegible] વિરુદ્ધ [illegible] આનંદથી વંચિત

રહે છે. એમાં તેનેજ નુકશાન થાય છે. સમાજના નિયમ સમાજમાં મળી જવાના આનંદને માટે–અર્થાત્ સ્વહિત-સાધનને માટેજ પાલન કરવામાં આવે છે. એકાદશી વ્રત માત્ર શરીરને હલકું કરવા અથવા આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાને માટેજ પાળવામાં નથી આવતું. એ તો માત્ર દેહબુદ્ધિવાળાઓનીજ દૃષ્ટિ છે. આ મહાવ્રત ભગવત્પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવા માટે પરમાર્થદૃષ્ટિથી કરવામાં આવે છે. આજે એકાદશી છે, વળી વ્રત કરવાનું છે, રાત્રે હરિ-કીર્તનનો આનંદ લેવાનો છે, એવી ભાવનાજ અત્યંત મહત્ત્વની છે અને ત્યાંથીજ ચિત્તશુદ્ધિની શરૂઆત થાય છે. ગંગાસ્નાન, નિરાહાર અથવા અલ્પ ફલાહાર, ભક્તોનો સમાગમ, હરિપ્રેમીઓનું મિલન; કરતાલ, મૃદંગ, વીણા વગેરે વાદ્યોના મધુર ધ્વનિ, નામસંકીર્તન, ભગવત્કથાલાપ વગેરે સઘળા લાભો એકાદશી વ્રત કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઓછામાં ઓછું એટલા વખત માટે તો પ્રાપંચિક સુખદુઃખ ભૂલી જવાય છે અને ભગવાનના આનંદમાં ચિત્ત રમવા લાગે છે. આ એક દિવસનો અનુભવ દૃઢ કરવા માટે નિત્યના નિયમોનું પાલન કરવા તરફ પણ ધ્યાન જાય છે અને જ્યારે એ નિત્યાભ્યાસ સ્વાભાવિક થઇ જાય છે, ત્યારે સાચો પરમાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. ઘણાઓનો એવો અનુભવ છે. તુકારામે પોતાનો જે પહેલો અભ્યાસ બતાવ્યો કે ' આરંભમાં હું એકાદશીએ હરિ-કીર્તન કરવા લાગ્યો તેનું આજ મૂળ બીજ છે. '

૭–વારકરી સંતોનો સમાગમ

એકાદશી અને હરિ-કીર્તનનો, વસંત અને આમ્ર-મંજરીની મહેકના જેવો નિત્યનો સંબંધ છે. કીર્તન અને નામસ્મરણના વિષયમાં એક સ્વતંત્ર અધ્યાય હવે પછી આવશે. અહીં તો માત્ર એટલું કહેવું પૂરતું થશે કે, નામ-સંકીર્તનનો સાચો આનંદ સંપ્રદાયને સ્વીકારવાથી પ્રાપ્ત થાય છે ! આ આનંદાનુભવ તુકારામના રોમ રોમમાં ભરાઇ ગયો હતો. તુકારામ કહે છે કે–

માં, શયનમાં, મનમાં સર્વત્ર ગોવિંદ, ગોવિંદ ને ગોવિંદજ છે. લલાટમાં ઊર્ધ્વપુંડ્ર શોભી રહ્યું છે, ગળામાં તુળસીની માળા દીપે છે અને તેમનાથી તો કળિકાળ પણ ભયનો માર્યો થરથર કંપે છે. તુકારામ કહે છે કે, તેમનાં નેત્ર શંખ-ચક્રનોજ શૃંગાર જુએ છે અને મુખમાં નામામૃતરૂપ સાર-રસજ ભરેલો રહે છે."

આષાઢી-કાર્તિકી વારી-યાત્રાનો સમય જ્યારે નજીક આવતો ત્યારે તુકારામ અતિ ઉત્સાહમાં આવી જતા.

આતાં જાવેં પંઢરીસી, દંડવત વિઠોબાસી. ૧
ચંદ્રભાગેચિયા તીરીં આમ્હી નાચોં પંઢરપુરીં. ધ્રુ૦
જેંથેં સંતાંચી દાટણી, તેથેં ઘેઇન પાયવણીં. ૨
તુકા મ્હણે આમ્હી બળી, જીવ દિલા પાયાંતળીં. ૩

અર્થાત્ "હવે ચાલો પંઢરપુર, ત્યાં જઈને શ્રીવિઠ્ઠલને દંડવત્ કરીએ. ચાલો ચંદ્રભાગાને તીરે જઈને નાચ કરીએ. જ્યાં સંતોનો મેળો ભરાયો છે. ત્યાં જઈને તેમની ચરણરજમાં આળોટીએ. તુકારામ કહે છે કે, મેં તો મારા પ્રાણ તેમનાં ચરણોમાં સમર્પણ કરી દીધા છે."

જ્યારે બીજા વારકરીઓ પંઢરપુરની યાત્રામાં તુકારામની સાથે જતા ત્યારે તુકારામ તેમને કહેતા કે-

સ્વલ્પ વાટે ચલા જાઉં, વાચે ગાઉં વિઠ્ઠલ. ૧
તુમ્હી આમ્હી ખેળીમેળી, ગદારોળી આનંદે. ધ્રુ
ધ્વજા કુંચે ગરુડટકે, શૃંગાર નિકે કરોની. ૨
તુકા મ્હણે દ્રિષ્ટિ નીટ, જવળી વાટ વૈકુંઠા. ૩

અર્થાત્ "સુગમ માર્ગે ચાલો, અને મુખેથી વિઠ્ઠલનું નામ લેતા ચાલો. આપણે બધા લંગોટિયા મિત્રો છીએ, શરમ કોની રાખો છો ! આનંદમાં મગ્ન થઈને મોટે મોટે બોલો. હાથમાં ગરુડાંકિત ધ્વજ-પતાકા લઈ હવે અને [illegible] ચાલો. તુકારામ કહે છે કે, વૈકુંઠનો આ જ [illegible] અને નજીકનો રસ્તો છે."

[illegible] દેવદર્શન અને [illegible] કીર્ત-

નનો આનંદ પ્રાપ્ત કરીને તુકારામ કહેતા કે–

પુણ્ય ફળલેં બહુતાં દિવસાં, ભાગ્ય ઉદયાચા ઠસા;
જાલેં સન્મુખ તો કૈસા, સંતચરણ પાવલેં. ૧
આજિ ફિટલેં માઝેં કાંડેં; ભવદુઃખાચેં સાંકડેં;
કોંદાટલેં પુઢેં; પરબ્રહ્મ સાંવળે. ધ્રુ૦
આલિંગનેં સંતાંચિયા, દિવ્ય ઝાલી માઝી કાયા;
મસ્તક હેં પાયાં-વરી ત્યાંચ્યા ઠેવિલેં. ૨

અર્થાત્ "ઘણા સમય પછી પુણ્યનો ઉદય થયો, મારો ભાગ્યોદય થઈ ગયો કે સંતના ચરણોનાં દર્શન થયાં. આજે મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ ગઈ. ભવદુઃખ દૂર થયું. સુંદર-શ્યામ પરબ્રહ્મજ સર્વત્ર જણાવા લાગ્યા છે. સંતોના આ-લિંગનથી મારી કાયા દિવ્ય થઈ ગઈ. તેમનાંજ ચરણોમાં મેં આ મસ્તક મૂકી દીધું છે."

* * * *

જે સંગથી ભગવત્પ્રેમનો ઉદય થાય છે, તેજ સંગ કરવાની ઇચ્છા પણ સ્વાભાવિક રીતેજ વધે છે. 'હંમેશાં સંતોનો સંગ થવાથી મહાન પ્રેમની વૃદ્ધિ થાય છે. (સંત સંગતીં સર્વકાળ થોર પ્રેમાચા સુકાળ.) વારકરી ભક્તો અને સંતો પ્રત્યે તુકારામને એવો પ્રેમ અને આદર હતો તેનાથી તેમને અપૂર્વ ભગવત્પ્રેમનો અનુભવ પણ થતો હતો. તેથી તેમના મુખમાંથી એવા ઉદ્ગાર નીકળતા કે 'જ્યાં સાધુ-સંતોનો મેળો ભરાય છે, ત્યાંજ તુકારામ આ-ળોટે છે.' અથવા 'તુકારામ કહે છે કે સંતોના મેળામાં જઈને તેમનાં ચરણોની રજને વંદન કરીશ.' તુકારામે એક સ્થળે તો એટલેસુધી કહ્યું છે કે, સંતોને બારણે કૂતરા થઈને પડયા રહેવું એ પણ મહાન ભાગ્ય છે, કારણ કે ત્યાં ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ મળે છે અને વળી ભગવાનના ગુણગાન સાંભળવામાં આવે છે.

૮–કીર્તનસુખ

પોતાના જેવી શ્રદ્ધાવાળા સમાનધર્મી' બાંધવો

સંબંધમાં તુકારામના આ ઉદ્ગાર છે. એકજ ઉપાસ્યની ઉપાસના કરનારા ઉપાસકો બંધુપ્રેમથી એકબીજા સાથે સંકળાઈ જાય છે. તેમના ઉપાસ્ય, તેમના આચાર-વિચાર, તેમની ઉપાસનાપદ્ધતિ, તેમના નિત્યનિયમ, આહાર-વિહાર, રુચિ-અરુચિ, ભાવ-સ્વભાવ વિશિષ્ટજ થઇ જાય છે. અને તેમાં સ્વાભાવિક રીતેજ બંધુપ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. વારકરીઓની વાત પણ એવીજ છે. ગામે ગામ વારકરીઓની જે મંડળીઓ છે, તેમને જોતાં જણાશે કે તેઓ ઘણેભાગે રાત્રે, ખાસ કરીને એકાદશી અને ગુરુવાર અથવા સોમવારે એકઠા થઇને ભજન કરે છે. વળી આષાઢી-કાર્તિકીને પ્રસંગે તેઓ મંડળીમાંજ ભજન-કીર્તન કરે છે અને આનંદથી નાચતા-ગાતા પંઢરપુર જાય છે. કેટલાક નિયમનિષ્ઠ વારકરી એવા પણ હોય છે, કે જેઓ દર માસે પંઢરીની વારી કરે છે. મુખ્ય વારી આષાઢી-કાર્તિકીની છે અને સામાન્ય રીતે લોકો એજ વારી કરે છે. કેટલાકો માસિક વારી પણ કરે છે અને કેટલાક આષાઢી-કાર્તિકી સિવાય ચૈત્રની વારી પણ કરે છે. કોઇ પણ માસની સુદ અગીઆરશ દેવતાઓની મનાય છે અને વદ એકાદશીને સંતોની માનવામાં આવે છે, એટલે શુકલ પક્ષની સઘળી વારીઓ પંઢરપુરની હોય છે. આ પ્રમાણે ઘણા નિયમવાળા વારકરીઓના મેળામાંજ તુકારામનું જીવન વીત્યું. આ કારણે વારકરીઓની સાથે તેઓ પણ વારકરીઓનાજ રસ્તે ચાલ્યા. વારકરીઓનું મુખ્ય સાધન ભજન-કીર્તન છે. ઉંચ-નીચ, બ્રાહ્મણ-ચાંડાળ, પુણ્યવાન-પાપી—સઘળા સંસારને અધીન હોવાથી ભગવાનની આગળ દીન-હીનજ હોય છે. કીર્તનનો અધિકાર સૌ કોઇને છે.

દીન આણિ દુર્બળાંશી, ગુજરાથી હરિ-કથા.

અર્થાત્ દીન અને દુર્બળોને માટે હરિ-કથા એજ [illegible] આધાર છે.

કીર્તન ચાંગ કીર્તન ચાંગ, હોય અંગ હરિરૂપ. ૧
પ્રેમછંદે નાચે ડોલે, હારપલા દેહભાવ. ૨

"કીર્તન બહુ ઉત્તમ વસ્તુ છે. એનાથી શરીર હરિ-રૂપ થઈ જાય છે. પ્રેમના છંદે નાચો-ડોલો એનાથી દેહ-ભાવ મટી જશે."

કીર્તનાનંદમાં મગ્ન થનાર કોઇ પણ ભક્તને તુકારામ-ની માફક આવોજ અનુભવ થયા કરે છે. કીર્તન કરનાર પોતે તરી જાય છે અને બીજાઓને પણ તારે છે. ભક્ત ભગવત્કીર્તિ ગાય છે, તેથી ભક્તવત્સલ ભગવાન તેની આગળ-પાછળ તેનાં બંધનોને કાપતા કાપતા ફર્યા કરે છે. કીર્તનનું રહસ્ય નીચે લખેલા અભંગમાં તુકારામે ઘણું-જ સરસ રીતે બતાવ્યું છે—

કથા ત્રિવેણીસંગમ, દેવભક્ત આણિ નામ;
તેથીંચે ઉત્તમ, ચરણ-રેણુ વંદિતાં. ૧
જગતી દોષાંચે ડોંગર શુદ્ધ હોતી નારી નર;
ગાતી એકતી સાદર, જે પવિત્ર હરિકથા. ૨

* * * *

હરિકીર્તનમાં ભગવાન, ભક્ત અને નામનો ત્રિવેણી-સંગમ થાય છે. કીર્તનમાં ભગવદ્ગુણ ગાવામાં આવે છે, નામનો જયઘોષ થાય છે અને અનાયાસે ભક્તજનોનો સમાગમ થાય છે. કથારૂપી પ્રયાગમાં આ ત્રણે લાભ થાય છે. એમાંનો પ્રત્યેક લાભ અમૂલ્ય છે. જ્યાં એ ત્રણે લાભ એકસાથે અનાયાસેજ પ્રાપ્ત થાય છે, તે હરિકથામાં જોડાઇને તેને આદરપૂર્વક સાંભળનાર નર-નારી જો અનાયાસેજ તરી જાય તો એમાં આશ્ચર્યજ શું છે! હરિકથા પવિત્ર છે અને તેને ગાનાર પવિત્રતાપૂર્વક ગાતા હોય તથા સાંભળનારા પવિત્રતાપૂર્વક સાંભળે તો પછી એવા હરિ-કીર્તન કરતાં આત્મોદ્ધાર અને લોકશિક્ષણનું બીજું વિશેષ સાધન કયું હોઇ શકે? પ્રેમી ભક્તો પ્રેમથી જ્યાં હરિ-ગુણનું ગાન કરે છે, ત્યાંજ ભગવાન રહે છે. ભગવાન પોતે કહે છે કે—

नाहं वसामि वैकुण्ठे योगिनां हृदये न च।
मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद॥

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે કીર્તનભક્તિના આનંદનું બહુજ સુંદર વર્ણન કર્યું છે કે (જ્ઞાનેશ્વરી અ૦ ૯-૧૯૭-૨૧૧) "કીર્તનના નટનૃત્યમાં પ્રાયશ્ચિત્તોના (અથવા ઘણે ભાગે ચિત્તોના) સઘળા વ્યવહાર નાશ પામે છે. યમ-દમાદિ યોગસાધન અથવા તીર્થયાત્રાદિ, જીવોનાં પાપ ધોઈ નાખે છે ખરાં, પરંતુ કીર્તનરંગમાં રંગાયેલા પ્રભુપ્રેમીઓનાં તો કોઈ પાપજ રહેતાં નથી. કીર્તનથી સંસારનું દુઃખ દૂર થાય છે. કીર્તન સંસારની ચારે બાજુ આનંદની ભીંત ઉભી કરી દે છે અને સમસ્ત સંસાર મહાસુખથી ભરાઈ જાય છે. કીર્તનથી વિશ્વ સ્વચ્છ—પવિત્ર થાય છે અને પૃથ્વી પર વૈકુંઠ આવે છે." એમ કહીને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ભગવાનની ઉપર કહેલી ઉક્તિનું રહસ્ય પોતાની વાણીથી દર્શાવે છે કે—

તો મી વૈકુંઠી નસે, વેળ એક ભાનુ બિંબીં હીન દિસે.
વરી યોગિયાંચીં હી માનસેં, ઉમરડાતિ જાય. ૨૦૭
પરી તયાંપાશીં પાંડવા, મી હરપલા ગિંવસાલા.
જેથ નામ ઘોષ બરવા, કરિતી માઝા. ૨૦૮

અર્થાત્ "હું હમેશાં વૈકુંઠમાં, સૂર્યમંડળમાં અથવા યોગીજનોનાં મનની ગહન કુંજોમાં રહું છું; પરંતુ એમ બને કે કોઈ વાર એ ત્રણે સ્થાનોમાંથી એકેયમાં હું ન મળું. પરંતુ હા, મારા ભક્તો જ્યાં પ્રેમથી મારું નામ-સંકીર્તન કરે છે, ત્યાં તો હું રહું છુંજ—હું બીજે ક્યાંય ન મળું તો મને ત્યાંજ શોધો." આ મધુર ઓવીઓમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ઉપરના શ્લોકનો અનુવાદજ કર્યો છે. તુકારામે પણ કહ્યું છે કે—

માઝે ભક્ત ગાતી જેથેં, નારદા મી ઉભા તેથેં. ૧

"નારદ! મારા ભક્તો જ્યાં ગાન કરે છે, ત્યાં હું
[illegible]

તાત્પર્ય કે, કીર્તનમાં ભગવાન, ભક્ત અને નામનો સંગમ થાય છે, અને એવી કીર્તનમાં નાનામોટા બધા અનાયાસે એવું અપાર ભક્તિસુખ મેળવે છે કે તે લોકોને પ્રમાણ પણ લલચાય છે. તુકારામને પહેલાં કીર્તન સાંભળવાનો રંગ લાગ્યો, તે પછી કીર્તન કરવાની ઈચ્છા થઈ અને પછી આ કીર્તનભક્તિનો પરમ ઉત્કર્ષ થયો.

"સાંડની કીર્તન ન કરી આણિક કાજ,
નાચેન નિર્લજ્જ તુઝ્યા રંગી."

અર્થાત્ 'તારું કીર્તન તજીને હું બીજું કોઈ કામ નહીં કરું. લાજ છોડીને તારા રંગમાં નાચીશ.' કીર્તનમાં, બલ્કે એમ કહો કે પરમાર્થમાં જ્યારે પ્રથમ પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે શરમ વળી અગવડકતી થાય છે, પરંતુ જ્યારે સાધક કીર્તનના રંગમાં રંગાઈ જાય છે, ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારની લોકલાજ રાખ્યા સિવાય કીર્તનનો અભ્ય આપોઆપજ થઈ જાય છે.

૯–કીર્તનના નિયમ

આ પ્રમાણે કીર્તન શ્રોતા–વક્તા સૌ કોઈને હરિના માર્ગે લઈ જવાનું મુખ્ય સાધન હોવાથી એ આવશ્યક છે કે, તેમાં નિયમ–મર્યાદા પણ હોય. વારકરીઓમાં આ મર્યાદા પહેલેથીજ હતી, છતાં આ મર્યાદાનું સ્વરૂપ તુકાના વચનોથીજ જાણી લેવું વધારે સુગમ થશે. 'કથાકાળની મર્યાદા' વાળા અભંગમાં તેમણે કીર્તનના મુખ્ય નિયમો બતાવ્યા છે. (૧) સપ્રેમ અંતઃકરણથી, જે કોઈ તાલ–વાદ્ય–ગીત–નૃત્યની મદદથી ભગવાનનાં નામ અને ગુણ ગાય છે, તેને ભગવદ્રૂપજ માનવો જોઈએ અને તેને નમ્રતાપૂર્વક વંદન કરવું જોઇએ. (૨) કથા ચાલતી હોય, ત્યાંસુધી નિયમપૂર્વક સ્વસ્થ બેસવું, કથામાં બેસી આળસને વશ થઈ બગાસાં ન ખાવાં, આમતેમ વાંકા વળીને કે ઊંધા પગે ન બેસવું, પાન ચાવતાં ચાવતાં કથામાં ન જવું. મોં સ્વચ્છ કરીને કથામાં બેસવું

ચિત્ત પરોવવું, કીર્તનસમયે બીજી વાતો ન કરવી, માનની ઇચ્છા ન રાખવી, પોતાનું મોટાપણું ન બતાવવું, કિંમતી વસ્ત્રો પહેરીને પછી તેને ક્યાંક ધૂળ ન લાગે એવી ચિંતામાં એ કપડાંનેજ સાચવવામાં લાગ્યા ન રહેવું, મોટાઓની અવગણા કરીને નાનાઓએ આગળ ન બેસવું, ઉચ્ચ સ્થાને બેસીને કીર્તન કરનારને હલકો ન માનવો. આ નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ. (૩) કોઇના દોષો તરફ ધ્યાન ન આપવું. આ પ્રમાણે કીર્તન તેમજ કીર્તનકારની મર્યાદા સાચવીને દેહ–બુદ્ધિને મનમાં આવવા દેવી નહિ. આ નિયમો શ્રોતાઓ માટે થયા. તે ઉપરાંત વક્તાને માટે પણ તેમણે નિયમો બતાવ્યા છે. વકતાનું સન્માન ભારે છે. 'સૌથી પહેલાં વકતાનું સન્માન કરવું.' અર્થાત્ શ્રોતાઓ-માં જો કોઇ યોગી, યતિ વગેરે હોય તો પણ ચંદન અને અક્ષત વગેરેથી પહેલાં વકતાનુંજ પૂજન થવું જોઇએ. વકતાનું માન જેટલું મોટું છે, તેમ તેના ઉપર જવાબદારી પણ તેટલીજ મોટી છે. પહેલી વાત એ છે કે, કીર્તનકારે નિરપેક્ષપણે કીર્તન કરવું જોઇએ. કશાની પણ આશા રાખવી નહિ. ધન કે માન કશાની પણ ઇચ્છા ન કરવી. કીર્તનની કિંમત ન લેવી. માર્ગવ્યય (વાટખર્ચી) પણ ન લેવી. હરિકથા કરીને જે પોતાનું પેટ ભરે છે, તેને તુકારામે ચાંડાળ કહ્યો છે. 'કીર્તનાચ્યા વિક્રા તેં માતેચેં ગમન' (કીર્તનનો વિક્રય કરવો તે માતૃગમન જેવું છે.)

કન્યા, ગાય અને હરિકથાને જે વેચે છે તેજ ખરો ચાંડાલ છે. હરિ–ગુરુ–કીર્તિ હરિના દાસોની માતા છે, તેને વેચનાર એ હરામખોર અને નરકપાત્ર છે.

'કથા કરીને જે દ્રવ્યની લેવડદેવડ કરે છે તેની તો [illegible] છે અને તેનો નરકમાં વાસ થાય છે.' કીર્તન-[illegible] નહિ. તુકા-[illegible] [illegible]

મુંજ દાન છે.' એમ માનીને તેને ભગવાનનાજ ગુણગાન-માં જોડી દેવી. ભગવાનને મોટા અવાજ અને આડા અવળા આલાપ પસંદ નથી. તે તો ભાવના ભૂખ્યા છે.

ના ઇકાવે કાંનિ તથાચે તે બોલ,
ભક્તીવીણ ફોલ જ્ઞાન સાંગે. ૧
વાખાણી અદ્વૈત ભક્તિભાવેંવિણ,
દુઃખ પાવે શીણ શ્રોતાવક્તા. ૨

અર્થાત્ ભક્તિ વિના જે વ્યર્થ જ્ઞાન બતાવે છે, તેની વાતોને સાંભળવીજ નહિ. ભાવભક્તિ વિના જે અદ્વૈતની સ્તુતિ કરે છે, તેનાથી શ્રોતા-વક્તા દુઃખજ પામે છે.

જ્ઞાનભક્તિનું વર્ણન કરવું, પરંતુ ભગવદ્ભાવ જતો રહે તેવી વાત ન કહેવી. એકનાથ મહારાજે પણ "સગુણ ચરિત્રેં પરમ પવિત્રેં હરિચીં વર્ણાવીં'." આ પદમાં એજ વાત કહેલી છે. 'વાણી એવી નીકળે કે હરિની મૂર્તિ અને હરિનો પ્રેમ ચિત્તમાં ચોંટી જાય, વૈરાગ્યનાં સાધન બતાવે, ભક્તિ અને પ્રેમ સિવાય બીજી નકામી વાતો કથામાં ન કહે, સતત અને એકધારું ભજન, અખંડ સ્મરણ હાથ વડે તાલ દઇને ગાય-વગાડે, કીર્તન કરતાંકરતાં હૃદય ખોલીને કીર્તન કરે, કંઈ પણ છુપાવી ન રાખે, કીર્તન કરવા ઉભો થઇને જે કોઈ પોતાનો જીવ ચોરે તેના પાપને કોણ માપી શકે? કીર્તન ચાલતું હોય, અને વચમાંજ કોઈ ઉઠીને ચાલતો થાય, કથાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે, નિદ્રાને વશ થાય અને જાગરણથી ભાગે', તે અધમ છે. તાત્પર્ય કે, શ્રોતા-વક્તા કીર્તનની મર્યાદાનું પાલન કરે અને જેટલી ઇચ્છા હોય તેટલો હરિપ્રેમનો આનંદ લૂંટે.

૧૦–સાધનોનો પ્રાણ–સદ્ભાવ

પંઢરીની વારી, એકાદશી વ્રત, સત્સમાગમ, નામ-સંકીર્તન વગેરે સાધનોનો રંગ લગાડનારી જે અગત્યની બાબત છે તે શુભેચ્છા અથવા સદ્ભાવ છે. ભાવ હોય-

શુદ્ધ ભાવ હોય તોજ સાધન સફળ થાય છે; નહિ તો એજ સાધન તથા એવાં બીજાં સાધન પણ માન અને દંભનું કારણ બને છે. ગીતામાં સ્વયં ભગવાને કહ્યું છે કે, જે શ્રદ્ધાવાન હશે, તેનેજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે અને ભાવ હશે તોજ ભગવાન મળશે. વળી સંતોએ સ્થળે સ્થળે કહ્યું છે કે, ભાવ એજ ભગવાન છે. જ્યાંથી ઉદ્ગમ થાય છે તે ઝરણુ અંતઃકરણના અંતર્ભાવથી ભરપૂર હોય તોજ સાધન સફળ થાય છે. પંઢરપુર, ચંદ્રભાગા, પુંડરીક, સાધુ-સંત, દેવ-પ્રતિમા, કરતાલ, વીણા, વ્રત, જપ, તપ-એ બધાં ઉત્તમ અને પાવનકારી સાધન છે, પરંતુ જે સાધના ઇચ્છો, તેમાં પોતાના સાધનની બાબતમાં નિર્મળ બુદ્ધિ હોવી જોઇએ, કે જેથી સાધનજ સાધ્યની પ્રાપ્તિ કરાવી દે. બીજું તો શું, સાધનના વિષયમાં જો સૌથી શ્રેષ્ઠ સદ્ભાવ હોય તો સાધનજ સાધ્ય બની જાય છે, સાધ્ય-સાધનની એકતા પ્રત્યક્ષ થઇ જાય છે. બાહ્યોપચારથી ભગવાન પ્રસન્ન થતા નથી. 'બાહ્યોપચાર વડે હું કોઇના ધ્યાનમાં નથી ઉતરતો.' (જ્ઞાનેશ્વરી અ. ૯-૩૭) માગી આણેલો ભાવ ટકતો નથી, તે તો કેવળ બાહ્યાડંબર છે. 'નટનાટ્યનો બધો વેશ રચ્યો' એથી હૃદયસ્થ નારાયણ ઠગાતા નથી. ભાવ જેટલો અકૃત્રિમ, સ્વાભાવિક અને શુદ્ધ હોય તેટલાજ ભગવાન પ્રગટ છે. સાધન નકામાં નથી. સાધનોથી ભાવ બળવાન બને છે એ સાચી વાત, પરંતુ નિર્મળ ભાવ એજ સાધનવનની વસંત છે. ભાવ એજ ભગવાનનું માગણું છે, પૂર્વ સુકૃતિનું ફળ છે, મૂર્તિનું મુખ્યબળ છે. જ્યાં ભાવનાં નેત્ર ઉઘડ્યાં કે તરતજ સમસ્ત વિશ્વ નિરાળુંજ દેખાવા લાગે છે. ભગવાન [illegible] હોય છે, પરંતુ જો બુદ્ધિ- [illegible]

થવા માટે ભાવ બહુ જરૂરી છે. ચિત્ત જો ભગવચ્ચિંતનમાં રંગાઈ જાય, તો તે ચિત્તજ ચૈતન્ય બની જાય છે. પરંતુ ક્યારે? ચિત્ત શુદ્ધ ભાવથી રંગાઇ જાય ત્યારેજ.

ભાવ તૈસેં ફળ, ન ચલે દેવા પાશીં બળ. ૧

અર્થાત્ "જેવો ભાવ તેવું ફળ. ભગવાનની આગળ બીજું કોઇ બળ ચાલી શકતું નથી."

* * * *

ભાવાપુઢેં બળ, નાહીં કોણાચેં સબળ. ૧
કરી દેવા વરી સત્તા, કોણ ત્યાહૂની પરતા. ૨

"ભાવના જેવું કોઈ પણ પ્રબળ નથી. જેનું દેવના ઉપર શાસન ચાલે છે, તેનાથી બીજું કોણ મોટું છે?"

* * * *

સીડી અને દેવપ્રતિમા બન્ને પથ્થરનાંજ હોય છે, પરંતુ એક ઉપર આપણે પગ મૂકીએ છીએ, ત્યારે બીજાની પૂજા કરીએ છીએ. નળનું પણ પાણી છે અને ગંગાજળ એ પણ પાણીજ છે, પરંતુ ભાવથીજ પ્રતિમાને દેવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ભાવથીજ ગંગાજળને તીર્થત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. જેનામાં આવી ભાવના છે, તેનીજ પાસે ભગવાન છે. ભાવજ ભગવાન છે. "વિશ્વાસાચી ધન્ય જાતી તેથેં વસ્તી દેવાચી." (વિશ્વાસની જાતિ ધન્ય છે, ત્યાંજ ભગવાનનો નિવાસ છે.) આમાં સંદેહજ શો છે! સંદેહ,
કુતર્ક અને સંકલ્પ-વિ ... એજ મહાપાપ છે, અને ભાવ
એજ મહાપુણ્ય છે ... ળ ભાવનો તુકારામના
ચિત્તમાં ઉદય ... માં સાધન સફળ થયાં.
તેમણે પોતેજ ... યું છે કે-"લાગલા ઝરા
અખંડ આહે ... ગાલેં અંતર." (અખં
પ્રવાહ વહી ... કહે છે કે અંતરજ મ
યક થયું.) ... "વાળા મધુર
તે ... કેટલી

તેનું વર્ણન કર્યું છેઃ—

> ગંગા નવ્હે જળ, વૃક્ષ નવ્હે વડપિંપળ.
> તુળશી રુદ્રાક્ષ નવ્હે માળા, શ્રેષ્ઠ તનૂદેવાચિયા.

"ગંગાજળ જળ નથી,* વડ કે પીપળો વૃક્ષ નથી,× તુલસી ને રુદ્રાક્ષ એ માળા નથી; પરંતુ તે બધાં તો ભગવાનનાં શ્રેષ્ઠ શરીરજ છે." તેજ પ્રમાણે સાધુ–સંતો માત્ર સામાન્ય જનો નથી, લિંગાદિ દેવપ્રતિમાઓ માત્ર પથ્થર નથી, ગરુડ કેવળ પક્ષી નથી, નંદિકેશ્વર માત્ર સાંઢજ નથી, વરાહ સુવર નથી, લક્ષ્મી કેવળ સ્ત્રી નથી, રામરસ ફક્ત રેત નથી, હીરા કાંકરા નથી, દ્વારામતી–દ્વારકા નામનું ગામજ નથી; પરંતુ એ બધાં તો પાવનકારી છે. કેમકે એ સર્વનાં દર્શન–સેવનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. 'કૃષ્ણ ભોગી નથી, શંકર જોગી નથી.' પરંતુ તુકારામ ! આપને આવો વિમળ ભાવ ક્યાંથી મળ્યો ? તો "તુકારામ કહે છે કે પાંડુરંગ પાસેથી આ પ્રસાદ મળ્યો." ભગવાન શ્રીવિઠ્ઠલદેવના કૃપાપ્રસાદથી તુકારામને આ શુદ્ધ ભાવની પ્રાપ્તિ થઇ અને તેથી તેમનાં સઘળાં સાધન સફળ થયાં. આ ભાવથી તેમને ભગવાન મળ્યા. "તુકા મ્હણે હોતા ઠેવા, તો યા ભાવા સાંપડલા." (તુકારામ કહે છે કે, ભંડાર ભરી રાખેલો હતો, તેમાંથી આ ભાવ મળી ગયો.) અર્થાત આ ભાવે મને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવી દીધું. ભાવ ન હોય તો સાધન વ્યર્થ છે. "તીર્થજળને જે જળ માને છે, પ્રતિમામાં જે પથ્થર જુએ છે, સંતોને જે મનુષ્ય માને છે તે અધમ છે." તુકારામ સ્પષ્ટજ કહે છે કે–આવા લોકો જે કોઇ સાધન કરે છે, તે સાધનો 'વંધ્યા-[illegible]' નકામાં થાય છે. તાત્પર્ય કે, બધાં સાધ-

* स्रोतसामस्मि जाह्नवी (गीता १०-३१)
× अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम् (गीता १०-२६)
[illegible] (જ્ઞાનેશ્વરી અ૦ ૧૦–[illegible])

તેનું સાધન સાધ્ય-સાધન વિષે અનુભવ જેવું છે. એટલે સુધી કે સઘળાં સાધન તુકારામના અભંગોમાં આવી ગયાં અને સાથે તેમણે પરોપકારવ્રત કરેલાં હોયં. તેમણે આ વાત આત્મનિવેદનમાંજ બતાવી દીધી છે કે "જે કંઈ બની શક્યું તે શરીરને કષ્ટ આપીને ઉપકાર કર્યો." હવે તેમણે પરોપકાર કેવી રીતે કર્યો તે જોઈએ.

૧૧–પરોપકારનું વ્રત

શારીરિક કષ્ટ વેઠીને જે ઉપકાર થઇ શકતો તે કરવામાં તુકારામ તત્પર રહેતા. કોઈ ખેતરની રખવાળી કરવાનું કામ કહે તો તેઓ ખેતરની રખવાળી કરતા; કોઈ બોજો ઉપાડવાનું કહેતું તો ગમે તેટલો ભારે બોજો હોય તો પણ તેઓ તે ઉપાડીને પહોંચાડી આવતા; અને કોઈ ઘોડાને ખરેરો કરવાનું કહેતું તો તેઓ ઘોડાને ખરેરો પણ કરતા. મતલબ કે, જે કોઈ જે પણ કામ બતાવતું તે તુકારામ પ્રસન્નચિત્ત કરતા હતા. મફતનો નોકર મળતો હોય તો તે કોને ન ગમે? એથી કરીને તુકારામ સૌ કોઈને પ્રિય થઇ પડયા. વળી તેઓ સર્વ પ્રાણીમાત્રને નારાયણની મૂર્તિરૂપજ સમજતા અને જે કંઇ કામ કરતા તેને નારાયણનીજ સેવા સમજીને કરતા હતા. માનવી નામ-રૂપનું ભાન ધીરેધીરે ભૂલાતું ગયું અને 'કામ બતાવનારનો ધ્વનિ અંતર્યામી નારાયણનોજ છે' એવું ભાન રહી ગયું. ધ્વનિ સાંભળતાંજ જે સ્થાનમાંથી તે ધ્વનિ નીકળતો લાગે તેજ મૂળસ્થાન ઉપર તેમની દૃષ્ટિ સ્થિર થવા લાગી, નામરૂપને જોતાંજ નામરૂપાતીત ઉપર તેમનું ધ્યાન સ્થિર થવા લાગ્યું. આ સાતમી દાસ્યભક્તિ કહેવાય છે. આ દાસ્યભક્તિનો મર્મ દેહના લોકો અથવા કુટુંબીઓએ ન જાણ્યો હોય, પરંતુ જ્ઞાતા જ્યાંથી પ્રગટ થાય છે, ત્યાં તો તે પહોંચીજ ગયો. આ લોકસેવા લોકોની સમજણમાં ન આવી હોય તો ભલે, પણ લોકેશે તો સમજીજ લીધી. તુકારામને વેઠે પકડનારા લોકોને કદાચ ભાન નહિ હોય કે આવા પુરુષ પાસે બહુ

કામ લેવું સારૂં નહિ, પરંતુ તુકારામ તો જાણુતા હતા કે ભૂતસેવા—લોકસેવા, વિષમભાવ તજીને નિષ્કામ કર્મ કરવાનું અલૌકિક સાધન છે. ભૂતસેવા ભૂતમાત્રમાં હરિનાં દર્શન કરવાનું શીખવે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ભૂતમાત્રમાં જ્યારે હરિનાં દર્શન થવા લાગે છે, ત્યારે નિષ્કામ અને સાચી લોકસેવા થઇ શકે છે. અસ્તુ. સંત તુકારામ ઘરના કામકાજ તરફ કંઇ ધ્યાન ન આપતાં આખા ગામનાં લોકને નાનાંમોટાં સૌ કામ કરી આપતા એ વાતનું જીજાબાઇને ઘણું દુઃખ હતું. આથી જીજાબાઇને બહુ લાગી આવતું. અને તેમનો પક્ષ લઇને કોઇ કહી પણ શકે કે એ બરાબર વાત છે, આખા ગામનું કામ તુકારામ કરતા હતા તો ઘરનું કામ કરવામાં તેમનું શું બગડી જતું હતું? આનો ઉત્તર એ છે કે, ઘરનું કામ તો આપણે બધા આખો વખત કરતાજ રહીએ છીએ, પરંતુ પોતાનીજ પસંદગી અને મહત્ત્વની વાત હોવાથી તે ખરી રીતે તો સ્વસેવાજ છે. પરોપકાર તો તેનેજ કહેવાય, કે જેમાં દેહ-દૃષ્ટિથી જેમની સાથે આપણો કંઈજ સંબંધ ન હોય તેનો ઉપકાર કરી શકાય; અને ઉપકાર પણ ક્યારે થાય છે? જ્યારે પ્રતિફળની, કેવળ સ્તુતિ કે આશીર્વાદની પણ ઈચ્છા ન કરીને મન, વચન અને વાણીવડે માત્ર ભગવત્પ્રીત્યર્થેજ તે કાર્ય કરીએ. આવા પરોપકાર અને લોકસેવાથી અનેક લાભ થાય છે. એક તો નિષ્કામ કર્મ કરવાનો અભ્યાસ થાય છે અને બીજું આત્મભાવનો વિકાસ થાય છે. વળી તેથી એવી પ્રતીતિ થવા લાગે છે કે આત્મારામ આ સાડા-ત્રણ હાથના દેહની અંદરજ પુરાઈ રહેલા નથી—અર્થાત ત્રીજું, દેહનું મમત્વ નષ્ટ થતું જાય છે અને ચોથું સર્વા-[illegible]

નોજ નિર્દેશ કરી દીધો છે. 'ભાવેં ગાવેં ગીત' (ભાવથી
ગીત ગાવાં) આ અભંગમાં તુકારામ કહે છે કે—

'જરિ વ્હાવા તુજ દેવ, તરિ હા સુલભ ઉપાવ.'

'જો તું ભગવાનને ઇચ્છતો હોય તો આ સુલભ
ઉપાય છે.' કયો?—

'કરી મસ્તકા ઘાસ કરી પર ઉપકાર

'તુકારામ કહે છે કે યથાશક્તિ પરોપકાર કર્યા કરો.'

આ રીતે ભગવત્પ્રાપ્તિના ઉપાયોમાં તુકારામે પરો-
પકારને પણ સમાવ્યો છે. આ અભંગમાં એજ બતાવે
છે કે ભગવત્પ્રાપ્તિનો સુલભ ઉપાય એજ છે કે ચિત્ત શુદ્ધ–
અર્થાત્ નિર્વિષય કરીને ભાવપૂર્વક ભગવાનનાં ગીત ગાવ:
બીજાઓના ગુણદોષ ન સાંભળવા, મનમાં પણ ન લાવવા
સંતોનાં ચરણોની સેવા કરવી, સૌની સાથે વિનમ્ર રહેવુ
અને થોડો ઘણો જે કંઇ બની શકે તે ઉપકાર કરવો.
આ સુલભ ઉપાય તુકારામે પોતે કૃતાર્થ થયા પછી લોકોને
બતાવ્યો છે–અર્થાત્ સાધનકાળમાં તેમણે આ ઉપાયનું
અવલંબન કર્યું હતું. પરોપકાર કરતાંકરતાં દેહભાવ ટળી
જાય છે અને પ્રાણીમાત્રમાં ભગવદ્ભાવ ઉદય પામે છે,
હૃદય વિશાળ થાય છે અને પોતાનો અને પારકાનો ભાવ
લુપ્ત થાય છે તથા 'અંદર હરિ બાહર હરિ'ના અનુભવનો
દિવ્ય આનંદ અનુભવાય છે. 'ભૂતીં ભગવન્ત, હા તો
જાણુતો સંકેત' ભૂતમાત્રમાં ભગવાન છે' એજ સંકેત
તુકારામ જાણતા હતા. 'ભૂતમાત્રમાં ભગવદ્ભાવ' રાખવાથી
'મારા–તારા'નો વિકાર નાશ પામી જાય છે. અને 'અદ્વૈતનું
જે ધામ છે' તે 'એક નિરંજન'નો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય
છે. 'ભૂતાંચિયે નાંદે–છવીં, ગોસાવીચ સકળાં.' (સર્વ
ભૂતોના છવોમાં ભગવાનજ વિરાજમાન છે.) પરોપકારથી
એ ગોસાંઇની–ભગવાનનીજ ઉત્તમ સેવા થાય છે. ભૂતોનો
ઉપકાર એજ ભૂતાત્માનું પૂજન–અર્ચન છે. તુકારામે શરી-
રથી કષ્ટ વેઠીને જે પરોપકાર કર્યો તે ભૂતપતિનીજ સેવા

કરી અને પરોપકારનો જે આટલો મહિમા છે, તે એટલા
માટેજ છે. તુકારામ કહે છે કે—

ભૂતીં દેવ મ્હણોનિ ભેટતો યા જના,
નાહીં હેં ભાવના નરનારી. ૧
જાણે ભાવ પાંડુરંગ, અંતરીંચા,
નલગે ધાવા સાચા પરિહાર. ૨

અર્થાત્—'ભૂતમાત્રમાં ભગવાન વિરાજે છે, તેથી હું એ લોકોને મળું છું, નરનારી સમજીને નહિ. હૃદયનો ભાવ ભગવાન જાણે છે, તેમને જણાવવું પડતું નથી.''

૧૨—પરોપકારના પ્રકાર

હવે તુકારામ કેવા પરોપકાર કરતા તે જોઇએ. એ-માંથી થોડાકનું વર્ણન મહીપતિ બુવાએ (ભક્તલીલામૃત અ૦ ૩૧ માં) કર્યું છે. રસ્તે ચાલતાં કોઈ મુસાફર માથે ભાર લઈને જતો મળે તો તેઓ તેનો બોજો પોતાના શિર પર ઉપાડી લેતા ને થોડીવાર તેને વિશ્રામ આપતા; વર-સાદમાં કોઈ ભીંજાઇ ગયેલું મળે તો તેને પહેરવા-ઓઢ-વાનું વસ્ત્ર આપતા, બેસવામાટે સ્થાન આપતા; યાત્રીઓના પગ ચાલતાંચાલતાં સૂજી જાય અને તેમના ઉપર તેમની નજર પડે તો તેઓ ગરમ પાણીથી તેમને શેક કરતા, ગાય કે બળદ દુર્બળ થઈ જવાથી કામ ન આપી શકે અને તેથી કોઈ ગૃહસ્થ તેને કાઢી મૂકે તો તેઓ તેને દાણો-પાણી ખવડાવતા, કીડીઓનાં દર આગળ આંટ વેરતા, મન-થી પણ કદી કોઇની હિંસા કરતા નહિ. ચાલતાં ચાલતાં ક્યાંક પગ તળે નાના જીવ કચરાઈ ન જાય તેથી 'કારુ-ણ્યા માજી પાઉલેં લપવૂન' (કારુણ્યમાં પોતાના પગોને સંકોચીને) ચાલ્યા કરતા. કીર્તન ચાલતું હોય અને ગર-મીથી કોઈ હેરાન થતા હોય તો કીર્તન કરતાં કરતાં [illegible] નદીએ [illegible] [illegible]

ઘેર પહોંચાડી દેતા; કોઈ ચાકર બિમાર પડી ગયો હોય તો તેને ઉપાડીને તેઓ કોઈ દેવાલયમાં લઈ જતા અને તેની સારવાર કરાવતા; તેઓ મનુષ્ય અને પશુ-પક્ષીમાં કોઈ જાતનો ભેદભાવ રાખતા નહિ, નાના મોટા બધાનાં શરીરોને નારાયણનાં શરીર સમજતા હતા; તન-મન-વચનથી અને પાસે ધન હોય તો ધનથી પણ ગમે તેનું કામ કરતા. શ્રીમદ્‌ભાગવતના જડભરતની પેઠે ગમે તેની મહેનત કરવામાં-કષ્ટ ઉઠાવવામાં તેઓ પાછા પડતા નહિ. આવા વર્તનથી તુકારામ સૌ કોઈને અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યા-કોઈ એવું ન રહ્યું કે જેને તુકારામ પ્રિય ન હોય. તુકાજીનું આ અતિનમ્રપણું જોઈ મંબાજી ગુસાંઈને ઈર્ષ્યાગ્નિ બાળવા લાગ્યો અને તેમણે તુકારામને ખૂબ દુઃખ દીધું. પરોપકારની ઉજ્જ્વળ ભાવનાથી તેમણે જીજાબાઈની એક ચાદર પણ એક અનાથને આપી દીધી. એ વિષેના બીજે પ્રસંગ આગળ આવશે એટલે અહીં તેનો વિસ્તાર કરતા નથી. એક વાર એક વૃદ્ધ સ્ત્રીના કહેવાથી તુકારામે તેને તેલ લાવી આપ્યું હતું. આ તેલ હંમેશના કરતાં ઘણા વધારે દિવસ ચાલ્યું. આ વાત ગામમાં ફેલાઈ ગઈ એટલે સૌ લોકો પોતપોતાનાં તેલનાં વાસણ તુકારામને વળગાડી આવ્યા. તુકારામ એ વાસણો તેલવાળાની દુકાને લઈ ગયા અને બધાને ઘેર જઈ જઈને તેલ પહોંચાડી આવ્યા. તુકારામની પીઠ ઉપર એક બળદના જેટલો ભાર બોજો લાગેલો જોઈને સતી જીજાબાઈને ઘણો કોપ વ્યાપ્યો. અસ્તુ.

એક વાર એક ખેડુત તેમને શેરડીનો રસ પાવા પોતાને ખેતરે લઈ ગયો. રસ પીવાનું આ નોતરું જીજાબાઈએ ઘરમાં રહ્યે રહ્યે સાંભળ્યું હતું. જતી વખતે તેણે તુકારામને કહ્યું હતું કે 'તે ખેડુત શેરડીના સાંઠા આપે તે મારાં બાળકો માટે ઘેર લેતા આવજો.' પછી તુકારામ ખેતરે પહોંચ્યા. ખૂબ ભક્તિભાવપૂર્વક તે ખેડુતે તેમને રસ પાયો અને શેરડીની એક ભારી આપી તેમને વિદાય

કર્યા. તુકારામ શેરડી લઇને જેવા ગામમાં દાખલ થયા તરતજ ગામનાં બાળકોએ તેમને ઘેરી લીધા અને શેરડી માગવા લાગ્યા. તુકારામે શેરડીનો ભારો નીચે ઉતાર્યો અને શેરડીના સાંઠા એ છોકરાંને વહેંચી દીધા. ત્રણ સાંઠા બાકી રહ્યા તે લઇને તેઓ ઘેર આવ્યા. જીજાબાઇ સમજી ગઈ કે બધા સાંઠા વહેંચાઇ ગયા છે. તુકારામે એ બધી હકીકત તેને કહી અને સમજાવ્યું કે 'જો, બધાં બાળકો આપણાંજ છે, તારાં ત્રણ બાળકો છે એટલા માટે પાંડુરંગે ત્રણજ સાંઠા અહીં મોકલ્યા; બાકી બધા જેમના હતા તેમને વહેંચી દીધા."

अयं निजः परो वेत्ति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

આપણા સંત તુકારામ પણ એવા ઉદારચરિત હતા. તેમનો પોતાના-પારકાનો ભાવ નાશ પામ્યો હતો, એટલું-જ નહિ પરંતુ 'મારા તારા'નો જીવભાવ નષ્ટ થાય અને તેને સ્થાને 'સર્વત્ર શ્રીહરિ'નો ભાવ ઉદય પામે, તેથી આ નશ્વર દેહ વડે કષ્ટ ઉઠાવીને ભૂતસેવારૂપ ભગવત્સેવાનું આ વ્રત તુકારામે સ્વીકાર્યું હતું. તુકારામનું સમસ્ત જીવન પરોપકારમાં વીત્યું. તેમણે જે હરિકીર્તન કર્યાં અને અભંગ રચ્યા, તે પહેલાં તો શ્રીહરિની પ્રાપ્તિ માટે હતા, પરંતુ પાછળથી તે પરોપકાર માટે થઇ પડ્યા. તેઓ તો "વિષ્ણુમય જગ વૈષ્ણવાંચા ધર્મ" માનતા હતા અને એટલેજ પરોપકાર એ તેમનો સ્વભાવજ થઇ ગયો હતો. 'ભૂતદયા' એજ તેમની મૂડી થઇ, દીન-દુઃખીઓને તેઓ 'પોતાનાં' કહેવા લાગ્યા. ભગવત્પ્રસાદ પામ્યા પછી ગણ [illegible] "હવે હું ઉપકાર માટેજ રહી ગયો" કહેનારા તુકારામના જીવનમાં પરોપકાર સિવાય બીજું [illegible]! તુકારામના જીવનની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

અભંગાની તેમની પરોપકારબુદ્ધિનું ચિરસ્થાયી સ્મારક છે.

૧૩—અઠ્ઠાવીસ અભંગોની સાક્ષી

તુકારામ વારકરી સંપ્રદાયના સાધનમાર્ગેજ ચાલ્યા એ સ્પષ્ટ છે. તે માર્ગ આપણે આટલે સુધી જોયો, પરંતુ તેની વિશેષ માહિતી માટે સ્વતઃ તુકારામનેજ પૂછી લઈને અને પછી આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું. તુકારામે જે સાધન કર્યાં, તે તેમણે પોતાના અભંગોમાં સ્પષ્ટ બતાવી દીધાં છે. અભંગોમાં ક્યાંક પોતે કરેલાં સાધનોની રીતે અને ક્યાંક બીજાઓને ઉપદેશ દેવાને પ્રસંગે તે સાધનો બતાવ્યાં છે. તુકારામ 'જેવી વાણી તેવી કરણી'વાળા હતા. આથી તેમની વાણીથી તેમણે કરેલા સાધનો માલૂમ આવે છે. છત્રપતિ શિવાજી મહારાજને, ઉત્તરાજીને અને લાંપણ કરનાર બાદાજીને ઉપદેશ આપતાંઆપતાં જે સાધન તેમણે બતાવ્યાં છે, તે આપણે જોઈશું. આવા આ સાધનબોધક અભંગોનો એકસાથે વિચાર કરવાથી ખાત્રીપૂર્વક જણાય છે કે, તુકારામ જે સાધનમાર્ગે ચાલ્યા તે સાધનમાર્ગ ક્યો ને કેવો હતો.

(૧) એક ધરિલા ચિત્તીં, આમ્હીં રખુમાઈચા પતી. ૧
તેણેં આમ્હાં અવઘેં કામ, નિવારિલા ભવશ્રમ. ધ્રુ૦
પરદ્રવ્ય પરનારી, જાલી વિષાચિયે પરી. ૨
તુકા મ્હણે ફાર, નાહીં લાગલા વ્યવહાર. ૩

અર્થાત્ મેં એક રુક્મિણીકાન્તનેજ ચિત્તમાં ધારણ કરી લીધા, તેથી બધું કામ પતી ગયું. ભવશ્રમ દૂર થઈ ગયો, પરદ્રવ્ય અને પરનારી ઝેર સમાન થઈ ગયાં. તુકારામ કહે છે કે, કોઈ મોટો ઉદ્યોગ ના કરવો પડ્યો. બસ, આટલાથીજ સઘળું કામ પતી ગયું, ભવ-શ્રમ દૂર થઈ ગયો. બે વાતો બતાવી, ચિત્તમાં ભગવાનને બેસાડ્યા અને પરદ્રવ્ય તથા પરનારી વિષવત્ થઈ ગયાં. આટલાથીજ સઘળું કામ પતી ગયું. કયું કામ? ભવ-શ્રમ દૂર થઈ ગયો. તાત્પર્ય કે, હરિચિંતન અને સદાચાર સંસારનિવૃત્તિનાં સાધન છે.

(૨) "કુળીચેં દૈવત જ્યાચે પંઢરિનાથ" (કુળદેવ જેના પંઢરિનાથ છે)–તેના ઘરમાં દાસીપુત્ર થઇને પણ રહીશ. જેમને ઘેર પંઢરીની વારી છે તેમના ઘર આગળનો પશુ થઇને પણ રહીશ, રાતદિવસ જે વિઠ્ઠલનું ચિંતન કરે છે તેમનાં ચરણોનું પગરખું બની જઇશ અને જેમના આંગણામાં તુળસીનો છોડ છે તેમને ત્યાં ઝાડૂ-સાવરણો બનીને રહીશ. આ ઉત્કટ ભક્તિના ઉદ્ગારોથી જણાય છે કે પંઢરીનાથ, પંઢરીની વારી, પંઢરીનાથનું ચિંતન અને પંઢરીનાથની પ્રિય તુલસીનું પૂજન તુકારામને કેટલું પ્રિય હતું. આથી ઉપાસ્યવિષયક પરમપ્રીતિ વ્યક્ત થાય છે.

(૩) "સુખવાટે પરિવર્મ" (સુખ થાય છે પણ તેનું રહસ્ય) બતાવું છું. હું ભગવાનનું રહસ્ય જાણતો નથી, પરંતુ એટલુંજ જાણું છું કે "નિર્લજ્જ થઇને તેનાં નામ-ગુણ ગાઉં છું." "અવઘેં માઝેં હેંચિ ધન, સાધન હી સકળ." (અર્થાત્ મારૂં સમસ્ત ધન આજ છે અને આજ સંપૂર્ણ સાધન છે.) કોઇ જાતની લોકલાજ રાખ્યા સિવાય નામસ્મરણ કર્યા કરવું !

(૪) "વિઠ્ઠલ આમુચેં જીવન" (વિઠ્ઠલ મારૂં જીવન છે) મારા વિઠ્ઠલ આગમ-નિગમના અર્થાત્ વેદશાસ્ત્રોના સ્થાન (રહસ્ય)રૂપ છે, વિઠ્ઠલ મારા ધ્યાનનું વિશ્રાન્તિ-સ્થાન છે; મારૂં ચિત્ત, વિત્ત, પુણ્ય, પુરુષાર્થ-બધુંજ વિઠ્ઠલ છે, મારો વિઠ્ઠલ કૃપા અને પ્રેમની સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે.

વિઠ્ઠલ વિસ્તારલા જનીં, સપ્તહિ પાતાળેં ભરૂની.
વિઠ્ઠલ વ્યાપક ત્રિભુવનીં, વિઠ્ઠલ મુનિ માનસીં.

મારાં મા-બાપ, ભાઇ-બહેન સઘળું વિઠ્ઠલજ છે. વિઠ્ઠલને છોડીને કુલ-ગોત્રનું મારે શું કામ છે? 'હવે વિઠ્ઠલ સિવાય બીજું કંઇ પણ નથી.' વિઠ્ઠલ એજ મારૂં સર્વસ્વ છે, તેમના સિવાય ત્રણેલોકમાં મારૂં બીજું કોઇ નથી; [illegible] એજ ઉપાસ્યનું સર્વસ્વ છે.

(૫) "વિઠ્ઠોબા માઝેં પ્રથમ નમન ([illegible]

નમન કરું છું.) ગુણગાનના ઔષધરૂપ તે અભંગ છે. તે બહુ મોટા છે, પરંતુ મધુર છે. પ્રત્યેક અભંગ તેના અનુભવનો છે. આપણે પહેલો અભંગ જોઈએ:–

શીણ આલા ભાગ સંસાર સંભ્રમેં,

અર્થાત્ 'સંસારમાં ભટકતાં ભટકતાં હું થાકી ગયો તો આપનો શો થાક દૂર થયો? વિશ્રાંતિ મળી? સમાધાન થયું? કેમ કરીને થયું?

શીતળ થા નામેં આલી કળા. ૫

આ નામથી કાયા શીતળ થઈ. હરિનામ ને હરિગુણ ગાઈને, તે સિવાય 'બધા ઉપાય દુઃખના મૂળરૂપ' છે. મારો ઉદ્ધાર હરિ-કીર્તનથી થયો. લોકોને મારા અનુભવનો માર્ગ બતાવું છું–

હે વાટ ગેલી વૈકુંઠાસી ભલી.
રામકૃષ્ણપતાકા દિંડીધ્વજ. ૧૧
જાણતે નેણતે કરા હરિકથા,
તરાલ સર્વથા ભાક માઝી. ૧૬

અર્થાત્ 'વૈકુંઠ જવાનો આ સુંદર માર્ગ છે. રામકૃષ્ણ કીર્તન કરો, નિશાન-પતાકા લઈને તેનું જ સંકીર્તન કરતા યાત્રા કરો; જ્ઞાની હો કે અજ્ઞાની હો, તમે ગમે તે હો, હરિકથા કરો. હું સોગંદ લઈને કહું છું કે, તરી જશો. (૧૧, ૧૬)

નિરાશ ન થાઓ. એમ ના કહો કે 'અમે પતિત છીએ, અમારો શું ઉદ્ધાર થાય!' મારા જેવો 'પતિત બીજો કોઈ નહિ હોય' અને લોકો બીજાં સાધન કરતા હશે પરંતુ 'મારે માટે કીર્તન સિવાય બીજું કોઈ સાધન' નથી અને એ જ સાધનથી હું તરી ગયો.

માઝીયા જીવાચી કેલી સાટવણ,
ઐસા નારાયણ કૃપાળુ હા. ૨૪
હાચિ માઝા નેમ હાચિ માઝા ધર્મ,
નિત્ય વાચે નામ વિઠોબાચેં. ૨૮
કોઠેં નકા પાહૂં કરી હરિકથા,

તેથેં અવચિતા સાંપડેલ. ૬૭
સાંપડે હા દેવ ભાવિકાંચે હાતીં;
શાહાણે મરતી તરી નાહીં. ૬૮
હોય હા સગુણ નિર્ગુણ આવડી;
ભક્તિપ્રિય ગોડી ફેડાવયા. ૮૬
ચિત્ત રંગલિયાં ચૈતન્યચિ હોય,
તેથેં ઉણેં કાય નિજસુખા. ૯૬
સુખાચા સાગરુ આહે વિટેવરી;
કૃપાદાન કરી તોચિ એક. ૯૪
આમ્હાંસી વિશ્વાસ ત્યાચિયા નામાચા,
મ્હણઉની વાચા ઘોષ કરૂં.
શિકવિલેં મજ મૂઢાં સંતજનીં;
દૃઢ યા વચની રાહિલોંસે. ૯૯
રાહિલોંસેં દૃઢ વિઠોબાચે પાચીં;
તુકા મ્હણે કાંહીં ન લગે આતાં.

અર્થાત્ મારા જીવને જંજાળથી છોડાવ્યો, એવા દયાળુ મારા પ્રભુ નારાયણ છે. સતત શ્રીવિઠ્ઠલનું નામ મુખેથી ઉચ્ચારૂં, એજ મારો નિયમ, એજ મારો ધર્મ છે. તમે લોકો બીજે ક્યાંય ન જુઓ, શ્રીહરિની કથા કરો. તેમાં અકસ્માત્ તમે તેને જોઇ લેશો. ભાવિક ભક્તોના હાથમાં ભગવાન આવે છે, પોતાને મોટા બુદ્ધિમાન માનનારા મરી ગીટે છે, તો પણ ભગવાન તેમને નથી મળતા. નિર્ગુણ ભગવાન ભક્તિપ્રિય માધુર્યનો સ્વાદ લેવા માટે પોતાની ઇચ્છાથી સગુણ બનીને પ્રગટ થાય છે. ચિત્ત તેમાં રંગાઇ જાય તો આપોઆપજ ચૈતન્ય થઇ જાય. પછી ત્યાં નિજાનંદની શી ઉણપ રહે! તે સુખના સાગર ઇંટ ઉપર ઉભા છે, તેજ એક કૃપા કરનારા છે. મને તેનાજ નામનો વિશ્વાસ છે, તેથી વાણીવડે તેનાજ નામનું સંકીર્તન કરૂં છું. મને મૂર્ખને સંતજનોએ એટલુંજ શીખવ્યું છે અને તેમના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેઠો છું. શ્રીવિઠ્ઠલનાં ચરણો [illegible] લીને બેઠો છું. તુકારામ કહે છે કે, હવે [illegible] ની ચિંતા નથી.

આ લોકો સંસારને આટલા બધા કેમ ચોંટી રહે છે, તેનું મને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે. મારો તો અનુભવ છે કે 'હરિ-કથા સુખાચી સમાધિ' (હરિકથા એ સુખની સમાધિ છે!) શું આ પરમામૃતને ભોગવવાનું એમના ભાગ્યમાં નથી ?

(૬) 'ગાઇન ઓવિયાં પંઢરીચા દેવ'—(ભગવાન પંઢરીનાથનાં હું ગીત ગાઉં.) આ બીજો અભંગ છે. હવે એ અભંગ જોઇએ—

રંગલેં હેં ચિત્ત માઝેં તયાપાયીં,
મુળુઉનિ ઘેંઇ લાહિ લાહો. ૨
લાહો કરીન મી લાહિ સંવસારીં,
રામકૃષ્ણ હરિ નારાયણ. ૩

અર્થાત્ 'તેનાં ચરણોમાં મારું ચિત્ત રંગાઈ ગયું. તેથી આ લાભ હું લઉં છું. સંસારમાં હું આજ લાભ—રામકૃષ્ણ હરિ નારાયણ—ને પ્રાપ્ત કરીશ.'

ભગવદાનંદ આટલો સુલભ હોવા છતાં પણ આ જીવો સંસાર-જળમાં માછલીની માફક શામાટે તરફડિયાં મારી રહ્યા છે ? સત્સંગ કરીને હરિ-ગુણ-ગાનનું પરમ સુખ કેમ નથી ભોગવતા ? 'એ વિષયમાં—કન્યા, પુત્ર, સ્ત્રી અને ધનના લોભમાં—લપટાઇ ગયા છે, એટલે તમને ભૂલી ગયા છે.' પરંતુ હે નારાયણ ! તમેજ એમને અહંભાવની રમતમાં જોડી દીધા અને પોતે અલગ રહીને કૌતુક વડે વિશ્વલીલા જોઇ રહ્યા છો. હે જીવો ! પુણ્યના માર્ગે આવી જાઓ અને ત્યારેજ આ વિઠ્ઠલ કૃપા કરશે. પુણ્ય કર્મ કયું કરવું એ જાણવા ઇચ્છો છો ?—તો સાંભળો. 'પૂજાવે અતીત દેવ દ્વિજ' (અતિથિ, દેવ અને દ્વિજોનું પૂજન કરો.)

કરૈ જપ તપ અનુષ્ઠાન યાગ, સંતી હા મારગ સ્થાપિયેલા.

અર્થાત્ જપ, તપ, અનુષ્ઠાન, યજ્ઞ વગેરે કરો—અર્થાત્ સંતોએ જે માર્ગ બતાવ્યા છે, તેને અનુસરીને ચાલો.' પરંતુ એ બધાં કર્મો મનમાં વાસના રાખીને ન કરો,

વાસનાંચેં મૂલ છેદિલ્યાંવાંચૂની, વરલાંસેં કોણી ન મ્હણાવેં.

અર્થાત્ 'વાસનાના મૂળને છેદ્યા વિનાજ કોઈ એમ ન કહે કે મારો ઉદ્ધાર થઈ ગયો.' નિષ્કામ સત્કર્માચરણથી હરિભક્તિ ઉત્પન્ન થશે. હું તો નામ–સંકીર્તન ઉપર એટલો મુગ્ધ થઈ ગયો છું કે શું કહું!

અમૃતાચેં સાર નિજ તત્ત્વબીજ,
ગુહ્યાચેં તેં ગુહ્ય રામનામ. ૩૨
હેંચિ સુખ આમ્હીં ઘેઉં સર્વકાળ,
કરૂં હે નિર્મળ હરિકથા. ૩૫
કથાકાળીં લાગે સકળાં સમાધિ,
તાત્કાળ હે બુદ્ધિ દુષ્ટ નાસે. ૩૫
નાસે લોભ મોહ આશા તૃષ્ણા માયા,
ગાતાં ગુણ તયા વિઠોબાચે. ૩૬
ચેણેં અંગિકાર કેલા પાંડરંગેં,
રંગવિલેં રંગેં આપુલિયા. ૪૨
વિઠોબાચેં આમ્હી લાડિકે ડિંગર,
કાંપતી અસુર કાળ ધાકેં. ૪૬
સત્ય માનુનિયાં સંતાંચ્યા વચના,
જા રે નારાયણા શરણ તુમ્હી. ૪૭

અર્થાત્ અમૃતનું બીજ, આત્મતત્ત્વનો સાર, ગુહ્યનું પણ ગુહ્ય રહસ્ય શ્રી રામનામ છે. આજ સુખ હું હમેશાં લેતો રહું છું, અને નિર્મળ હરિકથા કર્યા કરૂં છું. હરિકથામાં સૌને સમાધિ લાગી જાય છે. લોભ, મોહ, આશા, તૃષ્ણા, માયા–બધું હરિગુણના ગાનથી અદૃશ્ય થઈ જાય છે. પાંડુરંગે આજ રીતે મારો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાના રંગમાં રંગી નાખ્યો. હું વિઠ્ઠલનો લાડકો બાળક છું; જે અસુર છે, તેઓ કાળના ભયથી ધ્રૂજતા રહે છે. સંતવચનોને સત્ય માનીને તમે નારાયણને શરણે જાઓ.

કર્મીઓનો સંગ કરો. ધન–લોભાદિ માયાના [illegible] છે. [illegible]

અહંકારવાદના ભેદ'માં ભટકીને ભગવાનથી અળગા રહે છે. સાધુઓનો સંગ કરો. 'સંતોના સંગથી પ્રેમસુખને પ્રાપ્ત કરો.'

સંતસંગે કથા કરાવે કીર્તન, સુખચે સાધન રામનામ. ૯૩

એ ચરણની પ્રતીતિની આ સીધી સાદી વાણી કેટલી મધુર છે! ઉપર જણાવેલા બન્ને અભંગશતકો કંઠે કરવા યોગ્ય છે. આ ગંગાપ્રવાહમાં નિત્ય નિમજ્જન કરો.

'સાધકાચી દશા ઉદાસ અસાવી.'

અર્થાત્ સાધકની અવસ્થા ઉદાસીન રહેવાની છે. ઉદા-સ કોને કહે છે? 'જેને અંતર્બાહ્ય કોઈ ઉપાધિ ન હોય, જેની જીભ લોલુપ ન હોય, ભોજન અને નિદ્રા નિયમિત હોય-અર્થાત્ તે યુક્તાહાર-વિહાર હોય, સ્ત્રીવિષયમાં તે ... નારો ન હોય—

એકાંતી લોકાંતી સ્ત્રિયાંશી ભાષણ,
પ્રાણ ગેલા જાણ કઈં નયે.

અર્થાત્ એકાંતમાં કે લોકોના ટોળામાં, પ્રાણ જાય તોપણ સ્ત્રીઓ સાથે વાત ન કરવી.

આ પ્રમાણે સદાચારનું પાલન કરતાં કરતાં—'સંગ સજ્જનાચા ઉચ્ચાર નામાચા, ઘોષ કીર્તનાચા અહર્નિશી.' (સજ્જનોનો સંગ, નામનું ઉચ્ચારણ તેમજ કીર્તનનો ઘોષ અહોનિશ કર્યા કરવો.) આમ હરિભજનમાં રમતા રહેવું. સદાચારમાં ઢીલા રહીને ભગવદ્ભક્તોના મેળામાં કોઈ કેવળ ભજનજ કરે તો તે ભજન કંઈજ કામ આવશે નહિ. એજ પ્રમાણે કોઈ સદાચારમાં પાકો હોય પણ ભજન ન કરે તો તે પણ નકામો છે. સદાચારપૂર્વક રહે અને હરિને ભજે તેનેજ ગુરુકૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.

(૮) 'કાળ સારાવા ચિંતને', (ચિંતનમાં સમય ...ળો)—એકાંતવાસ, ગંગાસ્નાન, દેવપૂજન અને તુલસી-...રેક્રમા નિયમપૂર્વક કરતાં કરતાં હરિચિંતનમાં સમય

ગાળવો. ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં લાવી આહાર, વિહાર, નિદ્રા અને ભાષણમાં નિયમિત રહેવું. દેહ ભગવાનને અર્પણ કરવો. પ્રપંચનો ભાર પોતાને માથે ઉઠાવી લઇ નિસાસા નાખતા ન બેસવું. પરમાર્થલાભ એજ મહાધન છે, એમ જાણીને ભગવાનનાં ચરણો ગ્રહણ કરવાં.

(૯) 'ધિક્ જીણેં તો બાઇલેં આધીન'

(સ્ત્રીને આધીન રહી જીવવાને ધિક્કાર છે!)–જે મનુષ્ય સ્રૈણ છે તે નથી તો પરલોક સાધી શકતો કે નથી તો આ લોકમાં માન મેળવી શકતો. અતિથિપૂજન કરવું. કારણે કોઇ અતિથિ આવે અને તે પાછો ફરીને ખાલી હાથે જાય તો તે જનાર, તે યજમાનનું 'સત્' લઇ જાય છે. કારણે કોઇ ભૂખ્યો ઊભો ઊભો બૂમ પાડતો હોય અને ગૃહસ્થ ઘરમાં બેઠો બેઠો ભોજન કરે એવું ભોજન પણ કોઇથી શી રીતે કરી શકાય! તે અન્નમાં રુચિ પણ કયાંથી થાય! કામ, ક્રોધ, લોભ, નિદ્રા, આહાર અને આળસને જીતવા. માનને માટે કદી દુઃખી થવું નહિ. વિવેક અને વૈરાગ્યને બળવાન બનાવવા, નિંદા અને વાદનો સર્વથા ત્યાગ કરવો.

(૧૦) "યુક્તાહાર ન લગે આણીક સાધન"

(યુક્તાહારીને માટે વળી બીજાં સાધન કેવાં!)—

ન લગે સાંડાવા લૌકિક વેવહાર, ધ્યાવેં વનાંતર ભસ્મદંડ.
કલિયુગામાજી કરાવેં કીર્તન, તેણેં નારાયણ દેઈલ ભેટી.

અર્થાત્ "લૌકિક વ્યવહાર છોડવાનું કંઈ કામ નથી, વનેવન ભટકવાની કે ભસ્મ અને દંડ ધારણ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. કળિયુગમાં (એજ ઉપાય છે કે) કીર્તન કરો, તેનાથી નારાયણ દર્શન દેશે."

(૧૧) નેમ નાહીં જયા એકાદશી વ્રત;
જાણાવેં તેં પ્રેત સૂતકીં.
જ્યાચિયે કુળીં તુળશી વૃંદાવન,
નાહીં તેં સ્મશાનગૃહ જાણા.

તુકા મ્હણે દેવ જોડે યાચયાચિ:
આપિક તેં આરો ન સંગ કાંદા:

અર્થાત્ એકાદશી વ્રતના નિયમનું જે પાલન નથી કરતો તેને આ લોકમાં રહેનારો પ્રેત સમજે. જે ઘરને બારણે તુલસીનો છોડ ન હોય તે ઘરને સ્મશાન સમજે.

(૧૨) "પરાવિયા નારી માઉલી સમાન"— (પરનારીને માતા સમાન) જાણો. પરધન અને પરનિંદાનો ત્યાગ કરવો, રામનામનું ચિંતન કરવું, સંત-વચનો ઉપર વિશ્વાસ રાખવો અને સાચું બોલવું.

(૧૩) ભાવેં ગાવેં ગીત, શુદ્ધ કરોનિયાં ચિત્ત. ૧
જરિ વ્હાવા તુજ દેવ, તરિ હા સુલભ ઉપાય. ધ્રુ૦
કરી મસ્તક ઠેંગણા, લાગે સંતાંચ્યા ચરણા. ૨
આપિ કાંચે કાંનીં, ગુણદોષ મના નાણીં. ૩
તુકા મ્હણે ફાર, થોડા કરી પરઉપકાર. ૪

અર્થાત્ ચિત્ત શુદ્ધ કરીને ભાવથી ગીત ગાવાં. જો તમે ભગવાનને ઇચ્છતા હો તો આ સુલભ ઉપાય છે. મસ્તક નીચું નમાવો ને સંતોનાં ચરણોમાં પડો. બીજાઓના ગુણદોષને ન સાંભળો અને પોતાના મનમાં પણ ન લાવો. તુકારામ કહે છે કે, કંઈક થોડો પણ ઉપકાર પણ કરતા ચાલો."

(૧૩) "સાધને તરીં હીંચ દોન્હી"—(સાધન તો આ બેજ છે) તેમને સાધો, ભગવાન દયા કરશે. એ તે બે સાધન કયાં છે?—

પરદ્રવ્ય પરનારી, યાંચા ધરી વિટાળ. ૨

"પરદ્રવ્ય અને પરનારીથી અભડાઓ—દૂર રહો."

(૧૪) "ચેઉં દુસરી ન સને આટી, દેવા ભેટી જાવયા."—અર્થાત્ ભગવાનને મળવા જવા માટે બીજું સાધન કરવાની કંઇ આવશ્યકતા નથી.

તો ચિ એક ચિત્ત ધ્યાવા ચિત્તેં, કરૂનિશ્ચિતેં

"શરીરને ભૂલી જઇ મન લગાડીને એકતુંજ ધ્યાન ધરો–અર્થાત્ શરીરને ભૂલી જઇ ચરણોનું ચિંતન કરો."

(૧૫) "**તુકા મ્હણે ખુંટે આસ, તેથેં વાસ કરી તો.**"—"જ્યાં કોઇ આશા નથી, ત્યાંજ ભગવાન રહે છે. આશાને જડમૂળથી ઉખાડીને ફેંકી દો."

(૧૬) "**નાવડાવે જન નાવડાવા માન**"—

દેહ સંબંધી વ્યસનો, કુટેવો, લતો અને સંકલ્પોમાં મન ન રાખવું.

(૧૭) "**હિત વ્હાવેં તરી દંભ દૂરી ઠેવા.**"—(જો હિત ચાહતા હો તો દંભને પાસે ફરકવા પણ ન દેશો.) લોકોને માટે—અર્થાત્ લોકો સારૂં બોલે એટલા માટે પરમાર્થ કરવા ઇચ્છતા હો તો ન કરશો. ભગવાનને ચાહતા હો તો ભગવાનને ભજો.

'દેવાચિયે ચાડે આલવાવેં દેવા,
ઓસ દેહભાવા પાડાનિયાં.'

અર્થાત્ "ભગવાનની લગની હોય તો દેહભાવને શૂન્ય કરી ભગવાનને ભજો." જન અને મનના ફંદામાં ફસાશો નહિ, એમનાથી દૂર રહીને નારાયણનું ચિંતનસુખ ભોગવો.

(૧૮) "**નિર્વૈર વ્હાવેં સર્વભૂતાંસવેં**"—(निर्वैरः सर्वभूतेषु થાઓ.) આ સાધન પણ અતિ ઉત્તમ છે.

(૧૯) "**નરસ્તુતિ આણિ કથેચા વિકરા**"—(નરસ્તુતિ અને કથાનો વિક્રય) એ બે પાપ એવાં છે કે હે ભગવન્! કદી પણ મારી પાસે કરાવીશ નહિ. અને—

જૂઠાંચા મત્સર આણિ સંતનિંદા,
હેં નકો ગોવિંદા [illegible] દેઉં.

અર્થાત્ "પ્રાણીઓ પ્રત્યે મત્સર અને સંતનિંદા, એ [illegible] હે ગોવિંદ મારાથી કદી ન થાઓ."

(૨૦) "[illegible] ન [illegible] ધર્મ"—અર્થાત્ [illegible]

કહ્યું છે અથવા કોઈએ નાની ઉમ્મરનાં છોકરાં ઠાકોરજીના
શ્રી રામને તુકારામ શિવજી કેટલાં બતાવે છે, " કે જેના
વિઠોબાનું નામ અહર્નિશ ઉચ્ચાર્યા" (કે આ વિઠ્ઠલ નામ
પ્રેમપૂર્વક ઉચ્ચારો.)

(૨૧) "રોગિ ભવરોગાશિં ઔષધ"—(આ ભવરોગની ઔષધિ છે.) આ ઔષધિના સેવનથી જ ઘણાં!
ગો થા સાધવિત થાઓ, હવા ધાર્મિક જાતીઓ.
દેવાવંત થાઓ, ધાર્મિક તો ઠગવતો.

અર્થાત્ તેઓ પોતેજ, તેને માટે જે યોગ્ય હોય તેવો તે માર્ગ ખોળી લેશે. તે અત્યંત સ્વાદુ છે; પરંતુ, તેને માટે હૃદયમાં તેમની લાગણી જોઈએ.

ચિત્તમાં ભગવત્પ્રેમ ધારણ કરી મન-વાણીમાં વિઠ્ઠલની ધૂન લાગુ રાખો, હૃદયમાં સાચી તેમની લાગી હશે તો તેને માટે જે માર્ગ સરળ અને સુગમ હશે તે તેઓ પોતેજ બનાવી દેશે.

જન્મમરણ તુટે આપોઆપ હંમેશાં નહિ આપ.
હરીસ વાર પડ્યેથી.

અર્થાત્ "જન્મ, મૃત્યુ, જરા ને રોગ નાશ પામે છે, અને કોઈ વિકાર થતો નથી; પરવિકારોનો પણ નાશ થઇ જાય છે." આ ઔષધિમાં બધા ગુણજ ગુણ છે, કંઇ પણ દોષ નથી. જેટલું સેવન કરો તેટલો લાભ છે. એટલેજ આ ઔષધિ અતિ ઉત્તમ છે. એ ઔષધિ કઈ? તુકારામ કહે છે કે—

સાંવળે રૂપ ધ્યાવે' રાળાં, ચા થી આરસાંચા મેળા.
પદર લાગો નેદી ખળા, નામ મંત્રમાળા વિષ્ણુસહસ્ર.

અર્થાત્ "નેત્રોવડે વહાલા શ્યામસુંદરને જો—જેમની અંદર છએ શાસ્ત્ર, ચારે વેદ અને અઢારે પુરાણ એકરૂપ થયેલાં છે તેમને જો. એક ક્ષણ પણ ફુરસદ ન કર. વિષ્ણુસહસ્રનામ જપ્યા કર." એજ એક ઔષધિ છે. હવે એનું અનુપાન પણ જાણી લ્યો, નહિ તો ઔષધિના સેવનથી

શો લાભ? અનુપાન સાંભળો—

નયે નિઘાં આપુલિયા ઘરા, બહિર લાગોં નેદી વારા.
બહુ બોલણેં તે સારા, સંગ દુસરા વર્જાવા. ૪

અર્થાત્ પોતાનું ઘર (હરિપ્રેમ) છોડીને બહાર ન જવું. બહારની હવા લાગવા દેવી નહિ, બહુ બોલવું નહિ અને ભગવત્સંગ ત્યજીને બીજો સંગ ન કરવો. તમારૂં હૃદય શ્રીહરિને અર્પણ કરી દો. ચિત્ત શ્રીહરિને આપી દેવાથી તે માખણના જેવું મૃદુ થાય છે.

હજુ પણ થોડુંક વધારે અનુપાન બતાવવાનું છે—

ન્હાયે અનુતાપીં પાંઘરે દિશા,
સ્વેદ નિઘો દે અવઘી આશા;
હોસીલ આધીં હોતાસી તૈસા,
તુકા મ્હણે દશા ભોગી વૈરાગ્ય. ૬

અર્થાત્ "અનુતાપ-તીર્થમાં સ્નાન કરો, દિશાઓને ઓઢી લો ને આશારૂપી પરસેવો તદ્દન નીકળી જવા દો અને વૈરાગ્યની દશા ભોગવો. આથી તમે પહેલાં જેવા હતા તેવાજ બની જશો."

(૨૩) અવઘ્યા દશા યેણેં સાધતી,
મુખ્ય ઉપાસના સગુણભક્તિ;
પ્રગટે હૃદયીંચી મૂર્તિ,
ભાવશુદ્ધિ જાણોનિયાં. ૧

અર્થાત્ "સર્વ દશાઓ આથી સાધ્ય થઈ જાય છે. મુખ્ય ઉપાસના સગુણ ભક્તિ છે. ભાવશુદ્ધિ થયા પછી હૃદયમાં શ્રીહરિની મૂર્તિ પ્રગટ થઈ જાય છે."

શ્રીહરિના સગુણ રૂપની ભક્તિ કરવી એજ [illegible] માટે મુખ્ય ઉપાસના છે. મુમુક્ષુ જે મૂર્તિનું નિત્ય ધ્યાન કરે છે, તે હૃદયમાં [illegible] મૂર્તિ, મુમુક્ષુનું ચિત્ત શુદ્ધ [illegible] થઈ જાય છે. આ સગુણ [illegible] મુખ્ય [illegible] છે, અને [illegible]

સ્થાન છે. નામસ્મરણથીજ હરિને પ્રાપ્ત કરો અને હરિની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ નામસ્મરણ કર્યા કરો. બીજ અને ફળ બન્ને એક—હરિનામજ છે. આ સગુણ ભક્તિથી બધી દશાઓ સાધી શકાય.છે, ભવબંધન કપાઇ જાય છે, જન્મ-મૃત્યુનું ચક્કર છૂટી જાય છે. યોગી જેને બ્રહ્મ માને છે અને મુક્ત જેને પરિપૂર્ણ આત્મા કહે છે, તે અમારા સગુણ શ્રીહરિ છે. તેમનું નામસંકીર્તન એજ અમારૂં સાધન અને સાધ્ય છે. તેજ નારાયણને અમે ભક્તજનો સગુણ, નિર્ગુણ, જગજ્જનિતા, જગજીવન, વસુદેવ—દેવકી—નંદન, 'બાલકૃષ્ણ' વગેરે કહીને ભજીએ છીએ.

(૨૩) લંઘન કરનારા બ્રાહ્મણને—તુકારામે ૧૧ અભંગોમાં જે બોધ આપ્યો છે, તેમાં એજ કહ્યું છે કે ઇન્દ્રિયોને જીતીને મનને નિર્વિષય કરો અને ભગવાનનું શરણ લ્યો. શરણે જવાની રીત બતાવી છે કે, દેહભાવને શૂન્ય કરીને ભગવત્પ્રેમથીજ ભગવાનને ભજો.'

(૨૪) શ્રીશિવાજી મહારાજને મોકલેલા પત્રમાં પણ—

ાગ્લી' તેણું સુખી', મ્હણા વિઠ્ઠલ વિઠ્ઠલ સુખી'. ૧
કંઠી' મિરવા તુલસી, વ્રત કરા એકાદશી. ૨

અર્થાત આપ સુખેથી 'વિઠ્ઠલ, વિઠ્ઠલ' કહો એમાંજ અમારૂં સુખ છે. કંઠમાં તુલસીની માળા ધારણ કરો અને એકાદશી વ્રતનું પાલન કરો.' આજ મુખ્ય ઉપદેશ છે.

(૨૫) પ્રયાણ પહેલાં જીજાબાઇને ૧૧ અભંગોમાં જે પૂર્ણ બોધ કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં પણ બાળકોના મોહમાં ન ફસાતાં 'તું તારૂં ગણું છોડાવી લે' એમ પહેલાં કહ્યું છે અને પછી બતાવે છે કે 'ભગવાનનાં દર્શન ઇચ્છતી હોય તો સાધન કર. પહેલાં નાશવંતની આશા છોડી દે. લીપી—ગુંપીને સ્થાનને સ્વચ્છ રાખ, તુલસીની સેવા કર, અતિથિ અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન કર. સંપૂર્ણ ભક્તિભાવથી વૈષ્ણવોની દાસી બન અને સુખેથી શ્રીહરિનું નામ લે.'

(૨૬) 'એકા પંડિતજન' (સાંભળો ઓ પંડિતો!) વિદ્યા ભણીને વિદ્વાન શું કરે છે? ઘણે ભાગે કોઇ રાજા, જમીનદાર અથવા ધનિકની વધારા પડતી સ્તુતિ કરીને પોતાની વિદ્યા તેના ચરણે ધરે છે. આવા પંડિતોને તુકારામ કહે છે કે 'નરસ્તુતિ ના કરો.' ત્યારે પેટ કેમ કરીને ભરાશે? 'અન્ન વસ્ત્ર હેં તોં પ્રારબ્ધા આધીન' (અન્ન વસ્ત્ર તો પ્રારબ્ધને આધીન છે.) સમસ્ત પ્રપંચ પ્રારબ્ધ ઉપર નાખો અને શ્રીહરિને શોધવા લાગો. શી રીતે શોધવા? શું કરવું?

તુકા મ્હણે વાણી, સુખેં વેંચા નારાયણીં.

'પોતાની વાણી નારાયણને માટે સુખપૂર્વક ખર્ચો.'

પંડિત શબ્દની વ્યાખ્યા તુકારામે ગીતા અનુસાર આ પ્રમાણે કરેલી છે—

પંડિત તો ભલા, નિત્ય ભજે જો વિઠ્ઠલા. ૧
અવઘેં સમ બ્રહ્મ પાહે, સર્વાં ભૂતીં વિઠ્ઠલ આહે. ૨

અર્થાત્ "સાચો પંડિત તેજ છે કે જે હમેશાં વિઠ્ઠલને ભજે છે અને જુએ છે કે, આ સંપૂર્ણ સમબ્રહ્મ છે અને સર્વ ચરાચર જગતમાં શ્રીવિઠ્ઠલજી રમી રહ્યા છે."

(૨૭) હવે અંતમાં એક મધુર અભંગ સાંભળો. એ સૌ કોઇને માટે બોધપ્રદ છે. એમાં ઉપાસનાના સોગંદ લઇને તુકારામે બતાવ્યું છે કે, પરમસાધન નામસંકીર્તનજ છે. ઉપાસ્ય દેવને ઉઠાવી લેવા એ કેટલી મોટી વાત છે. હૃદયમાં એવી સાચી લગની હોય, એવી દૃઢતા હોય, એવી કૃતકાર્યતા હોય ત્યારેજ ઉપાસ્ય દેવના શપથ લઇને કોઇ વાત કહી શકાય છે. આવી વાતનું રહસ્ય અને મહત્ત્વ ઉપાસકોજ સમજી શકે છે.

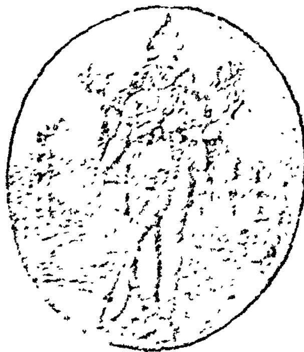
નામસંકીર્તન સાધન પૈં સોપેં,
જળતીલ પાપેં જન્માંતરિચીં. ૧
ન લગતી સાયાસ જાવેં વનાંતરા,
સુખેં યેતો ઘરા નારાયણ. ૨

હાચીંચ બૈસોની કરા એકચિત્ત,
આવડી અનંત આળવાવા. ૨
રામકૃષ્ણહરી વિઠ્ઠલ કેશવા,
મંત્ર હા જપાવા સર્વકાળ. ૩
યાવિણ આણિક નાહીં પૈં સાધન,
વાહતસે આણ વિઠોબાચી. ૪
તુકા મ્હણે સોપેં આહે સર્વાંહુની,
શાહણા તો ધણિ ઘેતો યેથેં. ૫

અર્થાત્ "નામસંકીર્તનનું સાધન છે તો બહુ સરળ, પરંતુ એનાથી જન્મ-જન્માંતરનાં પાપ ભસ્મ થઈ જશે. આ સાધન કરવાથી વનેવન ભટકવું નહિ પડે. નારાયણ સીધા ઘેર ચાલ્યા આવે છે. પોતાનાજ સ્થાનમાં બેસીને ચિત્તને એકાગ્ર કરો અને પ્રેમથી અનંતને ભજો. રામ-કૃષ્ણ, હરિ-વિઠ્ઠલ-કેશવ' એ મંત્ર હમેશાં જપો. આ સિવાય બીજું કોઈ સાધન નથી. આ હું વિઠ્ઠલના સોગન ખાઈને કહું છું. તુકારામ કહે છે કે આ સાધન સૌથી સુગમ છે, બુદ્ધિવાન ધનવાનજ આ ધનને અહીં પ્રાપ્ત કરી લે છે."

આ પ્રકરણ અહીં સમાપ્ત થયું. સત્સંગ, સત્શાસ્ત્ર, સદ્ગુરુકૃપા અને સાક્ષાત્કાર, એ પરમાર્થ-માર્ગના ચાર પડાવ છે. એમાંથી પહેલો પડાવ સત્સંગ છે, એટલે સુધી આપણે પહોંચ્યા. તુકારામ વારકરી કુટુંબમાં જન્મ્યા, વારકરી સંપ્રદાયમાં દાખલ થયા અને એજ સંપ્રદાયને તેમણે વધાર્યો. આથી તેમને વારકરીઓનો સત્સંગ પ્રાપ્ત થયો. આ સંપ્રદાય ગણ્યા ગાંઠ્યા લોકોનો નથી, સમસ્ત મહારાષ્ટ્રનિવાસીઓનો એ ધર્મ છે. એટલે વારકરી સંપ્રદાયનાં મુખ્ય તત્ત્વો 'સિદ્ધાંત પંચદશી'ના રૂપમાં સંકલિત કરીને વાચકો સમક્ષ રજુ કર્યાં છે. પછી એકાદશી વ્રત, વારકરીઓનાં ભજન-મેળા અને કીર્તન-પ્રકાર, એ ત્રણ મુખ્ય વાતોનો વિચાર કર્યો. તુકારામ ભાવનાબળથી આ માર્ગે ચાલ્યા અને એજ માર્ગે ચાલવાનો તેમણે સૌને

ઉપદેશ કર્યો. આથી આપણે પણ તેમના સત્સંગથી તેમનાંજ પ્રાસાદિક વચનો સાંભળતા સાંભળતા આટલે સુધી આવ્યા. અંતમાં તેમણે પોતાના મનને, સર્વસાધારણ માણસોને, અજ્ઞાની તેમજ જ્ઞાનીને, રાજાને તેમજ પોતાની સહધર્મિણી જીજાબાઇને જે ઉપદેશ આપ્યો તેનાથી પણ જોઇ લીધું કે, તુકારામે પોતાને માટે કયો સાધનમાર્ગ નિશ્ચિત કર્યો હતો. સંપ્રદાયના પરંપરાગત માર્ગ ઉપરજ તુકારામ ચાલ્યા અને એથી જણાયું કે, તેમનો સાધનમાર્ગ અને સંપ્રદાયનો સાધનમાર્ગ એકજ છે. ઉદાસવૃત્તિથી રહીને પ્રપંચ ચલાવવા અને તન–મનને ભગવાનને અર્પણ કરવાં; પરસ્ત્રી, પરધન, પરનિંદા અને પરહિંસાથી સર્વદા દૂર રહેવું; સદાચારમાં અચળ રહેવું; કામ, ક્રોધ, મોહ, લજ્જા, આશા, દંભ અને વાદને સર્વથા તજી દઇ ચિત્ત શુદ્ધ કરવું, સંતોનાં વચનો પર વિશ્વાસ રાખતાં પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે વિનમ્ર રહેવું, એકાદશીનું મહાવ્રત, પંઢરીની વારી અને હરિકીર્તનને કદી ન છોડવાં. શ્રદ્ધાપૂર્વક સંપ્રદાયના આ માર્ગે ચાલતાં પરમ પ્રેમથી શ્રીપાંડુરંગનું ભજન કરવું. આટલેસુધી આ સાધનમાર્ગ જોયો. હવે આપણે સત્શાસ્ત્ર તરફ આગળ વધીએ.

અધ્યાય ૬ ઠ્ઠો—ગ્રંથોનું અધ્યયન

"અક્ષરો સાથે ભારે મગજમારી કરી કે ભગવાન મળે. આ કંઇ વિનોદ નથી કર્યો કે જેથી બીજાઓનું કેવળ મનોરંજનજ થાય."

* * * *

"વિશ્વાસ અને આદરપૂર્વક સંતોનાં થોડાંક વચનો કંઠસ્થ કરી લીધાં."—સંત તુકારામ

* * * *

૧–વિષયપ્રવેશ

ઉપર દર્શાવેલું મથાળું જોઈને વાચકને કદાચ આશ્ચર્ય થશે કે 'શું તુકારામે પણ ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું હતું? ગ્રંથોનું તેમને શું કામ? શું તેઓ કોઇ વાર કોઇ પાઠશાળામાં જઇને અથવા કોઇ ગુરુ પાસે બેસીને ભણેલા પણ હતા? તેમના ઉપર તો ભગવત્કૃપા થઇ હતી. ભગવત્પ્રેરણા થવાથી તેમના મુખમાંથી આવી અભંગવાણી નીકળી!' આ ઉદ્ગાર વાક્ય બરાબર છે, તેમને ભગવત્પ્રેરણા થઇ ને તેણે કરીને તેમના મુખમાંથી અભંગવાણી પ્રગટ થઇ; આ વાત સોળે સોળ આના સાચી છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે, ભગવત્પ્રેરણા થયા પહેલાં તેમણે કંઈ અધ્યયન કર્યું હતું કે નહિ? વળી ભગવત્પ્રેરણા તુકારામનેજ કેમ થઇ? દેહૂમાં અથવા અન્યત્ર ક્યાંય પણ ઘણા યુવકો હતા! પરંતુ વાવ્યા વિના કંઈ ઊગતું નથી અને મહેનત કર્યા સિવાય કંઈ મળતું નથી; કર્મનો આ કેવળ સિદ્ધાંત છે. તુકારામે પણ ભગવાનને મેળવવા માટે અનેક સાધન કર્યાં. તુકારામ પાઠશાળામાં જઈને ભણ્યા હતા અને પરમાર્થ [illegible]

ગુરુ પણ તેમને મળ્યા હતા. પંઢરપુરનો ભાગવત સંપ્રદાય તેમની પાઠશાળા હતી અને તેમની પહેલાં થઇ ગયેલા ભગવદ્‌ભક્તો એ તેમના ગુરુ હતા. પુણ્ડલીકે મહારાષ્ટ્રમાં ભાગવત ધર્મનું વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપ્યું ત્યારથી પંઢરપુરના વિદ્યાલય સાથે જોડાયેલાં આળંદી, સાસવડ, ત્ર્યમ્બકેશ્વર, પૈઠણ ઇત્યાદિ સ્થાનોમાં અનેક વિદ્યાલય સ્થપાયાં. આ વિદ્યાલયમાંથી અનેક ભગવદ્‌ભક્તો તૈયાર થઇને બહાર નીકળ્યા હતા તથા તેમણે મહારાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર ભાગવત ધર્મનો જયજયકાર કર્યો હતો. તુકારામ દ્વારા દેહૂનું વિદ્યાલય સ્થપાવાનું નિર્માણ થયેલું હતું. પરંતુ આની પહેલાં તેમણે પંઢરપુર, આળંદી અને પૈઠણનાં વિદ્યાલયોમાં યોગ્ય ગુરુઓની પાસે પોતે પણ અધ્યયન કર્યું હતું. તુકારામ વારકરી સંપ્રદાયની પાઠશાળામાં તૈયાર થયા અને આ સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત મુખ્ય મુખ્ય ગ્રંથોનું તેમણે ભક્તિપૂર્વક અધ્યયન કર્યું હતું. આપણે આ અધ્યાયમાં તુકારામે કયા કયા ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું, કયા કયા સંતોનાં વચન કંઠસ્થ કર્યાં, તેમના પ્રિય ગ્રંથો કયા કયા હતા, તેમણે ગ્રંથોનું અધ્યયન કેવે પ્રકારે કર્યું અને તેમાંથી શો સાર ગ્રહણ કર્યો એ જોવાનું છે; પરંતુ તે પહેલાં આપણે જોવું જોઇએ કે, ગ્રંથોના અધ્યયનનું સામાન્યપણે શું મહત્ત્વ છે.

૨–અધ્યયન પછી સાક્ષાત્કાર

સદ્‌ગુરુકૃપા થતા પહેલાં અને થોડો કાળ પછી પણ ગ્રંથાધ્યયન સર્વને માટે આવશ્યક હોય છે. સૌએ દરેક સમયમાં ગ્રંથાધ્યયનનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું છે. પહેલાં અપરા વિદ્યા અને પછી પરા વિદ્યા, પહેલાં પરોક્ષ જ્ઞાન અને પછી અપરોક્ષ જ્ઞાન, પહેલાં ગ્રંથાધ્યયન અને પછી અનુભવ એ ક્રમ, સનાતન કાળથી ચાલ્યો આવે છે. મુંડકોપનિષદમાં 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' કહીને 'ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति' એટલે અપરા [illegible] અને પછી કહ્યું છે કે 'अथ

तदक्षरमधिगम्यते' (જેનાથી તે અક્ષરબ્રહ્મ જાણવામાં આવે છે) તે પરાવિદ્યા છે. અપરાવિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા પછીજ પરાવિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. 'शब्दादेवापरोक्षधीः' અર્થાત્ વેદશાસ્ત્રોના અધ્યયનથીજ અપરોક્ષાનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે, એજ સિદ્ધાંત છે. જેમ જેમ જ્ઞાન દૃઢ થતું જાય છે, તેમ તેમજ વિજ્ઞાનનો આનંદ પ્રાપ્ત થતો ચાલે છે. શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજે અમૃતાનુભવમાં પહેલા શબ્દનું મંડન કરીને પછી બતાવ્યું છે કે, અપરોક્ષાનુભવ પછી તેનું કેવી રીતે ખંડન થઇ જાય છે. પરંતુ શબ્દનું મંડન કરતાં કરતાં તેમણે કહ્યું છે કે 'શબ્દ' એ બહુ ઉપયોગી વસ્તુ છે. 'तत्त्वमसि' શબ્દ દ્વારાજ જીવને પોતાના સ્વરૂપનું સ્મરણ થાય છે. 'શબ્દ, જીવને સ્વરૂપસ્થિતિ પર લઇ આવનાર દર્પણ છે.' (અમૃતાનુભવ પ્ર. ૬-૧) તેજ પ્રમાણે 'શબ્દ' વિહિતનો સન્માર્ગ અને નિષિદ્ધનો અસન્માર્ગ બતાવનાર મશાલચી છે. શબ્દ બંધ અને મોક્ષની સીમા નિશ્ચિત કરનાર-તેમના વિવાદનો નિર્ણય કરનાર ન્યાયાધીશ છે.' (અમૃત. પ્ર. ૬-૫) અહીં 'શબ્દ'નો અર્થ 'વેદ' છે. 'વેદ' 'શબ્દ'નોજ પર્યાય છે. શબ્દથીજ જીવાત્મા શિવાત્માને પામે છે. જીવાત્માનું પરમાત્મા સાથે મિલન થયા પછી જો કે શબ્દ પાછા ફરી જાય છે (यतो वाचो निवर्तन्ते), છતાં પણ આત્મારામના મંદિરમાં પહોંચાડી આવનાર 'શબ્દ' માર્ગદર્શક છે અને તેથી તેનો સાથ લીધા સિવાય જીવને માટે બીજી કોઇ ગતિ નથી.

૩-શબ્દનો અર્થ

'શબ્દ'નો અર્થ 'વેદ'જ છે, તેમ છતાં વેદનું [illegible] જે શાસ્ત્ર, પુરાણ અને સંતવચનો બતાવે છે, તેનો [illegible] સમાવેશ આ 'શબ્દ'માં થઈ જાય છે. [illegible] 'શબ્દ'[illegible] અર્થ વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, સંતવચન [illegible] શબ્દ-સાહિત્ય માત્ર ગ્રહણ કરવાથી [illegible] છે કે, શબ્દનો આશ્રય કર્યા સિવાય જીવનો [illegible]

અર્થાત્ “ હે જીવ ! તું તારા પોતાના હિતની વાત સાંભળ. પંઢરીના રાણાનું મનમાં સ્મરણ કર. સર્વ શાસ્ત્રોનો આ સાર છે, એજ વેદોનું રહસ્ય છે, પુરાણોમાં પણ એજ વાત છે. ”

વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ અને સંતવચન બધું નારાયણ-પરત્વેજ હોવાથી એમાંથી કોઇનું પણ અધ્યયન તે વૈદિક ધર્મનુંજ અધ્યયન છે. વેદોને જુઓ, શાસ્ત્રોને સમજો, પુરાણોને વાંચો અથવા સાધુ–સંતોનાં વચનોને ધ્યાનમાં લ્યો, બધાનો સાર એકજ છે. આ સમસ્ત સાહિત્ય એટલા માટે નિર્માણ થયું છે કે જન્મ–મરણનું ચક્કર છૂટે, સંસારને નશ્વર જાણીને જીવ સ્વકર્માચરણ કરે, પરમાત્મ-બોધ પામીને નિઃસંશય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે, મૃત્યુને મારીને જીવ સ્વાભાવિકપણે સચ્ચિદાનંદરૂપ બની જાય. જળ એક-જ છે–વાવ, કૂવો, તળાવ વગેરે માત્ર બાહ્યઉપાધિ છે. કોઇ નદીકિનારે રહીને નદીના જળ વડે પોતાનું કામ કાઢી લે, કોઇ સરોવરના જળવડેજ ચલાવી લે, કોઇ કૂવાનું જળ વાપરે. અને જ્ઞાન પણ જળના જેવુંજ છે ! જેને તરસ હોય તે સ્વાભાવિક સાધનોનો ઉપયોગ કરીને તૃપ્ત થાય એજ આ શબ્દસાહિત્યનો મુખ્ય હેતુ છે. નદી, કૂવો, સરોવર કે સાગર–બધાનો હેતુ એકજ છે. અને તે એજ કે, તૃષાર્ત જીવ તૃપ્તિ પામે. ઉપાધિના અભિમાનથી ઉપહાસ કરીને વાદવિવાદ કરવો, એ તરસ લાગવાનું લક્ષણ નથી—ખરી જિજ્ઞાસા નથી. ચોખામેળા, રૈદાસ ચમાર, સજન કસાઈ, કાન્હોપાત્રા જેવા કનિષ્ઠ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવો પણ સાચી તૃષા લાગવાથી, સત્સંગથી પ્રાપ્ત થતા બ્રહ્માનંદરૂપી જળનું કંઠપર્યંત પાન કરીને તરી ગયા. પરમાર્થની સાચી તરસ લાગતાં જાતિ, રૂપ, ધન, વિદ્યા વગેરે કારણોની ચર્ચા કરવાનું ગમતું નથી. એકનાથ જેવા બ્રાહ્મણ પોતાના બ્રાહ્મણત્વનું અભિમાન [illegible] અને [illegible] જેવા અતિ [illegible] [illegible] નહોતા [illegible] કે [illegible] [illegible]

નહોતો; નામદેવ, તુકારામે 'અજ્ઞાન ભક્તિમાનોના ગ્રંથ' બનાવ્યા નહોતા કે કેવળ અથવા યોગમાર્ગીઓએ 'આરૂઢ-રસોદ્ધારક ગ્રંથ' પણ ઊભાં કર્યાં નહોતાં! કે આપણી ભક્તિમાનોના મુમુક્ષુ જીવોને માટે—બધા મુમુક્ષુ જીવો માટે શ્રી સંતોએ પોતાનાં કીર્તનો, અભંગ અને ભજનોમાં પોતપોતાની વાણીનો ઉપયોગ કર્યો છે. અને ભજનોમાં આશય પ્રગટ કર્યો છે કે 'ચારે ચારે વર્ણ એક, પાપી નારી અથવા નર' (આવો આવો, તરણતારક, બાળને આવો, કોઈપણ જાતિના હો, નર હો કે નારી હો—આવો, આવો!) તાત્પર્ય એક કે વેદ, શાસ્ત્રપુરાણ અને સંતવચન જીવોના ઉદ્ધારને માટે નિર્માણ થયેલાં છે. અને જો કોઈનું મન ભગવાનને માટે તરફડતું હોય તેને માટે કોમાંથીજ કોઈએક અથવા અનેક પ્રકારનું અવલંબન આવશ્યક છે, કારણકે તેના વિના પરોક્ષ જ્ઞાન પામી શકાતું નથી. તુકારામે આમાંથી 'પુરાણો અને સંતવચનોનું અવલંબન કર્યું અને તેનો સાર હૃદયમાં ચંપાઈ લીધો.'

૪–અધ્યયનના વિષયો—પુરાણ ને સંતવચનો

સંત તુકારામે વેદોનું અધ્યયન કર્યું નહોતું. "પોકાયા અક્ષર, મજ નાહીં અધિકાર" (અર્થાત્ અક્ષરો વાંચવાનો મને અધિકાર નથી.) આ એમણે પોતેજ ત્રણ વાર કહ્યું છે; પરંતુ તેમણે એમ નથી કહ્યું કે, બ્રાહ્મણોજ વેદના અધિકારી કેમ? અને શૂદ્રોને આ અધિકાર શામાટે નહિ? તેથી તેમણે બ્રાહ્મણોની સાથે કદી કજિયો કર્યો નહોતો. તેમનું મન આવા નિરર્થક વાદ ઉપસ્થિત કરે તેવું ક્ષુદ્ર નહોતું. તેઓ જાણતા હતા કે બ્રાહ્મણોને વેદાધિકાર હોવા છતાં પણ બધા બ્રાહ્મણો વેદાધ્યયન કરતા નથી, અને જે કરે છે તે બધા સંસારસાગરથી મુક્ત થતા નથી અને થાય તોપણ શી હરકત છે! એથી કંઈ બીજાઓનું મુક્તિ-દ્વા[illegible]ધ થઈ જતું નથી.

[illegible]યો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેऽપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્।

આ ભગવદ્‌વચન અનુસાર તેમને માટે મોક્ષનાં દ્વાર ખુલ્લાંજ છે. જેમને વેદોનો અધિકાર હતો, તેમાંથી બહુજ થોડા વેદોનું અધ્યયન કરનારા હતા, અને કોઇ વિરલાજ વેદાર્થ જાણીને અર્થરૂપને પ્રાપ્ત કરતા હતા! બાકી, વેદાર્થ અત્યંત ગહન છે, શાસ્ત્રો અપાર છે અને જીવન તો ઘણું ટુંકું છે. આવી સ્થિતિમાં વેદોનું રહસ્ય જો સુલભ—પુરાણ ગ્રંથોમાં તથા પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં છે, તો પછી આ સુગમ માર્ગ છોડીને પોતાની સામે પીરસેલા ભોજનથી વિમુખ થઇને વિના કારણ હેરાનગતિ ઉઠાવવાની શી જરૂર છે? વળી સો વાતની એક વાત તો એ છે કે, જેના ચિત્તમાં સાચી લગની લાગી ગઈ તે સાધનોની જંજાળમાં પડતા નથી; જે સાધન સહજ, સમીપ અને સુલભ હોય, તેનું અવલંબન કરીને પોતાનું કાર્ય સાધી લે છે. આ પ્રમાણે તુકારામે પુરાણો અને સંતવચનોનેજ પોતાના અધ્યયન માટે પસંદ કર્યાં અને તેમના પ્રેમી સ્વભાવને આ પસંદગી ઉપયોગી હતી. અને એટલાથી પણ તેમનું કાર્ય પૂરું થયું. વેદોના અક્ષર તેમને કંઠસ્થ કરવાનો અધિકાર નહોતો તે છતાં પણ વેદોના અર્થ–અક્ષર પરબ્રહ્મ તેમને પ્રાપ્ત થયા હતા. આ પ્રમાણે શબ્દ વડે નહિ પરંતુ અર્થ વડે તેમણે વેદોનું અધ્યયન કર્યું અને એજ જરૂરી હતું.

૫–અધ્યયનની પદ્ધતિ

સંત તુકારામે પોતાના જીવનનાં થોડાંક વર્ષો ગ્રંથાધ્યયનમાં વ્યતીત કર્યાં એમાં સંદેહ નથી. તેમણે પોતાના આત્મચરિત્રવિષયક અભંગોમાં કહ્યું છેજ કે "વિશ્વાસ અને આદરપૂર્વક સંતોનાં વચનોનો પાઠ કર્યો;" "વાંચેલા શબ્દોનું જ્ઞાન બતાવું છું;" "જેવું જાણ્યું તેવું જણાવ્યું મનુષ્ય જાણે છે" વગેરે અભંગોમાં આજ વાત તેમણે કહેલી છે. [illegible]
મુખમાંથી [illegible]
લઈને હરિગુણ [illegible]

તે ગ્રંથો એમણે વાંચ્યા ને વિશ્વાસ અને આદરપૂર્વક વાંચ્યા
ઇના. ગ્રંથકર્તા પ્રત્યે આદરભાવ રાખીને તથા તેમના
ઠારા ચર્ચાયેલા સિદ્ધાંતો અને કહેલી સંતકથાઓ ઉપર
પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને તુકારામે એ ગ્રંથો વાંચ્યા, એ તેમણે
પોતેજ કહ્યું છે. તેમના પિતાએ તેમને જમા-ખર્ચ, નામું-
રોકડ, ચોપડામાં લખવા જેવા હિસાબ-કિતાબનું જ્ઞાન તો
આપ્યું હતું, પરંતુ જ્યારે તેમને પરમાર્થની ભૂખ લાગી,
ત્યારે તેમણે પરમાર્થના ગ્રંથોને ખૂબ આસ્થાપૂર્વક જોયા
ઇના. પ્રપંચમાં ઉપયોગ લાગે તેવી વિદ્યા જીવનને સફળ
કરાવનારી વિદ્યા નથી. આ બોધ જ્યારે તેમને થયો ત્યારે
તેઓ પરમાર્થના ગ્રંથ જોવા લાગ્યા. ભગવાનને માટે અશ્રુ-
રાને વળગી પડી મગજમારી કરી. પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ
પ્રતીત થતાં વૈરાગ્ય દૃઢ થયો અને ત્યારે ભગવત્પ્રાપ્તિને
માટે પ્રાણ વ્યાકુળ થઈ ઉઠ્યા. એટલે—

'ભાગી ભક્ત કોણે રીતી. જાણોનિ પાવલે ભગવદ્ભક્તી.
હવે ભાવે ત્યા વિવરી મુક્તી. જિજ્ઞાસુ નિશ્ચિતી યા નાંવ.
(નાથ ભાગવત ૧૯-૨૦૪)

અર્થાત્ "પૂર્વના ભક્તો કયે પ્રકારે ભગવદ્ભક્તિ પામ્યા એ જાણીને તન-મન-પ્રાણથી એ સાધનોનો જે વિચાર કરે છે, તેનેજ જિજ્ઞાસુ કહે છે."

આજ પ્રમાણે તુકારામે પહેલાંના ભક્તો કયાં સાધ-
થી ભગવાનના વહાલા થયા તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા
અને આ વિચાર ગ્રંથોમાંજ હોવાથી તેમને ગ્રંથોનું અવ-
લોકન કરવું પડ્યું. પહેલાંના ભક્તોની કથાઓ જાણીને
તેમનું અનુકરણ કરવા માટે તેમણે પુરાણો અને સંત-
વચનોનો પરિચય કર્યો. સંતોનાં વચનો જોતાં જોતાં તેમનું
મનન થવા લાગ્યું. મનનથી અનાયાસે પાઠાન્તર થયું. મનન
કરતાં કરતાં અક્ષરે મુખસ્થ થઇ ગયા. તેઓજ કહે છે કે
"કેવળ શબ્દો કંઠસ્થ કરવાથી શું થશે ! અર્થ જુઓ,
થઇને રહો." એકનાથ પણ કહે છે કે—

શબ્દ સાંડુનિયાં માગેં શબ્દાર્થી માજી રીગે,
જેં જેં પરિસતુ તેં તેં હોય અંગે વિકલ્પ ત્યાગેં વિનીતુ.
(નાથ ભાગવત, ૭-૩૫૯)

અર્થાત્ "શબ્દને પાછળ મૂકી દો અને શબ્દના અર્થમાં પ્રવેશ કરો. જે જે કંઇ સાંભળો તે વિનીત થઇને સંકલ્પ-વિકલ્પોનો ત્યાગ કરીને સાંભળો—તેમાં તન્મય થઇ જાઓ."

જેને જેની ઇચ્છા હોય છે, તેને તે જ્યાં પણ મળે ત્યાંથી શોધી કાઢે છે. તુકારામને ભગવાનની ઇચ્છા હતી, તેમનીજ ધૂન હતી, તેથી દેવતાઓ અને ભગવાનનો પરિચય કરાવનારા દેવતુલ્ય સંતજનોની કથાઓ જે ગ્રંથોમાં હતી તેજ ગ્રંથો તેમને પ્રિય લાગ્યા અને એ ગ્રંથોમાંથી ખાસ કરીને એવાંજ વચનો તેમને કંઠસ્થ થઇ ગયાં કે જે હરિપ્રેમ વધારનારાં છેઃ—

કરૂં તૈસેં પાઠાંતર, કરુણાકર ભાષણ. ૧
જીહીં કેલા મૂર્તિમંત, ઐસા સંતપ્રસાદ. ધ્રુ.
સોજ્જ્વલ કેલ્યા વાટા, આક્રૂત્યા નીટા માગિલ્યા. ૨
તુકા મ્હણે ઘેઉં ધાંવા, કરૂં હાવા તે જોડી. ૩

અર્થાત્ "સંતોનાં એવાં વચનોનો પાઠ કરવો કે જેમાં કરુણા-પ્રાર્થના હોય-જે સંતોએ ભગવાનને સગુણ સાકાર થવાને વિવશ કર્યા એવા સંતોનાં વચન તેમનો પ્રસાદજ છે. એ સંતોએ પહેલાંના સંતોનો માર્ગ ઝાડી ઝૂડીને સાફ કરેલો છે. એ માર્ગ પ્રાચીનજ છે, પરંતુ એ સંતોએ તે તે માર્ગોને વળી વધુ સુગમ કરી દીધા છે. હવે જલદી કરો, ભગવાનને પોકારો અને તેમનાં ચરણયુગલને પ્રાપ્ત કરો."

આ અભંગને વિશેષ વિચારીશું તો તુકારામના મનનો ભાવ સ્પષ્ટ જણાઇ આવશે. પરમાર્થવિષયક ઘણા ગ્રંથો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓમાં હતા, પરંતુ તે બધામાં તેમને એજ ગ્રંથો પ્રિય હતા કે જેમાં 'કરુણાત્મક ભક્ત-વચનો' હતાં—અર્થાત્ જેમાં ભગવાનની કરુણા—

[illegible] હતી. ભગવાન અને ભક્તનો પ્રેમ જેમાં [illegible]
કર્યો હતો—જે પ્રેમ ભગવાનથી અધિક [illegible] મહારાષ્ટ્ર
હતો. કેટલાક [illegible] ભક્તિના [illegible] મહારાષ્ટ્ર
[illegible] તેમને સમજ્યા નહોતા. 'કરુણાકર ભગવાન', [illegible]
[illegible] અનેક કવિઓના કાવ્યોમાં [illegible] 'કરુણાકર ભ[illegible]' પણ [illegible]
માત્ર કેટલાંક તેમને સંતોષ મળ્યો નહોતો, પરંતુ
તેવા મધુર ભજનોમાં 'કરુણાષ્ટક' [illegible] નહોતો. તેમને તો
પાઠ કરવો હતો, કે જેમણે ભગવાનને [illegible]—રચ્યાં' તે
હોય—અર્થાત્ જેમણે સગુણ ભગવાનને 'મૂર્તિમાન' કર્યા
ભગવાનને પ્રત્યક્ષ જોયા હોય, ભગવાન સાથે જેમણે પ્રેમા-
લાપ કર્યો હોય. એ સગુણ ભક્તોના 'કરુણાકર ભાખ્યો' નો
પાઠ કરવાનો હેતુ પણ તુકારામે ઉપદેશના આરંભના
સરણમાં બતાવ્યો છે. એ સંતોને જે લાભ થયો—અર્થાત્
ભગવાનને 'મૂર્તિમાન' કરીને જે પ્રેમસુખ તેમણે પ્રાપ્ત
કર્યું, તેજ પ્રેમસુખ તુકારામ ઇચ્છતા હતા. અને તેમનું
ઉત્સાહભેર એટલું દિવ્ય હતું કે તેનો એમ સમજતા
હતા કે 'ભગવાનને પોકારીને' અમે તેને પ્રાપ્ત કરી લઇશું.
જે સંતોને ભગવાનનો સગુણ સાક્ષાત્કાર થયો તેમનાંજ
વચનોનો પાઠ કરવાનો હેતુ તુકારામે આ પ્રમાણે બતાવ્યો
છે. પરંતુ તુકારામ સંતો પણ એવાજ શોધતા કે જેઓ
પૂર્વપરંપરાને વળગીને ચાલ્યા હોય. કોઈ નવો ધર્મપંથ
ચલાવનારા, નવો સંપ્રદાય પ્રવર્તાવનારા, કોઈ નવી રીત
ચાલ શરૂ કરનારા મહાત્માને તેઓ ઇચ્છતા નહોતા. ધર્મ
ક્રાંતિ અથવા અરાજકતા તેમને પ્રિય નહોતી. પહેલાંથીજ
જે માર્ગ ચાલ્યો આવે છે, પરંતુ વચમાં કાળવશાત્ જે
લુપ્ત કે દુર્ગમ થઇ ગયો છે, તેને ફરીથી સ્વચ્છ અને સુ-
ગમ બનાવનાર મહાત્માઓનાંજ વચન તેમને પ્રિય હતાં.
'આમ્હી (હું) વૈકુંઠવાસી' એ અભંગમાં તુકારામે પોતાના
અવતારનું પ્રયોજન બતાવ્યું છે. તેમાં પણ એમ કહેવામાં
આવ્યું છે કે પ્રાચીનકાળમાં 'ઋષિઓ જે કંઈ કહી ગયા
છે' તેનેજ 'સત્ય ભાવથી વર્તવા માટે' અમે આવ્યા છીએ

અને 'સંતોના માર્ગ સાફસૂફ કરીને સ્વચ્છ કરીશું.' એજ અમારૂં કામ છે.

પુંઢિલાંચે સોચી માઝયા મના ચાલીં,
માતેચીં આણિલી નાહીં બુદ્ધિ.

અર્થાત્ 'પૂર્વના સંતોને માર્ગે ચાલવું, એજ મારી મનઃપ્રવૃત્તિ છે, મેં મારી પોતાની બુદ્ધિથી કોઇ નવો મત ગ્રહણ કર્યો નથી.' તુકારામ કહે છે કે 'મારો વ્યવહાર સાક્ષીનો છે.' તુકાજીએ બાલક્રીડાના જે અભંગો રચ્યા તેમાં તેમણે એજ કહ્યું છે કે 'શિષ્ટ–સજ્જનોને બળ–ભરોસે ગીત ગાઈશ.' બીજી એક જગાએ તુકારામ કહે છે કે 'મારી વાણી તો મૂર્ખનો બકવાદ છે, બાળકની તોતડી વાતો છે.' આ પ્રમાણે પોતાને કવિત્વહીન બતાવતા હોવા છતાં એમ પણ બતાવે છે કે 'આપ સંતજનોનું ઉચ્છિષ્ટ સેવન કરીને, આપનો આશ્રય પામીનેજ મારા મુખમાંથી પ્રાસાદિક વાણી નીકળી છે. (આધારેં વદલી પ્રસાદાચી વાણી, ઉચ્છિષ્ટ સેવની તુમચિયા.) તુકાજીએ ફરી પણ ભગવાનને એજ પ્રાર્થના કરી છે કે 'સંત ગેલે તથા ઠાયા, દેવરાયા પાવવી' (પૂર્વના સંત જ્યાં પહોંચ્યા, ત્યાં હે ભગવન્! મને પહોંચાડો.)

તાત્પર્ય કે, પૂર્વપરંપરાને અનુસરીને ચાલનારા તથા ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર પામેલા સંતોનાંજ વચનોનો પાઠ તુકારામ કરતા હતા. અને એ સંતોને જે ભગવદ્દર્શન થયાં તેજ દર્શનની તુકારામને ઇચ્છા હતી. એવા સંત કોણ કોણ હતા અને કયા કયા ગ્રંથો તુકારામને પ્રિય થયા, એ વિષે પ્રસંગોપાત આપોઆપજ આગળ આવશે. પુરાણ-ગ્રંથો અને સાધુ–સંતોના ગ્રંથોનોજ આધાર તુકાજીએ લીધો અને તેનો સાર પોતાના હૃદયમાં સંઘરી લીધો.

બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે, 'શબ્દોનું બહુ અધ્યયન ન કરવું. કારણ કે એ વાણીને નકામી થકવનારું છે.' [illegible]

ની લાગે એટલે મહાત્માઓના અનુભવ મને પણ પ્રાપ્ત થાય, હું પણ આત્યંતિક સુખનો અધિકારી બનું અને તેને માટે જીવ જ્યાં તરફડવા લાગે, ત્યાં ગ્રંથાધ્યયન ધીરે ધીરે ઓછું થવા લાગે છે. અને અંતરંગ અભ્યાસ ત્યારે શરૂ થાય છે. પાછલી અવસ્થામાં તુકારામે કહ્યું છે કે-

પાહોં ગ્રંથ તરી આયુષ્ય નાહીં હાતીં;
નાહીં ઐસી મતી અર્થ કળે. ૧
હોઈલ તેં હો યા વિઠોબાચ્યા નાંવે,
અર્જીસ તેં ભાવેં જીવીં ધરૂં. ૨

અર્થાત્ 'બધા ગ્રંથો જોવા ઇચ્છીએ તો આયુષ્ય પોતાના હાથમાં નથી. એટલી બુદ્ધિ પણ નથી કે અર્થ પણ સમજાય. તેથી વિઠોબાના નામ ઉપર જે કંઈ થાય તેજ થાય; જે કંઈ (જ્ઞાન) મળશે, તેને ભાવપૂર્વક જીવમાં ધારણ કરી રાખીશ. ગ્રંથના સારરૂપ હરિને જ્યારે ચિત્ત ગ્રહણ કરે છે, ત્યારેજ ગ્રંથનું કાર્ય સમાપ્ત થાય છે. અસ્તુ. તુકાજીએ કયા કયા ગ્રંથો જોયા, કયા સંતોનાં વચનો વાંચ્યાં અથવા વાંચેલા ગ્રંથોમાંથી શો સાર ગ્રહણ કર્યો, તે હવે જોઈએ.

૬—મહીપતિ બાવાના ઉદ્ગાર

તુકારામના ગ્રંથાધ્યયનનું વર્ણન મહીપતિ બુવાએ પોતાના 'ભક્તલીલામૃત' (અધ્યાય ૩૦)માં પોતાની પ્રેમ-પરા-વાણીથી આ પ્રમાણે આપ્યું છે-

“નામદેવના અભંગોનો નિત્યપાઠ કરતાંકરતાં (તુકારામ) નાચતા-ગાતા હતા, એકાદશીનું વ્રત કરીને સંતોની સાથે જાગરણ કરતા હતા. તેમણે અન્ય સંતોના પણ ગ્રંથ જોયા હતા. સુવિખ્યાત મુસ્લીમ ભક્ત કબીરનાં વચનામૃતનું અતિ પ્રેમપૂર્વક પાન કરતા હતા. શ્રીજ્ઞાનેશ્વરે પણ પોતાના શ્રીમુખેથી જે મહાન્ અધ્યાત્મ ગ્રંથ કહ્યો હતો તેની શુદ્ધ પ્રત આ વૈષ્ણવ વીરે પ્રાપ્ત કરી અને તેનું અધ્યયન કર્યું. શ્રીવિષ્ણુના અવતારરૂપ એકનાથે, ભાગવત ઉપર જે ટીકા કરી છે, તેનો પણ શુદ્ધ ગ્રંથ તેમણે અતિપ્રયાસથી પ્રાપ્ત

કર્યો. આ ગ્રંથનું મનન કરવા માટે તુકારામ ભંડારા પર્વત ઉપર એકાંત સ્થાનમાં જઈને બેસતા હતા. પૂર્વાભ્યાસમાં તુકાજીના સહાયક કૈવલ્યદાતા ભગવાન પોતે હતા. પર્વત ઉપર એકાંતમાં ગ્રંથનું પારાયણ કરીને હવે તેઓ અર્થના અન્વય ધ્યાનમાં લાવતા હતા. ગ્રંથનાં વચનો યાદ રાખવાં અને કંઠસ્થ કરવામાં તુકારામને ખાસ પરિશ્રમ નહોતો કરવો પડયો. રાતદિવસ મનન કરતા તેથી અક્ષરો કંઠસ્થ થઈ જતા હતા. એકનાથ મહારાજનાં પ્રાસાદિક વચનોથી ભરેલા ભાવાર્થ રામાયણનું પણ તેઓ પ્રેમપૂર્વક પારાયણ કરતા હતા. શ્રીમદ્‌ભાગવતની સરસ કથાઓ તેમણે વાંચી અને કોઈક મહાપુરુષને મુખેથી સાંભળી પણ ખરી. શ્રી-હરિની લીલા ખાસ પ્રયત્નપૂર્વક જોઈ–સાંભળી, શ્રીજ્ઞાને-શ્વરના યોગવાસિષ્ઠ અને અમૃતાનુભવ ગ્રંથોનું મનન કરીને અર્થની શોધ કરી અને પુરાણો પણ ઘણાં સાંભળ્યાં.

મહીપતિ બુવાએ જે ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમને તુકારામે 'એકાંતમાં બેસીને જોયા અને તેમના અર્થ તેમણે શોધ્યા' એ વાતમાં કંઈજ શંકા નથી. નામદેવના અભંગનો 'પાઠ કરતાં કરતાં તેઓ નાચ્યા કરતા હતા' એ તો સ્પષ્ટજ છે. સર્વપ્રથમ નામદેવનાજ અભંગોનો પાઠ અને મનન કર્યાં. કબીરના દોહા તેમણે 'બહુ પ્રેમથી વાંચ્યા' એ વાત તુકાજીએ પોતે પણ એવાજ દોહા રચ્યા છે એથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે. જ્ઞાનેશ્વરના ગ્રંથોની શુદ્ધ પ્રતો તેમણે પ્રાપ્ત કરી હતી એવું મહીપતિ બુવાનું કથન બહુ મહત્ત્વનું છે. જ્ઞાનેશ્વરની જ્ઞાનેશ્વરી, અમૃતાનુભવ અને યોગવાસિષ્ઠ, એ ત્રણ ગ્રંથોનું તેમણે 'મનન' કર્યું અને અર્થની શોધ કરી. મહીપતિ બુવાએ આજ પ્રસંગ વિષે આગળ ચાલતાં કહ્યું છે કે '[illegible] અભંગ જે શ્રી-જ્ઞાનેશ્વરે સ્વમુખે કહ્યા હતા, તે અભંગો [illegible] તુકા-રામ પ્રેમ અને [illegible] 'જ્ઞાન' [illegible] જ્ઞાનેશ્વરી, [illegible] અભંગ, જ્ઞાનેશ્વર [illegible]

[illegible]

સંસ્કૃત ભાગવત અને ટીકા, પ્રાકૃત ટીકાઓની મદદ વિના પોતાની મેળેજ સમજી શકતા હતા. અને કેટલાયે સંસ્કૃત સ્તોત્ર, સુભાષિતો, ભર્તૃહરિના નીતિ ને વૈરાગ્યશતક વગેરે ગ્રંથો પણ તેમણે જોયા હતા. તાત્પર્ય એજ કે, તુકારામ બહુશ્રુત હતા અને તેમના અભંગોથી એ અનુમાન થાય છે કે, તેઓ સંસ્કૃત પણ સામાન્ય રીતે સારું જાણતા હતા.

૭—ભાગવતધર્મના મુખ્ય ગ્રંથ—ગીતા ને ભાગવત

તુકારામ ભાગવત ધર્મના વિઠ્ઠલપંથમાં દાખલ થયા એ અગાઉ કહી ચૂક્યા છીએ. પાછલા અધ્યાયમાં તેમણે ભાગવત ધર્મના આચાર સ્વીકારી લીધા એ પણ બતાવી ચૂક્યા છીએ. હવે જે ગ્રંથોમાં ભાગવત ધર્મનાં તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય તે ગ્રંથોનું અધ્યયન પણ સંપ્રદાયની સાથે આપોઆપજ પ્રાપ્ત થાય છે. ભાગવત ધર્મના મુખ્ય ગ્રંથ બે છે—ગીતા અને ભાગવત. વેદશાસ્ત્રોનું સંપૂર્ણ

રહસ્ય ગીતાજીમાં સંગ્રહેલું છે ને ગીતાના વક્તા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું ચરિત્ર ભાગવતમાં વર્ણવેલું છે. શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાનાધિકારી ભક્ત બે છે, એક તો અર્જુન અને બીજા ઉદ્ધવ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ગીતામાં અને ઉદ્ધવને શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશસ્કંધમાં ભાગવતધર્મનું રહસ્ય બતાવ્યું છે. તેનેજ મરાઠીમાં યથાક્રમે શ્રીજ્ઞાનેશ્વર અને એકનાથે વર્ણવ્યું છે. ભાગવતધર્મના ગીતા અને ભાગવત એ મુખ્ય આધારસ્થંભ છે તેમજ તેમાં પૂર્ણ એકવાક્યતા છે. બન્ને ગ્રંથોનું શિક્ષણ એકજ છે. બન્નેનો એજ એક ઉપદેશ છે કે, સર્વ કર્મ કૃષ્ણાર્પણ બુદ્ધિથી કરીને હરિભક્તિ દ્વારા પોતે તરી જવું અને બીજાઓને પણ તારવા. કેટલાક વિદ્વાનોનું કહેવું છે કે, ગીતા પ્રવૃત્તિપરક છે અને ભાગવત નિવૃત્તિપરક છે; પરંતુ યથાર્થમાં બન્ને ગ્રંથ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનો પડદો ભેદનારા ગ્રંથો છે. બન્ને ગ્રંથોમાં જ્ઞાન અને ભક્તિનું મધુર મિલન થયું છે.

ગીતા-ભાગવત કરિતી શ્રવણ આણિક ચિંતન વિઠોબાચેં;
તુકા મ્હણે મજ ઘડો ત્યાંચી સેવા, તરી માઝયા દૈવા પાર નાહીં.

અર્થાત્ તુકારામ કહે છે કે, જે ગીતા અને ભાગવતનું શ્રવણ કરે છે અને શ્રીહરિનું ચિંતન કરે છે, તેની સેવાનો અવસર મને મળે તો તો મારા સદ્ભાગ્યની સીમા નહિ રહે.” ‘પાંડુરંગા કરું પ્રથમ નમના’ વાળા ઓવી-રૂપ સો ચરણોવાળા અભંગમાં ભાગવતનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે—

“ત્યાંચીંચ ઉચ્છિષ્ટેં બોલતોં ઉત્તરેં,
સાંગિતલેં ખરેં વ્યાસાદિકીં. [illegible]
વ્યાસેં સાંગિતલેં ભક્તિ હેંચિ સાર,
ભવસિંધુ પાર તરાવયા. [illegible]
તરાવયા જના કેલેં ભાગવત,
ગોવળે ગોપી ભક્ત આદિ પિતા.” [illegible]

અર્થાત્ [illegible]
[illegible]

વ્યાસે કહ્યું છે કે ભવસિંધુને પાર જવા માટે ભક્તિ એજ મુખ્ય સાધન છે. મનુષ્યોના ઉદ્ધારને માટેજ ભાગવત ધર્મ નિર્માણ કર્યો—”

તુકારામના કથન પ્રમાણે ગીતા ને ભાગવતની 'ભક્તિ એજ સાર' છે. ગીતા અને ભાગવતનો તેમને કેટલો ઉંડો પરિચય હતો, એ હવે જોઇશું.

૮—ગીતાધ્યયન

મૂળ ગીતાનો તુકારામ હમેશાં નિત્યપાઠ કરતા હતા અને આથી તેમના અભંગો ઉપર જ્યાં ત્યાં ગીતાની છાયા પડેલી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. થોડાંક ઉદાહરણ આ નીચે આપીએ છીએ—

ગીતા—निर्दोषं हि समं ब्रह्म ॥

અભંગ—બ્રહ્મસર્વગત સદા રામજેથે આન નાહીં વિષમ.

ગીતા—अन्तकाले च मामेव स्मरन् ॥

અભંગ—અંતકાળી જ્યાચ્યા નામ આલે મુખી,
એકા મ્હણે સુખા પાર નાહીં.

અર્થાત્ “અંતકાળે જેના મુખમાં નામ આવી ગયું તેના સુખનો કોઇ પાર નથી.”

ગીતા—पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

અભંગ—મગ મી વ્યવહારીં અસે ન વર્તત,
જૈસેં જલાઆંત પદ્મપત્ર.

અર્થાત્ “વ્યવહારમાં હું જળમાં જેમ કમળપત્ર રહે છે, તેમજ રહું છું.”

ગીતા—'द्वाविमौ पुरुषौ लोके' અને 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः'

અભંગ—ક્ષરા અક્ષરા વેગળા, એકા રાહિલા સોવળા.

અર્થાત્ “ક્ષર અક્ષરથી જુદો તે વીતરાગ છે.”

ગીતા—ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।

અભંગ—જરી માગોં પદ ઇંદ્રાચેં,
તરી શાશ્વત નાહીં ત્યાચેં.
સ્વર્ગ ભોગ માગૂં પૂર્ણ,
પુણ્ય સરલ્યા માગુતી યેણેં.

"જો ઇંદ્રનું પદ માગું તો તે શાશ્વત નથી, પૂર્ણસ્વર્ગ-ભોગ માગું તો પુણ્ય સમાપ્ત થતાં પાછા ફરવું પડશે."

'यावानर्थ उदपाने' (ગીતા ૨-૪૬) આ શ્લોકનો ભાવાર્થ તુકારામે જ્ઞાનેશ્વરીને અનુરૂપ આ પ્રમાણે કર્યો છે-

ત્યાંની ગંગેચિયા અંતાવીણ કાય ચાડ,
આપલેં તેં કોડ તૃષેપાશીં.

અર્થાત્ "ગંગાનો અંત પ્રાપ્ત કર્યા વિના મારૂં કયું કામ અટકી રહ્યું છે? મારી મતલબ તો તરસ છીપાવવા સાથેજ છે."

'ॐ तत्सदिति निर्देशः' નો અર્થ તુકારામ આ પ્રમાણે બતાવે છે—

ॐ તત્સત્ ઇતિ સૂત્રાચેં સાર, કૃપેચા સાગર પાંડુરંગ. ૧

(ॐ તત્સત્ એ સૂત્રનો સાર, કૃપાસાગર પાંડુરંગ છે.)

ગીતા—कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥

અભંગ—ત્યાગેં ભોગ માઝયા યેતીલ અંતરા,
મગ મી દાતારા કાય કરૂં.

અર્થાત્ "એવા ત્યાગથી મારા અંતરમાં ભોગ આવી જશે, ત્યારે હું શું કરીશ!"

ગીતા—उद्धरेदात्मनात्मानम् ।

અભંગ—આ બુદ્ધિ નાહીં આપબુદ્ધિ ભારી,
આપણ ઉદ્ધરી આપણુયા.

અર્થાત્ "પોતેજ તારનાર છો, પોતેજ મારનાર છો અને પોતેજ પોતાનો ઉદ્ધાર કરનાર છો."

ગીતા—वासांसि जीर्णानि यथाविहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥

અભંગ—જીવ ન દેખે મરણ; ધરી નવી સાડી જીર્ણ.

અર્થાત્ "જીવ મરણ નથી જોતો. જૂનાનો ત્યાગ કરી તે નવીનને ધારણ કરે છે."

ગીતા—अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥

અભંગ—ન વ્હાવી' તીં' જાલી' કર્મે' નરનારી,
અનુતાપે' હરી સ્મરતાં મુક્ત.

અર્થાત્ "જેના હાથ વડે કદી ન થયેલાં એવાં કાર્યો થયાં તે નર હો કે નારી, પરંતુ તે અનુતાપપૂર્વક હરિનું સ્મરણ કરીને મુક્ત થાય છે."

ગીતા—अनन्याश्चिन्तयन्तो मां × × × × योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ × ×

અભંગ—સાસારીંચે' વોઝે' વાહતા વાહવિતા,
તુજ વિણ અનંતા તાહીં' કોણી. ૧
ગીતે માઝી શબ્દ દુંદુભીચા ગાજે,
યોગ ક્ષેમ કાજ કરણે' ત્યાચે'. ૩

અર્થાત્ "સંસારનો બોજો ઉપાડનાર અને ઉપડા-ર હે અનંત ! તારા વિના કોઇ નથી. ગીતામાં દુંદુભી-નિનાદિત થઇ રહ્યો છે કે, યોગક્ષેમ ચલાવવાનું કામ ' છે." અસ્તુ.

આ ઉદાહરણો પરથી જણાશે કે, તુકારામને ગીતા-નું કેટલું ઉંડું જ્ઞાન હતું. તેમની પાસે જે કોઇ પર-માર્થવિષયક ઉપદેશ સાંભળવા આવતું, તેને તેઓ ગીતા-ની પોથી આપતા અને કહેતા કે, ગીતા અને વિષ્ણુ-

સહસ્રનામનો પાઠ કરતા રહો. તેમણે પોતાના જમાઈ અને શિષ્ય માલજી ગાડે ચેલવાડીકરને ગીતાનો પાઠ કરવાનું કહ્યું હતું. બહિણાબાઈને તેમણે સ્વપ્ન આપ્યું હતું કે 'રામકૃષ્ણ હરિ' મંત્રનો જપ કરો અને તેજ સમયે ગીતાની પોથી તેમના હાથમાં આપી, તથા કહ્યું કે આનો નિત્ય પાઠ કરતા રહો. આ વાત બહિણાબાઈએ પોતાના અભંગમાં કહી છે. તાત્પર્ય કે, તુકારામ ગીતાનો નિત્યપાઠ કરતા હતા અને ગીતાની નકલો પોતે લખીને અથવા શિષ્યો પાસે લખાવીને પોતાની પાસે રાખતા હતા. આ પ્રતો જિજ્ઞાસુઓને આપવાના કામમાં આવતી અને એમ પણ હોય કે, ગીતાની આવી પ્રતો લખી લખીને લોકો તેમને અર્પણ કરતા હોય. આ પ્રમાણે તુકારામ પોતે હમેશાં ગીતાનો પાઠ કરતા અને તે પ્રમાણે બીજાઓ પાસે પણ કરાવતા હતા.

૯—ભાગવતનો પરિચય

ગીતાની માફક તેમણે મૂળ ભાગવત પણ સારી રીતે વાંચ્યું હતું. ગીતાનું વાચન એ જ્ઞાનેશ્વરીના વાચન જેવું છે અને ભાગવત એ એકનાથી ભાગવતના જેવું છે. આવી સાંપ્રદાયિક પરિપાટી હોવા છતાં પણ તુકારામે મૂળ ગીતા અને મૂળ ભાગવતનું બરાબર નિરીક્ષણ કર્યું હતું તેમાં કોઈ સંદેહ નથી. તુકારામના અભંગોમાં કે બીજા સંતોની કવિતાઓમાં જે પ્રહ્લાદ, ધ્રુવ, ગજેન્દ્ર, અજામિલ, અંબરીષ, ઉદ્ધવ, સુદામા, ગોપી, ઋષિપત્ની વગેરે ભક્ત અને ભક્તપત્નીઓનાં વારંવાર નામ આવે છે, તેમની કથાઓ ભાગવત પુરાણમાંજ છે. ધ્રુવાખ્યાન ભાગવતના ચોથા સ્કંધમાં (અ. ૮-૯) છે, જડભરતની કથા પાંચમા સ્કંધમાં (અ. ૯-૧૦-૧૧), અજામિલની કથા છઠ્ઠા સ્કંધમાં (અ. ૧-૨-૩), પ્રહ્લાદચરિત્ર સાતમા સ્કંધમાં (અ. ૨-૬), અંબરીષનું આખ્યાન નવમસ્કંધમાં (અ. ૪-૫) અને દશમ સ્કંધમાં [illegible] શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર છે. [illegible]

ભક્તિના સુખ-સમુદ્રસ્વરૂપ શ્રીમદ્ભાગવત ગ્રંથ અત્યંત મધુર છે. તેમાં પણ દશમ સ્કંધ મધુરતર અને તેમાં વળી શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાઓ મધુરતમ છે. શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાઓના સંબંધમાં આગળ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આવશે એટલે અહીં કલમને અટકાવીએ છીએ. અન્ય સંતોની જેમ તુકારામને ભાગવતમાંથી પ્રેરણા મળી હતી. એકાદશ સ્કંધ ઉપર એકનાથ મહારાજનું ભાષ્ય છે અને આખા ગ્રંથમાં કલિસંતારક નામસંકીર્તનનો મહિમા વર્ણવેલો છે. શ્રીમદ્ભાગવત ભાગવતધર્મનો વેદ છે. શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજે વ્યાસદેવનાં પગલાં શોધતાં શોધતાં ને ભાષ્યકાર (શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય)ને માર્ગ પૂછતાં પૂછતાં ગીતાના રહસ્યનું રૂપ વર્ણન કર્યું છે, તેમ છતાં જ્ઞાનેશ્વરી ઉપર ભાગવતનીજ છાપ વધારે પડેલી છે. ભારતવર્ષમાં શ્રીકૃષ્ણભક્તિનો પ્રચાર મુખ્યત્વે ભાગવતથીજ થયો છે. ભાગવત ગ્રંથ તુકારામે અનેક વાર સંપૂર્ણ વાંચ્યો, ગાયો ને પોતાની ભાષામાં ઉતાર્યો છે. ભાગવતના અનેક શ્લોક તેમને કંઠસ્થ થઈ ગયા હતા, તેમાંનું રહસ્ય તેમના હૃદયમાં ઉતર્યું હતું અને એટલે તેમની ભજનકથાઓ તેમની ભક્તિની પ્રકાશક બની. આ વિષયમાં કોઈને કંઈ સંદેહ ન રહી જાય, તેથી અંતઃપ્રમાણો દ્વારા જોઈએ કે, તુકારામના વિચાર અને વાણી ઉપર ભાગવતનો કેટલો ઉંડો પ્રભાવ પડ્યો હતો—

(૧) ચોથા સ્કંધ (અ. ૮)માં નારદજીએ ધ્રુવને ભગવત્સ્વરૂપનું ધ્યાન દર્શાવ્યું છે. તેજ પ્રમાણે ભાગવતમાં અન્યત્ર શ્રીમહાવિષ્ણુનું વર્ણન છે. દશમસ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણના રૂપનું વર્ણન પણ એવુંજ છે. તુકારામે પંઢરપુરનિવાસી શ્રીવિઠ્ઠલનું જે રૂપવર્ણન કર્યું છે, તે ભાગવતના રૂપવર્ણન સાથે સરખાવી જોવા જેવું છે—

श्रीवत्साङ्कं घनश्यामं पुरुषं वनमालिनम् ।
शङ्खचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम् ॥४७॥
किरीटिनं कुण्डलिनं केयूरवलयान्वितम् ।

कौस्तुभाभरणग्रीवं पीत कौशेयवाससम् ॥४८॥

वनमालिनम्—તુલશીહાર ગળાં, રૂલે માળકંઠી વૈજયંતી.

અર્થાત્ ગળામાં તુલસીનો હાર છે અને વૈજયન્તી માળા લટકી રહી છે.

मेघश्यामं पीतकौशेयवाससम्-

કાસે સોનસળા પાંધરે પટોળા, ઘનનીળ સાવળા વાઈયાનો.

શ્યામ પીતાંબર પીત પટધારી,
ઘનશ્યામ મારો સાંવરિયો કાન્હ.

किरीटिनं कुण्डलिनम्-

અભંગ—મકર કુંડલે તળપતી શ્રવણીં,
મુકુટ કુંડલેં શ્રીમુખ શોભલેં.

કાને મકારાકાર કુંડળો ઝગમગે છે અને તેમનું શ્રીમુખ મુકુટ તથા કુંડળ વડે શોભી રહ્યું છે.

कौस्तुभाभरणग्रीवम्—કંઠી કૌસ્તુભમણિ વિરાજિત.

અર્થાત્ 'કંઠમાં કૌસ્તુભમણિ શોભી રહ્યો છે.'

(२) 'भक्तिं हरौ भगवति प्रवहन्'-ध्रुव.

(प्रवहन्–પદ ધ્યાનમાં રાખો)

પ્રેમ અમૃતાચી ધાર, વાહે દેવાચી સમોર.

અર્થાત્ પ્રેમામૃતની ધારા ભગવાનની આગળ પણ એવી જ પ્રવાહિત થાય છે.

(३) नायं देहो देहभाजां नृलोके
कष्टान्कामानर्हते विड्भुजां ये ।
तपो दिव्यं पुत्रका येन सत्त्वं
शुद्ध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यं त्वनन्तम् ॥
(५-५-१)

અર્થાત્ વિષ્ઠાભુજ [illegible] કરનારી-[illegible],
[illegible] ઇન્દ્રિયોમાં જે કષ્ટદાયક વિષયભોગ પ્ર.મ

થાય છે, તેજ જો નરદેહ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ ચાલુ રહ્યા કરે તો એ તો અત્યંત ઘૃણાસ્પદ છે. તેથી (ઋષભદેવજી કહે છે કે) હે પુત્રો ! દિવ્ય તપ કરીને ચિત્તને શુદ્ધ કરો, એથી અનન્ત બ્રહ્મસુખ પ્રાપ્ત કરશો. આ શ્લોકની સાથે આ અભંગને સરખાવી જુઓ—

તરીચ જન્મા યાવેં, દાસ વિઠ્ઠલાચેં વ્હાવેં. ૧
નાહીં તરી કાય થોડીં, શ્વાન સૂકરેં બાપુડીં. ધ્રુ.
જાલ્યાચેં તેં ફળ, અંગીં લાગો નેદી મળ. ૨
તુકા મ્હણે ભલે જ્યાચ્યા નાંવેં માનવલે. ૩

"(મનુષ્ય) જન્મ તો તેનોજ સાર્થક છે, કે જે વિઠ્ઠલનાથનો દાસ થાય; નહિ તો કૂતરાં અને ભુંડ (વિડ્‌ભુજ) શું થોડાં છે? જન્મ લીધો ત્યારેજ સફળ છે કે જ્યારે અંગમાં મેલ ન લાગે (सत्वं शुद्ध्येत्). તુકારામ કહે છે કે, જેમનું મન ભગવાનમાં લાગી ગયું છે, તેઓજ ભલા છે."

સંસારમાં ઘર, સ્ત્રી, પુત્ર અને દ્રવ્યાદિ પાછળ ભટકનારા મનુષ્યને આ ભવારણ્યમાં પ્રચંડ વંટોળથી ઉડતી ધૂળ વડે ભરેલી દિશાઓ સૂઝતી નથી—

क्वचिच्च वात्योत्थितपांसुधूम्रा।
दिशा न जानाति रजस्वलाक्षः ॥ (૫-૧૩-૪)

તુકા મ્હણે હ્યલોકીંચ્યા વે વ્હારેં,
નપે ડોળે ધુરેં ભરૂનિ રાહે.

અર્થાત્ તુકારામ કહે છે કે, આ લોકવ્યવહાર કરીને આંખોને ધૂમાડાથી ભરેલી ન રાખો.

(૫)છઠ્ઠા સ્કંધમાં અજામિલના કથાપ્રસંગમાં કહ્યું છે કે

न वै स नरकं याति नेक्षितो यमकिङ्करैः । (૬-૪૮)
सालोपसर्गादिव हर्षेदर्शनाभिमुखान् ॥ (

આ બધા સરખાને [illegible] ...મને:
ભાઃ અભંગ છે—

યમ સાંગે દૂતાં, તુમ્હાં નાહીં તેથેં સત્તા;
જેથેં હોય હરિકથા, સદા ઘોષ નામાચા. ૧
નકા જાઊં તયા ગાંવાં, નામધારકાચ્યા શિવા;
સુદર્શન યાવા, ઘરટી ફિરે ભોંવતીં. ધ્રુ૦
ચક્રગદા ઘેઊની હરી, ઉભા અસે ત્યાંચે દ્વારીં.

અર્થાત્ " યમરાજ પોતાના દૂતોને કહે છે કે જ્યાં હરિકથા થાય છે, નામસંકીર્તન થાય છે, ત્યાં પ્રવેશવાનો તમને કંઈજ અધિકાર નથી. નામસંકીર્તન કરનારાઓના મંગલ ગામમાં તમે ન જશો; ત્યાં પ્રત્યેક ઘર પર સુદર્શન ચક્ર ફરતું રહે છે, અને દરેક દ્વારે શ્રીહરિ ચક્ર અને ગદા ધારણ કરીને ઉભા રહે છે."

*   *   *   *

(૬) मन्ये धनाभिजनरूपतपःश्रुतौज-
स्तेजः प्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः ।
नाराधनाय हि भवन्ति परस्य पुंसो
भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाय ॥ (७-९-९)

विप्राद् द्विषड्गुणयुतादरविन्दनाभ-
पादारविन्दविमुखाच्छ्वपचं वरिष्ठम् ।
मन्ये तदर्पितमनो वचनेहितार्थ-
प्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः ॥ (७-९-१०)

અર્થાત્ પરમભક્ત પ્રહ્લાદ કહે છે કે "ધન, કુટુંબ-પરિવાર, રૂપ, તપ, પાંડિત્ય (શ્રુત), ઓજ, તેજ, પ્રતાપ, બળ, પૌરુષ, પ્રજ્ઞા અને અષ્ટાંગયોગ—એ ગુણો ભગવાનની પ્રસન્નતાના કારણરૂપ થતા નથી. ગજેન્દ્ર પશુ હતો અને તેનામાં આ ગુણોમાંથી એક પણ ગુણ નહોતો. ભગવાન તેની ભક્તિથીજ પ્રસન્ન થયા હતા." (હવે બીજા શ્લોકમાં બતાવે છે કે, ભક્તિ સિવાય ભગવાન બીજું કંઈ ઇચ્છતા નથી.) "ઉપરના બાર ગુણો જો કોઈ બ્રાહ્મણમાં હોય છતાં તે કમલનાભ ભગવાનનાં ચરણોથી વિમુખ હોય તો

તયા દોઘાજણાં તારિયેલેં. ૩
તુકા મ્હણે નેલેં વાહૂનિ વિમાનીં,
મીહી આઇકોની વિશ્વાસલોં. ૪

અર્થાત્ "ગજેન્દ્રને જળમાં એક હજાર વર્ષથી ગ્રાહે-મગરે પકડી રાખ્યો હતો. તે ગજેન્દ્રના કોઇ મિત્રો તેને છોડાવી શકયા નહિ; ત્યારે અંતે હે વિઠ્ઠલનાથ ! આપની રાહ જોઇ રહ્યો હતો. હે કૃપાનિધાન મારા નારાયણ ! એ બન્નેનો આપે ઉદ્ધાર કર્યો. આપ તેને વિમાનમાં બેસાડીને લઇ ગયા. આ સાંભળીને મને પણ આ વિશ્વાસ બેઠો છે."

એક હજાર વર્ષપર્યંત ગજ-ગ્રાહનું યુદ્ધ થયું, એ વાત ભાગવતમાં પણ છે-" तयोर्नियुद्ध्यतोः समाः सहस्रं व्यगमन् ।" "કોઇ મિત્ર છોડાવી શકયો નહિ "-"अपरे गजास्तं तारयितुं न चाशकन्" ગજેન્દ્ર અને ગ્રાહ બન્નેને ભગવાને તાર્યા, એ વાત ભાગવતમાંજ કહેલી છે. 'વિમાનમાં બેસાડીને લઇ જવા ' ની વાત ભાગવતમાં આ પ્રમાણે છે-" तेन युक्तः अद्भुतं स्वभवनं गरुडासनोऽगात् " આ પ્રમાણે તુકારામે ભાગવતમાંની જે જે ભક્ત-કથાઓનો ઉલ્લેખ પોતાના અભંગોમાં કર્યો છે, તે કથાઓનો ઉલ્લેખ કરતાં પહેલાં, મૂળ ભાગવતમાં બરાબર જોઈ લીધી છે-અર્થાત્ ભાગવત સાથે તુકારામને પ્રત્યક્ષ અને દૃઢ પરિચય હતો એ સ્પષ્ટજ છે.

તુકારામની આ વાત પણ ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે કે "ભગવાન તેને વિમાનમાં બેસાડીને લઈ ગયા. આ સાંભળી મને પણ વિશ્વાસ બેસી ગયો." ભગવાન ભક્તને વિમાનમાં બેસાડી પોતાને ધામ લઇ જાય છે, એ ગજેન્દ્ર, અંબરીષ વગેરે ભક્તોનાં ચરિત્રોમાં જોયું અને "મને પણ વિશ્વાસ બેસી ગયો." તુકારામના આ ઉદ્ગાર તેમનીજ વૈકુંઠગમનની કથા સાથે મેળવી જોવા જેવા છે.

(૯) तैरेव सद्भवति यन्निपतेऽप्यभद्रात् ।
सर्वस्य तद्भवति मूलनिषेचनं यत् ॥ (૮-૨-૨૧)

यथाहि स्कन्धशाखानां तरोर्मूलावसेचनम् ।
एवमाराधनं विष्णोः सर्वेषामात्मनश्च हि॥(૮-૫-૪૯)

શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં મૂળસિંચનનું બે વાર આવેલું આ દૃષ્ટાંત, આજ અર્થ સાથે, તુકારામના અભંગમાં પણ આ પ્રમાણે આવેલું છે—

સિંચન કરિતાં મૂળ, વૃક્ષ ઓલાવે સકળ. ૧
નકો પૃથક્‌ચે ભરીં, પડો એક સાર ધરી. ૨

અર્થાત્ "મૂળનું સિંચન કરવાથી તેની અસર આખા વૃક્ષમાં પહોંચે છે. પૃથક્‌ના ફેરમાં ન પડો; સાર વસ્તુનેજ પકડી રાખો." જ્ઞાનેશ્વરીમાં પણ આ દૃષ્ટાંત છે—"મૂળ-સિંચનથી જેમ સ્વાભાવિક રીતેજ શાખા–પાંદડાંને સંતોષ મળે છે." પરંતુ "अपृथक्त्वात्" પદ ભાગવતમાંજ છે અને તેમાંથીજ "પૃથક્‌ના ફેરમાં ન પડો" એ તુકારામની ઉક્તિ નીકળેલી છે.

(૧૦) अहं भक्तपराधीनः । (૯-૪-૬૩)

અરે ભક્તા પરાધીના, તુકા મ્હણે નારાયણા. ૧

(૧૧) वशीकुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा ।
(૯-૪-૬૬)

પતિવ્રતે જૈસા ભ્રતાર પ્રમાણ, આમ્હાં નારાયણ તૈશાપરી.

અર્થાત્ "પતિવ્રતાને માટે જેમ પતિ એજ પ્રમાણ છે, તેજ પ્રમાણે અમારે માટે નારાયણ છે."

(૧૨) भर्जिताः क्वथिता धानाः प्रायो बीजाय नेष्यते ॥
(૧૦-૨૨-૨૬)

બીજ ભાજુનિ કેલીં લાહીં, આમ્હાં જન્મ-મરણ નાહીં.

અર્થાત્ "બીજ શેકીને ખાવા યોગ્ય બનાવી દીધાં, પછી જન્મ-મરણ ક્યાંથી રહ્યાં?"

(૧૩) એકાદશ સ્કંધના બીજા અધ્યાયમાં "कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा" (૩૬) [illegible] विसृजति हृदयं

[illegible]

[illegible] કહીને બતાવું છું—

[illegible]ની વાત. ૧

[illegible] ગુણ લાગે છે. કેમ કે [illegible]

[illegible] સદા દક્ષિણે ચિંતન. [illegible]

[illegible] સદા દક્ષિણ ચિંતન [illegible] પણ છે."

[illegible] યોગ, યોગ નહિ તે ભવરોગ. ૨

[illegible]દિના યોગ તે યોગ નથી, પણ ભવરોગ છે."

[illegible] ત્યાંથી કાંઈ નાહી થાય. ૩

"સાર્વભૌમ રાજ્યનું તેને કંઇ કામ નથી."

પાતાળીંચેં આધિપત્ય, તે તો માનિતી વિપત્ય. ૪

"પાતાળના અધિપતિપણાને તેઓ વિપત્તિ સમજે છે."

યોગસિદ્ધિસાર, ત્યાંસી વાટે તેં અસાર. ૫

"યોગસિદ્ધિઓના સારને તેઓ નિઃસાર સમજે છે."

મોક્ષાચેવઢેં સુખ, સુખ નવ્હેં તેંચિ દુઃખ. ૬
તુકા મ્હણે હરીવીણ, ત્યાંસિ અવઘા વાટે શીણ. ૭

અર્થાત્ "મોક્ષના સુખને પણ તેઓ સુખ નહિ પણ દુઃખજ સમજે છે. તુકારામ કહે છે કે, હરિ વિના તેઓ સર્વ કંઇ નકામુંજ સમજે છે."

આટલાં સ્પષ્ટ પ્રમાણો મળ્યા પછી કોઇ પણ એમ નહિ કહી શકે કે, તુકારામને શ્રીમદ્ભાગવતનો સંપૂર્ણ પરિચય નહોતો.

૧૦–પુરાણો પર શ્રદ્ધા

તુકારામે ભાગવત સિવાય બીજાં પુરાણોનો પણ અતિ પ્રેમપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો. પુરાણોના સંબંધમાં તેમણે અનેક વાર જે પ્રેમોદ્ગાર પ્રગટ કરેલા છે તે પરથી જણાય છે કે, પુરાણોનો પણ તેમના ચિત્ત ઉપર ઉંડો પ્રભાવ પડયો હતો.

એક સ્થળે તેમણે કહ્યું છે કે "મેં પુરાણ જોયાં, દર્શનોમાં પણ શોધ કરી, પરંતુ ત્રણે ભુવનોમાં મારા નારાયણ જેવો કોઇ ના જોયો." એક બીજે સ્થળે વળી કહે છે કે "પુરાણોનો ઇતિહાસ જોયો, તેના મધુર રસનું સેવન કર્યું અને તેનાજ આધારે આ કવિતા કરી રહ્યો છું, આ નકામો પ્રલાપ નથી." બીજા એક સ્થળે તુકારામ ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે કે "હે ભગવન્! હું આપનાં ચરણોનો અનન્ય અધિકારી, ક્યારે અને કેવી રીતે થઇ શકીશ તે હું જાણતો નથી. પુરાણોના અર્થનું જ્યારે ધ્યાન કરું છું, ત્યારે ભુજ ફરકવા લાગે છે. "અધિક વિન.

ભગવાન ન મળે. તુકારામ કહે છે કે આ વાત પુરાણ બતાવે છે. પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે કે, અસંખ્ય ભક્તોને ભગવાને ઉગાર્યા છે. પુરાણ બતાવે છે કે, ભગવાન એવા દયાળુ છે. પુરાણોનાં વચન મારે માટે પ્રમાણ છે.”

આ પ્રમાણે અનેક સ્થળે તુકોબાએ પોતાનો પુરાણ-પ્રેમ વ્યક્ત કરેલો છે. પુરાણોમાંની ભક્તકથાઓ વાંચતાં તેઓ તન્મય થઈ જતા હતા, અને ‘તેમના જેવી ઉત્કટ ભક્તિ મારા ચિત્તમાં ક્યારે ઉદય પામશે’ એ જ વિચાર તેમને થતો હતો અને પરિણામે વ્યાકુળ થઈ જતા હતા. પુરાણોના અમૃતરસનું પાન કરતાં કરતાં તેઓ પ્રેમાશ્રુઓથી ભીંજાઈ જતા, ધ્રુવની ધ્યાનનિષ્ઠા જોઈને શ્રીવિઠ્ઠલ-રૂપના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ જતા હતા. નામ-સ્મર[illegible] કેટલા અસંખ્ય ભક્તો તરી ગયા, એ વિચારીને તે વળી વિશેષ ઉલ્લાસપૂર્વક નામકીર્તનમાં લાગી જતા હ[illegible] શ્રીમદ્ભાગવતાદિ પુરાણોના સમભાવે કરેલા અવલોકન[illegible] આવા મૃદુ અને મધુર સુસંસ્કાર તુકારામના શુદ્ધ ચિ[illegible] ઉપર પડયા હતા. “નામાચે પવાડે ગર્જતી પુરાણે,” (પુરાણ ગર્જના કરી કરીને ભગવાનના નામનાં ગીત ગાય છે.) વાળા અભંગમાં તુકારામે કહ્યું છે કે, આદિનાથ શંકર, નારદ, પરીક્ષિત, વાલ્મીકિ વગેરે નામના અલૌ-કિક રાગમાં તન્મય થઈ ગયા અને મારા જેવાઓને માર્ગ બતાવી ગયા. અસ્તુ. આટલે સુધી આપણે જોયું કે, ગીતા તથા ભાગવતાદિ પુરાણોમાંથી સંત તુકારામે કેટલું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું.

૧૧—વિષ્ણુસહસ્રનામનો પાઠ

ભાગવતધર્મીઓમાં વિષ્ણુસહસ્રનામ પણ પહેલેથી-જ અતિ પ્રિય અને માન્ય છે. એના નિત્યપાઠની પરંપરા પણ અતિ પ્રાચીન છે. આ વિષ્ણુસહસ્રનામ મહાભારતના અનુશાસન પર્વનો ૪૯ મો અધ્યાય છે. ભગવાનનું ધ્યાન-પૂર્વક નામસંકીર્તન કરવું એ ચિત્તશુદ્ધિનો ઉત્તમ ઉપાય

છે. વેદોમાં પણ નામસ્મરણનો ઉલ્લેખ છે. ઋગ્વેદના છેલ્લા અધ્યાયમાં આ વચન છે કે—मर्ता अमर्त्यस्य ते भूरि नाम मनामहे। विप्रासो जातवेदसः ’ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં તો અનેક સ્થળે, ખાસ કરીને અજામિલની કથાના પ્રસંગમાં (સ્કંધ ૬, અ૦ ૨)માં નામમાહાત્મ્ય અતિપ્રેમપૂર્વક વર્ણવેલું છે. નામસ્મરણને માટે વિષ્ણુસહસ્રનામ અતિ સુંદર સાધન છે. જ્ઞાનેશ્વરીમાં (અ. ૧૨–૯૦) જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે ‘હજારો નામોની નૌકાઓના રૂપમાં સજ્જ થઇને હું સંસારની પાર પહોંચાડનારા તારક જહાજ–વહાણરૂપ બની ગયો છું.’ નામદેવરાયના અભંગોમાં પણ ‘સહસ્રનામના મુસાફરોને ખભા ઉપર ચઢાવી લીધા’ એવો ઉલ્લેખ છે. ગીતા અને વિષ્ણુસહસ્ર-નામના નિત્યપાઠની પરિપાટી અતિપ્રાચીન છે. નામસ્મરણ ભવસાગર પાર કરવાનું મુખ્ય સાધન છે, એ ભાગવતધર્મનો મુખ્ય ઉપદેશ છે. ભાગવતમાં હજારો વાર આ ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. ગીતામાં પણ सततं कीर्तयन्तोमाम् (अ. ९–१४) ‘यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि’ (अ. १०–२५) ‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म’ (अ. ८–१६) ઇત્યાદિ પ્રકારે નામસ્મરણનો નિર્દેશ કરેલો છે. વિષ્ણુ–સહસ્રનામમાલા નામ–સ્મરણને માટે તૈયારજ મળી ગઈ, તેથી લોકો તેનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા અને તેનો આટલો બધો પ્રચાર થયો. તુકારામ પણ વિષ્ણુસહસ્રનામનો નિત્યપાઠ કરતા હતા. વારકરી સંપ્રદાયમાં આ વાત પ્રસિદ્ધજ છે કે, તુકારામે વિષ્ણુસહસ્રનામના એક લાખ પાઠ કર્યા હતા. તેમના અભંગોમાં ૭–૮ વાર વિષ્ણુસહસ્રનામનો ઉલ્લેખ આવે છે—

૧–નાંવ ઘેઉં કરા સહસ્રનામાચી, જે ભવસિંધૂચી [illegible]
૨–સાંવળેં રૂપ ધ્યાનેં [illegible] આસંગા [illegible]
[illegible] નામમંત્રમાળા વિષ્ણુસહસ્ર.
૩–સહસ્રનામાચી [illegible] એક એકાહૂનિ બળી [illegible]
૪–સહસ્રનામાચેં [illegible]
[illegible]

૬–એક નામા નાહીં તાળ, કેલી સહસ્રાંચી માળ.
૭–જયા રૂપ ના આકાર, ધરી નાના અવતાર.
ધેતલીં હજાર, નાંવેં કેઉનિ આપણા. ૫
૮–કળશ વાહિયેલા શિરીં. સહસ્રનામેં પૂજા કરી.

અર્થાત્ સહસ્રનામની નૌકાને બરાબર કરી લ્યો, તે ભવસાગરને પાર લઈ જશે. (૧) ષટ્શાસ્ત્ર, ચાર વેદ, અઢાર પુરાણોની એક પ્રતિમાસ્વરૂપ આ શ્યામરૂપને આંખોમાં ભરી લ્યો, અને વિષ્ણુસહસ્રનામમંત્રની માળા ફેરવો. (૨) સહસ્રનામનો પ્રત્યેક પોકાર ઉત્તરોત્તર વિશેષ બળ આપનારો છે. (૩) સહસ્રનામનું રૂપ ભક્તોનું પક્ષપાતી છે. (૪) મારી પૂંજી સહસ્રનામમાળા છે. (૫) એક નામ પણ જ્યાં અસીમ છે, ત્યાં હજાર નામોની માળા ગૂંથી નાખી. (૬) જેનાં રૂપ છે પણ આકાર નથી, તે વિવિધ અવતાર ધારણ કરે છે, તેણે પોતાનાં હજાર નામ ધારણ કર્યાં છે. (૭) સહસ્રનામથી પૂજા કરવી એનું નામજ કળશ ચઢાવવો. (૮)

તુકારામનું કથન છે કે, વિષ્ણુસહસ્રનામની નૌકાનો મેં આશરો લીધો, તમે પણ લ્યો; એનાથી ભવ–સાગર તરી જશો. આ સહસ્રનામાવલીમાં શ્રીકૃષ્ણનાં જે કેશવ, પુરુષોત્તમ, ગોવિંદ, માધવ, અચ્યુત, દેવકીનંદન, વાસુદેવ, ગરુડધ્વજ, નારાયણ, દામોદર, મુકુંદ, હરિ, ભક્તવત્સલ, પાપનાશન વગેરે નામો છે, એજ તુકારામના અભંગોમાં વારંવાર આવે છે. કેટલાંક નામો પરથી તો તેમને અભંગ પણ સ્ફુર્યા છે.

(૧) धर्मो धर्मविदुत्तमः।

ધર્માંચી તૂં મૂર્તી, પાપપુણ્ય તુઝે હાતીં. ૧

અર્થાત્ ' તમે ધર્મની મૂર્તિ છો અને પાપ તેમજ પુણ્ય તમારા હાથમાં છે. '

(૨) गुप्तश्चक्र गदाधरः।

ઘેઉનિયાં ચક્રગદા, હાચી ધન્દા કરીતો. ૧
ભક્તાં રાખે પાયાંપાશીં, દુર્જનાંસી સંહારી. ૨

અર્થાત્ 'ચક્ર અને ગદા લઈને તેઓ ભક્તોને પોતા-નાં ચરણો સમીપ રાખે છે અને દુર્જનોનો સંહાર કરે છે.'

'चक्रगदाधर' પદનું આ વિવરણ છે. સુદર્શન ચક્ર-થી તેઓ અંબરીષ જેવા ભક્તોને પોતાનાં ચરણોમાં રાખે છે અને ગદાથી કંસ જેવા દુર્જનોનો સંહાર કરે છે.

(૩) अमृतांशोऽमृतवपुः ।

જીવાચેં જીવન, અમૃતાચી તનુ, બ્રહ્માંડભૂષણ નારાયણ. ૧

૧૨–મહિમ્નાદિ સ્તોત્ર અને સુભાષિતો

તુકારામના અભંગોમાં સંસ્કૃત શ્લોકોના અનુવાદ આવી જાય છે. તેનાથી તેમનું બહુશ્રુતપણું અને ધારણા-શક્તિનો પરિચય પણ મળે છે—

(૧) सर्वं विष्णुमयं जगत् ।

વિષ્ણુમય જગત વૈષ્ણવાંચા ધર્મ.

(૨) मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥

માઝે ભક્ત ગાતી જેથેં, નારદા મી ઉભા તેથેં.

અર્થાત્ હે નારદ ! મારા ભક્તો જ્યાં ગાન કરે છે, ત્યાં હું હાજર રહું છું.

(૩) कामातुराणां न भयं न लज्जा ।

કામાતુરા ભય લાજ ના વિચાર.

અર્થાત્ કામાતુરને ભય, લાજ–શરમ કે વિચાર કંઈ પણ હોતું નથી.

(૪) क्षमा शस्त्रं करे यस्य दुर्जनः किं करिष्यति ।
अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्यति ॥

ક્ષમા શસ્ત્ર જયા નરાચિયે હાતીં. દુષ્ટ તયાપ્રતિ કાય કરી.
તૃણ નાહીં તેથેં પડલા દાવાગ્ની, જાય તો વિઝોની આપસયા.

અર્થાત્ જે મનુષ્યના હાથમાં ક્ષમારૂપી શસ્ત્ર છે,

[illegible]

(૫) [illegible] ॥

[illegible]

(૬) [illegible] ॥

[illegible] ૧

(૭) [illegible] ॥

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

(૮) मृगमीनसज्जनानां तृणजलसंतोषविहितवृत्तीनाम् ।
लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति ॥२

[illegible] ૧
[illegible] ૨
[illegible] ૨
[illegible] ૩

અર્થાત્ [illegible] એ ત્રણે ખલાસી તેમનો નાશ કરવાને તત્પર રહે છે ! પરંતુ એ તો એવીજ વાત છે, એ એનો જાતિસ્વભાવ છે, તેનું શરીરજ તેમના પ્રત્યે વૈરવૃત્તિવાળું છે. (એજ પ્રમાણે) પાપિ નિરપરાધી ગુણીઓને દુઃખ દે છે. (અને) તુકારામ કહે છે કે, જે સંતોનેજ સતાવ્યા કરે છે, તે ચાંડાળ મૂર્ખજ છે.

છેતરનાર, ખલાસી અને ઠલકટ નિંદાખોર, એ ત્રણે દર્શાતો તુકારામે ઉપાડી લઈને તેમને અભંગ વાણીમાં બહુ ખુબીથી બંધબેસતાં કર્યાં છે.

ભર્તૃહરિના નીતિ-વૈરાગ્ય-શતક અને આચાર્યના પાંડુરંગાષ્ટક, ષટપદી અને મહિમ્નાદિ સ્તોત્ર તુકારામના અવલોકન અને પાઠમાં હોવાં જોઇએ. પાંડુરંગાષ્ટકમાં એવા આશયનો એક શ્લોક છે કે, ભગવાને કેડ ઉપર જે હાથ રાખ્યો છે તે એમ સમજાવવા માટે છે કે, ભકતોને માટે ભવસાગર કમરની નીચેજ છે.

(९) प्रमाणं भवाब्धेरिदं मामकानां
नितम्बः कराभ्यां धृतो येन तस्मात् ।
विधातुर्वसत्यैधृतोनाभिकोषः
परब्रह्मलिङ्गं भजे पाण्डुरङ्गम् ॥

કરા વિઠ્ઠલ સ્મરણ, નામીં રૂપીં અનુસંધાન,
જાણોનિ ભકતાં ભવલક્ષણ, જઘન પ્રમાણ દાવીતસે.
કટીવરી ઠેવુની હાત, જના દાવિતી સંકેત,
ભવ-જલાબ્ધીચા અંત ઈતુલાચિ.

અર્થાત્ "શ્રી વિઠ્ઠલનાથનું સ્મરણ કરો, નામરૂપમાં તેમનુંજ ધ્યાન-સ્મરણ કરો. ભકતોને જાણીને કહે છે કે ભવસાગર જાંઘ સુધી છે. કેડ ઉપર હાથ રાખીને (ભક્ત) જનોને તેઓ એવો સંકેત કરે છે કે, ભવજલાબ્ધિનો અંત અહીં સુધી છે."

(१०) असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रे
सुरतरुवरशाखालेखिनीपत्रमुर्वी ।
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं
तदपि तवगुणानामीश पारं न याति ॥

મહિમ્નસ્તોત્રનો આ શ્લોક પ્રસિદ્ધજ છે. આ શ્લોકની છાયા આગળ આપેલા અભંગાનુવાદ ઉપર-[illegible] કરીને ચોથા ચરણનો અનુવાદ પદ-[illegible] [illegible] છે, તે જુઓ —

[illegible]
[illegible]

[illegible] મદમસ્તોંકે. તેમ [illegible] કે
[illegible] મદ્રો, [illegible] ન [illegible] શકી. કે
[illegible] ત્યાં [illegible] અહંકારીઓ [illegible]
[illegible] આપવાથી [illegible] કહી ન [illegible]

અર્થાત્ “ કેવળ [illegible]
[illegible] થઈ જવું પડે છે, ત્યાં મારી [illegible]
[illegible] તે સ્તુતિને પૂરી કરી શકે ! ત્યાં [illegible]
[illegible] થઈ સ્તુતિ કરતાં કરતાં [illegible] ત્યાં
સિંધુપાત્રમાં સાગરના [illegible] પણ [illegible]
તો પણ પૂરી ન પડે, ત્યાં મારી સ્તુતિ [illegible] કે
તે સ્તુતિ પૂરી કરે ! મારી કીર્તિ [illegible]
અખિલ બ્રહ્માંડમાં પણ તે સમાઈ શકે નહિ [illegible]
[illegible]ની કલમ, સાગરની શાહી ને ઉર્વીનું પત્ર કરાય તો પણ [illegible]
પડી શકે નહિ.”

૬૩—તુકારામનું સંસ્કૃત જ્ઞાન

તાત્પર્ય કે, ગીતા, ભાગવત, બીજાં કેટલાંક પુરાણ તથા મહિમ્નાદિ સ્તોત્રોનું તેમણે સારી રીતે પઠન કર્યું હતું. જેઓ એમ ધારતા હોય કે, તુકારામ કંઈ અલ્પજ્ઞ નહોતા તેઓ આશ્ચર્ય પામશે. તેમણે ભંડારા પર્વત પર જ્ઞાનેશ્વરી અને નાથ ભાગવતાદિ ગ્રંથોનાં અનેક પારાયણ કર્યાં હતાં. તેઓ મરાઠી બહુ સારી રીતે લખી શકતા હતા. બાળલીલાના જે અભંગો તેમણે બનાવ્યા તે તેમણે પોતાના હાથથી લખ્યા હતા. હવે તેઓ સંસ્કૃત જાણતા હતા કે નહિ અને જાણતા હતા તો કેટલું તે જોઈએ.

ગીતા અને ભાગવતનાં અવતરણ આપીને તેની સાથે તેમના અભંગોની જે મેળવણી કરી છે તેનાથી આ પ્રશ્ન લગભગ ઉકલી જાય છે. સરખા અર્થવાળાં અવતરણો તો સેંકડો આપી શકાય, પરંતુ અમે [illegible] અવતરણ આપ્યાં છે કે જેનાથી આ વાત [illegible]
કે તુકારામે મૂળ સંસ્કૃત ગ્ર[illegible]

વચનોનું સ્મરણ કરતાં કરતાંજ કેટલાયે અભંગો રચ્યા છે. તેમણે પોતેજ કહ્યું છે કે, મેં અક્ષરો ઉપર ખૂબ મહેનત લીધી છે, 'પુરાણો જોયાં અને દર્શનોમાં શોધ કરી.' આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથો તેમણે માત્ર સાંભળ્યાજ નહોતા, પરંતુ જાતે વાંચ્યા પણ હતા તથા અભ્યાસ પણ કર્યો હતો. જોવા–વાંચવામાં પણ ફરક હોય છેજ. વ્યાકરણના નિયમો તેમણે ન ગોખ્યા હોય અને તે નિયમોની તેમને જરૂર પણ નહોતીજ. પરંતુ ભાગવતાદિ મૂળ ગ્રંથ તેઓ સંસ્કૃતમાં વાંચતા અને તેના અર્થ સમજવામાં તેમને કોઇ મુશ્કેલી નડતી નહોતી. આ પહેલાં તેમણે કોઇ ઉત્તમ વિદ્વાનના મુખેથી સાંભળ્યું હશે, અને તેથી તેમનો સંસ્કૃતનો પરિચય વધ્યો હશે. કેટલાકો કહે છે કે, વૈરાગ્ય આવ્યા પછી તુકારામ કેટલોક સમય પૈઠણમાં રહ્યા, ત્યાં તેમણે એક વિદ્વાન ભગવદ્ભક્તના મુખેથી સમસ્ત સાર્થ ભાગવત સાંભળ્યું અને પછી ભંડારા પાછા ફર્યા. પછી તેમણે ભાગવતના અર્થ સમજવા માટે તેનાં અનેક પારાયણ કર્યાં. ભાગવતસંપ્રદાયની ભાગવત સંહિતાની સપ્તાહો અનેક જણે જોઇ હશે અથવા ચાતુર્માસમાં ભાગવત પુરાણ સાંભળ્યું પણ હશે. આ પરિપાટી ઘણી પ્રાચીન છે. તુકારામે પણ સપ્તાહ અને પુરાણ સાંભળ્યાં હશે. સપ્તાહમાં અનેક આસ્થાવાન શ્રોતાઓ ભાગવતની પોથી સામે રાખીને શુદ્ધ પાઠ પણ કરે છે અને હમેશાં પુરાણશ્રવણ કરતાં કરતાં માત્ર બુદ્ધિમાન પુરુષોનેજ નહિ પરંતુ સ્ત્રીઓને પણ મહત્ત્વના સારા સારા શ્લોકો કંઠસ્થ થઇ જાય છે. કેટલાકો કહે છે કે, તુકારામને પણ આવીજ રીતે કેટલાક શ્લોક યાદ રહી ગયા હતા; એ સિવાય સંસ્કૃતનું તેમને જ્ઞાન નહોતું. પરંતુ એમ માની લેવું એ બરાબર નથી. તુકારામ પોતેજ જ્યારે કહે છે કે 'પુરાણોને જોયાં, દર્શનો શોધ્યાં' ત્યારે આ [illegible] તેમાં શંકા કરવાનું કોઈ કારણ નથી. [illegible] [illegible] [illegible]. માટે મેં [illegible] [illegible] અને [illegible].

અર્થાત્ શાસ્ત્રગ્રંથોમાં શોધખોળ કરી, અને તેમનું તાત્પર્ય એજ સમજ્યો કે 'શ્રીવિઠોબાને શરણે જાઓ, નિષ્ઠાપૂર્વક નામસંકીર્તન કરો.' તુકારામે બે-ચાર વાર જે કહ્યું છે કે 'વેદોના અક્ષર વાંચવાનો મને અધિકાર નથી' તે વિષેનું રહસ્ય પણ વિચારવું જોઇએ. તેમના કથનનો ઉદ્દેશ એ છે કે, સંતોનાં વચન મેં યાદ કર્યાં, ભાગવતના થોડા શ્લોક અને સ્તોત્ર કંઠસ્થ કર્યાં. આ પ્રમાણે જો મને વેદ-વચન કંઠે કરવાનો અધિકાર હોત તો ઉપનિષદો જોઇને તેમાંથી પણ નિત્યપાઠ કરવા યોગ્ય એવાં વચનોનો હું સંગ્રહ કરી લેત. શાસ્ત્ર-પુરાણ તેમણે જોયાં, વેદોનો પણ જો અધિકાર હોત તો જોઇ જાત, એજ આનો સ્પષ્ટ ભાવાર્થ છે. તેઓ ભાગવતાદિ ગ્રંથો મૂળમાંજ વાંચીને તેનો ભાવાર્થ સમજી લેવા જેટલું સંસ્કૃત જાણતા હતા. તેમની શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ અલૌકિક હતી. શાસ્ત્ર-પુરાણોના ભાવાર્થને તરત ગ્રહણ કરી લેવા યોગ્ય તેમના અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ હતી. આ કારણથી એ ગ્રંથોને જોતાં જોતાં તે ગ્રંથોના અર્થ ગ્રહણ કરી લેવા જેટલું સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જવું તેમને માટે કઠિન નહોતું. શાસ્ત્રો તેમજ પુરાણોનું રહસ્ય સ્પષ્ટ સમજાવનારા પ્રાકૃત ગ્રંથ પણ મોજુદ હતા અને તે ગ્રંથો તેમણે જોયા પણ હતા. તેથી મૂળ ગ્રંથોને જોઇને તેમનો ભાવાર્થ જાણી લેવો એ તેમના જેવા પ્રજ્ઞા-પ્રતિભાવાન પુરુષ માટે સ્વાભાવિકજ હતું. વેદશાસ્ત્ર અને પુરાણોનું રહસ્ય જ્ઞાનેશ્વરી અને નાથ-ભાગવતમાં વ્યક્ત થયું હતું, અને એ ગ્રંથોને તેમણે પોતાના હૃદયમાં જડી રાખ્યા હતા. તેમના આચાર ઉત્તમ બ્રાહ્મણે પણ અનુકરણ કરવા યોગ્ય હતા. દેવપૂજા વગેરેના મંત્રો તેમને કંઠસ્થ હતા. પૂજા સમાપ્ત કરતાં કરતાં 'मंत्रहीनं क्रियाहीनम्' ઇત્યાદિ કહીને પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. તુકારામ પણ કહે છે કે-

અસો મંત્રહીન ક્રિયા, નકા ચર્ચા વિચારૂં. ૧
સેવે મધ્યેં જમા ધરા, કૃપા કરા શેવટી. ૨

અર્થાત્ "મારાં કાર્ય મંત્રહીન થયાં હોય, વિધિસર

કે અવિધિસર થયાં હોય તેનો કંઈ પણ વિચાર ન કરશો. એને આપની સેવામાં જમા કરો અને અંતે કૃપા કરો.”

ભોજનસમયે ‘ हरिर्दाता हरिर्भोक्ता ’ ઇત્યાદિ બોલવામાં આવે છે. તેને તુકારામ પોતાની વાણીમાં આમ કહે છે—‘ દાતા નારાયણ, સ્વયંભોગિતા આપણ.’ તેમનો એક બહુ સુંદર અભંગ છે–‘ કાસયાને પૂજા કરૂં કેશી રાજા. ’ એક વાર એવું થયું કે, તુકારામ બધી પૂજાસામગ્રી પાસે લઈને પૂજા કરવા બેઠા, પૂજા શરૂ પણ થઈ નહિ એટલામાં તો તેઓ ધ્યાનસ્થ થઈ ગયા. પૂજ્ય, પૂજક અને પૂજાસાહિત્ય, એ ત્રિપુટી ન રહી—ત્રણે એકાકાર થઈ ગયાં. જે અભંગની વાત કહી રહ્યા હતા, તે એજ સમયનો અભંગ છે. એ આચાર્યના ‘ પરા–પૂજા ’ નામના પ્રકરણના ભાગમાં છે. આથી કેટલાક લોકો અધીરપણે એમ પણ કહી દે છે કે, તુકારામ મૂર્તિપૂજક નહોતા. આ અભંગથી એ વાત સાબીત થઈ જાય છે કે, તેઓ બહુ આસ્થાવાન અને નિયમધારી મૂર્તિપૂજક હતા; તેમજ ચંદન, અક્ષત, ફૂલ, ધૂપ, દીપ, દક્ષિણા, આરતી, ભજન અને નૈવેદ્ય સાથે હમેશાં શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી ભગવાનની પ્રતિમાનું પૂજન કરતા હતા. નિત્યકર્મમાં તેઓ બહુજ ચોક્કસ હતા, તેમાં સહેજ પણ ચલાવી લેતા નહિ. તેમનુંજ કથન છે કે— ‘ કાંહીં નિત્યનેમાવીણ, અન્ન ખાય તોચિ શ્વાન ’ (થોડા ઘણા નિત્યનિયમો પાળ્યા વિના જે અન્ન ખાય છે તે કૂતરા છે.) માત્ર ભંડારા પર્વત ઉપર જઈને ગ્રંથ વાંચ્યા, એકાકાર ભગવાનની શાબ્દિક પ્રાર્થના કરી ને રાત્રે ગામના દેવાલયમાં બે પહોર કીર્તન કર્યાં એટલોજ તુકારામનો કાર્યક્રમ નહોતો; કુલપરંપરાગત શ્રીપાંડુરંગની પૂજા પણ તે નિત્યના નિયમપૂર્વક અને અત્યંત શ્રદ્ધા વડે કરતા હતા. ચૈતન્યઘન ભગવાનની મૂર્તિ પણ ચૈતન્યઘનજ છે. ભગવાન સામે ઊભા છે, ષોડશોપચારે પ્રેમપૂર્વક તેમનું પૂજન કરવું એ ‘પરમ આનંદદાયક ઉત્સવ’ છે. એવા આનંદમગ્ન થઈને નિત્ય ભગવાનની પૂજા કરતા હતા.

તુકારામ—ગીતાનાં સૂત્રોમાં [illegible] કહે.

(૯) દેવના ભક્ત ગીતાને [illegible] સ્તુતિ કરતા લાગે છે. (જ્ઞાનેશ્વરી, ૯-૪૫૬)

તુકારામ—સ્વર્ગના દેવતા [illegible] માગે તેમ ઇચ્છે છે.

(૧૦) ઇન્દ્રિયો [illegible] ન કરે [illegible]. (જ્ઞાનેશ્વરી, ૬-૧૧)

તુકારામ—મારી ઇન્દ્રિયો [illegible].

(૧૧) પોતાના ભક્તોનાં રૂપે કોઈ અહીં રહેતું નથી, તેમજ મારી વિભૂતિઓ અસંખ્ય છે. (જ્ઞાનેશ્વરી ૧૦-૩૩૦)

તુકારામ—વિઠ્ઠલના ભક્તોમાં કેવળ પ્રભાવ [illegible] નો અર્થ [illegible] છે.

(૧૨) મારી સેવાથી પ્રાપ્તિ થાય તેજ શુદ્ધ પુણ્ય છે. (જ્ઞાનેશ્વરી ૯-૩૧૧)

તુકારામ—જેઓ નારાયણ છે, તેજ શુદ્ધ પુણ્ય છે.

(૧૩) તે અનન્ય ગતિ ઉપર મને પ્રેમ છે. (૧૦-૧૩૭)

તુકારામ—નારાયણ અનન્ય પ્રેમી છે.

(૧૪) જ્યારે ગર્ભવતી સ્ત્રીને [illegible] બાળકને તૃપ્તિ થાય. (જ્ઞાનેશ્વરી ૧૩-૮૪૮)

તુકારામ—માતાની તૃપ્તિથીજ ગર્ભસ્થ બાળક તૃપ્ત થાય છે……

(૧૫) પોતાની કોઇ સ્વતંત્ર ઇચ્છા ન રાખતાં ભગવાનની ઇચ્છાને અનુકૂળ થઈ જવું એમ કહેતાં કહેતાં જ્ઞાનદેવ જળનું દૃષ્ટાંત આપે છેઃ— 'પાણી જળને જ્યાં લઈ જાય છે, ત્યાંજ તે શાંતિથી જાય છે, એવાજ તમે બનો.'

તુકારામ કહે છે કે—' પાણીને જ્યાં લઇ જઇએ ત્યાંજ તે જાય છે—જેમ ફેરો તેમ કરવા દે છે. રાઈ, ડુંગળી

અને શેરડી એકજ જળના ભિન્ન ભિન્ન રસ છે.'

જ્ઞાનદેવના દૃષ્ટાંતને અહીં તુકારામે વળી વિશેષ મધુર અને સ્પષ્ટ કરી દીધું છે. ઉપાધિભેદથી રાઈ (તામસ), ડુંગળી (રાજસ) અને શેરડી (સાત્વિક)માં, જળ ત્રિવિધ હોવા છતાં પણ જળ તો એકજ છે. જળને જેમ પોતાની કોઇ ઈચ્છા અથવા આગ્રહ નથી હોતો, તેજ પ્રમાણે મનુષ્યે નિષ્કામ થવું જોઇએ.

(૧૬) નવમા અધ્યાયમાં ગુહ્ય જ્ઞાન બતાવતાં જ્ઞાનદેવ સંજયની સુખાવસ્થાનું વર્ણન કરે છે—

'(શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદમાં) ચિત્ત ખુશ થઇને સ્થિર થઈ ગયું, વાણી જ્યાંની ત્યાં સ્તબ્ધ થઈ ગઇ, પગથી તે માથા સુધી આખું શરીર રોમાંચિત થઇ ઉઠયું. આંખો અધીં ઉઘડેલી રહી ગઈ અને તેમાંથી આનંદાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં અને અંદર આનંદની જે લહેરો ઉઠી તેનાથી બાહ્ય-શરીર ધ્રૂજવા લાગ્યું. (૫૨૭, ૫૨૮) આવા મહાસુખના અલૌકિક રસથી જીવની દશા નાશ પામવા લાગી. (૫૩૦)

× × × ×

તુકારામ કહે છે કે—

સ્થિરાવલી વૃત્તી પાંગુળલા પ્રાણ,
અંતરીંચી ખૂણ પાવુનિયાં. ૧
પુંજાળલે નેત્ર આલે અર્ધોન્મીલિત,
કંઠ સદ્ગદિત રોમાંચ આલે-ધ્રુ.
ચિત્ત ચાકાટલેં સ્વરૂપા માઝારી,
ન નિઘેચિ બાહેરી સુખાવલેં. ૨
તુકા મ્હણે સુખેં પ્રેમાચી કલ્લાન,
વિરાલેં નિશ્ચિંત નિશ્ચિંતીને. ૩

અર્થાત્ જ્યારે ચિત્તે પોતાને ઓળખ્યો એટલે વૃત્તિ સ્થિર થઈ ગઈ, પ્રાણની ગતિ [illegible] ગઈ, પછી તો આંખો ઉઘડી ગઈ, વળી અર્ધી મીંચાઈ, કંઠ ગદ્ગદ થઈ ગયો ને, [illegible] ગયો. ચિત્ત ચકિત થઈ

ગયું-સ્વસ્વરૂપમાં એક થઈ ગયું, તે છૂટું પડવાનું ઇચ્છતું ન હતું-આવા પરમસુખની પ્રાપ્તિ થઈ. તુકારામ કહે છે કે, એવી દશા થઇ જતાં મુક્ત પુરુષ પ્રેમસુખપૂર્વક ડોલવા લાગ્યો-તે નિશ્ચિંત બની ગયો.

(૧૭) સંસારમાં રહેતાં છતાં પોતાનું નિષ્ક્રિયત્વ
રીતે જાણી શકાય તે વિષે સમજાવતાં જ્ઞાનેશ્વરે બહુ
(અ. ૩-૧૭૬) અને સ્ફટિકનું દૃષ્ટાંત (અ. ૧૫-૨૫
આપ્યું છે. આ બન્ને દૃષ્ટાંત તુકારામે 'નટ-નાટ્ય અવ
સંપાદિલેં સોંગ' આ અભંગમાં એકસાથે રજુ કર્યાં દ

(૧૮) આગની પથારી ઉપર સુખની નિદ્રા. (જ્ઞાનેશ્વર,

તુકારામ-માકણવાળા ખાટલા પર સુખની કલ્પના!

(૧૯) અદ્વૈતાનુભવથી દેહભાવ છૂટયા પછી, દેહ રહેવા છતાં પણ દેહથી અલગ હોવાનો ભાવ પ્રાપ્ત થતાં કર્મ બંધનકર્તા થતાં નથી. જ્ઞાનદેવ આ બાબતમાં માખણનું દૃષ્ટાંત આપે છે. દહીંને વલોવીને જ્યારે તેમાંથી માખણ કાઢી લેવામાં આવે છે, ત્યારે તે માખણ છાશમાં નાખવાથી કોઇ પણ પ્રકારે ભળી જતું નથી. આ વાતને તુકારામ આ પ્રમાણે કહે છે કે "દહીંમાંથી માખણ અલગ કરી દીધા પછી બન્ને એકબીજામાં મેળવી શકાતાં નથી."

(૨૦) તરસ્યો તરસનેજ પીએ, ભૂખ્યો ભૂખનેજ ખાઇ જાય. (જ્ઞાનેશ્વરી ૧૨-૬૩)

તુકારામ—તરસ તરસનેજ પી ગઇ અને ભૂખ ભૂખનેજ ખાઇ ગઇ.

(૨૧) બધાં પ્રાણી મારાંજ અવયવ છે, પરંતુ માયાના યોગથી જીવદશાને પ્રાપ્ત થયાં છે. (જ્ઞાનેશ્વરી ૭-૬૬)

તુકારામ—એકજ દેહનાં બધાં અંગ છે અને તેજ બધાં સુખદુઃખ ભોગવે-ભોગવાવે છે.

(૨૨) ગીતાના 'अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भज-

स्व माम्' (અ. ૯–૩૩) આ શ્લોક ઉપર જ્ઞાનેશ્વરી ટીકા (૪૯૧–૫૦૭) અને તુકારામના 'વાટે યા જનાચેં' થોર વા આશ્ચર્ય' તથા 'વિષય વોઢીં ભુલલે જીવ' એ બે અભંગ સરખાવતાં બરાબર સમજાઇ આવે છે કે, તુકારામના વિ-ચારો ઉપર જ્ઞાનેશ્વરીના અધ્યયનનો કેટલો ઉંડો પ્રભાવ પડયો હતો. આ જીવો ભગવાનને કેમ ભજતા નથી, કયા બળ ઉપર ઉન્મત્ત થઇને વિષયભોગમાં મચેલા છે, તેમ-ની આ દશા ઉપર જ્ઞાનેશ્વર–તુકારામ બન્નેને ઘણી દયા આવી છે.

જ્ઞાનેશ્વર—અરે ! આ આ લોકો મને ન ભજે એવું કયું બળ તેમને પ્રાપ્ત થઇ ગયું છે ? ભોગમાં આટલા બધા નિશ્ચિંત થઇને કેવા પડયા છે ! (૪૯૩)

તુકારામ—તેઓમાં કયું એવું બળ છે કે જે તેમને અંતકાળે કામ આવશે ? કોને ભરોસે એ નિશ્ચિંત છે ? યમદૂતોને તેઓ શો જવાબ આપશે ?

જ્ઞાનેશ્વર—વિદ્યા કે આયુષ્ય, આ પ્રાણીઓને સુખના એવા કયા બળનો ભરોસો છે કે તેઓ મને ભજતા નથી ? જેટલા ભોગ છે, તે બધા દેહનાજ સુખ–સાધનમાં લાગેલા છે અને દેહ તો કાળના મોંમાં પડેલો છે. (૪૯૪)

તુકારામ—સંસારમાં કાળનો કોળિયો બનીને કોણ સુખી થયું છે ?

જ્ઞાનેશ્વર—જ્યાં ચોતરફ દાવાનળ ભભુકી રહ્યો હતો, ત્યાંથી પાંડવો શી રીતે બચી શક્યા હોત ? આ જીવો આટલા ઉપદ્રવોથી ઘેરાયલા છતાં મને કેમ ભજતા નથી ?

તુકારામ—શું આ જીવો મૃત્યુને ભૂલી ગયા છે કે તેમને આ [illegible] છે ? બંધનથી છૂટવા માટે તેઓ દેવકીનંદનને કેમ યાદ કરતા નથી ?

[illegible] કોઈ માણસ ગમે તેટલું મગજ ચલાવે પણ

તે ખાંડમાંથી વળી પાછી શેરડી બનાવી શકતો નથી, તેજ પ્રમાણે તેને (ભગવાનને) પ્રાપ્ત કરીને કોઇ જન્મ-મૃત્યુના આ ચકાવામાં પડતો નથી. (જ્ઞા. ૮–૨૦૨)

તુકારામ—સાખરેચા નવ્હે ઊંસ, આમ્હાં કૈંચા ગર્ભવાસ ?

અર્થાત્ જ્યારે ખાંડમાંથી પાછી શેરડી બનતી નથી; તો અમને ગર્ભવાસ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થશે ?

(૨૪) ભગવાનના ગુણ ગાતાં ગાતાં વેદ માન થઇ ગયા અને શેષનાગ પણ થાકી ગયા–'જ્ઞાનમાં વેદો કરતાં કોઈ મોટું છે ? અથવા શેષનાગથી પણ બીજું કોઇ વિશેષ બોલનાર છે ? પરંતુ એ શેષનાગ પણ શય્યા નીચે જઇને છુપાઇ જાય છે અને વેદ 'નેતિ, નેતિ ' કહીને પાછા ફરે છે. વળી સનકાદિ પણ અવાક્ થઇ ગયા ! (જ્ઞા.૯–૩૭૦,૭

તુકારામ—ત્યાચા પાર નાહીં કળલા વેદાંસી,
આણિકહી ઋષી વિચારિતાં.
સહસ્રમુખેં શેષ શિણલા બાપુડા,
ચિરલિયા ધડા જીભા ત્યાચ્યા.
(અને) શેષ સ્તુતિ પ્રવર્તલા,
જીભા ચિરૂનિ પલંગ ઝાલા.

અર્થાત્ "વેદો તેમનો પાર પામી શક્યા નહિ, ઋષિઓ પણ વિચારતાજ રહી ગયા. સહસ્ર મુખવાળા શેષનાગ બિચારા થાકી ગયા, તેમના ધડની જીભો બની ગઇ, તો પણ પાર પામી શક્યા નહિ અને શેષજી તો સ્તુતિ કરતા કરતા જીભ ચીરીને પલંગ બની ગયા." ૧

(૨૫) જ્ઞાનેશ્વરીમાં (અ. ૬–૭૦ થી ૭૮ સુધી) દેહાભિમાની જીવ શુકનલિકા-ન્યાયે પોતાની મેળેજ પોતાના પગ ભરાવીને કેવી રીતે આત્મઘાત કરે છે. તેનું વર્ણન છે. આ શુકનલિકા-ન્યાય ઉપર તુકારામ કહે છે કે—

આપણચી તારી આપણચી મારી,
આપણ ઉદ્ધરી આપણચાં.

શુકનળિકાન્યાયે ગુંતલાસી કાય,
વિચારૂનિ પાહે મોકળિયા.

અર્થાત્ 'આ જીવાત્મા પોતેજ પોતાનો તારક અને પોતેજ પોતાનો મારક છે તથા પોતેજ પોતાનો ઉદ્ધારક છે. રે મુક્ત જીવ! જરા વિચાર તો ખરો કે, શુકનલિકાન્યાયથી તું ક્યાં અટકેલો છે?'

(૨૬) મોટાઓને ત્યાં નાના-મોટા સૌ એકસરખું ભોજન પામે છે. (જ્ઞાનેશ્વરી ૧૮-૪૮)

તુકારામ—સમર્થાંસી નાહીં વર્ણાવર્ણ ભેદ,
સામગ્રી તે સિદ્ધ સર્વ ઘરીં. ૧
ન મ્હણે સુહૃદ સોયરા આવશ્યક,
રાજા આણિ રંક સારિખેચિ. ૨

અર્થાત્ 'સમર્થોને ત્યાં વર્ણ-અવર્ણનો ભેદ નથી હોતો. સિદ્ધોને ત્યાં બધી સામગ્રી તૈયાર-સિદ્ધજ હોય છે. ત્યાં પોતાના સગાસંબંધીઓની વાત નથી, કારણકે રાજા અને રંક બધા ત્યાં સરખા છે."

૧૫-એક પુરાણી પોથી

આટલે સુધી લખી રહ્યા પછી દેહૂમાંથી એક એવી જૂની પોથી મળી આવી છે, કે જેમાં જ્ઞાનેશ્વરીના બારમા અધ્યાયની ઓવીઓ અને એમાંથી કેટલીક ઓવીઓની નીચે તેજ અર્થોના તુકારામના અભંગો લખેલા હતા. બારમા અધ્યાયમાં સગુણ ભક્તિનું ઉત્તમ પ્રતિપાદન કરેલું છે. અને આ કારણે વારકરીસંપ્રદાયમાં તેને ખાસ માનવામાં આવે છે. આ પોથી તુકારામનાજ વંશના તેમના કોઇ પૌત્ર કે પ્રપૌત્રે લખી હશે. આખીયે પોથી અહીં આપવી અશક્ય છે; છતાં નમૂનારૂપે તેનાં બે-ચાર અવતરણ આ નીચે આપીએ છીએ—

જ્ઞાન—તરિ વ્યક્ત આણિ અવ્યક્ત, તુંચિ એક નિભ્રાંત.
અર્જુના પાવિજે વ્યક્ત, અવ્યક્ત યોગે. ૨૩

(૧) જ્ઞાનેશ્વર—વ્યક્ત અને અવ્યક્ત નિઃસંશય તમે એક છો. ભક્તિથી વ્યક્ત ને યોગથી અવ્યક્તરૂપે મળો છો.

તુકારામ—જે કોઈ જેનું ધ્યાન ધરે છે તેવાજ દયાળુ ભગવાન બની જાય છે. સગુણ-નિર્ગુણના ધામ તો ઈંટ ઉપર ચરણ ધરીને વિરાજમાન થયેલા છે.

× × × ×

લક્ષુનિયાં યોગી પાહાતી આભાસ,
તેં દિસે આમ્હાંસ દૃષ્ટીપુઢેં. ૧

અર્થાત્ યોગી ધ્યાન ધરીને જેનો આભાસ પામે છે, તે અમને અમારી દૃષ્ટિથી પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

(૨) જ્ઞાનેશ્વર—એકદેશીય સ્વરૂપ અને સર્વવ્યાપક સ્વરૂપ બન્ને સમાનજ છે. (૨૫)

તુકારામ—'જે કહે છે કે વિઠ્ઠલ બ્રહ્મ નથી, તે શું કહે છે તે સાંભળવાની જરૂર નથી.'

(૩) જ્ઞાનેશ્વર—જે ૐકારથી પર છે—વાણીથી જે ...ગમ્ય છે. (૩૧)

તુકારામ—જો હું સ્તુતિ કરૂં, તો વેદોથી પણ જે કામ ન બન્યું તે હું કરી શકું. પરંતુ વૈખરીને એ સુખના રસનો સ્વાદ લાગ્યો છે-રસના એજ રસ ઇચ્છે છે.

(૪) જ્ઞાનેશ્વર—કર્મેન્દ્રિયો સુખપૂર્વક એ સઘળાં કર્મો કર્યા કરે છે, કે જે વર્ણવિશેષના ભાગ અનુસાર પ્રાપ્ત થાય છે. (૭૬) બીજા પણ જે જે કાયિક, વાચિક, માનસિક ભાવ છે તે બધાને માટે મારા સિવાય બીજું કોઈ ઠામ-ઠેકાણું નથી. (૭૯)

તુકારામ— ...માગમાં જે કામ આવ્યું તેજ
...છું, પરંતુ મારો ...રો સંદેહ રહો. શરીર
...ના ધર્મનું પા... , પરંતુ અંતઃકરણ ...
...નું ભૂત નહિ...

× ×

ક્યાંય કોઇ બીજાનું પ્રયોજન નથી, બધી જગાએ મારે માટે તુંજ તું છે. તન, વાણી અને મન તારાં ચરણોમાં રાખેલાં છે, હવે ઓ ભગવન્! બીજું કંઇ બાકી રહેલું જણાતું નથી.

(૫) **જ્ઞાનેશ્વર**—અભ્યાસબળથી કેટલાક અંતરિક્ષમાં ચાલે છે, કેટલાકોએ વાઘ અને સાપના સ્વભાવ બદલી નાખ્યા છે. (૧૧૧) અભ્યાસથી ઝેર પણ પચી જાય છે, સમુદ્ર ઉપર પણ ચાલી શકાય છે. કેટલાકોએ તો અભ્યાસબળથી વેદોને પણ પાછળ રાખી દીધા છે. (૧૧૨) એટલે અભ્યાસને માટે કંઇ પણ દુષ્કર નથી. તો પછી અભ્યાસથી તું મારા સ્થાનમાં આવી જા. (૧૧૩)

તુકારામ—અભ્યાસ વડે કેટલાક એક એક તોલો વછનાગ પણ ખાઇ જાય છે, દૂરથી આંખોએ દેખાતું નથી. અભ્યાસથી સાપને હાથમાં પકડી લે છે, બીજા જોઇનેજ ધ્રૂજવા લાગે છે, પ્રયત્નથી અસાધ્ય પણ સાધ્ય થઇ જાય છે; આનું કારણ તુકારામ કહે છે કે, અભ્યાસ છે.

૧૬–એકનાથ મહારાજના ગ્રંથ

હવે એકનાથ મહારાજના ગ્રંથોનું તુકારામ મહારાજને કેટલું ઉત્તમ જ્ઞાન હતું તે જોઇએ. એકનાથી ભાગવત, ભાવાર્થ રામાયણ, છૂટક અભંગો ઇત્યાદિ સાહિત્ય તો પુષ્કળ છે. શ્રીનાથભાગવત અને અભંગજ તુકારામના પાઠ ને અવલોકનમાં ખાસ કરીને રહ્યા હશે. તેના પ્રમાણ માટે અનેક અવતરણ આપી શકાય છે; પરંતુ વધુ વિસ્તાર નહિ કરતાં થોડાંજ પ્રમાણ અહીં આપીએ છીએ:—

(૧) મારા ભક્તો જે ઘેર આવ્યા તે સમયે બધાં પર્વો તે ઘરને આંગણે આવીને હાજર થયાં જાણવાં. આવા તીર્થરૂપ મહાત્માઓ જ્યારે ઘેર આવે છે, ત્યારે વૈષ્ણવોને માટે એક દિવસ દિવાળી—દિવાળી છે. (નાથ ભાગવત, ૧૧–૧૨૬૬)

સંત જ્યારે ઘેર આવે છે, ત્યારે દશેરા—દિવાળી

શ્રીમદ્‌ભાગવતની આ કલ્પનાનો એકનાથે (અ. ૯) વિશેષ પ્રચાર કર્યો છે—

યાલાગીં નરદેહ નિધાન, જેણેં બ્રહ્મસાયુજ્યીં ઘડે ગમન.
દેવ વાંછિતી મનુષ્યપણ, દેવાચેં સ્તવન નરદેહા. ૨૫૯
મનુષ્યદેહીંચેનિ જ્ઞાનેં, સચ્ચિદાનંદપદવી ઘેણેં.
એવઢા અધિકાર નારાયણેં, કૃપાવલોકનેં દીધલા. ૩૩

અર્થાત્ નર-દેહ એવી વસ્તુ છે, કે જેના વડે બ્રહ્મ-સાયુજ્ય ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી દેવતાઓ મનુષ્યજન્મ ઇચ્છે છે, અને નરદેહની સ્તુતિ કરે છે. (૨૫૯) સચ્ચિદાનંદ પદવીને પ્રાપ્ત કરવાનું જ્ઞાન આ મનુષ્યદેહવડેજ મળી શકે છે. નારાયણે પોતાની કૃપાદૃષ્ટિથી (નરદેહને) આટલો મોટો અધિકાર આપ્યો છે.

તુકારામ કહે છે કે—

ઇહલોકીંચા હા દેહ, દેવ ઇચ્છિતાતી પાહે. ૧
ધન્ય આમ્હી જન્મા આલોં, દાસ વિઠોબાચે ઝાલોં. ધ્રુ૦
આયુષ્યાચ્યા યા સાધનેં, સચ્ચિદાનંદ પદવી ઘેણેં. ૨
તુકા મ્હણે પાઠવણી, કરૂં સ્વર્ગીંચી નિશાણી. ૩

અર્થાત્ "આ લોકના આ દેહને જુઓ, દેવતાઓ પણ એને ઇચ્છે છે! આ દેહમાં જન્મવાથી હું ધન્ય થયો કે શ્રી વિઠ્ઠલનો દાસ થયો. આ દેહમાં જે આયુષ્ય મળ્યું છે, તે સચ્ચિદાનંદ-પદ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે. તુકારામ કહે છે કે, સ્વર્ગની પતાકા ભેટતરીકે મોકલવામાં આવશે."

(૬) કેવળ જે અપવિત્રેં, રિસેં આણિ વાનરેં.
ત્યાં પૂજિલીં ગૌળિયાંચીં પોરેં, તાકપિરેં વાનરેં.
(ના. ભા. ૧૪-૨૬૦)

અર્થાત્ "રીંછ અને વાનર, જેમનામાં કશી પવિત્રતા નથી તેમનું અને છાશ પીનારા અસંખ્ય ગોવાળોનું મેં પૂજન કર્યું."

"ગૌળિયાંચીં તાકપિરેં; [illegible] (તુકારામ)

અર્થાત્ "ગોવાળોનાં છાશ પીનારાં બાળકો કેવાં મહાન અને ઉત્તમ છે!"

(૭) બાજીની રમતમાં સોગઠીનું જેવું મરવું-જીવવું છે તેનાજ જેવાં જ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં બંધ અને મોક્ષ છે.

સારી નિમાલિયાપાઠી, કોણ પુણ્યાત્મા ચઢે વૈકુંઠીં.
કોણ પડે નરકસંકટીં, બદ્ધમુક્તગોષ્ટી સમૂળ મિથ્યા.

એકનાથ—"કઇ સોગઠી મર્યા પછી પોતાના પુણ્યબળથી વૈકુંઠધામ પહોંચે છે? અને કઇ નર્કની યાતનામ પડે છે? બદ્ધ અને મુક્તની વાતજ તદ્દન મિથ્યા છે!"

(નાથ ભાગવત ૨૯-૭૬૮)

સારી જાલી મેલી લટિકેં વચન,
બદ્ધમુક્તાશીણ, તુકા મ્હણે. (તુકારામ)

અર્થાત્ સોગઠી મરી કે જીવી એ બાબત નકામી છે. એજ પ્રમાણે બદ્ધ-મુક્ત થવાની વાત પણ, તુકારામ કહે છે ખાલી વાતજ છે.

(૮) શું ઘર-ગૃહસ્થાશ્રમમાં ભગવાન નથી? તો પછી ગાંડા થઇને વનમાં શામાટે ભટકો છો? વનમાં જો ભગવાન હોત તો હરણ, સસલાં કે વાઘ કેમ તરી જાત નહિ? આસન જમાવીને ધ્યાન કરવાથી જો ભગવાન મળત હોત તો બગલાઓનો ક્ષણમાત્રમાં ઉદ્ધાર કેમ ન થાત? એકાંત ગુફામાં રહેવાથી જો ભગવાન મળતા હોત તો ઉંદર દર છોડીને ઘેર ઘેર ચું ચું શા માટે કર્યા કરત?

(નાથ ભાગવત અ. ૫૧-૧૧૬-૧૭)

કાય સર્પ ખાતો અન્ન, કાય ધ્યાન બકાચે?
અંતરીંચી બુદ્ધિ ખોટી, ભરલે પોટી વારિ. ધ્રુ૦
કાય ઉંદીર નાહીં ધાંવી, રામ લાવી ગાઢવ! ૨
તુકા મ્હણે સુસર જળીં, કાઉળીં કાં ન ન્હાતી. ૩

અર્થાત્ "શું સાપ અન્ન ખાય છે? (ના, વાયુ ભક્ષણ નેજ રહે છે.) અને બગલો કેવું ધ્યાન કરે છે! તેની

અંદર તો છલોછલ કપટ ભરેલું હોય છે, તેના પેટમાં દુષ્ટતા ભરેલી છે. ઉંદર પણ દરમાં એકાંતમાં રહે છે, ગધેડો પણ આખે શરીરે ભભૂતિ ચોળે છે, ઘડિયાળ (એક જાતનું જળચર પ્રાણી) પાણીમાંજ રહે છે, કાગડો જળસ્નાન કરે છે. પરંતુ એથી શું ? તેમનામાં તો કપટ ભરેલું છે, પેટમાં પાપ ભરેલું છે ! આથી તેમને કોઇ સાધુ અથવા પરમાર્થના સાધક નથી કહેતું. વાયુભક્ષણ, ધ્યાન, એકાંતવાસ, ભસ્મલેપન, જળમાં બેસીને કે ઉભા થઇને અનુષ્ઠાન કે સ્નાન કરવું—એ બધાં ઇશ્વરપ્રાપ્તિનાં સાધન છે ખરાં, પરંતુ તે કરતાં છતાંયે જો બુદ્ધિ નિર્મળ ન થાય તો તેનાથી કંઇ લાભ થઇ શકતો નથી.

(૯) અદ્વૈત ભક્તિ અને અભેદ ભક્તિના ભાવ અને શબ્દ જ્ઞાનેશ્વરીમાં છે. આજ ભક્તિને એકનાથે “ મુક્તિ વરીલ ભક્તિ ” (મુક્તિના ઉપરની ભક્તિ) કહેલી છે. નાથ ભાગવતમાં આ શબ્દો પાંચ દશ વાર આવ્યા છે. (અ. ૯, ઓવી ૭૧૦ થી ૮૧૦ સુધી) આજ “ મુક્તિની ઉપરની ભક્તિ ”નો ઉલ્લેખ તુકારામના એક અભંગના નીચેના એક ચરણમાં છે—

મુક્તી વરીલ ભક્તિ જાણ, અખંડ મુખીં નારાયણ.

અર્થાત્ ‘ મુખમાં નારાયણના અખંડ નામસ્મરણનેજ મુક્તિ વિષેની ભક્તિ જાણો.’

(૧૦) દેહ ઓખટેં મ્હણોનિ ત્યાગાવેં,
તેં મોક્ષસુખાસી નાગવાવેં.
કાં ગોમટેં મ્હણોનિ ભોગાવેં,
તેં અવશ્ય જાવેં નરકાસી. ૨૫૨
નવ્હે ત્યાગાવેં ના ભોગાવેં, મધ્યભાગેં વિભાગાવેં.
આત્મસાધનીં રાબવાવેં; નિજસ્વભાવેં હિતાલાગીં. ૨૫૩
(નાથભાગવત અ૦ ૪)

અર્થાત્ “ દેહને દુઃખરૂપ સમજીને ત્યજી દઇશ તે મોક્ષસુખથી વંચિત રહેવું પડે, જો એને સારો સમજીને

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(૧૧) [illegible],
[illegible].

અર્થાત્ [illegible]

[illegible],
[illegible].

અર્થાત્ '[illegible]'

(૧૨) શ્રીરામનામબિના રે' તોંડ, તે' દેખત સ્યારૂ ચમંકુંડ,
ભીતરી જિહવા ચામખંડ, ઉચિતયારે ઇંદરી.
(અ૦ ૨-૬.)

અર્થાત્ જે મુખમાં રામનામ નથી, તે મુખ કેવળ ચામડાનો કુંડ છે. અંદર જે જીભ છે તે ચામડાનો ટુકડો છે.

નામ ન ગાવે ત્યાંહે તોંડ, તોંહિ ચર્મ હાંડે કુંડ. ૫

અર્થાત્ 'જેના મુખમાં ભગવાનનું નામ નથી તે મુખ

ચમારના કુંડ જેવું છે.' (તુકારામ)

એકનાથ અને તુકારામ બન્નેના અભંગોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ છે. એકનાથના અભંગોનો પાઠ અને અધ્યયન તુકારામે કરેલો અને તેમના મન-વાણી પર તેનો ભારે પ્રભાવ પડયો છે. અહીં એકનાથ ને તુકારામની થોડીક ઉક્તિઓ મેળવી જોઇએ. પહેલાં નાથનાં વચનો આપીએ છીએ, પછી તુકારામનાં. વાચક એજ ક્રમથી બન્નેને મેળવીને વાંચે-

(૧) વર્ણાવી તે થોરી એકા સદ્‌ગુરૂચી,
ચેરા માનવાચી કામા નયે. ૧

અર્થાત્ એક સદ્‌ગુરુનોજ મહિમા ગાયા કરવો, બીજા મનુષ્યોની સ્તુતિ કંઇજ કામ આવશે નહિ.

વર્ણાવી તે થોરી એકા વિઠ્ઠલાચી,
કીર્તિ માનવાચી બોલૂં નયે. ૧

અર્થાત્ માત્ર વિઠ્ઠલનોજ મહિમા ગાયા કરવો, મનુષ્યનાં ગીત ન ગાવાં.

(૨) ચિંતનાસી ન લગે વેળ, કાંહીં તયા ન લગે મોલ.
વાચે સદા સર્વકાલ, રામકૃષ્ણ હરિ ગોવિંદ. ૧

અર્થાત્ 'ચિંતનમાટે કોઇ સમય લાગતો નથી, તેને માટે કંઇ મૂલ્ય આપવું પડતું નથી. બધો સમય 'રામકૃષ્ણ હરિ ગોવિંદ'નું નામ જીભ ઉપર રાખ્યા કરવું.

ચિંતનાસી ન લગે વેળ, સર્વ કાળ કરાવે.

અર્થાત્ ' ચિંતનને માટે કંઇ ખાસ સમય નહિ જોઇએ, બધો વખતજ કરતા રહેવું.'

(૩) ચિંતન તેં કરીં સદા, રામકૃષ્ણ હરિ ગોવિંદ. ૧
હેંચિ એક સત્ય સાર, વાયાં વ્યુત્પત્તીચા ભાર. ૨

હંમેશાં 'રામકૃષ્ણ હરિ-ગોવિંદ'નું ચિંતન કરો. એજ એક સત્ય સાર છે, વ્યુત્પત્તિનો ભાર તદ્દન નકામો. હ

હેંચિ એક સત્ય સાર, બાકીચા વ્યુત્પત્તીચા ભાર. ૧

અર્થાત્ એજ એક સત્ય સાર છે અને વ્યુત્પત્તિનો ભાર તો નકામો છે.

(૪) દ્રવ્ય ઘેઊનિયાં કથા જે કરિતી,
ઉભયતાં જાતી નરકામધ્યેં.

અર્થાત્ દ્રવ્ય લઇને જે કથા-કીર્તન કરે છે, તેઓ બન્નેય નરકમાં જાય છે.

કથા કરોનિયાં દ્રવ્ય દેતી ઘેતી,
તેહી દોઘે જાતી નરકામધ્યેં.

અર્થાત્ કથાકીર્તન કરીને જેઓ દ્રવ્ય લે છે અથવા આપે છે, તેઓ બન્નેય નરકમાં જાય છે.

(૫) ગીતા અને ભાગવત ઉપર તુકારામ અને એકનાથ બન્નેનો અનહદ પ્રેમ હતો. બન્નેયે નામ-સ્મરણનો ઉપદેશ દીધો છે અને બન્નેનાં હૃદયમાં હરિહરનો ઐક્ય-ભાવ હતો—

આયુષ્યઅંતવરી નામસ્મરણ, ગીતાભાગવતાચેં શ્રવણ,
વિષ્ણુશિવમૂર્તીચેં ધ્યાન, હેંચિ દેણે સર્વથા.

અર્થાત્ 'આયુષ્ય પહોંચતા સુધી નામ-સ્મરણ કરતા રહેવું, ગીતા-ભાગવતનું શ્રવણ કરવું અને હરિહરની મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું'—

ગીતા ભાગવત કરિતી શ્રવણ,આણીક ચિંતન વિઠોબાચેં.

'ગીતા અને ભાગવતનું શ્રવણ કરે છે, અને વિઠોબાનું ચિંતન કરે છે.'

(૬) તુમચ્યા સેવેચા મહિમા, મજ ન કળે પુરુષોત્તમા.(ના૦)
તુમચ્યા નામાચા મહિમા, મજ ન કળે પુરુષોત્તમા. (તુ૦)

અર્થાત્ આપના નામનો મહિમા હે પુરુષોત્તમ ! હું સમજી શકતો નથી.

(૭) નકા કરું કર્માકર્મ, તુમ્હાં સાંગતોં મી વર્મ;
નામ, અટ્ટહાસેં ઉચ્ચારા. ૧ (નાથ)

અર્થાત્ કર્માકર્મના ચક્કરમાં ન પડો. હું અંતરની વાત બતાવું છું. શ્રીરામનું નામ આનંદપૂર્વક ઉચ્ચારો.

કળે ન કળે જ્યા ધર્મ, એકા સાંગતાં રે વર્મ;
માઝ્યા વિઠોબાચેં નામ, અટ્ટહાસેં ઉચ્ચારા. ૧ (તુ૦)

અર્થાત્ જે ધર્મને સમજે છે અને નથી સમજતા તેઓ સૌ સાંભળો, હું રહસ્યની વાત બતાવું છું. મારા વિઠોબાનું નામ આનંદ-ઉલ્લાસપૂર્વક ઉચ્ચારો.

(૮) સ્ત્રીને અધીન થઈને પુરુષ સ્ત્રૈણ ન બને, તેના ઈશારા ઉપર નાચીને પોતાના પરમાર્થને ગુમાવી ન દે. એકનાથ અને તુકારામ બન્નેનો આજ ઉપદેશ છે.

બાઇલેચ્યા આધીન હોય જ્યાચેં જિણેં,
    તયા અધમા નરકીં યેણેં. ૧
બાઈલે મનોગતે ઐસા ચાલે,
    નાવડતી કોણાચે તયા બોલ. ૨ (નાથ)

અર્થાત્ જેનું જીવન સ્ત્રીને અધીન થઈ જાય છે તે અધમને નરકમાં જવું પડે છે. સ્ત્રીનું વલણ જોઇને તે વર્તે છે, બીજા કોઇની વાત તેને સારી લાગતી નથી. (એકનાથ)

બાઇલેઆધીન હોય જ્યાચેં જિણેં,
    તયાચ્યા અવલોકનેં પડિજે દ્રાડ.
કાસયા તે જંત જિતાચી સંસારીં,
    માકડાચ્યા પરી ગારોડ્યાચ્યા.
બાઇલેચ્યા મના ચેઈલ તેં ખરેં,
    અભાગી તેં પુરેં બાઇલેચેં. ૩ (તુકા૦)

અર્થાત્ જેનું જીવન સ્ત્રીને અધીન હોય છે તેને જોવા-થી પણ દોષ લાગે છે. એ બધા જંતુઓ સંસારમાં કોણ જાણે શા માટે મદારીના માંકડાની પેઠે જીવે છે? સ્ત્રીની મનોવાંછનાને જ જે સત્ય સમજે છે, તે એનું આખેય પૂરે-પૂરો અભાગી જ છે. (તુકારામ)

[illegible] ની વાત વાંચીને જ્ઞાનેશ્વરની

(૧૩) દોચિ અક્ષરાંચેં કામ, વાચે મ્હણા રામનામ.(એકનાથ)
દોચિ અક્ષરાંચેં કામ, ઉચ્ચારાવા રામરામ. (તુકારામ)

અર્થાત્ બેજ અક્ષરોનું કામ છે; મુખે રામનામ બોલો.

(૧૪) વેળોવેળાં સાંગે જના, માગે દાના સર્વાંશી.(એકનાથ)
વેળોવેળાં હેંચિ સાંગે, દાન માગે જગાશી. (તુકારામ)

અર્થાત્ લોકોને વારંવાર કહું છું-સૌની પાસે એજ યાચના કરૂં છું.

(૧૫) ભાગવત સંપ્રદાયમાં હરિ-હર પ્રત્યે સમાન પ્રેમ હોય છે અને એકાદશી તથા સોમવાર બન્ને વ્રતોનું પાલન કરવાનું કહેલું છે.

સોમવાર વ્રત એકાદશી કરી,
ત્યાચે ચરણ શીરીં વંદીન મી.
શિવવિષ્ણુ દોન્હી એકચિ પ્રતિમા,
ઐસા જયા પ્રેમા વંદીન ત્યાસી. (એકનાથ)

અર્થાત્ જે સોમવાર અને એકાદશીનું વ્રત કરે છે, તેનાં ચરણોમાં હું મારા મસ્તક વડે વંદન કરીશ. શિવ-વિષ્ણુ બન્ને એકજ પ્રતિમા છે, એવો જેનો પ્રેમ છે તેને હું વંદન કરીશ. (એકનાથ)

એકાદશી સોમવાર ન કરિતી,
કોણ ત્યાંચી ગતિ હોઈલ નેણો,
હરિહરાં ભેદ, નાહીં નકા કરૂં વાદ. ૧ (તુકારામ)

અર્થાત્ એકાદશી ને સોમવારનું વ્રત જેઓ પાળતા નથી, તેમની કોણ જાણે શી ગતિ થશે!

(૧૬) મજ આણિલેં નામરૂપા, ત્યાંચી મજવર કૃપા.
દાવિલા હા સોપા, માર્ગ મજ ઉદ્ધવા. ૧ (એક૦)

અર્થાત્ "જે મને નામ તેમજ રૂપમાં લઇ આવ્યા તેમણે મારા ઉપર ભારે કૃપા કરી છે. હે ઉદ્ધવ! તેમણે મને આ સુગમ માર્ગ દેખાડયો છે. (એકનાથ)

આલા નાંવા રૂપા તુકા મ્હણે જાલા સોપા. ૧ (તુકા૦

અર્થાત્ (ભગવાન્) નામ-રૂપમાં આવી ગયા, તેથી સુગમ થઇ ગયા. (તુકારામ)

(૧૭) કોઇ કોઈ સ્થળે જણાય છે કે એકનાથ મહારાજના અભંગનું મનન કરતાં કરતાં ક્યાંક તેમનાં વચનોની પૂર્તિરૂપે અને ક્યાંક પ્રેમથી તેમની વાતનો ઉત્તર આપવા માટે તુકારામે અભંગ રચ્યા છે. એકનાથ મહારાજનો એક અભંગ છેઃ–"દેવાચે તે આપ્ત જાણાવે તે સંત" (ભગવાનના જે આપ્તજન છે, તેઓજ સંત છે.) જાણે આજ અભંગની પૂર્તિને માટે તુકારામે "નવ્હતી તે સંત કરિતાં કવિત્વ" (જેઓ કવિતા કરે છે, તેઓ સંત નથી) ઇત્યાદિ અભંગ રચ્યા છે. બહિણાબાઇની મૂળ "સર્વસંગ્રહ ગાથા" મને શિઊરમાંથી તેમના વંશજો પાસેથી મળી છે. તેમાં વચમાંજ એક પાના પર એકનાથ મહારાજના 'બ્રહ્મ સર્વગત સદા સમ' ઇત્યાદિ અભંગ લખેલા હતા. આ અભંગનું ધ્રુવપદ 'ઐસે કાસયાને ભેટતી તે સાધુ' (આવા મહાત્મા કેવી રીતે મળે છે?) આજ અભંગની નીચે તુકારામનો 'ઐસે ઐસિયાને ભેટતી તે સાધુ' (આવા મહાત્મા આ રીતે મળે છે.) ઇત્યાદિ અભંગ આપેલા છે.

(૧૮) જ્ઞાનેશ્વરીની નાથ ભાગવત ઉપર અને એ બન્ને ગ્રંથોની તુકારામના અભંગો ઉપર વિલક્ષણ અસર પડેલી જણાય છે. અર્જુન જ્યારે મોહથી વ્યાકુળ થઈ ગયો ત્યારે 'સ્નેહની કઠિનતા' બતાવતાં જ્ઞાનદેવ કહે છે કે—

જૈસેં ભ્રમર ભેદી કોરેં, ભલતૈસેં કાષ્ઠ કોરડેં,
પરિ કળિકેમાજિ સાંપડે, કોંવળિયે. ૨૦૧
તેથ ઉન્મીલું હોઈલ પ્રાણેં, પરિ તેં કમળદળ ચિરૂં નેણે,
તૈસેં કઠિણ કોવળેપણેં, સ્નેહ દેખા. ૨૦૨ (અ૦ ૧)

અર્થાત્ જેમ ભ્રમર સૂકા કાષ્ઠને સહેજથી કોરી
નાંખે તેમ છિદ્રો પાડી શકે છે, પરંતુ કોમળ કમળમાં

આવીને ફસાઇજ જાય છે. (૨૦૧) તે પ્રાણોને તજી દેશે. પણ કમળદલને ચીરશે નહિ. સ્નેહ કોમળ હોવાથી આવો કઠણ છે. (૨૨૨, અધ્યાય ૧)

ભમરાનું આ દૃષ્ટાંત એકનાથ મહારાજે ગ્રહણ કર્યું છે, અને સાથેજ તેમાં તેમણે ગૃહસ્થોનું નિત્યપરિચિત અને બાળકનું દૃષ્ટાંત જોડયું છે—

જો શુષ્ક કાષ્ટ સ્વયેં કોરી, તો કોંવળ્યા કમળામાઝારી;
ભ્રમર ગુંતલા પ્રીતીવરી, કેસર આંઝારીં કુંચબો નેદી.
બાળ પાલવીં ઘાલી પિળા, તેણેં બાપુ રાહે થોકલા.
તરી કાય તો નિર્બળ જાહલા, ના તો સ્નેહેં ભુલલા ઢળેના.

(નાથ ભાગવત અ૦ ૨

અર્થાત્ જે ભમરો સુખપૂર્વક લાકડાને કોરી નાખે છે, તેજ કોમળ કમળની વચ્ચે પ્રેમપૂર્વક બીડાઇ જાય છે, કેસ-ને જરા પણ ધક્કો લાગવા દેતો નથી. આજ પ્રમાણે બાળક યારે બાપનો છેડો પકડી લે છે, ત્યારે બાપ ત્યાંજ ઉભો l જાય છે, તેથી બાપ દુર્બળ છે, એમ કંઇ નથી. પરંતુ સ્નેહવશ થઇનેજ ત્યાં ઉભો રહે છે.

(ના૦ ભા૦ ૨–૭૭૭–૭૭૯)

તુકારામે પોતાના અભંગમાં આ બન્ને દૃષ્ટાંતોનો ઉપ-યોગ કર્યો છે—

નાહીં કાષ્ઠાચા ગુમાન, ગોવી ભ્રમરા સુમન. ૧
પ્રેમ પ્રીતીચેં બાંધલે; તેં ન સુટે કાંહીં કેલે. ધ્રુ૦
પક્ષી ઘાલી પિળા, બાપ નિર્બળ સાટીં બાળા. ૨
તુકા મ્હણે ભાવેં, લેણે દેણે આકારાવે. ૩

અર્થાત્ 'જે ભમરો લાકડાને કંઇ વિસાતમાં ગણતો નથી, તેને ફૂલ ફસાવી લે છે. "પ્રેમ-પ્રીતિનો બંધાયેલો' તે કોઇપણ પ્રકારે છૂટતો નથી. બાળક છેડો પકડે છે, ત્યારે બાપ બાળકની આગળ લાચાર બની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, ભાવથી અથવા ભયથી ભગવાનને ભજો."

તુકારામનો એક બીજો અભંગ છે, જેમાં બાળકનું બીજું દૃષ્ટાંત પણ છે—

પ્રીતીચા કળહ, પદરાસી ઘાલી પીળ,
સરેં નેદી બાળ, માગેંપુઢેં પિત્યાસી. ૧
કાય લાગે ત્યાસી બળ, હેડાવિતા કોણ કાળ,
ગોવિતી સબળ, જાળી સ્નેહસૂત્રાચી. ૨

અર્થાત્ "પ્રેમનો કલહ છે. બાળક છેડો પકડીને ઉભો રહે છે. બાપને એકે તરફ ખસવા દેતો નથી. જો તેનો બાપ ઈચ્છે તો બાળકને તરછોડી શકે છે. એમાં કયા ભારે બળની જરૂર છે ? અને તરછોડવામાં વાર પણ કેટલી લાગે ? પરંતુ સ્નેહસૂત્રની જાળ એવી છે કે બળવાન પણ તેમાં ફસાઈ જાય છે."

એકનાથ મહારાજની શૈલીમાં વિસ્તારપૂર્ણ હોય છે, જ્યારે તુકારામની વાણી સૂત્ર જેવી ચુસ્ત અને સ્વચ્છ હોય છે. જ્ઞાનેશ્વરી ને નાથ ભાગવતનું અધ્યયન તુકારામે ઘણી સારી રીતે કર્યું છે. નાથ ભાગવત જ્ઞાનેશ્વરીને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે છે. એ બન્ને ગ્રંથોનો જેણે સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો હોય, તેજ તુકારામનાં સૂત્રરૂપ વચનોની ગુંચોને ઉકેલી શકે છે. ઉદાહરણતરીકે આ અભંગ લઈએ—

ગોદેકાઠીં હોતા આડ, કરૂની કોડ કવતુક. ૧
દેખણ્યાંની એક કેલે, આણિત્યા નેલેં જિવનાપેં. ધ્રુ૦
રાખોનિયાં હોતો ઠાવ, અલ્પ જીવ લાવૂની. ૨
તુકા મ્હણે ફિટે ધણી, હે સજ્જની વિશ્રાંતી. ૩

અર્થાત્ "ગોદાવરીને કિનારે એક કૂવો હતો, વરસાદના જળથી ભરપૂર ભરેલો હતો અને મઝાનો હતો. હું પણ ત્યાં મારા પ્રાણને ધારણ કરીને, સ્થળ કરીને બેઠો હતો. પરંતુ જોનારાઓએ એક ઉપકાર કર્યો. તેઓ મને નદીના વહેતા પાણીમાં લઈ ગયા, ત્યાં મને તૃપ્તિ થઈ. આ વિશ્રામ સ્વસંતોષીજ મળ્યો."

[illegible] તેનો સંપૂર્ણ અર્થ નથી સમજાતો

પુરાણોમાં કહેલ આવ્યાં છે.

(૨) નામદેવના એક અભંગમાં આ કહ્યું છે કે—

(૧) આમ્હી સેનાં પંઢરીચી. આમ્હાં જુનાટ મિરાશી. ૧
માઝી રખુમાઈ માતા, પાંડુરંગ આમુચા પિતા. ધ્રુ૦
પુંડલીક આમુચા ભાઉ. ચંદ્રભાગા બહિણાઉ. ૨
નામા મ્હણે તો કેશવી. ઘર ચંદ્રભાગે તીરીં. ૩

અર્થાત્ "અમે પંઢરીનાં રહીશો, એ અમારી જુની કુળપરંપરાગત ભૂમિ છે. મારી રખુમાઈ એ અમારી માતા અને પાંડુરંગ અમારા પિતા છે. (ધ્રુ૦) પુંડલીક અમારા ભાઈ છે અને ચંદ્રભાગા બહેન છે. નામદેવ કહે છે કે, કેશવે અમારું ઘર ચંદ્રભાગાને કિનારે છે."

હવે આ બાબતનો તુકારામનો એવો જ એક અભંગ છે—

આમ્હી મિરાસ પંઢરી. આમ્હાં ઘર ભીમાતીરીં. ૧
પાંડુરંગ આમુચા પિતા, રખુમાઈ આમુચી માતા. ધ્રુ૦
ભાઉ પુંડલીક મુની. ચંદ્રભાગા આમુચી બહિણી. ૨
તુકા જુનાટ મિરાશી, ઠાવ દિલા પાયાંપાશીં. ૩

અર્થાત્ "અમારી કુળપરંપરાગત ભૂમિ પંઢરી છે, અમારું ઘર ભીમાને કિનારે છે. પાંડુરંગ અમારા પિતા અને રખુમાઈ અમારાં માતા છે. (ધ્રુ૦) ભાઈ પુંડલીક મુનિ અને બહેન ચંદ્રભાગા છે. તુકારામનો એ પુરાતન પરંપરાગત અધિકાર છે કે ચરણોની નજીકમાં રહું છું."

(૨) દેવા માઝેં મન કેલેંતિ સ્વાધીન,
નિમાળી સ્વામીપણ ભોગાવી ના. ૧
કરાયા કામાસ યોજાવે નિરંતર,
ન ઘાલી તુજ ભાર કલ્પનેચા. ૨ (નામદેવ)

અર્થાત્ હે ભગવન ! મારું મન આપને અધીન કરીને વગર પૈસાનું સ્વામિત્વ કેમ ભોગવતા નથી ? હું મફતનો નોકર તો ગણો છું કે જે હંમેશાં આપની સેવા કરવા માટે તત્પર ઉભો છું અને તમારા ઉપર કંઈ પણ ભાર રાખતો નથી.

મોટેચે પાણી લેસે જ્ઞાન, કરુનિ વેદશાસ્ત્રપઠણ,
નિત્યાનિત્યવિવેકાસી જાણ, પંડિત વિચક્ષણ બૈસતી. ૧૫૩૫

અર્થાત્ 'કોસથી જેમ પાણી કાઢવાનું છે, તેવુંજ જ્ઞાનનું છે. વેદ અને શાસ્ત્ર વાંચીને એ વિચક્ષણ પંડિતો નિત્યાનિત્યવિવેક કરવા બેસે છે.' ત્યારે શું થાય છે?—

એક કર્માકડે ઓઢી, એક સંન્યાસાકડે ઓઢી.

અર્થાત્ 'એક કર્મ તરફ ખેંચે છે, બીજો સંન્યાસ તરફ.' કોઇ તપ બતાવે છે તો કોઈ પુરશ્ચરણ. કોઇ વેદાધ્યયન, કોઈ દાન અને કોઇ યોગ બતાવે છે. જેની મતિમાં જે આવ્યું તેજ તેણે સારરૂપે બતાવ્યું.

'જ્ઞાનમાર્ગની આવી ગતિ છે. અનેક પ્રકારનાં વિઘ્ન આવે છે. વિકલ્પ-વ્યુત્પત્તિ ઉડી જાય છે. ત્યાં મારી 'પોતાની પ્રાપ્તિ' નથી હોતી.' (૧૫૪૧)

'પરંતુ મારી ભક્તિની આ વાત નથી. નામમાત્રથી (મારા ભક્ત) મને પામે છે.' (૧૫૪૨)

\+ \+ \+ \+

ગંગાપ્રવાહ જેવા હરિનામના ખળખળાટમાં બિચારાં વિઘ્નોને માટે કોઈ ઠામ-ઠેકાણું રહેતું નથી. તેથી 'ભક્તિથી વિશેષ બીજો કોઇ માર્ગ નથી.' આમ છતાં સઘળા લોકો ભક્તિ કેમ નથી કરતા? એનો ઉત્તર આ છે:—'જો કોટી જન્મોની પુણ્ય-સંપત્તિ ગાંઠે બાંધેલી હોય તો મારા સંતોની સંગતિ મળે છે અને સત્સંગતિથીજ ભક્તિ ઉલ્લાસ પામે છે.' (૧૫૫૧)

અસ્તુ. એકનાથ મહારાજની એ ઓવીઓના ભાવ જ્યારે અંતઃકરણમાં ભર્યા હતા તે સમયે તુકારામના ચિત્તમાં આ. અભંગો રચ્યા હશે, એ વાત તદ્દન સ્પષ્ટ છે. 'વેદાધ્યયન વગે. અન્ય સાધનોથી પ્રાપ્ત થનારા જ્ઞાનને [illegible] [illegible] ત્યારે સંતોએ દયા કરીને મને [illegible] ભક્તિરૂપે મહામાર્ગમાં લાવીને છે.[illegible]

દીધો.' આજ વાત તુકારામને પોતાના અભંગમાં કરેલી હતી. તેમણે એકનાથ મહારાજને 'મારા જીવનના જીવન એક જનાર્દનજ છે' એમ કહી અનેક સ્થળે સ્મરણ કરીને તેમનું 'વાઙ્મય' વાંચ્યું છે.

૧૭–નામદેવના અભંગ

હવે નામદેવ તરફ વળીએ. નામદેવના અભંગોની 'ગાથા' સુવ્યવસ્થિતરૂપે છપાઇ નથી તેથી તથા તુકારામ નામદેવનાજ અવતાર હતા, તેથી પણ તેમનો સંબંધ અવતરણો આપીને દેખાડવાની આવશ્યકતા નથી. જે જે વિષયો ઉપર નામદેવના અભંગ છે લગભગ તે બધા વિષયો ઉપર તુકારામના પણ અભંગ છે. નામદેવની સગુણભક્તિ વળી ઉત્કટ અને હાર્દિક પ્રેમથી ભરપૂર છે, તેમની મધુર ભક્તિ મધુરતમ છે. આ વિષે નામદેવ તે નામદેવજ છે. નામદેવ પોતાના ઘરનાં સૌ લોકો સહિત–દાસીઓ વગેરે સાથે પણ સર્વથા પાંડુરંગના છે અને ભગવાન સાથે તેમને અર્જુનના જેવી સખ્ય ભક્ત છે. ભગવાન નામદેવના ઘરના માણસ જેવાજ–તેમની સાથે રાતદહાડો રહેનારા, રમનારા, બોલનારા, પ્રેમકલહ કરનારા ઘરના માણસજ–બની ગયા છે. 'હું પામ્યો નિજ મર્મ, સાધ્યું ભાગવત ધર્મ.' એ માટેજ નામદેવનો અવતાર થયો હતો. નામદેવ આ યુગના ઉદ્ધવજ હતા. ભગવાન સાથે તેઓ પ્રેમપૂર્વક વાતો કરતા હતા. 'અરી મેરી માઇ સંતનકી છાંઇ, સુમિરત પનહાઇ પ્રેમામૃત' વગેરે વગેરે કહેતાં કહેતાં તે ભગવાનને અતિ મધુર લાડ લડાવતા અને ભગવાન પણ પોતાના ષડ્ગુણ અને ઐશ્વર્યને ભૂલી જઇ તેમના પ્રેમને વશ થઇ જતા. ભક્ત–ભગવાનની એ પ્રેમપૂર્ણ કોમળતા નામદેવની વાણી-થીજ જાણવી જોઇએ. નામદેવ ભગવાનને કહે છે કે, તમે પક્ષિણી છો, હું અંડજ છું; તમે મૃગલી છો, હું મૃગબાળ છું; તમે માતા છો, હું બાળક છું; તમે કૃષ્ણ છો, હું રુક્મિણી છું; તમે સમુદ્ર છો, હું દ્વારકા છું; તમે તુલસી

છો, હું મંજરી છું; ભગવાનની સાથે નામદેવની એવી વિલક્ષણુ મિત્રતા હતી. આ જોઇને તથા મૃદુતામાં માખણુને પણુ મ્હાત કરનારી તેમની મધુર વાણી સાંભળીને પથ્થર પણુ પોતાનું જડપણું છોડીને દ્રવિત થઇ જાય. બાકી બધી બાબતોમાં નામદેવનીજ સંશોધિત અને સંવર્દ્ધિત આવૃત્તિ તુકારામ હતા. તેમની વાણીમાં ભગવદ્‌ભકત–લોકોદ્ધારક મહાપુરુષની જે દિવ્ય સ્ફૂર્તિ, જે ચમક, જે પ્રખરતાને જે ઓજ ભરેલું છે તે અલૌકિકજ છે. પરંતુ અહીં અમારે નામદેવ–તુકારામની તુલના કરવાની નથી. નામદેવજ તુકારામના રૂપમાં ધર્મકાર્યાર્થે અવતર્યા હતા, તેથી નામદેવનું જે મહાન કાર્ય બાકી હતું, તેજ તુકારામે કર્યું, એજ કહેવું ઉચિત છે. બન્નેના અભંગોમાં જે સામ્ય છે તે હવે આપણે જોઈએ.

કેટલાંક ચરણુ બન્નેના અભંગોમાં તદ્દન એકસરખાં છે. જેમકે '**દેવાવીણુ ઓસ સ્થળ નાહીં**' આ નામદેવનું ચરણુ છે અને તુકારામે કહ્યું છે કે 'દેવાવીણુ ઠાવ રિતા કોઠેં આહે ?' બન્નેની મતલબ એકજ છે–અર્થાત્ 'ભગવાન્ સિવાય કોઇ સ્થાન ખાલી નથી.' એકાદ શબ્દનો ફેરફાર છે, પરંતુ એક સામાન્ય કથન છે અને પ્રશ્નરૂપમાં છે. નામદેવનું બીજું ચરણુ છેઃ 'પંઢરીચ્યા સુખા, અંતપાર નાહીં દેખા.' નામદેવ કહે છેઃ 'વીતભર પોટ લાગલેં સે પાઠી' અને તુકારામ કહે છે કે 'પોટ લાગલેં પાઠીશીં હિંડવિતેં દેશોદેશી' ('પેટ પાછળ પડેલું છે અને દેશે–દેશ ફેરવી રહ્યું છે.') જૂઠ વિષે તેઓ બન્નેના ચાર ચાર અભંગ છે. નામદેવે ભક્તિની ઉત્કટતાથી બધી જૂઠ પોતાના ઉપરજ ઓઢી લીધી છે. કહે છે કે 'મારું ગાનું જૂઠું, મારું નાચવું જૂઠું, મારું જ્ઞાન જૂઠું અને ધ્યાન પણ જૂઠું.' અને તુકારામ કહે છે કે 'લટિકેં તેં જ્ઞાન લટિકેં તેં ધ્યાન, જરી હરિ–કીર્તન પ્રિય નાહીં' (જે મનુષ્યને હરિકીર્તન પ્રિય ન હોય તેનું જ્ઞાન જૂઠું અને તેનું ધ્યાન એ જૂઠું.) તુકારામે જૂઠ પોતે ઓઢી લીધી નથી, પરંતુ

દાન્તોને છેટે બખાતી છે.

(૧) નામદેવના એક અભંગનો ભાવાર્થ છે કે:—

(૧) આહ્મી તોનેં પંઢરીચી, આમચી જુનાટ મિરાશી. ૧
રાહી રખુમાઈ માતા, પાંડુરંગ આમુચા પિતા. ધ્રુ૦
પુંડલીક આમુચા ભાઈ, ચંદ્રભાગા બહિણાઈ. ૨
નામા મ્હણે હે ચોવટી, ઘર ચંદ્રભાગે કાંઠીં. ૩

અર્થાત્ "હું પંઢરીમાં રહેનો, એ અમારી પુરાતન કુલપરંપરાગત ભૂમિ છે. રાણી રખુમાઈ અમારી માતા અને પાંડુરંગ અમારા પિતા છે. (ધ્રુ૦) પુંડલીક અમારા ભાઈ અને ચંદ્રભાગા બહેન છે. નામદેવ કહે છે કે, છેવટે અમારું ઘર ચંદ્રભાગાને કિનારે છે."

આજ આશયનો તુકારામનો અભંગ આ પ્રમાણે છે:-

આમચી મિરાસ પંઢરી, આમ્હાં ઘર ભીમાતીરીં. ૧
પાંડુરંગ આમુચા પિતા, રખુમાઈ આમુચી માતા. ધ્રુ૦
ભાઊ પુંડલીક મુની, ચંદ્રભાગા આમુચી બહિણી. ૨
તુકા જુનાટ મિરાસી, ઠાવ દિલા પાયાંપાશીં. ૩

અર્થાત્ "અમારી કુલપરંપરાગત ભૂમિ પંઢરી છે, અમારું ઘર ભીમાને કિનારે છે. પાંડુરંગ અમારા પિતા અને રખુમાઈ અમારાં માતા છે. (ધ્રુ૦) ભાઈ પુંડલીક મુનિ અને બહેન ચંદ્રભાગા છે. તુકારામનો એ પુરાતન પરંપરાગત અધિકાર છે કે ચરણોની નજીકમાં રહું છું."

(૨) દેવા માઝેં મન કરોનિ સ્વાધીન,
નિમોળી સ્વામીપણ ભોગવી ના. ૧
ફુકાચા ચાકર ચોળગે નિરંતર,
ન ઘાલી તુજ ભાર કલ્પનેચા. ૨ (નામદેવ)

અર્થાત્ હે ભગવન્ ! મારું મન આપને અધીન કરીને વગર પૈસાનું સ્વામિત્વ કેમ ભોગવતા નથી ? હું મફતનો નોકર તો ગણ્યો છું કે જે હમેશાં આપની સેવા કરવા માટે તત્પર ઉભો છું અને તમારા ઉપર કંઈ પણ ભાર રાખતો નથી.

આજ ભાવ, જુઓ તુકારામે કેવી રીતે વ્યક્ત કર્યો છે-

મોલ વેંચૂનીયાં ધુંડિતી સેવકા,
આમ્હીં તરી ફુકા માગોં બળેં. ૧
નસતા જવળી હિત ફાર કરૂં,
જીવભાવ ધરૂં તુઝયા પાયીં. ૨

અર્થાત્ પૈસા આપીને લોકો નોકર શોધે છે, પણ હું તો કંઈપણ લીધા સિવાયજ સેવક બનવા ઈચ્છું છું.

(૩) સમર્થાચેં બાળ પાંઘરે વાકળ,
હાંસતી સકળ લોક કોણા,
ઐસા તૂં અવિનાશ ત્રિભુવનીંચા રાજા,
નામા મ્હણે માઝા તૂંચિ સ્વામી. ૩ (નામ૦)

અર્થાત્ મોટા માણસનો છોકરો જો ચીંથરૂં ઓઢશે, તો સઘળા લોકો કોને હસશે ? તમે તો અવિનાશી ત્રિભુવનના રાજા છો અને તમેજ મારા સ્વામી છો.

સમર્થાચેં બાળ કીવિલવાણેં દિસે,
તરી કોણા હાંસે જન દેવા. ૧
અવગુણી જરી જાલેં તેં વોંગળ,
કરાવા સાંભાળ લાગે ત્યાચા. ધ્રુ૦
તુકા મ્હણે તૈસા મી એક પતિત,
પરિ મુદ્રાંકિત જાલોં તુઝા. ૨

અર્થાત્ મોટાનો છોકરો જો દીન–દુઃખી જણાય તો હે ભગવન્ ! લોકો કોને હસશે ? છોકરો ગમે તો ગુણવાન ન હોય, સ્વચ્છતાથી રહેતાં પણ જાણતો ન હોય તો પણ તેનું લાલન–પાલન તો કરવુંજ પડશે. (ધ્રુ) તુકારામ કહે છે કે, એવોજ હું પણ એક પતિત છું પરંતુ આપની છાપવાળો છું. (તુકારામ)

(૪) "ભોગાવરી આમ્હીં ઘાતલા પાષાણ,
મરણા મરણ આણિયેલેં."

અર્થાત્ વિષય ભોગને મરણ કરીને ખરેખર, મૃત્યુને જ મારી નાખ્યું.

[illegible]

(૫) [illegible]

[illegible]

(૬) [illegible]

૧૮—કબીરની સાખીઓ

ઉપર આપેલા [illegible] કબીર સાહેબની સાખીઓમાં, ગુરુમહિમા [illegible] તેમનાજ જેવા કેટલાક [illegible] કર્યા છે, તથા કેટલાક અન્ય-પ્રમાણોથી પણ આ વાત સ્પષ્ટ છે

(૧) તેઓ [illegible] કહે છે કે—

ધર્મ જાણી ને દયા, સંત લક્ષણ ઓળિયા. ૨
નમે માંહે મત, સાચી કહીને સાંભ સંત. ૩

અર્થાત્ "પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા કરવી એજ ધર્મ છે, એજ સંતનું લક્ષણ છે. આ સાચો મત નથી. સાચી પૂરી-ને સંત એ પ્રમાણે કહે છે."

એ કયા સંત છે કે જેમણે 'સાક્ષી' કરીને 'પ્રાણી-માત્ર ઉપર દયા' કરવાને 'ધર્મ' બતાવ્યો છે અને એનેજ 'સંતનું લક્ષણ' કહ્યું છે. એ એજ સંત હોઈ શકે કે જેમ-ની 'વાણીઓ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન'ની છે અને જે સૌ જીવોને 'બધા જીવ ઈશ્વરના છે' એમ કહે છે, સંતનું લક્ષણ પણ

એજ બતાવે છે.

સદા કૃપાળુ દુઃખ પરહરન, વૈરભાવ નહીં હોય;
ક્ષમા જ્ઞાન સત ભાખીએ, હિંસારહિત જો હોય.

(૨) કબીર—

ખાંડ ખિલૌના દો નહીં, ખાંડ ખિલૌના એક;
તૈસે સબ જગ દેખિયે, કિયે કબીર વિવેક.

તુકારામ—

ખડા રવાળી સાખર, જાલા નામાચાચિ ફેર;
ન દિસે અંતર, ગોડી ઠાયીં નિવડિતાં. ૧

અર્થાત્ 'સાકર, ખાંડ, બૂરૂ-મોરસ વગેરેમાં નામોનોજ ફેર છે, પરંતુ તેના ગળપણમાં કંઇજ ફરક નથી.

(૩) કબીર—

કામિકા ગુરુ કામ હૈ, લોભીંકા ગુરુ દામ;
કબીરકા ગુરુ સંત હૈ, સંતનકે ગુરુ રામ. ૧

તુકારામ—

લોભીકે ચિત ધન બૈઠે કામિનીચિત કામ,
માતાકે ચિત્ત પુત બૈઠે તુકાકે મન રામ. ૨

તે સમયે કબીર આખા ભારતવર્ષમાં વિખ્યાત હતા. તેમના (શાકે ૧૩૬૨–૧૪૪૦) અને તુકારામના સમય વચ્ચે સો સવાસો વર્ષનું અંતર હતું. તુકારામ એકવાર કાશી ગયેલા ત્યારે ત્યાં તેમણે કબીરની કવિતા સાંભળી હશે.

૧૯—ચાર ખેલાડી

તુકારામના મોઈ-દંડાના ખેલપર સાત અભંગ છે. તેમાંથી એક અભંગ આ પ્રમાણે છેઃ—'ખેળ ખેળોનિયાં નિરાળે' (ખેલ ખેલવા છતાંયે અળગા) એમાં ખેલ ખેલવા છતાં પણ અલગ રહેલા-પ્રપંચના દાવમાં ન ફસાયેલા ચાર ખેલાડીઓનું તેમણે વર્ણન કર્યું છે. એ ચાર ખેલાડી નામદેવ, જ્ઞાનદેવ (તેમનાં ભાઈબહેન), કબીર અને એકનાથ.

તુકારામ એજ ચાર સંતોને સૌથી વિશેષ યા ગુરુ જેવા માનતા હતા. તેઓજ તેમના વહાલા ચાર ખેલાડી છે.

"એક ખેલાડી દરજીનો છોકરો નામદેવ છે, કે જેણે વિઠ્ઠલને પોતાના ઉપાસ્ય બનાવ્યા. તે રમ્યો, પણ ક્યાંયે ચૂક્યો નહિ; સંતોથી તેને લાભ થયો."

"જ્ઞાનદેવ, મુક્તાબાઇ, વટેશ્વર, ચાંગા અને સોપાન આનંદથી ખેલ્યાં. તેમણે કૃષ્ણને ઉપાસ્ય બનાવ્યા અને તેમની ચોતરફ નાચ્યાં. બધાં મળીને તન્મય થઇને ખેલ્યાં, બ્રહ્માદિએ પણ તેમનાં ચરણોનો સ્પર્શ કર્યો."

" કબીર ખેલાડીએ રામને ઉપાસ્ય બનાવ્યા અને આ જોડી બહુ મઝાની થઇ."

"બીજો એક ખેલાડી બ્રાહ્મણનો છોકરો એકનાથ છે. તેણે લોકોને રમતનો ચસકો-સ્વાદ લગાડયો. જનાર્દનને તેણે ઉપાસ્ય બનાવ્યા અને વૈષ્ણવોનો મેળાપ કરાવ્યો. તન્મય થઇને ખેલતાં ખેલતાં તે પોતે પણ એક સરદાર બની ગયો !"

પ્રત્યેક ખેલાડીના એક એક મીર અથવા ઉપાસ્ય હતા. એ ચાર સિવાય બીજા પણ કેટલાક ખેલાડી થયા પરંતુ તેમનું વર્ણન કરવા 'તુકારામ કહે છે કે મારી વાણી સમર્થ નથી.' છતાં તેઓ પોતાના શ્રોતાઓને કહે છે કે 'યા ચૌઘાંચી તરી ધરિ સોઇરે' (એ ચારેની પાછળ પાછળ તો ચાલો.) નામદેવ, જ્ઞાનેશ્વર, કબીર અને એકનાથનું અનુસરણ તો કરો. આ અભંગનું ધ્રુવપદ આ પ્રમાણે છે–

એકે ઘાઇં ખેળતાં ન પડસી ડાઇં,
દુચાળયાનેં ઠકસિલ ભાઈ રે;
ત્રિગુણાંચેં ફેરી તું થોર કષ્ટી હોસી,
યા ચૌઘાંચિ તરિ ધરિ સોઇ રે.

અર્થાત્ ' એકાગ્ર ભાવે રમત રમશો તો (પ્રપંચના) દાવમાં ફસાશો નહિ પરંતુ બે બાજુ ચાલશો તો ઠગાઇ જશો. ત્રિગુણના ફેરમાં તમે ભારે કષ્ટ ઉઠાવશો, તેથી એ ચારેનો

આશ્રય લઇને એમને માર્ગે ચાલો.' તુકારામ જેમને માર્ગે ચાલવાનો ઉપદેશ આપી રહ્યા છે, તેમના ઉપર તેમને એટલોજ અટલ વિશ્વાસ, ઊંડો પ્રેમ અને મહાન આદર હશે, એમાં તો શંકાજ શી છે! આવો પ્રેમ અને આદર હોવાથીજ તુકારામે એમના ગ્રંથોનું ખૂબ બારીકાઇથી અધ્યયન કર્યું, એ આપણે અહીં સુધી જોયું.

૨૦–અધ્યયનનો સાર

ભાગવત–ધર્મ–પરંપરાના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સાધુ–સંતોની જે કથાઓ તુકારામે વાંચી કે સાંભળી તેની તેમના ચિત્ત ઉપર ભારે અસર થઇ. એથી તેમના સિદ્ધાંત દૃઢ થયા, વિચાર સ્થિર થયા, હરિ પ્રત્યેનો પ્રેમ વધ્યો અને જીવનની એક પદ્ધતિ નક્કી થઇ ગઇ. સંતકથાના શ્રવણથી ભકિતનું બળ વધ્યું અને શ્રીવિઠ્ઠલમાં નિર્મળ અને નિશ્ચળ વિશ્વાસ થયો. સંતોનો આશરો મળ્યો. સંતકથાઓ કામધેનુ સમાન ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરનારી, ભગવત્પ્રેમનો આનંદ વધારનારી, સન્માર્ગ બતાવનારી, નિશ્ચયબળ આપનારી અને સિદ્ધાંતોને સ્પષ્ટ કરનારી હોય છે. સંતકથાઓમાંથી તુકારામે પોતાનો ઇષ્ટભાવ કાઢી લીધો અને લાભ મેળવ્યો. શીલવાન, સાક્ષાત્કાર પામેલા તેમજ ધર્મનીતિપરાયણ સંતોનાં ચરિત્રોથી આત્મહિતનાં કયાં કયાં રહસ્યો તેમણે પ્રાપ્ત કર્યાં તે એક વાર તેમનેજ મુખે સાંભળીએ—

(૧) માની ભક્તિચે ઉપકાર, ઋણિયા મ્હણવી નિરંતર.

અર્થાત્ ભગવાન ભકિતનો ઉપકાર માને છે, ભક્તના ઋણી થઇ જાય છે.' આ અભંગમાં અંબરીષ, બલિ, અર્જુન અને પુંડલિકનાં દૃષ્ટાંત આપીને આ વાત સિદ્ધ કરી છે. અંબરીષને માટે ભગવાને દશ વાર જન્મ લઇને 'દાસનું દાસત્વ કર્યું', ભક્તનો ઉપકાર ઉતારવામાટે ભગવાન રાજા બલિને ત્યાં દ્વારપાળ થયા, અર્જુનના સારથિ બન્યા, તેમની [illegible] ચાર્યા અને પુંડલીકને દ્વારે તો અઠ્ઠાવીસ યુગથી ઉભા જ છે.

(૨) કનવાળૂ કૃપાળૂ ભગવાન ભકતને માટે ગમે તે કષ્ટ ઉઠાવે છે, એ વાત અંબરીષ અને પ્રહ્લાદનાં ચરિત્રોમાં તથા દ્રૌપદી-વસ્ત્રહરણ અને દુર્વાસાના ધર્મ-છળ-પ્રસંગમાં પ્રત્યક્ષ છે.

(૩) હરિજનાંચી કોણા ન ઘડાવી નિંદા,
સાહત ગોવિંદા નાહીં ત્યાચેં.

અર્થાત્ 'હરિભક્તોની કોઇ નિંદા ન કરે. ગોવિંદ તેને સહન કરી લેતા નથી.' ભકતોને માટે ભગવાનનું હૃદય એટલું કોમળ હોય છે કે તેઓ પોતાની નિંદા સહન કરી શકે છે. પરંતુ ભકતની નિંદા સહન કરી શકતા નથી. ભકતો સાથે કોઈ છળ-કપટ કરે તો તે પણ તેમનાથી સહન થતું નથી.—

"દુર્વાસા અંબરીષને છળવા આવ્યા તો ભગવાનનું સુદર્શન ચક્ર તેમને બાળતું ફરવા લાગ્યુ. દ્રૌપદીને જ્યારે વિપત્તિ આવી—ભીડ પડી ત્યારે ભગવાને તેમને મદદ કરી અને કૌરવોને ઠંડાજ કરી નાખ્યા. પાંડવો સાથે વેર રાખનારા બધુને ભગવાન સહન કરી શકયા નહિ. અને પાંડવોના વિરોધી બળરામને પણ તેમણે દૂર (પૃથ્વી-પરિક્રમા કરવા) મોકલી દીધા. પાંડવપુત્રોની હત્યા કરનારા અશ્વત્થામાના મસ્તકમાં તેમણે દુર્ગંધજ ભરી રાખી.' તેથી ભગવાનની ભકિત કરો અને ભકતોને અપનાવો.

(૪) શુક સનકાદિકી ઉભારિલા બાહો,
પરીક્ષિતી લાહો સાતાં દિવસા.

અર્થાત્ 'શુક-સનકાદિક હાથ ઉંચા કરી કરીને કહે છે કે, પરીક્ષિત સાત દિવસમાં તરી ગયા.' ભકતો ઉપર ભગવાનની આવી દયા છે. દ્રૌપદીએ જ્યારે બોલાવ્યા, ત્યારે ભગવાન એટલા અધીરા થઈ ગયા કે ગરુડની પણ તેમણે દરકાર કરી નહિ. ભકતે માત્ર પોકાર કરવાનીજ વાર છે, ભગવાનના પધારવાની વાર નથી. તેથી ઓ મન! જલદી કર, જલદી કર.

ઉઠાઉઠી કરીં સ્મરણાચા ધાંવા, ધરવત દેવા નાહીં ધીર.

અર્થાત્ 'ઉઠતાં–બેસતાં ભગવાનને પોકાર. પોકાર સાંભળ્યા પછી ભગવાનથી મદદે આવ્યા વિના રહેવાતું નથી.'

(૫) ભગવાનના પ્રેમનો મહિમા સાંભળો. તેઓ ભીલડીનાં બોર ખાય છે, તેઓ પ્રેમના ભૂખ્યા છે, પ્રેમનો અભાવજ તેમને માટે દુકાળ છે. સુદામાના તાંદુલ તેઓ એને એમજ ફાકી ગયા હતા. તેમણે ભક્તિ ગ્રહણ કરી, બોરને એઠાં ગણ્યાં નહિ અને તાંદુલ ઓછા ગણ્યા નહિ.

(૬) પ્રહ્‌લાદની કથાનું સ્મરણ કરીને તુકારામ કહે છે કે—"ભકતનો અવાજ આવતાંજ તેઓ ઉછળીને કૂદી પડયા અને સ્થંભ તોડીને બહાર નીકળ્યા. એવા દયાળુ મારા વિઠોબા સિવાય બીજા કોણ છે?"

(૭) "દીન–દુઃખી અને દલિત સંસારીઓના હે દેવ-રાણા! તમેજ પક્ષ લેનારા છો. મહાસંકટોમાંથી તમેજ પ્રહ્‌લાદને અનેક પ્રકારે ઉગાર્યા છે."

હવે 'માઝયા વિઠોબાચા કૈસા પ્રેમ-ભાવ (મારા વિઠ્ઠલનાથનો કેવો પ્રેમભાવ છે) એ બતાવે છે.

(૮) "ભગવાન ભકતને આગળ–પાછળ સંભાળતા રહે છે, તેના ઉપર જે કોઇ આઘાત થાય છે, તેનું નિવા-રણ કરતા રહે છે, તેના યોગક્ષેમનો બધો ભાર પોતે વહન કરે છે અને હાથ પકડીને તેને રસ્તો દેખાડે છે. તુકારામ કહે છે કે, એ વાતો ઉપર જેને વિશ્વાસ ન હોય તે આંખો ખોલીને પુરાણોમાં જુએ."

(૯) ભગવાન જેને અપનાવે છે તે સંસારની દૃષ્ટિમાં પહેલાં નિંદ્ય ગણાયેલો હોય તો પણ પછીથી વંદ્ય બની જાય છે—

અંગીકાર જ્યાંચા કેલા નારાયણેં,
　　　નિંદ્ય તેહી તેણેં વંદ્ય કેલે. ૧
અજામેળ ભિલ્લી તારિલી કુંટણી;

પ્રત્યક્ષ પુરાણીં વંદ્ય કેલી. ધ્રુ૦
બ્રહ્મહત્યારાશી પાતકેં અપાર,
વાલ્મીક કિંકર વંદ્ય કેલા. ૨
તુકા મ્હણે ચેથેં ભજન પ્રમાણ,
કાય થોરપણ જાળાવેં તેં. ૩

અર્થાત્ "નારાયણે જેનો સ્વીકાર કર્યો, તેઓ ભલેને પહેલાં નિંદ્ય ગણાતા હતા, તોપણ વંદ્ય થઈ ગયા. ભગવાને અજામિલ, ભીલડી અને વેશ્યા સુદ્ધાંને તાર્યાં તેમજ તેમને પુરાણોમાં વંદ્ય કર્યાં. બ્રહ્મહત્યાનાં અપાર પાપો કરનારા વાલ્મીકિ કિંકરને ભગવાને વંદ્ય કર્યા. તુકારામ કહે છે કે, અહીં તો ભક્તિ એજ પ્રમાણ છે, બીજી મોટાઈને શું કરવી છે!"

ભગવાનનો ભક્તજ યથાર્થ વંદ્ય છે અને તેજ શ્રેષ્ઠ છે. ભગવાન અંગીકાર કરે એજ વંદ્યતાનું પ્રમાણ છે. વળી જ્ઞાનદેવે પણ કહ્યું છે કે "ભગવદ્ભક્તિ વિનાના જીવતરમાં આગ લાગો. જો અંતઃકરણમાં હરિપ્રેમ ના હોય તો કુળ, જાતિ, વર્ણ, રૂપ, વિદ્યા એ સઘળાનું હોવું શા કામનું? એનાથી તો ઉલટો દંભજ વધે છે. અજામિલ, વેશ્યા અને વાલ્મીકિનાં પૂર્વાચરણ તથા શબરીની જાતિ નિંદ્ય હતાં, નારાયણે તેમનો અંગીકાર કર્યો તેથી તેઓ જગદ્વંદ્ય થયાં.

(૧૦) તુજ કરિતાં નવ્હે ઐસેં કાંહીં નાહીં!

અર્થાત્ મનુષ્યને પસંદ કોઈ ચીજ નથી. ભગવાનને જે પસંદ હોય તેજ શુભ છે, તેજ વંદ્ય છે અને તેજ ઉત્તમ છે. ભગવાનની આ રીત ભગવાનને કહેતાં કહેતાં તુકારામ પ્રેમના કટાક્ષપૂર્વક કહે છે કે—

સોળા સહસ્રનારી બ્રહ્મચારી કૈસા?
નિરાહારી દુર્વાસા નવલ નોહે. ૩
પંચ ભ્રતાર દ્રૌપદી તે સતી,
કરિતાં પિતૃશાંતિ પુણ્ય ધર્મા. ૪
દશરથા પાતકેં બ્રહ્મહત્યારાશી,

નવલ ત્યાચે કુશીં જન્મ તુઝા. ૫
મુનેશ્વરા નાહીં દોષ અણુમાત્ર,
ભાંડવિતાં સ્તોત્ર વંદ્ય હોતી. ૬

અર્થાત્ સોળહજાર સ્ત્રીઓવાળા તે બ્રહ્મચારી કેવા! કેટલાયે મણ અન્ન આરોગી જનારા દુર્વાસા નિરાહારી છે, એ પણ મહાવિચિત્ર વાત છે! પાંચ પાંચ પતિવાળી તે દ્રૌપદી સતી છે! પૂર્વજો–વડીલો (ભીષ્મ–દ્રોણાદિ)નો વધ કરનારા ધર્મરાજ પુણ્યાત્મા બન્યા છે! શ્રવણનો વધ કરનારા બ્રહ્મહત્યાના પાપપુંજ દશરથ એટલા બધા યોગ્ય લાગ્યા કે તેમને ત્યાં તમે જન્મ લીધો! વસિષ્ઠ–વિશ્વામિત્ર આપસમાં લડતાજ રહ્યા, છતાં તેઓ વંદનીય મુનીશ્વરજ છે!" આ કથાઓનું રહસ્ય તુકારામ બતાવે છે—

અશુભાચેં શુભ કરિતાં તુજ કાંહીં,
અવઘડ નાહીં પાંડરંગા. ધ્રુ૦

અર્થાત્ "અશુભને શુભ કરી દેવું, એ તમારે માટે ક્યાં મુશ્કેલ છે!"

નીતિશાસ્ત્ર સંસારમાં સુવ્યવસ્થા સાચવવા માટે નીતિના થોડા નિયમો બાંધી દે છે; પરંતુ અંતિમ નિર્ણય જોઈએ તો મૂળ–સૂત્ર ભગવાનનાજ હાથમાં છે! ભગવાન જેનો અંગીકાર કરશે તેજ શ્રેષ્ઠ અને વંદ્ય થશે. ભગવાનની છાપ જેના ઉપર લાગશે તેજ સિક્કો દુનિયામાં ચાલશે. ભગવાનના દરબારનો હુકમજ દુનિયામાં ચાલે છે.

(૧૧) ભગવાને ગીતામાં પોતેજ કહ્યું છે કે—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥

આ સર્વ ધર્મોનો સાર છે. હરિને શરણે જવું એજ શુભાશુભ કર્મબંધનોથી મુક્ત થવાનો એકમાત્ર માર્ગ છે. જે શરણે ગયા, તેઓજ તરી ગયા છે. ભગવાને તેમને તાર્યા, તેમને [illegible] અપરાધ ના જોયા,

તેમની જાતિ કે કુળનો વિચારજ ન કર્યો. ભગવાન માત્ર ભાવની અનન્યતા જુએ છે. અનન્ય પ્રેમની ગંગામાં બધાં શુભાશુભ કર્મ શુદ્ધજ થઈ જાય છે. ભગવાન પૂર્વકૃત પાપોને ક્ષમા કરી દે છે અને અનન્યતા થતાં તો કોઈ પાપ થઈજ શકતાં નથી. અને આ પ્રમાણે ભક્ત અનાયાસે કર્મબંધનથી છૂટી જાય છે. અજામિલ, ગણિકા, ભીલડી, ધ્રુવ, ઉપમન્યુ, ગજેન્દ્ર, પ્રહ્‌લાદ, પાંડવ વગેરે અસંખ્ય ભક્તોને ભગવાને તેમનાં કુળ, જાતિ અને અપરાધોનો વિચાર કર્યા વિનાજ તાર્યા છે. આવિષેનો તુકારામનો અભંગ પ્રસિદ્ધજ છે કે—

> પ્રહ્‌લાદ અગ્નીંત રાખીલા જળાંત.
> વિષાચેં અમૃત તુઝ્યા નામેં. ૫
> પાંડવાં સંકટ પડતાં જડભારી.
> ત્યાંચા તૂં કૈવારી નારાયણા. ૬
> તુકા મ્હણે તૂં થા અનાથાંચા નાથ,
> ઐકોનિયાં ગાત શરણ આલોં. ૭

અર્થાત્ "તમારા નામે પ્રહ્‌લાદની અગ્નિમાં રક્ષા કરી, જળમાં રક્ષા કરી અને ઝેરને અમૃત બનાવી દીધું. પાંડવો ઉપર જ્યારે મહાભારે સંકટ આવ્યું, ત્યારે હે નારાયણ! તમે તેમના સહાયક થયા. તુકારામ કહે છે કે, આ અનાથના નાથ તમે છો, એમ સાંભળીને હું તમારે શરણે આવ્યો છું."

(૧૨) ભક્ત પણ એવા હોય છે કે ભગવાનનું અખંડ સ્મરણ કરે છે—

> પહા તે પાંડવ અખંડ વનવાસી,
> પરિ ત્યા દેવાસી આઠવિતી. ૧
> પ્રહ્‌લાદાસી પિતા કરિતો જાચણી,
> પરિ તો સ્મરે મની નારાયણા. ૨
> સુદામા બ્રાહ્મણ દરિદ્રે પીડિલા,
> નાહીં વિસરલા પાંડુરંગા. ૩
> તુકા મ્હણે તુઝા ન પડાવા વિસર,

દુઃખાચે ડોંગર ઝાલે તરી. ૪

અર્થાત્ "પાંડવોને જુઓ, અખંડ વનવાસ ભોગવી રહ્યા છે; પરંતુ ભગવાનનું બરાબર સ્મરણ કરે છે. પ્રહ્લાદને તેનો પિતા આટઆટલું કષ્ટ આપે છે, પરંતુ પ્રહ્લાદ મનથી નારાયણનુંજ સ્મરણ કરે છે. સુદામા બ્રાહ્મણને દરિદ્રતાએ પીસી નાખ્યો હતો, પરંતુ તે પાંડુરંગને ન ભૂલ્યો. તુકારામ કહે છે કે, પર્વત જેવડાં દુઃખ હોય તો પણ તમારૂં વિસ્મરણ ન થાઓ."

(૧૩) ભગવાન્ ભક્ત ઉપર દુઃખના ડુંગર નાખે છે, તેની ગૃહસ્થીનું સત્યાનાશ વાળી દે છે; અર્થાત્ સંસારનાં બંધનોથી તેને છોડાવી દે છે.

विपदः सन्तु नः शश्वद्यासु संकीर्त्यते हरिः।

આ કુંતાજીનાં વચનનોજ અનુવાદ તુકારામે 'હરિ તૂ નિષ્ઠુર નિર્ગુણ' અભંગમાં કર્યો છે અને તેમાં હરિશ્ચંદ્ર, નળ, શિબિ, કર્ણ, બલિ, શ્રિયાળ વગેરે સુપ્રસિદ્ધ ભક્તોનાં હૃદયદ્રાવક દૃષ્ટાંત આપ્યાં છે.

(૧૪) તુજ ભાવેં જે ભજતિ, ત્યાંચ્યા સંસારા હે ગતિ.

અર્થાત્ "જે ભક્તિપૂર્વક તારૂં ભજન કરે છે, તેના સંસારપ્રપંચની એજ ગતિ થાય છે." પરંતુ ભક્ત પણ પાછા હઠનારા નથી, અનન્ય શરણાગતિથી તેઓ સહેજ પણ આઘા-પાછા થતા નથી. તેથી એવા "વૈષ્ણવોની કીર્તિ" પુરાણોએ ગાઈ છે.

આદિનાથ શંકર નારદ મુનીશ્વર,
શુકાએસા થોર આણિક નાહીં. ૩
તુકા મ્હણે મુકુટમણિ હરિભક્તિ,
આણિક વિશ્રાંતિ આરતીયા. ૪

અર્થાત્ આદિનાથ શંકર, નારદ જેવા મુનીશ્વર અને શુક જેવા મહાન અત્યુત્તમ બીજા કોઈ નથી. તુકારામ કહે છે કે, એ બધાની વિશ્રાંતિ અને સર્વશ્રેષ્ઠ હરિભક્તિ છે."

(૧૫) 'આશ્રયણી' [illegible] થઈ અન્તરાય' [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

(૧૬) ન આવાવ' તેણે [illegible] વચન.
તેણે આશ્રયણ [illegible] [illegible] ને.

[illegible] " [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] " [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] ઋષિપત્નીઓને [illegible] [illegible] [illegible]

"પૂર્વે મુક્તાચાર્ય [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] લેઈ કામ [illegible] તેમની કેદ [illegible] હેરી નાખી અને પોતાના પુત્રને કેદ [illegible] કરવા આપી દીધા. ઋષિપત્ની-ઓએ ઋષિઓની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું અને ખાસ ભગવાનને માટે કર્યું."

*   *   *   *

વિધિ-નિષેધ, શાસ્ત્રાચાર ને નીતિ-બંધન એ બધાનું પાલન અત્યાવશ્યક છે, એ વાત તુકારામ સંપૂર્ણપણે જાણતા હતા. તેમણે આ બંધનોને તોડનારા દુરાચારીઓ અને દંભીઓને ખૂબજ ફટકાર્યા છે! વિષયસુખને માટે આચારધર્મનું ઉલ્લંઘન કરનારાઓને માટે નરકનીજ ગતિ છે, તેમાં શંકાજ શી છે! પરંતુ 'ગતો ગતિ'સ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવું પડે છે; આ ભક્તિશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. તુકારામ ભક્તિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ધર્માધર્મવિવેક આ પ્રમાણે બતાવે છે—

દેવ જોડે તે કહાવે અધર્મ, અંતરે તે કર્મ નાચરાવે. ૧૦

અર્થાત્ "જેનાથી ભગવાન મળે તે (લોક-દ્દ
અધર્મ રૂપ હોય તોપણ કરવું; જેનાથી ભગવાન
જાય તે કર્મ ન કરવું."

બલિ, ઋષિપત્ની અને ગોપીઓની અનન્ય ભ
ઉપર ભગવાન મુગ્ધ થઇ ગયા, અનન્ય પ્રેમને વશ
ગયા, × × × × એટલે ભગવાને તેમને 'જે કોઇને
આપ્યું તે તેમને આપ્યું.' અંદર બહાર સંપૂર્ણ તેઓ
વ્યાપી ગયા!

(૧૭) ભગવત્પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન નામ-સ્મર
છે. નામ-સ્મરણથી અસંખ્ય ભક્તો તરી ગયા. તુકારા
પોતાના અનેક અભંગોમાં એનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે. એ
અભંગમાં આદિનાથ શંકર, અખિલ ભક્ત ગુરુ નાર
મહાકવિ વાલ્મીકિ, સાત દિવસમાં હરિ-ગુણ નામ-સંકી
ર્તનથી સદ્દગતિ પામેલા પરીક્ષિત તથા એક બીજા અભંગ
માં ઉપમન્યુ, ગણિકા અને પ્રહ્લાદનાં નામ આપ્યાં છે.

(૧૮) "ભક્તોને માટે હે ભગવન્! આપના હૃદયમાં
અત્યંત કરુણા છે, આ વાત હે વિશ્વંભર! હવે મારી
સમજમાં આવી ગઈ છે. એક પક્ષીનું નામ આપના નામ
જેવુંજ રાખ્યું, અને તેનાથી ગણિકાનો ઉદ્ધાર થયો. ગણિ-
કાએ અનેક દોષો કર્યા હતા, પરંતુ નામ લેતાંજ આપને
દયા આવી ગઇ. તુકારામ કહે છે કે, હે કોમળહૃદય પાંડુ-
રંગ! આપની દયા અસીમ છે."

(૧૯) કાળરૂપ હાઉથી ડરેલા જીવો બોલાવે છે કે
તરતજ ભગવાન દેવા દોડયા આવે છે! એ જોવા માટે
જનક, રાજા શિબિ, ગણિકા અને અજામિલનાં ઉદાહરણ
આપેલાં છે.

(૨૦) ભક્તોને ત્યાં ભગવાન પોતાના શરીર વડે
કામ કરે છે. ધર્મરાજને ત્યાં એઠું ઉપાડે છે, [illegible]
[illegible] છે અને [illegible] તેમને અત્યંત પ્રિય છે. [illegible]
[illegible]

પાસે શાક માગે છે ? તેમણે અર્જુનના ઘોડાઓ નવરાવ્યા, અર્જુનનાં અનેક સંકટોનું નિવારણ કર્યું. તુકારામ કહે છે કે, એવા ભક્તોજ ભગવાનના વહાલા છે. શુષ્ક જ્ઞાનનું મોં તો કાળુંજ છે !

એ પુરાણોક્ત ભક્ત જનોની પેઠેજ આધુનિક ભગવદ્ભક્તોની કથાઓ પણ તુકારામને અત્યંત પ્રિય હતી અને તેમની કથાઓમાંથી પણ તુકારામે એજ તાત્પર્ય કાઢ્યું કે, નામ-સ્મરણ-ભક્તિજ સૌ સાધનોમાં શ્રેષ્ઠ છે. તુકારામ મહારાજની પહેલાં મહારાષ્ટ્રમાં જે જે સંત ભગવદ્ભક્ત થયા એ બધાના સંબંધમાં તેમણે અનેક વાર પ્રેમોદ્ગાર કાઢેલા છે, એવા અનેક ભક્તોનાં નામ 'મંગલાચરણ'માં આપેલા બારમા અભંગમાં આવ્યાં છે. અને એમ કહીને એ નામ લીધાં છે કે, મારૂં ગોત્ર બહુ મોટું છે, તેમાં સઘળા સંત અને મહંતો છે અને હું તેમનું હંમેશાં સ્મરણ કરૂં છું.

(૨૧) પવિત્ર તેં કુળ પાવન તો દેશ,
જેથેં હરિચે દાસ જન્મ ઘેતી. ૧

અર્થાત્ "તે કુળ પવિત્ર છે અને તે દેશ પાવન છે કે જ્યાં હરિના દાસ જન્મ લે છે." વર્ણાભિમાનથી કોઇ પાવન થયું નથી અને કનિષ્ઠ જાતિઓમાં પણ સાધુ-મહાત્મા થયા છે. તુકારામ કહે છે કે—

અંત્યજાદિ યોની તરલ્યા હરિભજનેં,
તયાચીં પુરાણેં ભાટ ઝાલીં,
વૈશ્ય તુળાધાર ગોરા તો કુંભાર,
ધાગા હા ચાંભાર રોહિદાસ. ૫
કબીર મોમીન લતિફ મુસલમાન,
સેના ન્હાવી જાણ વિષ્ણુદાસ. ૬
કાન્હોપાત્રા ખોદુ પિંજારી તો દાદૂ,
ભજનીં અભેદ હરિચે પાયીં. ૭
ચોખામેળા વંકા જાતીચા મહાર,

ત્યાશીં સર્વેશ્વર ઐકય કરી. ૮
નામયાચી જની કોણ તિચા ભાવ,
જેવી પંઢરિરાવ તિયેસવેં. ૯
મૈરાળા જનક કોણ કુળ ત્યાચેં,
મહિમાન તયાચેં કાય સાંગો. ૧૦

અર્થાત્ "અંત્યંજાદિ પણ હરિભજનથી તરી ગયા, પુરાણ તેમનાં ગુણગાન કરનાર બની ગયાં. તુલાધાર વૈશ્ય હતા, ગોરા કુંભાર હતા, ધાગા ને રૈદાસ ચમાર હતા. કબીર વણકર હતા, લતીફ મુસલમાન હતા, વિષ્ણુદાસ હજામ હતા, કાન્હૂપાત્રા વેશ્યા હતી, દાદુ પિંજારા હતા. પરંતુ ભગવાનનાં ચરણોમાં—ભગવદ્‌ભજનમાં કોઇ ભેદ નથી. ચોખા મેલા અને બંકા મહાર હતા, તે છતાં સર્વેશ્વર સાથે તેમને મેળ હતો. નામદેવની દાસી જનાની કેવી ભક્તિ હતી કે પંઢરીનાથ તેની સાથે ભોજન કરતા હતા! મૈરાલ જનકનું કુળ શું શ્રેષ્ઠ હતું? પરંતુ તેમની ભક્તિના મહિમાનાં વખાણ હું કેટકેટલાં કરૂં? તાત્પર્ય કે, વિષ્ણુદાસોને માટે જાત-કુજાત નથી, એ વેદશાસ્ત્રોનો નિર્ણય છે. તુકારામ કહે છે કે, આપ ગ્રંથોમાં જુઓ, કેટલા પતિત તરી ગયા છે, તેની કંઇ ગણત્રીજ નથી!"

(૨૨) ભગવાન ભાવના ભૂખ્યા છે, તેમને ત્યાં ઉંચ-નીચના ભેદ નથી—

ઉંચ નિંચ કાંહીં નેણે હા ભગવંત,
તિષ્ઠે ભાવ ભક્તિ દેખોનિયાં. ધ્રુ૦
દાસીપુત્ર કણ્યા વિદુરાચ્યા ભક્ષી,
દૈત્યાઘરીં રક્ષી પ્રલ્હાદાસી. ૧
ચર્મ રંગૂં લાગે રોહિદાસાસંગીં,
કબિરાચે માગીં વિણી શેલે. ૨
સજનકસાયા વિકૂં લાગે માંસ,
મળા સાવત્યાસ ખુરપૂં લાગે. ૩
નરહરિ સોનારા ઘડૂં ફૂંકૂં લાગે,

ક્ષ્ણાભિલાષને દેખે એવી. ૪
નામયાની જની મધે વેણી ફેરી.
ધનાજટ્ટી પાણી વાઢે ક્યારી. ૫
નામ્યાભાઈ જેવી નવરે અંકીચિત,
જ્ઞાનિયાની ભિંત ચલવે એસી. ૬
અર્જુનાચી ઘોડી હાંકી દા સારથી.
બલી પાસે પ્રીતી મુછાભ્યાક. ૭
ગોળિયાંચે ઘરી અર્ભિ ચારુ પાળી.
દ્વારપાળ બળિકારી જાલા. ૮
એકોબાંચે ઋણ ફેડી રુકિણી.
અંબરિષાચે સોસી ગર્ભવાસ. ૯
મિરાબાઈચી ઘેતો વિષપાલા.
દામાજીચા જાલા પાડેવાર. ૧૦
ધરી માતી વાહે કુંભારાચી.
હૂંડી નરસીયાચી ભરી. ૧૧
પુંડલિકાસાઠી આજુનિ તિષ્ઠત.
તુકા મ્હણે આત ધન્ય ત્યાચી. ૧૨

"ભગવાન ઉંચ-નીચને જોતા નથી, જ્યાં ભક્તિ જુએ છે ત્યાંજ ચાલી જાય છે. દાસીપુત્ર વિદુરને ત્યાં તેમણે ભાત ખાધા, દૈત્યને ત્યાં રહીને પ્રહલાદની રક્ષા કરી. રૈદાસની સાથે ભગવાન ચામડાં રંગતા હતા અને કબીરની છુપાઈને તેમનાં વસ્ત્ર વણી આપતા હતા. સજન કસાઈની સાથે કામ કરતા હતા અને સાંવતા માળી સાથે ખરપડીથી ખોદતા હતા. નરહરિ સોનીને ત્યાં સોનીપણું કરતા અને ચોખા મેલાની સાથે જાનવરોનાં શબ ઉપાડીને લઈ જતા હતા. નામદેવની જના સાથે છાણાં થાપતા હતા અને ધનાને ત્યાં વાશીદું વાળતા, સાફસુફ કરતા અને પાણી ભરતા હતા. નામદેવની સાથે નિઃસંકોચપણે ભોજન કરતા અને જ્ઞાનદેવની ભીંત ચણતા હતા. સારથિ બનીને અર્જુનના ઘોડા હાંકયા અને પ્રેમથી સુદામાના તાંદુલ ખાધા. ગોવાળોને ત્યાં પોતેજ ગાયો ચરાવી અને બલિને બારણે

પહેરો ભર્યો. એકનાથનું દેવું ચૂકવ્યું અને અંબરીષને માટે ગર્ભવાસ ભોગવ્યો. મીરાંબાઇને માટે ઝેરનો પ્યાલો પી ગયા તથા દામાજીનું દેવું ચૂકવ્યું. ગોરા કુંભારનાં વાસણ બનાવ્યાં ને માટી ઉપાડી તથા નરસિંહ મહેતાની હુંડી શીકારી અને પુંડલીકને માટે તો ભગવાન હજીસુધી ઉભાજ છે. તેમની લીલા ધન્ય છે.”

(૨૩) ‘**ભકત ઋણી દેવ બોલતી પુરાણે**’– (પુરાણ કહે છે કે ભગવાન ભક્તોના ઋણી છે.) પુરાણોનું આ વચન કેવું સાચું છે, એ બતાવતાં તેઓએ કબીર, નામદેવ, એકનાથ અને ભાનુદાસનાં દૃષ્ટાંત આપ્યાં છે. કબીર એક નવું વણેલું કપડું વેચવામાટે બજારમાં ગયા. રસ્તામાં એક દીન યાચક મળ્યો; અર્ધું કપડું ફાડીને તેમણે તેને આપી દીધું. પછી એક બ્રાહ્મણ મળ્યો (જે વેશધારી ભગવાનજ હતા,) અર્ધું વસ્ત્ર કબીરે તેને આપી દીધું અને ખાલી હાથે ઘેર પાછા ફર્યા. ભગવાને તે વસ્ત્રનું મૂલ્ય કબીરને આપવા ઇચ્છયું, પણ કબીરે તે ના લીધું.

નામદેવ પાસે જેટલાં કપડાં હતાં તે તેમણે રસ્તાના પથ્થરોને ભગવાન જાણીને વહેંચી દીધાં ત્યારે પણ આવીજ વાત બની હતી.

એકનાથની વાત તો તુકારામ કહે છે કે ‘પ્રત્યક્ષજ છે’ કે આળંદીમાં ત્રણ માસ બરાબર યાત્રાળુ ભક્તોને એકનાથ ખવરાવતા–પીવરાવતા રહ્યા. આથી તેમના માથેજ દેવું થઇ ગયું હતું, તે ભગવાનેજ ચૂકવ્યું.

ભાનુદાસે ખેતરમાં વાવવા માટે જે બી રાખી મૂક્યું હતું, તે બીજાને તેમણે સંતોને ખવડાવી દીધું, ત્યારે ભગવાનને પોતાનેજ તેમના ખેતરની વાવણી કરવી પડી હતી.

સંસારમાં ભક્તોની ખ્યાતિ પ્રસરે અને તેમના દ્વારા જડ જીવોનો ઉદ્ધાર થાય, તે માટે ભગવાને અનેક અદ્ભુત લીલાઓ બતાવીને ભક્તોનાં કામ કર્યાં છે.

ફિરવિલેં દેઊળ જગામાજી ખ્યાતી,
નામદેવા હાતીં દૂધ પ્યાલા. ૧
ભરિયેલી હુંડી નરસી મેહત્યાચી,
ધનાજી જાટાચીં શેતેં પેરી. ધ્રુ૦
મિરાબાઈસાઠીં ઘેતો વિષપ્યાલા,
લાખ્યા કોલાટચાલા ઢાલ પિટી. ૨
કબીરાચે માગીં વિણૂં લાગે શેલે,
ઉઠવિલે મૂલ કુંભારાચેં. ૩
આતાં તુહ્મી દયા કરા પંઢરિરાયા,
તુકા વિનવી પાયાં વેળોવેળાં. ૪

અર્થાત્ "નામદેવને માટે ભગવાને પોતાનું દેવાલય ફેરવી નાખ્યું, ભગવાને તેમના હાથ વડે દૂધ પીધું, આથી નામદેવ જગતમાં વિખ્યાત થયા. નરસિંહ મહેતાની હુંડી સિકારી, ધના જાટનું ખેતર વાવી દીધું, મીરાંબાઈનું ઝેર પીધું, લાખા કોલાટ (ઢાલી) નાં ઢાલ વગાડયાં, કબીરનાં કપડાં વણી દીધાં અને કુંભારના બાળકને જીવાડયું. હવે તુકારામ આપનાં ચરણોમાં વારંવાર વિનતિ કરે છે કે, હે પંઢરિનાથ! મારા ઉપર પણ દયા કરો."

૨૧–ઉપસંહાર

આ પ્રકરણ ઘણું વધી ગયુ. પરંતુ તુકારામના અધ્યયનનું યથાર્થ સ્વરૂપ વાચકોના સંપૂર્ણ ધ્યાનમાં આવી જાય તે માટે આટલો વિસ્તાર કર્યો છે. આથી નવા અને જૂના બન્ને વિચારવાળાઓએ પોતાના થોડા વિચાર બદલવા પડશે. જૂના વિચારવાળા અનેકોની એવી ધારણા હતી કે, તુકારામને ગ્રંથો વાંચવાની કંઇજ આવશ્યકતા નહોતી. તેમણે કોઇ ગ્રંથો વાંચ્યા પણ નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમને લખતાં-વાંચતાં પણ આવડતું નહોતું. પરંતુ આ ધારણા ખોટી છે. આ વાત ઉપરોક્ત વિવેચનથી સ્પષ્ટ થઈ હશે, અને સર્વને સમજાઈ ગયું હશે કે, તુકારામ કેવળ લખતાં-વાંચતાં જાણતા હતા, એટલુંજ નહિ પણ

તેમણે ગીતા–ભાગવતાદિ સંસ્કૃત–ગ્રંથો તથા જ્ઞાનેશ્વરી, નાથ–ભાગવતાદિ પ્રાકૃત ગ્રંથોનો પણ બહુ આસ્થાથી અને ઉંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. ગ્રંથો તેમણે થોડાજ વાંચ્યા પરંતુ વાંચ્યા ઘણીજ સારી રીતે. આ વિષયમાં પણ હવે કોઈને કંઈ શંકા નહિ રહી જાય કે ભાગવત જેવા ગ્રંથોને વાંચતાં વાંચતાં તેમને સંસ્કૃત ભાષાનો એટલો પરિચય થઈ ગયો કે તેઓ ભાગવતના શ્લોકોનો ભાવાર્થ અનાયાસે સમજી લેતા હતા. 'પુરાણ જોયાં, દર્શન શોધ્યાં' આ તેમનુંજ કથન છે. અને એથી સમજાય છે કે, તેમનું અધ્યયન કેટલી ઉચ્ચ કોટિનું હતું. તે જમાનામાં પણ તુકારામ જેવા શૂદ્રને સમાજ તરફથી આવું અધ્યયન કરવાનો અવસર મળતો હતો અને તેમના જેવા પ્રજ્ઞાવાન પુરુષ તેનો લાભ ઉઠાવતા પણ હતા. આ વાત જોવા છતાં જેઓ કહેતા ફરે છે કે હિન્દુ સમાજે સ્ત્રી–શૂદ્રાદિને જાણી જોઈને અજ્ઞાનમાંજ રાખ્યા, તેમનું આ કથન મિથ્યા લવારોજ છે. × આજ પ્રમાણે તુકારામની શિષ્યા બહિણાબાઈ, સમર્થ રામદાસ સ્વામીની શિષ્યાઓ આકકા અને વેણુ, જ્ઞાનેશ્વરના સમયનાં મુક્તાબાઇ અને જનાબાઇ વગેરેનું શિક્ષણ, અધ્યયન અને ગ્રંથરચનાઓ જોતાં એમ શી રીતે કહી શકાય કે હિન્દુ સમાજે સ્ત્રીઓના માનસિક ઉત્કર્ષ તરફ ધ્યાન નથી આપ્યું? જ્ઞાનસ્રોતસ્વતીમાંથી જ્ઞાનામૃત લઈને પાન કરવાનો અધિકાર સૌને સર્વ સમયે છે. પરંતુ

× તુકારામના પહેલાં સંવત ૧૬૨૧ માં શિંગણાપુરના કવિ મહાલિંગદાસે 'વિક્રમબત્રીસી' નામનો એક મોટો ઓવીબદ્ધ ગ્રંથ લખ્યો હતો. તે ૨૦ વર્ષ પહેલાં હું જોઈ ચૂક્યો છું. સંવત ૧[illegible] અચ્યુતસુત કાશીએ 'દ્રૌપદીસ્વયંવર' નામનો ગ્રંથ લખ્યો તે પ્રસિદ્ધજ છે. એ બન્ને લેખક શૂદ્ર હતા.—મૂળલેખક

(શૂદ્રોને અથવા સ્ત્રીઓને જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય એ [illegible] હિન્દુ સમાજનું [illegible], પરંતુ [illegible] હિન્દુ સમાજનું [illegible]
—(હિન્દી અનુવાદક)

જ્ઞાનગંગોદક પાન કરવાની ઇચ્છા અને અવસર સૌને નથી હોતાં. આથી સર્વત્ર શું બ્રાહ્મણ કે શું શૂદ્ર સર્વ જાતિઓ પર અવિદ્યાનો પ્રભાવજ વધારે પડેલો દેખાય છે. અસ્તુ.

તુકારામની આરાધના અને અધ્યયન સંબંધે પુરાણા વિચારના લોકો જેવી એક ભ્રમિત ધારણા હતી તેવીજ તુકારામને જ્ઞાનેશ્વર અને એકનાથની પરંપરાથી અલગ કરવા ઇચ્છનારા એ આધુનિક વિદ્વાનોની બુદ્ધિ પણ બરાબર નથી. જ્ઞાનેશ્વર અને એકનાથની વાકતરંગિણીમાં તુકારામ કેવા ભાવથી ડૂબકીઓ લગાવતા હતા, એ આપણે જોઈ ચૂક્યા. કોઈ પણ ગ્રંથકાર પોતાના પૂર્વજો તરફથી પ્રાપ્ત સંચિત ધનને સુરક્ષિત રાખીનેજ તેની વૃદ્ધિ કરે છે. આથી કોઇની પ્રતિષ્ઠામાં કંઇજ અડચણ આવતી નથી. બાપદાદાઓ તરફથી મળેલી સંપત્તિને પોતાના અધિકારમાં લઈને તેને ભોગવતાં ભોગવતાં વિશેષ વધારવી એ સત્પુત્રોનું કામ છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે વ્યાસદેવરચિત ગીતાને આધારરૂપે લઈને તેને પોતાની પ્રતિભાનાં આભૂષણ પહેરાવ્યાં, એકનાથ મહારાજે જ્ઞાનેશ્વરી તેમજ ભાગવતને અપનાવીને તેના વડે પોતાની વાણીને વિભૂષિત કરી અને તુકારામ મહારાજે જ્ઞાનેશ્વર–એકનાથદ્વારા નિર્માણ કરાયલાં રત્નોની ખાણનો સ્વાધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો. તેમાંથી પોતાના અભંગોના હીરા કાઢીને તેના વડે સંસારને ચકિત કરી દીધો. આ ક્રમ અનાદિ કાળથી ચાલતો આવ્યો છે, અને આવા વિજય–વીર્યશાળી પૂર્વજોના કુળમાં આપણે ઉત્પન્ન થયા છીએ, એ આપણું ધન્ય ભાગ્ય સમજવું જોઈએ. પરંતુ કેટલાક જેઓ તુકારામને જ્ઞાનેશ્વર તથા એકનાથથી અળગા કરવા ઇચ્છે છે, તેમની આ ચેષ્ટા જોઇને ભારે આશ્ચર્ય થાય છે. 'જ્ઞાનદેવ નામદેવ એકા તુકા' એ શ્રીપાંડુરંગ ભગવાનના કાનના ચાર મોતીઓની ચોકડી છે કે જે સર્વજનમાન્ય, સર્વપ્રિય અને સર્વના પૂજ્ય છે. એને કોઈ તોડી–ફોડી શકતું નથી. શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ સર્વ સંતોના મુકુટમણિ છે, જ્ઞાનામાઇનું (જ્ઞાનેશ્વરી માતાનું)

દૂધ પીને અનેક જણ અધ્યાત્મબળથી બળવાન થયા છે. જ્ઞાનેશ્વરના શિષ્ય વિસાજી ખેચર નામદેવના ગુરુ હતા– અર્થાત્ જ્ઞાનેશ્વર નામદેવના પરમ ગુરુ હતા. એક બીજા નામદેવ વિક્રમની ૧૬ મી સદીમાં થયા છે. તેમણે ઓવીઓમાં મહાભારતનાં થોડાં પર્વ, થોડા અભંગ અને થોડાં સંતચરિત્ર લખ્યાં છે. નામદેવના અભંગોનો જે સંગ્રહ છપાયો છે તેમાં મૂળ નામદેવ અને તેની પછીના નામદેવ બન્નેની કવિતાઓ એકબીજામાં મળી ગયેલી છે અને તેથી ભારે ભ્રમ ફેલાય છે. તેમ છતાં જ્ઞાનેશ્વરના સમકાલીન નામદેવજ સર્વસંતમાન્ય નામદેવ છે, તેમાં કંઇજ શંકા નથી. જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ અને એકનાથ–એજ પરંપરામાં તુકારામ પણ આવી જાય છે. આ અધ્યાયમાં આપણે જોઇ ચૂકયા છીએ કે, જ્ઞાનેશ્વરી અને એકનાથી ભાગવત સાથે તુકારામનો કેટલો નિકટનો પરિચય હતો. આ ઘનિષ્ટતાનો કોઈ કેમ કરીને નાશ કરી શકશે ?

તુકારામને જ્ઞાનેશ્વર અને એકનાથથી અલગ કેમ કરી શકાશે ? નામદેવ અને તુકારામજ ભક્તિપંથના પ્રવર્તક થયા અને જ્ઞાનેશ્વર–એકનાથનો એમની સાથે કંઈ સંબંધ નથી, એવો ત્રણે ખંડના પંડિતોનો મત પણ અનેક પ્રમાણો આગળ એક ક્ષણ પણ ટકી શકે તેમ નથી.

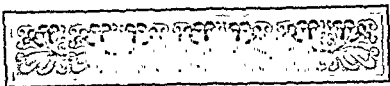
આ ભાગવત સંપ્રદાય ઘણો પ્રાચીન છે—જ્ઞાનેશ્વર મહારાજથી પણ બહુ પહેલાંનો છે. આ સંપ્રદાયના મુખ્ય પ્રચારક અવશ્યજ જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ અને તુકારામ થયા. શ્રેષ્ઠ પુરુષોમાં ભાગવતધર્મની નિષ્ઠા છે, પરંતુ વ્યક્તિનિષ્ટ સંપ્રદાય નથી; એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ઉપાસકોનો સંપ્રદાય છે. શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસના આ સંપ્રદાયનો પરમ ધર્મ છે. જે કોઈ શ્રીકૃષ્ણભક્ત હશે તે આ સંપ્રદાયમાં માનનીય છે, પછી તેની જાતિ યા વર્ણ ગમે તે હો. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ માત્ર તેઓ બ્રાહ્મણ હતા તે કારણે [illegible] નથી, પરંતુ તેઓ પરમ કૃષ્ણભક્ત હતા

ચારે પૂજ્યા છે. નામદેવ અને તુકારામ પણ આજ કારણથી પૂજાયા છે. ભાગવત સંપ્રદાયમાં જાત–ભાતનો ભેદ નથી તેમજ આભિજાત્ય અથવા વર્ણસંકરતા પણ નથી. ઉપરોક્ત ચાર મુખ્ય મહાભાગવત સંતોની સાથોસાથ નરહરિ સોની, રોહિદાસ ચમાર, સજન કસાઈ, સુરદાસ, કબીર, કેશવા ઢોલ-પાત્રા, ચોખા મેળા મહાર, ભાનુદાસ, કાન્હ પાઠક, મીરાંબાઈ, ગોરા કુંભાર, દાદુ પિંજરા, શેખ મહમ્મદ, મુક્તાબાઈ અને જનાબાઈ, બેદરના હાકેમ રામાજી, દોલતાબાદના કિલ્લેદાર જનાર્દન સ્વામી, સાંવતા માળી, તુલાધાર વૈશ્ય વગેરે આવા ભગવદ્ભક્તોને આ સંપ્રદાયવાળાઓ પરમપૂજ્ય માને છે. હરિ-ભક્તની જાતિ પૂછાતી નથી, ધંધો પૂછાતો નથી, પૂર્વાશ્રમ પણ પૂછવામાં આવતું નથી; હરિભક્તિની કસોટીએ જે કોઈ એ દરજ્જાના સોનાની પેઠે પાર ઉતરે તેનેજ સંત માને છે. એ સઘળા સંતોમાં પણ જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ અને તુકારામને સંતશિરોમણિ મહારાષ્ટ્રમાં અગ્રગણ્ય માન્યા છે. જાતિના અભિમાન કે દ્વેષથી આ ચોકડીને કોઈ તોડીને અલગ કરવા ઇચ્છે તો તે સંભવિત નથી. 'જ્ઞાનદેવ નામદેવ, એકા તુકા' અથવા 'નિવૃત્તિ, જ્ઞાનદેવ, સોપાન, મુક્તાબાઈ' 'એકનાથ, નામદેવ, તુકારામ,' મહારાષ્ટ્રની સર્વ સંમતિથી બનેલાં આ જોડીઓજ સાક્ષી પૂરે છે કે આ ચારે જણ એક છે. એકાત્મભાવથી તેમને વંદન કરીને અમે આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીએ છીએ.

આટલે સુધી તુકારામના ગ્રંથાધ્યયનનો વિચાર થયો. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ગીતા, ભાગવત, કંઇક પુરાણ, ભર્તૃહરિનાં શતક અને મહિમ્નાદિ સ્તોત્ર તથા મરાઠીમાં જ્ઞાનેશ્વરી, નાથ-ભાગવત, નામદેવ–કબીરાદિ સંતોનાં પદોના સૂક્ષ્મ અધ્યયનનો તેમના આચાર–વિચાર ઉપર તથા ભાષા ઉપર પણ ઘણોજ પ્રભાવ પડયો છે, એ વાત વાચકોના ધ્યાનમાં સારી રીતે આવી ગઇ હશે. જેમના ગ્રંથોનાં તેમણે અનેક વાર આદર અને વિશ્વાસપૂર્વક પારાયણ કર્યાં, જેમની ઉક્તિઓ અને તેમના અંતર્ગત ભાવપ્રધાન સુવિ-

ચારો સાથે તેઓ મનથી એટલા તન્મય થઈ ગયા, જેમ-
ની કહેલી ભક્તિજ્ઞાનવૈરાગ્યપૂર્ણ સત્કથાઓની સાથે તેમને
પૂર્ણ તાદાત્મ્ય થઈ ગયું, તેમનીજ વિચારપદ્ધતિ અને
ભાષાશૈલીનો અભ્યાસ તેમને પણ થઇ ગયો, એમાં આ-
શ્ચર્યની કોઇ વાત નથી. એ તો જે થવું જોઈતું હતું
તેજ થયું. પરમાર્થની રુચિ ઉત્પન્ન થતાં કુલપરંપરાપ્રાપ્ત
તથા સહજસુલભ પંઢરીના વારકરી સંપ્રદાયનો સાધન-
માર્ગ તેમણે હૃદયની સાચી લગનીથી ગ્રહણ કર્યો અને
આજ માર્ગે ચાલતાં ચાલતાં આ પંથના જ્ઞાનેશ્વર, નામ-
દેવ, એકનાથાદિ પૂર્વાચાર્યોના ગ્રંથોનું તેમણે અધ્યયન કર્યું
અને તેમણે બતાવેલા માર્ગે જઇને ભગવત્કૃપાના પૂરેપુરા
અધિકારી થયા તથા અંતે ભક્તિના ઉત્કર્ષથી, સદ્ધર્મના
આચરણ ને સમજણશક્તિથી તેમનીજ હારમાં જઇ બેઠા.

અધ્યાય ૭ મો—ગુરુકૃપા-કવિત્વસ્ફૂર્તિ

૧—વિષયપ્રવેશ

માનિયેલા સ્વપ્નીં ગુરુચા ઉપદેશ,
ધરિલા વિશ્વાસ દૃઢનામીં. (તુકારામ)

અતિ ઉત્કંઠાપૂર્વક તુકારામ અભ્યાસ કર્યે જતા હતા. સૌ કોઇ પાસેથી તેઓ એજ જાણવા ઇચ્છતા હતા કે 'ભગવાન્ મારા ઉપર ક્યારે કૃપા કરશે?' 'શું ભગવાન મારી લાજ રાખશે?' 'તેઓ શું મારો પણ ઉદ્ધાર થશે?' 'શું નારાયણ મારા ઉપર અનુગ્રહ કરશે?' એ જાણવા ઇચ્છતા હતા. તેઓ ઇચ્છતા હતા કે, કોઈ એવા મહાત્માનાં દર્શન થઇ જાય કે જેનાથી એવું આશ્વાસન મળે કે હા, ભગવાન તમારા ઉપર કૃપા કરશે. તેમનું ચિત્ત એ જાણવા માટે વ્યાકુળ હતું કે, મારી બુદ્ધિ સ્થિર ક્યારે થશે? ભગવાનનું રહસ્ય હું ક્યારે સમજી શકીશ? આ શરીર છૂટતા પહેલાં નારાયણનો મેળાપ શી રીતે થશે? તેમનાં ચરણોમાં હું ક્યારે આળોટીશ? તેમને માટે ગદ્‌ગદ્ થઇને હું મારો દેહભાવ ક્યારે ભૂલી જઈશ? તેઓ મને તેમના ચારે હાથ વડે ક્યારે ભેટશે, આ નેત્રો તેમનું સ્વરૂપ જોઇને શાંતિ અને તૃપ્તિ ક્યારે પામશે? બસ, આજ એક ધૂન હતી. તેઓ પોતાનાજ મનને પૂછતા કે, શું મને એવા સત્પુરુષ મળશે, કે જેમણે ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં હોય? જેમને માટે પ્રપંચરૂપ સંસાર તજ્યો, વહીઓને ઇન્દ્રાયણીમાં ડુબાડી દીધી અને ધનને ગોમાંસ સમાન માનવાના શપથ લીધા, ઘરબાર પણ છોડી દીધાં, સ્વજનોમાં અપ-

કીર્તિ થઈ, એકાંતવાસ કર્યો અને વાયુવેગથી ગ્રંથાધ્યયન તથા 'રામકૃષ્ણ હરિ' નું સતત ભજન કર્યું, તે વિશ્વવ્યાપક પાંડુરંગ ક્યાં અને કેમ કરીને મળશે ? એમને કોણ બતાવશે ? તે સત્પુરુષ ક્યારે મળશે જેમણે પાંડુરંગનાં દર્શન કર્યાં હોય ? આજ પ્રતીક્ષામાં તુકારામના પ્રાણ તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા. ભગવાન કલ્પવૃક્ષ છે, ચિન્તામણિ છે, ચિત્ત જે જે ચિંતન કરે, તેને પૂર્ણ કરનાર છે. આ અનુભવ સૌ ભક્તોને પ્રાપ્ત થાય છે, તે આ સમયે તુકારામને પણ પ્રાપ્ત થયો. તેમને મહાત્માનાં દર્શન થયાં, સ્વપ્નમાં દર્શન થયાં અને તેમણે તુકારામના મસ્તક પર હાથ મૂકયો. તેમને જે મંત્ર પ્રિય હતો તેજ 'રામ–કૃષ્ણ' મંત્ર તેમણે તેમને આપ્યો અને તેમના જે પરમ પ્રિય ઇષ્ટદેવ પાંડુરંગ હતા, તેમનીજ નિષ્ઠાપૂર્વક ઉપાસના કરવાનું જણાવ્યું. તુકારામને હવે વિશ્વાસ બેસી ગયો કે, હું જે રસ્તે ચાલતો હતો તે બરાબરજ હતો. રામ–કૃષ્ણ–હરિનું ભજન [illegible] જ ચાલતું હતું. પરંતુ એજ મંત્ર હવે અધિકા [illegible] ના મુખેથી પ્રાપ્ત થયો, ઉપાસનાનું રહસ્ય ઉ [illegible]

[illegible]

૩—સદ્‌ગુરુ વિના છૂટકારો નથી.

[illegible] કેટલાક એમ ધારે છે કે, અમે બહુ [illegible] અધ્યયન કરી લીધું છે. [illegible] અમને [illegible] [illegible] હવે અમારે [illegible] શી જરૂર છે? [illegible] [illegible] અહંકારની [illegible] ગુરુકૃપા વિના [illegible] અને [illegible] થતાં નથી. જ્ઞાન-અધીન આત્મજ્ઞાનમાં પૂર્ણ અને [illegible] પણ નથી થતી. જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થવો તો બહુ કઠણ કામ છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ (અ૦ ૧૪-૧૩૯ મા) કહે છે કે 'સમસ્ત વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું, મીમાંસાદિનો પણ પુષ્કળ અભ્યાસ કર્યો, પરંતુ જ્યારે શ્રીગુરુની કૃપા થાય, ત્યારેજ એની સાર્થકતા છે, કમાણી તો પોતાના જ પરિશ્રમની હોય છે; તેમ છતાં તેના ઉપર જ્યાં સુધી શ્રીગુરુ-કૃપાની મહોર લાગતી નથી ત્યાં સુધી ભગવાનના દરબારમાં તેની કંઈજ કિંમત નથી. અત્યંત સૂક્ષ્મ અને વિશુદ્ધ બુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા પછી પણ દીવાથી ઉત્પન્ન થનારી મેશ-ની માફક જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થનાર અહંકાર સદ્‌ગુરુનાં શુભ ચરણનો આશ્રય લીધા સિવાય જડમૂળથી નાશ પામતો નથી. શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણને પણ શ્રીગુરુનાં ચરણોનો આ-શ્રય લેવો પડ્યો, તો પછી બીજાઓની તો વાતજ શી છે? વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ અને સંત-સૌ આ વિષયમાં એકમત છે. વળી શ્રુતિની આજ્ઞા છે કે 'શ્રોત્રીય' અર્થાત્ શ્રુતિ-શાસ્ત્રનિપુણ અને 'બ્રહ્મનિષ્ઠ' અર્થાત્ સ્વાનુભવસંપન્ન સદ્-ગુરુનું શરણ લ્યો, એટલે તેનાથી બ્રહ્મવિદ્યાનો અનુભવ પ્રાપ્ત

કરશો. “ शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपसमाश्रयम् ” એવા સદ્ગુરુનું શરણ લેવાનું ભાગવતકારે કહ્યું છે, અને ગીતામાં ભગવાને પણ “ तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ” કહ્યું છે. “ आचार्यवान् पुरुषो वेद ” આત્મવેત્તા મહાપુરુષનાં ચરણોમાં જવાનું વેદોએ કહ્યું છે અને શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય પણ એજ કહે છે કે—

'षडंगादिवेदो मुखे शास्त्रविद्या
कवित्वादि गद्यं सुपद्यं करोति।
गुरोरंघ्रिपद्मे मनश्चेन्न लग्नं
ततः किं ततः किं ततः किं ततः किम्॥'

મહાભાગ્યથીજ સદ્ગુરુનાં દર્શન થાય છે અને જ્યારે એવાં દર્શન થાય ત્યારે અનન્યભાવે તેમના શરણમાં જવું અને “ यथा देवे तथा गुरौ ” અર્થાત્ ભગવાનની પેઠેજ તેમનું પૂજન અને ભજન કરવું, એ સનાતન રીતિ છે. સદ્ગુરુ સદા તૃપ્તજ રહે છે. આથી અધિકારી જીવો ઉપર તેમને કરુણા આવે છે. કહે છે કે—

પોટ ધાલેં આતાં જીવનીં આવડી,
પુરવાવી પરવડી બહુતાંચી. ૧
નાવેચા ભાર તો ઉદકાચ્યે શિરીં,
કાય હળૂ ભારી તયે ઠાયીં ? ૨

અર્થાત્ “મારું પેટ તો ભર્યું પરંતુ હવે એવી તરસ લાગી છે કે અન્ય જીવોની આશા પૂરી કરું. નાવનો ભાર આખરે જળ ઉપર જ રહે છે; તે ભાર ગમે તો હલકો હો કે ભારે તેનાથી શું ? ”

અપરંપાર સ્વાનંદસમુદ્રમાં ચાલનારી ગુરુરૂપ નૌકા-માટે બે-ચાર મુસાફરોનો ભાર શા હિસાબમાં છે? બે-ચાર કહ્યા, અથવા બે-ચાર [illegible] [illegible] છે ? [illegible] છે કે, સદ્ગુરુને [illegible] આનંદ છે. [illegible]

[illegible] સમર્થ હોય છે.”

ગુરુપ્રસાદ જેના ઉપર [illegible] પામ્યો હોય, તેને કોઈ પણ દુઃખ નથી. સંતના મહિમાએ ગુરુપ્રસાદનું મહત્ત્વ અને માધુર્ય જણાવ્યું છે. ગુરુભક્તિનાં લક્ષણો [illegible] તેમ છે, પરંતુ નિરભિમાનપણાથી તેને ઓળખવું પડે છે. ગુરુભક્તિનું સાહિત્ય ઘણું વિશાળ છે. તે અનુભવનું સાહિત્ય છે અને અત્યંત હૃદયંગમ છે. જેને ગુરુપ્રસાદ મળ્યો હોય, ગુરુસેવાનો પરમાનંદ જેણે [illegible] હોય, તેજ તેની મધુરતા જાણી શકે છે. જ્ઞાનદેવ અને એકનાથ બંનેએ ગુરુભક્તિની અપૂર્વ અને અપાર માધુરી પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમણે સદ્‌ગુરુનો સમાગમ અને સદ્‌ગુરુ-સેવાનો આનંદ પણ લૂંટ્યો. બંનેના ગ્રંથોમાં બધાં મંગળા-ચરણ શ્રીગુરુસ્તવન પરત્વે છે અને તે અત્યંત મધુર છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાના ૧૩ મા અધ્યાયમાં ૭ મા શ્લોકનું 'आचार्योपासनम्' પદ જોતાંજ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની ગુરુભક્તિની ધારા મહાપ્રવાહના રૂપમાં જે ઉભરાઇ છે તે સો ઓવીઓથી આગળ વધવા છતાં પણ તેમની રોકી રોકાઇ નથી. તેમની ગુરુભક્તિનો આનંદ જેમને લૂંટ્યો

તે કહો, ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરો, પરંતુ તમારે મનુષ્યરૂપી (સગુણ) પરમેશ્વરનુંજ ભજન કરવું પડશે. નિર્ગુણ નિરાકારનું પાંડિત્ય કોઈ ગમે તેટલું ભલેને બતાવે, સગુણનો તિરસ્કાર કરે, અવતારોની નિંદા કરે, સૂર્ય ચંદ્ર ને તારાઓ દેખાડીને બુદ્ધિવાદથી તેમનામાંજ દેવત્વ જોવાનું કહે–તોપણ તેમાં યથાર્થ આત્મજ્ઞાન કેટલું છે, એ જો જુએ તો તે કેવળ શૂન્ય જણાશે! આપણે મનુષ્ય છીએ, પરમાત્મા આપણને સગુણ રૂપમાં–સદ્‌ગુરુના રૂપમાંજ મળે છે તેમાં કંઇ પણ શંકા નથી.” ×

આગળ ચાલતાં તેઓ કહે છે કે “ભગવાનને મળવાની ઇચ્છા કરનારા મુમુક્ષુનાં નેત્ર શ્રીગુરુજ ખોલે છે ગુરુ અને શિષ્યનો સંબંધ પૂર્વજ ને વંશજના સંબંધ જેવોજ છે. શ્રદ્ધા, નમ્રતા, શરણાગતિ ને આદરભાવથી શિષ્ય ગુરુનું મન હરી લે, તોજ તેની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થઇ શકે છે. અને વિશ્વરૂપથી ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એ છે કે, જ્યાં ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ બહુ પ્રેમભર્યો હોય છે, ત્યાંજ પ્રચંડ અધ્યાત્મશક્તિવાળા મહાત્મા ઉત્પન્ન થાય છે. સ્વાનુભવ એ જ્ઞાનની પરમ સીમા છે, કે જે સ્વાનુભવ ગ્રંથોમાંથી મળતો નથી. પૃથ્વીપર્યટન કરીને ભલે તમે આખી પૃથ્વીપર ફરી વળો; હિમાલય, કોકેસસ કે આલ્પ્સ પર્વત ઓળંગી જાઓ, સમુદ્રના ઉંડાણમાં ડુબકી લગાવીને બેસી જાઓ, તિબેટ દેશ જોઈ લ્યો કે ગોબીનું જંગલ ફરી વળો, પરંતુ સ્વાનુભવનું યથાર્થ ધર્મરહસ્ય એ વાતોથી, શ્રીગુરુના પ્રસાદ વિના, ત્રિકાળમાં પણ સમજાશે નહિ! તેથી ભગવાનની કૃપાથી જ્યારે એવો ભાગ્યોદય થાય કે ગુરુ દર્શન દે, ત્યારે સંપૂર્ણ અંતઃકરણપૂર્વક તેમનું શરણ લ્યો, તેમને પરબ્રહ્મ જેવાજ સમજો, તેમના બાળક બની અનન્ય ભાવથી તેમની સેવા કરો. આથી તમે ધન્ય થશો...

× [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ઉપર મેં [illegible] દુનિયાકો [illegible] હૈ."

* * * *

રાગ પાદશુનિ દેશ, જૂનં માણિની અવતાર. ૧
નદી મે નન્દની સંતાન, તેથ નાહીં માયામુખ. ૨
ધ્રૂ. ૨૨

અર્થાત્ "માથે જટા વધારી છે, ભૂત–પ્રેતને બોલાવે છે, તેઓ સંતજન નથી, ત્યાં કોઇ આત્મલક્ષણ નથી.'

* * * *

રિદ્ધિસિદ્ધીચે સાધક, વાચા સિદ્ધ હોતી એક;
ત્યાંચા આહ્માસી કંટાળા, પાહેં નાવડતી ડાળાં.

અર્થાત્ "કોઇ ઋદ્ધિ–સિદ્ધિના સાધક છે, કોઇ વાક્–સિદ્ધ છે. પરંતુ એ બધાથી મારો જીવ કંટાળી ગયો છે. તેમને હું જોવા ઇચ્છતો નથી."

* * * *

દાવુનિ વૈરાગ્યાચી કળા, ભોગી વિષયાંચા સોહળા.
જ્ઞાન સાંગતો જનાંસીં, અનુભવ નાહીં આપણાંસી.૧

અર્થાત્ "વૈરાગ્યની ચમક બતાવે છે, પરંતુ વિષયોનેજ ભોગવ્યા કરે છે. લોકોને જ્ઞાન બતાવે છે, પણ પોતે કંઇ પણ અનુભવ કરતા નથી."

* * * *

આવા દંભી, અધકચરા અને પેટભરા માણસો જ્યાં ત્યાં કોડીના ત્રણ ત્રણ મળે છે. પરંતુ તુકારામની શુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિને સાચા–જૂઠાની પરખ કરતાં કેટલી વાર લાગે! સાધારણ મનુષ્ય ઉપર ઉપરના દેખાવમાં ફસાય છે, પરંતુ તુકારામ ફસાય તેવા નહોતા. 'નવ્હતી તે સંત કરિતાં કવિત્વ' વાળા અભંગમાં તેઓ જણાવે છે કે જેઓ કવિતા કરે છે તેઓ સંત નથી; સંતોના ઘરવાળા સંત નથી; પોતાનું ઘર ભરી બીજાઓને નિરાશાના ભાવ બતાવનારા સંત નથી; માત્ર કથા વાંચનારા, કીર્તન કરનારા, માળા–મુદ્રા ધારણ કરનારા, ભસ્મ ચોળનારા, જંગલોમાં રહેનારા, કર્મઠો કે જપ–તપ કરનારા સંત નથી. આ બાહ્ય લક્ષણો છે, એથી કોઇની સાધુતા જણાતી નથી.

તુકા મ્હણે નાહીં નિરસલા દેહ,
તોંવરી હે અવઘે સાંસારિક.

અર્થાત્ " જ્યાં સુધી દેહનો નિકાલ નથી આત્મો
દેહબુદ્ધિ નાશ પામી નથી, ત્યાં સુધી આ બધા અંધારાં
છે. " જ્યાંસુધી અંગની અંદર કંચનનો લોભ અને મોટ
ઇની ઇચ્છા છે, ત્યાંસુધી તુકારામ તેમને ' પોતાના સુખે
અંત કરી શકતા નથી. ' જેમનો બાહ્ય વેશ સાધુના જે
છે, પરંતુ અંતઃકરણ વિષયાસક્ત છે, તેમને તો તુકારા
' કરાવી દીવાની પેઠે ચમકનારા કસા ' કહે છે. એવા બ
બેઠેલા સંત અનેક હોય છે, પરંતુ તેમાંથી કોઈ પ
તુકારામની આંખોમાં ધૂળ નાખી શક્યા નહિ.

સાચા સંત પણ દુર્લભ છે. સંતોને શોધતાં-શોધ
તુકારામ થાકી ગયા. તેમની આશા નિરાશા થઇ ગઇ.
સમયે તેમના મુખમાંથી આ ઉદ્ગાર નીકળ્યા છે—

જ્ઞાનિયાંચે પરી શોધિલિતાં દેવ,
તેથેં અહંભાવ પાઠી લાગે. ૧
મ્હણોનિયાં એસી સાંડિલે ઉપાય,
ધરિયેલે પાય દૃઢ તુઝે. ધ્રુ૦
વેદપારાયણ પંડિત વાચક,
ન મિળતી એક એકાંમધીં. ૨
પાહોં ગેલો ભાવ કૈસી આત્મનિષ્ઠા,
તેથેં દેખે ચેષ્ટા વિપરીત. ૩
આપુલિયા નાહીં નિવાલે જે અંગ,
યોગી કરિતી રાગેં ગુરુ ગુરુ. ૪
તુકા મ્હણે મજ કોણાચા પાંગિલા,
નકો બા વિઠ્ઠલ કરૂં આતાં. ૫

અર્થાત્ "જ્ઞાનીઓને ત્યાં ભગવાનને શોધવા ઇચ્છા ક
પરંતુ જોયું કે, એ જ્ઞાનીઓની પાછળ તો અહંકાર પડે
છે, વેદપરાયણ પંડિતો અને વેદ ભણનારાઓને જોયા
તેઓ એક-બીજાને હેઠા પાડવામાંજ લાગેલા છે. તેમ
આત્મનિષ્ઠા જોવા ઇચ્છ્યું, પરંતુ તેઓની ચેષ્ટાઓ તો ઉ
ટીજ દેખાઇ. યોગીઓને જોયા, તેમનામાં પણ શાંતિ નથ
ક્રોધના માર્યા તેઓ એકબીજા ઉપર ઘુરકયા કરે છે. તે

હે વિઠ્ઠલ ! હવે મને કોઇનો લાચાર ન કરો. મેં એ બધા ઉપાયો છોડીને દૃઢતાપૂર્વક તમારાં ચરણ પકડી લીધાં છે."

૫–ગુરુજ મુમુક્ષુને શોધે છે.

સંત દુર્લભ તો છે, તેમ છતાં અલભ્ય નથી. ચંદન-સુખડ મોંઘી મળે છે, પણ મળે છે તો ખરીજ. કસ્તૂરી ગમે ત્યાં માટીની માફક સસ્તી મળતી નથી. પરંતુ જેની પાસે તે માટે પૈસા છે તેને મળેજ છે. હીરા જેવાં રત્નોને બિચારા ગરીબો જોઇ પણ શકતા નથી, પરંતુ ધનવાનો તો તેમને ખરીદી શકે છે. આજ પ્રમાણે જેમની પાસે પુષ્કળ પુણ્ય-ધન છે, તેને સત્સંગ પ્રાપ્ત થાય છે. સત્સંગ દુર્લભ છે, અને અમોઘ પણ છે. ભાગ્યનો જ્યારે ઉદય થવાનો હોય છે, ત્યારે સંત મળે છે. એમાં જેમને ભગવાનની આજ્ઞા થશે, તેઓ પોતેજ ચાલ્યા આવશે અને કૃતાર્થ કરશે. મુમુક્ષુને ગુરુ શોધવા પડતા નથી. ગુરુજ જે કૃતાર્થ થવા યોગ્ય થયા હોય તેવા શિષ્યોને શોધેજ છે. ફળ પાકતાં પોપટ વગર બોલાવ્યેજ આવીને તેના ઉપર ચાંચો મારે છે. તેજ પ્રમાણે વિરક્ત જીવને જોતાંજ દયાળુ ગુરુ દોડયા આવે છે અને આત્મરહસ્ય બતાવીને તેને કૃતાર્થ કરે છે. સર્વ સંત સદ્ગુરુસ્વરૂપજ છે, છતાં બધી સ્ત્રીઓ માતા સમાન હોવા છતાં પણ સ્તનપાન કરાવનારી માતા એકજ હોય છે, તેજ પ્રમાણે સઘળા સંત સદ્ગુરુ સમાન હોવા છતાં પણ સ્વાનુભવામૃત પાન કરાવનારી, ઈશ્વરનિયુક્ત સદ્ગુરુરૂપ માતા પણ એકજ હોય છે અને મુમુક્ષુ બાળક ભૂખથી વ્યાકુળ થઇને રોવા લાગે છે, ત્યારે સદ્ગુરુમાતા-થી એક ક્ષણ પણ રહેવાતું નથી. તે દોડતી ચાલી આવીને શિશુને અમૃતપાન કરાવે છે. ગુરુ ઈશ્વરનિયુક્ત હોય છે, ગુરુશિષ્યનો સંબંધ જન્મજન્માન્તરોથી ચાલ્યો આવે છે, અને ગુરુ નિશ્ચિત સમયે નિશ્ચિત શિષ્યને કૃતાર્થ કરે છે. [illegible]

[illegible]

(૧) સદ્દગુરુએ તુકારામ પર અનુગ્રહ કર્યો અને તેમને 'રામ–કૃષ્ણ–હરિ'નો મંત્ર આપ્યો.

(૨) આ ઉપદેશ તેમને સ્વપ્નમાં ઇન્દ્રાયણીપર સ્નાન કરવા જતાં મળ્યો. ગુરુએ તેમના મસ્તક પર હાથ મૂક્યો.

(૩) સદ્દગુરુએ ભોજન માટે એક પાશેર ઘી માગ્યું, પરંતુ તુકારામ ઘી લાવી આપવાનું ભૂલી ગયા. જાગ્યા પછી તેમને આ વાતનું અત્યંત દુઃખ થયું કે સદ્દગુરુની કંઇ પણ સેવા બની શકી નહિ. ને તેમને એમજ સમજાયું કે સેવામાં ભૂલ થવાથીજ સદ્દગુરુ જલદીથી ચાલ્યા ગયા.

(૪) સદ્દગુરુએ પોતાની ગુરુપરંપરા આ પ્રમાણે બતાવી કે રાઘવ ચૈતન્ય, કેશવ ચૈતન્ય અને પોતાનું નામ બાવાજી ચૈતન્ય દર્શાવ્યું.

(૫) આ ગુરૂપદેશ તુકારામને મહા સુદ દશમ ને ગુરુવારે મળ્યો.

(૬) આ રીતે સદ્દગુરુએ તુકારામનો સ્વીકાર કર્યો.

તુકારામ વળી પણ કહે છે કે—

માઝિયે મનીચા જાણોનિયાં ભાવ,
તો કરી ઉપાવ ગુરુરાજા. ૧
આવડીચા મંત્ર સાંગિતલા સોપા,
જેણેં નવ્હે ગુંફા કાંહીં કોઠેં. ધ્રુ૦
જાતી પુઢેં યેક ઉતરલે પાર,
હા ભવસાગર સાધુસંત. ૨
જાણત્યાં નેણત્યાં જ્યાં જૈસી આવડી,
ઉતાર સાંગડી તાપે પેઠીં. ૩
તુકા મ્હણે મજ દાવિયેલા તારુ,
કૃપેચા સાગર પાંડુરંગ. ૪

અર્થાત્ "ગુરુરાજ મારા મનોભાવ જાણીને ઉપાય કરે છે. તેમણે જે મને પ્રિય હતો તેજ સરળ મંત્ર આપ્યો. કે તેમાં કંઈ ગુંચવાડા નહિ. એજ માર્ગે ચાલીને

અનેક સાધુ-સંતો ભવસાગરની પાર ઉતરી ગયા. ભણેલો કે અભણ જેવો શિષ્ય હોય છે, તેને ગુરુ તેવોજ ઉપાય બતાવે છે. શિષ્યોમાં કોઈ નદીના વહેણમાં તરનાર, કોઈ સાથી જોડે ચાલનાર, કોઈ વહાણમાં ચઢનાર અને કોઈ કમરબંધ કસીને રહેનાર હોય છે; જે જેવા હોય છે, તેમને તેમના અધિકાર પ્રમાણે તેવોજ ઉપાય બતાવે છે.

તુકારામ કહે છે કે—' ગુરુએ મને કૃપાસાગર પાંડુરંગજ વહાણરૂપે આપ્યા ' આથી વળી બીજી ત્રણ બાબતો પણ મળી આવી.

(૭) મારા મનનો ભાવ જાણીને સદ્ગુરુએ એવો પ્રિય અને સરળ મંત્ર આપ્યો કે કંઇ હરકતજ નહિ.

ગુરૂપદેશ પામ્યા તે પહેલાંથીજ તુકારામ અત્યંત પ્રેમથી શ્રી વિઠ્ઠલની ઉપાસના કરતા હતા અને ' રામકૃષ્ણ હરિ 'નોજ મંત્ર જપ્યા કરતા હતા. વિઠ્ઠલ તેમના કુલદેવ હતા. એ ઉપાસ્યદેવનોજ પ્રિય મંત્ર ગુરુદેવે બતાવ્યો, તેથી કોઇ ઝગડો થયો નહિ. જો ગુરુએ ગણેશની ઉપાસના અને ગણેશનો મંત્ર આપ્યો હોત અથવા તો બીજા કોઈ દેવતાના મંત્રની દીક્ષા આપી હોત અથવા યોગ-યાગાદિ સાધન કરવા કહ્યું હોત તો અવશ્યજ કલહ થાત. પહેલેથી જે સાધન ચાલી રહ્યું હતું તેનેજ આગળ ચલાવવાનો ગુરુએ ઉપદેશ આપ્યો. આથી તેમનો ઉત્સાહ બમણો વધી ગયો. આ પ્રમાણે ન હોત તો એવો કલહ ઉભો થાત કે પહેલેથી જે ઉપાસના ચાલી આવે છે તે કેમ કરીને છોડી દેવાય અને ગુરુએ બતાવેલી ઉપાસના પણ ના કેવી રીતે કરાય ? આથી કંઇક સંશય ઉભો થવાનો સંભવ હતો, મન વિચલિત થઇ ગરબડગોટે ચઢી જવાનો સંભવ હતો. પરંતુ ગુરુએ ' મને કૃપાસાગર પાંડુરંગનુંજ વહાણ આપી દીધું.' મને જે પ્રિય હતો તેજ 'રામ-કૃષ્ણ-હરિ' મંત્ર આપ્યો અને જે ઉપાસના હું કરતો હતો તેજ નિષ્ઠાપૂર્વક આગળ ચલાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો; આથી

કોઈ પણ પ્રકારનો ઝગડો થયો નહિ.

(૮) અનેક સાધુ-સંત—જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથાદિ આજ માર્ગે ચાલીને ભવસાગર તરી ગયા છે.

તુકોબાને જેવી વિઠ્ઠલની ઉપાસના પ્રિય હતી, 'રામ-કૃષ્ણ-હરિ' નામ પ્રિય હતું, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ વગેરેના ગ્રંથોનો સત્સંગ પણ હમેશાં પ્રિય હતો; કેમકે તેમનાજ ગ્રંથોનું તેઓ હંમેશાં વાચન, શ્રવણ અને મનન કર્યા કરતા હતા. સદ્‌ગુરુનો આવો અનુકૂળ મંત્ર મળવાથી તેમનો આ ક્રમ પણ ચાલુ રહ્યો. ગુરુએ તેમને દત્તાત્રયનો મંત્ર આપીને શ્રી ગુરુ ચરિત્રનું પારાયણ કરવાનું કહ્યું હોત તો તેથી પણ તેમનું કામ પાર પડી રહેત; પરંતુ તેમ થતાં પૂર્વસંસ્કારોથી જે ઉપાસના દૃઢ થઈ ચૂકી હતી, તે એકદમ છોડી દેવી પડત અને નવું સાધન નવી રીતે કરવું પડત! આથી પણ કંઇ ને કંઇ કલહ થાત. આ રીતે સ્વભાવથીજ પ્રિય ઉપાસ્ય, પ્રિય મંત્ર અને પ્રિય સંપ્રદાયપરંપરા છોડવાની કંઇ જરૂર ન પડી, પરંતુ તેનેજ વિશેષ દૃઢ કરવાનો ઉપદેશ ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત થવાને કારણે કંઈ કલહ થયો નહિ.

(૯) મને મારો પ્રિય માર્ગજ સદ્‌ગુરુએ બતાવી દીધો. એનો અર્થ એવો નથી કે, મારા સદ્‌ગુરુ આજ એક માર્ગ જાણતા હતા કે બતાવતા હતા. ગુરુદેવ તો સમર્થ છે, તેઓ ભણેલા-અભણ સૌ કોઇને માર્ગ બતાવનાર છે, તેઓ યોગ્ય પાત્ર પારખીને ઉપદેશ આપે છે—"ઉતાર સાંગટી તાપે પેટી" "ઉતાર ગંગ, જહાજ કમર બંધ" આ સઘળા ઉપાય તેઓ બતાવે છે. આ ચરણનું-એમ કહો કે આ અભંગનું રહસ્ય સમજવામાટે જ્ઞાનેશ્વરીનો આશ્રય લેવો પડશે. ગીતાના 'दैवी ह्येषा गुणमयी' (અ૦ ૭-૧૪) અને 'तेषामहं समुद्धर्ता' (અ૦ ૧૨-૭) એ શ્લોકો ઉપર જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની જે ઓવીઓ છે, તેને [illegible] [illegible] અભંગની [illegible] સમન્વય છે. [illegible]—

[illegible]

[illegible]

ત્યારે તેમના ઉપર અવિશ્વાસ રાખવાનું કારણ રહ્યું નહીં. આથી આત્માનાં વિશ્વાસ વિના પ્રતીતિ થતી નથી અને પ્રતીતિ વિના વિશ્વાસ પણ નથી થતો, કેટલો આસ્તિકનો [illegible]નો વિશ્વાસ કરે છે, આથી તેમના પૂર્વજોનાથી આ[illegible] [illegible]ના આગળી પ્રતીતિ [illegible], પણ એમ જ્યારે

સમર્થ શ્રીરામદાસ સ્વામીના શિષ્ય હતા. એ ભિંગારના જોશી હતા, તેમનું કુળનામ મુળે હતું, પરંતુ જ્યોતિષી હોવાથી તેઓ પાઠક કહેવાતા હતા. દિનકરને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો ત્યારે તેની ભરયુવાવસ્થા હતી, અને તે પોતાનું ગામ છોડીને વૃદ્ધેશ્વરની સુરમ્ય કંદરામાં શાકે ૧૫૭૪ માં જઈ રહ્યા હતા. તે એકાંત સ્થાનમાં તેમણે એક વર્ષ વિધિપુરઃસર પુરશ્ચરણ કર્યું. શાકે ૧૫૭૫ના ફાગણની પૂનમની રાત્રે નામસ્મરણ કરતાં કરતાં તેમને નિદ્રા આવી ગઈ. દિનકર ગોસ્વામી કહે છે કે "તે જાગ્રત-સ્વપ્ન-નિદ્રાન્ત તુર્યાવસ્થા હતી, મન આઠે ભાવથી વિનમ્ર હતું અને નેત્ર ઉઘડેલાં હતાં. તે સમયે સમર્થ શ્રી રામદાસ સ્વામીના વેશમાં ભગવાન શ્રી રામચંદ્ર પ્રગટ થયા અને તેમણે તેમના મસ્તકપર પોતાનો ડાબો હાથ મૂક્યો ! દિનકર ગોસ્વામી તરત જાગી ગયા. તેમને પરમ આનંદ થયો, પરંતુ તેજ મૂર્તિ જાગ્રદવસ્થામાં દર્શન દે એ માટે તેમનું ચિત્ત વ્યાકુળ થઇ ગયું અને "સ્વાનુભવના આનંદથી તે ચિત્ત તત્કાળ તેજ લક્ષ્યમાં ધ્યાનમગ્ન થઈ ગયું."

માતાને નહિ જોવાથી નાના બાળકની અથવા ગાય વખતસર ઘેર ન આવતાં વાછરડાની અથવા ધન ખોવાઇ જતાં કંજુસની જે દશા થાય છે, તેજ દશા દિનકરની થઇ. કંઇક સ્વપ્ન, કંઇક જાગૃતિ, કંઇક સુષુપ્તિ ત્રણે અવસ્થાઓ કંઇક કંઇક હતી—ત્રણેની સંધિ હતી, તે સંધિમાં ચિત્ત તુર્યાવસ્થામાં જ્યાંનું ત્યાં અટકી જઇને તટસ્થ થઇ ગયું અને ભગવાન શ્રીરામચંદ્રે સમર્થ રામદાસ સ્વામીના રૂપમાં દિનકરના મસ્તક પર ડાબો હાથ મૂક્યો. સ્વપ્નમાં જે મૂર્તિનાં દર્શન થયાં હતાં, તે મૂર્તિ ચિત્તમાં જડાઇ ગઈ અને તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે, જાગ્રતમાં તે મૂર્તિનાં દર્શન જ્યાં સુધી નહિ થાય ત્યાં સુધી અન્ન-જળ ગ્રહણ કરીશ નહિ. એક વર્ષ સુધી તે આ દશામાં રહ્યા. તેમની [illegible] ઉપાધિ છૂટી ગઈ, સ્વપ્નમૂર્તિ અંદર-બહાર [illegible] [illegible]

૧૭૬૬ના ફાગણ માસની પૂર્ણિમાએ. ગયાના માર્ગમાં પ્રગટ થયા. ત્યારે દિનકરના મનમાંથી કાંઈ રહ્યું ન રહી. સમર્થે તેના મસ્તક ઉપર જમણો હાથ મૂક્યો અને તેને કૃતાર્થ કર્યો. જમણો હાથ સ્વગુરુ વિના બીજે કોઈ મૂકી શકતો નથી. આ સંપૂર્ણ કથા 'સ્વાનુભવ દિનકર' ગ્રંથમાં (પ્રકાશ ૧૬ કિરણ ૪ માં) લખેલી છે

તુકારામના સ્વપ્નાનુગ્રહ અને દિનકર ગોસ્વામીના સ્વપ્નાનુગ્રહમાં વિલક્ષણ સામ્ય છે. મહીપતિ બુવા કહે છે કે, શ્રીપાંડુરંગે બાબાજી ચૈતન્યના રૂપમાં તુકારામ ઉપર અનુગ્રહ કર્યો અને 'સ્વાનુભવ દિનકર ' એમ જણાવે છે કે, શ્રીરામચંદ્રે રામદાસના રૂપમા દિનકર ગોસ્વામી પર અનુગ્રહ કર્યો. તુકારામના ગુરુ બાબાજી ચૈતન્ય તેમના ઉપર અનુગ્રહ કર્યાં પહેલાં કેટલાયે વર્ષ પહેલા સમાધિસ્થ થઈ ચૂક્યા હતા, અને વિઠ્ઠલ-ભજનમાં તુકારામની આંખો પાંડુરંગ તરફજ લાગેલી હતી. આ કારણે તેમને પાંડુરંગનાં દર્શન થયાં; અને દિનકર ગોસ્વામીને સ્વપ્નમાં જોયેલી મૂર્તિ જાગ્રતમાં પ્રત્યક્ષ જોવા જેવીજ લાગી હતી. પછી બરાબર એક વર્ષ પૂરું થતાંજ તો ગુરુમૂર્તિ તેમની સામે પ્રત્યક્ષ પ્રગટ થઈ. એ બન્ને ઉદાહરણોથી સિદ્ધ થાય છે કે, જેને જેની લગની લાગે છે તેને તેનાં સ્વપ્નામાં અને જાગ્રતમાં પણ દર્શન થાય છે. આ કેવો ચમત્કાર છે! અથવા મહાત્માઓ બીજાઓનાં સ્વપ્નોમાં પ્રવેશ કરીને તેમને કેવું જ્ઞાનદાન આપે છે એ આપણા જેવા પ્રાકૃત જીવ ભલા કેમ કરીને સમજી શકે? પરંતુ તુકારામ અને દિનકર ગોસ્વામી જેવા નિષ્કામ ભગવદ્ભક્ત જ્યારે કહે છે કે, સ્વપ્નમાં ગુરુએ દર્શન દઈને અમને ઉપદેશ આપ્યો, ત્યારે તેમના ઉપર અવિશ્વાસ રાખવાનું કંઇજ કારણ નથી. આવી વાતોમાં વિશ્વાસ વિના પ્રતીતિ થતી નથી અને પ્રતીતિ વિના વિશ્વાસ પણ નથી થતો, એટલે ભાવિકજનો પહેલાં વિશ્વાસ કરે છે, પછી તેમના પૂર્વભાગ્યથી અથવા ભગવત્કૃપાના બળથી પ્રતીતિનો સમય પણ ગમે ત્યારે

આવેજ છે. માત્ર સ્વપ્નામાંજ નહિ પરંતુ ગર્ભમાં પણ ઉપદેશ અપાયાની વાતો આપણાં પુરાણમાં છે. એ વાતોને મિથ્યા કહી શકાય તેમ નથી. મહાત્માઓ ચારે દેહોથી અલગ અને પૂર્ણ સ્વાધીન હોવાથી તે ચારે દેહો ઉપર તેમનો હુકમ ચાલે છે. તેઓ એ શરીરોના માલિક હોય છે—અર્થાત્ તેઓ જ્યારે જે દેહ ધારણ કરવા ઇચ્છે છે, ત્યારે ધારણ કરી શકે છે અને જે દેહને જ્યારે છોડવા ઇચ્છે છે, ત્યારે છોડી શકે છે. બાવાજી ચૈતન્યે સ્થૂળ દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી ભંડારા પર્વત ઉપર આત્મોદ્ધાર માટે સતત તરફડતા તુકારામને શુદ્ધચિત્ત અને યોગ્ય અધિકારી જાણીને તેમના પર અનુગ્રહ કર્યો અને તેઓ જે ઉપાસના કરતા હતા તેજ આગળ પણ કરતા રહેવા માટે પ્રોત્સાહિત કર્યા. આવું પ્રોત્સાહન શ્રેષ્ઠ કોટિના જીવો દ્વારા કનિષ્ઠ કોટિના જીવોને મળ્યા કરે છે. સાચું પૂછો તો ગુરુ અને શિષ્યની વચ્ચે ઊંચ-નીચનો કોઈ ભેદભાવ બાકી રહેતો નથી. જેમ બે તળાવ પાસે પાસે ભરપૂર ભરેલાં હોય અને તેમાંથી પહેલાં કોઈ એકનું પાણી બીજામાં આવી જાય અને તે એકને બીજું મોટાઇનું માન આપવાની તૈયારી કરે ન કરે એટલામાંજ બન્નેની લહેરો એકબીજામાં આવવા-જવા લાગે અને બન્ને મળીને એક મહાસરોવર બની જાય, તેવોજ કંઈક ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ હોય છે. બન્ને એકબીજાને મળીને એક થઇ જાય છે. શિષ્ય ગુરુપદે ક્યારે આરૂઢ થાય છે અને બન્ને એક ક્યારે થઇ જાય છે, એ બતાવવામાં જેટલો સમય લાગે છે, તેટલો સમય પણ બન્નેને એક થવામાં નથી લાગતો. 'उद्धरेदात्मनात्मनम्' જ સત્ય છે, છતાં પણ બધાના ઉપર છાપ ગુરુનીજ લાગે છે. સાધક જે સાધનમાર્ગે જતો હોય તે માર્ગે ચાલતાંચાલતાં તેને કોઈ એવા માર્ગદર્શક પુરુષની આવશ્યકતા હોય છે, કે જેણે માર્ગ જોયો હોય, જે તે માર્ગના છેવટના લક્ષ્યસ્થાન સુધી જઈ આવ્યો હોય તેજ ગુરુ છે. [illegible] પથિકને ધીરજ રહે

છે. તેને નિશ્ચય થઇ જાય છે કે, હું જે રસ્તે ચાલું છું તે રસ્તો ખોટો નથી. મોક્ષમાર્ગમાં એવા અનેક ગુરુ મળી જાય છે. સાધુ-સંતો આવાજ માર્ગદર્શક હોય છે. અંતમાં જે ગુરુ મળે છે, તે તેને પૂર્ણકામ કરીને-તેને છેટે અનુભવ-સુખ બાંધીને તેને પૂર્ણ બનાવે છે, તેજ સદ્‌ગુરુ છે. સદ્‌ગુરુનું કાર્ય અતિ અલ્પ પરંતુ અત્યંત ઉપકારક હોય છે. તે જીવાત્માને શિવાત્માની સાથે મેળવી દે છે.

૮—ગુરુનામ વારંવાર કેમ નહિ ?

તુકારામના ગુરુ બાવાજી ચૈતન્ય હતા એ વિષે હવે કોઇ સંદેહ નથી. તેમણે પોતેજ કહ્યું છે કે ‘ બાબાજી સદ્‌ગુરુ, દાસ તુકા ’ જ્ઞાનદેવ, નામદેવ અને એકનાથના ગ્રંથોમાં જેમ વારે વારે ગુરુનું નામ આવે છે, તેવું તુકારામના અભંગોમાં નથી આવતું એ બરાબર છે. પરંતુ તેમણે કોઇ ગુરુજ કર્યા નહોતા, કોઇ ગુરુ પાસેથી ઉપદેશ લીધો નથી અથવા ભગવાનેજ તેમને સ્વપ્ન દઇને પોતાનું નામ બાવાજી ચૈતન્ય બતાવ્યું; એવો જે કેટલાકનો ખ્યાલ છે તે તદ્દન ખોટો છે. એક અભંગમાં તેઓએ કહ્યું છે કે ‘ જે સદ્‌ગુરુ-સેવન છે તેજ અમૃતપાન છે. ’ અને એક બીજા અભંગમાં તેમણે સ્પષ્ટજ કહ્યું છે કે ‘ ગુરુકૃપાનુંજ બળ હતું, એટલે પાંડુરંગે મારો ભાર ઉઠાવી લીધો. (તુકા મ્હણે ગુરુકૃપેચા આધાર, પાંડુરંગે ભાર ઘેતલા માઝા.) ગુરુની આજ્ઞા અને તુકારામના મનની પસંદગી એકરૂપ થઇ, ધ્યાનનિષ્ઠા દૃઢ થઇ, નામસંકીર્તનરૂપી સાધન સ્થિર થયું. ગુરૂપદેશ સ્વપ્નમાં મળ્યો, આથી અન્ય સંતોની પેઠે તેમને ગુરુના સમાગમનો લાભ મળ્યો નહિ. જ્ઞાનેશ્વરની સમક્ષ નિવૃત્તિનાથની, નામદેવની સમક્ષ વિસાજી ખેચરની અને એકનાથની સમક્ષ જનાર્દન સ્વામીની મૂર્તિ અહોરાત્ર ક્રીડા કરી રહી હતી. ગુરુની સાથેના સંભાષણનું સુખ એ સંતોએ ખૂબ લૂંટયું. તેમનાં દર્શન, સ્પર્શ અને પાદ-સેવનનો નિત્ય આનંદ પ્રાપ્ત કરવા અને તેમના શુદ્ધ

સ્વરૂપને જાણવાનો પરમ મંગલ અવસર એમને હમેશાંજ મળતો હતો. પ્રતિક્ષણે તેમને પ્રતીતિ થતી હતી કે, નિર્ગુણ બ્રહ્મજ ગુરુના રૂપમાં સગુણ થઇને આવ્યા છે. તુકારામને ગુરૂપદેશ સ્વપ્નમાં મળ્યો. તે સમયે ગુરુએ તેમની પાસે પાશેર ઘી માગ્યું હતું; પરંતુ તેમને તેનું ધ્યાન ન રહ્યું અને આગળ પણ ગુરુસેવાનો કોઇ અવસર મળ્યો નહિ. ગુરુ પણ પાંડુરંગનુંજ ધ્યાન કરવાનું બતાવીને અદૃશ્ય થઈ ગયા. આજ કારણથી તેમના અભંગોમાં ગુરુવર્ણન નથી આવતું અને ગુરુના નામનો ઉલ્લેખ પણ જૂજ વારજ થયો છે. ગુરૂપદેશ પછી તેમણે પાંડુરંગનું જે ધ્યાન કર્યું, તેમને જે સગુણ–સાક્ષાત્કાર અને નિર્ગુણ બોધ થયો તે બધું ગુરુના ઉપદેશેલા માર્ગે ચાલવાથીજ થયું, પાંડુરંગ-સ્વરૂપમાંજ ગુરુસ્વરૂપ મળી ગયું અને ગુરુની આજ્ઞાથીજ પાંડુરંગની સેવા કરી. આથી પાંડુરંગની ભક્તિમાંજ ગુરુ-ભક્તિ પણ થઇ ગઇ! એટલે તુકારામના અભંગોમાં ગુરુના નામનો ઉલ્લેખ બહુ ઓછો આવે છે; છતાં જ્યાં જ્યાં આવો ઉલ્લેખ છે તે પરથી એટલું નક્કી થાય છે કે, તુકારામને સ્વપ્નમાં બાવાજી ચૈતન્યે ગુરૂપદેશ આપ્યો હતો. ગુરૂપદેશ સ્વપ્નમાંજ મળે છે! સ્વરૂપજાગૃતિ થતાં ઉપદેશની આવશ્યકતા રહેતી નથી અને જીવ જ્યારે મોહ-નિદ્રામાં રહે છે, ત્યારે તેને ઉપદેશની ઇચ્છાજ થતી નથી; અર્થાત્ મુક્તાવસ્થા અને બદ્ધાવસ્થા એ બન્ને અવસ્થાઓ ગુરુના ઉપદેશને માટે નથી. ગુરૂપદેશ તો મુમુક્ષુ અવસ્થા માટે છે, કે જ્યારે જીવ નથી તો આત્મસ્વરૂપમાં જાગ્રત હોતો કે નથી તો વિષયોની મોહનિદ્રામાં સૂઇ રહ્યો હોતો–અર્થાત્ મધ્યમ સ્વપ્નની અવસ્થામાં હોય છે.

૬—ગુરુ—ચૈતન્યત્રયી

જે ચૈતન્ય બાવાજીએ તુકારામને સ્વપ્નમાં ઉપદેશ આપ્યો તેમના વિષે વધુ હકીકત જાણવા મળી હોત તો બહુ સરસ થાત, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ એવી કોઇ વાત મળી

આવી નથી. બે-ચાર વાતો તેમના વિષે પ્રસિદ્ધ છે પરંતુ એવા આખ્યાનકથા, અપૂરા અને પરસ્પર વિરોધી આધાર ઉપર તર્ક વડે ચરિત્રની ઇમારત ઊભી કરવી એ યોગ્ય નથી, અંતશ્ચરિત્ર કોઈ કપોળકલ્પિત નવલકથા નથી. આધાર સિવાય અહીં કંઈજ કહી શકાય નહિ. માહ સુદી દશમે તુકારામને ગુરૂપદેશ મળ્યો, તેથી વારકરી મંડળ આ તિથિને વિશેષ પવિત્ર માને છે અને તે દિવસ સ્થળે સ્થળે ભજન-પૂજન-કીર્તન વગેરે દ્વારા ઉત્સવરૂપે ઉજવવામાં આવે છે. આજ એક વાત પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં નિશ્ચિત છે. તુકારામના ગુરુ કોણ હતા, ક્યાં રહેતા હતા, તેઓ સમાધિસ્થ ક્યારે થયા? તેમની પૂર્વપરંપરા શી હતી? વગેરે જાણવામાં વારકરીઓને કંઈજ માહિતી નથી. અને આ વિષેનો કોઈ ગ્રંથ પણ મળ્યો નથી. સ્વપ્નમાં થોડીક વાર માટે ગુરુનાં દર્શન થયાં અને તેમણે ઉપદેશ આપ્યો, ‘ રાઘવ ચૈતન્ય, કેશવ ચૈતન્ય ’ કહીને પૂર્વપરંપરાનો સંકેત કર્યો અને પોતાનું નામ ‘ બાબાજી ’ બતાવ્યું. તુકારામને રામ-કૃષ્ણ-હરિ’ મંત્ર આપ્યો, એ તેમને પ્રિય હતો અને પછી તે અંતર્ધાન થઈ ગયા. બસ, બાબાજી ચૈતન્ય સંબંધી આટલુંજ પ્રમાણ છે, આ સિવાય બીજી વિશ્વાસપાત્ર માહિતી મળતી નથી. ‘ માનિયેલા સ્વપ્નીં ગુરુચા ઉપદેશ ’ (સ્વપ્નમાં ગુરુનો ઉપદેશ માન્યો.) તુકારામના આ કથનથી જાણી શકાતું નથી કે, તેમના ગુરુ ફરી કોઈ વાર તેમને સ્વપ્નમાં અથવા જાગ્રતમાં મળ્યા હોય—અર્થાત્ તુકારામને ગુરુ પાસેથી આ ઉપદેશ સિવાય બીજું પણ કંઈ મળ્યું કે કેમ તે કહી શકાતું નથી. આવી સ્થિતિમાં તેમના વિષે ચરિત્રકાર પણ બીજું શું લખી શકે ? આ સિવાય બીજી વાતો પર મને પોતાને વિશ્વાસ નથી, વારકરીઓને પણ વિશ્વાસ નથી તથા તેની કંઈ આવશ્યકતા પણ જણાતી નથી. એ સ્પષ્ટ કરીને હવે બીજી કથાઓ પણ જોઈએ કે જે બાબાજી ચૈતન્યના વિષયમાં પ્રસિદ્ધ છે.

‘ચૈતન્ય કથા કલ્પતરુ’ નામનો એક ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ

થયો છે. આ ગ્રંથ નિરંજન બુવા નામના કોઈ પુરુષે સંવત ૧૮૪૪ (શાકે ૧૭૦૯) પ્લવંગ નામના સંવત્સરમાં લખ્યો અને કારતક સુદી એકાદશીએ લખીને પૂર્ણ કર્યો. એમાં રાઘવ ચૈતન્ય અને કેશવ ચૈતન્યના સંબંધમાં કેટલીક વિગત છે. ગ્રંથને અંતે કહ્યું છે કે, આ ગ્રંથ એક પ્રાચીનતર ગ્રંથના આધારે લખેલો છે. તે પ્રાચીનતર ગ્રંથ 'સંવત ૧૭૩૧ (શાકે ૧૫૯૬) માં પરમભક્ત કૃષ્ણદાસ વૈરાગીએ લખ્યો.' એ કૃષ્ણદાસ વૈરાગીનો કોઇ ગ્રંથ મળતો નથી, કે જેની સાથે આ ગ્રંથને સરખાવી શકાય. અસ્તુ. નિરંજન બુવાના આ ગ્રંથમાં ૬ અધ્યાય અને ૭૬૦ ઓવીઓ છે. આમાં તુકારામની ગુરુપરંપરા આ પ્રમાણે આપેલી છેઃ—શ્રીવિષ્ણુ—બ્રહ્મદેવ—નારદ—વ્યાસ—રાઘવ ચૈતન્ય—કેશવ ચૈતન્ય ઉર્ફે બાવાજી ચૈતન્ય—તુકાજી ચૈતન્ય. રાઘવ ચૈતન્યને વેદવ્યાસે પોતે ઉપદેશ આપ્યો. રાઘવ ચૈતન્યે ઉત્તમ નામના નગરમાં માંડવી—પુષ્પાવતીના તીર પર ઘણા વખત સુધી તપ કર્યું. ' હાથ—પગના નખોની નળીઓ બની ગઇ; શરીર ઉપર ધૂળના થર જામી ગયા; જટા વધીને જમીનને અડવા લાગી, શરીર સૂકાઇ ગયું ' આવું તીવ્ર તપ જોઇને શ્રી વેદ વ્યાસ પ્રગટ થયા અને તેમણે તેમને પ્રણવની સાથે 'નમો ભગવતે વાસુદેવાય' મંત્રનો ઉપદેશ આપ્યો. ઉત્તમ—નગરનું અર્વાચીન નામ ઓતુર છે. આ ગામ પૂના જીલ્લામાં જુન્નરથી ચાર કોસ દૂર છે. ત્યાંથી ચાર માઇલ ઉપર પુષ્પાવતી ઉર્ફે કુસુમાવતી અને હુકડી નદીનો સંગમ છે. રાઘવ ચૈતન્યને ઓતુર ગામમાં ઉપદેશ પ્રાપ્ત થયો. તેમનું રાઘવ ચૈતન્ય નામ ગુરુનુંજ આપેલું હતું. ગુરૂપદેશ પછી રાઘવ ચૈતન્યે વળી વિશેષ આકરું તપ કર્યું. થોડા સમય પછી ત્યાં જુન્નામલ્લ (તિનેવલ્લી ?)ના દેશપાંડે નૃસિંહ ભટ્ટના બીજા પુત્ર વિશ્વનાથ બુવા તેમને મળ્યા. નૃસિંહ ભટ્ટ કર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ હતા. જુન્નામલ્લે [illegible] કર્યું, ત્યારે નૃસિંહ ભટ્ટ ત્યાંથી [illegible]

પૂના) પહોંચ્યા. ત્યાં તે પોતાની સહધર્મિણી આનંદીબાઈ સાથે સુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યા. તેમને ત્ર્યંબક, વિશ્વનાથ અને બાપુ નામના ત્રણ પુત્ર થયા. નૃસિંહ ભટ્ટનો જ્યારે દેહાંત થયો ત્યારે ત્રણે પુત્રોમાં કજીયો થયો. વિશ્વનાથ 'ઉદાસીન રહેતા, ત્રિકાળ સ્નાન કરતા, ધર્મમાં અત્યંત ઉદાર રહેતા, અને ઘરનું કામકાજ કંઈ પણ જોતા નહોતા.' તેમના બન્ને ભાઈઓએ સંપ કરીને તેમને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા. સ્ત્રીએ પણ તેમને દરિદ્ર જોઈને કઠોર વચનો સંભળાવવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નહિ. 'સૌભાગ્યના શણગાર પણ તેમનાથી કરાવાયા નહિ, કદી કોઈ સારી સાડી પણ લાવી આપી નહિ, અહીં પછી પણ કદી તેમની સાથે સુખમાં જીવી નથી.' આજ તેનું રુદન હતું. એ સાંભળતાં સાંભળતાં વિશ્વનાથ બુવાના કાન ગાઢી ગયા. રાઘવ ચૈતન્યનાં દર્શન થતાં તેઓ તેમને શરણે ગયા. તે સમયે તેમની ઉંમર ૨૫ વર્ષની હતી. થોડા સમય બાદ તેમને એક પુત્ર થયો. તેનું નામ નૃસિંહ ભટ્ટ રાખવામાં આવ્યું. 'સ્ત્રીના ઋણથી આ પ્રકારે ઉદ્ધાર થયો અને ચિત્ત પણ શુદ્ધ થઈ ગયું.' ત્યારે વિશ્વનાથ બુવાએ ગુરુ પાસે સંન્યાસ-દીક્ષા માગી. ગુરુએ તેમને સંન્યાસ આપ્યો અને તેમનું નામ કેશવ ચૈતન્ય રાખ્યું. ગુરુ અને શિષ્ય બન્નેય ઓતુર ગામથી થોડે દૂર એક વનમાં જઈ વસ્યા અને ત્યાં બ્રહ્માનંદ ભોગવવા લાગ્યા. થોડા સમય પછી બન્ને તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યા. નાસિક, ત્ર્યંબકેશ્વર, દ્વારકા, પ્રયાગ, કાશી, જગન્નાથ વગેરે ક્ષેત્રોની યાત્રા કરતાં કરતાં કલબુર્ગા પહોંચ્યા. ત્યાં જળની અતિવૃષ્ટિથી ત્રાસીને તેઓ એક મસીદમાં પહોંચ્યા. ત્યાં ભીંતની અંદરના એક ગોખલામાં તેમણે પોતાની પાવડીઓ મૂકી. તે મસીદના મુલ્લાંએ જોયું કે પાવડીઓ ગોખલામાં મૂકેલી છે ત્યારે તે યતિઓ ઉપર ખૂબ ગુસ્સે થયો. તેણે શહેરના કાજીને આની ફરિયાદ કરી. વાત નિઝામશાહના કાન સુધી પહોંચી અને તે ગામના નાના મોટા બધા મુસલમાનો ઉશ્કેરાઈ ગયા. જ્યાં ત્યાં

વિનાકારણ બ્રાહ્મણો ઉપર અત્યાચાર થવા લાગ્યા. નિઝામ પોતે મસીદમાં પહોંચ્યા. કહે છે કે, તે અવસરે એ બે યતિઓએ કંઇક સંકેત કર્યો, કે તરતજ મસીદ ઉડી તે અર્ધો માઇલ ઉપર જઇને અટકી. આ ચમત્કાર જોઇને નિઝામ ચકિત થયા અને તેમને ખાત્રી થઇ કે, આ બન્ને સંન્યાસીઓ કોઇ મોટા મહાત્મા છે, પછી તરતજ બન્ને તે યતિઓ અંતર્ધાન થઇ ગયા. નિઝામ તેમને મળવા માટે ઘણા વ્યાકુળ થયા. આલંદગુંજોટી નામના સ્થાનમાં નિઝામને તેમનાં દર્શન થયાં. નિઝામે અભયદાન માગ્યું. યતિઓએ તેને અભયવચન આપ્યું. નિઝામે આ યતિઓના સન્માનાર્થે બે સ્મારક બનાવરાવ્યાં અને તેમના ઉપર રાઘવદરાજ અને કેશવદરાજ નામ કોતરાવ્યાં. રાઘવ ચૈતન્ય આ બનાવથી કેટલાક સમય પછી લોકોની ઉપાધિથી છૂટવાની ઇચ્છા કરતા સમાધિસ્થ થયા. તેમણે પોતાના શિષ્યને ઓતુર જવાની આજ્ઞા આપી. રાઘવ ચૈતન્યની સમાધિ આલંદ ગુંજોટીમાં છે. ત્યાંથી ત્રણ કોસ ઉપર માન્યહાલ નામના ગામમાં કેશવ ચૈતન્યે પોતાને માટે એક મઠ બનાવરાવ્યો અને કેટલોક સમય આ મઠમાં રહ્યા. અહીં રહેતા ત્યારે તેઓ વારંવાર ગુરુસમાધિનાં દર્શને આલંદગુંજોટી જતા હતા. રાઘવચૈતન્ય સ્વરૂપવાન હતા. તેમના દિવ્ય રૂપનું કવિએ વર્ણન કર્યું છે કે 'ચંદ્ર સમાન સુંદર મુખ હતું, તે ઉપર સુવર્ણ રંગની જટા શોભતી હતી. વળી સર્વાંગે ભસ્મ લગાવતા. બહુ સુંદર દિગંબર મૂર્તિ હતી.' કેશવ ચૈતન્ય પછી ત્યાંથી ઓતુર ચાલ્યા ગયા. તેમના શિષ્યોએ માન્યહાલ ગામમાં તેમની પાદુકાની સ્થાપના કરી. આજ કેશવ ચૈતન્ય તુકોબારાયના ગુરુ હતા. બાબાજી એમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ હતું. આ ગ્રંથના ત્રીજા અધ્યાયના અંતમાં કહ્યું છે કે 'બધા લોકો તેમને કેશવ ચૈતન્ય કહે છે, ભાવિકો ચૈતન્ય બાબાજી કહે છે; બન્ને નામ એકજ છે અને તે ઘણા આદરપૂર્વક સેવામાં આવે છે.' છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ૬૬-૭૨ ઓવી. ઉલ્લેખ છે કે 'પૂર્વાશ્રમમાં તેમને

બાવાજી પણ કહેતા હતા.' પહેલા ત્રણ અધ્યાયોમાં આ વિવરણ છે. આ પછી ચોથા અને પાંચમા અધ્યાયમાં કેશવ ચૈતન્યના ચરિત્રની કેટલીક વિગત જણાવીને છઠ્ઠામાં તુકારામને ગુરૂપદેશ થયાની વાત તેમના ટૂંક ચરિત્ર સાથે જણાવી છે. કેશવ ચૈતન્યના પુત્ર નૃસિંહ ભટ્ટ અને નૃસિંહ ભટ્ટના પુત્ર કેશવ ભટ્ટ થયા. કેશવ ચૈતન્યે કેશવ ભટ્ટ ઉપર અનુગ્રહ કર્યો અને જગતના ઉદ્ધારને માટે અનેક ચમત્કાર પણ બતાવ્યા. કેશવ ચૈતન્યે સંવત ૧૬૨૮ (શાકે ૧૪૯૩) પ્રજાપતિ નામના સંવત્સરમાં જેઠ વદી બારશે ઓતુર ગામમાં સમાધિ લીધી. સમાધિ લીધા પછી પણ તેમણે અનેક ચમત્કાર કર્યા. પોતાના પૂર્વાશ્રમના પૌત્ર કેશવ ભટ્ટને આખું ભાગવત સંભળાવ્યું. સમાધિ લીધા પછીજ તે કાશીમાં પ્રગટ થયા અને એક બ્રાહ્મણ ઉપર કૃપા કરી; આજ પ્રકારે કેટલાંક વર્ષ પછી તુકારામને સ્વપ્ન આપીને તેમણે ગુરૂપદેશ આપ્યો. નિરંજન બુવાએ રાઘવ ચૈતન્ય અને કેશવ ચૈતન્યની બાબતમાં જે કંઈ લખ્યું છે, ત્યાં સુધીનો સારાંશ અમે આપ્યો છે, તેના સત્યાસત્યને માટે કોઇ સાધન હજુસુધી મળ્યું નથી. કૃષ્ણદાસ વૈરાગીના જે ગ્રંથના આધારે નિરંજન બુવાએ પોતાનો ગ્રંથ લખ્યો, તે ગ્રંથ સંવત ૧૭૩૧ માં લખ્યો હોવાથી–અર્થાત્ તુકારામ મહારાજના અવસાન બાદ પચીસ વર્ષ પછીનોજ લખેલો હોવાથી ઘણે ભાગે પ્રમાણભૂત હોવાનો સંભવ છે. પરંતુ આજે તે મળી શકતો નહિ હોવાથી, 'ચૈતન્ય વિજયકલ્પતરુ' ગ્રંથની કઇ વાત કૃષ્ણદાસે લખેલી છે અને કઇ વાત નિરંજન બુવા કોઇ બીજા આધારપર કહી રહ્યા છે તે જાણવાનું કોઇ સાધન નથી.

શ્રી રાઘવ ચૈતન્ય સિદ્ધ પુરુષ હતા અને શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા તેમાં સંદેહ નથી. ગોગાતકમાં રહેતા અમારા મિત્ર શ્રી. વિઠ્ઠલરામ કામટે તેમનો અત્યંત મધુર શ્લોક દશ વર્ષ પહેલાં અમારી પાસે મોકલ્યો હતો—

पुञ्जीभूतं प्रेमगोपाङ्गनानां मूर्तिभूतं भागधेयं यदूनाम् ।
सान्द्रीभूतं गुप्तवित्तं श्रुतीनां श्यामीभूतं ब्रह्म मे सन्निधत्ताम् ॥

અર્થાત્ "ગોપીઓનો સમગ્ર પ્રેમ, યાદવોનું મૂર્તિમાન ભાગ્ય, શ્રુતિઓનું એકત્ર મહાગુપ્ત ધન, એવા જે મારા સહજ શ્યામ બ્રહ્મ છે, તે નિરંતર મારી પાસે રહો."

રાઘવ ચૈતન્યની બીજી પણ કંઇક કવિતાઓ હોવાનું સાંભળ્યું છે. કેશવ ચૈતન્યનું એક પદ મને બહિણાબાઇની ગાથામાંથી મળ્યું છે. તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે "વિષયોના લોભથી મન ભટકી રહ્યું છે; ઘર, પુત્ર અને કુટુંબમાંજ સુખ માની બેઠું છે; પરંતુ હવે એનું દુઃખ મારાથી સહન થતું નથી. માટે હે કમલાપતિ હરિ ! આપને વિનતિ કરૂં છું. હે દીનાનાથ ! હે દીનબંધુ ! હું આપને શરણે છું. આ ભવસાગરને પાર કરવાનો ઉપાય જોતો નથી. સાધુસંગ અથવા સજ્જનસેવા મારાથી કંઇ પણ થયાં નથી, શિશ્નોદરના વ્યાપારના પ્રવાહમાંજ હું વહ્યા કરૂં છું. હવે આમાંથી હે ભગવન્ ! મને ઉગારો ! હે દીનાનાથ ! હે દીનબંધુ ! હું આપને શરણે છું. મને ચિત્તશુદ્ધિનો કોઇ રસ્તો બતાવો, વેદશાસ્ત્ર-પુરાણોની વાતો સમજાવો, નિરંતર નવધા ભક્તિમાં લગાડો, એમાંજ આપની શોભા છે. હે દીનાનાથ ! દીનબંધુ ! હું આપને શરણે છું."

૧૦–ચાર ગુરુની પરંપરા

તુકોબારાયના ત્રણ મુખ્ય શિષ્ય નિલોબારાય, બહિણાબાઇ અને મહિપતિ બુવા થયા. ગુરુપરંપરાના સંબંધમાં તેમના અભંગોનો ભાવાર્થ આ નીચે આપીએ છીએ.

૧–નિલોબારાય

ચૈતન્યના મૂળમાં મુખ્યત્વે મહાવિષ્ણુ છે, અને ત્યાંથી સંપ્રદાય શરૂ થયો છે. હંસરૂપી બ્રહ્માને શ્રીહરિએ ઉપદેશ આપ્યો, તેજ ચતુઃશ્લોકી ભાગવત છે. તેજ ગુહ્ય રહસ્ય બ્રહ્માએ નારદને કહ્યું અને નારદે વ્યાસને કહ્યું. રાઘવ

गोरक्षनाथमुनिमं गुरुमीश्वरं च
भक्त्या भजामि तमहं शिवसंप्रदायम् ॥४॥
यो योगविद्गुरुवरः प्रवरस्त्रिलोक्यां
योगेश्वरो मुनिवरो गगनी प्रसिद्धः ।
गोरक्षनाथगुरुदिष्ट मनोज्ञरूपं
भक्त्या भजामि तमहं शिवसंप्रदायम् ॥५॥
ज्ञात्वा कलौ मलिनतां च जनान्दुःखिन्यां
तानुद्धराय च शिवेन निवृत्तिनाथम् ।
भक्तिप्रियं प्रकटितं गगनेश्वराख्यं
भक्त्या भजामि तमहं शिवसंप्रदायम् ॥६॥
आचार्यशङ्करगुरौ किल धर्मशास्ता
आत्मस्वरूप इतिव हि ज्ञानदेवः ।
लोके चकार हरिभक्तिप्रसिद्धमेव
भक्त्या भजामि तमहं शिवसंप्रदायम् ॥७॥
श्रीमच्छिवप्रियकपदेशितमात्मज्ञानं
श्रीज्ञानदेवकृपया हि जनैस्तदाप्तम् ।
देयाद्धि भक्तिसहितं विमलं हि ज्ञानं
भक्त्या भजामि तमहं शिवसंप्रदायम् ॥८॥
ज्ञानेश्वरस्य पदकञ्जपरागरागी
संसारपार परिभोग निवृत्तरागः ।
सच्चित्सुखाख्यमुनिपुङ्गवसत्त्वयोगे
विश्वंभरोऽथ भ्रमरो किल राघवाख्यः ॥९॥
चैतन्य केशवरथो किल केशवाख्य
बाबाजिसद्गुरुवरेण च कौतुकार्योः ।

अद्यापि यस्य चरितानि च कौतुकाय
भक्त्या व्रजामि तमहं शिवसंप्रदायम् ॥१०॥

यः कौतुकाराम विभेदतास्या
यः कौतुकाराम हरिः प्रियानाम् ।
यः कौतुकाराम प्लवो भवाब्धौ
यः कौतुकाराम गुरुः प्रसिद्धः ॥११॥

ग्रामोस्ति यस्य किल पिप्पलनेरनाम्ना
यः सर्वथा सुपथगामि तुकोपदिष्टम् ।
यस्य गृहे हरिकृतं सकलं हि कृत्यं
तं नीलकण्ठं प्रणस्यं प्रणमामि भक्त्या ॥१२॥

ग्रामः शिवाख्यनिकटं शिवनाम शैलौ
रामेश्वराख्य शिवलिंग प्रसिद्ध यत्र ।
यो नीलकण्ठ वरशिष्य हि शङ्कराख्य-
स्त्रेग्रे ततो कलिमलापहरो अखण्डः ॥१३॥

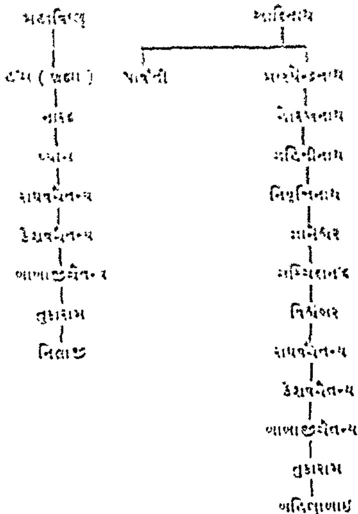
इत्थं शिवान्वयपरम्परा कलौ च
भक्तित्रिकं प्रकटितं भगवज्जनैर्यः ।
यात्राभिरेव विपुलैर्हरिनामघोषै-
रद्यापि कीर्तनरसैर्जन तारकैस्तैः ॥१४॥

गुरुमाला स्तोत्रमिदं यः पठेद्धरिसन्निधौ ।
सर्वकामफलं तस्य विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥१५॥

इति गुरुपरम्परास्तोत्रं संपूर्णम्

રાઘવ ચૈતન્યની પૂર્વે ગુરુપરંપરાના બે પ્રકાર મળી આવે છે. [illegible] અને નિરંજન ગુરુએ [illegible] મત છે અને [illegible] નથી. [illegible] મત છે. [illegible] ગુરુની બે પૂર્વ [illegible]

૧ નિળોબારાયની ૨ બહિણાબાઈની

બહિણાબાઈ અને નિળોબારાવ એ બન્ને તુકારામના શિષ્ય હતા, ત્યારે બન્નેની ગુરુપરંપરા જુદી જુદી કયાંથી? બહિણાબાઈ તુકારામ સાથે દેહૂમાં કેટલાંયે વર્ષો રહ્યાં, તેથી તેઓ જે કહે છે કે તુકારામ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનીજ પરંપરામાં છે, એ અવિશ્વાસપાત્ર કેમ કરીને માનવું? અને નિળોબારાયની વાત પણ જુઠી કેમ હોઈ શકે! નિળોબારાયનો તુકારામ મહારાજ સાથે પ્રત્યક્ષ પરિચય નહોતો, કદી પ્રત્યક્ષ મેળાપ પણ થયો નહોતો;

છતાં તુકારામે તેમને સ્વપ્નમાં ઉપદેશ આપ્યો હતો, પોતાનાં કરતાળ અને વીણા તેમને આપ્યાં હતાં. પરંપરા આગળ ચલાવવાના આઠે અધિકાર નિલાજીનેજ પ્રાપ્ત થયા હતા. વારકરી મંડળમાં નિલાજીની માન્યતાને ખાસ માન આપવામાં આવે છે. વાસકરનો અખાડો જોયો, તેને અગ્રપૂજાનું માન મળેલું છે. આવી સ્થિતિમાં નિલોબારાયે આપેલી પરંપરાની અવગણના શી રીતે થઇ શકે? વળી નિલાજીના શિષ્ય જે પરંપરા બતાવે છે, તે બહિણાબાઇની બતાવેલી પરંપરાને બરાબર મળતી આવે છે. તેમના કથનાનુસાર "ક્ષીરસિંધુમાં ચન્દ્રમૌલિ શંકરે આત્મારામમાં મળવા માટે પાર્વતીને જે જ્ઞાનશક્તિનું જ્ઞાન આપ્યું" તે મત્સ્યેન્દ્રનાથને પ્રાપ્ત થયું, તેમની પાસેથી ગોરખનાથને, ગોરખનાથ પાસેથી ગયનીનાથને, તેમની પાસેથી નિવૃત્તિનાથને, નિવૃત્તિનાથ પાસેથી જ્ઞાનનાથ (જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ) ને, તેમની પાસેથી બાવાજી (સચ્ચિદાનંદ બાવાજી) ને, સચ્ચિદાનંદ બાબા પાસેથી યોગીરાજ વિશ્વનાથને, તેમની પાસેથી શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ રાઘવ ચૈતન્યને, તેમની પાસેથી કેશવ ચૈતન્યને, કેશવ ચૈતન્ય પાસેથી બાબાજી ચૈતન્યને, તેમની પાસેથી તુકાજી ચૈતન્યને, તુકાજીની પાસેથી બહિણાબાઇને અને બહિણાબાઇ પાસેથી આ દીન કવિને મળ્યું. આ પરંપરા દીન કવિએ પોતાના અઢાર પ્રકરણવાળા પંચીકરણ નામના ગ્રંથમાં આપી છે. આ ગ્રંથ સંવત ૧૭૮૭ (શાકે ૧૬૫૨) સાધારણ નામના સંવત્સરમાં કૃષ્ણાના ઉત્તરતટે લખાયો હતો. આદિનાથથી જ્ઞાનનાથ સુધીની પરંપરા જ્ઞાનેશ્વરીના ઉપસંહારમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પોતે આપી છે. રાઘવ ચૈતન્યથી તુકારામ ચૈતન્ય સુધીની પરંપરા તુકારામે પોતે આપી છે, તેથી આ પૂર્વાપર બન્ને પરંપરાઓ નિર્વિવાદ છે. કાલાનુક્રમે જોતાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ અને તુકારામ મહારાજની વચમાં લગભગ ત્રણ સદીનું અંતર છે. એટલે સમય સચ્ચિદાનંદ બાબા, વિશ્વ-[illegible] (વિશ્વંભર અને વિશ્વનાથ એકજ છે), રાઘવ ચૈતન્ય

અને કેશવ ચૈતન્ય એ ચારેજ પુરુષોમાં વહેંચવો
છે-અર્થાત્ પ્રત્યેક પેઢી ૮૦ વર્ષની માનવી પડે છે,
ઉપર ચોકસાઈના આ જમાનામાં કદાચ એવી શંકા ઉ
ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ અસંભવિત છે. આનું સમ
પણ બે રીતે કરી શકાયઃ-એક તો એ કે, યોગી મહ
ઓની ઉંમર સામાન્ય આયુષના માપથી માપી ર
નથી, અને બીજું એમ પણ સંભવિત છે કે, આ પરંપ
આ સમયની વચમાં બીજા પણ થોડા મહાત્માઓ
હશે, પરંતુ તેમની વિશેષ પ્રસિદ્ધિ ન થવાથી તેમનાં
ભૂલાઈ ગયાં હશે. ગમે તે હો, પરંતુ બહિણાબાઇ
નિલાજીરાય બન્ને સ્વાનુભવસંપન્ન મહાન્ સંત હતા,
ના અભંગો પર ગુરુકૃપાની પૂરેપુરી છાપ લાગેલી છે
બન્નેની આપેલી ગુરુપરંપરામાં જે ભેદ છે તે ઉપર
વવામાં આવ્યો છે. વારકરી મંડળમાં નિલાજીરાયને
માન આપવામાં આવે છે. વારકરી મંડળમાં કીર્તનસ
સામાન્ય શિરસ્તો એવો છે કે, કીર્તનમાં કોઇ પણ
પુરુષનાં વચનોનું પ્રમાણ ન આપવામાં આવે કે જે
રામ મહારાજની પછી થયો હોય; પરંતુ એકલા નિ
રાયનાં વચનો માટે આ પ્રતિબંધ નથી. તેમનાં
જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ, તુકારામનાં વચનો જે
માન્ય ગણાય છે. અને તેમના રચેલા અભંગો પર
પણ થાય છે. હવે બહિણાબાઇની આપેલી પરંપ
સાચી માનીએ તો તુકારામ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની
પરામાંજ આવે છે અને એ નક્કી થાય છે કે, મહા
આ એકજ પરંપરામાં જ્ઞાનેશ્વર અને તુકારામ બન્ને
પુરુષ થયા. "જ્ઞાનેશ્વર માઉલી (માતા) તુકારામ"
ભજન છે, તેનું રહસ્ય આજ ભાવથી ધ્યાનમાં અ
અને જણાય છે કે, આ ભજન સમસ્ત સંપ્રદાય
જયજયકાર છે; પરંતુ નિલાજીની આપેલી પરંપરા
વામાં આવે કે બહિણાબાઇની, એ પ્રશ્ન જેમ ને
રહી જાય છે.

૧૧–ગુરુત્રયીના નામનો ઇશારો

પહેલાં નિરંજન બાવાના જે ગ્રંથ ઉપરથી રાઘવ ચૈતન્ય અને કેશવ ચૈતન્યનું ચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે, તે ગ્રંથ સાંપ્રદાયિક જણાતો નથી. નિરંજન બાવા કહે છે કે, કેશવ ચૈતન્યજ બાવાજી ચૈતન્ય છે, પરંતુ સમગ્ર પરંપરા આ મતની વિરુદ્ધ છે. રાઘવ ચૈતન્ય, કેશવ ચૈતન્ય અને બાવાજી ચૈતન્ય એ ત્રણે ભિન્ન ભિન્ન પુરુષ છે. અને પહેલા બીજાના ગુરુ અને બીજા ત્રીજાના ગુરુ છે–આ ગુરુ-પરંપરા છે. તુકારામ મહારાજ પોતેજ કહે છે કે—

રાઘવ ચૈતન્ય કેશવ ચૈતન્ય, સાંગિતલી ખૂણ માળિકેચી;
બાબાજી આપુલેં સાંગિતલેં નામ, મંત્ર દિલા રામકૃષ્ણહરી.

અર્થાત્ 'રાઘવ ચૈતન્ય કેશવ ચૈતન્ય' આ પરંપરાનો સંકેત બતાવ્યો. પોતાનું નામ બાવાજી કહ્યું અને 'રામ-કૃષ્ણ–હરિ' એ મંત્ર આપ્યો.

બાવાજીજ તુકારામના ગુરુનું નામ હતું. પોતાનું 'બાવાજી' નામ બતાવતાં તેમણે 'રાઘવ ચૈતન્ય અને કેશવ ચૈતન્ય' શબ્દો દ્વારા પરંપરાનો ઇશારો કર્યો. જો કેશવ અને બાવાજી એકજ માની લઇએ તો 'પરંપરા'નું તો કંઇ પણ નિશાન રહેતું નથી. એક પુરુષની પરંપરા નથી હોતી. રાઘવ અને કેશવની પરંપરામાં હું બાવાજી છું, એજ તેમના કથનનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે. આ અભંગમાં તુકારામે પોતાની 'ત્રયી' બતાવી છે. વંશ બે પ્રકારના મનાય છેઃ–દેહવંશ અને વિદ્યાવંશ. ગુરૂપદેશ પછી સાચો ગુરુભક્ત સર્વથા ગુરુનોજ થઇને રહે છે. કન્યાનો વિવાહ થતાં જેમ સાસરૂં એજ તેનું ઘર બની જાય છે, સાસરાના સંબંધથી તેનો બધો બાકી સંબંધ બંધાય છે અને તે પૂરેપુરી પતિપરાયણા થાય છે, તેજ પ્રમાણે ગુરૂપદેશ પ્રાપ્ત થતાં શિષ્ય પૂરેપુરો ગુરુપરાયણ થાય છે. 'પતિવ્રતાને માટે જેમ પતિ પ્રમાણ છે' (પતિવ્રતાને જેવા પ્રકાર પ્રમાણ છે તેમ અમારે ગુરુભક્તને માટે ગુરુ પ્રમાણ છે. નિરૂ-

નાથ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના સૌથી મોટા બંધુ હતા; પરંતુ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તેમની પાસેથી ગુરૂપદેશ લીધો ત્યારે બન્ને વચ્ચે નવો સંબંધ બંધાયો-પહેલો સંબંધ સમાપ્ત થઈ ગયો. ત્યારે તેઓ ગુરુ-શિષ્ય થયા, ભાઈ-ભાઈ ન રહ્યા. તેથી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જ્યાં ત્યાં પોતાને નિવૃત્તિદાસ અથવા નિવૃત્તિનાથના પુત્ર કહ્યા છે. આ ન્યાયે ' એકા જનાર્દન વિઠ્ઠ રેણુકાનંદન ' ઇ૦ ગુરુભક્તનાં નામ પડ્યાં છે. ગુરુશિષ્યનો સંબંધજ એવો છે. આપણે સંસારી જીવો પણ 'नारायण वासुदेव विश्वनाथ शर्माणां जामदग्न्यगोत्राणाम्' આ પ્રમાણે આપણી 'ત્રયી'નાં નામ લઇએ છીએ, તેજ પ્રમાણે તુકારામે ઉપરોક્ત અભંગમાં પોતાની ત્રયીનાં નામ લીધાં છે. તેમના ગુરુ બાવાજી ચૈતન્ય, પરમ ગુરુ કેશવ ચૈતન્ય અને પરાત્પર ગુરુ રાઘવ ચૈતન્ય છે—આ તેમની ગુરુત્રયી છે અને સાંપ્રદાયિક પરંપરામાં તે એજ રૂપમાં મનાય છે. તેથી કોઇ કોઇએ જે લખી માર્યું છે કે, એ ત્રણે અથવા બન્ને ગુરુભાઈ હતા તે ખોટું છે. તુકારામ પછીની પરંપરામાં પણ આ ત્રણે પુરુષો જુદા જુદા માનવામાં આવે છે. તે કેવી રીતે તે હવે જોઇએ.

તુકારામના અભંગોની જે પોથીઓ પંઢરપુર અને દેહૂમાં અથવા અન્યત્ર તેમના વંશજોની પાસે છે, તેમાં શરૂઆતમાંજ ત્રણેને અલગ અલગ નમન કર્યાં છે. પંઢરપુરમાં તુકારામ મહારાજના વંશજોની પાસે અભંગોની જે 'ગાથા' છે તેમાં શરૂઆતમાંજ આ ઉલ્લેખ છે-"શ્રીગુરુપરંપરા શ્રીરાઘવ ચૈતન્ય શ્રીકેશવ ચૈતન્ય શ્રીબાબા ચૈતન્ય ગુરુ મંત્ર રામ-કૃષ્ણ-હરિ."

'ઇન્દુપ્રકાશ' તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી ગાથામાં પણ શરૂઆતમાં-श्रीनिवृत्तिनाथाय नमः ॥ श्रीज्ञानेश्वराय नमः ॥ श्री राघव चैतन्य श्री केशव चैतन्य श्री बाबा चैतन्य सद्गुरुभ्यो नमः ॥ આ ઉલ્લેખ છે. નિલાજીરાય પોતાની પરંપરાના અભંગોમાં કહે છે કે 'રાઘવ ચૈતન્યે અનુષ્ઠાન કર્યું',

તેથી તેમના ઉપર દ્વૈપાયન પ્રસન્ન થયા. રાઘવનાં ચરણોમાં કેશવ શરણ ગયા અને તેમની (કેશવની) બાવાજી ઉપર પૂર્ણ કૃપા થઇ.' બહિણાબાઇ કહે છે કે 'રાઘવના હૃદયમાં તે મંત્ર મૂકયો, કેશવ ચૈતન્ય, બાવાજી ચૈતન્ય તુકાજી ઉપર પ્રસન્ન થયા.' કેશવ અને બાવાજી બન્ને એકજ હોત તો 'ચૈતન્ય' પદ બન્ને નામોની સાથે જુદાં જુદાં ન લાગત. વળી 'પ્રસન્ન થયા' ક્રિયાપદ બહુવચનમાં છે. 'દેવાશી ભાંડણ' (ભગવાન સાથે ઝગડો) નામના પ્રકરણના ૨૪ મા અભંગમાં બહિણાબાઈ કહે છે કે 'એણે (ભગવાને) બાવાજી દ્વારા તુકાજીનું દેવું ઉતાર્યું.' મહીપતિબુવાએ પણ ગુરુપરંપરા આપતાં આપતાં એ ત્રણે પુરુષોને અલગ અલગ બતાવ્યા છે. "રાઘવચૈતન્ય જગવિખ્યાત કેશવચૈતન્ય મહાભક્ત બાવા ચૈતન્ય પ્રસિદ્ધ સંત જ્યાંણી' ભક્તિપંથ સ્થાપિલા." (ભક્તલીલામૃત અ. ૫–૨૯૭) બહિણબાઇના શિષ્ય દીન કવિએ આનુંજ સમર્થન કર્યું છે. રંગનાથ સ્વામીએ પોતાની 'સંત માલિકા'માં રાઘવ ચૈતન્ય, કેશવ ચૈતન્ય, બાબા ચૈતન્ય, તુકોબા.' કહીને તુકારામની ત્રયીની સાથે તેમનું સ્મરણ કર્યું છે. દેહૂની અનેક હસ્તલિખિત પોથીઓમાં 'રાઘવ ચૈતન્યના શિષ્ય કેશવ ચૈતન્ય, તેમના શિષ્ય બાવાજી ચૈતન્ય, તેમના શિષ્ય તુકાજી ચૈતન્ય' એજ લખેલું મળ્યું છે. આ પોથીઓ તુકારામનાજ વંશજોને ત્યાં પરંપરાથી લખેલી અને રાખેલી છે, તેથી પ્રમાણરૂપ છે. આ બધાં પ્રમાણોથી 'ચૈતન્ય કલ્પતરુકાર નિરંજન બુવાનું કેશવ ચૈતન્યજ બાવાજી ચૈતન્ય છે, એ કથન નિર્મૂળ થઇ જાય છે અને સપ્રમાણ સિદ્ધ થાય છે કે, રાઘવ ચૈતન્ય તુકારામના પરાત્પર ગુરુ હતા, કેશવ ચૈતન્ય પરમ ગુરુ હતા અને બાવાજી ચૈતન્ય પોતાના ગુરુ હતા.

૧૨–બંગાળના ચૈતન્ય સંપ્રદાય સાથે સંબંધ નથી.

ઉપલા વિવેચનથી તુકારામની ગુરુપરંપરા નિશ્ચિત થઇ, જેને રાઘવ ચૈતન્યથી પૂર્વપરંપરા નિશ્ચિતરૂપે [illegible]

કોઈ અભિપ્રાય આપવા માગતા નથી. પરંતુ [illegible] સાથે તેમનો સંબંધ જોડવાનો જે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે નકામો છે, તેને માટે કંઈ પણ પ્રમાણ નથી. તેજ પ્રમાણે બંગાળના શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય સંપ્રદાય સાથે પણ તુકારામનો કોઈ સંબંધ જણાતો નથી. બંગાળમાં શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય અથવા ગૌરાંગ મહાપ્રભુ પંઢરપુરથી [illegible] નિ-જયાન શ્રીકૃષ્ણભજન [illegible] ગયા. સમસ્ત બંગાળમાં તેમણે શ્રીકૃષ્ણભક્તિનો પ્રચાર કર્યો અને આજે પણ બંગાળમાં શ્રીકૃષ્ણનું નામ જે આટલું બધું પ્રિય થયું છે, તે તેમનાજ પ્રભાવનું ફળ છે. શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુનું અત્યંત પ્રેમરસપૂર્ણ ચરિત્ર અમૃત બાજારમાં શ્રદ્ધેય શિશિરકુમાર ઘોષે લખ્યું છે. બંગાળી જાણનાર વાચકો તે અવશ્ય વાંચે.× તે ગ્રંથના ૨૯૨ મા પાને (સન ૧૮૯૮ ની આવૃત્તિ) શિશિર બાબુ લખે છે કે "પૂનાના સંત તુકારામ ગૌરાંગ પ્રભુના અથવા તેમના શિષ્યના શિષ્ય હતા, એ બતાવવાની કંઈજ જરૂર નથી–અધીન એ વાત સ્પષ્ટ છે.' આના સમર્થનમાં તેમણે લખ્યું છે કે ગૌરાંગ પ્રભુ પંઢરપુર થઈને ગયા હતા. પંઢર-પુરમાં તુકારામ રહેતા હતા. ગૌરાંગ પ્રભુ સ્વપ્નમાં ઉપદેશ આપ્યા કરતા હતા વગેરે. આ વાતોથી કેટલાકોની એવી ધારણા થઈ ગઈ છે કે, સ્વયં ગૌરાંગ પ્રભુ અથવા તેમના કોઈ શિષ્ય પાસેથી તુકારામે ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો હતો. પરંતુ બંગાળના ચૈતન્ય-સંપ્રદાયની સાથે તુકારામનો કંઈ પણ સંબંધ જણાતો નથી. તુકારામનો જે સમયે જન્મ થયો તે સમયે કૃષ્ણ ચૈતન્યને સમાધિસ્થ થયાં ૭૫ વર્ષ વીતી ચૂક્યાં હતાં. ચૈતન્ય પ્રભુનો સમય સંવત ૧૫૪૨ થી ૧૫૯૦ છે. ત્યાર પછી ૭૫ વર્ષ બાદ તુકારામનો જન્મ થયો. કૃષ્ણ ચૈતન્યજ બાબાજી ચૈતન્ય થઈને તુકારામને સ્વપ્નમાં ઉપદેશ આપી ગયા, એમ કહીએ તો કૃષ્ણ ચૈત-

× ગુજરાતી ભાષામાં પણ શ્રીચૈતન્ય ચરિત્રના ત્રણ ગ્રંથો આ સંસ્થા તરફથી સચિત્ર પ્રકટ થયેલા છે. ત્રણે ગ્રંથોની કિંમત માત્ર રૂા. ૫) છે. —ગુજરાતી અનુવાદક

ન્યની પૂર્વપરંપરા એજ હોવી જોઇએ, કે જે બાવાજ
ચૈતન્ય તુકારામને કહી ગયા હતા-અર્થાત્ રાઘવચૈતન્ય અને
કેશવચૈતન્ય. પરંતુ આ વાત કોઇજ સ્વીકારશે નહિ તેથી
શ્રીચૈતન્ય તુકારામના ગુરુ હતા એ વાત પણ માની શકાતી
નથી. હવે જો કોઇ એમ કહે કે, રાઘવ ચૈતન્યજ કૃષ્ણ
ચૈતન્યના શિષ્ય હતા તો શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્યના પ્રસિદ્ધ શિ
ષ્યોમાં રાઘવ ચૈતન્ય નામના કોઇ પણ શિષ્ય નથી અને
રાઘવ ચૈતન્યના ગુરુ કૃષ્ણ ચૈતન્ય હતા, એ વાતનું કોઇ
પ્રમાણ નથી. તેથી કૃષ્ણ ચૈતન્ય અથવા તેમના કોઇ શિષ્ય
તુકારામના ગુરુ હતા, એ વાત સાબિત થતી નથી. વળી
બીજી વાત એ છે કે, બંગાળ-ઉત્કલમાં શ્રીકૃષ્ણચૈતન્યનો
જે સંપ્રદાય છે તે મધ્વાચાર્યના દ્વૈત સંપ્રદાયમાંથી ની-
કળ્યો છે. આ સંપ્રદાયમાં રાધા-કૃષ્ણની ભક્તિ મુખ્ય છે.
તુકારામની ઉપાસનામાં અથવા કહો કે, મહારાષ્ટ્રના કોઇ
પણ ભક્તની ઉપાસનામાં રાધાનો ખાસ મહિમા નથી.
તુકારામનો ભક્તિમાર્ગ પણ દ્વૈત નથી, અદ્વૈત છે. તેમના
અભંગોમાં અદ્વૈત સિદ્ધાંત સ્પષ્ટજ છે. તેથી કોઈ પણ
દ્વૈત સંપ્રદાય સાથે તુકારામનો સંબંધ જોડી શકાતો નથી.
ચૈતન્ય સંપ્રદાય અને મહારાષ્ટ્રીય ભાગવત સંપ્રદાય બન્ને
કૃષ્ણભક્તિના સંપ્રદાય છે ખરા, પરંતુ ચૈતન્યસંપ્રદાયની
કોઇ પણ વિશિષ્ટતા તુકારામના અભંગોમાં નથી અને
મહારાષ્ટ્રીય ભાગવત ધર્મના પ્રવર્તક જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ,
એકનાથ વગેરે કૃષ્ણભક્તોના આચાર-વિચારોથી સહેજ
પણ જુદાપણું તુકારામના ચરિત્ર અને અભંગોમાં નથી.
પછી એવી કઇ વાત છે કે જેનાથી એમ કહી શકાય કે
તેમના મન પરના સંસ્કારો મહારાષ્ટ્રના નહિ, પરંતુ મહા-
રાષ્ટ્ર બહારના હતા? આવી નિરાધાર વાત કહેવામાં હેતુ
પણ શો હોઇ શકે? બંગાળના શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્યપ્રત્યે અમને
પૂર્ણ પ્રેમ અને આદરભાવ છે, પરંતુ એ પણ સ્પષ્ટ બતાવી
દેવાની જરૂર છે કે, ચૈતન્ય સંપ્રદાય સાથે તેમનો કંઇ
પણ સંબંધ માનવો એ સર્વથા નિરાધાર છે. કૃષ્ણભક્તિના

[illegible]

૧૬—કવિતસ્ફૂર્તિ

[illegible]

[illegible] કહ્યું છે. એમ કહીને ગયાનું અને સાવધાન રહો. ભગવાને [illegible] પૂરી કરવા કહ્યું, ને [illegible] ગયાનું કરવા લાગ્યા. તે પછી જેટલા બાકી રહ્યા તે મેં પૂરા કર્યા." બીજા ભજનમાં ગુજરાતી ભગવાનને પ્રાર્થના કરી કે 'હે ભગવન! આપ મને આપના [illegible] રાખો, તો હું આપની સાથે [illegible]

આપનાં ચરણો નજીક રહીશ. ઇચ્છાઓ ત્યજીને આવ્યો છું, હવે મને ઉદાસ ન કરો. આપનાં ચરણોમાં સૌથી છેલ્લું પણ સ્થાન મળશે તો પણ મને સંતોષ થશે. મારી ચિત્તવૃત્તિ હજી મલિન છે. આપનો આધાર મળવાથી મને વિશ્રાંતિ મળશે. નામદેવને લીધે ભગવાન તુકારામને સ્વપ્નમાં મળ્યા. તેજ પ્રસાદ મારા ચિત્તમાં ભરેલો છે."

બન્ને અભંગોનો સ્પષ્ટાર્થ ઉપર આપી દીધો છે. તેનાથી એજ સમજાય છે કે, તુકારામને સ્વપ્નમાં પાંડુરંગ અને નામદેવનાં દર્શન થયાં અને નામદેવે ભગવાનની સમક્ષ તુકારામને કહ્યું કે, હવે લોકો સાથે નકામી વાતચીત કરવામાં તમે તમારી વાણી ના ખર્ચો. કવિતા કરો, મુખેથી અભંગ પર અભંગ રચતા ચાલો, પાંડુરંગે તમારૂં અભિમાન ઓઢી લીધું છે, તે હમેશાં તમારી પાછળ ઉભા રહેશે અને તમારી વાણીમાં પ્રેમ, પ્રસાદ અને સ્ફૂર્તિ-પ્રેરણા ભરતા રહેશે. નામદેવે સો કરોડ અભંગ રચવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો, પરંતુ આ સંકલ્પ પૂરો થવામાં કંઇક કસર રહી ગઇ હતી તે તુકારામે પૂરી કરી. આમ સો કરોડની સંખ્યા* પૂરી થઈ ગઇ. બીજા અભંગમાં તુકારામે

---

* મહીપતિ બુવાએ "ભક્ત લીલામૃત" અ૦ ૩૨ માં સો કરોડની સંખ્યાનો હિસાબ આ પ્રમાણે આપ્યો છે–નામદેવે-૯૪ કરોડ ચાલીસ લાખ અભંગ રચ્યા, પછી નવ લાખ અભંગ લલિતના રચ્યા અને બાકી પાંચ કરોડ એકાવન લાખ અભંગ રચવા તુકારામને કહ્યું. તુકારામના મુખમાંથી કુલ કેટલા અભંગ નીકળ્યા, તેની ગણત્રી કરવી અશક્ય છે. આ સંબંધમાં બે અભંગ પ્રસિદ્ધ છે. "વેદાચે અભંગ કેલે શ્રુતિ" આ અભંગ ઇન્દુ પ્રકાશ-ગાથાના ચરિત્ર ભાગમાં છે. એમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, તુકારામે એક કરોડ અભંગ ભક્તિને લગતા, એક કરોડ જ્ઞાનને લગતા, એક કરોડ અનુભવને લગતા, પંચોતેર લાખ વૈરાગ્યને લગતા, પંચોતેર [illegible]
[illegible]
[illegible]

વગેરે વગેરે પ્રકારની રોકણાં ઊર્મિઓમાં રોતારોના આ લોકો સંસારમાંજ શા માટે બફાઈ મરે છે? પોતાનું સચ્ચિદ અમરપદ છોડીને આ લોકો જન્મમૃત્યુના નાગને શામાટે શરણ કરે છે? તેમને મોક્ષ દુર્લભ અને પરમાર્થ દુર્ગમ શા કારણથી લાગે છે? જપ, તપ, ધ્યાન વગેરે વિવિધ સાધનોનાં કષ્ટ શા માટે ઉઠાવે છે? પોતાનું સ્વાનંદ-સામ્રાજ્ય છોડીને વિષયની નકલી ચમકવાળા કાચના ટુકડા ભેગા કરનારા કંગાળ જેવા તેઓ કેમ ફરે છે?

સત્પુરુષોને મોટું આશ્ચર્ય એજ લાગે છે! જીવ જે આવી અવળી બોલી બોલે છે, તેને સાંભળીને તેમને બહુ મજા પડે છે! મનુષ્યલોકની આ ઉલટી રસોળીકરણી જોઈને તેઓ વિસ્મય પામે છે! તેઓ કહે છે કે 'આ બાધા છોડી દો' એને ઉલટાવીને બોલો, ઉલટાવીને જુઓ. હું જીવ છું, સંસારી છું, દુઃખી છું-એવી સમજણને છોડો અને કહો કે, હું બ્રહ્મ છું, હું મુક્ત છું, હું સુખી છું, એટલે તમે સાચેજ બ્રહ્મ, મુક્ત અને સુખી છો. ચાવીને જમણી તરફ ફેરવો છો, તે ડાબી બાજુ ફેરવો એટલે તાળું ઉઘડીજ જશે. જે તરફ જાઓ છો, તે તરફ પીઠ ફેરવી દો, આગળ ન જોતાં પાછળ જુઓ, આંખોને બહાર રાખો છો તેને અંદર વાળી દો. પ્રવાહ ત્યજીને મૂળ તરફ ફરો અને સાચેજ તમે મુક્ત છો, સુખી છો, બ્રહ્મસ્વરૂપ છો. આમાં મુશ્કેલી શી છે? આજ પરમાર્થ છે. જીવ પોતાના સંકલ્પમાંજ બંધાયેલો છે, અને સંકલ્પથીજ તે મુક્ત છે. 'હું બદ્ધ જીવ છું' એવી રોદણાં રડો છો, તેથીજ જન્મ-મરણ, પાપ-પુણ્ય, વિધિ-નિષેધ અને બંધ-મોક્ષના ચક્કરમાં પડયા છો, પરંતુ પગ છોડીને નલિકા-યંત્રથી ઉડી જનારા પોપટની પેઠે આ જીવ જો 'હું ને મારૂં' એ બન્ને સંકલ્પો ત્યજી દે તો તેજ ક્ષણે એ બ્રહ્મજ છે! કોણ કોને બાંધે છે? કોણ કોને છોડાવે છે? આ બધી સંકલ્પની માયા છે. મન જેવો પણ સંકલ્પ કરે છે, તેવુંજ ચિત્ર તેના ઉપર પડી જાય છે. સંકલ્પ, કલ્પના, સંસાર,

અધ્યાય ૯ મો–ચિત્તશુદ્ધિના ઉપાય

તુકા મ્હણે મના પાહિજે અંકુશ,
નિત્ય નવા દીસ જાગૃતિચા. ૧

* * * *

બૈસોની નિવાંત શુદ્ધ કરી ચિત્ત,
તયા સુખા અંતપાર નાહીં. ૧
યેવોની અંતરીં રાહીલ ગોપાળ,
સાયાસાચેં ફળ બૈસલિયાં. ૨

૧–અધ્યાત્મસાર

જીવ બ્રહ્મજ છે, બ્રહ્મથી જુદો નથી અને એજ [illegible] શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત અને સંતોનો અનુભવ છે તો તેની પ્રતીતિ બધા જીવોને કેમ ન થાય? બ્રહ્મ સર્વગત અને હમેશાં સમાન છે; પરમાત્મા નજીકમાં–અંતરમાં છે, ભૂતમાત્રના હૃદયમાં છે, તે સર્વ ભૂતાન્તરાત્મા છે, સર્વવ્યાપી અને સર્વસાક્ષી છે; જળમાં, સ્થળમાં, કાષ્ઠ તેમજ પાષાણમાં સર્વત્ર રમી રહ્યા છે, તેમના સિવાય કોઈ સ્થાન ખાલી નથી. આ હકીકત સત્ય હોય તો સૌને સર્વ સમયે તે સુખ કેમ થતા નથી? તે પરમાત્મસુખ "જે પવિત્ર અને [illegible] પ્રમાણે સુખોપાય સુગમ્ય અને સુસુખ પરમ [illegible] જ્ઞાનેશ્વરી અ૦ ૯–૯૫) તો સઘળા જીવો તેમ[illegible] [illegible] નથી પડતા નથી? એક એક કોટીને [illegible] [illegible], [illegible] કરે છે, તેઓ અનાચારો [illegible] [illegible] કેમ પડતા નથી? તેનાથી [illegible] [illegible], [illegible] છે, ભવનદી દુસ્તર છે, [illegible] [illegible] વિષયવાસના [illegible] કઠિન છે

અર્થાત્ " જ્યાં સુધી દેહનો નિકાલ નથી થતો-દેહબુદ્ધિ નાશ પામી નથી, ત્યાં સુધી આ સઘળા સંસારીજ છે. " જ્યાંસુધી એમની અંદર દ્રવ્યનો લોભ અને મોટાઈની ઈચ્છા છે, ત્યાંસુધી તુકારામ તેમને ' પોતાના મુખેથી સંત કહી શકતા નથી. ' જેમનો બાહ્ય વેશ સાધુના જેવો છે, પરંતુ અંતઃકરણ વિષયાસક્ત છે, તેમને તો તુકારામ ' કુત્તી ડોકાની પેઠે સમજનારા કહ્યા ' કરે છે. એવા બની બેઠેલા સંત અનેક હોય છે, પરંતુ તેમાંથી કોઈ પણ તુકારામની આંખોમાં ધૂળ નાખી શક્યા નહિ.

સાચા સંત ઘણા દુર્લભ છે. સંતોને શોધતાં-શોધતાં તુકારામ થાકી ગયા. તેમની આશા નિરાશા થઈ ગઈ. તે સમયે તેમના મુખમાંથી આ ઉદ્ગાર નીકળ્યા છે—

જ્ઞાનિયાંચેં ઘરીં યાચિતાં દેવ.
  તેથેં અહંભાવ પાઠીં લાગે. ૧
બ્રહ્મજ્ઞાનિયાં એકી શાંતિ ઉપાય,
  મરિયેસે પાય દંડ ધુંજે. ધ્રુ૦
વેદપારાયણ પંડિત વાચક,
  ન મિળતી એક એકાંમધીં. ૨
પાહોં ગેલોં ભાવ કેરી આત્મનિષ્ઠા,
  તેથેં દેખે ચેષ્ટા વિપરીત. ૩
આપુલિયા નાહીં નિવાલે જે અંગ,
  યોગી હરિતી રાગેં ગુરુ ગુરુ. ૪
ઉદક મહણે મજ કોણ્યાચા ... ગિલા,
  નકો બા ... આતાં. ૫

"જ્ઞા ... ાનને શો' ... ચ્છા કરી,
... ડુ કે, ... પાછળ તો ... પડેલો
... વેદ બાણ ... તો
... એ ... વામાં ... ની
... તેણે ... ઉદા-
તે ... નથી.

અધ્યાય ૮ મો—ચિત્તશુદ્ધિના ઉપાય

તુકા મ્હણે મના પાહિજે અંકુશ,
નિત્ય નવા દીસ જાગૃતિચા. ૧

* * * *

બૈસોની નિવાંત શુદ્ધ કરી ચિત્ત,
તયા સુખા અંતપાર નાહીં. ૧
યેવોની અંતરીં રાહીલ ગોપાળ,
સાયાસાચેં ફળ બૈસલિયાં. ૨

૧—અધ્યાત્મસાર

જીવ બ્રહ્મજ છે, બ્રહ્મથી જુદો નથી અને એજ [illegible]
શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત અને સંતોનો અનુભવ છે તો તેની પ્રતી[illegible]
બધા જીવોને કેમ ન થાય? બ્રહ્મ સર્વગત અને હમેશ[illegible]
સમાન છે; પરમાત્મા નજીકમાં—અંતરમાં છે, ભૂતમાત્ર[illegible]
હૃદયમાં છે, તે સર્વ ભૂતાન્તરાત્મા છે, સર્વવ્યાપી અ[illegible]
સર્વસાક્ષી છે; જળમાં, સ્થળમાં, કાષ્ઠ તેમજ પાષાણ[illegible]
સર્વત્ર રમી રહ્યા છે, તેમના સિવાય કોઈ સ્થાન ખા[illegible]
નથી. આ હકીકત સત્ય હોય તો સૌને સર્વ સમયે તે સુ[illegible]
કેમ થતા નથી? તે પરમાત્મસુખ "જે પવિત્ર અને સ[illegible]
પ્રમાણે સુખોપાય સુગમ્ય અને સુસુખ પરમ [illegible]
[illegible]નેશ્વરી અ૦ ૯—૬૫) તો સઘળા જીવો તેમના[illegible]
[illegible] કેમ પડતા નથી? એક એક કોઠીને [illegible]
[illegible] આવ્યાં કરે છે, તેઓ આનાયાસે [illegible]
[illegible] કેમ પડતા નથી? તેનાથી [illegible]
[illegible] છે, ભજનથી દુસ્તર છે, [illegible]
[illegible] વિષયવાસના મહા કઠિન છે
[illegible]

વાસના, વૃત્તિ, મન, માયા—એ ' સાતે એકરૂપ' છે. જે સંકલ્પથી જીવ બંધાયેલો છે, તે છૂટતાંજ જીવ મુક્ત છે. હું અને મારું એ બે દોરીઓથી તે બંધાયેલો છે, એ દોરીઓને કાપી નાખતાંજ જીવ સ્વાભાવિકપણેજ મુક્ત છે. સંકલ્પનું ખાતર બળી જતાંજ જીવની કાલિમા દૂર થઇ જાય છે, તેનું ઉજ્જવળ સુવર્ણ બને છે. કલ્પનાનુંજ બંધન હોય છે અને કલ્પનાનોજ મોક્ષ હોય છે. અને જીવ જ્યાંનો ત્યાં બંધ-મોક્ષરહિત નિર્વિકલ્પ નિરંજન આનંદસ્વરૂપ હમેશાં છેજ. પરંતુ—

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ (गीता ९-३)

જીવને એવી શ્રદ્ધા હોય-થાય તો તે ક્ષણેજ તે મુક્ત છે. પરંતુ જીવની એવી શ્રદ્ધા એકદમ થતી નથી, તેથી પરમાર્થને માટે તેને આટલો પ્રપંચ કરવો પડે છે, અનેક સાધન કરવાં પડે છે, અનેક કષ્ટ ઉઠાવવાં પડે છે.

૨-ચિરંજીવ પદ

આ સઘળું વેદાંત તુકારામે સેંકડો વાર વાંચ્યું, સાંભળ્યું અને કહ્યું પણ હતું. તેઓ પોતાના નક્કી કરેલા સાધનમાર્ગે ચાલ્યા જતા હતા. પંઢરીની વારી, એકાદશી વ્રત, કથા-કીર્તનનું શ્રવણ, સદ્ગ્રંથપાઠ વગેરે તે નિયમપૂર્વક કરતા હતા. ગુરુદેવનો પ્રસાદ તેમને મળી ચુક્યો હતો. નામદેવરાયે સ્વપ્નમાં તેમને દર્શન દીધાં અને કવિત્વની પ્રેરણા આપી ત્યારથી તેઓ કીર્તન કરતા હતા તથા બીજા અવસરોએ પણ તેમના મુખમાંથી અભંગ-ધારારૂપે નીકળતાંજ જતા હતા. શ્રોતાઓ ગદ્ગદ્ થઇને ધન્યવાદ આપતા હતા. ચારે દિશાઓમાં તેમની ફેલાઈ રહી હતી. સેંકડો લોકો તેમને સંત તરીકે માનતા હતા, તેમનાં ચરણોમાં મસ્તક મૂકીને કોઈ ચતુરાઈની, કોઈ કવિત્વની ને કોઈ તેમની સાધુ-

નાની મળી ઘણી પ્રશંસા કરતા હતા ! આ પ્રમાણે તેમની પ્રતિષ્ઠા વધતી જતી હતી. તે સમયે તેમની ઉંમર ૨૭-૨૮ વર્ષની હશે. આ ઉંમરમાં આટલી લોકમાન્યતા કોઈક વિરલાનાજ નસીબમાં હોય છે. પરંતુ અનેકસરા પારમાર્થિકો આટલાથીજ સંતોષ પામીને ગુરુ બની જાય છે અને શિષ્યો બનાવવાની દુકાન ખોલી દે છે, ગુરુપણાના આડંબરને માર્ગે ચઢી જાય છે અને અંતે ખરાબ રીતે પતન પામે છે. આવાં ઉદાહરણ અમારી-તમારી સમક્ષ પણ અનેક છે. ચાર-પાંચ વર્ષ સાધન કર્યું, સ્વપ્નમાં બે-ચાર દૃષ્ટાંત મળી ગયાં, સાક્ષાત્કારની ઝાંખી જેવું થઈ ગયું એટલે પછી તો જાણે પોતે કૃતકૃત્ય થઈ ગયા ! સીધા-સાદા, ભલા-ભોળા લોકો આજુબાજુ એકઠા થવા લાગ્યા, સ્તુતિ-સ્તોત્ર ગાવા લાગ્યા, એટલે પોતે ગુરુજી બની બેઠા અને રિદ્ધિસિદ્ધિના જરા જેટલા ચમત્કાર જોઈને તેમાંજ અટકી ગયા, જે રસ્તેથી ચઢયા હતા તે રસ્તો પણ ભૂલી ગયા. એમ થતાં થતાં જેટલા ઉપર ચઢયા હતા તેનાથી બમણા નીચે જઈને પડયા ! અનેકની આવી અધોગતિ થયા કરે છે ! જેમની પરમાર્થસાધના દંભથી શરૂ થાય છે, તેમની વાત છોડી દો; પરંતુ જે શુદ્ધ અંતઃકરણથી પરમાર્થ સાધવાનો યત્ન કરે છે, તેમાંથી પણ કેટલાયે આજ પ્રમાણે લપસી પડીને નીચે પડે છે. આવા લોકોને માટે એકનાથ મહારાજે 'ચિરંજીવ પદ 'ના નામથી ૪૨ ઓવીઓનું એક ચેતવણી આપતું પ્રકરણ લખેલું છે. સાધકોની સાવધાની માટે તે અતિઉપકાર છે. તેમાં એકનાથ મહારાજે કહ્યું છે કે, વિષય માત્ર સંસારીઓનેજ નાશ નથી કરતો, પરંતુ સાધકને પણ અનેક પ્રકારે દગો દે છે. સાધકને માટે સૌથી પહેલી આવશ્યકતા પશ્ચાત્તાપ અને વૈરાગ્યની છે. જો તે દેહસુખથી લલચાશે, તો તેના પરમાર્થનું મૂળજ નાશ પામી જશે.

'ત્યાગ કેલા પૂજ્યતે કારણેં', સત્સંગ સોડુનિ પૂજા ઘેણેં.
શિષ્યમમતા ઘરોનિ રાહણેં, હેં વૈરાગ્ય રાજસ.'

અર્થાત્ પૂજ્ય થવાને માટે જે ત્યાગ કરવામાં આવે છે, સત્સંગ તજીને જે પૂજા લેવામાં આવે છે અને શિષ્યોની મમતા નથી છૂટતી, તે રાજસ વૈરાગ્ય છે. આ વૈરાગ્ય પરમાર્થને ડુબાવી દેનારોજ હોય છે. ઘર છોડ્યું અને મઠ બનાવ્યો, સ્ત્રી-પુત્ર છોડયાં અને શિષ્યો ભેગા કર્યા તો એથી શું થયું ?

વિષયભોગની ઇચ્છા જે વૈરાગ્યથી નિર્મૂળ થાય અને આરબ્ધની ગતિ અનુસાર જે ભોગ પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી પણ મનને નિઃસંગ-અલગ કરતા રહેવું, એવો સાત્વિક વૈરાગ્યજ સાધકને માટે અતિ આવશ્યક છે. વિષયભોગ અને લૌકિક પ્રતિષ્ઠાનો સાધકે સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઇએ. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ—એ પાંચે વિષયો કેવા પ્રકારે સાધકને ઠગે છે તે જુઓ. જ્યારે લોકો કોઈનામાં જરા જેટલો પણ વૈરાગ્ય જુએ છે, ત્યારે તેઓ તેની સ્તુતિ કરવા અને તેને પૂજવા લાગે છે. કોઇ કોઇ વાર તો એટલે સુધી કહેવા લાગે છે કે, આ ભગવાનના અવતાર અમને તારવા માટે આવ્યા છે. તેમને ‘મહારાજ’ કહીને સંબોધે છે. સાધકને પોતાની આ વાહવાહ સારી લાગે છે. હવે તેને બીજી વાતો સારી લાગતી નથી. પરંતુ ખુબીની વાત તો એ છે કે, એજ લોકો પાછળથી તેની નિંદા પણ કરવા લાગે છે. પરંતુ એ સ્તુતિના શબ્દોજ ભૂલી જાય છે અને સ્વહિતથી હાથ ધોઇ બેસે છે. શબ્દ આ પ્રકારે સાધકનો નાશ કરે છે. એની આસપાસ એકઠા થનારા ‘ભક્ત’ એને બેસવામાટે ઉત્તમ આસન આપે છે, સૂવાને પલંગ બિછાવી દે છે, પહેરવાને ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રો અર્પણ કરે છે, દેવી-દેવતાઓને યોગ્ય ભોગો તેમને ધરે છે, નર-નારીઓ સેવા-શુશ્રૂષા કરે છે, હાથ, પગ, માથું દબાવે છે. તે મૃદુ સ્પર્શમાં તે અટકી જાય છે, પછી તેને કેફ઼ કડવું લાગે છે. આ પ્રમાણે લોકો સાધકને મેવા, મિઠાઈ અને ઉત્તમોત્તમ પકવાન જમાડે છે, તેને જે જે વસ્તુની ઇચ્છા થાય છે તે તેઓ લાવી આપે છે, મઠમાં

[illegible] છે, [illegible] અને [illegible] કરે છે, [illegible] [illegible] છે, [illegible] અને [illegible] તેને [illegible] છે, [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે. [illegible] [illegible] [illegible] કહેવાય છે. [illegible] [illegible] [illegible] આ [illegible] [illegible] પોતાને નુકસાન કરે છે, [illegible] ઉત્તમતાથી ધર્મ શકતા નથી. હા 'અહીં કૃપા ઉપજેલ ભક્ત-વડી, વર્ણાશ્રમ સાધુના હોય વિરક્ત 'ભાગવત' ને ભાગવતને [illegible] જાય, [illegible] તે કદીથી વિરક્ત થઈ શકે છે." ભક્ત વિરક્ત કેવા હોય તે એકનાથ મહારાજ તેનાં લક્ષણ બતાવે છે—

"... જે ધ્યાન પ્રિય હોય છે તેને તે ભજે છે. સમજમાં દરેકમાં વિચાર કરે છે, પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે કદી તલપાપડ થતો નથી. પોતાનો કોઈ નવો પંથ ચલાવતો નથી. તે સમજે છે કે, તેનાથી ભજનમાં બાધા, ભક્તિને માટે તે કોઈની ખુશામત કરતો નથી. પ્રપંચી લોકોમાં બેસવું, વ્યર્થ વાતોચીતો કરવી, પોતાની મોટાઈ દેખાડવી, સારું સારું ખાવું—આ બધું તેને પસંદ પડતું નથી. તે લોકપ્રિયતા નથી ઈચ્છતો, ઢંગ બેઠું કરવા નથી ઈચ્છતો. સ્ત્રીઓમાં બેસવું કે સ્ત્રીઓને જોવી અથવા સ્ત્રીઓ પાસે પગ દબાવરાવવા અથવા તેમનું બોલવું તેને પસંદ નથી. પોતાની સ્ત્રી સાથે પણ ખપ પૂરતીજ વાત રાખવી જોઈએ. આસક્ત થઈને ચિત્તને કદી પણ તેમાં જોડી રાખવું નહિ. નર-નારી શુશ્રૂષા કરે છે, ભક્તિ-ભાવના ઉપજાવે છે, પરંતુ જે શુદ્ધ પારમાર્થિક છે તે કદી સ્ત્રીઓની સોબત કરતો નથી. અખંડ એકાંતમાં રહેવું જોઈએ, તેમાં પ્રગટ થાયે તો કદીજ નહિ. જે નિઃસંગ નિરભિમાન છે તેનોજ સંગ કરવો જોઈએ. પરિવારના ભરણ-પોષણ માટે બીજું કંઈ ન મળે તો પણ ભલે, પરંતુ લૂણું અન્નજ ખરા છે,

અર્થાત્ પૂજ્ય થવાને માટે જે ત્યાગ કરવામાં આવે છે, સત્સંગ તજીને જે પૂજા લેવામાં આવે છે અને શિષ્યોની મમતા નથી છૂટતી, તે રાજસ વૈરાગ્ય છે. આ વૈરાગ્ય પરમાર્થને ડુબાવી દેનારોજ હોય છે. ઘર છોડયું અને મઠ બનાવ્યો, સ્ત્રી-પુત્ર છોડયાં અને શિષ્યો ભેગા કર્યા તો એથી શું થયું ?

વિષયભોગની ઇચ્છા જે વૈરાગ્યથી નિર્મૂળ થાય અને આરબ્ધની ગતિ અનુસાર જે ભોગ પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી પણ મનને નિઃસંગ-અલગ કરતા રહેવું, એવો સાત્વિક વૈરાગ્યજ સાધકને માટે અતિ આવશ્યક છે. વિષયભોગ અને લૌકિક પ્રતિષ્ઠાનો સાધકે સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ—એ પાંચે વિષયો કેવા પ્રકારે સાધકને ઠગે છે તે જુઓ. જ્યારે લોકો કોઈનામાં જરા જેટલો પણ વૈરાગ્ય જુએ છે, ત્યારે તેઓ તેની સ્તુતિ કરવા અને તેને પૂજવા લાગે છે. કોઇ કોઇ વાર તો એટલે સુધી કહેવા લાગે છે કે, આ ભગવાનના અવતાર અમને તારવા માટે આવ્યા છે. તેમને 'મહારાજ' કહીને સંબોધે છે. સાધકને પોતાની આ વાહવાહ સારી લાગે છે. હવે તેને બીજી વાતો સારી લાગતી નથી. પરંતુ ખુબીની વાત તો એ છે કે, એજ લોકો પાછળથી તેની નિંદા પણ કરવા લાગે છે. પરંતુ એ સ્તુતિના શબ્દોજ ભૂલી જાય છે અને સ્વહિતથી હાથ ધોઇ બેસે છે. શબ્દ આ પ્રકારે સાધકનો નાશ કરે છે. એની આસપાસ એકઠા થનારા 'ભક્ત' એને બેસવામાટે ઉત્તમ આસન આપે છે, સૂવાને પલંગ બિછાવી દે છે, પહેરવાને ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રો અર્પણ કરે છે, દેવી-દેવતાઓને યોગ્ય ભોગો તેમને ધરે છે, નર-નારીઓ સેવા-શુશ્રૂષા કરે છે, હાથ, પગ, માથું દબાવે છે. તે મૃદુ સ્પર્શમાં તે અટકી જાય છે, પછી તેને દેહસુખ સારું લાગે છે. આ પ્રમાણે લોકો સાધકને મેવા, મિઠાઈ અને ઉત્તમોત્તમ પકવાન્ન જમાડે છે, તેને જે ખાદ્ય વસ્તુની ઇચ્છા થાય છે તે તેઓ લાવી આપે છે, આમાં

પુષ્પોના હાર પહેરાવે છે, કપાળમાં કેસર-કસ્તૂરીવાળા ચંદનનાં તિલક અને લેપન કરે છે, મધુર મધુર ગાયન સંભળાવે છે, ઇત્યાદિ પ્રકારે રૂપ, રસ અને ગંધ પણ તેને દગો દે છે, અને સાધક સાવધાન ન હોવાને લીધે એ 'ભક્તો'ની મમતામાં ફસાય છે. કોમળ કાંટાની પેઠે તેનો કોમળ વૈરાગ્ય આવી સોબતથી નાશ પામી જાય છે. એ લોકપ્રતિષ્ઠા પાછળ પડે છે. આ પ્રમાણે હજારો સાધકો પોતાને નુકસાન કરે છે. આમ પતન પામેલા સાધકો પછી ઉન્નતગામી થઇ શકતા નથી. હા 'જરી કૃપા ઉપજેલ ભગવતી, તરીચ મ્હણતા હોય વિરક્ત' અર્થાત્ 'જો ભગવાનને દયા આવી જાય, તોજ તે ફરીથી વિરક્ત થઇ શકે છે.' સાચો વિરક્ત કેવો હોય? એકનાથ મહારાજ તેનાં લક્ષણ બતાવે છે—

"........જે સ્થાન પ્રિય હોય છે તેને તે ત્યજી દે છે. સત્સંગમાં હમેશાં સ્થિર રહે છે, પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે કદી તલપાપડ થતો નથી. પોતાનો કોઇ નવો પંથ ચલાવતો નથી. તે સમજે છે કે, તેનાથી અહંતા વધશે, જીવિકાને માટે તે કોઇની ખુશામત કરતો નથી. પ્રપંચી લોકોમાં બેસવું, વ્યર્થ વાતોચીતો કરવી, પોતાની મોટાઇ દેખાડવી, સારૂં સારૂં ખાવું—આ સઘળું તેને પસંદ પડતું નથી. તે લોકપ્રિયતા નથી ઇચ્છતો, દ્રવ્ય ભેગું કરવા નથી ઈચ્છતો. સ્ત્રીઓમાં બેસવું કે સ્ત્રીઓને જોવી અથવા સ્ત્રીઓ પાસે પગ દબાવરાવવા અથવા તેમનું બોલવું તેને પસંદ નથી. પોતાની સ્ત્રી સાથે પણ ખપ પૂરતીજ વાત રાખવી જોઇએ. આસક્ત થઇને ચિત્તને કદી પણ તેમાં જોડી રાખવું નહિ. નર-નારી શુશ્રૂષા કરે છે, ભક્તિ-મમતા ઉપજાવે છે, પરંતુ જે શુદ્ધ પારમાર્થિક છે તે કદી સ્ત્રીઓની સોબત કરતો નથી. અખંડ એકાંતમાં રહેવું જોઇએ, તેમાં પ્રમદા સાથે તો કદીજ નહિ. જે નિઃસંગ નિરભિમાન છે તેનોજ સંગ કરવો જોઇએ. પરિવારના ભરણ-પોષણ માટે બીજું કંઇ ન મળે તો પણ ભલે, પરંતુ લૂખું અન્નજ બસ છે,

એવી સ્થિતિ થવી તેજ શુદ્ધ વૈરાગ્ય છે.

ઐસી સ્થિતિ નાહીં જ્યાસી, તેન કૃષ્ણપ્રાપ્તિ કૈંચી ત્યાસી.
યાલાગીં કૃષ્ણભક્તાસી, ઐસી સ્થિતિ અસાવી. ૩૮

અર્થાત્ "આવી સ્થિતિ જેની ન હોય તેને કૃષ્ણ-પ્રાપ્તિ કેવી? એટલે કે જે કૃષ્ણભક્ત હોય તેની આવી સ્થિતિ હોવી જોઇએ."

એકનાથ મહારાજે આ કેવો ઉત્તમ રસ્તો બતાવી દીધો છે! સાચા વિરક્તમાં આ બધાં લક્ષણ સ્વાભાવિક-પણેજ હોય છે. જેનો વૈરાગ્ય સુકુમાર હોય, તેઓ આ આદર્શને હમેશાં પોતાની સામે રાખે. ચાલ-ચલગતમાં ઢીલા-પોચા રહેનારા અંતે ફસાયજ છે અને આવા લોકો-ની સંખ્યા હમેશાં બધેજ બહુ મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. તુકોબારાય જેવા સાચા આદર્શ વિરક્ત અત્યંત દુર્લભ હોય છે અને તેવાઓનેજ શ્રીકૃષ્ણ-મિલનનો આનંદ અને ચિરંજીવપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. તુકારામનો વૈરાગ્ય અત્યંત જ્વલંત હતો, આત્મસંશોધન સંબંધી તેમની સાવધાનતા અખંડ હતી, અંદર ક્યાક્યા ચોરો ભરાઈ બેઠા છે, તેમને શોધી શોધીને પકડી પાડવા અને કાન પકડી પકડીને બહાર કાઢવાના કામમાં તેઓની તત્પરતા અસામાન્ય હતી. આત્મપરીક્ષાના આવા અભ્યાસથીજ ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે, મલિન સંસ્કારો દૂર થાય છે અને નવા જામી શકતા નથી. સાધકે તેની પાછળ બરાબર પડવું પડે છે. હવે તુકારામે આ અભ્યાસ કેવી રીતે કર્યો, તે આપણે જોઇએ. ગ્રંથાધ્યયન થયું, ગુરૂપદેશ થયો, છતાં આત્મસંશોધનનું કાર્ય પોતાની મેળેજ કરવું પડે છે. આથી હમેશાં જાગ્રત રહેવું પડે છે. મન ઝડપી ગતિએ દોડનારા ઘોડા જેવું છે. વૈરાગ્યની લગામવડે તેની ચાલ કાબુમાં લાવીને તેને વશ કરવું જોઇએ. મનોનિગ્રહ વિના બધાં સાધન વ્યર્થ જાય [illegible] નિગ્રહ ન હોવાથી મોટાં મોટાં ઉગ્ર તપ [illegible] થઈ [illegible] મોટા મોટા [illegible] પડ્યા છે અને પ્રખર

પદિનો પણ જ્ઞાનના વિવેકથી પવિત્ર કરીને સ્મશાનમાં પહોંચ્યા છે. મન મહાબળવાન છે, દુર્જય છે, દુર્ધર છે. તુકારામ કહે છે કે "મોટા મોટા બુદ્ધિમાનોને તેણે રડાવી દીધા છે." તેથી વિષયો તરફ જતાં રોકનારા એ મનરૂપી વાઘ ઉપર આરૂઢ થઈને જે તેને પાછો ફેરવે, તેજ પુરુષ મહાન બુદ્ધિમાન છે. "વાત કંઈ પણ નથી પરંતુ મન પોતાના કાબુમાં નથી." એ તો બધાનો અનુભવ છે, તેથી—

મારે પરતવી તો બળી, શૂર એક બૂમંડળી.

અર્થાત "મનને જે પાછું ફેરવી દેશે તેજ બળવાન છે, તેજ એક આ ભૂમંડળમાં બહાદુર છે."*

અસ્તુ. તુકારામે મન સાથે કેવાં કેવાં યુદ્ધો કર્યાં, ભગવાનની કૃપા અને સહાયતાથી તેને રસ્તે લાવવા માટે શું શું ઉપાય કર્યા; આશા, મમતા, તૃષ્ણા, મત્સર, ગર્વ, લોભ ઈત્યાદિ વૃત્તિઓને સાવધાનપણે કેવી રીતે જીત્યું અને આ પ્રમાણે ચિત્તશુદ્ધિનો માર્ગ ધૈર્ય અને નિશ્ચયથી કેવી રીતે વટાવ્યો તે હવે જોઈએ.

૩–સિદ્ધને સાધનનું શું કામ ?

લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય

ભાવિકોના ચિત્તમાં એવી શંકા ઉઠશે કે, તુકારામ તો સિદ્ધ પુરુષ હતા, તેમનો તો સંસારના કલ્યાણ માટે વૈકુંઠધામમાંથી અવતાર થયો હતો, તો તેમને ચિત્તશુદ્ધિનાં સાધનોની શી જરૂર પડી ? તેઓ પોતેજ જ્યારે કહે છે કે, સંસારને વેદનીતિનો માર્ગ બતાવવા, ભગવદ્ભક્તિનો ડંકો બજાવવા અને સંતોનો રસ્તો સાફ કરવા માટે હું ભગવાનનો સંદેશો લઈને વૈકુંઠ ધામમાંથી આવ્યો છું,

---

* ભગવાન શંકરાચાર્યજીએ ઠીકજ કહ્યું છે કે:-जीतं जगत् केन ? जीतं मनो येन । અર્થાત્ જગત કોણે જીત્યું ? જેણે મનને જીત્યું તેણે—ગુજરાતી અનુવાદક

ત્યારે સામાન્ય જનોની પેઠે તેમણે ચિત્તશુદ્ધિના ઉપાય શોધ્યા અને તે ઉપાયો દ્વારા સાધના કરીને લોકકલ્યાણનું કાર્ય કરવા સમર્થ થયા વગેરે વગેરે હકીકતોમાં શું છે? સંસારનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જેમનું આગમન થયું તેમનું ચિત્ત વળી અશુદ્ધજ ક્યારે હતું કે તેમને તે શુદ્ધ કરવાની જરૂર પડી? તેઓ તો મૂળથીજ મનના સ્વામી હતા, તેમને મનોજય કરવા કે મલિન વૃત્તિને શુદ્ધ કરવા માટે કંઈક સાધના કરવી પડી, એમ કહેવુંજ ઉલટું જણાય છે! આ પ્રકરણ વાંચતાં ભાવિક વાચકોના ચિત્તમાં એવી શંકા ઉઠી શકે તેમ છે, તેથી તેનું સમાધાન પહેલાંજ કરવું યોગ્ય છે. ભગવાન અને ભગવાનનાં અવતારસ્વરૂપ મહાત્માઓનાં બે ચરિત્ર છે, તે તેમનાં મનુષ્યસ્વરૂપમાં અવતાર લઈને કરેલી લીલાઓનું છે. તેમનાં સમસ્ત ચરિત્રમાં જ્ઞાતાઓને વિભૂતિમત્ત્વ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. વિભૂતિમત્ત્વ વિના તેમનું ચરિત્ર આટલું સરસ, ઉજ્જ્વલ અને લોકકલ્યાણકારી હોઈજ શકે નહિ. વિભૂતિમત્ત્વ વિના આવી [illegible] કાર્યસિદ્ધિ, આટલી [illegible] [illegible] તેમને [illegible] પણ પ્રત્યેક [illegible] નહિ. અને જે [illegible] સામાન્ય વાત નથી. જો [illegible] મનુષ્ય- દેહ ધારણ કરીને [illegible]

નિયમો પણ બાંધી દીધા. આટલે સુધી વેદ પારાયણ, બીજાને સહકારથી વગેરે અભ્યાસો દ્વારા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પોતાનું ઈશ્વરત્વ બતાવી આપ્યું, અને વિઠ્ઠલના આગળ્યા ભક્તિથી શુદ્ધિપદ પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્યોગ દ્વારા અનુપ્રેરિત વ્યવહારનું દૃષ્ટાંત પણ રજુ કર્યું. તુકારામે આ લોકમાં જીવન જીવીને અને સદેહ વૈકુંઠગમન કર્યું અને સંસારને પોતાનું વિભૂતિત્વ બતાવી દીધું તથા જીવનપર્યંત વ્યાપક-દયામાં રહીને સંસારને ભગવદ્ભક્તિનો સીધો માર્ગ પણ બતાવી દીધો. 'ભૂતદયા શીલ સંતોની મૂડી છે' એ પોતાના કથનને તેમણે પોતાના વર્તનથીજ અન્વિતાર્થ કરી બતાવ્યું છે. આ વાત તુકારામના ચિત્તશુદ્ધિના ઉપાયોનું વિવરણ વાંચવાથીજ નહિ, પરંતુ તેમના સમસ્ત ચરિત્રનું અવલોકન કરતાં વાચક ધ્યાનમાં રાખે. તુકારામ પોતાનું હૃદય ખોલીને જેટલું બોલ્યા છે, તેટલું બીજું કોઈ બોલ્યું નથી. ભગવાને મેળવવા જનારને જવાનું હોય છે. કોઈ કૂદતો કૂદતો જાય છે તો કોઈ ધીરે ધીરે જાય છે. વાઘ એકજ છલંગમાં બાર હાથ કૂદી જાય છે. કોઈ કીડીના વેગે ચાલે છે. કોઈ પક્ષીની પેઠે આકાશમાર્ગે જાય છે, કોઈ ગણિત-શાસ્ત્રી ચારજ કડીઓ (પદ)માં હિસાબ બેસાડીને સવાલનો જવાબ કાઢે છે, કોઈને બાર કડીઓમાં હિસાબ કરવો પડે છે. પહેલાની બુદ્ધિશક્તિની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે, પરંતુ હિસાબને સમજાવીને સમસ્ત ક્રમ બતાવવાની રીત સૌ વિદ્યાર્થીઓના સમજવામાં આવે છે. ચારજ કડીમાં સવાલનો જવાબ કાઢવાની રીત જાણતો થકો જે શિક્ષક વચ્ચેની કોઈ કડી (પદ) છોડયા સિવાય આખોય ક્રમ સમજાવે છે, તે અત્યંત લોકપ્રિય થાય છે, તેની બતાવેલી રીત સઘળાના સમજવામાં આવે છે, તેનાજ બતાવેલા માર્ગે સૌ ચાલે છે, અને જે કોઈ તેને પગલે ચાલે છે, તે પણ પોતાને જવાને સ્થાને પહોંચે છે. તુકારામનો એજ માર્ગ હતો અને એવા માર્ગદર્શક હોવાને કારણેજ તેઓ અત્યંત લોકપ્રિય થયા હતા।

સંસાર તાપેં તાપલોં મી દેવા !

[illegible] "હે ભગવન્! સંસારના તાપથી હું બળી [illegible]" [illegible] છે—

[illegible] ઝાલા પાંડુરંગ!

[illegible] "તુકારામ પાંડુરંગ થઈ ગયા"—સુધીમાં [illegible] છે. તે બધાને તુકોબારાયે પોતાના [illegible] સ્પષ્ટ કરેલાં છે.

પતિત મી પાપી શરણ આલોં તુજ.

[illegible] "હે પતિત-પાવન! [illegible] તારે શરણે આવ્યો છું." [illegible] પગથિયું, [illegible], અને—

[illegible] ભાજલ્યા બીજા [illegible]. આમ્હાં જન્મમરણ નાહીં.

[illegible] "[illegible] (શેકેલા ચણા, લાવાના [illegible]) [illegible] જન્મમરણ રહ્યાં નથી."—અહીં [illegible] પથ્થર ખોડયો. આની [illegible] તેમણે ભક્તિમાર્ગના [illegible] કરી લીધી છે કે તુકારામની [illegible] કરીને આ માર્ગનો કોઈ પણ [illegible] પથ્થરો જોઈને ચાલ્યો જાય. [illegible] રસ્તા બનાવ્યા હશે, પરંતુ [illegible] બ્રાહ્મણ-ચાંડાળ, સબળ-દુ- [illegible] સૌને માટે બેધડક જવા જેવો [illegible] આપનાર રસ્તો તુકારામે [illegible] બનાવ્યો. ભૂમિ તો [illegible] તુકારામે કેટલાક જૂના અને [illegible] તૈયાર કરેલા પથ્થરો ખોડીને [illegible] સંતમાર્ગ—તૈયાર કર્યો [illegible] માર્ગ પણ [illegible]

[illegible]

પોતાના મનનો સંકલ્પ પૂરો થાય છે, જે જોઇએ તે મળે છે, અનાયાસેજ રસ્તો વટાવી જવાય છે. રસ્તામાં સુરમ્ય ઉપવનો છે, તેમાં ચાહે તેટલું રમો અને ત્રિવિધ તાપથી મુક્ત થાઓ. ઠેરઠેર અભંગ-દર્પણ રાખેલાં છે, તેમાં નિશ્ચિંત થઇને પોતાના રૂપને જુઓ અને તેમાંનો મેલ કાઢીને તેને સ્વચ્છ કરો. વપરાતો રસ્તો હોવાથી સંગાથની ખોટ નથી. રસ્તો નિર્ભય હોઇને સુરમ્ય છે. તુકારામે તન-મન ખર્ચીને, અત્યંત મહેનત કરીને આ દિવ્ય માર્ગ નિર્માણ કર્યો છે. તેમની સાથે આપણે અહીં સુધી ચાલ્યા આવ્યા છીએ; આગળ પણ તેમનાજ સંગે ચાલો, હવે આગળ વધીએ. તેમણે કેવાંકેવાં કષ્ટ સહન કર્યાં તેની કથા તેમનાજ મુખે સાંભળીએ. તેઓ પોતે અનેક કષ્ટો વટાવીને ગયા છે, પરંતુ તેમની દૃષ્ટિ આ માર્ગ ઉપર છે. આ માર્ગમાં ચોર-લૂંટારા બહુજ થોડા આવે છે. હવે, તુકારામે મનને શી રીતે જીત્યું, લોકલાજ કેવી રીતે છોડી, લોકોનો સંબંધ તજીને તેઓ એકાંતવાસમાં કેવી મોજ માણતા, ઘરમાં ઘૂસેલા અહંકારાદિ ચોરોને તેમણે શી રીતે હાંકી કાઢયા, ભગવાન પાસે તેમણે કેવી રીતે મદદ માગી અને મેળવી, એકાંતવાસ ને સત્સંગમાં કેટલા પ્રેમપૂર્વક તેમણે સૌ સાધનોના સાર જેવું નામ-સંકીર્તન કર્યું, એ બધો તેમના ચરિત્રનો મનોરમ ભાગ તેમનાજ મુખેથી નિશ્ચિંત થઇને સાંભળીએ અને તેમનીજ કૃપાથી આપણે પણ તેમની પાછળ પાછળ ચાલીએ. સદ્‌ભાગી વાચક! ચાલો, આપણે પણ એ પુનિત પંથે પ્રયાણ આદરીએ.

૪–મનને જીતવાના ઉપાય

તુકારામે પોતાના મનને કેટલું મનાવ્યું છે! મનોજય વિના પરમાર્થ મિથ્યા છે. સંસારનું સામ્રાજ્ય મળી શકે છે, પરંતુ મનને જીતવું બહુ કઠણ છે. તેથી સાર્વભૌમ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરનારા ચક્રવર્તી રાજા કરતાં મનને પોતાના વશમાં રાખનારા સાધુઓની યોગ્યતાને સઘળા દેશોમાં

સંસાર તાપેં તાપલોં મી દેવા !

અર્થાત્ "હે ભગવન્ ! સંસારના તાપથી હું બળી ચૂક્યો" ત્યાંથી તે—

તુકા ઝાલા પાંડુરંગ !

અર્થાત્ "તુકારામ પાંડુરંગ થઇ ગયા"–સુધીમાં વચમાં જે જે પડાવ છે, તે બધાને તુકોબારાયે પોતાના અભંગોમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યા છે.

પતિત મી પાપી શરણ આલોં તુજ.

અર્થાત્ "હું પતિત–પાપી તારે શરણે આવ્યો છું." અહીં પહેલો પથ્થર ખોડયો, અને—

બીજ ભાનુની કેલી લાહી, આમ્હાં જન્મમરણ નાહીં.

અર્થાત્ "બીજ શેકીને લાહી (શેકેલા ચણા, લાવાના લાડુ) બનાવી દીધી. હવે મને જન્મમરણ રહ્યાં નથી."–અહીં આવીને યાત્રા સમાપ્ત થઈ. છેલ્લો પથ્થર ખોડયો. આની વચ્ચે માઇલે માઇલે પથ્થરો નાખીને તેમણે ભક્તિમાર્ગના આ રસ્તામાં એવી સગવડ કરી દીધી છે કે તુકારામની અભંગવાણી હૃદયમાં ધારણ કરીને આ માર્ગનો કોઈ પણ પથિક માઈલે માઇલે નાખેલા પથ્થરો જોઇને ચાલ્યો જાય. આજસુધી અનેકોએ જુદાજુદા રસ્તા બનાવ્યા હશે, પરંતુ નાના–મોટા, જ્ઞાની–અજ્ઞાની, બ્રાહ્મણ–ચાંડાળ, સબળ–દુર્બળ, પુણ્યવાન–પાપી એ સૌને માટે બેધડક જવા જેવો સુગમ, પ્રશસ્ત અને આનંદ આપનાર રસ્તો તુકારામે બનાવ્યો છે, તેવો બીજા કોઇએ નથી બનાવ્યો. ભૂમિ તો વેદનારાયણનીજ છે, પરંતુ તુકારામે કેટલાક જૂના અને કેટલાક નવા પોતે ઘડીને તૈયાર કરેલા પથ્થરો ખોડીને આ રાજમાર્ગ—રાજમાર્ગ નહિ, સંતમાર્ગ—તૈયાર કર્યો છે. આ માર્ગે જેને જે જોઈએ તે મળે છે. માર્ગ પણ નિ-શ્ચિત જરૂર છે. તુકારામના અંગથી મનને ઉત્સાહ વધે છે, [illegible] [illegible]. [illegible] સુગમ જણાય છે. અહીં

સર્વનો ઉદ્દેશ મનને નિયમમાં લાવવાનો છે.

परो हि योगो मनसः समाधिः ।

અર્થાત્ મનની સમાધિ-સમતા એજ પરમ યોગ છે. જેનું મન સમાહિત છે-શાંત, સ્થિર છે, તેને દાન વગેરે કરવાની કંઇ આવશ્યકતા નથી અને જેનું મન સમાહિત નથી, તેને માટે આ સાધનો બીનજરૂરી છે. ઇન્દ્ર-ચંદ્રાદિ દેવો મન વડે અંકિત થયેલા છે, પરંતુ મન કોઇને તાબે રહેતું નથી. આવા દુર્જય મન પર જે કોઇ સવાર થશે, તે બળવાનોથી પણ બળવાન છે! મન કાળમાં સમાતું નથી, મનને રોગ થતો નથી, મન દુર્બળ થતું નથી, મનને પકડવા ઇચ્છો તો તેનું કંઇ ઠામ-ઠેકાણું મળતું નથી. આવા મનને શી રીતે વશ કરાય? એકનાથ મહારાજે કહ્યું છે કે—

જેવીં હિરેનિ હિરા ચિરિજે, તેવાં મનેંચિ મન ધરિજે.

અર્થાત્ "જેમ હીરા વડે હીરો કાપી શકાય છે, તેજ પ્રમાણે મનને મન વડેજ પકડવું પડે છે." મનોજયનો આ સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. મનને પટાવી ફોસલાવીને હરિ-ગુરુ-ભજનમાં જોડવું, તેમાંજ રચ્યું પચ્યું રાખવું. સ્વસ્વરૂપમાં યોજી રાખવું એજ મનોજયનો એકમાત્ર ઉપાય છે.

મના સજ્જના ભક્તિ પંથેચિ જાવેં.

અર્થાત્ 'રે સજ્જન મન! ભક્તિનેજ માર્ગે ચાલ્યા કર.' આ સમર્થ રામદાસ સ્વામીનો ઉપદેશ છે. આ મનોબોધના ૨૦૫ શ્લોકોદ્વારા તેમણે મનને મનાવી મનાવીને હરિભજનનો રસાસ્વાદ લગાડ્યો છે. મન ચંચળ અને દુર્નિગ્રહ છે, એમ જ્યારે અર્જુને કહ્યું ત્યારે ભગવાને—

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ (गीता ६-३५)

એજ મનોજયનો ઉપાય બતાવેલો છે. આ વિષે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે—

વૈરાગ્યાચેનિ આધારેં, જરી લાવીલેં અભ્યાસચિયે સોહ રે.
તરી કે તુલેનિ એકેં અવસરેં ।સ્થિરાવેલ. ૪૧૯

યથા મનાચેં એક નિકેં, જે દેખિલે ગોડીચિયા ઠાયા સોકે,
મ્હણોનિ અનુભવ સુખચિ કવતિકેં દાવીત જાઇજે. ૪૨૦

અર્થાત્ "વૈરાગ્યની સહાયથી જો મનને અભ્યાસમાં જોડી દેવામાં આવે, તો થોડા સમય પછી તે અવશ્ય સ્થિર થશે. (૪૧૯) મનની એક વાત ઘણી સારી છે. જે ચીજનો એને ચસ્કો લાગે છે, તેમાંજ તે લાગી જાય છે. તેથી તેને આત્માનુભવનું સુખ આપતા રહેવું જોઇએ." (૪૨૦)

એક બાજુથી વૈરાગ્યની ધૂણી ધખાવીને ચિત્તથી વિષયોનો ત્યાગ કરવો અને બીજી બાજુથી હરિ-ચિંતનનો આનંદ લેવો, આ પ્રમાણે વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ બન્ને અસ્ત્ર-શસ્ત્રોના મારથી મનનો કિલ્લો જીતવો પડે છે. ગુરુભક્ત ગુરુભક્તિનો અભ્યાસ કરે, પ્રેમી સગુણ ભક્તિનો અભ્યાસ કરે અને જ્ઞાની સ્વરૂપાનુસંધાનનો અભ્યાસ કરે. એ બધાનું તાત્પર્ય અને ફળ એકજ છે. ગુરુ, સગુણ અને નિર્ગુણ ત્રણે તત્વતઃ એકજ છે. રુચિ અનુસાર કોઇ પણ અભ્યાસ દૃઢ થવો જોઇએ. આ મનમાં એક મહાભારે ગુણ એ છે કે, તે જ્યાં લાગી જાય છે ત્યાં લાગીજ જાય છે, પછી ત્યાંથી ખસતુંજ નથી. તેને જો આ પ્રપંચજ વહાલો હોય તો તેને બરાબર સમજાવતા રહેવું જોઇએ કે, આ વિશ્વની રચના બળેલા કપડા સરખી છે અને એવો વૈરાગ્ય દૃઢ કરવો જોઇએ કે મન વિષયોથી કંટાળી જાય અને બીજી તરફથી તેને પરમાર્થનો રસ લગાડતાંલગાડતાં હરિભજનમાં સમાધિ આપવી. મનથીજ મનને મારવું જોઇએ. હરિભજનમાં યોજીને ઉન્મત્ત કરવું, હરિસ્વરૂપમાં મેળવીને મનને મનના જેવું રહેવાજ ન દેવું, એજ મનોજય છે! એકનાથ મહારાજ કહે છે કે—

યા મનાચી એક ઉત્તમ ગતી, જરી સ્વયેં લાગલે પરમાર્થી;
તરી દાસી કરી ચારી મુક્તી, કે બાંધોની હાતીં પરબ્રહ્મ.

અર્થાત્ "મનની આ એક ઉત્તમ ગતિ છે. જો એ પરમાર્થમાં લાગી ગયું તો ચારે મુક્તિઓને દાસી

[illegible]

તુકા મ્હણે મના પાહિજે અંકુશ,
  નિત્ય નવા દીસ જાગૃતીચા.

અર્થાત્ " તુકારામ કહે છે કે, મન પર અંકુશ જોઈએ, કે જેથી જાગૃતિનો નિત્ય નવીન દિવસ ઉદય પામે. "

હંમેશાં જાગ્રત રહીને આ મનને સંભાળવું પડે છે.

મદોન્મત્ત હાથી જેમ અંકુશ વિના કાબુમાં રહેતો નથી, તેજ પ્રમાણે આ ચંચળ મન અખંડ સાવધાન રહ્યા સિવાય ઠેકાણે રહેતું નથી. તુકારામે મનને કોઈ વાર દેવ કહ્યું, કોઇ વાર ચંચળ કહ્યું, કોઇ વાર દુર્જન કહ્યું; પરંતુ દર વખતે ભગવાનને યાદ કરીને તેને સંભાળવાનો ભાર તેમના ઉપરજ નાખ્યો. મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિથી આ ચંચળ મનને ક્યાંસુધી રોકી શકે? કેટલો સાવધાન રહી શકે? એક ક્ષણમાં પચાસ જગાએ ચક્કર લગાવી આવનારા આ મનને ભગવાન દયા કરે તોજ રોકી શકાય તેમ છે.

આવરિતાં મન નાવરે દુર્જન,
ઘાત કરી મન માઝેં મજ.
અંતરીં સંસાર ભક્તિ બાહ્યાત્કાર,
મ્હણોનિ અંતર તુઝયા પાયીં.

અર્થાત્ "મનને રોકવા ઇચ્છીએ તો પણ એ દુર્જન મન રોકાતું નથી. મારૂં મન મનેજ નુકસાન કરે છે. એના અંતરમાં સંસાર ભરેલો છે, ભક્તિ તો માત્ર બહારજ છે. તેથી આ અંતઃકરણને–મનને આપનાં ચરણોમાં રાખું છું."

આ મન સંસારનીજ બાબતો વિચારતું રહે છે. હે ભગવન્! મારી અને તારી વચ્ચે આ એકજ મોટી અડચણ છે. હું તો ભજન-પૂજન કરું છું; પરંતુ અંતર (મન) સંસારનુંજ ધ્યાન ધર્યા કરે છે, તે ધ્યાન છૂટતું નથી; આ તો મને ભક્તિનો ઢોંગજ લાગે છે. હે નારાયણ! આવો, દોડી આવો, તમેજ આ અંતરમાં આવીને વાસ કરો.

કામ ક્રોધ આડ પડલે પર્વત, રાહિલા અનંત પૈલીકડે. ૧
નુલંઘવે મજ ન સાંપડે વાટ, દુસ્તર હા ઘાટ વિરિયાંચા. ૨

અર્થાત્ "કામ-ક્રોધના પર્વત આડા પડેલા છે અને ભગવાન તેની પેલી પાર દૂર રહી ગયા! હું આ પર્વતો [illegible] શકતો નથી, અને કોઈ રસ્તો મળતો નથી. [illegible] આ [illegible] તો અત્યંત દુસ્તર છે."

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

મજ રાખે આતાં, તુકા મ્હણે પંઢરિનાથા. ૭

"હે પંઢરીનાથ ! હવે તમેજ મારી રક્ષા કરો."

હમેશાં આ મનનો વિચાર કરૂં છું તો જોઉં છું કે "એ તો બહુજ વિષયલોલુપ છે" મારા બળ વડે તેને રોકી રાખવા ઈચ્છું છું, પરંતુ "આ મુંઝવણ ટાળવાનો કોઈ ઉપાય નહિ જોવાથી" નિરાશ થાઉં છું. "અનંત ઉઠતી ચિત્તાચે તરંગ" (ચિત્તમાં અનંત તરંગો ઉઠે છે) ઓ ભગવન્ ! એ શું આપ નથી જાણતા ?

કોણ તુમ્હાંવીણ મનાચા ચાલક,
દુજે સાંગા એક નારાયણા.

અર્થાત્ "આપના વિના આ મનનો બીજો કો ચાલક છે, હે નારાયણ ! એ તો બતાવો."

આપ સિવાય બીજો કોઇ મનનો સંચાલક હો તો કૃપા કરીને તેનું ઠામ-ઠેકાણું બતાવી દો, એટલે આપ ને શું કરવા દુઃખ દઉં ? પછી તો તેનેજ જઇને પકડું.

"મનનો નિરોધ કરૂં છું, પરંતુ વિકાર નાશ પામત નથી. આ વિષયદ્વાર ઘણુંજ દુસ્તર છે. જો આપ અંતરમાં ભરેલા રહેત, તો હું નિર્વિષય થઇને તદાકાર થઈ જાત."

"મનનો નિરોધ કરવાનો પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ મનના દુષ્ટ વિકારો નાશ પામતા નથી. વિષયોના દ્વારરૂપ આ ઇંદ્રિયો અત્યંત વિચિત્ર છે, એ હમેશાંજ બહારથી વિષયોને અંદર લઇ આવ્યા કરે છે. મન અને ઇંદ્રિયોની મિત્રતા ઘણી જૂની હોવાથી આ ઇંદ્રિયો જેવી વિષયોને લઇ આવે છે કે તરતજ મન શ્રવણ-મનનાદિ સાધનોના એકઠા કરેલા વિચારોને અર્ધી ક્ષણમાં ભૂલી જાય છે અને વિષયાકારજ બની જાય છે. તેથી હે નારાયણ ! આપજ અં[illegible]માં વ્યાપી રહો, તોજ છુટવા વારો છે. અંતરમાં [illegible] મન જમાવેલા જેટલે આ વિષયો બહારના

તાળી બજાવતું ચાલ.”

“રે મન ! આ ઈંદ્રિયોની પાછળ ભટકતાં ભટકતાં હવે તું થાકી ગયું હશે. હું તને અખંડ વિશ્રાંતિનું સ્થાન બતાવું છું. ચાલ, આપણે (હું ને તું) ત્યાં જઇને અખંડ સુખ ભોગવીએ.”

“રે મન ! હવે ભગવાનનાં ચરણોમાં લીન થઇ જા, ઈંદ્રિયોની પાછળ ના દોડ. ત્યાં સઘળું સુખ એકસાથે છે અને તે કોઈ વાર કલ્પાન્તે પણ નાશ પામનાર નથી. જવું-આવવું, દોડવું-ભટકવું, ચક્કરમાં પડવું—એ બધું ત્યાં છૂટી જાય છે, ત્યાં પર્વતો ઉપર ચઢવાનો ખાસ પરિશ્રમ કરવો પડતો નથી. હવે મારે તને એટલુંજ કહેવાનું છે કે, તું કનક અને કાન્તાને ઝેર સરખું માન. તુકારામ કહે છે કે, ઉપકાર કરવો તારા હાથમાં છે, તું ઇચ્છે તો આપણે ભવસિંધુની પાર ઉતરી શકીએ.”

* * * *

મનને આ પ્રમાણે સમજાવીને તુકારામ પાછા તેની ફરિયાદ ભગવાન પાસે લઇ જતા, ભગવાન ઉપરજ બધો ભાર મૂકી દેતા, શરણાગત થઈ જતા, પ્રેમવશ ભગવાન ઉપર ક્રોધ પણ કરતા અને કહેતા કે—

તુમ્હી દેવા માઝા કરા અંગીકાર.

અર્થાત્ “ભગવન્ ! આપ મારો સ્વીકાર કરો.’ હવે હું એવું નહિ કહું. જે થવાનું હતું તે થઇ ચૂક્યું; આપની અને મારી આબરૂ પણ જતી રહી—

આતાં દોહીં પક્ષીં લાગલેં લાંછન,
દેવભક્ત પણ લાજવીલેં.

અર્થાત્ “હવે તો બન્નેને લાંછન લાગીજ ગયું. આપનું દેવપણું અને મારું ભક્તપણું બન્નેય લાંછિત થયાં.”

આપને માટે બધું બરાબરજ છે, કેમકે આપ નિર્વિ-
[illegible] છો, [illegible] છો. [illegible] આમ કેમ કરીને કહે છે, તમારે

આપણે જન્મી હતી ! પરંતુ મારી જે હાલત થઈ–આખરે કેવી દશા થઈ, તે જાણવું ? સાંભળો—

“ એકાન્તમાં આ જોરાથી મન એક પળ વાર પણ એક સ્થાનમાં સ્થિર રહેતું નથી. મનમાં મોહાદિની બેડીઓ પડી ગઈ, ગળામાં સ્નેહની ફાંસી પડી. દેહને તો એવીજ આદત પડી ગઈ છે, કે જે સુખ જોયું તે તેને જોઈએ. અને મેં જોયું થઈ ગયું છે કે ભજન કરવા જેવું મારૂં મન તેનાથી થવાતું નથી. ગુરુગમ કહે છે કે, હું અવગુણોની ખાણ બનેલો છું, નિદ્રા અને આળસનું તો પૂછવુંજ શું ! ”

હું આખરે આ કામમાં આવ્યો ? લોકો મને સાધુ માનવા લાગ્યા, મહાત્મા કહેવા લાગ્યા; આ મને મોટાઇ તો શું મળી, પરંતુ મારા પગમાં બેડીઓજ પડી. કારણ મારી હાલત એવી છે કે સ્ત્રી, પુત્ર અને પરિવારના મમત્વ–સ્નેહની ફાંસી મારા ગળામાં લાગેલી છે. મનની આવી સ્થિતિ થઇ છે અને શરીરની દશા તો એવી છે, કે જે સુખ સામે આવે છે તેજ તે માગી બેસે છે. જીભ એવી સ્વાદીલી બની ગઇ છે કે તેને ખોટું અન્ન ખાવું ગમતું નથી. તેને ઉત્તમ મિષ્ટાન્ન તેમજ ષડ્રસવાળાં ભોજનો જોઇએ છે. નિદ્રા અને આળસ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામ્યાજ કરે છે. આ પ્રમાણે હું સર્વ દોષોનું ઘર બની બેઠો છું. થોડી વાર એકાંતમાં બેસીને સ્થિર થઇને તારૂં ધ્યાન કરવા ઇચ્છું છું તો આ મન એક પળ પણ સ્થિર રહેતું નથી ! ભગવન્ ! બતાવો, મારૂં બાન્નપણું હવે કયાં રહ્યું અને આપનું ભગવાનપણું પણ કયાં રહ્યું ?–બન્ને ઉપર શાહી લાગી ગઈ ! ”

ન સંધ્યે અન્ન, ગજ ન સેવવે વન. ૧
મલણુની નારાયણા, દીંવ ભાક્તિોં કરુણા. ૨

અર્થાત્ “અન્ન છોડી શકાતું નથી, મારાથી વન સેવાતું નથી; તેથી હે નારાયણ ! એજ કહું છું કે, કરુણા કરો.”

મારામાં રહેલા સઘળા દોષોને હું જાણું છું, પરંતુ

શું કરૂં ? મનના ઉપર અધિકાર ચાલતો નથી, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ બનતો નથી, વાણીથી બોલું છું તો ખૂબજ, પણ કહેણી તેવી કરણી થતી નથી. આવી વિષમ અવસ્થામાં જયારે મન અને ઇંદ્રિયો એક તરફ થઇ ગઇ છે અને બીજી તરફ હું છું. મારી ને એમની આવી ખેંચતાણ છે, તો આપજ મધ્યસ્થ થઇને આ કલહને મટાડો; એના સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી.”

માઝે મજ કળોં યેતી અવગુણ, કાય કરૂં મન અનાવર.૧
આતાં આડ ઉભા રાહે નારાયણા, દયાસિંધુપણા સાચ કરી.ધ્રુ૦
વાચા વદે પરી કરણે કઠીણ, ઇંદ્રિયા આધીન ઝાલોં દેવા.૨
તુકા મ્હણે જૈસા તૈસા તુઝા દાસ,ન ધરી ઉદાસ માયા બાપા.૩

અર્થાત્ “ મારા દુર્ગુણ મને જણાય છે, પરંતુ શું કરૂં ? મનના ઉપર અધિકાર ચાલતો નથી. હવે હે નારાયણ ! આપજ વચ્ચે આવો, અને આપનું દયાસિંધુપણું સાચું કરી બતાવો. વાણી તો કહે છે, પરંતુ કરવું કઠણ છે. હું ઇન્દ્રિયોને એટલો અધીન થઈ ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે, હું ગમે તેવો છું તો પણ તમારો દાસ છું ! મારાં મા-બાપ ! મને ઉદાસ ન કરો.”×

“ હું જેવો છું તેવોજ તમે મને અપનાવી લ્યો અને આપ દયાસિંધુ છો એ સત્ય કરી બતાવો. ‘ મનને રોકો, મનને રોકો ’ કહીને ભગવાનને કેટલીક વિનતિઓ કરી પરંતુ મન રોકાતું નથી, સ્વાધીન થતું નથી અને દયા-

× ઓ અશરણશરણ દીનબંધો ! તુકારામ તો સંત હતા. આ લખનારની દશા તો એથીયે મહાભુંડી છે. શું કહેવું ? શું કરવું ? તારાથી શું અજાણ્યું છે ? ઓ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્ત ! પરંતુ એમાંથીયે ઉગારવા માટે શું તારી કૃપામાં તાકાત નથી ? ને [illegible] કરી સદ્ગ્રંથ અને સંતસમાગમ પણ ઠીક ઠીક આપ્યાં છે, છતાં આ પામર જીવના અંતરમાં હજી અંધારું ને અંધારુંજ કેમ છે ! એને [illegible] કરવા [illegible] કરો છો ? ઓ [illegible] !

[illegible] નારાયણભાઈને [illegible]

[illegible] ૧-૩, અમદાવાદ

કિંતુ રાજ્યમાં ના તેમાં છે, કોઈ જેવતા જણ નથી ! આ કારણથી વ્યાકુળ થઈને તુકારામ કહે છે કે—

કાય કરૂં આતાં યા મના. ન સરી વિષયાંચી વાસના.
પ્રાર્થિલાહી રાહેના. આહેં ધ્યાન કેલેં પાઠી. ૧
આતાં કાય કાય ના આવડી. જાણો ઉઠો ન ઘડી નહીં.
ન ઠિરે વેરલી આવરી. આણિક ઉપાય નચાલી. ધ્રુ
ન સાહે ઠેવે ઠાવી ઠેવ ઘડી. વિષ ભરવાં લોહીં:
બાહેં વિષય ઠેવણી. બાધું યાહે ઉડી બરવોડી. ૨
આશા તૃષ્ણા કલ્પના પાપિણી. ઘાત માંડલા માઝ્યાંપણી.
તુકા મ્હણે ચક્રપાણી. કાય અઝૂની પાહતોસી. ૩

અર્થાત્ “હવે આ મનને હું શું કરૂં ! આ વિષયવાસના છૂટતી નથી, પ્રાર્થના કરતાં નથી માનતી, ધ્યાનમાં બેસ- વાને માટે હાંફી જાય છે. હે શ્રીહરિ ! હવે રોકો, રોકો; નહિ તો હવે હું મર્યો ! મર્યો !! મર્યો !!! હે બાપ ! મને કોઈ દેખાતું નથી કે જે આ મનને રોકી શકે. એક ઘડી પણ એક સ્થાનમાં રહેતું નથી. આ મનને ત્યાંથી ખેંચી નાખીને ભાગે છે. વિષયોના ભમરાવાળા ભવ-સાગરમાં ફરી પડવા દોડે છે. આશા-તૃષ્ણા-કલ્પના-પાપિણી મારો નાશ કરવા તત્પર થઈ છે અને તુકારામ કહે છે કે, હે ચક્રપાણિ ! તમે હજુ બેઠાજ રહ્યા છો !”

પથ્થર પણ પીગળી જાય એવા કરુણ સ્વરે તુકારામે મનને કબજામાં લેવા માટે નારાયણને આટઆટલી વિનં- તિ કરી છતાં પણ નારાયણ તો ચૂપજ ! તુકારામ આટલા વ્યાકુળ, ગભરાયેલા અને પ્રયત્ન કરનારા હોવા છતાં પણ ભગવાન મૌન ધારણ કરીને બેઠા છે ! શા માટે ? શું ભગવાન એમ ઇચ્છતા હતા કે, તુકારામ આજ પ્રમાણે વ્યાકુળ થઈને પ્રયત્ન કરતા રહે ? શું આવાજ વ્યાકુળ પ્રયત્નોમાં મનોજયનું બીજ છે ? કદાચ ભગવાન બાહ્ય રીતે એટલાજ માટે તટસ્થ હશે. ભગવાન જોતા હતા કે, તુકારામની લગની એટલી જબરદસ્ત છે કે તેમના પર પોતે કૃપા કરવીજ પડશે ? એજ નિશ્ચય કરીને ભગ-

શી–પાડોશીની અન્ય સ્ત્રીઓ આગળ ઘણે ભાગે પોતાનાં દુઃખ રડતી જણાતી હતી ! જે પુરુષમાં આવો પ્રખર વૈરાગ્ય હોય, તેને વળી સ્ત્રીનો મોહ કેવો ! પરપુરુષ ઉપર મોહ પામનારી સ્ત્રીઓ તો તેમને રીંછણ જેવી જણાતી હતી.

તુકા મ્હણે તૈસા દિસતીલ નારી,
રિસાચિય પરિ આમ્હ પુઢેં.

અર્થાત્ "તુકારામ કહે છે કે, એવી નારીઓ મારી આગળ આવે છે, તો રીંછણ જેવી લાગે છે." રીંછણ ગલીપચી કરીને પ્રાણ હરી લે છે. તેજ પ્રમાણે પરમાર્થી મનુષ્યે જાણવું જોઈએ કે, સ્ત્રીઓનો સંગ નાશ કરનારો છે, અને તેનાથી દૂર રહેવું. આજ તુકારામના મનનો નિશ્ચય હતો. સ્ત્રૈણ પુરુષોની, એ ચાર અભંગોમાં એમણે ખૂબ ખબર લઈ નાખી છે. સાધક કેવો હોવો જોઈએ એ બતાવતાં તેઓ કહે છે કે—

એકાંતી લોકાંતી સ્રિયાંસી ભાષણ,
પ્રાણગેલા જાણ કરૂં નયે.

અર્થાત્ "એકાંતમાં અથવા લોકાન્તમાં (લોકોનાં ટોળાંમાં) પ્રાણાંતે પણ સ્ત્રીઓ સાથે વાતચીત ન કરવી."

સાધકમાં એટલી દૃઢતા હોવી જોઈએ, ત્યારે તો તેનો વૈરાગ્ય ટકી શકે છે. આ દૃઢતા ન હોવાથી નવા-જૂના સેંકડો ગુરુ, બાવાજી, મહારાજો અને પરંપરાભિમાનીઓ દયાદાક્ષિણ્ય અને વનિતોદ્ધારની વાતો કરતાકરતા ક્યાંના ક્યાં જઈ પડે છે, તે તો આપણે હમેશાં જોયાજ કરીએ છીએ ! તુકારામ અથવા સમર્થ રામદાસ જેવા વૈરાગ્યશિરોમણિ સત્પુરુષોનુંજ એ તો કામ છે કે તેઓ સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિના ઉપાયો કરે, અધકચરાઓનું એ કામ નથી. જેમણે પોતાનો ઉદ્ધાર કર્યો નથી અથવા તો કરી જાણ્યું નથી, તેઓ બીજાઓનો શો ઉદ્ધાર કરશે ? ઉદ્ધાર અને તેના નામે માત્ર પોતાનીજ અધોગતિ કરશે. તેથી આ ...માં સાધકોએ સાધક અવસ્થામાં અત્યંત સાવધાન

[illegible] એકમાં તે સ્ત્રીઓ [illegible] નિવેદન કર્યું છે અને બીજામાં તે સ્ત્રીને [illegible] ઉપદેશ આપ્યો છે, જે અહીં આપેલ પ્રસિદ્ધ છે—

સ્ત્રિયાંચા તો સંગ. નકો નારાયણા.
        કાષ્ઠા ચા પાષાણા મૂર્તિચ્યા.
નાહીં ત્યા રે ચિત્ત, ન ઘડે ભજન.
        ગોવારલેં મન, આવરેના. ધ્રુ
દૃષ્ટિ મુખેં મરણ. ઇંદ્રિયાંચ્યા દ્વારેં.
        લાવણ્ય તેં ખરેં, દુઃખ મૂળ. ૨
તુકા મ્હણે જરિ, અગ્નિ જાલા સાધુ.
        નવ્હે પાહેં બાધું સંસર્ગેં. ૩

અર્થાત્ " હે નારાયણ ! સ્ત્રીઓનો સંગ ન થાઓ; કાષ્ઠ, પત્થર અથવા માટીની પણ સ્ત્રીમૂર્તિ સામે ન આવો. તેની માયા એવી છે કે ભગવાનનું સ્મરણ થતું નથી, ભગવાનનું ભજન થતું નથી, તેમના તરફ વળેલું મન કાબુમાં નથી આવતું, તેમનાં નેત્રોના કટાક્ષ અને મુખના હાવભાવ ઇંદ્રિયોને રસ્તે મરણના કારણરૂપ થાય છે. તેમનું લાવણ્ય કેવળ દુઃખનું મૂળ છે. તુકારામ કહે છે કે, જો અગ્નિ કદાચ સાધુ થઇ જાય તો પણ તેનો સંસર્ગ (બાળવાને કારણે) નુકસાનકારક નીવડે છે. તેથી એમનાથી બચાવો, એમનો સંગ ન થાઓ."

તુકારામ પછી તે સ્ત્રીને સંબોધીને કહે છે કે—

પરસ્ત્રિયા નારી, રખુમાઈ સમાન,
        હેં ગેલેં નેમૂન, ઠાયીંચિ. ૧
જાઈં વો તું માતે ! ન કરીં સાયાસ,

છવ તરી ગયા, જેમના નામસંકીર્તનથી પ્રસિદ્ધ પાપીઓ પસ્તાઈને પુણ્યાત્મા થઇ ગયા, તે તુકોબારાય વિશુદ્ધ શુદ્ધ પુણ્યરાશિ હતા, એ કહેવાની કોઇજ આવશ્યકતા નથી. તાત્પર્ય કે, કનક અને કાન્તા, જેના ચક્કરમાં સમસ્ત સંસાર પડેલો છે, તેનાથી તુકારામ હમેશાં મુક્તજ રહ્યા. તેમનો વૈરાગ્ય અચળ હતો.

મનુષ્ય માત્ર માનની ઈચ્છા કરે છે. લોકો પોતાને સારા કહે અને પોતાની વાત માન્ય રાખે એમ કોણ નથી ઇચ્છતું ? માત્ર બેજ જણ એવા છે કે જેમને માનની પરવા નથી હોતીઃ-એક તો વ્યસનમાં ફસાયેલો દુરાચારમાં ધસ્યા કરે છે તે અને બીજો એ કે જે સત્યાસત્યમાં મનને સાક્ષી રાખીને નાળિયેરીની પેઠે ઉંચેજ વધ્યે જાય છે ! એ બન્નેજ નિઃસંગ અને નિર્લજ્જ બનીને રહે છે ! પહેલાં તો તે સૌની સાથે રહે છે, પરંતુ વ્યસન-દુરાચારથી તે એટલો પાષાણ હૃદયનો બની જાય છે કે તેને લોકનિંદા કે લોક-સ્તુતિની કંઇ પણ પરવા રહેતી નથી. બીજો ચિત્તશુદ્ધિને માટે તથા પોતાના ઉદ્યોગની સિદ્ધિને માટે જાણી જોઇને જનસમુદાયથી અલગજ રહે છે. એને આત્મવિશ્વાસ હોવા-થી તે નિંદા કે સ્તુતિની પરવા કરતો નથી. બન્ને પ્રકારના મનુષ્યો સંસારમાં ઘણાજ ઓછા છે, બાકી બધા લોકો લૌકિક માનની પાછળ પડેલા છે. આચાર-વિચાર, લોક-લાજ કે વૈદિક કર્માનુષ્ઠાનમાં સૌનું બસ એજ ધ્યાન રહે છે કે, લોકો અમને સારા કહે. આથી વિશેષ તેઓ બીજું કંઈજ જોઇ શકતા નથી, સમજી શકતા નથી. ગૃહાચાર અને લોકાચારનું પાલન માત્ર એટલાજ માટે કરવામાં આવે છે કે જો એ પ્રમાણે નહિ વર્તીએ, તો લોકો બદનામ કરશે. સૌ સાથે હળીમળીને રહેવું, સૌને ત્યાં જવું આવવું; વાતચીત, મિજલસ, લાયબ્રેરી, સભા-સોસાઈટી, વ્યાખ્યાન સર્વત્ર નામ અને માનજ લાગેલાં છે, ક્યાંય એ ન હોય એમ નથી. લોકો પોતાનું માન સચવાય, મેળ-મહોબત થાય, તેટલા માટે નાકનું ટીચકું ચઢાવીને કે મોં મરડીને

પણ પૈસા આપે છે. સામાન્ય માણસોનો એજ લૌકિક આચાર છે. જીવનનું કોઇ મહાન ધ્યેય નથી, કોઈ મોટું કર્માનુષ્ઠાન નથી, સમયની કંઇ કિંમત નથી, જન્મની સાર્થકતાનું કંઈ ધ્યાન નથી. જ્યાં સુધી જીવન છે ત્યાં સુધી જીવ્યા કરે છે, આવા જીવનનો કંઇ અર્થ નથી. એક દિવસ જન્મ્યા અને એક દિવસ મરી ગયા! એ સિવાય બીજો કોઇ ઉદ્દેશ નથી. એવાજ જીવો લૌકિક માનના ભોગી હોય છે! જે કાર્ય કરવાવાળો છે—સાચું કામ કરનારો છે, તે કદી લૌકિક માનની પાછળ પડી રહેતો નથી. અસ્તુ. તુકોબારાય સત્યાસત્યમાં મનને સાક્ષી રાખીને પોતાના પરમાર્થ માર્ગ ઉપર ચાલ્યે ગયા–લોકો શી વાત કરે છે, તેનો વિચાર કરવાની તેમણે જરૂરજ ન જોઇ–લૌકિક માનનોજ ત્યાગ કરી દીધો. આ ત્યાગ તેમણે ત્રણ પ્રકારે કર્યો:- (૧) લોકોનોજ ત્યાગ કર્યો, (૨) એકાંતમાં રહેવા લાગ્યા અને (૩) નિંદા–સ્તુતિની કંઇ પરવા ન કરી. આ બધું તેમણે કેવી રીતે કર્યું તે આપણે હવે જોઇએ.

૭–જનસમાજથી વેગળા રહ્યા.

પરમાર્થના સાધકે લોકોના ફંદામાં કદી ફસાવું ન જોઇએ, લોકોને બે મોઢાં હોય છે. આમ પણ કહે છે ને તેમ પણ કહે છે. સંસાર–પ્રપંચમાં રહીએ તો કહેશે કે દોષી છે અને પ્રપંચ છોડી દઇએ તો કહેશે કે આળસુ છે. આચારનું પાલન કરશો તો કહેશે કે આડંબરી છે અને આચાર છોડી દેશો તો કહેશે કે મહાભ્રષ્ટ છે. વળી સત્સંગ કરો તો 'મોટા ભગત બની ગયા' કહીને મશ્કરી કરશે અને સત્સંગ નહિ કરો તો કહેશે કે, અભાગીઓ છે! નિર્ધનને દરિદ્ર કહેશે અને ધનવાનને ઉન્મત્ત કહેશે. બોલશો તો વાચાળ ને નહિ બોલો તો અભિમાની! લગ્ન કરો તો લંપટ ને ન કરો તો નપુંસક! નિઃસંતાનને ચંડાળ કહેશે અને જ્યાં બાળગોપાળ જણાશે ત્યાં કહેશે કે એ તો પાપી જન છે. જેમ મૃદંગ બે બાજુથી વાગે છે, તેમજ લોકો

છે કે તેમના દ્વારા સાધકનો વૈરાગ્ય દૃઢ થાય છે. ભક્તનો ભક્તિપ્રેમ વળી વિશેષ વધે છે. સાધકને પોતાના દોષ શોધવામાં પણ આથી પુષ્કળ મદદ મળે છે. તુકારામે એક અભંગમાં જે કહ્યું છે કે "નિંદકનું ઘર પાડોશમાં હોવું જોઇએ" (નિન્દકાચેં ઘર અસાવેં શેજારી) એનો પણ આજ મર્મ છે. નિંદક, પીડક, વાચાલ, કુતર્કી, સંશયી વગેરે જીવોની ભવિષ્યમાં ગમે તે ગતિ થતી હોય, પરંતુ એ તો નિઃસંદેહ છે કે, આત્મોદ્ધારના સાધનમાં એથી ભારે કામ થાય છે, એટલે તેને માટે એ એક રીતે તો ગુરુસ્થાનેજ છે! અસ્તુ.

"પાખંડીઓ મારી પાછળ પડયા છે! હે વિઠ્ઠલ! હું તેમને શું કહું! જે હું જાણતો નથી તે તેઓ મને છળપૂર્વક પૂછે છે. હું તેમનાં ચરણોમાં પડું છું તોપણ છોડતા નથી, તારાં ચરણો સિવાય હું બીજું કંઇજ જાણતો નથી. મારે માટે બધી જગાએ તુંજ તું છે."

નકો દુષ્ટ સંગ, પડે ભજનાંમધ્યેં ભંગ. ૧
તુજ નિષેધિતાં, મજ ન સાહે સર્વથા. ૨
એક માઝયા જીવેં વાદ કરૂં કોણાંસવેં. ૩
તુઝે વર્ણું ગુણ કીં હે રાખો દુષ્ટજન. ૪
કાય કરૂં એકા મુખેં સાંગ મ્હણે તુકા. ૫

અર્થાત્ "દુષ્ટનો સંગ ન થાઓ, તેનાથી ભજનમાં ભંગ પડે છે. તને નીચે દેખાડે છે, તે મારાથી જરા પણ સહન કરી શકાતું નથી. મારા પોતાના જીવથી હું કોની કોની સાથે વાદ કરૂં? તારા ગુણ વખાણું કે આ દુષ્ટજનોને રાખું? તુકારામ કહે છે કે કહો, એક મુખેથી શું શું કરૂં?"

આવા લોકોના સંગથી તુકારામનું સત્વસ્થ ધૈર્ય પણ કોઇ કોઇ વાર ભાગી જતું અને તેઓ ક્રોધના વેગને રોકી શકતા નહિ! આમ એક વાર તેઓ ભગવાન ઉપર ગુસ્સે થઇને કહે છે કે—

આમ્હાં માંડે જન, તરી કાં મેલા નારાયણ. ૧

અર્થાત્ "લોકો મને આટલો સતાવી રહ્યા છે તોપણ શું નારાયણ મરી ગયા છે ?"

> આગ્રહીંજનાં સ્યાવેં, તરી કાં ન લાજિજે દેવેં. ૨
> તુકા મ્હણે દેશ, ઝાલા દેવા વીણ ઓસ ? ૩

અર્થાત્ "હું લોકોથી ડરતો રહું, તેમ છતાં પણ ભગવાન શરમાતા નથી ? તુકારામ કહે છે કે, ભગવાનથી શું દેશ ખાલી થઇ ગયો છે ?"

દુષ્ટોથી હેરાન થવાને લીધે એક વાર તેઓ ખૂબ અકળાયા, પછી તેમને પશ્ચાત્તાપ થયો અને ક્રોધરૂપ ચાંડાળનો સ્પર્શ થયો જાણીને તેમણે નામ-ગંગામાં સ્નાન કર્યું ! ભક્તોથી જ્યારે કોઇ દોષ થાય છે ત્યારે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત નામ-સ્મરણજ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે—

> આજી શિંવલા માંગ, માઝેં વિટાળલેં અંગ. ૧
> યાસી ઘેઉં પ્રાયશ્ચિત્ત, વિઠ્ઠલ વિઠ્ઠલ હૃદયાંત. ધ્રુ૦
> ઝાલી ક્રોધાસી ભેટી, તોંડવાટે નર્ક લોટી. ૨
> અનુતાપેં ન્હાણેં, તુકા મ્હણે રવી પાહૂં. ૩

અર્થાત્ "આજે ચાંડાલનો સ્પર્શ થઈ ગયો, મારા શરીરમાં આભડછેટ લાગી ગઈ. તેથી હવે પ્રાયશ્ચિત્ત કરું—હૃદયમાં વિઠ્ઠલ વિઠ્ઠલ નામ લઉં. ક્રોધનો મેળાપ થયો, ને મોંમાંથી નરક નીકળ્યું. તુકારામ કહે છે કે હવે પશ્ચાત્તાપમાં સ્નાન કરી લઉં, ભગવાન સૂર્યનારાયણને જોઈ લઉં."

દુર્જનોનો આ સંગ તુકારામને અત્યંત કષ્ટદાયક થયો. ભક્ત, ભાવિક અને પ્રેમી સજ્જનોની સોબત તો તેમને હમેશાં હતીજ, એ વિષે આપણે આ અગાઉ જોઇજ ચૂકયા છીએ. જ્યાંસુધી થોડાક લોકો પ્રિય અને થોડા અપ્રિય છે, જ્યાં સુધી પ્રિય-અપ્રિયની આ ભાવના રહેલી છે, ત્યાં સુધી ગુણ-દોષના વિચાર પણ મનમાં આવ્યા કરે છે, દ્વૈતભાવ રહ્યા કરે છે, પોતાના ને પારકાનો ભેદ નાશ પામતો નથી. ઘરની અને બહારની આ બધી ઉપાધિ દૂર કરવા માટે એકાંતવાસ એજ સર્વોત્તમ ઉપાય છે.

"બીજાઓનાં અંતઃકરણ પોતાના અંતકરણમાં આવે છે, સારું ખોટું લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે, એ બધા સંબંધો નાશ કરવાનો ઉપાય એકાંતવાસજ છે."

૯—એકાન્તવાસનું પરમ સુખ

એકાંતવાસમાં અનુપમ લાભ હોઇને અપાર આનંદ છે. કેવળ એકાંતજ અર્ધી સમાધિ છે. લોકોનાં ટોળાંથી જ્યારે તુકારામનું ચિત્ત ઉપરામ થયું ત્યારે તેમને એકાંત ઘણું પ્રિય લાગ્યું. 'નિરોધનાં વચન મારાથી સહન થઇ શકતાં નથી.' કેમકે તેનાથી જીવને ઘણું કષ્ટ થાય છે. 'લોકોની સોબત છોડીને એકાંતમાં બેસી રહેવું મને સારું લાગે છે.' લોકસંગ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધમાં બહુ બાધક છે

સંગે વાઢશીણ ન ઘડે ભજન, ત્રિવિધ હે જન બહુ દેવા

અર્થાત્ 'જનસંગથી આળસજ વધે છે, ભજન નથી બનતું. હે ભગવન્! આ ત્રિવિધ લોકજ બહુ છે.' એના અનેક છળ-પ્રપંચ જોવામાં આવે છે, આનંદકંદ ભગવાન ગોવિંદનોજ જે છંદ ઇચ્છે તે આ વિવિધ પ્રકારના છંદોના ફંદામાં ન પડે. એકાંતમાં એકનિષ્ઠ ભાવ સ્થિર રાખવાનું બને છે. હરિપ્રેમને દૃઢ કરવાનું બને છે. શાબ્દિકો-બહુ બોલનારાઓને પોતાના હિતનું ભાન હોતું નથી; બીજું તો શું, હરિના પ્રેમીઓ તેમને પોતાના શત્રુ જણાય છે, તેથી 'હવે એકલાજ છાનામાના બેસી રહેવું સારૂં છે.' એકાંત-સુખની મીઠાશનાં શાં વખાણ કરવાં ? જાતે ચાખી જોવાથીજ તેનો સ્વાદ મળી શકે છે. એકાંતપ્રિય હોવું એક જ્ઞાનભાગ્યનું મહાલક્ષણ છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ જ્ઞાનેશ્વરી ગીતાના ૧૩ મા અધ્યાયમાં જ્ઞાનીનાં લક્ષણ બતાવે છે—

"પવિત્ર તીર્થ, શુદ્ધ સ્વચ્છ સરિતાતટ, રમણીય ઉપવન અને ગુફા વગેરે સ્થાનોમાં રહેવાનું જેને ગમે [illegible] છે, (૬૨૨) જે ગિરિ-ગુફાઓમાં અને સરોવરને [illegible] આદરપૂર્વક વસે છે તેમજ નગરમાં આવીને ર[illegible]

છે તેના ઉપર ભાષ્ય કરતાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે બહુ મનોરમ વર્ણન કર્યું છે. તે શુચિ અર્થાત્ પવિત્ર એવો સુરમ્ય હોય છે કે 'ત્યાં સુખ-સમાધાનને માટે એક વાર બેસવાથી પછી (જલદી) ઉઠવાની ઇચ્છા થતી નથી, વૈરાગ્યમાં વૃદ્ધિ થાય છે. સંતોએ જે સ્થાન વસાવ્યાં તે સંતોષનાં સહાયક, મનનો ઉત્સાહ વધારનારાં અને ધૈર્ય આપનાર હોય છે. એવાં સ્થાનમાં જે અભ્યાસ કરે છે તે હૃદયમાં અનુભવ મેળવી લે છે. રમ્યતાની આ મહત્તા ત્યાં અખંડ રહે છે.' (૧૬૪-૧૬૬) તાત્પર્ય કે, એકાંત વાસના પવિત્ર પ્રદેશમાં જ્ઞાન-વૈરાગ્યનું બળ બમણું હોય છે, ઇચ્છા હો કે ન હો તો પણ અભ્યાસ પોતેજ હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, ચિત્તના મલિન સંસ્કારો નાશ પામે છે અને ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. એટલું સુખ અને સમાધાન થાય છે કે રાત્રિ-દિવસ કેમ જાય છે, તેની પણ ખબર પડતી નથી, ભગવત્પ્રેમના તરંગોમાં વિહાર કરતાં કરતાં જીવ-ભાવજ વિલીન-અદશ્ય થઈ જાય છે અને અખંડ અદ્વૈત આનંદનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી તો સાધુ-સંતો ગિરિ-કંદરાઓમાં, નગરથી દૂર જળાશયને કિનારે સઘળા સંગોનો પરિત્યાગ કરીને બેસી જાય છે. નગરોમાં બેઠાં બેઠાં ગમે તેટલા ગ્રંથો વાંચી જાઓ અથવા લખી નાખો, વ્યાખ્યાનો સાંભળો અથવા આપ્યા કરો, રાતદિવસ ચર્ચા કરો, તોપણ શબ્દોના ખેલ સિવાય એથી બીજું કંઈ હાથમાં આવશે નહિ, અનુભવ અને તેનો આનંદ એનાથી ઘણો દૂર છે. નર-નારીઓથી ભરેલાં નગરોમાં અનેક પ્રકારના સંસર્ગ-સમાગમો થાય છે, તેના ગુણ-દોષો આપણી અંદર પણ આવીજ જાય છે; શબ્દનો કોલાહાર ખૂબ હોય છે, પરંતુ નિઃશબ્દનો આનંદ મળતો નથી. એકાંત વિના ધ્યાન સ્થિર થતું નથી, અનુભવનું દિવ્ય સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી સઘળા સત્પુરુષો પોતાના જીવનનાં કેટલાંક વર્ષ એકાંતવાસમાં ગાળે છે. ગુરુ-કુટુંબના સંબંધમાં એ વાતની એક કહેવત પણ છે કે 'કમાલું' શબ્દનું અર્થ

એલોં મનાસવેં જીવાચ્યા સંવાદેં,
કૌતુકેં વિનોદેં નિરંજની. ૧
પચીં પડિલેં તેં રૂચે વેળોવેળાં,
હોતસે ડોહળા આવડીસી. ધ્રુ.
એકાંતાચેં સૂખ જડલેં જીવ્હારીં,
વીટ પરિચારીં બરા આલા. ૨
જગાઐસી બુદ્ધિ નવ્હે આતાં કદા,
લંપટ ગોવિંદા ઝાલોં પાચીં. ૩
આણિક તે ચિંતા ન લગે કરાવી,
નિત્ય નિત્ય નવી આવડી હે. ૪
તુકા મ્હણે ઘડા રાહિલા પડોન,
પાંડુરંગીં મન વિસાંવિલેં. ૫

અર્થાત્ "નિરંજન (માયાતીત)નાં ચરણોમાં બેસી કૌતુક અને વિનોદપૂર્વક પોતાના જીવનની વાતો કર્ય કરતો અને મનની સાથે રમતો રહું છું. જે પચી જાય છે તે વારંવાર રુચે છે, તે રુચિ બરાબર વધતીજ જાય છે. એકાંતનું સુખજ હવે હૃદયમાં બેસી ગયું છે, જનસંગ અને બાહ્ય ઉપાધિઓથી ચિત્ત ઉઠી ગયું છે. હવે જગત જેવી બુદ્ધિજ રહી નથી, ભગવાનનાં ચરણોનો લંપટ બની ગયો છું. હવે બીજી કોઇ ચિંતા કરવી પડતી નથી, આ મિઠાશ એવી છે કે હમેશાં નવો આનંદ મળે છે. તુકારામ કહે છે કે, હવે એજ અભ્યાસ પડી ગયો છે—શ્રી પાંડુરંગમાં મનને વિશ્રામ મળી ગયો છે."

શ્રી પાંડુરંગનાં ચરણોમાં તેમને એવું વિશ્રામસુખ મળ્યું કે તેમના મનની સઘળી ચિંતાઓ અને વ્યાકુળતાઓ દૂર થઇ ગઈ. અને શ્રી પાંડુરંગનાં ચરણોમાં તેમને એવો આનંદ પ્રાપ્ત થવા લાગ્યો કે જે નિરંતર ભોગવતા રહેવાની ઇચ્છા વધતીજ જાય છે અને એજ ઇચ્છા, એજ રુચિ નિત્ય-નવા નવા સ્વાદો લઇ રહી છે. આ નિત્ય-નવા આનંદો ભોગવો, યુગ યુગ ભોગવો. સમય આવતાં આ આનંદના ગર્ભમાંથી શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થશે, ત્યારે અમે

કાર સૌથી વધારે લાગે છે. જેવી કોઇ કલા કે વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ કે તરતજ તે તેની આડમાં પોતાનું આસન જમાવે છે. કોઇ ગુણ કે વિદ્યા ન હોય છતાં ઉગ્ર અહંકાર થઈ આવે એ તો કેવળ અજ્ઞાન અને મૂર્ખતાનું લક્ષણ છે. ચિત્તમાં આવા અહંકારને પાળતાં–પોષતાં છતાં ઉપરના દેખાવમાં નમ્રતા ધારણ કરવી એ ઠગારાઓની એક ઠગ બાજી છે, તેનાથી કંઈ પણ કલ્યાણ સધાતું નથી. અહંકાર મોજૂદ છે, તે જાણીને ક્લેશ પણ થાય છે, એ સાધકનું લક્ષણ છે. અને અહંકાર ‘ છે તો ક્યાં છે તેનું કંઇ સ્મરણુજ નથી ’ એ જ્ઞાનવાનનું લક્ષણ છે. અસ્તુ. તુકારામને પહેલવહેલા જ્યારે લોકો જાણવા અને માનવા લાગ્યા અને જ્યાં ત્યાં તેમનું સન્માન થવા લાગ્યું, લોકો ઉપર તેમની વાણીનો પ્રભાવ પડતો જણાવા લાગ્યો ત્યારે અહંકારની કંઇક ઉપાધિ તેમને પણ નડવા લાગી હતી; પરંતુ તુકારામ કંઈ ગાફેલ નહોતા, તેમણે આ ચોરને અંદર ઘૂસતો જોઈ લીધો અને ભગવાનને પોકાર્યા, એવો પોકાર કર્યો કે તેમની અહંકારવૃત્તિજ નાશ પામી ગઈ. જેમ જેમ ભગવત્પ્રેમ વધે છે, ‘ કર્તા ભગવાન છે, હું નથી–આ જે કંઇ તે ભગવાનનું છે, મારૂં નથી, ’ આ ભાવ જેમ જેમ બળવાન બનતો ચાલે છે, તેમ તેમ અહંકારની હવાનું વહેણ પણ બંધ થતું જાય છે—

પદોપદીં નારાયણા, તુમચી કરી ન ભાવના.

અર્થાત્ “ પગલે પગલે હે નારાયણ ! તમારૂંજ ધ્યાન કરીશ. ” આ અંતરંગ અભ્યાસથી આ બધું નારાયણરૂપ દેખાવા લાગે છે અને તેની સાથે સાથે અહંકાર પણ નાશ પામતો જાય છે. અહંકારાદિ સઘળા જીવભાવોનો નાશ થવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે અને તે એ છે, ચિત્તને પ્રેમાનંદપૂર્વક નારાયણના ધ્યાનમાં જોડી દેવું. તુકારામે ભક્તિબળથીજ આ બધી વૃત્તિઓને જીતી. અહંકાર, લોકપ્રિયતા ઇત્યાદિ બધાં કોઈપણનાં વાદળ ઉત્કટ ભક્તિના સૂર્યોદય

રજુ કરી દેવું અને હરેક કામમાં તેમની સહાય માગવી એ અતિ ઉત્કટ ભાવ છે. ચિત્તમાં અહંકારની એવી વૃત્તિ ઉઠે છે, કે જેનાથી એમ દેખાવા લાગે છે કે, હું મો પંડિત છું, હું બહુ ભણેલો છું, કેટલા બધા ગ્રંથો વાં નાખ્યા છે, હું ઉત્તમ વક્તા છું, જ્ઞાતા છું, ઉત્તમ કીર્ત કાર છું ઇત્યાદિ. પરંતુ હે ભગવન્! આ વૃત્તિઓ સર્વ છીનવી લેનારી છે, તેથી આપજ દયા કરીને એનો ઉપા કરો. હે નારાયણ! આપ સર્વજ્ઞ છો, ઉદાર છો, સમર્થ છે આપ આ અહંકારને મારા ચિત્તમાંથી બહાર કાઢી નાખે

કથની પઠણી કરૂનિ કાય, વાંચુનિ રહણી વાયાં જાય.

અર્થાત્ "કથન–પઠન કરવાથી શું થવાનું છે? વર્ત વિના બધું વ્યર્થજ છે."

ગ્રંથાવલોકન પુષ્કળ કર્યું અને લોકોને જ્ઞાન પણ ખૂબ બતાવ્યું; પરંતુ તે જ્ઞાન વર્તનમાં—આચરણમાં ન આવ્યું તો તેનાથી શો લાભ? મુખેથી તો અમૃતવાણી નીકળે છે, પરંતુ પોતે ભૂખથી વ્યાકુળ છે, તો એવી વાણી બોલાઇ કે ન બોલાઈ તો પણ શું? ખાંડની ચાસણીમાં જો પથ્થર નાખીએ તો તે પથ્થરને તે ચાસણીમાં શું? મધમાખ મધ ભેગું કરે છે, પરંતુ તેના મધપૂડાને કોઇ બીજોજ ઉપાડી જાય છે. લોભી કોડી કોડી ભેગી કરીને સંગ્રહ કરે છે અને તેને જમીનમાં પોતાના હાથ વડે દાટી રાખે છે, પરંતુ તે બીજાઓને હાથ આવે છે, એના હાથ અને મુખમાં તો માટીજ લાગે છે. આ પ્રમાણે અતિ માર્મિક દૃષ્ટાંત આપીને તુકારામ કહે છે કે—

આપુલેં કેસેં આપણ ખાય, તુકા વંદી ત્યાચે પાય.

અર્થાત્ "પોતાનું પ્રાપ્ત કરેલું જે પોતે ખાય છે, તેના ચરણોમાં તુકારામ વંદન કરે છે."

"મહાપ્રયાસ કરીને ગુરુની શાસ્ત્રમુખેથી જ્ઞાન" [illegible] તે તે જ્ઞાનનું પોતે અમલ કરતો હોય, પોતે

જ્ઞાનભોગથી જે પોતેજ તૃપ્ત થયો હોય, જેનું જ્ઞાન આચરણમાં ઉતરી આવ્યું હોય તેજ એવો થવા ધન્ય છે. પોતે જ્ઞાન ભોગવીને જે બીજાઓને જ્ઞાનનું ભોજન કરાવે છે, તે જ્ઞાનદાતા ધન્ય છે! હરિકીર્તન કરતાં કરતાં જ્ઞાનાનંદની વર્ષા કરીને શ્રોતાઓનાં અંતઃકરણોને શાંત તેમજ નિર્મળ કરનાર હરિભક્ત કીર્તનકાર જ્ઞાનાનંદની વૃષ્ટિમાં ભીંજાઈને શાંત થયા હોય, તુકારામ કહે છે કે તેમનાં ચરણોનો હું દાસાનુદાસ છું, આમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી કે લોકો મારી કથા સાંભળીને ડોલવા લાગે. પરંતુ મને મારી વાણી નીરસજ જણાય છે, કેમકે હે ભગવન્! તેમાં આપનો પ્રસાદ નથી, તેમાં આપનું આસન નથી.

"હવે હે પાંડુરંગ! બીજું શું કહું? ખાલી વાતોથીજ આ વૈખરીનો વિલાસ ન કરાવશો. સ્વરૂપાનુભવની પરિસીમારૂપ પ્રેમભક્તિ આપો. તુકારામને આપનો પ્રસાદ આપો."

૧૧–પોતાના દોષોનું નિવેદન

"ભગવન્! હું હમેશાં આપના ગુણોને વખાણું છું, શ્રોતાઓને ભક્તિભાવમાં નવરાવી દઉં છું અને લોકો મારી પ્રશંસા કરે છે; પરંતુ મારી અંદર એ રસ નથી—કહેણી તેવી કરણી નથી!"

"તમને જોવાની ઈચ્છા કરું છું, પરંતુ એને અનુરૂપ આચરણ નથી; જેમ કોઈ બાહ્યવેશ ધારણ કરે, માથું મુંડાવી લે, દંડ ધારણ કરી લે, પરંતુ મન ...

* * *

ત્સર આવી ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે લોકોને હું ઉપદેશ આપું છું, પણ મેં તો એક દોષને પણ પાર કર્યો નથી."

"હું કીર્તન કરૂં છું, નાચું છું, ગાઉં છું, પરંતુ મારૂં અંતઃકરણ હજુ પથ્થર જેવુંજ કઠણ રહેલું છે. તે પ્રેમજ હજુ મળ્યો નથી, કે જે તેને ઓગાળી દે. પ્રેમની વાતો તો હું બહુ કરૂં છું, પરંતુ પ્રેમથી ચિત્ત હજુ નૃત્ય કરતું નથી, નેત્રોમાંથી પ્રેમાશ્રુની ધારાઓ વહેવા માંડતી નથી. ચિંતનસુખથી હૃદય હજુ સુધી પ્રેમમય થઇ જતું નથી.

બોલવિસી તેસે આણી અનુભવા, નાહીં તરી દેવા વિટંબના.

અર્થાત્ "તમે બોલાવો છો, તેવો અનુભવ નથી થતો, તો ભગવન્! આ વિડંબનાજ નથી તો બીજું શું છે?"

"ગોળ હોય પણ તેમાં ગળપણ ન હોય તો તે શા કામનો? શરીર–શૃંગાર હોય પરંતુ તેમાં પ્રાણ ન હોય, સ્વાંગ હોય પણ તેમાં તન્મયતા ન હોય, રૂપ હોય પરંતુ તેમાં ગુણ ના હોય, સંપત્તિ હોય પરંતુ સંતતિ ન હોય તો તે હોવામાં શું માલ? તુકારામ કહે છે કે, એવી" મારી દશા થઇ રહી છે અને અંદર પ્રેમભાવનો પત્તો લાગતો નથી કે તે ક્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે, આ સારૂં તો એ છે કે, લોકોમાં મારી બદનામી થાય, આ કહીને જેઓ મારી સેવા કરે છે તેઓ બધા નિંદા કર કરતા મારો તિરસ્કાર કરે; કેમકે એમ થવાથી હું એકાં મનથી તમારી સેવા કરી શકીશ."

"હું પાપની પોટલી છું. મારા પગમાં મેં મા ચરણસેવારૂપ ચોરને બેસાડી રાખ્યો છે. હે નારાયણ! મ શિક્ષા કરો, અને મારૂં માન–અભિમાન ઉતારો હે. ભગ વન્! ઠગાઈ કરીને લોકો પાસે હું મારી સેવા કરાવું છું. તુકારામ ન તો તારો થયો કે ન તો સંસારનો—વચમાં રહ્યો, માત્ર ચોરજ બની રહ્યો!"

સાચા હરિપ્રેમથી અંતર રંગાવા લાગ્યું, બધે [illegible]

[illegible]

ભણા [illegible] જન, ધરી નાહીં [illegible]. ૧
મારૈં [illegible] જિન, [illegible] દિન દિન. ૨
દુવિધા આધાર, નાહીં [illegible]. ૩

અર્થાત "દોહો કહે છે કે, [illegible] એથી સમાધાન થતું નથી. [illegible] દૂરજ કરી લવ છે, દુખાનો આધાર નથી, [illegible] ગયો છે."

નવહે સુખ મરત ન લેશ ગ્રા માન,
ન થાકે તે જન કાપ કરે. ૧
દેહ ઉપાધે પાતાનકો અંગ,
વિગતૂહલ થાંગ વિષાન હે. [illegible]
નાચહવે સ્તુતિ વાનિનાં વારીવ,
દીનો માત્ર શ્ર્વ કાચાપીમ. ૨
તજ પાવે એસી સાંગ ઠાંહીં ક્રમ,
નહીં ગુનગણા પાપુંગઢ. ૩
તુહા સ્નેહૂ આતાં હરી માહેં દિન,
હાથવેં જ્યાન-આગેંતુની. ૪

કાય આતાં આમ્હીં પોટચિ ભરાવેં;
જગ ચાળવાવેં ભક્ત મ્હણૂં. ૧
ઐસા તરી એક સાંગાચી વિચાર,
બહુ હોતોં ફાર કાસાવીસ. ધ્રુ૦
કાય કવિત્વાચી ઘાલૂનિયાં રૂઢી;
કરૂં જોડાજોડી અક્ષરાંચી. ૨
તુકા મ્હણે કાય ગુંપોનિ દુકાના,
રાહોં નારાયણા કરૂનિ ઘાત. ૩

અર્થાત્ "તો હવે શું પેટ ભરવાનોજ ધંધો કરૂં? ભક્ત કહેવડાવું અને જગતની પાછળ ચાલું? અને બીજું કંઇ નહિ તો એજ એક વાત બતાવો કે આ જીવ ઘણોજ તરફડી રહ્યો છે તેને કંઇક શાંતિ તો મળે. શું કવિતા બનાવવાની રૂઢિ ચલાવીને અક્ષરોને જોડયા કરૂં? તુકારામ કહે છે કે, હે નારાયણ! તમે બતાવો કે હું શું કરૂં? શું દુકાનની જાળ ગૂંથીને આત્મઘાત કરીને રહું?"

* * * *

નામાચા મહિમા બોલિલોં ઉત્કર્ષ,
અંગા કાંહીં રસ નયેચિ તો. ૧
તુકા મ્હણે કરા આપુલા મહિમા,
નકા જાઉં ધર્માવરી માઝ્યા. ૨

અર્થાત્ "નામનો મહિમા પુષ્કળ વખાણ્યો, પરંતુ તેનો કંઈ પણ રસ મારી અંદર પામ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે ભગવન્! હવે આપ આપનો મહિમા બતાવો, મારા ધર્મનો ખ્યાલ ના કરો."

"ગ્રંથો જોયા અને સાંભળ્યા, એજ જોયેલી-સાંભળેલી વાતો મેં લોકોને કહી; પરંતુ મારાજ અંતઃકરણમાં સ્થિર ન થઈ. 'જે શબ્દો જેવા શીખ્યો હતો, તેવાજ મુખેથી કાઢયા; પરંતુ એવો રસ તો ના મળ્યો.' ચિત્તમાં અનેક [illegible] તે [illegible] થયો. આ સંકલ્પ [illegible] કરીશ [illegible]

છું, છતાં ચિત્તમાં માયા-લોભ-આશા ભરેલી છે. તુકારામ કહે છે કે, હું જેવો વેશ દેખાડું છું તેવો અંદર જરા પણ નથી."

*   *   *   *

"સેવા કર્યા વિનાજ દાસ કહેવડાવું છું અને દંભથી મારું પેટ ભરૂં છું. તમારાં ચરણોમાં ઢોંગ પણ ક્યાંય ચાલી શકે છે? હે પાંડુરંગ! અંદરના હાલ તો તમેજ જાણો છો."

*   *   *   *

તુમચી કૃપા કેલી નાહીં, માઝેં ચિત્ત મજ ગ્વાહી. ૨
તુકા મ્હણે દેવા, મજ વાયાં કાં ગાંજવા. ૪

અર્થાત્ "તમારી કૃપા તો મેં પ્રાપ્ત કરી નથી, મારું ચિત્તજ એમાં મારું સાક્ષી છે. મને તુકારામને હે ભગવન્! શા માટે નાશ પામવા દો છો?"

કળો આલા ભાવ માઝા મજ દેવા,
પાયાંવીણ જીવા આટ કેલી. ૧
જોડૂની અક્ષરેં કેલી તોંડપિટી,
ન લાગે શેવટીં હાતી કાંહીં. ધ્રુ૦
દેવ ભેટે મ્હણૂન સાંગતસે લોકાં,
માઝા મીચ દેખા દુઃખ પાવેં. ૨
તુકા મ્હણે માઝે ગેલે દોન્હીં ઠાવ,
સંસાર ન પાવ તુઝે દેવા. ૩

અર્થાત્ "મારો ભાવ શો છે તે મને હવે જણાઈ ગયો. હે ભગવન્! મેં જે કંઇ કર્યું તે તમારાં ચરણો વિના જીવને માત્ર કષ્ટજ દીધું. અક્ષર જોડીને ગાલ વગાડ્યા, તેનાથી અંતમાં કંઇ પણ હાથ આવ્યું નહિ. લોકોને કહેતો ફર્યો કે, ભક્તને ભગવાન મળે છે; પરંતુ હું પોતેજ દુઃખ ભોગવી રહ્યો છું. તુકારામ કહે છે કે, આ રીતે હું બન્ને બાજુથી હારેલો છું, સંસારથી હાથ ધોઇ બેઠો છું અને તમારાં ચરણ પણ ભાગ્યમાં જણાતાં નથી."

*   *   *   *

કાય આતાં આમ્હીં પોટચિ ભરાવેં,
જગ ચાળવાવેં ભક્ત મ્હણૂં. ૧
ઐસા તરી એક સાંગાચી વિચાર,
બહુ હોતોં ફાર કાસાવીસ. ધ્રુ૦
કાય કવિત્વાચી ઘાલૂનિયાં રૂઢી,
કરૂં જોડાજોડી અક્ષરાંચી. ૨
તુકા મ્હણે કાય ગુંપોનિ દુકાના,
રાહેં નારાયણા કરૂનિ ઘાત. ૩

અર્થાત્ "તો હવે શું પેટ ભરવાનોજ ધંધો કરૂં? ભક્ત કહેવડાવું અને જગતની પાછળ ચાલું? અને બીજું કંઇ નહિ તો એજ એક વાત બતાવો કે આ જીવ ઘણોજ ઘાયો છે તેને કંઇક શાંતિ તો મળે. શું કવિતા રૂઢિ ચલાવીને અક્ષરોને જોડયા કરૂં? તુકારામ કે, હે નારાયણ! તમે બતાવો કે હું શું કરૂં? દુકાનની જાળ ગૂંથીને આત્મઘાત કરીને રહું?"

* * * *

નામાચા મહિમા બોલિલેં ઉત્કર્ષ,
અંગા કાંહીં રસ નયેચિ તો. ૧
તુકા મ્હણે કરા આપુલા મહિમા,
નકા જાઊં ધર્માવરી માઝ્યા. ૨

અર્થાત્ "નામનો મહિમા પુષ્કળ વખાણ્યો, પરંતુ તેનો કંઈ પણ રસ મારી અંદર પામ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે ભગવન્! હવે આપ આપનો મહિમા બતાવો, મારા ધર્મનો ખ્યાલ ના કરો."

"ગ્રંથો જોયા અને સાંભળ્યા, એજ જોયેલી-સાંભળેલી વાતો મેં લોકોને કહી; પરંતુ મારાજ અંતઃકરણમાં સ્થિર ન થઇ. 'જે શબ્દો જેવા શીખ્યો હતો, તેવાજ મુખેથી કાઢયા; પરંતુ એવો રસ તો ના મળ્યો.' ચિત્તમાં અનેક સંકલ્પ ભરેલા છે, તે સંકલ્પનો નાશ તો ના થયો. આ કરીશ, તે કરીશ ઇત્યાદિ વાતો મન હજી વિચારીજ કરે છે, પણ બુદ્ધિમાં સ્થિરતા નથી. 'બુદ્ધિ નાહીં' સ્થિર, તુકા

ગહબે શબ્દા મીર.' તાત્પર્ય કે, હું બ્રહ્મનું જ્ઞાન કીર્તનમાં લોકોને બહુ આવેશપૂર્વક બતાવું છું એ તો ખરૂં, પણ મારૂં ચિત્ત હજુ ઇંદ્રિયોમાંથી ખેંચાયું નથી, બુદ્ધિ વ્યવસાયાત્મિકા થઈ નથી, વિધવિધ સંકલ્પોથી ઘેરાયેલી છે. અને મારી એવી હાલત છે કે કહું છું કંઈક અને કરૂં છું કંઈક જુદુંજ. નામનો મહિમા તો લોકોને બતાવું છું; પરંતુ તે નામરસ મારા અંતઃકરણમાં ઉતર્યો નથી."

"પોપટને જે શીખવો તેજ પઢયા કરશે, મારી પણ એવીજ દશા છે. સ્વપ્નમાં રાજ્ય ભોગવવાથી કોઇ રાજા બનતું નથી. વળી પરમાર્થવિષયક મારો અનુભવ પણ એવુંજ એક સ્વપ્ન છે. વાણીજ એવી અલંકૃત શામાટે થઇ કે જેથી ભગવાનનાં ચરણ દૂરજ રહી ગયાં? "વાંચેલા-સાંભળેલા શબ્દોનું જ્ઞાન બતાવું છું" પરંતુ તેથી મને શો લાભ?

સંતોને પણ તુકારામ વિનવે છે કે—

"આ મોટો અલંકાર મને શોભા આપતો નથી. મારે માટે તો એ નકલીજ છે. હું તો આપ સૌની ચરણ-રજનો એક કણ છું; આપ સંતોનાં ચરણોની જૂતી છું. મને મારા પોતાના સ્વરૂપની કશી ઓળખાણ નથી, ભજન કરી લઉં છું તે પણ બીજાની દેખાદેખીથી. મને ક્ષરની ઓળખાણ નથી, અક્ષરની ઓળખાણ નથી, મહાશૂન્યની ઓળખાણ નથી, આત્માનાત્મવિવેક નથી. તુકારામ શું છે? કંઇ પણ નથી. આપનાં ચરણોમાં તે પોતાનું મસ્તક મૂકે છે. એટલોજ તેનો અધિકાર જાણો." તેથી 'સંત' નામ વડે મને અલંકૃત ના કરો; હું તેને પાત્ર નથી. સંત તેજ છે, કે જેને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો હોય, જેણે ક્ષર, અક્ષર અને બધાનો પોતાની અંદર લય કરનાર મહાશૂન્યને જાણ્યો હોય, જેની બુદ્ધિમાં આત્માનાત્મનો વિવેક સિદ્ધ હોય. 'સંત' નામનો અલંકાર તેમનેજ શોભા આપે છે, મને નહિ.

"મહાત્મા તુકારામ સંતોને પ્રાર્થના કરે છે કે, આપ

કૃપા કરીને મારી સ્તુતિ ન કરો. સ્તુતિ–વખાણ અભિમાનરૂપી ઝેર પાઇને મને મારી નાખશે. ભગવાન અભિમાનીને ક્ષમા કરતા નથી ! મને જો અભિમાન થશે, તો મારા શ્રીવિઠ્ઠલનાથ મને ત્યજી દેશે અને આપ પણ ત્યજીજ દેશો.”

ન કરાવી સ્તુતિ માઝી સંતજનીં,
હોઈલ યાવચનીં અભિમાન. ૧
ભારેં ભવનદી નુતરવે પાર,
દૂરાવતી દૂર તુમચે પાય. ધ્રુ૦
તુકા મ્હણે ગર્વ પુરવીલ પાઠી,
હોઇલ માઝયા તુટી વિઠોબાચીં. ૩

અર્થાત્ “ સંત–સજ્જન મારી સ્તુતિ ન કરો, તેમનાં સ્તુતિવચનોથી મને અભિમાન થશે. તે ભારથી ભવનદી પાર [illegible] ાનશે નહિ અને આપનાં ચરણ દૂરથી પણ દૂર [illegible] ુકારામ કહે છે કે, ગર્વ જીવ ખાઇને મારી પાછ- અને મારા વિઠ્ઠલનાથ મારાથી છૂટા પડી જશે.”

૧૨–સત્સંગ

હવે આપણે સત્સંગનો વિચાર કરીએ. તુકારામને કીર્તન–પ્રસંગોદ્વારા સત્સંગ પ્રાપ્ત થયો; ભગવાનના ગુણાનુવાદ સાંભળવાનો અને ગાવાનો અવસર મળ્યો.

કથા ત્રિવેણી સંગમ, દેવભક્ત આણિ નામ.

આ આનંદ અદ્ભુત છે. વાદ કરનારા, નિંદા કરનારા, છેતરનારા અને પાખંડ કરનારા એ બધાની સોબતથી તુકારામને કષ્ટ થયું; પરંતુ તેનું નુકસાન સજ્જનોના સમાગમથી વળી ગયું. સંસારમાં પ્રેમી, ભાવિક તેમજ શ્રદ્ધાળુ સઘળાં સ્થાનોમાં હમેશાં હોયજ છે. આવા લોકો કીર્તન-પ્રસંગથી તુકારામ તરફ ખેંચાઇ આવ્યા. તેમના સત્સંગમાં તુકારામના આનંદનું તો પૂછવુંજ શું ?

મ્હણે ચેઉ આનંદી આનંદુ ગોવિંદ ગોવિંદ [illegible]

અર્થાત “ તુકારામ કહે છે કે, આથી આનંદ આનંદ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

*   *   *   *

[illegible]

[illegible]

*   *   *   *

"[illegible]"

*   *   *   *

"[illegible] ત્યાં [illegible] થાય છે. ત્યારે [illegible] થાય છે, અને પછીથી પછીથી [illegible] વૃદ્ધિ થવા લાગે છે. કંઠ પ્રેમમાં ગદ્ગદ થઈ જાય છે, આંખોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગે છે અને હૃદયમાં ભાવરૂપ આનંદ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, આ આનંદ સુલભ [illegible] સાધન છે, પરંતુ પૂર્વનાં પુણ્યબીજ હો તો પ્રાપ્ત થાય છે."

*   *   *   *

"સંતનાં ચરણોની રજનો અનુભવ મને મારી અંદર

પ્રાપ્ત થયો, એના સેવનથી એવું સુખ મળ્યું કે જેમાં કોઈ દુઃખ થતું નથી.”

*   *   *   *

“શરીર, વાણી અને મનથી હું હરિદાસોનો દાસ થયો; કારણ, હરિદાસોના હરિકીર્તનમાં પ્રેમજ પ્રેમ ભરેલો છે, કરતાલ ને મૃદંગનો કલ્લોલ છે. દુષ્ટ બુદ્ધિ બધી નાશ પામી જાય છે અને હરિકીર્તનમાં સમાધિ લાગી જાય છે.”

*   *   *   *

“સંતોને મળવાની બહુજ ઈચ્છા હતી, મહાભાગ્યથી તે મેળાપ થયો. તુકારામ કહે છે કે, આથી બધો પરિશ્રમ સફળ થઇ ગયો.”

*   *   *   *

અહીં ‘સંત’ શબ્દનો અર્થ બરાબર સમજી લેવો જોઇએ. તુકારામે આ અભંગોમાં હરિદાસ (હરિ-કીર્તન કરનારા), ભાવિક, પ્રેમી, વારકરી (યાત્રાળુઓ) એ બધાને સંત કહ્યા છે. ‘સંત’ શબ્દનો જે આટલો વ્યાપક પ્રયોગ તેમણે કર્યો છે, તેનાથી શું સમજવું? શું તે સમયે સંતો એટલા બધા વધી પડયા હતા કે તુકારામ પોતાના સીધાપણાથી બધાને સંતજ માનતા અને કહેતા હતા? ના, એ બન્ને કલ્પનાઓ ખોટી છે. સાચા સંત તો હમેશાં દુર્લભજ હોય છે. આવા સંતો તુકારામના સમયમાં હતા અને તેમને તેમની સાથે સમાગમ પણ થયો હતો. ચિંતામણિ દેવ, પૂનાના અનગઢશાહ, નગરના શેખ મહમ્મદ, બોધલા બાબા અને દેહણુકર બુવાની સાથે તેમને મુલાકાતો થતી હતી અને પાછલી અવસ્થામાં સમર્થ રામદાસ સાથે પણ તેમને મુલાકાત થઇ હતી. પરંતુ આવા સંતો તો વિરલાજ હોય છે. સાચા સંતોનાં લક્ષણ તુકારામે પોતાના અભંગોમાં આપ્યાં છે. તેઓ કોને સંતતરીકે માનતા હતા અને સંતોની તેમની કસોટી કેવી હતી, તેનું વર્ણન અગાઉ આવી ચૂક્યું છે. સંતોના સંબંધમાં તેમની કસોટી સામાન્ય

હોં કાં દુરાચારી. વાચે નામ ઉચ્ચારી. ૧
ત્યાચા દાસ મી અંકિત. કાયાવાચામનેસહિત. ધ્રુ૦
નસો ભાવ ચિત્તીં. હરિચે ગુણ ગાતાં ગીતીં. ૨
કરી અનાચાર. વાચે હરિનામ-ઉચ્ચાર. ૩
હો કાં બહુતેં કુળ. શુદ્ધ અથવા ચાંડાળ. ૪
મ્હણવી હરિચા દાસ. તુકા મ્હણે ધન્ય ત્યાસ. ૫

અર્થાત્ "ભલે તે તે દુરાચારી કહેને હોય, પરંતુ જો તે વાણીથી હરિ-નામ લેતો હોય, તો હું તેનો શરીર, વાણી અને મનથી દાસ છું, અર્થાત્ તેને અધીન છું. તેના ચિત્તમાં ભક્તિનો કોઈ ભાવ ન હોય, ભાવ વિના હરિ-ગુણ ગાતો હોય, ભલે તે કુળમાં ઉત્પન્ન થયો હોય, પવિત્ર હોય કે ચાંડાળ હોય, પરંતુ પોતાને હરિનો દાસ કહેતો હોય તો તુકારામ કહે છે કે તે ધન્ય છે."

કોઈ ગમે તેવો દુરાચારી, અનાચારી, અજ્ઞાન, અકુલીન ભલેને હોય, પરંતુ તે હરિનામ લેનાર હોય તો તુકારામ તેને ધન્યવાદ આપે છે અને કહે છે કે, તેનો હું દાસ છું. આમાં તત્ત્વની બે વાતો છે. એક તો એ છે કે, હરિનામમાં એટલું સામર્થ્ય છે કે કોઈ ગમે તેટલો પતિત કેમ ન હોય, તે તેના વડે ઉદ્ધાર પામે છે—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥
(गीता. ९-३०)

'કોઈ મનુષ્ય પહેલાં દુરાચારી હોય, પરંતુ પાછળથી જ્યારે તે હરિભજનના માર્ગ ઉપર આવી જાય ત્યારે તેને સાધુજ સમજવો જોઈએ; કારણ કે તેનો નિશ્ચય પવિત્ર છે, તે સન્માર્ગે વળેલો છે; અર્થાત્ તેનો યોગ્ય સમયે ઉદ્ધાર થશેજ. તેથી તે દુરાચારી હોવા છતાં પણ તે હવે પશ્ચાત્તાપના તીર્થમાં નાહી ચૂક્યો, નાહીને તે સર્વભાવે મારી અંદર આવી ગયો.' (જ્ઞાનેશ્વરી ૯-૪૨૦) દુરાચારીને માટે દુરાચારીના સંબંધથી આ વાત કહી. તુકારામ કહે છે કે,

યાત્રા કરનારાઓને, કથાકીર્તન ને ભજનમાં આનંદ માનનારાઓને, શ્રીવિઠ્ઠલનાથની પ્રેમથી ઉપાસના કરનારા વારકરીઓને, ખાસ કરી કીર્તનકારોને તથા ભજન મંડળીઓના નેતાઓને 'સંત' સંબોધન વડે માન આપવામાં આવતું હતું. તુકારામે પણ આજ પ્રકારે અનેક સ્થળે 'સંત' શબ્દનો પ્રયોગ માનાર્થેંજ કરેલો છે. જે શ્રીવિઠ્ઠલના દાસ છે, ભજન કરનારા વારકરીઓ ભક્ત છે, ભજન–કીર્તનમાં જેનો સાથ હોવાથી સૌને કીર્તનનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, લોકકલ્યાણ–સાધક કીર્તન–સંપ્રદાયની વૃદ્ધિમાં જેનાથી મદદ મળે છે, તેમને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક માન આપવું એ સજ્જનતાનુંજ લક્ષણ છે. તુકારામની સાથે કરતાળ બજાવીને ભજન કરનારા ભક્ત અથવા તેમનું કીર્તન સાંભળનારા શ્રોતા બધાજ કંઇ તુકારામ નહોતા. દેશભક્તોમાં શિવાજી જેવા કોઇ વિરલાજ હોય છે, તેજ પ્રમાણે વારકરીઓમાં પણ તુકારામ જેવા કોઈ વિરલાજ હોઈ શકે છે! આ સિવાય પોતાની ભક્તિ–પ્રેમાનંદ જેમની સોબતથી વધે છે, જ્ઞાન–વૈરાગ્ય પ્રજ્વલિત થઇ ઉઠે છે, જેના મળવાથી હૃદયમાં ભક્તિરસની ભરતી આવે છે, તેમાં કોઇ દોષ હોય તો પણ તે દોષોની ઉપેક્ષા કરવી અથવા સમય આવતાં આ દોષો નાશ પામનારા છે, એમ જાણીને તેમના ઉપર પ્રેમ રાખ્યા કરવો એ તો સજ્જનોનો સ્વભાવજ છે. સમુદાયમાં સર્વ પ્રકારના લોકો હોય છેજ. તુકારામ કહે છે કે,

"હરિભક્તો મારા વહાલા સ્વજનો છે. તેમનાં ચરણ હું મારા હૃદય ઉપર ધારણ કરીશ. જેમના કંઠમાં તુલસીની માળા છે અને જે નામધારક છે તેઓ મારા ભવનદીના તારનારા છે. આળસથી, દંભથી કે ભક્તિથી જે હરિનું નામ ગાય છે તેઓ મારા પરલોકના સાથી છે. તુકારામ કહે છે કે, હું તેમના ઉપકારોથી બંધાયેલો છું, તેથી હું સંતોને શરણે આવ્યો છું."

હરિનું નામ લેનાર અને ગાનાર મને મારી પોતાનીજ જાતિનો જણાય છે. હરિભક્તજ કેમ, હરિના માર્ગ ઉપર જે આવી ગયો તે પણ, તુકારામ કહે છે કે, મારો સખા છે. ત્રીજી વાત એ છે કે, બીજાના દોષ જોવામાં મને કંઇ લાભ નથી. વાણિયાની દુકાનેથી ગોળ લેવો છે, તો ગોળ લઈ લો; તેની નાત-જાત પૂછવાની શી મતલબ ? 'બીજાઓના ગુણ-દોષ હું શામાટે કહેતો ફરૂં ?' તેમનામાં કોઈ દોષ હોય તો પણ તેને ને મારે શું ? બીજાઓના દોષ જોઉં તો પણ એ દોષો મારી અંદર તેમનાથી પણ વધારે છે." મારા કરતાં વધારે દુષ્ટ અને લબાડ બીજો કોણ છે ? હું દોષરાશિ છું, મારાજ ઘરમાં જો આટલો બધો કચરો ભરેલો છે ત્યારે તે સાફ ન કરતાં બીજાઓને ઘેર ઝાડૂ દેવા જવું એ તે વળી કેવી અક્કલ ? પોતાના અને બીજાઓના પણ ગુણદોષ જોઇને તુકારામનો જીવ ઉઠી ગયો હતો. 'હવે મારા ગુણદોષોને વખાણતા નહિ' એમ તેઓ બીજાઓને પણ કહ્યા કરતા હતા. કીર્તનપ્રસંગે જો કોઇ ગુણ-દોષ-ચર્ચા કદાચ ચાલે તો તે કોઈ વ્યક્તિની નિંદાના રૂપમાં નહિ, ઈર્ષ્યા-દ્વેષ નહિ, પરંતુ એજ આંતરિક પ્રેમથી થતી કે એ દોષો નીકળી જાય. 'માનને માટે અથવા દંભને માટે હું કોઇને છેતરતો નથી, એ વાત શ્રીવિઠ્ઠલનાં ચરણોના સોગન ખાઇને કહું છું."

અસ્તુ. તુકારામે પોતાની અંતઃશુદ્ધિ દ્વારા પોતાના ભજન-કીર્તનના પ્રેમી સોબતીઓને પૂજ્ય માનીને તેમના સમાગમથી પોતાનો ભગવત્પ્રેમ વધારવાનું કામ હાથ લીધું. એમાં કોઇ સાધારણ ભક્તો હશે, તો કોઇ મોટા અધિકારી પુરુષ પણ હશે. તુકારામને એવા અનેક સજ્જન મળ્યા, કે જેમની પાસેથી તેમણે કોઇ ને કોઈ ગુણ લીધો. તેમની સાથેની હરિચર્ચા અને સત્સંગથી તેમને ઘણો લાભ થયો. વિશ્રામનાં સ્થાન, પ્રેમ-મૂર્તિ, સત્-શીલ બ્રહ્મનિષ્ઠ હરિભક્તો સાથે તેમનો સમાગમ તેમને ઘેર, ભંડારા પર્વત ઉપર કીર્તનપ્રસંગે તથા મંદિરોમાં વખતોવખત થતો જ

[illegible]

૧૬—નાટકશાળાનો આનંદ

આટલે સુધી આપણે જોયું કે, [illegible] અભ્યાસ કરીને કેવી રીતે કોલેજમાં [illegible] કર્યો, અને ત્યાં કેવા કેવા કષ્ટ ભર્યાં અને [illegible], [illegible]ના વિષયમાં તેમનો પોતાનો કેવો અભિપ્રાય હતો, વળી અને [illegible] [illegible] ઉપસ્થિતિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જેવી રીતે [illegible] [illegible]. [illegible] કેવી રીતે [illegible] [illegible], પોતાના [illegible] તેઓ કેવી રીતે ભગવાનનાં ધામોમાં નિરંતર ફરતા હતા અને તેમનો સમય કેવો હતો. હવે આત્મવૃત્તિના પ્રવર્તનોમાં જે ત્રીજી મહત્ત્વની છે, તે નાટકશાળાના વિષયમાં કંઈક લખીને આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું.

[illegible] તેમને જે આનંદ મળ્યો, તે જોઈએ

ફળ તો હતુંજ. પરંતુ તેમાં સાક્ષાત્ સુખનો જે અંશ હતો, તે નામસ્મરણના અભ્યાસનુંજ પરિણામ હતું. કેવળ એકાંતથી, જનસંસર્ગ અથવા બાહ્યોપાધિઓથી થનારા દુઃખનો નાશ થઈ શકે છે અને તેથી શાંતિનું સુખ મળી શકે છે. પરંતુ આ સુખ અપ્રત્યક્ષ છે. પ્રત્યક્ષ સુખનું જે ઝરણું તુકારામના હૃદયમાંથી ઝરવા લાગ્યું, તે નામસંકીર્તનના અભ્યાસનુંજ ફળ હોઇ શકે છે. કીર્તન-ભજનાદિમાં સમાન બુદ્ધિવાળા સાધુ-સંતો અને ભાવિક ભક્તોના સત્સંગથી તો તેઓ નામ-સ્મરણનો લાભ ઉઠાવતાજ હતા, પરંતુ જ્યારે એકાંત મળ્યું, ત્યારે તેથી તો બધો સમય નામસ્મરણ માટેજ મળી ગયો. હરિકીર્તનમાં સંતસમાગમનું તથા કરતાલ, વીણા, મૃદંગ વગેરેની મદદથી થનારા નાદ-બ્રહ્મનો આનંદ તો અપૂર્વ છેજ; પરંતુ તેટલાથી કામ ચાલતું નથી. અખંડ નામસ્મરણનો આનંદ અહર્નિશ પ્રાપ્ત થયા વિના ચિત્તશુદ્ધિનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી. એક પહોર કીર્તન ચાલે તેટલી વાર તો તન્મયતા થઇ, પરંતુ બાકીના સમયમાં પણ મનને કંઇ ને કંઇ સમાધિ આપ્યા વિના તેને છળ-કપટથી છૂટકારો પ્રાપ્ત થઇ શકતો નથી. તુકારામ વિષ્ણુસહસ્રનામનો પાઠ તો કર્યાજ કરતા હતા, પરંતુ આથી પણ વિશેષ તેમણે એ કર્યું કે, એને અખંડ નામસ્મરણનો ચસ્કો-સ્વાદ લગાડી દીધો. આજ તેમનું સાધનસર્વસ્વ છે. નામસ્મરણનો રસ લાગવો બહુ કઠણ છે, પરંતુ જ્યાં એક વાર પણ આસ્વાદ લાગી ગયો ત્યાં પછી એક પળ પણ નામ વિના ખાલી જતી નથી. નામસ્મરણ એ કહેવાય છે કે ચિત્તમાં રૂપનું ધ્યાન હોય અને મુખમાં નામનો જપ હોય. અંતઃકરણમાં ધ્યાન જામતું જાય, ધ્યાનમાં ચિત્ત રંગાઈ જાય, ચિત્ત તન્મય થઈ જાય, એજ વાણીમાં નામ બેસી ગયાનું લક્ષણ છે. 'ચિત્તમાં (ધ્યાન) ન હોય તો ભલે; પણ વાણીમાં તો હોવું જોઇએ.' એ નામસ્મરણનું પહેલું પગથિયું છે. તુકારામનો નામાભ્યાસ અહીંથીજ શરૂ થયો. અને

હું કૃતકૃત્ય થયો.' આ તુકારામ પોતાનો અનુભવ જણાવે છે. જેમને એક વાર નામનો સ્વાદ લાગવો જોઈએ; પછી "પ્રાણ જાય છતાં પણ નામને તે છોડતો નથી." નામ-ચિંતનમાં આવું વિલક્ષણ માધુર્ય છે. ખાંડ ને મિઠાશ જેમ એક છે, તેજ પ્રમાણે નામ અને નામી પણ એકજ છે. પરંતુ આ અનુભવ નામ-સ્મરણનો આનંદ ભોગવનારાઓ-નેજ પ્રાપ્ત થાય છે. નામ કેવળ સાધન નથી, નામના છંદથી સાધ્ય-સાધનની એકતા પ્રત્યક્ષ થાય છે. તુકારામે અપાર નામ-સુખ લૂંટ્યું, બલ્કે એમ કહો કે, અખંડ નામ-સુખ ભોગવવાને માટે અને આ સુખ બીજાઓને ચખાવવા માટે-જ તેમનો અવતાર થયો હતો. ઉઠતા-બેસતાં, ખાતાં-પીતાં, સુતાં-જાગતાં, ચાલતાં-ફરતાં તેમનું નામચિંતન ચાલ્યાજ કરતું હતું અને 'ચિંતનથી તદ્રૂપતા'નો અનુભવ પણ તેમને થતો હતો. નામચિંતનથી જન્મ-જરા-ભય-વ્યાધિ બધું છૂટી જાય છે. ભવરોગ જેવો રોગ પણ ચાલ્યો જાય છે. પછી બીજી ચીજજ શા હિસાબમાં છે?' તુકારામે નામનો આનંદ કેવી રીતે લીધો; તેનાથી તેમનો સંસાર-પાશ કેવી રીતે કપાઇ ગયો; હરિ-પ્રેમનો રસ વધવાથી જીભ કેવી સ્વાદીલી થઇ ગઇ અને ઇન્દ્રિયોની દોડ કેવી રીતે થંભી ગઇ; અનુપમ સુખ સ્વયં કેવી રીતે ઘર શોધતું શોધતું ચાલ્યું આવ્યું; આ વિષયમાં હજારો અવસરે તેમણે પોતાના મધુર અનુભવ અનુપમ ચાતુરીપૂર્વક વર્ણવ્યા છે. ભગવાનની છબી જોતાં, ચિત્તમાં તેનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં નામનો રંગ ચિત્ત ઉપર લાગી જતો હતો અને નામરંગમાં ચિત્તને રંગતાં રંગતાં શ્રીરંગ અંતઃકરણમાં આવીને પ્રકટ થતા અને નામ-નામીની એકરૂપતામાં તુકારામ ઓગળી જતા હતા. એક વિઠ્ઠલ સિવાય તે વખતે ત્યાં આગળ કંઇ રહેતુંજ નહિ. તુકારામજીને ત્યાંનું પરમામૃત ભોજન જોઇને જેના મોંમાં પાણી ન આવે એવો કોઇ અભાગી હોઇ શકે ખરો કે? હવે તુકારામના શ્રીમુખેથી નામામૃત-માધુરીનો કંઈક સ્વાદ આપણે પણ લઇએ—

"તમારા પ્રેમસુખ આગળ વૈકુંઠ બિચારૂં શું છે?"

*   *   *   *

ધન્ય તો હા કાળ સરે આનંદરૂપ, વાહતાં સંકલ્પ ગોવિંદાચે.

"ધન્ય છે આ કાળ કે જે ગોવિન્દનો સંકલ્પ વહન કરતો થકો આનંદરૂપ થઇને વહી રહ્યો છે."

*   *   *   *

ધણી ન પુરે ગુણ ગાતાં, રૂપદૃષ્ટિ ન્યાહાળિતાં. ૧
બરવા બરવા પાંડુરંગ, કાંતિ સાવળી સુરંગ. ધ્રુ૦
સર્વ મંગળાચે સાર, સુખ સિદ્ધિચે ભાંડાર. ૨
તુકા મ્હણે સુખા, અંતપાર નાહીં દેખા. ૩

"ગુણ ગાતાં ગાતાં, નેત્રો વડે રૂપ જોતાં જોતાં તૃપ્તિ થતી નથી. મારા પાંડુરંગ કેટલા સુંદર છે, સુવર્ણશ્યામ કાન્તિ કેવી શોભા આપે છે. સર્વ મંગળોનો એ સાર છે; સુખ–સિદ્ધિઓનો ભંડાર છે. તુકારામ કહે છે કે, અહીં તો અનંત સુખ છે."

શ્રી વિઠ્ઠલરૂપમાં જ્યારે ચિત્તવૃત્તિ આટલી તન્મય થઈ હોય, પાંડુરંગને હૃદયસંપુટમાં સ્થિર કરવાનો જ્યારે આવો દૃઢ અભ્યાસ થતો હોય ત્યારે આ અભ્યાસને માટે અખંડ નામ–સ્મરણ અને ધ્યાનથી વિશેષ બીજો કોઈ પણ ઉપાય કોઈએ કદી બતાવ્યો છે? નામસ્મરણ સૌ કોઈને માટે આખો વખત અત્યંત સુલભ છે.

નામ ઘેતાં ન લગે મોલ, નામ મંત્ર નાહીં ખોલ.

અર્થાત્ "નામ લેતાં કંઇ મૂલ્ય આપવું પડતું નથી અને નામમંત્રમાં કોઇ ગૂઢ રહસ્ય પણ નથી." અને આ સાધન પણ એવું છે કે તરત ફળ આપે છે. આ તો નગદ વ્યવહાર છે. 'મુખી નામ હાતીં મોક્ષ, ઐસી સાક્ષ બહુતાંચી' (મુખમાં નામ હોય તો મુક્તિ હાથમાં રાખેલી છે, અનેકોને આ વિષેની સાક્ષિતી મળી ચૂકી છે.) પરંતુ [illegible]-તર્કોની વાત શું?' તુકારામ કહે છે કે, રામનામથી

[illegible]
પરંતુ આ અનુભવ [illegible]
[illegible]
આસ્વાદ કરતું રહ્યું અને 'ચિન્તનથી [illegible]' અનુભવ
પણ તેમને થયો હતો. નામચિન્તનથી [illegible]
વ્યાધિ બધું દૂર થાય છે [illegible]
હોય છે. પછી [illegible] હિમાલયમાં છે? 'તુકા-
રામે નામનો [illegible] કેવી રીતે લીધો; તેનાથી તેમનો
અંતર-આત્મા કેવી રીતે રૂપાંતર પામ્યો; હરિ-પ્રેમનો રસ
ચાખવાથી હૃદય કેવી રીતે [illegible] અને ઇન્દ્રિયોની દોડ
કેવી રીતે પલટી ગઈ, અનુપમ સુખ સ્વપ્ન કેવી રીતે ઘર
ઘાલતું [illegible] આ વિષયમાં હરકોઈ અભ-
ગમાં તેમણે પોતાના મધુર અનુભવ અનુપમ માધુરીપૂર્વક
વર્ણવ્યા છે. ભગવાનની યાદી લેતાં, ચિત્તમાં તેનું ધ્યાન
ધરતાં ધરતાં નામનો રંગ ચિત્ત ઉપર લાગી જતો હતો અને
નામરંગમાં ચિત્તને રંગતાં રંગતાં શ્રીરંગ અંતઃકરણમાં
આવીને પ્રકટ થતા અને નામ-નામીની એકરૂપતામાં તુકા-
રામ ઓગળી જતા હતા. એક વિઠ્ઠલ સિવાય તે વખતે ત્યાં
આગળ કંઈ રહેતું જ નહિ. તુકારામજીને ત્યાંનું પરમામૃત
ભોજન જોઈને જેના મોંમાં પાણી ન આવે એવો કોઈ
અભાગી હોઈ શકે ખરો કે? હવે તુકારામના શ્રીમુખેથી
નામામૃત-માધુરીનો કંઈક સ્વાદ આપણે પણ લઈએ—

નામ ઘેતાં મન નિવે, જીવ્હે અમૃતચિ સ્રવે,
હોતાતી બરવે, ઐસે શકુન લાભાચે. ૧
મન રંગલેં રંગલેં તુઝયા ચરણીં સ્થિરાવલેં;
કેલિયાં વિઠ્ઠલેં, કૃપા ઐસીં જાણાવી. ૨

અર્થાત્ "નામ લેવાથી મન શાંત થાય છે, જીભથી અમૃત ઝરવા લાગે છે અને લાભના ઘણાજ સારા શુકન થાય છે. મન તમારા રંગમાં રંગાઈ ગયું, તમારા ચરણોમાં સ્થિર થઇ ગયું. શ્રીવિઠ્ઠલનાથે એવી કૃપા કરી; એથીજ આ પ્રમાણે થયું."

*　　*　　*　　*

બૈસૂં ખેળું જેવૂં, તેથેં નામ તુઝેં ગાવૂં. ૧
રામકૃષ્ણ નામ માળા, ઘાલૂં ઓવૂનિયાં ગળા. ૨

અર્થાત્ "જ્યાં પણ બેસીશ, રમીશ, ભોજન કરીશ, ત્યાં તમારૂં નામ ગાઇશ. રામકૃષ્ણના નામની માળા ગૂંથીને ગળામાં પહેરીશ."

*　　*　　*　　*

સંગ આસની શયની, ઘડે ભોજની ગમની. ૨
તુકા મ્હણે કાળ, અવઘા ગોવિંદે સુકાળ. ૪

અર્થાત્ "આસન, શયન, ભોજન, ગમન સર્વત્ર સર્વ કામમાં શ્રીવિઠ્ઠલનો સંગ રહે. તુકારામ કહે છે કે, ગોવિંદ વડે આ બધો સમય સુકાળ—સારો સમય છે."

*　　*　　*　　*

ઇન્દ્રિયાંચી હાંવ પુરે, પરિ હેં ઉરે ચિંતન.

અર્થાત્ "ઇન્દ્રિયોની હવસ—લાલસા—ઇચ્છા મટી જાય છે, પરંતુ આ ચિંતન હમેશાં રહ્યા કરે છે."

*　　*　　*　　*

કાળ આનંદે સરે, ઉરલેં ઉરે ચિંતન.

અર્થાત્ "આનંદથી સમય સમાપ્ત થઇ જાય છે. જે કંઇ રહે છે, તે ચિંતનજ રહે છે."

સમર્પિલી વાણી, પાંડુરંગીં પેને ધણી. ૧
ધાર અખંડિત, ઓઘ ચાલિલેતા નિત્ય. ૨

અર્થાત્ "આ સમર્પિત વાણી પાંડુરંગનીજ ઈચ્છા કરે છે. આ રસની ધારા અખંડ છે, એનો પ્રવાહ નિત્ય છે."

* * * *

બોલણેંચિ નાહીં, આતાં દેવાવિણેં કાંહીં. ૧
એકસરેં કેલા નેમ, દેવા દિલે ક્રોધ કામ. ૨

અર્થાત્ "હવે ભગવાન સિવાય કશું બોલવુંજ નથી. બસ, એજ એક નિયમ બનાવી લીધો છે. કામ-ક્રોધ પણ ભગવાનને આપી ચૂકયો છું."

પવિત્ર તેં અન્ન, હરિચિંતનીં ભોજન. ૧
તુકા મ્હણે ચવી આલેં જેંકાં મિશ્રિત શ્રીવિઠ્ઠલેં. ૩

અર્થાત્ 'એજ અન્ન પવિત્ર છે કે જેનો ઉપભોગ હરિ-ચિંતનમાં થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, જેમાં શ્રી હરિ ભળેલા છે; એજ ભોજન સ્વાદિષ્ટ છે."

લાગલેં ભરતેં બ્રહ્માનંદાચેં વરતેં. ૧
તુકા મ્હણે વાટ, બરવી સાંપડલી નીટ. ૪

અર્થાત્ "બ્રહ્માનંદની ભરતી આવી ગઈ. તુકારામ કહે છે કે, આ સારો રસ્તો મળી ગયો."

* * * *

"મારામાં એટલી બુદ્ધિ નથી કે હું તમારા એ ધ્યાન-નું વર્ણન કરું, કે જેનું વર્ણન કરતાં કરતાં વેદ પણ મૌન થઇ ગયા છે. મારી મતિ પ્રમાણે બનાવી લઇને તમારાં સુંદર ચરણકમળ ચિત્તમાં ધારણ કરી લીધું છે. તમારૂં આ શ્રીમુખ સુખમાંથીજ ઢાળેલું હોય એવું દેખાય છે અને તે જોઇને મારી ભૂખ-તરસ ચાલી જાય છે. તમારાં ગીત ગાતાં ગાતાં જીભ મીઠી થઈ ગઈ, ચિત્તને સમાધાન થયું છે. તુકારામ કહે છે કે, મારી દૃષ્ટિ એ ચરણો ઉપર કંકુ-વર્ણી એ સુકુમાર ચરણો પર-ચોંટી છે."

* * * *

"એના જેવું સુખ ત્રણે ભુવનમાં ક્યાંયે નથી; એથી મન ત્યાંજ સ્થિર થઈ ગયું છે. તમારાં કોમળ ચરણો ચિત્તમાં ધારણ કરી લીધાં, કંઠમાં એકાવલિ નામ-માળા ધારણ કરી લીધી છે. શરીર શીતળ થયું છે, ચિત્ત પાછું ફરીને વિશ્રાંતિના સ્થાનમાં પહોંચી ગયું, હવે તે આગળ (સંસાર તરફ) આવતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, મારા બધા કોડ પૂરા થઈ ગયા છે. બધી કામનાઓ શ્રીપાંડુરંગે પૂરી કરી છે."

* * * *

"નામ લેવાથી કંઠ કોમળ અને શરીર શીતળ થાય છે તથા ઇંદ્રિયો પોતાનો વ્યાપાર ભૂલી જાય છે. આ મધુર સુંદર નામ અમૃતને પણ હરાવી દે છે. એણે મારા ચિત્ત ઉપર અધિકાર જમાવી લીધો છે. પ્રેમ-રસથી શરીરની કાંતિને પ્રસન્નતા અને પુષ્ટિ મળ્યાં. આ નામ એવું છે કે એનાથી ક્ષણમાત્રમાં ત્રણે તાપો નાશ પામી જાય છે."

આ નામસ્મરણ એવું છે કે એનાથી શ્રીહરિનાં ચરણ ચિત્તમાં, રૂપ નેત્રોમાં અને નામ મુખમાં આવી જાય છે અને એ જીવને હરિપ્રેમના આનંદામૃતનું પાન કરાવીને તેનું જીવત્વ હરી લે છે; ત્યારે 'વિઠ્ઠલજ રહી જાય છે' અદ્વૈતાનંદનો ઉપભોગજ રહી જાય છે. તુકારામ સ્વાનુભવથી બતાવે છે કે, નામસ્મરણથી જે અજ્ઞાત છે તે જ્ઞાત છે; જે પહેલાં દેખાતું નથી, તે દેખાવા લાગે છે; જે મૌન રહે છે તે વાણીના રૂપમાં ફેરવાઇ જાય છે; જે ચિર વિરહમાં છુપાયેલા રહે છે, તે મિલનના રૂપમાં ફેરવાઇ જાય છે અને બધું પોતામયજ લાગે છે.

તુકા મ્હણે જોં જોં ભજનાસી વળે,
અંગ તાં તાં કળે સંનિધતા.

અર્થાત્ "તુકારામ કહે છે કે, જેમ જેમ ભજન તરફ ચિત્ત ઢળતું જાય છે, તેમ તેમ ભગવત્સાન્નિધ્યની માહિતી મળે છે; પરંતુ આ અનુભવ તેનેજ મળી શકે છે, કે જે કરી

જુઓ. નામસિવાય ઉદ્ધારનો બીજો કોઈ ઉપાયજ નથી, એમ તુકારામે શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીના ગુણગાન ગાઇને કહ્યું છે. કહેવાની હદ થઇ ગઈ. અસ્તુ. હવે આ પ્રસંગવિષે તુકારામના ત્રણ ચાર અભંગ આપીને આ અધ્યાય સમાપ્ત કરીએ.

* * * *

" વિષયનું તદ્દન વિસ્મરણ થઇ ગયું; ચિત્તમાં બ્રહ્મરસ ભરાઇ ગયો અને મારી વાણી વશ ન રહી, એવો ચસ્કો એને નામનો લાગી ગયો. લાભની અભિલાષા લઇને તે મનની પણ આગળ ચાલી, જેમ કંજુસ ધનના લોભથી ચાલે છે. તેમ તુકારામ કહે છે કે ગંગાસાગર-સંગમમાં મારી બધી અભિલાષાનો તન્મય થઈ ગઇ—એક-અનન્ય થઈ ગઈ."

* * * *

"પ્રેમામૃતથી મારી જીભ સરસ થઈ ગઇ અને મનની વૃત્તિ ચરણોમાં સ્થિર થઈ ગઈ છે. સઘળાં મંગળ ત્યાં આવીને ન્યોચ્છાવર-સમર્પણ થઇ ગયાં છે; ત્યાં આનંદજળની વૃષ્ટિ થવા લાગી. બધી ઇન્દ્રિયો બ્રહ્મરૂપ થઇ ગઇ; તેમાંજ સ્વરૂપ ઢળાઈ ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે, જ્યાં ભક્ત રહે છે, ત્યાં ભગવાન પણ વિરાજે છે, એમાં કંઈ જ સંદેહ નથી."

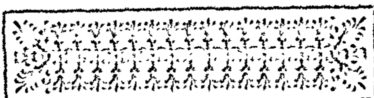
* * * *

"અનંત પ્રકારના આનંદ મારી અંદર સમાઇ ગયા છે. એટલે પ્રેમનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો અને નામરૂપ ઝરણું ઝરવા લાગ્યું. રામકૃષ્ણ નારાયણરૂપ અખંડ જીવનમાં કોઈ ખંડ નથી. તુકારામ કહે છે કે, આ લોક ને પરલોક એ જીવનના બે કાંઠા છે."

નામનો મહિમા અનેકોએ અનેક સ્થળે ગાયો છે, પરંતુ તુકારામે બધાને હરાવી દીધા છે. તેમના જેવી રસસરિતા બીજે ક્યાંય જણાશે નહિ. તુકારામના ગોમુખમાંથી સુમધુર ગંભીર નાદ સહિત વહેનારી નામ-મંદાકિ-

નીમાં સમસ્ત વિશ્વ સમાઈ ગયું છે. નામામૃતના સેવનથી તુકારામની રસના રસમય થઇ ગઇ; વાણી મનની આગળ વધી ગઇ; બધી ઇન્દ્રિયો બ્રહ્મરૂપ થઇ ગઇ; તુકારામ અને નામ એક થઈ ગયા. આ નામ ભકતો સિવાય ભગવાન બીજે કયાં રહી શકે છે? ભકત, ભગવાન અને નામનો ત્રિવેણી સંગમ થયો. તુકારામનો અસીમ નામપ્રેમ જોઈને ભગવાન મુગ્ધ થઈ ગયા અને તેમને તુકારામ આગળ, તેમણે જે રૂપમાં ઇચ્છયા તેજ રૂપમાં આવીને પ્રગટ થવું પડયું. 'અચ્યુતાચા યોગ નામ છંદે' (નામના છંદથી અચ્યુત સાથે મેળાપ થાય છે.)આ તેમનુંજ વચન છે અને એજ વચન અનુસાર અચ્યુત ભગવાનને નામરૂપ ધારણ કરી તુકારામને મળવા આવવું પડયું. તેમને શ્રી પાંડુરંગનાં સાક્ષાત્ દર્શન થયાં; સગુણ–સાક્ષાત્કારનો મહાયોગ પ્રાપ્ત થયો. તે દિવ્ય ચરિત્ર વાચક આગલા ત્રણ અધ્યાયોમાં જોશે. સાધનોની ઇતિશ્રી થયા પછી સાધ્ય આપોઆપજ સાધકની પાસે ચાલ્યું આવે છે. કેવી રીતે, તે વાચક સ્થિરચિત્તે જુઓ, ભોગવો અને સ્વાનંદ પ્રાપ્ત કરો.

અધ્યાય ૯ મો—સગુણ ભક્તિ અને દર્શનની ઉત્કંઠા

૧—ત્રણ અધ્યાયોનો ઉપોદ્ઘાત

પાછલા અધ્યાયમાં આપણે જોયું કે તુકારામે ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે કયા કયા ઉપાયો કર્યા, કયાં સાધનોથી જીવા-ત્મા-પરમાત્માની વચ્ચેના પડદાને દૂર કર્યો અને શી રીતે અખંડ નામસ્મરણ દ્વારા સાધનોની અવધિ કરી દીધી. પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે સત્સંગ, સત્શાસ્ત્ર અને સદ્ગુરુકૃપા, એ ત્રણ મજલ પાર કરીને હવે સાક્ષાત્કારની ચોથી મજલ ઉપર પહોંચ્યું છે. 'પોથી-પુસ્તકો ડુબાડીને, આસન લગા-વી તુકારામ બેસી ગયા; ત્યારે તે ધ્યાનાવસ્થામાં 'નારાય-ણે આવીને સમાધાન કર્યું' ' આ જે કંઈ તુકારામ કહી ગયા છે, તેજ પ્રસંગ આપણે જોઈએ. આ પ્રસંગમાં ભક્તિ-માર્ગની શ્રેષ્ઠતા, સગુણ-નિર્ગુણનો વિવેક, તુકારામની સગુ-ણોપાસના, વિઠ્ઠલનાં દર્શનોની લાલસા અને આ લાલસા-ની સાથે ભગવાન સાથે પ્રેમકલહ, ભગવાનને મળવાનો તર-ફડાટ વગેરે બાબતો બતાવવી છે. ભગવાનનાં સગુણ દર્શન થતા પહેલાં ભક્તના અંતઃકરણની કેવી હાલત થાય છે, તે આપણે આ અધ્યાયમાં જોઈશું. આ પછીના પ્રકરણમાં તુકારામના પ્રાણપ્યારા પંઢરિનાથ શ્રી વિઠ્ઠલ ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો પડશે. શ્રીવિઠ્ઠલના રૂપનું જ્ઞાન થયા પછી તેની પછીના પ્રકરણમાં રામેશ્વર ભટ્ટના કહેવાથી તુકારામે પોથીઓ ડુબાવી દીધી,

તેર દિવસ અને તેર રાત્રિ શ્રીવિઠ્ઠલના ચિંતનમાં નિમગ્ન થઇને એક શિલા ઉપર પડયા રહ્યા અને પછી તેમને શ્રીવિઠ્ઠલનાં જગદ્દુર્લભ દર્શન થયાં—એ દિવ્ય કથાભાગ આપણે જોઇશું. યથાર્થમાં આ ત્રણે પ્રકરણો એક 'સગુણ સાક્ષાત્કાર'ના પ્રસંગની અંદરજ આવી શકત; પરંતુ સાક્ષાત્કારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ વાચકોના ધ્યાનમાં સારી રીતે આવી જાય, તેટલા માટે એક પ્રકરણનાં ત્રણ પ્રકરણ કરીને આ વિષયનો સાંગોપાંગ વિચાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. પહેલાં દર્શનની ઉત્કંઠા, પછી જેનાં દર્શનની ઉત્કંઠા છે તે શ્રી વિઠ્ઠલનાથના સ્વરૂપની શોધખોળ અને તે પછી અત્યુત્કટ ભક્તિની અવસ્થામાં—તેજ સ્વરૂપમાં ભગવાનનાં દર્શન, આ ક્રમથી થનારી આ ત્રણ વાતો ત્રણ પ્રકરણોમાં ક્રમે ક્રમેજ લાવવી છે. વાચક સાવધાન થઇને ધ્યાન આપે એટલી વિનંતિ કરીને હવે આપણે સગુણ–સાક્ષાત્કારના પ્રસંગનો પૂર્વરંગ જોવાનું શરૂ કરીએ.

૨–ભક્તિમાર્ગની શ્રેષ્ઠતા

માનવજન્મની સાર્થકતા ભગવાનના મિલનમાંજ છે. સંતોના મુખેથી તથા શાસ્ત્રવચનો વડે એ જાણીને મુમુક્ષુ ભગવત્પ્રાપ્તિનો માર્ગ શોધે છે. માર્ગ તો અનેક છે. મુમુક્ષુ વિચાર કરે છે કે, પોતાની મનઃપ્રવૃત્તિ માટે કયો માર્ગ સહજ સુલભ અને અનુકૂળ છે તેમજ જે માર્ગ આવો દેખાય છે, તેનેજ તે ગ્રહણ કરે છે. ભગવત્પ્રાપ્તિના ચાર માર્ગ મુખ્ય છેઃ—યોગમાર્ગ, કર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિ–માર્ગ. શ્રુતિ કાણ્ડત્રયરૂપિણી છે–અર્થાત્ તે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણ માર્ગ બતાવે છે; અને ચોથો યોગમાર્ગ પતંજલિ ઋષિએ સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યો છે. આજ સુધી હજારો મુમુક્ષુઓ એજ ચાર માર્ગોમાંથી પોતાની સુલભતા અને પ્રિયતા—પસંદગી અનુસાર કોઇક ને કોઇક માર્ગ પસંદ કરીને તેના પર ચાલ્યા છે અને કૃતાર્થ ... છે. સાધ્ય એકજ છે અને તે પરમાત્મપદ છે. સાધ

[illegible] ઉપદેશ કર્યો છે. આદિ [illegible] છે. ત્યાં આ કલિયુગને માટે શાસ્ત્ર-કારોએ ભક્તિમાર્ગને શ્રેષ્ઠ બતાવ્યો છે. અને [illegible] સંત-મહાત્મા પણ એવું કહી ગયા છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં અને ભાગવતમાં પણ મુખ્યત્વે ભક્તિ-માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો છે. ગીતા અને ભાગવત એ [illegible] આધાર-સ્તંભ છે. ભગવાને ગીતામાં કર્મ, જ્ઞાન [illegible] યોગ, એ ત્રણે માર્ગોને ભક્તિમાર્ગમાં લાવીને મૂકી દીધા છે. ભગવાને અર્જુનને પોતાનું જે વિશ્વરૂપ બતાવ્યું તે न वेद यज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः (અ૦ ૧૧-૪૮) આદિ વેદોના અધ્યયનથી-યજ્ઞાદિ અનુષ્ઠાનથી, દાનથી, [illegible] કર્મોથી અથવા ઉગ્ર તપાદિ સાધનોથી કોઈ પણ જોઈ શકતું નથી. તે માત્ર અર્જુનની ભક્તિથી ભગવાને પ્રગટ કરીને બતાવ્યું. ભગવાનની ભક્તિથી ભગવાનનું રૂપ દેખાય છે. ગીતાના ઉપસંહારમાં પણ ભગવાને જે 'गुह्याद्गुह्यतरं ज्ञानम्' બતાવ્યું, તે પણ કેવળ આવું છે—

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

બધાના હૃદયમાં જે વિરાજે છે, તે ઈશ્વરને શરણે જવાનો જ આ ઉપદેશ છે અને સર્વ કંઈ કહી ચૂક્યા પછી 'सर्वगुह्यतमं भूयः' કહીને ઉપદેશનો જે મધુર પ્રસાદનો કોળિયો અર્જુનના મોંમાં અને અર્જુનના નિમિત્તે બધાના મોંમાં મૂકી દીધો છે તે મધુરતમ ભક્તિરસનો જ છે—

" मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।"
" सर्व धर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज "
" अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ।"

અર્થાત્ આ લોક અનિત્ય છે, દુઃખ દેનાર છે, અહીં આવીને મારું ભજન કરો. એજ ગીતાનો ઉપદેશ છે, એજ ગીતાનું રહસ્ય છે. બધા સંતોએ ભગવદ્વચનને પોતાની આગળ રાખીને સ્વાનુભવ વડે લોકકલ્યાણને માટે આજ

ભક્તિમાર્ગનો નિર્દેશ કરેલો છે. તુકારામનું હૃદય ભક્તિને અનુકૂળ હતું અને ભાગવત સંપ્રદાયના સત્સંગથી તેમની ભક્તિ-પ્રધાન ચિત્તવૃત્તિ વળી વિશેષ ભક્તિમય બની ગઇ. તેમનો એ વિશ્વાસ અત્યંત દૃઢ થઇ ગયો કે, ભગવાન ભક્તિથીજ મળશે અને તેનાથી હું કૃતકૃત્ય થઇશ. 'ભગવાનમાં નિષ્કામ નિશ્ચળ વિશ્વાસ હોય, બીજા કશાની આશા ન હોય' તેમને આવો નિશ્ચય કેમ કરીને થયો, તે આપણે તેમનીજ વાણીના ભાવાર્થરૂપે સાંભળીએ—

"યોગાભ્યાસ કરવો સારો છે; પરંતુ યોગસાધનની ક્રિયાઓ હું જાણતો નથી અને મારામાં એટલું સામર્થ્ય પણ નથી. તેમાં વળી મુખ્ય વાત એ છે કે, ભગવાન સિવાય મારા ચિત્તમાં બીજું કંઇ પણ નથી."

"યોગાભ્યાસ કરવાનું સામર્થ્ય નથી, સાધનની ક્રિયા જાણતો નથી, અંતરમાં માત્ર તમને મળવાનો પ્રેમજ છે...."

બીજી વાત એ છે કે, જે 'ભક્તિનો ભેદ' જાણે છે 'તેને બારણે આઠે મહાસિદ્ધિઓ આળોટયા કરે છે અને જાઓ કહેવાથી પણ જતી નથી.' યોગની સિદ્ધિઓ ભક્ત ન ઈચ્છે તોપણ તેની અંદર આવીને બેસી જાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી જુદો યોગાભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતાજ શી રહી? 'યોગ-ભાગ્ય પોતાની બધી શક્તિઓ સાથે આપોઆપજ, ઘેર બેઠાં ચાલ્યાં આવે છે.' અસ્તુ. યોગની કેવળ ક્રિયાઓ કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ નથી થતી. એવા કોઇ યોગી પાસે જશો, તો તે ક્રોધને લીધે રાતા પીળા થતાજ જણાશે! સાચો યોગ તો જીવ-પરમાત્માનો યોગ છે-ભક્ત અને ભગવાનનું ઐક્ય છે અને તે ભક્તિયોગથી સિદ્ધ થાય છે.

બીજા માર્ગો તે યુગો માટે ઠીક હતા, પરંતુ કલિયુગમાં તો ભક્તિમાર્ગજ સૌથી વધારે કલ્યાણકારક છે. કર્મમાર્ગનાં વિધિ-વિધાન બરાબર સમજવામાં આવતાં નથી અને તેનું આચરણ તો વળી વિશેષ કઠણ છે.

"બધા રસ્તા સાંકડા થઈ ગયા છે, કળિયુગમાં કોઈ સાધન બનતું નથી, ઉચિત વિધિ-વિધાન સમજમાં આવતાં નથી અને હાથથી તો થતાંજ નથી."

ભક્તિમાર્ગ સૌથી સુલભ છે. આ પંથમાં સઘળાં કર્મ શ્રીહરિને સમર્પણ થાય છે, એથી પાપ-પુણ્યનો ડાઘ નથી લાગતો અને જન્મમૃત્યુનાં બંધન કપાઈ જાય છે.

"ભક્તિમાર્ગ અતિ સુલભ છે. એ પાપ-પુણ્યોનું બળ રી લે છે. એનાથી આવાગમનનો ફેરો છૂટી જાય છે."

અને વળી એમ વાત પણ છે કે, યોગ અથવા જ્ઞાન ા કર્મના માર્ગે ચાલનારાઓને પોતાનાજ બળ ઉપર ું પડે છે. ભક્તિમાર્ગમાં આવી વાત નથી. આ માર્ગે ચાલનારાઓને ભગવાન પોતે મદદ કરે છે.

ઉભારોનિ બાહે, વિઠો પાલવીત આહે.
દાસાં મીચ સાહે, મુખેં બોલે આપુલ્યા. ૩

અર્થાત્ "બન્ને હાથ ઉંચા કરીને ભગવાન પોકાર ીને કહે છે કે, જે મારા ભક્ત છે, તેમનો હું સહાયક " 'न मे भक्तः प्रणश्यति' (ગીતા ૯–૩૧) 'तेषामहं ...उद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्' (ગીતા ૧૨–૬) આ ભગવાને પોતેજ કહ્યું છે. તાત્પર્ય કે, ભક્તિમાર્ગ એ સૌથી શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. "બીજા ઉપાય છે, પણ તેનાં અનુપાન કઠણ છે. અને ભક્તિમાર્ગજ એવો માર્ગ છે કે જીવ અનન્ય ભાવથી જ્યારે ભગવાને શરણે જાય છે, ત્યારે ભગવાન તેને (ગોદમાં) ઉપાડી લે છે. મંત્ર, તંત્ર, જપ, તપ અને વ્રત એ બધા વિકટ માર્ગ છે, એમાં સફળતા અનિશ્ચિત છે.

તપેં ઇન્દ્રિયાં આઘાત ક્ષણે એક વાતાઘાત. ૩
મંત્ર ચળે થોડા તરી ઘડચિ હોય વેડા. ૪
વ્રતેં કરિતાં સાંગ, તરી એક ચુકતાં ભંગ. ૫

* * * *

તૈસી નવ્હે ભોળી સેવા, એક ભાવચિ કારણ દેવા.

"તપથી ઇંદ્રિયો ઉપર આઘાત થાય છે, એક ક્ષણમાં કોણ જાણે શુંયે થઈ જાય છે! મંત્રમાં જો જરાક આડું અવળું થઈ ગયું તો સારો માણસ પણ ગાંડો થઈ જાય છે. વ્રત કોઈ પણ રીતે કરો, પણ જો એક ભૂલ થઈ ગઈ તો બધા ગોળનું ખાતર થઈ જાય." × × × 'પરંતુ આ ભલી-ભોળી સેવા એવી નથી, આમાં તો ભગવાનને બસ, હૃદયના ભાવજ જોઇએ છીએ."

આથી કોઇ એમ ન સમજે કે, તુકારામ વ્રત, જપ આદિને ખરાબ કહે છે. એમાં કંઈ પણ ખરાબ નથી. એ સાધનો પણ ભગવાનમાં ચિત્ત જોડીને કરવામાં આવે, તો ભક્તિરૂપજ છે. ઓવી જેવા અભંગોમાં એમણે કહ્યું છે કે-

કરા જપ તપ અનુષ્ઠાન યાગ,
સંતીં જે મારગ સ્થાપિયેલે.
સત્ય માનુનિયાં સંતાંચ્યા વચના,
જારે નારાયણા શરણ તુમ્હી.

અર્થાત્ "જપ કરો, તપ કરો, અનુષ્ઠાન કરો, યજ્ઞ યાગ કરો; સંતોએ જે જે માર્ગ ચલાવ્યા છે એ બધાને ચલાવો. સંતોનાં વચનોને સત્ય માનીને તમે નારાયણને શરણે જાઓ."

"જ્ઞાનમાર્ગ જુઓ તો 'દુર્લભ જ્ઞાનની વાતો કરવી ભલે સુલભ હોય, પરંતુ એનાથી અનુભવ તો કંઇ પણ થતોજ નથી.' શુદ્ધ જ્ઞાન અત્યંત દુર્લભ છે. કોઇ પણ વાસનાનો સ્પર્શ ન થયો હોય એવું શુદ્ધ જ્ઞાન જ્યારે હું શોધવા લાગ્યો, ત્યારે જોયું કે જ્ઞાનની પીઠ ઉપર ઘણે ભાગે અહંકારનું ભૂત સવાર રહેજ છે. તેથી આઠે પહોર ચિંતનમાંજ મંગલ-કલ્યાણ જાણીને મેં ભજનનો માર્ગ જ સ્વીકાર્યો."

તમારું સ્વરૂપ જે મન-વાણીથી પર છે તે ધ્યાનમાં કેમ કરીને ઉતરે? આનો વિચાર કરતાં તુકારામ

કહે છે કે " આ દેહદ્વારા યોગ, યાગ, તપ કરવાથી અથવા જ્ઞાનની પાછળ પડવાથી તમે નથી મળતા; આથી ભલી ભોળી ભક્તિ દ્વારા તમારી સેવા કરવામાંજ કલ્યાણ છે. એજ મેં નિશ્ચય કર્યો છે. 'ભક્તિના માપ' વડે હું ભગવાનને માપું છું, અને કોઈ માપ વડે ભગવાન માપી શકાતા નથી." ભગવાન અનંત છે, તેનો અંત, તેનો પાર વેદો સાથે કોઈ પણ પામી શક્યું નથી; યોગ, જ્ઞાન કર્મ તેને જાણી શકયાં ાથી; તેથી મેં ભક્તિનેજ પકડી છે."

" જ્ઞાતાપણાથી હું ઘણો ડરૂં છું " જ્ઞાનથી રખેને અભિમાન કયાંક માથે ચડી બેસે; આ ભયથી મેં જ્ઞાનનો માર્ગજ ત્યજી દીધો છે. મારે તો પ્રેમ-પ્રવાહ જોઇએ, તમારી ભક્તિનો રસ જોઇએ."

આ પ્રેમામૃતની–આ ભક્તિરસની બરાબરી બીજું શું કરી શકે તેમ છે?

યાસી તુળે ઐસેં કાંહીં; હુંભ્રેં ત્રિભુવનીં નાહીં;
કાલા ભાત દહી, બ્રહ્માદિ કાં દુર્લભ. ૨

અર્થાત્ " ત્રિભુવનમાં કોઈ બીજી ચીજજ નથી કે જેની સાથે આની તુલના કરી શકાય. હરિકીર્તનના આ હીં અને ભાતના કાંદોનો (એક પ્રકારનો ઉત્સવ છે) જે આનંદ છે, તે બ્રહ્માદિને માટે પણ દુર્લભ છે." વળી તુકારામ કહે છે કે, આજ સુધી અદ્વૈત–જ્ઞાનની વાતો મેં ઘણી કહી નાખી, પરંતુ હે વહાલા પંઢરિનાથ! તમે ભગવાન છો અને હું ભક્ત છું, એ જે સંબંધ છે તે કદી ફિક્કો ન પડે એજ તમારાં ચરણોમાં મારી વિનતિ છે.

તુકા મ્હણે હેંચિ દેઈં, મીતૂંપણા ખંડ નાહીં;
બોલિલોં ત્યા નાહીં; અભેદાચી આવડી. ૪

અર્થાત્ તુકારામ કહે છે કે, મને બસ એજ આપો કે તમે તમે રહો અને હું હું રહું. એમાં ભાગ ન પડે. જે અભેદને મેં વખાણ્યો છે, તેમાં મને પ્રેમ નથી.

૩–કર્મ, જ્ઞાન ને યોગ ભક્તિમાં સમાયાં.

" અભેદની રુચિ નથી " આ વાત તુકારામે અભેદને અનુભવ કર્યા સિવાય કદી નહિ કહી હોય. ભક્તિનું આસન નીચું અને જ્ઞાનનું આસન ઉંચું, એમ જ્ઞાનમાર્ગીઓ ભલે કહ્યા કરે; પરંતુ જ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ, તુકારામ જેવા જ્ઞાની ભક્તો ' મુક્તિથી પર ભક્તિ ' અર્થાત્ માત્ર પરાભક્તિને આનંદજ જ્ઞાનાનંદથી વિશેષ માને છે. મોક્ષની મને ઇચ્છા નથી, તેને મેં પોટલીમાં બાંધી રાખ્યો છે. ભક્ત મોક્ષ નથી ઇચ્છતો, મોક્ષ તો તેના આંગણાનું રમકડું છે. મોક્ષ ભક્તોને બારણે ભિક્ષુક બનીને ભિક્ષા મેળવવા માટે ઉભો છે. ઇત્યાદિ ઉદ્ગાર તુકારામના મુખેથી અનેક વાર નીકળ્યા છે, પરંતુ એનો ભાવાર્થ એવો નથી કે, મોક્ષ સાથે તેને કંઇ વેર હતું. મોક્ષ તો સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. એનો નિશ્ચય થતાંજ તેમણે ભક્તિના આનંદનો આટલો બધો મહિમા વખાણ્યો છે. જ્ઞાનમિશ્રિત ભક્તિ અથવા જ્ઞાનોત્તર ભક્તિ અથવા કહો કે પરાભક્તિ–જ્ઞાન દ્વારા સ્વરૂપબોધ થયા પછીનીજ સ્થિતિ છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછીજ તુકારામે ભક્તિના પરમાનંદનું સુખ–વિલાસ ભોગવવાની ઇચ્છા કરી. તુકારામ જેવા મહાભાગવત પરમ ભક્તોએ યોગ, જ્ઞાન અને કર્મના માર્ગોને તિરસ્કાર્યા નથી. એ બધા માર્ગ ઉત્તમ છે, પરંતુ ભક્તિ–માર્ગ ઉપર ચાલવાથી આ બધા માર્ગો પર ચાલવાનું ફળ મળે છે અને પ્રેમનો અલૌકિક આનંદ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. યોગ કહે છે ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધ–સંયમને અને તેનો ઉપાય પાતાંજલ યોગમાંજ 'ईश्वरप्रणिधानाद्वा' × કહેલો છે. ઇશ્વરપ્રણિધાન

× આ સૂત્રનો અર્થ તુકારામ આમ બતાવે છે—

યોગાચેં તેં ભાગ્ય ક્ષમા, આધીં દમા ઇન્દ્રિયેં. ૧
અવઘીં ભાગ્યેં યેતી ઘરા, દેવ સોયરા જાલિયા. ૨

અર્થાત્ "યોગનું ભાગ્ય ક્ષમા છે, તેને માટે પહેલાં ઇન્દ્રિયદમન કરો. ભગવાનને અપનાવી લો તો બધું ભાગ્ય ઘેર બેઠાં આવે છે."—હિંદી અનુવાદક

દ્વારા તુકારામની ચિત્તવૃત્તિઓનો કેટલો નિરોધ થયેલો હતો, તે જોવામાં આવે તો તુકારામ યોગી નહોતા એ પ્રમાણે કોણ કહી શકે તેમ છે? આ પ્રમાણે સંગ અને ફળની આશા ત્યજીને કર્મ કરવાં એજ જો નિષ્કામ કર્મ-યોગનો સાર છે, તો કેવળ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાને માટે કર્મ કરનારા તુકારામ કર્મયોગી નહોતા એમ પણ કોઇ કહી શકે છે? જીવ-પરમાત્મ-યોગજ જો જ્ઞાન-યોગનું અંતિમ સાધ્ય છે, તો 'તુકા વિઠ્ઠલ દુજા નાહીં' (તુકારામ અને વિઠ્ઠલ બે નથી) આ અનુભવ બતાવનારા, જ્ઞાનના શિખરે પહોંચેલા તુકારામ જ્ઞાની નહોતા, એમ પણ કોણ કહી શકે તેમ છે? તાત્પર્ય કે કર્મ, જ્ઞાન અને યોગનો ભક્તિ સાથે કોઇ વિરોધ નથી. આ શબ્દો અલગ અલગ છે અને ભગવાનની સાથે તેમનું અળગાપણું હોય તો આ માર્ગ પણ અલગ અલગ થઇ જાય છે; પરંતુ યથાર્થમાં આ બધા માર્ગો એકજ અનુભવ દર્શાવનારા છે. તુકારામ યોગી હતા, કર્મી હતા તેમજ જ્ઞાની હતા. અને સૌથી મોટી વાત એ છે કે, આ બધું હોવા છતાં તેઓ પરમભક્ત હતા. આજ કારણે તેમના ચિત્ત અને વાણીમાં આટલો ગાઢો પ્રેમરંગ ભરેલો છે. આ ભક્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન શબ્દોદ્વારા થઇ શકતું નથી. પ્રેમનું સ્વરૂપ અનિર્વચનીય છે.

પ્રેમ નયે બોલતાં સાંગતા દાવિતાં,
અનુભવ ચિત્તાં ચિત્ત જાણે.

અર્થાત્ "પ્રેમ બોલીને બતાવી શકાતો નથી, બોલી શકાતો નથી અને ઉપાડીને હાથમાં રાખી શકાતો નથી. આ ચિત્તનો અનુભવ છે, ચિત્તજ તે જાણી શકે છે." જે ભક્તિથી કર્મ-જ્ઞાન-યોગને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે, જેના વડે કર્મ, જ્ઞાન, યોગ સાર્થક થાય છે, તે ભક્તિ, તે પ્રેમ તુકારામના હૃદયમાં પરિપૂર્ણ હતો. 'હેંચિ માઝેં તપ' અભંગમાં તેમણે બતાવ્યું છે કે, ભગવાનનું ચિંતન કરવું, તેનું નામ લેવું, તેના રૂપમાં તન્મય થઈ જવું એજ

મારૂં તપ છે, એજ મારો યોગ, એજ મારૂં જ્ઞાન, એજ મારા જપધ્યાન, એજ મારો કુલાચાર અને એજ મારૂં સર્વસ્વ છે. કર્મના 'આદિ, મધ્ય ને અંત'માં ભગવાનનું અખંડ ચિંતનનેજ તેમણે પોતાનો સ્વધર્મ બતાવ્યો છે. કર્મ–જ્ઞાન–યોગમાં જે જે કંઇ ઉણપ હોય તેની પૂર્તિ હરિનામથી થઇ જાય છે, તેથી ભક્તિયોગજ સૌથી શ્રેષ્ઠ યોગ છે. તુકારામે જીવનપર્યંત ભક્તિસુખનો ઉપભોગ કર્યો અને ભક્તિનો ડંકો બજાવીને ભક્તિનો મહિમા ગાયો. ભક્તિનોજ પ્રચાર કર્યો. નારાયણ ભક્તિને વશ થાય છે.

પ્રેમસૂત્ર દોરી, નેતો તિકડે જાતો હરી.

અર્થાત્ "પ્રેમ–સૂત્રની દોરી વડે જ્યાં લઇ જાય છે ત્યાંજ ભગવાન જાય છે." ભક્તિમાર્ગને શ્રેષ્ઠ માનવામાં જે કારણ તુકારામે બતાવ્યાં છે, તે બનવા જોગ છે કે કોઇ કોઇને યોગ્ય ન લાગે. એવા લોકોને તુકારામ ઉત્તર આપે છે કે 'આ માર્ગ મને ગમ્યો તેથી મેં તેનો સ્વીકાર કર્યો.' 'મત તો જ્યાં ત્યાં વેરાયલા પડયા છે, મારે માટે જે ઉપયોગી હતા તેમનેજ મેં ઉપાડી લીધા.' લોકો ભિન્ન ભિન્ન રુચિવાળા છે. તેમની સાથે આપણે ક્યાં સુધી નાચતા ફરીએ? સારૂં તો એજ છે કે 'પોતાને જેનો વિશ્વાસ હોય તેનોજ તે યત્ન કરે.' પોતાની ઇશ્વરનિષ્ઠા ચાલુ રાખે, બીજાઓને રસ્તે ન જાય. ભક્તિસુખ કદી વાસી થતું નથી, તેનું સેવન નિત્ય–નવો સ્વાદ અને સુખ આપે છે.

"ભક્તિપ્રેમનું સુખ બીજાઓને જણાતું નથી; પછી ગમે તો તે પંડિત, બહુશ્રુત કે જ્ઞાની ભલેને હોય. આત્મનિષ્ઠ જીવનમુક્ત હોય તોપણ તેને માટે પણ ભક્તિસુખ દુર્લભ છે. તુકારામ કહે છે કે, જો નારાયણ કૃપા કરે તોજ આ રહસ્ય જાણી શકાય છે."

૪–સગુણ–નિર્ગુણનો વિવેક

સંતોનો સિદ્ધાન્ત એજ છે કે, સગુણ–નિર્ગુણ એક છે; તથાપિ તેમણે ભક્તિનો ખૂબ મહિમા ગાયો છે. અને

જ્યાં દ્વૈત અને દ્વૈતમાં અદ્વૈત છે, જે નિર્ગુણ છે તેજ સગુણ છે અને જે સગુણ છે તેજ નિર્ગુણ છે, તેજ નિરાકાર અને સાકારરૂપથી [illegible] છે [illegible] એમની જ રૂપમાં વિવિધ આનંદ આપે છે. ત્યાં દ્વૈત છે નહીં; અને અદ્વૈત છે પણ નહીં. એવા દ્વૈતાદ્વૈતથી [illegible] કારણ [illegible] પણ કહે છે [illegible] કહ્યું છે કે 'તમને સગુણ કહું કે નિર્ગુણ? સગુણ-નિર્ગુણ [illegible] જ છોને!' તુકારામ પણ એમ કહે છે—

સગુણ નિર્ગુણ [illegible]
[illegible]

અર્થાત્ "સગુણ અને નિર્ગુણ જ્યાં [illegible] ભાગ છે, તે [illegible] કરી છે." જે નિર્ગુણ છે તેજ ભક્ત-જનોને માટે પોતાના નિર્ગુણ ભાવ છોડ્યા વિનાજ સગુણ બન્યો છે. પરબ્રહ્મ તો મન-વાણીથી અતીત-પર છે, જેવા નથી કે 'જે અક્ષરોના ઉચ્ચાર ભજવા કરીથી સમજાય.' જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, ત્યાં પરોક્ષના પરોક્ષ શબ્દો પાછા ફરે છે, સંકલ્પની આવરદા ત્યાં સમાપ્ત થઈ જાય છે, વિચારની હવા પણ ત્યાં વાતી નથી. તે ઉન્મના-વસ્થાનું લાવણ્ય છે, તુર્યાનું તારુણ્ય છે, તે અનાદિ અગાધ પરમતત્ત્વ છે. વિશ્વનું તે મૂળ છે અને યોગવૃક્ષનું ફળ છે, તે કેવલાનંદનું ચૈતન્ય છે. ત્યાં આકારનો પ્રાન્ત અને મોક્ષનું એકાન્ત, આદિ અને અંત બધાનો લય થઈ જાય છે. તે મહાભૂતોનું બીજ અને મહાતેજનું તેજ છે. હે અર્જુન! તેજ મારું પોતાનું સ્વરૂપ છે.' (જ્ઞાનેશ્વરી અ૦ ૬-૩૧૯-૩૨૩) આવું જે અચિંત્ય, અરૂપ, અનામ, અગુણ સર્વરૂપ, સર્વગત પરમાત્મતત્ત્વ છે તેજ નિરાકાર, નિર્વિકાર, નિર્ગુણ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ, જ્યારે નાસ્તિકોએ ભક્તોને સતાવવા માંડ્યા ત્યારે સગુણ થઈને પ્રગટ થયા; અને તેમનીજ શોભા આ રૂપને પ્રાપ્ત થઈ છે." (જ્ઞાનેશ્વરી અ૦ ૬-૩૨૪) 'થયા છે' અથવા 'થઈ છે' કહેવું પણ ખટકેજ છે. 'થયા છે' નહિ બલ્કે 'તે તેજ છે.'

" યોગી એકાગ્ર દૃષ્ટિ કરીને જેની ઝલક-આંખ
છે, તે મને મારી નજર સામે દેખાય છે. સુંદર
અંગોની કાન્તિનું તેજ ફેલાવતા તેઓજ કેડ પ
રાખીને સામે ઉભા છે. તુકારામ કહે છે કે, એ
ભક્તિથી પ્રસન્ન થઇને પોતાના કૌતુકથી ચેતી રહ્યા

ભગવાન પોતે કહે છે કે ' ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठ
(ગીતા-૧૪-૨૭) અર્થાત્ 'મારા સિવાય બ્રહ્મ
કોઇજ નથી. ' (જ્ઞાનેશ્વરી) સગુણજ નિર્ગુણ
ગુણજ અગુણ છે, એવું વિલક્ષણ રૂપ શ્રીહરિનું
' ધ્યાનમાં ' મનમાં ' રામ-કૃષ્ણ 'નીજ ભક્તજનો
કર્યા કરે છે. સ્વયં ભગવાનેજ ગીતાના બારમા અ
બતાવ્યું છે કે, અવ્યક્તની ઉપાસના મોક્ષ આપન
પરંતુ તેમાં કષ્ટ ઘણુંજ છે. (क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम
વ્યક્તની ઉપાસના સુલભ અને શ્રેષ્ઠ છે. ' એક તમેજ
ન્ત વ્યક્ત ને અવ્યક્ત છો,' અર્થાત્ એકનાંજ આ
છે. બન્ને મળીને એકજ છે, પરંતુ ભક્તિસુખને માટે
નીજ ઉપાસના કરે છે. અવ્યક્ત-અર્થાત્ નિર્ગુણ
કાર, નિરૂપાધિક, વિશ્વરૂપ બ્રહ્મ, વ્યક્ત અર્થાત્
સાકાર સોપાધિક રામ-કૃષ્ણાદિ રૂપ. ભગવાન્ શંક
વ્યક્તાવ્યક્તનું વિવરણ આ પ્રમાણે કર્યું છે કે, અવ
છે કે જે કોઇ પણ પ્રમાણથી વ્યક્ત કરી શકાય
(न केनापि प्रमाणेन व्यज्यते) અને વ્યકત તે કે જે
ચગોચર હોય. વ્યકતની ઉપાસના સુલભ, સુખકર
સુસાધ્ય હોવાની સાથે, મોક્ષરૂપી ફળ આપવાની સા
ભકિત-પ્રેમાનુભવનો આનંદ પણ આપનારી છે.
આચાર્ય ઉપાસનાનું લક્ષણ બતાવે છે કે 'यथाशास्
स्यस्य सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत्समानप्रत्ययप्र
दीर्घकालं यदासनं तदुपासनम् ' અર્થાત્ 'સતત સમ
પડતી તેલની ધારાની પેઠે એકાગ્ર દૃષ્ટિ વડે ઉપાસ્ય
દીર્ઘકાળ સુધી લાગ્યા રહેવું એજ ઉપાસના છે.' દે
ને માટે વ્યકતની ઉપાસનાજ સુખકર થાય છે.

રૂપ જોઇને પણ અર્જુન, ચતુર્ભુજ સૌમ્ય શ્રીકૃષ્ણ-
જોવા તત્પર થઈ ઉઠયા-किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छा
त्वां द्रष्टुमहं तथैव,' 'ઉપનિષદો જેનો મેળાપ પામી શક
નહિ' તે વિશ્વરૂપને જોઇને અર્જુન કહે છે—

"વિશ્વરૂપનો આ જલસો જોઇને નેત્ર તૃપ્ત થઇ ગય
છે, હવે તે કૃષ્ણમૂર્તિ જોવાને અધીરાં થઇ ઉઠયાં છે. તે
સાકાર કૃષ્ણરૂપ છોડીને એને બીજું કંઈ જોવાની રુચિ નથી,
તે રૂપને જોયા વિના એને કંઇ સારૂં લાગતું નથી. ભુક્તિ-
મુક્તિ સર્વ કંઇ હોય, પરંતુ શ્રીમૂર્તિ સિવાય તેમાં કંઇ
આનંદ નથી. તેથી આ બધાને સંકેલી લઇને હવે તમે
મેવાજ સાકાર બનો." (જ્ઞાનેશ્વરી ૧૧-૬૦૪-૬૦૬)

બધા ભક્તોની ચિત્તવૃત્તિ આવીજ હોય છે. જો કોઇ
કે કે, અવ્યક્ત સર્વવ્યાપક છે અને વ્યક્ત તો એકદેશીય
છે, તો જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, સોનાની પાટ હોય
અથવા રતીભારજ સોનું હોય, બન્નેમાં સોનાપણું તો સમા-
નજ છે. અથવા અમૃતનો કુંભ હો કે એક ઘૂંટડો અમૃત
હોય, તો પણ બન્નેમાં અમૃતનો ગુણ તો એકજ છે. એજ
પ્રમાણે વિશ્વરૂપ અને ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ બન્ને જીવને અમર
કરવા માટે એક જેવાંજ છે. ગીતાના બારમા અધ્યાયમાં
નિજજનાનંદ જગદાદિકંદ ભગવાન શ્રી મુકુંદેજ કહ્યું છે કે,
વ્યક્તની ઉપાસનાજ શ્રેયસ્કર છે. એકનાથ મહારાજે ભાગ-
વતમાં (સ્કંધ ૧૧ અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૪૬ ની ટીકામાં)
કહ્યું છે કે, સગુણ અને નિર્ગુણ એ બન્ને સમાન છે, તોપણ
નિર્ગુણની સમજ પડવી અત્યંત કઠિન છે, મન-બુદ્ધિ અને
વાણીને માટે તે અગમ્ય છે, વેદશાસ્ત્રોને તેની ઓળખાણ
નથી; પરંતુ સગુણની આ વાત નથી. સગુણનું રૂપ જોતાંજ
ભૂખ-તરસ ભુલાઇ જાય છે અને મન પ્રેમમય થઇ જાય
છે. સોનું અને સોનાના અલંકાર એકજ છે, પરંતુ સોનાની
એક ઈંટ નવવધૂના ગળામાં લટકાવી દઇએ તો શું તે સારી
લાગશે કે તેજ સોનાના વિધવિધ અલંકારો તેનાં અંગ-

પ્રત્યંગો ઉપર શોભા આપી શકશે ? આમાંથી શોભ શામાં છે ? બીજી વાત એ છે કે, ઘી પાતળું હોય અથવા થીજેલું હોય છતાં તે હોય છે તો ઘીજ; પરંતુ પાતળા ઘી કરતાં થીજેલું દાણાદાર ઘીજ જીભ ઉપર રાખવાથી સ્વાદિષ્ટ જણાય છે. એજ પ્રમાણે 'નિર્ગુણ સમાનજ સગુણને સમજો અને તેનો સ્વાનંદ પ્રાપ્ત કરો.' ભગવાનના સગુણ ધ્યાન–ભજન–પૂજનમાં જે પરમ આનંદ છે, તે બીજા કોઇ સાધનથી મળનાર નથી. સગુણ ભજન દ્વારા અદ્વૈત આપોઆપજ સિદ્ધ થાય છે. સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ કહ્યું છે કે 'રઘુનાથજીના ભજનથી મને જ્ઞાન થયું.' **'भक्त्या मामभिजानाति'** એજ ભગવાને પણ કહ્યું છે. આ સંબંધમાં એકનાથ મહારાજે ઘણો સારો સિદ્ધાંત બતાવ્યો છે, તે હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવો જોઇએ—

દીપ કળિકા હાતી ચઢે, તેં ઘરાભી તરી પ્રકાશ સાંપડે।
માઝી મૂર્તિ જૈં ધ્યાનીં જડે, તેં ચૈતન્ય આંતુડે અવઘેંચિ॥

અર્થાત્ "દીવો હાથમાં લેવાથી ઘરમાં સર્વત્ર અજવાળું થઇ જાય છે. તેમજ મારી મૂર્તિ ધ્યાનમાં દૃઢ થઇ જાય છે ત્યારે સમગ્ર ચૈતન્ય દૃષ્ટિમાં આવી જાય છે."

ભગવાનની મૂર્તિનું દર્શન, સ્પર્શન, ભજન–પૂજન, કથા–કીર્તન તેમજ ધ્યાન–ચિંતન કરતા રહેવાથી જે ઉપાસ્ય દેવની તે મૂર્તિ છે, તે ઉપાસ્ય દેવ ધ્યાનમાં આવીને ચિત્તમાં રમવા લાગે છે, સ્વપ્ન આપીને આદેશ સંભળાવે છે, એવી પ્રતીતિ થાય છે કે તે પીઠ ઉપર છે અને તેમને પ્રેમ વધતો જાય છે; અને જ્યારે તેમને મળવા માટે જીવ તરફડવા લાગે છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષ–દર્શન પણ થાય છે અને એ અનુભવ થાય છે કે, તે નિરંતર આપણી સમીપ છે અને અંતમાં એવી દશા આવે છે કે અંદર તેમજ બહાર એજ છે; વળી એજ સર્વ ભૂત–પ્રાણીઓના હૃદયમાં છે. તેના સિવાય બ્રહ્માંડમાં બીજું કોઇ નથી. મારી અંદર છે, અને હું પણ એજ છું; ત્યારે સગુણ–નિર્ગુણને

(૩) તુકારામ મહારાજ કહે છે કે—

આધીં હોતા સંતસંગ, તુકા ઝાલા પાંડુરંગ;
ત્યાચેં ભજન રાહીના, મૂળ સ્વભાવ જાઈ ના.

અર્થાત્ "પહેલાં સત્સંગ હતો, પછી તુકારામ પોતે જ પાંડુરંગ થઇ ગયા; પરંતુ આ અવસ્થામાં પણ તેનું ભજન છૂટતું નથી; જેનો જે મૂળ સ્વભાવ હોય તે ક્યાં જાય ?"

આ ત્રણે ઉદ્‌ગારોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, શુદ્ધ બ્રહ્મજ્ઞાન અને નિષ્ઠાયુક્ત ભજન બન્નેનું સંપૂર્ણ ઐક્ય ભક્તમાં થાય છે. ભક્તિનો અદ્વૈત સાથે કોઇ ઝગડો નથી એમ નથી, બલકે તેની એકરૂપતા છે. દ્વૈતાદ્વૈત, સગુણ-નિર્ગુણ, ભગવાન અને ભક્ત, જીવ તેમજ બ્રહ્મ—એ બધા ભેદ કેવળ સમજણનાજ છે; તત્ત્વતઃ તેઓ નથી. તેથી સાધુ-સંતોએ જે ભાવથી સગુણોપાસનાનો મહિમા વખાણ્યો છે, તેજ ભાવથી આપણે પણ સગુણ પ્રેમની કથા સાંભળવા તત્પર થઇએ. તુકારામે ભગવાનની સાથે વિનોદ કર્યો છે, ક્યાંક સ્તુતિની સાથે સાથે બાહ્યરૂપે નિંદા પણ કરેલી છે, વિલક્ષણ કલ્પનાઓ કરેલી છે, પ્રેમથી ગાળો પણ સંભળાવી છે; એ કંઇ ભગવાનની સાથે પોતાનું જે ઐક્ય છે, તે ભૂલીને આ ગાળો નહિ દીધી હોય. મહારાષ્ટ્રના સઘળા સંતોની પેઠે તુકારામને હમેશાં અદ્વૈતસિદ્ધાંત માન્ય હતો. એ વાત જેમના ધ્યાનમાં આવતી નથી તેમને આ વાતનું ભારે આશ્ચર્ય થાય છે કે, તુકારામે ભગવાન સાથે આટલી ઘનિષ્ઠતા કેમ કરીને પ્રાપ્ત કરી ? સિદ્ધાંત અદ્વૈતનો અને આનંદ ભક્તિનો ! એ તો ભાગવત ધર્મનું રહસ્ય છે. એ ધ્યાનમાં રાખીને હવે આપણે સગુણ ભક્તિના આનંદને લૂંટવા માટે તુકારામનો સાથ લઇએ.

૫—'વિઠ્ઠલ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

'વિઠ્ઠલ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ 'विदा ज्ञानेन ठान् शून्यान् गृह्णाति विठ्ठलः' અર્થાત્ જ્ઞાનશૂન્ય યાને ભલા ભોળા

પરંતુ અવિદ્યા-વર્ગની રાતમાં તેને ઓળખવા માટે વે
એક સંકેત કરેલો છે. બાળક જન્મે છે ત્યારે તેનું
નામ નથી હોતું, પછીથી તેનું જે નામ રાખવામાં આ
છે તેજ નામથી તે 'હાં' કહીને બોલે છે. સંસાર-દુઃખ
દુઃખી થયેલા જીવ જે પોતાનાં દુઃખ સંભળાવવા મ
આવે છે, તેઓ જે નામથી પોકારે છે તે આ નામ-
સંકેત છે. બ્રહ્મનું મૌનભંગ થાય, અદ્વૈતભાવથી તે મ
એવો મંત્ર વેદોએ કરુણા કરીને કાઢયો છે. તે એક સંકેત
થી આનંદપૂર્વક જેણે બ્રહ્મને પોકાર્યો, હમેશાં તેની પાછ
રહેનારો એ બ્રહ્મ તેની સમક્ષ હાજર થઈ જાય છે.

(જ્ઞાનેશ્વરી અધ્યાય ૧૭-૩૨૯-૩૩૩)

અનામ-અજાત બ્રહ્મની ઓળખાણ સંસાર-દુઃખથી દુઃખી જીવોને થાય, તે માટે શ્રુતિએ જે નામસંકેત કર્યો, તે પ્રણવ શબ્દ જાણી શકાય છે. એવાજ સંતોએ જીવોને શ્રીકૃષ્ણની ઓળખાણ કરાવવા માટે તેનુંજ નામ 'વિઠ્ઠલ' પાડયું છે અને આ નામથી જે કોઇ પોકારે છે, તેની સામે શ્રીકૃષ્ણ પણ પ્રગટ થઇ જાય છે. શ્રીહરિવંશ કે શ્રીમદ્ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણને આ નામથી ન પણ બોલાવ્યા હોય અને ભકતોએ ગમે તો તેમનું આ એક નવું નામજ રાખ્યું હોય તોપણ નામની નવીનતાથી અચ્યુત શ્રીકૃષ્ણનું કૃષ્ણપણું ચ્યુત નથી થતું. કેટલાંક પુરાણોમાં પંઢરપુરના વિઠ્ઠલનો ઉલ્લેખ છે. પદ્મ પુરાણમાં (ઉત્તરખંડ ગીતા-માહાત્મ્યમાં)—

द्विभुजं विट्ठलं विष्णुं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।

આ ઉલ્લેખ છે. ગરુડપુરાણમાં 'विट्ठलं पाण्डुरङ्गे च यच्छटाद्रौ रमास्त्वम्' અર્થાત્ પંઢરપુરમાં વિષ્ણુને વિઠ્ઠલ કહે છે, એમ કહ્યું છે. સ્કંદ-પુરાણમાં ભીમામાહાત્મ્યમાં 'पांडुरंगं इति ख्यातो विष्णुर्विपुलभूतिदः' આ ઉલ્લેખ છે અને પછી તેજ પુરાણના ચંદ્રભાગામાહાત્મ્યમાં શ્રીવિઠ્ઠલનું 'कमलावल्लभो देवः करुणारससेवधिः' કહીને વર્ણન કરેલું છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્માંડ પુરાણ, ભાર્ગવ પુરાણ ઇત્યાદિ

શ્રીકૃષ્ણનું 'શ્યામસુંદર પરબ્રહ્મ ભક્તકામકલ્પદ્રુમ શ્રીઆત્મારામ' કહીને વર્ણન કરે છે. અગિયારમા અધ્યાયના ઉત્તરાર્ધમાં અને બારમા અધ્યાયમાં 'એ ચતુર્ભુજ-રૂપ'નું મધુર વર્ણન પણ વાંચવા જેવું છે. બારમા અધ્યાયના ઉપસંહારમાં ભગવાનનો યશ આ પ્રમાણે ગાય છે-

"એવા એ નિજજનાનંદ, જગદાદિકંદ શ્રીમુકુંદ" સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે: "હે રાજન્! તે મુકુંદ કેવા છે? તેઓ નિર્મળ છે; નિષ્કલંક છે; લોકકૃપાળ છે; શરણાગતના સ્નેહાશ્રય છે. શરણ્ય છે. સુરવૃંદસહાયશીલ અને લોકલાલનલીલ છે. પ્રણતપ્રતિપાલન એ તેની રમત છે. તે ભક્તવત્સલ, પ્રેમીજન-પ્રાઞ્જલ છે. સત્યસેતુ અને સકલ કળાઓના નિધિ છે. વૈકુંઠના એ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ભક્તોના ચક્રવર્તી છે." (૨૩૯-૨૪૧; ૨૪૩; ૨૪૪)

આવી સુધા-અમૃત-રસથી ભરપૂર પ્રેમ-મધુર વાણી સગુણ પ્રેમી સિવાય બીજા કોની હોઇ શકે? નિર્ગુણ-બોધ અને સગુણ-પ્રેમ એ બન્ને એકસાથે તો જે પૂર્ણ ભક્ત હોય તેજ પુરુષમાં જોવામાં આવે છે. ચંદનની દ્રુતિ-સુગંધ અથવા ચંદ્રની ચાંદની જેવી અદ્વૈત ભક્તિ છે. પરંતુ આ અનુભવવાની બાબત છે; કહેવાની નથી' (જ્ઞાનેશ્વરી ૧૮-૧૧૫૦) વસુદેવસુત દેવકીનંદન (જ્ઞાને. ૪-૮)જ સર્વાકારઃ સર્વદૃષ્ટિનેત્ર અને સર્વ દેશનિવાસ (જ્ઞાને. ૧૮-૬૧૭) પરમાત્મા છે અને 'ભક્તોની પ્રીતિને વશ થઇને અવ્યક્ત-અમૂર્ત હોવા છતાં પણ વ્યક્ત થયા છે.' ભક્તની પ્રીતિથી ભગવાન વ્યક્ત થયા, એથી જગતનું કાર્ય થયું, નહિ તો ભલા એને કોઇ પકડી શકે છે? જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, જો ભગવાન રાજી થઇને વ્યક્ત ન થાય તો 'યોગીઓ તેમને પામી શકે નહિ' વેદાર્થ તેમને જાણી શકે નહિ, ધ્યાનનાં નેત્ર પણ તેમને જોઈ શકે નહિ.' (જ્ઞાનેશ્વરી ૪-૧૩) પરમાત્મા સગુણ-સાકાર પ્રગટ થયા, એ ઘણુંજ સારું થયું. એજ પરમાત્મા પુંડલીકને

ગ્રંથો વેદતુલ્ય મનાય છે? એકનાથ મહારાજના વડદાદા ભાનુદાસ મહારાજ સુપ્રસિદ્ધ વિઠ્ઠલભકત થયા. પૈઠણમાં તેમનું બનાવેલું વિઠ્ઠલ મંદિર છે. એજ મંદિરમાં એકનાથ મહારાજ કથા વાંચતા હતા, ત્યાંજ શ્રીવિઠ્ઠલ મૂર્તિની સામે તેમનાં કીર્તન થતાં હતાં. શ્રીવિઠ્ઠલની સ્તુતિમાં શ્રી-એકનાથ મહારાજના સેંકડો અભંગો છે. નાથ મહારાજ પરમ ભાગવત'–શ્રીકૃષ્ણ–શ્રીવિઠ્ઠલના પરમ ભકત હતા' તેમ છતાં પણ નાથ ભાગવતમાં શ્રીવિઠ્ઠલનું નામ એક ઓવીમાં આવ્યું છે અને જ્ઞાનેશ્વરીમાં તો વિઠ્ઠલનું નામજ નથી, આ વાતને મોટી માનીને અનેક આધુનિક પંડિતો કહ્યા કરે છે કે, જ્ઞાનેશ્વરી તો તત્ત્વજ્ઞાન અને નિર્ગુણો-પાસનાનો ગ્રંથ છે, વારકરી–સંપ્રદાય સાથે તેને કંઈ પણ સંબંધ નથી. આ ભારે આશ્ચર્યની વાત છે. જ્ઞાનેશ્વરીને કોઇ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ ભલે સમજી લે, પરંતુ વારકરી-ઓને માટે તો જ્ઞાનેશ્વરી અને એકનાથી ભાગવત એ બન્ને ગ્રંથો ઉપાસનાગ્રંથ છે. વારકરી શ્રીકૃષ્ણના ઉપાસક છે અને આ ગ્રંથો શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભકતોના ગ્રંથ-હોવાથી તેમને માટે પ્રમાણરૂપ છે. જ્ઞાનેશ્વર અને એકનાથ શ્રીકૃષ્ણ શ્રીવિઠ્ઠલના પૂર્ણભકત અને તેમના ગ્રંથો શ્રીકૃષ્ણ–શ્રીવિઠ્ઠલ-ની ભકિતથી ભરપૂર છે; આથીજ તે વારકરીઓને અત્યંત પ્રિય અને માન્ય છે. જ્ઞાનેશ્વર—એકનાથથી નામદેવ તુકા-રામને ભિન્ન કરવાને, એમનો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે, એ પહેલાં સપ્રમાણ સિદ્ધ થઈ ચૂકયું છે. રુકિમણી–રખુમાઈ શ્રીકૃષ્ણ-ની પટરાણી હતાં, તેમની ચિતશકિત–તેમની આદિમાયા હતાં, એ સર્વશ્રુતજ છે. શ્રીકૃષ્ણ–રુકિમણીજ શ્રીવિઠ્ઠલ-માઇ છે, 'વિઠ્ઠલ–રખુમાઇ'જ વારકરીઓનો નામમંત્ર

જ્ઞાનેશ્વરી અને નાથ–ભાગવત શ્રીકૃષ્ણ (શ્રીવિઠ્ઠલ) ભકતપ્રધાન ગ્રંથ છે. આ વાત આધુનિક વિદ્વાનો ધ્યાનમાં રાખે તો જ્ઞાનેશ્વર–એકનાથથી પંઢરીના ભકિત–પંથને અલગ કરવો અસંભવિત છે' આ વાત તેમણે પણ સ્વીકારવી પડશે. જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, જનાબાઈ, એકનાથ, તુકારામ-

તો આ ત્રિપુટીથી અદ્વૈતસુખમાં શું નુકસાન થાય છે ? આ બધું તો ઉપાસકના અધિકાર ઉપર આધાર રાખે છે ! મૂળ રકમની મૂળ રકમ રહ્યા કરે અને ઉપરથી વ્યાજ પણ મળે તો એને કોણ છોડી દે ? વજન અને કસમાં કંઇ કસર ન હોય અને અલંકારની શોભા પણ પ્રાપ્ત થતી હોય તો આ આનંદ છોડીને કેવળ સોનાનો પાસો છાતીમાં લગાડી રાખવામાં શી બુદ્ધિમત્તા છે ? ભક્તના અદ્વૈતજ્ઞાનમાં કંઇ ઉણપ ન હોય, અને તે ભગવાનની પ્રતિમાની સામે બેસીને ભજન—પૂજનાદિ દ્વારા ભક્તિસુખામૃતનું પણ પાન કરે તો એથી તે શું અદ્વૈતાનંદથી વંચિત થશે ? ભક્તિસુખને માટે ભક્તજ ભગવાન તેમજ ભક્ત બનીને પૂજનાદિ ઉપાસનાકર્મ કરે છે, પરંતુ આ કુશળતા સત્સંગમાં હળી મળી ગયા સિવાય સમજમાં આવતી નથી. અને આ સમજણ ન થવાથી સગુણોપાસના અને પ્રતિમાપૂજનનું રહસ્ય પણ કદી ધ્યાનમાં આવતું નથી. મૂર્તિપૂજાનું આ રહસ્ય ન જાણવાને લીધેજ ઘણા ખરા લોકો ‘ મૂર્તિપૂજા ’નું નામ લેતાંજ ભડકી ઉઠે છે અને પૂછવા લાગે છે કે, શું તુકારામ જેવા જ્ઞાની મહાત્મા પણ મૂર્તિપૂજક હતા ? તેમના આ પ્રશ્નનો એકજ ઉત્તર છે કે ‘ હા, તેઓ મૂર્તિપૂજક હતા અને જીવનપર્યંત મૂર્તિપૂજકજ રહ્યા. ’ આપણો આ સમાજ મૂર્તિપૂજકજ છે. એટલુંજ નહિ, પરંતુ સમસ્ત મનુષ્યસમાજ યથાર્થમાં મૂર્તિપૂજક છે. વેદોમાં વરુણ, સૂર્ય, ઉષા વગેરે દેવતાઓની મૂર્તિઓનાં સ્તોત્ર છે. નિરાકારવાદી જ્યારે ઇશ્વરપ્રાર્થના કરે છે, ત્યારે તેના ચિત્તરૂપી ચિત્રપટ ઉપર કોઇ ને કોઇ રૂપજ ચિતરાતું હશે અને જો તેમ ન થતું હોય તો તેની પ્રાર્થના વ્યર્થ છે. ભગવાન અમૂર્ત છે અને મૂર્ત પણ છે, ભક્તજ પોતાના અનુભવથી આ વાત જાણે છે. ઇશ્વર જો સર્વત્ર છે તો મૂર્તિમાં કેમ નથી ? તુકારામ પૂછે છે કે—

અવઘેં બ્રહ્મ રિતા નાહીં ઠાવ,
પ્રતિમા તો દેવ કૈસા નવ્હે.

શહે પાષાણુ રૂપે' (વિષ્ણુની પૂજા વિષ્ણુને અર્પણ થાય છે અને પથ્થર પથ્થરના રૂપમાં રહી જાય છે.) આ તુકારામ કહી ગયા છે. ભગવાનની સુલભ અને સુંદર ઘાટવાળી સુમધુર મૂર્તિને જોઈને હજારો ભક્તો આનંદ પામ્યા અને મૂર્તિ ચૈતન્યઘન થઈને તેમને પ્રાપ્ત થઈ.

ધન્ય ભાવશીળ, જ્યાચેં હૃદય નિર્મળ. ૧
પૂજી પ્રતિમેચા દેવ, સન્ત મ્હણતી તેથેં ભાવ. ૨
તુકા મ્હણે તૈસે દેવા, હોણેં લાગે ત્યાંચ્યા ભાવા. ૩

અર્થાત્ "જેનું હૃદય નિર્મળ છે તે ભાવનાશીલને ધન્ય છે. પ્રતિમાના દેવતાને જે પૂજે છે, સંત કહે છે કે તેનામાં ભાવ છે. તુકારામ કહે છે કે, ભક્તોનો જે ભાવ છે, તેવાજ ભગવાનને થવું પડે છે." .

શ્રીવિઠ્ઠલ–મૂર્તિમાં તુકારામની નિષ્ઠા એવી અવિચલ હતી કે તેઓ કહે છે કે—

મ્હણે વિઠ્ઠલ પાષાણ, ત્યાચ્યા તોંડાવરી વહાણ.

"જે વિઠ્ઠલને પથ્થર કહે છે, તેના મોં પર જોડા."

મ્હણે વિઠ્ઠલ બ્રહ્મ નવ્હે, ત્યાચે બોલ નાઇકાવે.

અર્થાત્ "જે કહે છે કે વિઠ્ઠલ બ્રહ્મ નથી, તેની વાત કોઈ ના સાંભળે."

આ સઘળા ઉત્કટ પ્રેમના ઉદ્ગાર છે. એકનાથી ભાગવત (અ૦ ૧૧ શ્લોક ૪૯)માં કહે છે—

"નિર્ગુણનો બોધ કઠણ છે. મન–બુદ્ધિ–વાણીને માટે અગમ્ય છે. શાસ્ત્રોના સંકેત સમજી શકાતા નથી. વેદ તો મૌન ધારણ કરી ગયા છે. સગુણ મૂર્તિની આ વાત નથી. તે સુલભ છે, સુલક્ષણ છે, તેમનાં દર્શનથી ભૂખતરસ ભૂલાઈ જાય છે. મન પ્રેમ વડે ભરપૂર થઈને શાંત થઈ જાય છે. જે નિત્યસિદ્ધ સચ્ચિદાનંદ છે, પ્રકૃતિથી પર એવા પરમાનંદ છે, તેજ સ્વાનંદ–કંદ પોતાની લીલા વડે સગુણ–ગોવિંદ બન્યા છે. મારી મૂર્તિનાં દર્શનથી

નથી કે, તેમના આચાર પણ તેમના વિચારો અનુસારજ હતા. પંઢરીની શ્રીવિઠ્ઠલમૂર્તિના ઉપાસક વિશ્વંભર બુવાના સમયથી કુલદેવ શ્રીવિઠ્ઠલની નિત્ય પૂજા-અર્ચા કરનારા, વિઠ્ઠલ-મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરનારા અને આખરસુધી વિઠ્ઠલ-મંદિરમાં હરિ-કીર્તન કરનારા તુકારામ મૂર્તિપૂજક ન હોતા, એમ કોણ કહી શકે છે? તુકારામના પુત્ર નારાયણ બુવાની દેહૂની સનદમાં પણ આ સ્પષ્ટ શબ્દો છે—"તુકોબા ગોસાઈ શ્રીદેવની મૂર્તિની પૂજા પોતાના હાથે કરતા હતા."

૮–તુકારામની દર્શનોત્કંઠા

શ્રીવિઠ્ઠલ-મૂર્તિની પૂજા-અર્ચા, ધ્યાન-ધારણા અને અખંડ નામસ્મરણ કરતાં કરતાં તુકારામને ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શનની ઘણી તીવ્ર લાલસા થઈ. જેની મૂર્તિની નિત્યપૂજા કરતા હતા, તેનાં દર્શન ક્યારે થશે? દર્શન માટે તેમનું ચિત્ત આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું. પ્રહ્લાદ અને ધ્રુવ જેવા બાળભક્તોને બચપણમાંજ સગુણ ભગવાનનાં દર્શન થયાં. નામદેવની સાથે ભગવાન પ્રત્યક્ષ વાતચીત કરતા હતા, જનાબાઈ સાથે ચક્કી ચલાવતા હતા, એવા ભક્તવત્સલ મારા વહાલા પંઢરીનાથ મને ક્યારે મળશે! પ્રત્યક્ષ દર્શન વિના બ્રહ્મજ્ઞાન તેમને શુષ્ક જેવું લાગવા લાગ્યું. બ્રહ્મજ્ઞાનની વાતો કહેવા તેમજ સાંભળવામાં હવે તેમને આનંદ આવતો નહોતો. તેમના હાથ ભગવાનને મળવા માટે આગળ વધવા ઈચ્છતા હતા, નેત્રો તેમનીજ તરફ મીટ માંડીને જોયા કરવા ઈચ્છતાં હતાં. નયનોથી જો ભગવાન ન દેખાતા હોય તો તેની આવશ્યકતાજ શું છે? નેત્રો જો ભગવાનનાં ચરણ ન જોઈ શકતાં હોય તો એ ફૂટી જાય. આવા આવા ભાવોજ તેમના મનમાં ઊઠ્યા કરતા હતા. દિવસે દિવસે મિલનની ભૂખ વધતી, અને વ્યાકુળતા વધતીજ ગઈ. તે સમયની તેમની મનોદશા બતાવનારા કેટલા અભંગ છે—

આ સુંદર સગુણ રૂપ મારેમાટે ઘણું છે. હે પતિપાવન! તમે ઘણી વાર લગાડી! શું આપ આપનાં વચન ભૂલી ગયા? સંસાર (ઘર-ગૃહસ્થી) સળગાવી દઈને તમારે આંગણે આવીને બેઠો છું, તેની તમને કશી ખબરજ નથી! તુકારામ કહે છે કે, હે મારા વિઠ્ઠલ! રીસ ચઢાવો નહિ, હવે ઉઠો અને મને દર્શન આપો."

*　　*　　*　　*

આર્ત માઝયા બહુ પોટીં, વ્હાવી ભેટી પાયાંસી. ૧
તળમળ કરી ચિત્ત, અખંડીત વિયોગેં. ૨

અર્થાત્ "જીવની એક મહેચ્છા એજ છે કે, તમારા ચરણોનો મેળાપ થાય. નિરંતરના વિયોગથી ચિત્ત અત્યંત વ્યાકુળ છે."

*　　*　　*　　*

આત્મસ્થિતિચા વિચાર, કાય કાય કરૂં હા ઉદ્ધાર,
ન દેખતાં ધીર, ચતુર્ભુજ મજ નાહીં. ૪
તુજવાંચૂનિ કાંહીં વ્હાવેં, ઐસેં નકો માઝિયે જીવેં.
તુકા મ્હણે દાવેં, દર્શન પાયાંચે. ૫

અર્થાત્ "આત્મસ્થિતિનો શો વિચાર કરૂં? શો ઉદ્ધાર કરૂં? ચતુર્ભુજને જોયા વિના ધીરજજ રહેતી નથી. તમારા વિના બીજી કોઈ વાત મારો જીવ ઇચ્છતો નથી. તુકારામ કહે છે કે, હવે ચરણોનાં દર્શન કરાવો."

×　　×　　×　　×
×　　×　　×　　×

જાતાં ભલે કાય ડોળિયાંચેં કામ, જંવ પુરુષોત્તમ ન દેખતી.
તુકા મ્હણે આતાં પાંડુરંગાવીણ, ન વાંચતાં ક્ષણ જીવ ભલા.૩

"જો એ પુરુષોત્તમને જોઈ શકતી નથી તો આ આંખો ફૂટી જાય તોપણ શું નુકસાન છે? તુકારામ કહે છે કે, હવે પાંડુરંગ વિના એક ક્ષણ પણ જીવવાની ઇચ્છા નથી."

×　　×　　×　　×

હોય તેમને માટે આપ નિરાકારજ રહેજો; પરંતુ હું તો આપના સગુણ સાકાર રૂપ-રસનો તરસ્યો છું. આપનાં ચરણોમાં મારૂં ચિત્ત લાગેલું છે. હું તો અજ્ઞાનીજ છું." ભલા, બાળક પણ આપનાથી દૂર રહેવા યોગ્ય બનવામાં કદી મોટાઓની બરાબરી કરી શકે ખરૂં? જ્ઞાનીઓનું સરખાપણું હું અજ્ઞાન શી રીતે કરી શકું? બાળક જ્યારે મોટું થાય છે, ત્યારે માતા તેને દૂર રાખે છે, અજ્ઞાન શિશુ તો માતાની ગોદ કદી છોડતુંજ નથી. જે બ્રહ્મજ્ઞાની હોય, તેમને મોક્ષ (છૂટકારો) આપી દો; પરંતુ મને ના છોડો, મારે મોક્ષ નથી જોઇતો." "તમારા નામનો જે નેહ લાગ્યો છે, તે હવે છૂટનારો નથી." જીભ તમારાજ નામની રસિક બની ગઇ છે, આંખો તમારાંજ ચરણોના દર્શનની પ્યાસી છે. મારો આ ભાવ હવે બદલાવાનો નથી. તેથી તમે હવે મારા આ પ્રેમ-રસને સૂકાવા ન દો! આપનાથી મને હવે દૂર ના કરો, મારે તમારો મોક્ષ નથી જોઇતો, હું તો તમનેજ ચાહું છું! ઇચ્છું છું!

મૌન કાં ધરિલેં વિશ્વાચ્યા જીવના!
ઉત્તર વચના દેઈં માઝ્યા.

અર્થાત્ "હે વિશ્વજીવન! આમ મૌન ધારણ કરીને કેમ બેઠા છો? મારી વાતનો જવાબ આપો."

મારાં પૂર્વસંચિત સમગ્ર પુણ્ય તમે છો—

તૂં માઝેં સત્કર્મ તૂં માઝા સ્વધર્મ,
તૂંચિ નિત્ય નેમ નારાયણા. ૪

અર્થાત્ "તમેજ મારાં સત્કર્મ છો, તમેજ મારા સ્વધર્મ છો અનેતમેજ નિત્ય નિયમ છો. હે નારાયણ! હું તમારાં કૃપાવચનોની રાહ જોઈ રહ્યો છું."

તુકા મ્હણે પ્રેમળાચ્યા પ્રિયોત્તમા,
બોલા સર્વોત્તમા મજસવેં. ૫

અર્થાત્ "તુકારામ કહે છે કે, પ્રેમીઓના હે પ્રિયતમ! હે સર્વોત્તમ! મારી સાથે બોલો."

" દુકાળપીડિત 'ભૂખ્યા'ની આગળ મિષ્ટાન્ન પીરસેલો થાળ આવી જાય અને શિકારની શોધમાં બેઠેલી 'બિલ્લી માખણનો લોંદો જોઇ જાય' તો તેની જે હાલત થાય છે, તેજ મારી હાલત થઇ છે–' તમારાં ચરણોમાં મન લલચાયું છે, મિલનને માટે પ્રાણ સૂકાઇ રહ્યા છે.' "

" અમ થાકેલા–માંદાઓની કોણ ખબર કાઢે છે ?" હે પાંડુરંગ ! તમારા વિના મારા ઉપર મમત્વ રાખનાર આ વિશ્વમાં બીજું કોણ છે ? " હું મારાં સુખ–દુઃખ કોને કહું ? મારી ભૂખ–તરસ કોણ છીપાવશે ? "

" મારા તાપને હરી લેનાર બીજો કોણ છે ? હું મારો સવાલ કોને પૂછું ? મારી પીઠ ઉપર પ્રેમથી કોણ હાથ ફેરવશે ? તેથી હવે એટલીજ વિનતિ છે કે—

ધાંવ ધાલીઆઇ, આતાં પાહુતેસી કાઈ. ૧
ધીર નાહીં માઝે પોટી ઝાલોં વિયોગેં હિપુટી. ધ્રુ૦
કરાળેં શીતળ, બહૂ ઝાલી હળ હળ. ૨
તુકા મ્હણે ડોઇ, કધિં ઠેવીન હેપાઇં. ૩

અર્થાત્ " મારી માડી ! દોડી આવ, હજુ જોયા કરે છે ? હવે ધીરજ નથી રહેતી, વિયોગથી વ્યાકુળ થઇ રહ્યો છું. હવે જીવને શીતળતા આપો, અત્યાર સુધી રડયાજ કર્યું છે. આ મસ્તક તમારાં ચરણોમાં કયારે રાખીશ, એજ એક ધ્યાન છે. "

૯–ભગવાન સાથે પ્રેમકલહ

ભગવાનનાં દર્શન માટે જીવ તરફડી રહ્યો છે, એવી અવસ્થામાં તુકારામ ભગવાન ઉપર કોઇ વાર ગુસ્સે થાય છે, કોઇ વાર પ્રેમભિક્ષા માગે છે, કોઇ વાર ઘણોજ વિચિત્ર યુક્તિવાદ કરે છે, કોઇ વાર તેમને નિષ્ઠુર કહે છે, કોઇ વાર તેમને 'મારા સ્વામી ઘણા ભોળા, ઘણા કોમળ હૃદયવાળા છે' કહીને તેજ પ્રેમ–ધ્યાનમાં મગ્ન થઇ જાય છે, કોઇ વાર કહે છે કે ' જુઓ, પાંડુરંગ કેવા ખીજવાઇ ગયા છે. પરંતુ

જોઈ લઉં ! હું પતિત છું, એ વાત તો તદ્દન ખરી છે અને તમે જે પતિતપાવન છો તે હજુ સુધી તમે સાબિત કરી બતાવ્યું નથી; હું ભેદભાવને મારા પ્રાણોમાં લગાવીને બેઠો છું, પરંતુ તમારાથી પણ તેનો નાશ થતો નથી; મારા દોષ એટલા બળવાન છે કે તેમની આગળ તમારૂં કંઇ પણ ચાલતું નથી; મારૂં મન દશે દિશાઓમાં ભટકતું રહે છે, પરંતુ તેના ભયથી તમે બહુ દૂર (मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः) જઇને છુપાયલા છો ! ત્યારે બતાવો, તમે મોટા છો કે હું મોટો છું ?"

"ભગવન્ ! મારાં બધાં સ્વજનો–પ્રિયજનો મરી ગયાં અને તમે કેવી રીતે ન મર્યા ? તમને દેખતાંજ મારા પિતા ગયા, દાદા ગયા અને વડદાદા ગયા. હે વિઠોબા ! તમેજ બાકી કેમ કરીને રહ્યા છો ? એ હવે મને બતાવો. મારી પાછળ બાળપણ, યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થા લાગેલી છે; પરંતુ હે વિઠોબા ! એ બધાથી તમે કેવી રીતે બચેલા છો, એ મને બતાવો."

"ભગવન્ ! તમે આમ તો સારા છો, પરંતુ આ માયાને વશ થઇને સ્ત્રીબુદ્ધિવાળા બની ગયા છો. એની સોબતમાં તમે આ બધા રંગઢંગ શીખ્યા છો !"

"તમે તો ઘણા સારા હતા, પરંતુ આ રાંડે તમને બગાડયા. જેની જે ચીજ છે, તેને તે એ આપવા દેતી નથી. તુકારામ કહે છે કે, ખાવા ધાય છે."

"ભગવન્ ! મેં આજ સુધી તમારી કેટકેટલી સ્તુતિ કરી, કેટકેટલી નિંદા કરી, પરંતુ તમે ખરા છો ! ' વાતજ નથી કરતા, નામ સુદ્ધાં લેતા નથી. ' તો હવે, હવે હું તમને કહી દઉં છું—

માઝે લેખીં દેવ મેલા, અસો ત્યાલા અબોલ. ૧

અર્થાત "મારે માટે તો ભગવાન મરી ગયા, જેને માટે હશે હોય, તેને માટે હશે ભલે રહેલ."

"ભગવન્! હું પતિત, આપ પતિતપાવન. જેવી ધર્મ-નીતિ મને જણાઈ તેજ પ્રમાણે હું ચાલ્યો. હવે આપને ઉચિત છે કે, મારો ઉદ્ધાર કરો. આપના ઔચિત્યને આપ સંભાળો. કાયા, વાચા અને મનથી તો હું આપનુંજ ધ્યાન કરૂં છું. હવે આપનો જે ધર્મ હોય તેને આપ નિભાવો."

"ભગવન્! પહેલાંના સંત જે માર્ગે ચાલ્યા તેજ માર્ગે હું ચાલી રહ્યો છું. હું કોઇ બુરાઇ નથી કરતો. હું તો આપનો બાળક છું ને? બાળકની સાથે જોર અજમાવવા-માં શું મોટાઇ છે?"

"ભગવન્! આપ સમર્થ છો, હું દીન છું. તુકારામ કહે છે કે, તમારી સાથે વાદવિવાદ કરવો એ સંસારમાં નિંદાવા જેવું છે." મોટાઓની સાથે વાદવિવાદ કરવામાં માત્ર બદનામીજ થાય છે, તેથી હું વાદવિવાદ નથી કરતો. બસ, એજ વાત છે કે આપ આપનું કામ પૂરૂં કરો."

"શું આ કાળમાં આપનું સામર્થ્ય કંઇ કામ કરતું નથી? ભગવન્! મારૂં સંચિત આપનાથી બળવાન છે, તેથી શું આપ ચૂપ થઇ ગયા? અથવા શું આપે આપની ગદા અને ચક્ર કયાંક ખોઇ નાખ્યાં અને હવે તેના ભયથી શર-મિંદા થઇ રહ્યા છો? જુઓ, દીનાનાથ! આપના બિરુદ-ની તો લાજ રાખો."

"ભગવન્! હવે મારો તિરસ્કાર કરો છો? એવુંજ કરવું હતું તો પહેલાં આપનાં ચરણોનો સ્નેહ શા માટે કરાવ્યો? અત્યાર સુધી તો હું અદબથી વાત કરતો હતો, પરંતુ હવે હું પૂછું છું કે, મારા પ્રાણજ લેવા હતા તો આ આકારમાંજ શા માટે આવ્યા હતા?"

"ભગવન્! મેં મારૂં સમસ્ત શરીર આપનાં ચરણોમાં સમર્પિત કરેલું છે અને આપ શું મને અસ્પૃશ્ય માનો છો અથવા મારી આગળ આવતાં લજવાઓ છો? હું અનન્ય છું. ભલા, એક પણ એવો સાક્ષી મારી વિરુદ્ધ ઉભો કરો

"ભગવન્ ! મેં આપની ભારે નિંદા કરી છે; પરંતુ તે જીવનો તરફડાટજ છે, લડવા–ઝગડવાની મને ટેવ પડી ગઇ છે. કોઇ શબ્દ વધારે પડતા બોલાઈ ગયા હોય તો માફ કરો. મારો સાચો ધર્મ શો છે, તે હું જાણું છું—

"આપનાં ચરણોમાં હું શું જોર અજમાવું ? મારો તો એજ અધિકાર છે કે, દાસ બનીને દયાની ભિક્ષા માગું."

તમારા શ્રીમુખના એ શબ્દ સાંભળવા પામું, તમારું શ્રીમુખ જોઇ લઉં, બસ એજ એક આશા મનમાં છે ! ભગવન્ ! આપ જલદી કેમ નથી આવતા ?"

વિઠાબાઈ! વિશ્વભરે ! ભવચ્છેદકે !
કોઠેં ગુંતલીસ અગે વિશ્વવ્યાપકે. ૧
ન કરીં ન કરીં ન કરીં આતાં આળસ આહેરે;
વ્હાવયા પ્રગટ કૈચેં દૂરી અંતરેં. ૨

અર્થાત્ "વિઠામાઇ ! વિશ્વંભરે ! ભવચ્છેદકે ! હે વિશ્વવ્યાપકે ! તમે કયાં ગુંચાઈ પડયાં છો ? હવે આળસ ન કરો. ન કરો, ન કરો. તિરસ્કાર ન કરો, પ્રગટ થવાને માટે દૂર આવ્યાથી શું ?"

"ભગવન્ ! મારી સાથે આપ કંઇ બોલતા નથી, શા માટે આટલો દુઃખી કરી રહ્યા છો ? પ્રાણ કંઠમાં આવી ગયા છે, હું આપના વચનની વાટ જોઇ રહ્યો છું. હું ભગવાનનો કહેવડાવું છું અને ભગવાન સાથેજ મેળાપ નહિ ! એની મને ભારે શરમ આવે છે."

"ભગવન્ ! મારા પ્રેમનો તાર ન તોડો, આપની કૃપા થતાં હું આવો દીન–હીન નહિ રહું. પેટ ભર્યા પછી શું સંસારને એમ કહેવું પડે છે કે, મારું પેટ ભરાયું ? તૃપ્તિ ચહેરાથીજ માલુમ પડી આવે છે. " ચહેરાની પ્રસન્નતાજ તેની ઓળખાણ આપે છે."

ખરું. આ પ્રમાણે તુકારામ પ્રેમાવેશમાં ભગવાન સાથે ઉત્તર-પ્રત્યુત્તર અને હાસ્ય-વિનોદ કર્યા કરતા. હતા.

પહેલાં બતાવી ગયા કે, ભગવાન મળશે ત્યારે તેઓ શું કરશે અને આ અભંગમાં બતાવવામાં આવ્યું કે, હું શું કરીશ! હું ભગવાનને આંખો તૃપ્તિ અનુભવે ત્યાં સુધી જોયાજ કરીશ, પ્રેમથી હૃદયને ભરપૂર કરીને તેમનાં ચરણો ગ્રહીશ. ચરણો ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને હાથ જોડીને સામે ઉભો રહીશ, અને ભગવાન સાથે હૃદય ખોલીને, જીવ સંતોષ પામે ત્યાં સુધી વાતો કરીશ! તુકારામના અનેક અભંગો છે, કે જેમાં તેમની ભગવન્મિલનની આ પ્રબળ લાલસા વ્યક્ત થઇ છે. એક સ્થળે તેઓ કહે છે કે “ભગવાનની જે સેવા હું આજસુધી કરતો રહ્યો તે બરાબર હતી કે તેમાં કંઇ ભૂલ હતી, એ હું તેમનેજ પૂછીશ અને તેમને કહીશ કે, હવે ‘આપ આપના મુખેથી મને સેવા બતાવો, એમ હું ઇચ્છું છું.’ અને મારી અભિલાષા છે કે—

બોલેં પરસ્પરે બાઢવાવે સુખ, પહાવેં શ્રીમુખ ડોળે ભરી.
તુકા મ્હણે સત્ય બોલતોં વચન, કરૂની ચરણ સાક્ષ તુઝે.

અર્થાત્ “આપની અને મારી વાતચીત થાય અને તેનાથી સુખ વધે. આંખો ભરીભરીને આપનું શ્રીમુખ જોઉં. તુકારામ કહે છે કે, આ હું આપનાં ચરણોને સાક્ષી રાખીને સાચેસાચું કહું છું.” અર્થાત્ હું બીજું કંઇ ઇચ્છતો નથી.”

“ભગવન્! આપ કહેશો કે તેં શાસ્ત્રો વાંચ્યાં છે, પુરાણોનાં પઠન કર્યાં છે, સંતોનો સંગ-સમાગમ કર્યો છે, કીર્તન-પ્રવચન સાંભળીને તથા બ્રહ્મવિદ્યાના ગ્રંથોનું અધ્યયન કરીને જાણ્યું છે કે, બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શું છે. તે વ્યાપક રૂપને છોડીને હવે મારી નાનકડી મૂર્તિનાં દર્શન શા માટે ચાહે છે? તો સાંભળો—

કાસયાસી આમ્હી વ્હાવેં જીવન્મુક્ત, સાંડુનિયાં ચીતપ્રેમસુખ.
સુખ આમ્હાં સાઠીં કેલેં હેં નિર્માણ, નિર્ગુણ તો કોણ હાલિસાથા.

અર્થાત્ “આ પ્રેમસુખ ત્યજીને હું જીવન્મુક્ત શા માટે થાઉં? આપે મારે માટે આ સુખ નિર્માણ કર્યું છે. તો પછી નિર્ગુણ અમારો કોણ હશે કે એને સાથ આપે?”

"મારી ઉત્કંઠા-કામના શી છે તે તમને એક વાર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દઉં છું—

ન કો બ્રહ્મજ્ઞાન આત્મસ્થિતિભાવ,
મી ભક્ત તૂં દેવ ઐસે કરીં. ૧
દાવીં રૂપ મજ ગોપીકારમણા,
ઠેવું દે ચરણાવરી માથા. ધ્રુ૦
પાહેન શ્રીમુખ દેઈન આલિંગન,
જીવેં લિંબલોણ ઉતરીન. ૨
પુસતાં સાંગેન હિતગુજ માત,
બૈસોનિ એકાંત સુખ ગોષ્ટી. ૩
તુકા મ્હણે યાસી ન લાવી ઉશીર,
માઝેં અભ્યંતર જાણોનિયાં. ૪

અર્થાત્ "બ્રહ્મજ્ઞાન-આત્મસ્થિતિનો ભાવ મારે ન જોઈએ. એવું કરો કે, હું ભક્ત બની રહું અને આપ ભગવાનજ રહો. હે ગોપિકારમણ ! હવે મને આપનું રૂપ બતાવો કે જેથી કરીને હું મારૂં મસ્તક આપનાં ચરણોમાં રાખું. તમારૂં શ્રીમુખ જોઈશ, તમને આલિંગન કરીશ. તમારા ઉપરથી રાઈ-મીઠું ઉતારીશ. તમે પૂછશો તો મારી બધી વાતો કહીશ, એકાંતમાં બેસીને તમારી સાથે સુખની વાતો કરીશ. તુકારામ કહે છે કે, મારા હૃદયની સ્થિતિ જાણીને હવે વાર ન કરો."

"મુજ અનાથને માટે હે નાથ ! હવે તમે એક વાર આલ્હાદ આવો. શું કહું ?"

"તમારે માટે જીવ તરફડી રહ્યો છે, હૃદય અકળાઈ રહ્યું છે, ચિત્ત તમારાં ચરણોમાં લાગેલું છે. તમારા સિવાય હવે રહેવાતું નથી."

ભગવાનને મળવાની એવી લાલસા જાગી છે કે હવે તેમના વિના એક ક્ષણ પણ ચેન પડતું નથી. 'પોકારતાં-પોકારતાં કંઠ બેસી ગયો !' ઉંમર તો વીતી ચાલી, આ વિચારથી ભગવાન સિવાય હવે ચિત્તમાં બીજો કોઈ સંક-

લ્પજ ન રહ્યો. જ્યારે સઘળા સંકલ્પો નાશ પામી ગયા–એકલા ભગવાનજ રહી ગયા, ત્યારે એ શેષનાગ, એ માતા લક્ષ્મીજી અને એ ગરુડ ધ્યાનમાં સ્થિર થઇ ગયાં. ત્યારે તુકારામ તેમને પ્રાર્થના કરે છે.

“ગરુડના ચરણોમાં વારંવાર મસ્તક રાખું છું; હે ગરુડજી ! એ હરિને જલદી જલદી લઇ આવો, મને દીનને તારો. ભગવાનનાં ચરણ જે લક્ષ્મીજીનાં કરકમળોમાં છે, તેમને કરગરીને વિનંતિ કરૂં છું કે, હે શ્રીલક્ષ્મીજી ! એ હરિને તરતજ લઇ આવો અને મને દીનને તારો. તુકારામ કહે છે કે, હે શેષનાગ ! આપ હૃષીકેશને જગાડો.”

× × × ×

“હે નારાયણ ! તમને પેલા ગોવાળોએ પોતાનાં પુણ્યવાન નેત્રો વડે કેવી રીતે જોયા હશે ? તેમના એ સુખના લોભથી મારૂં મન લલચાયું છે ! મને એ આનંદ ક્યારે મળશે ? તમારા શ્રીમુખ તરફ તાકી રહેવાનો આનંદ કેવોક હશે ? અનુભવ વિના હું શું જાણું ? તમારૂં રૂપ આ આંખો વડે ક્યારે જોઇશ ? તમારા આલિંગનનો આનંદ ક્યારે પામી શકીશ. ચિત્ત પ્રત્યેક ક્ષણે એજ વિચારે છે.”

આ મધુર અભંગનો ભાવ કેટલો મિષ્ટ છે ! એ ગોપાળોએ તમને કેવા જોયા હશે, એ ઉક્તિમાં ‘ કેવા ’ શબ્દ ચિત્તને એક ક્ષણવાર થંભાવી દે છે. ‘કેવા’ શબ્દથી ગોપાળોના એ સુખની અને ‘ પુણ્યવન્તી (પુણ્યવાન)’ શબ્દથી તેમનાં નેત્રોની તુકારામને ખૂબ અદેખાઈ આવી, એ તો સ્પષ્ટજ છે; પરંતુ ‘ કેવા ’ જે ક્રિયાવિશેષણ છે તેને આ સ્થાનમાં એવું વિલક્ષણ અર્થગાંભીર્ય પ્રાપ્ત થયું છે કે ચિત્તને એક વાર રોકાયા પછી વિશેષ રોકાવું પડે છે ! તે ઘનશ્યામ ઘનનીલ, તેમનું એ પીતામ્બર, એ મુકુટ, એ કુંડલ, એ ચંદનની અર્ચા, એ નિર્મળ કૌસ્તુભમણિ અને એ વૈજયન્તી માળા, એ સુખનિમિંત શ્રીમુખ, એવા [illegible] સુકુમાર મદન-મૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ સામેજ ઉભા છે

[illegible]

[illegible]

અધ્યાય ૧૦ મો-શ્રીવિઠ્ઠલસ્વરૂપ

ધરિયેલે રૂપ કૃષ્ણ નમણું થી, પરબ્રહ્મ ક્ષિતી ઉતરલે. ૧
ઉત્તમ હેં નામ રામકૃષ્ણ જગીં, તરાવયાલીગીં ભવનદી. ૨

અર્થાત્ "શ્રીકૃષ્ણ-નામની અંદર ભગવાને પોતાનું રૂપ ધારણ કર્યું. પરબ્રહ્મ ભૂમંડળ પર ઉતરી આવ્યા. ભવનદી પાર કરવા માટે જગતમાં આ રામ-કૃષ્ણ નામ શ્રેષ્ઠ છે."

× × × ×

દેવકીનંદને કેલે, આપુલ્યા ચિંતને. ૧
મજ આપુલિયા ઐસે, મના લાવૂનિયાં પિસે. ૨

અર્થાત્ "દેવકીનંદને પોતાના ચિંતનથી મનને પાગલ-મસ્ત બનાવીને પોતાના જેવો બનાવી લીધો."

૧-વિઠ્ઠલ અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણનું બાલરૂપ

પાછલા અધ્યાયમાં આપણે જોયું કે, તુકારામ ભગવાનના સગુણ રૂપનાં દર્શન કરવા ઇચ્છતા હતા. હવે જોઇએ કે, તેઓ ભગવાનના કયા રૂપનાં દર્શન ઇચ્છતા હતા—કયા રૂપના પ્રેમી હતા. જેના ચિત્તમાં જે રૂપનું ધ્યાન થાય છે, તેજ રૂપમાં ભગવાન તેને દર્શન આપે છે, એ સિદ્ધાંત છે. એટલે તે કયા રૂપનું ધ્યાન કરતા હતા, કયું રૂપ તેમને અત્યંત પ્રિય હતું, કયું રૂપ, ચરિત્ર અને ગુણોનાં ગીત તેમણે ગાયાં છે; ખાતાં-પીતાં, બેસતાં ઉઠતાં, ફરતાં-ઉંઘતાં, ઘર-બહાર તેમજ સમાધિ-વ્યુત્થાનમાં [illegible] કયા રૂપ પર તેમને લગની લાગી હતી. એ [illegible] છે કે [illegible] શ્રીકૃષ્ણ (શ્રીવિઠ્ઠલ)

ના ભક્ત હતા, એ તો પ્રસિદ્ધજ છે, એમાં બીજી શી વાત છે ? આ વિષે મારો જવાબ એ છે કે. આ વાત સાચેજ ખાત્રી કરવા જેવી છે. થોડામાં થોડું મને જે દિવસે આ વાતની ખબર પડી. તે દિવસે એક મોટી મુંઝવણ ઉકલી ગઈ. તે કઈ વાત છે તે નીચે લખીને દીધી. તુકારામના કુળ-દેવ વિઠ્ઠલ હતા. બાળપણથીજ તે વિઠ્ઠલની ઉપાસના કરતા. તેમના અભંગોમાં પણ સર્વત્ર પાંડુરંગ(વિઠ્ઠલ)નુંજ નામ-કીર્તન છે જે ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, તેઓ વિઠ્ઠલનુંજ ધ્યાન ધરતા હતા. 'વિઠ્ઠલ' પદથી (વિષ્ણુ-વિઠ્ઠુ-વિઠ્ઠલ-વિઠોબા) શ્રી વિષ્ણુનોજ બોધ થાય છે. 'વિષ્ણુ' શબ્દનો અર્થ 'વ્યાપક' છે-'व्याप्नोतीति विष्णुः'-સર્વવ્યાપી 'અત્ય-तिष्ठद्दशाङ्गुलम्' ભગવાન મહાવિષ્ણુ. મહાવિષ્ણુની ઉપાસ-ના વેદોમાં પણ છે. વેદોનું વિષ્ણુસૂક્ત પ્રસિદ્ધ છે. મહા-રાષ્ટ્રમાં ભગવદ્ભક્તોને વિષ્ણુદાસ, વૈષ્ણવ કહે છે. 'આપણે વિષ્ણુદાસોએ આપણા ચિત્તમાં ભગવાનનું ચિંતન કરવું જોઈએ.' 'જગતને વિષ્ણુમય જોવું એ વૈષ્ણવોનો ધર્મ છે.' વૈષ્ણવ એજ છે કે જે ભગવાન ઉપરજ મમત્વ રાખે છે.'× ઇત્યાદિ વચનો તુકારામનાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે 'વિઠોબા' નામની વ્યુત્પત્તિ 'ગરુડવાહન' 'ગરુડધ્વજ' કરેલી છે. એ આપણે પહેલાં જોઈજ ચૂક્યા છીએ. હવે—

" તમે ક્ષીર-સાગરમાં હતા. પૃથ્વીમાં અસુરો ભરાઇ ગયા, તેથી ગોવાળોને ઘેર તમારો અવતાર થયો. પુંડ-લીક તમને પંઢરીમાં લઈ આવ્યા. ભક્તિ વડે* તમે હાથ

× વૈષ્ણવ સજ્જનો ! જોયું, સાચું વૈષ્ણવત્વ કેવું છે ! વળી ભક્ત કવિ નરસૈંયાનું 'વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાઇ જાણે રે' એ ભજન તો તમે જાણતાજ હશો. એવું સાચું વૈષ્ણવત્વ પ્રાપ્ત કરવા આપણે કેટલા પ્રયત્નો કરીએ છીએ, તે શું વિચારવા જેવું નથી ? સાચું વૈષ્ણવત્વ આપણે સૌ પામીએ-પ્રાપ્ત કરી શકી-એ તો કેવું સારું ! —ગુજરાતી અનુવાદક

* " ભક્તિ વડે વશ થાય, રમાપતિ ભક્તિ વડે વશ થાય. "

—ગુજરાતી અનુવાદક

આવો છો. ”

ભગવાન વિષ્ણુએ પ્રત્યેક યુગમાં અવતારો ધારણ કર્યા છે. આ પાંડુરંગ ‘ બુદ્ધિના જન્મદાતા અને લક્ષ્મીના પતિ ’ છે. તેમણે અનેક અવતાર લીધા, પરંતુ ‘कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्’ (શ્રીમદ્‌ભાગવત સ્કંધ ૧-૩-૨૮) આ વચન અનુસાર શ્રી વિષ્ણુના પૂર્ણાવતાર શ્રીકૃષ્ણજ છે. શ્રી વિષ્ણુ શુદ્ધ-સત્વના ક્ષીર-સાગરમાં શયન કરી રહ્યા હતા અને એક વાર પૃથ્વી ઉપર કંસાદિ અસુરોએ ભારે ઉત્પાત મચાવ્યો ત્યારે જેમણે ગોકુળમાં ગોવાળોને ત્યાં અવતાર લીધો તે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનેજ પુંડલીકે પોતાની ભક્તિના બળથી પંઢરીમાં ઇંટ ઉપર ઉભા રાખ્યા છે. વેદોએ જે ભગવાનની સ્તુતિ કરી છે, તેઓજ નંદને ત્યાં અવતર્યા—

નિગમાચેં વન, નકા શોધૂં કરૂં શીણ. ૧
યા રે ગૌળિયાંચેં ઘરીં, બાંધલેંસે દાવેવરી. ૨

અર્થાત્ “ નિગમના વનમાં ભટકતાં ભટકતાં શા સારૂ થાકી જાઓ છો ? ગોવાળોને ઘેર ચાલ્યા આવો; ત્યાં તેઓ દોરડીથી બંધાયેલા છે. ”

ભગવાન વિષ્ણુના પૂર્ણાવતાર શ્રીકૃષ્ણજ શ્રીવિઠ્ઠલ છે.

ગીતા જેણેં ઉપદેશિલી, તે હે વિટેવરી માઉલી.

અર્થાત્ “ ગીતાનો જેમણે ઉપદેશ આપ્યો એજ મારી માતા આ ઇંટ ઉપર ઉભી છે. ”

તુકારામના હૃદયની પ્રિય મૂર્તિ એજ હતી-એજ શ્રીવિઠ્ઠલ શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ તેનાંજ દર્શનોની તેમને લાલસા હતી.

“ ઉદ્ધવ અને અક્રૂરને, અંબરીષને, રુકમાંગદ અને પ્રહ્લાદને જે રૂપ તમે દેખાડ્યું તે મને બતાવો. તમારૂં શ્રીમુખ અને શ્રીચરણ હું જોઇશ-જરૂર જોઇશ, તેમાંજ મન જોવાને અધીરૂં થઇ ગયું છે. પાંડવોને જ્યારે જ્યારે દુઃખ થયું, ત્યારે ત્યારે સ્મરણ કરતાંજ તમે આવી પહોંચ્યા. હે [illegible] દ્રૌપદીને માટે તમે તેના કબાટની ગાંઠ—દશ

બાંધી દીધી. ગોપીઓ સાથે કૌતુક કરો છો, ગાયો અ ગોવાળોને સુખ આપો છો. આપનું એજ રૂપ મને બતાવો તમે તો અનાથના નાથ અને શરણાગતોના આશ્રય છો મારી આ કામના પૂરી કરો. ”

ઉદ્ધવ અને અક્રૂરને નિત્ય દર્શન દેનારા, પાંડવોને દુઃખમાં દર્શન આપનારા, દ્રૌપદીની લાજ રાખનારા, ગોપીઓની મનોવાંચ્છનાઓ પૂર્ણ કરનારા, ગાય-ગોવાળોને સંગ-સુખ આપનારા શ્રીકૃષ્ણનાંજ દર્શનને માટે તુકારામ તલસી રહ્યા હતા. તેઓ સ્પષ્ટજ કહે છે કે 'શ્યામરૂપ ચતુર્ભુજમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણનામજ ચિત્તનો સંકલ્પ છે.' તે શ્રીમુખ અને શ્રીચરણ મને બતાવો, તે જોવાને માટે મારૂં મન ઉતાવળું થઇ ગયું છે.

વિઠ્ઠલ આમુચેં જીવન, આગમનિગમાચેં સ્થાન.

અર્થાત્ “ વિઠ્ઠલ એજ અમારૂં જીવન છે. વિઠ્ઠલજ આગમનિગમનું સ્થાન છે. ”

કૃષ્ણ માઝી માતા, કૃષ્ણ માઝા પિતા.

“કૃષ્ણજ મારી માતા છે અને કૃષ્ણજ મારા પિતા છે.”

વિઠ્ઠલ અને શ્રીકૃષ્ણ એ બન્ને નામ જ્યાં ત્યાં એકજ લક્ષ્યનાં બોધક છે. જીવનું જીવન એક માત્ર શ્રીકૃષ્ણજ છે. તુકારામ શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરતા હતા અને હવે આપણે એ જોઇશું કે, તે ધ્યાન બાલરૂપ બાલકૃષ્ણનું હતું. બાલ્ય-કાળના ત્રણ મુખ્ય વિભાગ હોય છે; સાત વર્ષ સુધી માત્ર બાળ, ચૌદ વર્ષ સુધી કૌમાર અને એકવીસ વર્ષ પર્યંત પૌગંડ. શ્રીકૃષ્ણની જે પ્રેમમય લીલાઓની પાછળ ભક્ત-જનો ગાંડા થઇ જાય છે, તે લીલાઓ ઘણે ભાગે સાત વર્ષ અંદરની વયનીજ છે.

એક અભંગમાં તુકારામે 'ઉમરડાના કીડાઓ'નું દૃષ્ટાંત આપીને પુરુષોત્તમ શ્રીઅનંતની વિરાટતા બતાવી છે. ઉમરડામાં અસંખ્ય જીવ હોય છે. એ જીવોને એ ઉમર-

હું જ બ્રહ્માંડરૂપે જણાય છે. આવાં અસંખ્ય ફળ ઉમરડાના ઝાડ ઉપર થાય છે. આવાં અસંખ્ય વૃક્ષ આ નવ ખંડની પૃથ્વી ઉપર છે. આપણે જેને બ્રહ્માંડ માનીએ—સમજીએ છીએ એવાં અસંખ્ય બ્રહ્માંડ એ વિરાટ્‌પુરુષના એક રૂંવામાં છે અને એવાં અસંખ્ય રૂંવાં તે વિરાટ્‌પુરુષના શરીર ઉપર છે તેમજ આવા અનંતકોટી વિરાટ્‌પુરુષ જેના પેટમાં સમયેલા છે તે પરમ પુરુષને આપણે કયાં શોધીએ, અને કયાં કયાં જોઇએ !

તો હા નંદાચા બાલમુકુંદ, તાન્હા મ્હણવી પરમાનંદ.

અર્થાત્ “ એજ આ નંદના બાલમુકુંદ છે. એજ પરમાનંદ અહીં દૂધમલ નાના બાળક બન્યા છે. ”

“ અનંત બ્રહ્માંડ જેના એક રૂંવામાં સમાયેલું છે, એવા એ મહાકાય (પરમપુરુષ) જુઓ તો ગોવાળોને ત્યાં ઉંબરા ઓળંગતા ઓળંગતા ઘૂંટણીયે ચાલે છે અને તેઓજ મોટા મોટા દૈત્યોને મારીને ધરતી પર પછાડે છે, અને પુરાણ તેમનાંજ ગીત ગાય છે. તુકારામ કહે છે કે, તેમનામાં બધી કળાઓ છે. ”

તત્ત્વજ્ઞાનના ભૂખ્યા વિદ્વાનોને માટે શ્રીકૃષ્ણે ગીતા ગાઈ છે. કથાઓના પ્રેમીઓ માટે મહાભારત મોજુદ છે. પરંતુ આજપર્યંત જે ભગવદ્‌ભકતો અને સાધુ–સંતો શ્રીકૃષ્ણ ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયા તેઓ તેમના દિવ્ય પ્રેમમય બાલચરિત્રો ઉપરજ મુગ્ધ થયા છે. ‘ નંદનંદન ’ કહેવડાવનારા એ નાના કાનજી, બંસીના બજવૈયા, ગોપ–ગોપિકાઓને પ્રેમના દિવાના બનાવનારા, ગોવાળોનાં ભાથાં ખાનારા, એ દહીં–દૂધ–માખણચોર–

“ વિશ્વાચા જનિતા મ્હણે યશોદેશી માતા. ”

વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર પોતે યશોદાને માતા કહે છે !

× × × ×

“ અનંત બ્રહ્માંડ જેના ઉદરમાં છે તે હરિ નંદને

દેર બાળક છે. કેવી આશ્ચર્યની વાત છે ! કનૈયાની સમસ્યા કંઈ સમજવામાંજ આવતી નથી. પૂતનીને જેણે સંતુષ્ટ કરી, તેને યશોદાજી ખવરાવે છે ! જે વિશ્વવ્યાપક કમળાપતિ છે તેને ગોવાળણો ગોદમાં ઉઠાવી લે છે. તુકારામ કહે છે કે, એ એવા નટવર છે કે ભોગ ભોગવવા છતાં પણ બ્રહ્મચારી છે."

* * * *

"સુંદર નવલ-નાગર બાલરૂપ છે અને વળી તે કાળીનાગને નાથનારા કાળરૂપ છે. તેઓજ ગાયો તેમજ ગોવાળોની સાથે પુંડલીકની પાસે આવી ગયા. એજ આ દિગંબર ધ્યાન છે, કેડ ઉપર હાથ રાખીને શોભા પામી રહ્યા છે. મૂઢ-અજ્ઞાન લોકોને તારવાના તેમણે પુંડલીક આગળ સોગન લીધા છે. તુકારામ કહે છે કે, વૈકુંઠવાસી ભગવાન ભક્તોની પાસે આવી રહ્યા છે."

બાલરૂપ ભક્તોને અત્યંતજ વહાલું લાગે છે. ગાય-ગોવાળોસહિતનું બાળરૂપજ તુકારામના જીવનું જીવન હતું. કાલીયદહમાં કાળીના કાળ થનાર આ 'બાલ'કૃષ્ણજ ભક્તોના પ્રાણધન બની બેઠા છે. એ 'ભોળા ભલા બાલ-પાંડુરંગ' કે જેમણે "બક વગેરે દૈત્યોને બાળપણમાંજ મારી નાખ્યા તેનું મને દર્શન કરાવો. તે નંદ-નંદન મારા જીવનના આનંદ છે."

એજ 'ભોળા બાળ-પાંડુરંગ' તરફ તુકારામને સ્નેહ-લગની લાગી હતી.

પાંડુરંગ ધ્યાનીં પાંડુરંગ મનીં, જાગૃતીં સ્વપ્નીં પાંડુરંગ.

* * * *

આંત હરિ બાહેર હરિ, હરિને ઘરીં કોંડિલે.

અર્થાત્ "અંદર અને બહાર હરિજ છે. હરિએજ પોતાની અંદર પોતાને બંધ કરી રાખ્યો છે."

નથી તેટલામાં પૃથ્વીના દાનવોનો જેમણે સંહાર કર્યો, જેમણે પોતાના હાથ ઉપર ગોવર્ધન પર્વત ઉપાડીને મહેન્દ્રનું અભિમાન હરી લીધું, જેમણે કાલીય નાગનું દમન કરીને કાલિન્દીનું-યમુનાનું દુઃખ દૂર કર્યું; જેમણે ભભૂકી ઉઠેલી આગમાંથી ગોકુળની રક્ષા કરી; જેમણે બ્રહ્માને, વાછરડાં લઇ જવા માટે, બીજાં વાછરડાં બનાવીને મૂર્ખ બનાવ્યા. બાળપણના પ્રભાતમાંજ જેમણે કંસ જેવા મોટા મોટા દૈત્યોને જોતજોતામાં સહેજ વાતમાંજ મારી નાખ્યા તે હુંજ છું.” (જ્ઞાનેશ્વરી, અધ્યાય ૧૦, ૨૮૮-૨૯૧)

જ્ઞાનેશ્વરીમાં ‘વિઠ્ઠલ’ નામ ‘નથી’ કહેનારાઓએ આ અવતરણ સારી રીતે વાંચીને મનન કરવું જોઇએ. ‘યાદવોમાં જે વાસુદેવ છે તે હુંજ છું.” એ વિષે વ્યાખ્યાન કરતાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કંસવધસુધીનીજ શ્રીકૃષ્ણલીલાનું વર્ણન કરે છે અને આગળની હકીકત તો તમે જાણોજ છો, એમ કહીને આગળ કંઇ કહેવાનું બંધજ રાખે છે. એથી શું એ સ્પષ્ટ નથી થતું કે, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ મુખ્યત્વે બાલ-કૃષ્ણનીજ ભક્તિ કરતા હતા? જે વર્ણન તેમણે કર્યાં છે, તે શ્રીવિઠ્ઠલનાં છે અને શ્રીવિઠ્ઠલજ તેમના ઉપાસ્ય હતા, આ વાતના પ્રમાણરૂપે આ અવતરણ પૂરતું છે.

(૬) નામદેવરાયના અભંગોમાં પણ વિઠ્ઠલ સ્વરૂપની આવીજ સ્પષ્ટ સમજણ પડે તેવા અનેક પ્રસંગો છે. “અનિર્વચનીય બ્રહ્મ કહીને નિગમ જેનું વર્ણન કરે છે, જે ઉપનિષદોનું મંથન કરીને કાઢેલો અર્થ છે, વેદ જેને સારના સાર, શ્રવણોનું શ્રવણ, નયનોનું નયન, જ્ઞાનનું દર્પણ તેમજ સર્વ ભૂતોમાં વ્યાપક, ચિત્તને ચેતાવનારા, બુદ્ધિનું પાલન કરનારા,” મન અને ઇન્દ્રિયોને ચલાવનારા, નિર્વિકલ્પ, નિરાકાર, નિઃશૂન્ય, નિરાધાર, નિર્ગુણ, અપરંપાર કહે છે. તે પરમાત્મા, નામદેવ કહે છે કે—

“ [illegible] બનીને [illegible] સાર [illegible]
[illegible] છે—[illegible] કે જે ચિન્મય [illegible] [illegible]

પરાત્પર કહેવાય છે."

× × × ×

"તેમનેજ જુઓ, ભીમાના તટ ઉપર સમચરણ વિઠ્ઠલરૂપ થઈને ઈંટ ઉપર ઉભા છે. જ્ઞાનીઓના જ્ઞેય-જાણવા યોગ્ય અને યોગીઓના ધ્યેય-ધ્યાન કરવા યોગ્ય ત્યાં કેવી રીતે પહોંચ્યા? વૈકુંઠ-નાયકથી પ્રસન્ન થઈને ભગવાન પંઢરીમાં આ દૈવીના મેદાનમાં આવ્યા. જે ચતુર્ભુજ-મૂર્તિને પુંડલીકે જ્યારે જોઈ ત્યારે તેમની આગળ એક ઈંટ નાખી દીધી. તેજ ઈંટ ઉપર વિઠ્ઠલ ઉભા થયા. તે પછી ત્રિભુવન ઉપર છવાઈ ગઈ."

× × × ×

"નિર્ગુણનો વૈભવ ભક્તિના વેશમાં આવી ગયો, તેજ આ વિઠ્ઠલ-વેશ બની ગયો. પુંડલીકે પોતાની સાધના દ્વારા ભક્તિનું જે સુખ આપ્યું તેના વડે ભાવમય ભગવાન મોહિત થઈ ગયા."

× × × ×

એ ભગવાન કોણ છે?

"એ ભગવાન હરિ છે; ગોકુળના, વસુદેવ-કુળના, યશોદાની ગોદના બાલકૃષ્ણ છે."

નામદેવરાયે સ્તુતિ-સ્તોત્રમાં પણ—

શ્રીધરા અનંતા ગોવિંદા કેશવા, મુકુંદા માધવા નારાયણા.
દેવકીતનયા ગોપિકારમણા, ભક્તઉદ્ધરણા કેશિરાજા.

× × × ×

ગોવર્ધનધરા ગોપીમનોહરા, ભક્ત કરુણાકરા પાંડુરંગા.

ભગવાન 'પાંડુરંગ'ને એજ બાલકૃષ્ણ-નામો વડે પોકારવામાં આવ્યા છે.

શ્રુતિને માટે જે પરબ્રહ્મ દુર્બોધ છે તે સગુણ કેવી રીતે થયા? એનો ઉત્તર એ છે કે "જળમાં જેમ જળના

કરા હોય છે, તેમ નિરાકારમાં સાકાર હોય છે.” સગુણ-નિર્ગુણ ભેદ માત્ર સમજાવવા માટેજ હોય છે, યથાર્થમાં પાંડુરંગ “ પૂર્ણતાની સાથે સહજમાં પણ સહજ છે. એજ ભક્તોને માટે ઇંટ ઉપર ઉભા છે. તેમના નામસંકીર્તનથી નામદેવ કહે છે કે, મારો મનસ્તાપ નાશ પામ્યો, ચિત્તને શાંતિ મળી. પરબ્રહ્મ અવિનાશી ને આનંદઘન છે; પરંતુ મને તો પ્રેમથી ધવરાવનારી વિઠામાઈજ વહાલી લાગે છે.”

(લ) એકનાથ મહારાજે બાલ-કૃષ્ણની ભક્તિની હદ વાળી દીધી છે. પહેલાજ અધ્યાયમાં તેઓ કહે છે કે—

“ભગવાને અનેક અવતારો લીધા, પરંતુ આ અવતારની નવીનતા કંઇક જુદીજ છે. એનો ઉદ્દેશ દેવતા પણ જાણતા નથી. એ અગમ્ય હરિલીલા જોવાથીજ સમજમાં આવે છે. જન્મતાંજ માતાથી અળગા થયા, પોતાની લીલા વડે પોતેજ ઉછરીને મોટા થયા. બાળપણમાંજ મુક્તિનો આનંદ અપાવવા લાગ્યા. પૂતના વગેરેને પોતાના શરીર દ્વારા મુક્તિ આપી. બાળક હોવા છતાં બળવાનોનેજ માર્યા. જગતની નજરે સિંહ જેવા મહાન પરાક્રમી હતા; પરંતુ બાળપણની બહાર તલભાર પણ રહ્યા નહિ. બ્રહ્મ હતા છતાં કરતા’તા ચોરી ! × × × પુત્ર-પૌત્રાદિ બધાં હોવા છતાં બ્રહ્મચારી હતા; આ લીલા પણ તેમણે બતાવી. ભક્તિ, ભુક્તિ અને મુક્તિ, ત્રણેને એક હારમાં બેસાડ્યાં ! એમની કીર્તિ હું શી વખાણું ! માટી ખાઇને તેમણે વિશ્વરૂપ બતાવ્યું !”

જે ચરિત્ર મનુષ્યને અત્યંત પ્રિય હોય છે, તેનું [illegible] ર્યા સિવાય તેનાથી રહેવાનું નહિ. [illegible] તેનું અનુપમ વર્ણન એકનાથી [illegible] ૨૩૮ થી ૨૭૭ [illegible] [illegible]

[illegible]

“ કેડના [illegible] -પીતાંબર સુંદર શોભા આપી રહ્યું છે અને [illegible] મન ભરી પરોવે તેવી વનમાળા લટકી રહી છે. તે સુંદર મધુર ઘનશ્યામને જોતાં જોતાં નેત્રોમાંથી જાણે પ્રાણ નીકળી પડે છે. ”

“ શ્રીકૃષ્ણ લીલાવિગ્રહ મૂર્તિ છે. તેમનું શરીર લોકાભિરામ (લોકોને આનંદ આપે તેવું) અને ધ્યાનધારણ-મંગલ છે. વેદોનું વ્યાખ્યાન, છએ શાસ્ત્રોનું સમાધાન, ષડ્દર્શનોની સમન્વય—એવા આ શ્રીકૃષ્ણનો પૂર્ણ અવતાર છે. (નાથ ભાગવત ૩૧-૩૯૮) અને ' તેમાં પણ બાલચરિત્ર સૌથી વધારે મધુર સુંદર અને પવિત્ર છે.' (૩૯૨) અને એજ બધા ભક્તોને પ્રિય છે. એજ શ્રીકૃષ્ણની બાલમૂર્તિ પંઢરીમાં વિઠ્ઠલ-નામ-રૂપથી ઈંટ ઉપર ઉભી છે. એજ અમારા મહારાષ્ટ્રના સંતોના ઉપાસ્ય દેવ છે. ”

“ શ્રીકૃષ્ણજ શ્રીવિઠ્ઠલ છે, એ વાત સંતોનાં વચનો-

સાબીત-સિદ્ધ થઇ ચૂકી છે. પરંતુ આજ સંબંધમાં
ક ઐતિહાસિક પ્રમાણ પણ મળ્યું છે. શ્રીકૃષ્ણાવતારને
વત ૧૯૯૦ ની જન્માષ્ટમીએ પૂરાં ૫૦૧૮ વર્ષ વીત્યાં!
કૃષ્ણનો જન્મ વિક્રમ સંવત પૂર્વે ૩૦૨૮ ના વર્ષમાં
દરવા વદી આઠમે રોહિણી નક્ષત્રમાં મધ્ય રાત્રે થયો.
બહાદૂર ચિંતામણિ વિનાયક વૈદ્યે પોતાના 'શ્રીકૃષ્ણ-
રિત્ર'ના પરિશિષ્ટ-ભાગમાં જ્યોતિષની ગણનાના આધારે
યું છે કે, તે દિવસે બુધવાર હતો. આ વાંચવાથી સમ-
ા છે કે, વારકરીઓ બુધવારને આટલો પૂજ્ય અને
ત્ર કેમ માને છે તેમજ તે દિવસે પંઢરીથી પ્રસ્થાન
ા નથી અને વિઠ્ઠલનો વાર કહીને તે દિવસ શ્રીવિઠ્ઠલ-
ભજન-પૂજનમાંજ વીતાવે છે. તે દિવસ શ્રીકૃષ્ણનો
મદિવસ છે, આ વાત જાણવાથી ઘણો આનંદ થયો.
રીના વારકરી સંપ્રદાયના આદિપ્રવર્તકના લક્ષમાં આ
અવશ્યજ હશે કે, બુધવારને દિવસે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ
છે, નહિ તો બુધવારનેજ ખાસ કરીને ભગવાનનો
સ નક્કી કરમાં ન આવત.

૩-શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાઓ

જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ, તુકારામ અને નિલાજી
વર્ણવાયલી શ્રીકૃષ્ણ-લીલાઓમાં શ્રીકૃષ્ણના બાલ-
ા-અર્થાત્ બાલ્ય અને કૌમાર અવસ્થાનાં ચરિતજ
માં આવ્યાં છે. કંસાદિ અસુરોના અત્યાચારના ભારથી
લી પૃથ્વી ક્ષીરસાગરમાં શયન કરનાર શ્રીવિષ્ણુને
ગઈ, વિષ્ણુએ તેને અભયદાન આપ્યું. વસુદેવ-
ના વિવાહસમયે આકાશવાણી થઇ અને કંસને ખબર
કે, દેવકીનો આઠમો પુત્ર મારો કાળ થશે. તેણે
સાત બાળક મારી નાખ્યાં, કારાગારમાંજ શ્રીકૃષ્ણ
થયા, વસુદેવે તેમને ગોકુળમાં નંદને ઘેર પહોંચ્યા. શ્રી
રસ્તામાં [illegible]
[illegible]

બધાં ગોપ-ગોપિકાઓનાં ચિત્તને ગોહી લીધાં, કૃષ્ણને મારવા માટે કંસે મોકલેલાં પૂતના, શકટાસુર, તૃણાવર્ત, વત્સાસુર, પ્રલંબ, અઘાસુર, બક, કેશી, ધેનુકાસુર વગેરે અસુરોને શ્રીકૃષ્ણે બાળપણમાં સહેજમાંજ મારી નાખ્યા. આંગળી ઉપર ગોવર્ધન પર્વત ઉઠાવ્યો, યશોદાને પોતાના મુખમાં બ્રહ્માંડ બતાવ્યું, બ્રહ્માનો ગર્વ ઉતાર્યો, વૃંદાવનમાં ગોપબાળોની સાથે અનેક પ્રકારના ખેલ ખેલ્યા, દૂધ-દહીં અને માખણ ચોરીને ગોપીઓનું ચિત્ત ચોર્યું, શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમમાં તેઓ પતિ-પુત્ર-ઘરબાર ભૂલી ગઇ, ગોકુળ અને વૃંદાવનની લીલાઓથી આબાલ-વૃદ્ધ-વનિતા બધાં કૃષ્ણ-પ્રેમમાં પાગલ થઇ ગયાં. ત્યાર પછી કૃષ્ણે મથુરામાં જઇને ચાણૂર-મુષ્ટિક વગેરે મલ્લોને મારીને અંતે કંસનો પણ અંત આણ્યો, થોડા સમય પછી શ્રીકૃષ્ણ દ્વારકાધીશ થયા. આ બધી ઘટનાઓને શ્રીકૃષ્ણભક્ત સંતકવિઓએ બાળ-લીલામાં અત્યંત પ્રેમથી વખાણી છે. વળી કાંદોના અભંગ, ગોવાળણ, મોઇ-દંડાની રમત, આટિયા-પાટિયા, કબડ્ડી, (એક જાતની રમત-આપણી હુતુતુ જેવી) વગેરે રમતો ઉપર જે અભંગ છે તેનો પણ બાળલીલાનાં વર્ણનોમાંજ સમાવેશ થવાથી એમાં કોઇ પણ પ્રકારનો સંદેહ રહેતો નથી કે, ગોકુલવાસી વૃંદાવનવિહારી શ્રીકૃષ્ણજ આપણા ભક્ત સંતોના ભગવાન શ્રીવિઠ્ઠલ છે. શ્રીકૃષ્ણના ઉત્તર-ચરિતની તો સૌ કોઇને જાણ છેજ. તુકારામનાંજ વચનો અનુસાર "જેમણે ગીતાનો ઉપદેશ કર્યો તેજ આ મારી માતા છે, કે જે ઇંટ ઉપર ઉભી છે." અર્જુનને ભગવદ્-ગીતા અને ઉદ્ધવગીતા બતાવનારા પાંડવના સહાયક દ્વાર-કાધીશ શ્રીકૃષ્ણ કૌરવ-પાંડવોના યુદ્ધને કારણે મહાભારત દ્વારા પરમ રાજનીતિજ્ઞરૂપે સંસારમાં પ્રગટ થયા; તથાપિ આપણા ભક્તો અને સંતોને જે શ્રીકૃષ્ણ પરમ પ્રિય છે, તે ગોકુળનાજ શ્રીકૃષ્ણ છે. ગોકુળના શ્રીકૃષ્ણ કુરુક્ષેત્રના ગીતા-વક્તા છે. શ્રીકૃષ્ણ એકજ છે, તથાપિ શ્રીકૃષ્ણે જગદુ-દ્ધારને માટે ગોકુળ-વૃંદાવનમાં જે ભક્તિરસથી ભરપૂર પર-

માનંદ આપનારી લીલાઓ કરી તેઓજ ભક્તોના પ્રેમની વસ્તુ છે. આ કારણે ગોકુળના શ્રીકૃષ્ણ તેમના ઉપાસ્ય છે. વળી સ્વામી વિવેકાનંદે× કહ્યું છે કે "શ્રીકૃષ્ણ સર્વ મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવા અવતરેલા પરમાત્મા છે. અને ગોપી-લીલા માનવધર્મમાંના ભગવત્પ્રેમની સારસર્વસ્વ છે. આ પ્રેમમાં જીવ-ભાવનો લય થઇને પરમાત્મા સાથે તાદાત્મ્ય થઇ જાય છે. શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં "**सर्वे धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज**" નો જે ઉપદેશ આપ્યો છે, તેની પ્રતીતિ આ લીલામાં થાય છે. ભક્તિનું રહસ્ય જાણવું હોય તો જાઓ, વૃંદાવનની લીલાનો આશ્રય લો. શ્રીકૃષ્ણ દીન-દુઃખીઓના, ભિખારી-કંગાલોના, પાપી-પામરોના, બાળ-બચ્ચાંના, સ્ત્રી-પુરુષોના, સર્વના પરમ ઉપાસ્ય છે. કુશાગ્રબુદ્ધિ પંડિત અને શાબ્દિક તત્ત્વજ્ઞોથી તેઓ દૂર છે, તેઓ તો ભલા-ભોળા અજ્ઞાનીઓની પાસે છે. તેમને જ્ઞાનનો શોખ નથી, તેઓ તો શુદ્ધ પ્રેમના ભૂખ્યા અને ભોક્તા છે. ગોપીઓને માટે શ્રીકૃષ્ણ અને પ્રેમ એકરસ થઇ ગયાં હતાં. દ્વારકામાં શ્રીકૃષ્ણે કર્મયોગ શીખવાડ્યો અને વૃંદાવનમાં ભક્તિ-પ્રેમનું શિક્ષણ આપ્યું. શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમ, દયા અને ક્ષમાના સાગર છે."

૪-તુકારામે વર્ણવેલી ભગવાનની લીલાઓ

તુકારામે પોતાના ઉપાસ્ય ભગવાન શ્રીવિઠ્ઠલની જે બાળલીલાઓ ગાઈ છે, તેમાં પણ ગોપ-ગોપિકાઓની અલૌકિક ભક્તિ અને શ્રીકૃષ્ણની ભક્તવત્સલતાને અત્યંત પ્રેમથી વખાણી છે.

"અવિનાશી બ્રહ્મ આકાર ધારણ કરીને દૈત્યોનો સંહાર કરવા આવી ગયા. ભક્તજનોનું પાલન કરવા માટે ગોકુળમાં રામ અને કૃષ્ણ આવી ગયા. ગોકુળમાં આનંદસુખ પ્રગટ થયું. ઘેર ઘેર લોકો તેમનો આશરો લેવા લાગ્યા."

× [illegible]

રહસ્ય પણ બતાવ્યું.

"ચારે વેદ જેની કીર્તિને વખાણે છે તે ગોવાલણોના હાથે બંધાઈ જાય છે, માખણ ચોરવા માટે તેમનાં ઘરોમાં દાખલ થાય છે..........અંદર-બહાર એક જેવા છે, તેથી તેમની ચોરી પકડાતી નથી. આ ભેદ તેઓ જાણે છે કે, એ એકલાજ? બીજા બધા રસ્તા બંધ કરીને અમને બેસાડી દેશે; તેથી તેઓ નિશ્ચિંત એકાંતમાં નિઃસંગ થઈને કૃષ્ણ-નાજ ધ્યાનમાં અચળ લાગી રહી. યોગીઓના ધ્યાનમાં જે એક ક્ષણને માટે પણ આવતા નથી, તેમને ભાવિક ગોવાલણો પકડી રાખે છે. એ ગોપીઓની પાસે તો તે કાલાવાલા કરતો આવે છે અને સમજુ માણસો કહે છે કે, તે તો મળતાજ નથી."

*　　　*　　　*　　　*

"દેહની સમસ્ત ભાવના વિસારી દેવી એજ નારા-યણની સંપૂર્ણ પૂજા-અર્ચા છે. એવા ભક્તોની પૂજા ભગ-વાન ભક્તોના જાણ્યા વિના લઈ લે છે, અને તેમના માગ્યા વિનાજ તેમને પોતાનું સ્થાન આપી દે છે."

*　　　*　　　*　　　*

"મનની બધી ઇચ્છાઓ હરિરૂપમાં લાગી ગઈ. ગોવા-લણો તેમનેજ માટે વ્યગ્ર જણાય છે. તેથી તેમના પતિ-ઓનું રૂપ ધારણ કરીને એ તેમને ઘેર જાય છે અને તેમને ભોગવે છે. સૌના ચિત્તમાં માત્ર એકજ પ્રકારનો ભાવ નથી હોતો, તેથી જેવો પ્રેમ તેવું રૂપ. બાળકને નાના મોટાનો ખ્યાલ નથી હોતો, એટલે નારાયણ પણ એવાજ કૌતુક સાથે ખેલતા રહે છે."

*　　　*　　　*　　　*

હવે ગોવાળોનાં ભક્તિ-ભાવ જુઓ:—

"[illegible] ગોકુળમાં એક કૌતુક કર્યું. ગોવા-[illegible] [illegible] (પ.કે.[illegible])

જ્યાં ગોપિકા રહેતાં હતાં. તેમની એ લાઠી અને કામળી ધન્ય થઈ. ગોવાળિયાનું પણ કેવું મહાન પુણ્ય હતું! તેમનાં ગાય-ભેંસ અને ગોરસ પણ કેવાં ભાગ્યવાન હતાં!"

× × × ×

"જે ગોપીઓએ જપ-ધ્યાન વગેરે અનેક સંચિત પુણ્ય-કર્મ કર્યાં હશે કે આવી રીતે તે ફળ્યાં. ગોવાળિયાઓને જે સુખ મળ્યું તે યોગીજનોને—બ્રહ્માદિને પણ દુર્લભ છે."

× × × ×

"નંદ અને યશોદાનાં કૃષ્ણભક્તિ-ભાગ્ય તો જુઓ! પરિશ્રમ કરીને ધન મેળવ્યું તે પણ તેમણે શ્રીકૃષ્ણાર્પણજ કર્યું! બધી ગાયો, ઘોડા, ભેંસો, દાસીઓ પ્રેમપૂર્વક કૃષ્ણને અર્પણ કરી દીધી. ક્ષણવાર પણ જો કૃષ્ણનો વિયોગ થતો તો તેમના પ્રાણ તરફડવા લાગતા. તેમના ધ્યાનમાં, મનમાં બધી રીતે હરિજ હતા. શરીરથી કામ કરતા હતા; પરંતુ ચિત્ત ભગવાનમાંજ લાગેલું રહેતું હતું. તેમનુંજ ચિંતન કરતા હતા. બસ, આજ એક પોકાર થતો કે, કૃષ્ણ ક્યાં ગયો? હજુ કોઈ ખાધું નથી, એ ક્યાં ચાલ્યો ગયો! તેઓ 'કૃષ્ણ'નું નામજ રટ્યા કરતા હતા. માતા યશોદા ખાંડતાં દળતાં કૃષ્ણનાંજ 'ગીતો' (હાલરડાં) ગાતી હતી. ભોજનમાં નંદ-યશોદા-કૃષ્ણને પોકારતાં હતાં, ધ્યાનમાં, આસનમાં, શયનમાં, સ્વપ્નમાં કૃષ્ણરૂપજ જોતા હતા. શ્રીકૃષ્ણ તો તેમનેજ દેખાતા હતા, પરંતુ કુટિલ ચિત્તવાળાઓને નહોતા દેખાતા. તુકારામ કહે છે કે, નંદ-યશોદા જેવાં માતા-પિતા ધન્ય છે."

× × × ×

પાસ-પડોશની ગોવાળણોની કૃષ્ણભક્તિ જુઓ અને અંતઃકરણમાં તે સુખને અનુભવીને પ્રેમાશ્રુ વહાવો.

એક સખી બીજી સખીને કહે છે "કૃષ્ણ આપણા પરિચારી-સેવક છે, કૃષ્ણ વ્યવહારી છે, અલી બાઈ! કૃષ્ણ-

ને ઉપાડી લે. કૃષ્ણના વિના તને કેમ કરીને સુખ મળે છે? સમય કેમ કરીને જાય છે? તમે લોકો આલતુ ફાલતુ-એવી બીજી બીજી પરચુરણ વાતો કર્યા કરો છો, સમય નકામો ગુમાવો છો; આ જીવતા જાગતાને કેમ ઉપાડી લેતી નથી? ઉપાડી લો અને એ સુખને તો જરા જોઇ લ્યો! આ સુખનો તમે અનુભવ કરશો, ત્યારે તમારે બારણે બારણે ભટકવું નહિ પડે. એક કૃષ્ણ સિવાય આ સઘળો ખેલ તમને જૂઠો જણાશે. બધાની સંગ-સોબત ત્યારે તમે છોડી દેશો તથા અનંતને સાથે લઈ વનમાં જશો અને પછી તમારા પ્રાણોથી અલગ કરશો નહિ. બીજાઓને પણ આ બાળકને લેવાને કહેશો. આ બાળકને જે પોતાને ઘેર લઇ જાય છે, તે તેના જેવીજ—તન્મય—તદ્રૂપજ બની જાય છે."

× × × ×

"તુકારામ કહે છે કે, જે કૃષ્ણને લઇ જાય છે, તે પાછી ફરીને આવતી નથી, કૃષ્ણની સાથે રમતાંજ આખો દિવસ વીતી જાય છે. કૃષ્ણના મુખ તરફ નિહાળતાં નિહાળતાં, ગમે તો દિવસ હો કે રાત, તેને કંઇ પણ સૂઝતું નથી. આખું શરીર તટસ્થ થઇ જાય છે. ઇન્દ્રિયો પોતાનો વ્યાપાર ભૂલી જાય છે. ભૂખ-તરસ, ઘર-બાર બધુંજ તેઓ ભૂલી જાય છે. તેમને અમે કયાં છીએ તેનું ભાન પણ રહેતું નથી. અમે કઇ જાતિની છીએ તે પણ ભૂલી ગઇ. ચારે વર્ણોની ગોપીઓ એક થઇ ગઈ. કૃષ્ણની સાથે ખેલ ખેલે છે, તેમના ચિત્તમાં કોઇ શંકા ઉઠતી નથી. એક સ્થળે તુકારામ કહે છે કે, શ્રીગોવિંદનાં ચરણોમાં ભાવના સ્થિર થઇ ગઇ."

× × × ×

"જેમણે પોતાને આપોઆપને-આત્મતત્ત્વને જાણ્યું. તેમણે જાણ્યું કે, આ સંસારી ખેલ જેઓ ખેલી રહ્યા છે, તેઓ [illegible] સગા-સંબંધી, ભાઈ-[illegible] છે. તેમનામાં

અમે ભૂખી બેઠ હોઈએ. તેથી નિઃશંકપણે જેટલી ચકીએ છીએ. આપણું કોની સાથે શું ખાઈએ છીએ અને મોંમાં તેનો શો સ્વાદ આવે છે તે બધું નથી જાણતી. બીજાઓ-નો અવાજ પણ કાન સાંભળતા નથી. કારણ કે ધ્યાનમાં-મનમાં હરિ બેઠા છે."

* * * *

"કાંદોના અભંગોમાં કોઈ અનુપમ રસ ભરેલો છે. શ્રીગોપાલકૃષ્ણ પોતાના સખાઓની સાથે ગાયો ચરાવવા માટે મધુવનમાં જતા હતા. ત્યાં પોતપોતાનાં ભાથાં ખો-લીને સૌએ જે ભોજન કર્યાં તથા જે જે ખેલ ખેલ્યા તેમનું ઘણુંજ ચિત્તરંજક વર્ણન તુકારામે કર્યું છે. ભગવાન પહેલાં કહે છે કે, બધા પોતપોતાની ભાથાની પોટલીઓ ખોલીને બતાવો તો ખરા કે કોણ શું શું લાવ્યા છો!' કારણ કે 'બધાની તપાસ કર્યા વિના હું ગાંઠે કંઈ પણ આપીશ નહિ.' ગોરસ (ખાટી છાશ), દહીં, પૌંઆ-ભાત જેની પાસે જે હતું તે તેણે કાઢ્યું. 'કોઈની ગાયો સ્થિર થઈ ગઈ, કોઈની આમતેમ ભટકવા લાગી.' બધાએ ભગવાનને વિનંતિ કરી કે 'હવે બધું વહેંચી દો, અમારી પાસે શું છે ને શું નથી તે બધું તો તમે જાણો છો. ભગવાનને તેમે બધું બરાબર છે, તે કોઈનાયે જીવને કષ્ટ થવા દેતા નથી."

"બધાને વર્તુલાકારે બેસાડીને તેઓ વચમાં બેસતા અને સૌનું સરખે ભાગે વહેંચી આપતા-સમાધાન કરતા."

નિષ્કપટ ખેલાડી કાનજીએ સૌને સૌ સૌની ભાવના અનુસાર વહેંચણી કરી દીધી.

"ગોપ-બાળો પોતપોતાની ભાવનાને લીધે દુઃખી થયા. જેની જેવી વાસના! કર્મના એ સાક્ષી આ લીલાને કૌતુકથી જોવા લાગ્યા. ખેલ ખેલતાં જે પોતાનો ભાર તેમ-નાજ ઉપર રાખતા તેમને માટે તેઓ કદી આડા ફરતા નહિ. કોઈ વાંકા આવી જતા, તો કોઈ આડે રસ્તે થઈને

સીધે રસ્તે આવતા, અથવા કસાઈને છૂટી જતા હતા."

× × × ×

બધા ગોપબાળોના ભોજનમાં હરિ પોતાની માધુરી-મીઠાશ ભરી દેતા હતા, પરસ્પર વાતો કરતા કરતા બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત કરતા હતા. ભગવાન સૌના હાથમાં અને મુખમાં ગ્રાસ–કોળિયા આપતા હતા; કેમકે તેઓ બધા તો ભગવાનના સખા હતા ને!

ભોજન કરતાં કરતાં ગોપબાલો કહેતાઃ 'મોં મીઠું થયું, પણ હજુ પેટ ના ભરાયું.' એક બીજાનું એઠું ખાઈ લેતા, એમાં એમને કંઈ હીણપત લાગતી નહિ.

કાંદોની (એક ઉત્સવ જેમાં દહીં ભાતનો વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે) એ મોજ જોઈને, "ગાયો ચરવાનું ભૂલી ગઈ, પશુ–પક્ષી જડતાને ભૂલી ગયાં, યમુના–જળ સ્થિર થઈને વહેવા લાગ્યાં. સર્વ દેવતા જુએ છે અને તેમના મોંમાં પાણી આવે છે. અને તેઓ કહે છે કે, ગોપાળ ધન્ય છે, અમે તો કંઈજ નથી!'

કાંદોનું દહીં પેટ ભરીને ખાઈને ગોપાળ કહે છે કે 'તમારી દોસ્તી બહુ સારી! મને હમેશાં તે મળ્યા કરજો.'

પછી બધા પોતાની લાકડી અને કામળી ઉપાડીને ગાયો ચરાવવા ગયા. તેઓમાં કેટલાક વાંકા અંગવાળા, તોતડા, ગટ્ટા, લંગડા, લૂલા વગેરે પણ હતા; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ એ બધાના પ્રિય હતા. અને ભગવાન પણ તેમના ભાવથી પ્રસન્ન હતા. ગાયો ચરાવતાં ચરાવતાં ગોપ–બાલો શ્રીકૃષ્ણને મધ્યમાં રાખીને હાંડિયાની રમત વગેરે રમતા હતા.

બાલક્રીડાના અભંગોમાં તુકારામે આધ્યાત્મિક ભાવ ભર્યો છે. [illegible] જેમ સંસારમાં સમરસ થઈ, તેમ [illegible]. શ્રીકૃષ્ણપ્રેમમાં તરબોળ બની [illegible] આનંદ પ્રાપ્ત કરે, એજ એ અભંગો[illegible] છે. ભક્તોનાં પૂર્વસંચિત જોઈને [illegible]

વાન તેમાં પોતાનો પ્રસાદ મૂકી તેમના જીવનને મધુર બનાવે છે અને 'મીઠાનું ખારાપણું બંધ કરી દે છે'–અર્થાત્ અપેક્ષિનો રસનો બાધ કરી દે છે. અસ્તુ. શ્રીકૃષ્ણપ્રેમમાં તુકારામ નરસિંહ થયેલા હતા, એ કહેવાની હવે જરૂર નથી.

૫–શ્રીપંઢરીના વિઠ્ઠલનાથ

પંઢરપુરમાં શ્રીવિઠ્ઠલનાથની જે મૂર્તિ છે તેનું નિરીક્ષણ કરવાથી જણાઈ આવે છે કે, આ ભગવાનની બાલમૂર્તિ જ છે. કેટલાક વાતના પંડિતોએ જે એવો તર્ક ચલાવ્યો છે કે, આ મૂર્તિ બૌદ્ધો વા જૈનોની છે તેમાં કાંઈજ વજૂદ નથી. આ મૂર્તિ શ્રીમહાવિષ્ણુના અવતાર શ્રીગોપાલકૃષ્ણજીની જ છે. એ ભગવાન ઈંટ ઉપર ઉભા છે. ઈંટ ઉપર ભગવાનના અત્યંત કોમળ ચરણ-કમળ છે. એ ચરણકમળોમાં અનેક ભક્તોએ પોતાનાં મસ્તક નમાવ્યાં છે. પ્રેમાશ્રુઓથી હજારો વાર તેમને નવરાવ્યાં છે અને પોતાનું ચિત્ત સમર્પણ કર્યું છે. એ ચરણોએ લાખો જીવોના હૃદયના તાપ હરી લીધા છે, તેમનાં નેત્રોને કૃતાર્થ કર્યાં છે, તેમનું જીવન ધન્ય બનાવ્યું છે. હજારો પાપાત્માઓ અને મુક્તોએ, બદ્ધો અને મુમુક્ષુઓએ, સિદ્ધો અને સાધકોએ, રંકો અને રાજાઓએ, પતિતો અને પતિત–પાવનોએ એ ચરણોના ધ્યાન અને ભજનથી પોતાનું જીવન સફળ કર્યું છે. લાખો જીવોને માટે આ દુસ્તર ભવસાગર એ ચરણોના ચિંતનચમત્કારથી ગોષ્પદ–ગાયના પગ જેટલો નાનકડો બની ગયો છે. આવાં એ શ્રી વિઠ્ઠલનાથનાં ચરણ આ ઈંટ ઉપર સ્થિર છે. ભગવાનના ડાબા પગ ઉપર એક કોહો–ઘા છે. ભગવાનની મુક્તકેશી નામની કોઈ દાસી હતી. ભગવાન ઉપર તેને અત્યંત પ્રેમ હતો. તે દાસી અત્યંત સુકુમાર હતી અને તેને પોતાની સુકુમારતાનો પુષ્કળ ગર્વ હતો. તેણે પોતાના જમણા હાથની આંગળી ભગવાનના ડાબા પગ ઉપર મૂકી. તે ભગવાનના અતિ સુકુમાર પગમાં પેસી ગઈ. ભગવાનનાં ચરણોની આ સુકુમારતા જોઈને પોતાની

સુકુમારતા તેને તુચ્છ જણાઈ અને પોતે બહુજ શરમાઈ ગઇ. તેનો ગર્વ ઉતરી ગયો. ભગવાનના બન્ને પગની વચમાં પીતામ્બરનો ઝબ્બો લટકી રહ્યો છે, તે બાલરૂપને યોગ્યજ છે. મોટી અવસ્થા બતાવવી હોત તો પીતામ્બર પગ સુધી લટકતું રાખ્યું હોત. જનનેન્દ્રિયના સ્થાન આગળ કંદોરાની ઘુઘરીઓનું એક ઝૂમખું લટકી રહ્યું છે. સોનાની કટિમેખલા-સાંકળી ઉપર ઇન્દ્રિયચિહ્ન જેવો સોનાનોજ ટુકડો છેઃ તે પહેલાંનો નથી–અર્થાત્ મૂર્તિ નગ્ન નથી; મૂર્તિ જૈન છે એવી શંકા કરવાનું પણ કારણ નથી. પીતામ્બર ઉપર કંદોરો છે. જમણા હાથમાં શંખ અને ડાબામાં પદ્મ છે. છાતી ઉપર જમણી બાજુએ ભૃગુલાંછન છે. કંઠમાં કૌસ્તુભમણિ લટકતો છાતી સુધી આવી રહ્યો છે. ભુજાઓમાં ભુજબંધ છે અને બન્ને કાનોમાં કાનોથી ખભા સુધી મકરાકૃતિ કુંડળ છે. ભગવાનનાં મુખ, નાસિકા અને નેત્ર પ્રસન્ન છે. મસ્તક ઉપર શિવલિંગાકાર મુકુટ છે. ભાલપ્રદેશમાં મુકુટની વચમાં એક બારીક પટ્ટી જેવું બાંધેલું છે. તે પાછળ પીઠ ઉપર લટકતા ભાથાનું ફૂમતું–છોગલું છે. પંઢરીના ગોપાલપુર, ત્યાંની બધી ચીજો અને કાંદોનો સમારંભ એ બધું ગોકુળનું છે. એવા શ્રીવિઠ્ઠલરૂપી બાલકૃષ્ણ ભગવાનને મારા અનેકાનેક પ્રણામ છે.×

× [illegible] —હિંદી પ્રકાશક

અધ્યાય ૧૧ મો–સગુણ સાક્ષાત્કાર

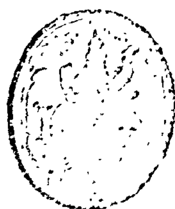
ભક્ત સમાગમે સર્વભાવે હરી, સર્વકામ કરી ન સાંગતાં.
સાંકવિલા રાહે હૃદયસંપુટી, બાહેર ધાકુટી મૂર્તિ ઉભા.

અર્થાત્ " ભક્ત-સમાગમથી બધા ભાવ હરિના થ
જાય છે, બધાં કામ બતાવ્યા વિના હરિજ કરે છે. હૃદ
ય-સંપુટમાં સમાઈ રહે છે અને બહાર નાનકડી મૂ
બનીને સામે આવે છે. "

૧–સત્ય સંકલ્પદાતા નારાયણ

ભગવાનનાં સગુણ દર્શનની કેવી તીવ્ર લાલસા તુક
રામને લાગી હતી, એ આપણે નવમા અધ્યાયમાં જો
ચૂકયા છીએ. હવે એ લાલસાનું તેમને શું ફળ મળ્યું
આ અધ્યાયમાં જોઈશું. જીવમાત્રને તેનીજ ઇચ્છાને અનુરૂ
ફળ મળ્યા કરે છે. ' જેવી વાસના તેવું ફળ. ' મનુષ્ય
ઇચ્છાશક્તિ એટલી પ્રબળ છે, તેના સંકલ્પના કર્મપ્રવાહ
ની ગતિ એટલી બધી અમોઘ છે કે તે જે ઇચ્છે તે કઃ
શકે છે. ' નર જો કરણી કરે તો નરનો નારાયણ થાય
આ કબીર સાહેબનું વચન પ્રસિદ્ધજ છે. જે કંઇ કરવા
ઇચ્છા મનુષ્ય કરે તે તે કરી શકે છે, જે બનવાની ઇચ્
કરે છે તે બની શકે છે, જે મેળવવાની ઇચ્છા કરે
મેળવી શકે છે. પરંતુ એ ઇચ્છાશક્તિને શુદ્ધ આચરણ
દૃઢ નિશ્ચય, સદ્ભાવના અને નિદિધ્યાસનો પૂરો સાથ હોવ
જોઇએ. સંકલ્પ પાર પડવાનો આધાર સંકલ્પની તીવ્ર
અને શુદ્ધિ ઉપર છે. મનની શક્તિ અસીમ છે, પરંતુ તે
નિષ્ઠાપૂર્વક તેનો પૂરો ઉપયોગ કરી લેનારાઓ માટેજ

સુકુમારતા તેને તુચ્છ જણાઈ અને પોતે બહુજ શરમાઈ ગઇ. તેનો ગર્વ ઉતરી ગયો. ભગવાનના બન્ને પગની વચમાં પીતામ્બરનો ઝબ્બો લટકી રહ્યો છે, તે બાલરૂપને યોગ્યજ છે. મોટી અવસ્થા બતાવવી હોત તો પીતામ્બર પગ સુધી લટકતું રાખ્યું હોત. જનનેન્દ્રિયના સ્થાન આગળ કંદોરાની ઘુઘરીઓનું એક ઝૂમખું લટકી રહ્યું છે. સોનાની કટિમેખલા-સાંકળી ઉપર ઇન્દ્રિયચિહ્ન જેવો સોનાનોજ ટુકડો છેઃ તે પહેલાંનો નથી–અર્થાત્ મૂર્તિ નગ્ન નથી; મૂર્તિ જૈન છે એવી શંકા કરવાનું પણ કારણ નથી. પીતામ્બર ઉપર કંદોરો છે. જમણા હાથમાં શંખ અને ડાબામાં પદ્મ છે. છાતી ઉપર જમણી બાજુએ ભૃગુલાંછન છે. કંઠમાં કૌસ્તુભમણિ લટકતો છાતી સુધી આવી રહ્યો છે. ભુજાઓમાં ભુજબંધ છે અને બન્ને કાનોમાં કાનોથી ખભા સુધી મકરાકૃતિ કુંડળ છે. ભગવાનનાં મુખ, નાસિકા અને નેત્ર પ્રસન્ન છે. મસ્તક ઉપર શિવલિંગાકાર મુકુટ છે. ભાલપ્રદેશમાં મુકુટની વચમાં એક બારીક પટ્ટી જેવું બાંધેલું છે. તે પાછળ પીઠ ઉપર લટકતા ભાથાનું ફૂમતું–છોગલું છે. પંઢરીના ગોપાલપુર, ત્યાંની બધી ચીજો અને કાંઢીનો સમારંભ એ બધું ગોકુળનું છે. એવા શ્રીવિઠ્ઠલરૂપી બાલકૃષ્ણ ભગવાનને મારા અનેકાનેક પ્રણામ છે.×

× [illegible] —હિંદી પ્રકાશક

પુરુષાત્મા પુરુષ પ્રકાશપદને પ્રાપ્ત કરે છે. વેદોએ તેનું વર્ણન કર્યું છે. જ્ઞાની, યોગી તેમજ સંત તેમાંજ રમ્યા કરે છે. બીજા નશ્વર પદાર્થો ઉપર મનને ન જવા દઈને–અર્થાત્ વૈરાગ્યસંપન્ન થઈને તેઓ તેના મનનમાં લાગી જાય છે. મન, વાણી અને ઇન્દ્રિયોથી તેનો પત્તો લાગતો નથી; પરંતુ મનને તેનીજ લગની-પ્રેમનો રંગ લાગવાથી મન તેને જેવો તે રંગમાં રંગી લીધા કરે છે. શાસ્ત્ર તેને ચૈતન્ય કહે છે, વેદ આત્મા કહે છે તેમજ ભક્ત તેનેજ નારાયણ કહે છે.

વેદપુરુષ નારાયણ, યોગિયાંચેં બ્રહ્મ શૂન્ય,
મુક્તાં આત્મા પરિપૂર્ણ, તુકા મ્હણે સગુણ ભોળ્યાં આમ્હાં.

અર્થાત્ " વેદોને માટે જે નારાયણ પુરુષ છે, યોગીઓને માટે જે શૂન્ય બ્રહ્મ છે, મુક્તાત્માઓને માટે જે પરિપૂર્ણ આત્મા છે, તુકારામ કહે છે કે, અમ ભલા ભોળા માણસો માટે તે સગુણ-સાકાર નારાયણ છે."

તુકારામે એ અનામ-અરૂપ-અચિન્ત્ય પરમાત્માને નામ અને રૂપ આપીને ચિન્ત્ય બનાવી દીધા. ગોકુળમાં ગોપ-ગોપીઓને રમાડનારી એ સુરમ્ય શ્યામલ બાલમૂર્તિ તુકારામના ચિત્તચિંતનમાં આવી ગઈ, તુકારામનું ચિત્ત તેમનેજ સમર્પિત થયું, ઇન્દ્રિયોને તેનાજ ધ્યાન-સુખનો ચસ્કો-રસાસ્વાદ લાગ્યો, શરીર પણ તેનીજ સેવામાં લાગી ગયું. આ પ્રમાણે મન, વચન અને કર્મથી તેઓ કૃષ્ણમય બની ગયા. આવી સ્થિતિમાં તેઓ જો આજ આંખો વડે કૃષ્ણનું રૂપ જોવાની લાલસા રાખે તો તે કેમ પૂરી ન થાય?

નિશ્ચયાચેં બળ, તુકા મ્હણે તેંચિ ફળ.

અર્થાત્ " તુકારામ કહે છે કે, નિશ્ચયનું બળ એજ તો ફળ છે." નિશ્ચયના બળની મતલબજ ફળની પ્રાપ્તિ છે. અહંકારની હવા ક્યાંયે ન લાગી જાય, તેથી ભક્તો કહ્યા કરે છે કે—

...ય સંકલ્પાચા દાતા નારાયણ, સર્વ કરી પૂર્ણ મનોરથ,

અર્થાત્ " સત્ય સંકલ્પ દાતા નારાયણ છે. તેઓજ
સર્વ મનોરથો પૂર્ણ કરે છે. " ભક્તોનું આ કથન સત્ય
(ણ છે. જીવોનો શુદ્ધ સંકલ્પ અથવા નિશ્ચયનું બળ અને
નારાયણની કૃપા, એ બન્નેની વચ્ચે બહુજ થોડું અંતર
છે ! તુકારામે શ્રીકૃષ્ણને પ્રસન્ન કરીને પ્રકટાવવા માટે શુદ્ધ
અને તીવ્ર સંકલ્પ ધારણ કર્યો અને અંતે નારાયણને પ્રગટ
થવુંજ પડયું. આ ભક્તનો મહિમા છે કે ભગવાનનો,
ભક્તવત્સલતાનો કે એ બન્નેના એક બીજાના પ્રેમ અને
સ્નેહનો ! આવા ભક્ત અને ભગવાનના અન્યોન્ય પ્રેમથી
સંસારને એક કૌતુક જોવા મળ્યું. આવા નિશ્ચયથી હરકોઇ
પોતાની રુચિ અનુસાર પોતાનું જીવન સફળ કરી શકે છે.
તુકારામની જેવી લાલસા હતી તે પ્રમાણે ભગવાને તેમને
ક્યારે અને કેવી રીતે દર્શન દીધાં એ હવે જોવું જોઇએ.

૨–રામેશ્વર અને તુકારામનો વિરોધ

ભગવાનને તુકારામની દર્શનલાલસા પૂરી કરવીજ
હતી, પરંતુ એ તેમણે એક પ્રસંગને નિમિત્ત બનાવીને
કરી. રામેશ્વર ભટ્ટે તુકારામને બધાં પોથી–પુસ્તકો ડુબા-
વી દેવાનું કહ્યું અને તુકારામે બ્રાહ્મણની આજ્ઞા મસ્તકે
ચઢાવીને પોથી–પુસ્તકો ડુબાવી દીધાં, અને પછી ભગવાને
એ બધા કાગળોને પાણીમાંથી બચાવી લીધા, એ સર્વ વાત
પ્રસિદ્ધ છે. આજ પ્રસંગથી તુકારામને ભગવાનનાં સાક્ષાત
દર્શન થયાં, તેથી આપણે હવે આજ પ્રસંગ જોઇશું.
રામેશ્વર ભટ્ટ કોઇ સાધારણ માણસ નહોતા. આ ભટ્ટ
સુપાત્ર અને મહાવિદ્વાન બ્રાહ્મણ પૂનાથી ઇશાનમાં ન[illegible]
આ[illegible] ઉપર વાઘોલી નામના સ્થાનમાં રહેતા હતા. તેઓ
[illegible]ન, કર્મનિષ્ઠ અને રામોપાસક તથા ધર્માધિકારી
[illegible] તુકારામનું નામ ચોતરફ પ્રસિદ્ધ
[illegible]નના સાંભળવામાં આવ્યું હતું. [illegible]
[illegible]કારામ શૂદ્ર છે અને બ્રાહ્મણો [illegible]
[illegible] તથા તેમનાં ભજનોમાં વેદ[illegible]

પ્રગટ થાય છે, ત્યારે તુકારામના સંબંધમાં અને સામાન્ય રીતે વારકરી સંપ્રદાય વિષે પણ તેમની ધારણા પ્રતિકૂળ થઈ ગઇ હતી. પરંતુ ખરી વાત એમ હતી કે તુકારામની કીર્તિ તેમનાથી સહન થઇ શકતી નહોતી અથવા તેમને ડંખતી હતી અને કોઇ પણ રીતે તેમને દુઃખ આપવા માટે હલકટ બુદ્ધિથી તેમણે કોઇ કામ કર્યું હોય. આપણે તુકારામમાટે સાદર સપ્રેમ અભિમાન લઇએ છીએ. પરંતુ જો કોઇ તેમના સમયમાં થોડા સમય માટે તેમના પ્રતિપક્ષી બનીને સામા આવે તો તે વિષયમાં આપણે કોઇ ભૂલભરેલો ખોટો ખ્યાલ ધારણ કરી બેસીએ નહિ. જ્યારે વાદવિવાદ ચાલે છે, ત્યારે પ્રતિપક્ષીના સંબંધમાં પોતાનું મન મેલું–કલુષિત કરી લેવાનો સામાન્ય જનોનો સ્વભાવ પડી ગયો હોય છે. પરંતુ એ તો એક પક્ષપાત છે. આનાથી ચિત્તને દૂર ખેંચી લઇ પ્રતિપક્ષીના પણ સારા ગુણોને માન આપવું એ વિચારશીલ પુરુષોનો સ્વભાવ હોય છે. પ્રતિપક્ષીના કથનમાં કયો વિચાર છે અને કયો અવિચાર છે તે જોઇને અવિચારવાળા અંશનુંજ ખંડન કરવાનું હોય છે અને તે પણ આવશ્યક હોય તોજ. રામેશ્વર ભટ્ટ કોઇ મંબાજી બુવા નહોતા ! તેમની વિચાર કરવાની દૃષ્ટિ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. વળી તુકારામ જે ભાગવત ધર્મના ઝંડા નીચે ઉભા રહીને ભગવદ્‌ભક્તિનો પ્રચાર કરી રહ્યા હતા, તે ભાગવત ધર્મની કેટલીક બાબતો સાથે તેમને પ્રામાણિક વિરોધ હતો. આ વિરોધ બહુ પહેલાંથીજ કંઈ ને કંઇ ચાલ્યો આવ્યો છે, અને આજે પણ તે સર્વથા નિર્મૂળ નથી થયો. આળંદી અને પૈઠણના બ્રાહ્મણોએ જે કારણોથી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો અને એકનાથસુત પંડિત હરિ શાસ્ત્રીએ પોતાના પિતા એકનાથ મહારાજનો વિરોધ કર્યો એજ કારણોથી રામેશ્વર ભટ્ટ તુકારામ મહારાજની વિરુદ્ધ ઉભા થયા હતા. સ્પષ્ટ વાત એ છે કે, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના સમયથી વૈદિક કર્મમાર્ગી બ્રાહ્મણોની એક ધારણાજ એવી બંધાઇ ગઈ છે કે, આ ભાગવત ધર્મ વર્ણા-

અર્થાત્ " સત્ય સંકલ્પ દાતા નારાયણ છે. તેઓજ સર્વ મનોરથો પૂર્ણ કરે છે. " ભક્તોનું આ કથન સત્ય પણ છે. જીવોનો શુદ્ધ સંકલ્પ અથવા નિશ્ચયનું બળ અને નારાયણની કૃપા, એ બન્નેની વચ્ચે બહુજ થોડું અંતર છે ! તુકારામે શ્રીકૃષ્ણને પ્રસન્ન કરીને પ્રકટાવવા માટે શુદ્ધ અને તીવ્ર સંકલ્પ ધારણ કર્યો અને અંતે નારાયણને પ્રગટ થવુંજ પડ્યું. આ ભક્તનો મહિમા છે કે ભગવાનનો, ભક્તવત્સલતાનો કે એ બન્નેના એક બીજાના પ્રેમ અને સ્નેહનો ! આવા ભક્ત અને ભગવાનના અન્યોન્ય પ્રેમથી સંસારને એક કૌતુક જોવા મળ્યું. આવા નિશ્ચયથી હરકોઈ પોતાની રુચિ અનુસાર પોતાનું જીવન સફળ કરી શકે છે. તુકારામની જેવી લાલસા હતી તે પ્રમાણે ભગવાને તેમને ક્યારે અને કેવી રીતે દર્શન દીધાં એ હવે જોવું જોઈએ.

૨–રામેશ્વર અને તુકારામનો વિરોધ

ભગવાનને તુકારામની દર્શનલાલસા પૂરી કરવીજ હતી, પરંતુ એ તેમણે એક પ્રસંગને નિમિત્ત બનાવીને કરી. રામેશ્વર ભટ્ટે તુકારામને બધાં પોથી–પુસ્તકો ડુબાવી દેવાનું કહ્યું અને તુકારામે બ્રાહ્મણની આજ્ઞા મસ્તકે ચઢાવીને પોથી–પુસ્તકો ડુબાવી દીધાં, અને પછી ભગવાને એ બધા કાગળોને પાણીમાંથી બચાવી લીધા, એ સર્વ વાત પ્રસિદ્ધ છે. આજ પ્રસંગથી તુકારામને ભગવાનનાં સાક્ષાત દર્શન થયાં, તેથી આપણે હવે આજ પ્રસંગ જોઈએ. રામેશ્વર ભટ્ટ કોઈ સાધારણ માણસ નહોતા. આ ભારે સુપાત્ર અને મહાવિદ્વાન બ્રાહ્મણ પૂનાથી ઇશાનમાં નવ માઈલ ઉપર વાઘોલી નામના સ્થાનમાં રહેતા હતા. તેઓ અતિ શીલવાન, કર્મનિષ્ઠ અને રામોપાસક તથા ધર્માધિકારી પણ હતા. તે સમયે તુકારામનું નામ ચોતરફ પ્રસિદ્ધ થયું હતું, તે પણ તેમના સાંભળવામાં આવ્યું હતું. ત્યારે તેમણે સાંભળ્યું કે, તુકારામ શૂદ્ર છે અને બ્રાહ્મણો પણ તેમને નમસ્કાર કરે છે તથા તેમનાં ભજનોમાં વેદાર્થ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કારણથી શ્રેષ્ઠતા કેવળ જાતિમાંજ નથી રહી, પરંતુ એ સિ-
દ્ધાંત થયો કે, જે ભગવદ્દ્ભક્ત છે તેજ શ્રેષ્ઠ છે. કસોટી
જાતિની નથી રહી, કસોટી સાધુતા, સત્યતા અને ભગવદ્
ભક્તિની છે. આ કારણે પ્રાચીન મતાભિમાનીઓની એવી
ધારણા થઈ ગઈ છે કે, આ ભાગવતધર્મ-સંપ્રદાય બ્રાહ્મણો
ની માન-પ્રતિષ્ઠા નષ્ટ કરવા માટે ઉત્પન્ન થયો છે. જ્ઞાને
શ્વર મહારાજને હેરાન કરવા માટે આ બેજ કારણો હતાં
તુકારામને હેરાન કરવા માટે એક ત્રીજું કારણ ઉપસ્થિત
થયું. જ્યારે સંતજ શ્રેષ્ઠ થયા તો પછી આ શ્રેષ્ઠત્વ માત્
બ્રાહ્મણોમાં ન રહ્યું. જે કોઈ સંત થયા તે શ્રેષ્ઠ મનાવ
લાગ્યા. તુકારામનું સંતપણું જેમ જેમ સિદ્ધ થઈને પ્રગ
થવા લાગ્યું, તેમનું શુદ્ધ આચરણ, ઉપદેશ અને પ્રેમ
ભક્તિનો જેમ જેમ લોકો ઉપર પ્રભાવ પડવા લાગ્યો, તે
તેમજ લોકો તેમને માનવા અને પૂજવા લાગ્યા. તુકારામ
ના એ ભક્તોમાં અનેક બ્રાહ્મણો પણ હતા. જેવા કે દેહૂ
કુલકર્ણી મહાદજી પંત, ચિખલીના કુલકર્ણી મલ્હાર પંત
પૂનાના કોંડો પન્ત લોહોકરે, તળેગાંવના ગંગારામ મવા
વગેરે વગેરે. તુકારામની અમૃતવાણી સાંભળીને તે
તેમનાં ચરણોમાં ભ્રમરની પેઠે લીન થઈ ગયા. જેને જે
વડે પોતાની ઇચ્છિત વસ્તુ મળે છે, તેનું તેની પાછળ પડ
સ્વાભાવિકજ છે. લોકો વિશુદ્ધ ધર્મજ્ઞાન અને સાચો પ્રેમા
નંદ ઇચ્છતા હતા અને તેમને ભગવાનની આંતરિક કથ
ઓ પ્રેમથી બતાવે એવા ગુરુ જોઇતા હતા. તેમને એ
ગુરુ તુકારામ મળ્યા અને તેથી તેઓ તેમને પૂજવા લાગ્
લોકોને સાચા-જૂઠાની ઓળખાણ હોય છે. તુકારામની
પાડોશમાં મંબાજી પોતાની મહંતીની દુકાન માંડીને બે
હતા. પરંતુ લોકોને જે જોઇતું હતું, તે તેમની પાસે હ
નહિ. આથી લોકો પણ તેમની એવીજ કદર કરતા હત
મંબાજી અને તુકારામ—એક નકલી સિક્કો અને બી
અસલી! લોકોએ બંનેને બરાબર પારખ્યા. તુકારામ
આચરણ અને પ્રેમ તેમને પ્રિય લાગ્યો. તેઓ જાતિના

ભગવાન તુકારામને અપાવવા ઈચ્છતા હતા. એજ પ્રસંગ હવે આપણે જોઇએ.

૩—દેહૂમાંથી દેશનિકાલ !

રામેશ્વર ભટ્ટને તુકારામના ભાગવત ધર્મના સિદ્ધાંત કબૂલ નહોતા. પરંતુ એ સિદ્ધાંતોના વિરોધનો જે સીધો રસ્તો હોઈ શકે, તે રસ્તો છોડીને એ અવળે રસ્તે ચાલવા લાગ્યા. તેમણે વિચાર્યું કે, દેહૂમાં આ માણસ કીર્તન કરે છે અને પોતાનો રંગ જમાવે છે, તેમજ અહીંજ એના વિઠ્ઠલ દેવનું મંદિર પણ છે. એજ મૂળ વાત છે. એટલે અહીંથી આને કોઇપણ રીતે ભગાડી દેવો અને એવું કરી મૂકવું કે જેથી તે અહીં રહેવાજ ન પામે. મહીપતિ ખુવા ભક્ત લીલામૃતના અધ્યાય ૩૫ માં કહે છે કે—

"મનમાં એવો વિચાર કરીને તેણે ગામના હાકેમને જઇને કહ્યું કે, તુકો શૂદ્ર જાતિનો છે અને શૂદ્ર થઇને શ્રુતિનું રહસ્ય બતાવ્યા કરે છે. હરિકીર્તન કરીને એણે ભલા ભોળા શ્રદ્ધાળુ લોકો ઉપર જાદુ કર્યો છે. બ્રાહ્મણો પણ તેને નમસ્કાર કરવા લાગ્યા છે ! આ વાત તો આપણે માટે શરમાવનારી છે. બધા ધર્મોને એણે ઉડાવી દીધા છે અને કેવળ નામકીર્તનનોજ મહિમા બતાવતો ફરે છે. લોકોમાં એણે એવો ભક્તિપંથ ચલાવ્યો છે કે, ભક્તિનું તો માત્ર નામજ રહ્યું છે; વસ્તુતઃ તો કેવળ પાખંડજ જણાય છે."

દેહૂના ગ્રામાધિકારીને (મુખીને) રામેશ્વર ભટ્ટે ચિઠ્ઠી લખી કે, તુકારામને દેહૂમાંથી કાઢી મૂકો. મુખીએ આ ચિઠ્ઠી તુકારામને વાંચી સંભળાવી. ત્યારે તેઓ ભારે મુશીબતમાં આવી પડ્યા. તે સમયના તેમના ઉદ્‌ગાર આ છે—

"હવે શું ખાઉં ? ક્યાં જાઉં ? કોને આધારે ગામમાં રહું ? પટેલ નારાજ, ગામના લોકો પણ નારાજ ! હવે મને કોણ આપશે ? કહે છે કે હવે, આ ઉચ્છૃંખલ મનમાં આવે તેમ વર્તે છે, હાકેમે પણ એમ

નિર્ણય કરી દીધો. એ ભલા+ માણસે જઈને ફરિયાદ કરી, ને આખરે હું દુર્જનજ મારી નાખ્યો. તુકારામ કહે છે કે, આવા માણસોનો સંગ સારો નથી, માટે હવે વિઠ્ઠલ-નેજ ગોખવા ઉપડીએ."

૪–અભંગોની વહીઓ દહમાં (ધરામાં)

તુકારામ આળંદીથી આવ્યા તે સીધા વાઘોલી પહોંચ્યા. ત્યાંજ રામેશ્વર ભટ્ટ રહેતા હતા. આ સમયે રામેશ્વર ભટ્ટ સ્નાન કરીને સંધ્યા-પૂજામાં બેઠા હતા. તુકારામ તેમની પાસે ગયા અને તેમને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા તથા બહુ પ્રેમ-થી ભગવાનનો નામોચ્ચાર કરીને હરિકીર્તન કરવા લાગ્યા. કીર્તન કરતાં કરતાં તેમના મુખમાંથી ધારા-પ્રવાહરૂપે અભંગ વાણી નીકળતી જતી હતી. તેના પ્રસાદની વાત શી કહેવી! તે પ્રાસાદિક નિર્મળ અને અભંગવાણી સાંભ-ળીને રામેશ્વર ભટ્ટ બોલ્યા કે "તમે ભારે અનર્થ કરી રહ્યા છો! તમારા અભંગોથી શ્રુતિનો અર્થ પ્રગટ થાય છે અને તમે તો શૂદ્ર છો! તેથી આવી વાણી બોલવાનો તમને કોઈ અધિકાર નથી. આ તમારૂં કામ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે, શ્રોતા-વક્તા બન્નેને નરકે લઈ જનારૂં છે. આજથી આવી વાણી બોલવાનું તમે છોડી દો."

એટલે તુકારામે કહ્યું—"પાંડુરંગની આજ્ઞાથી હું આ વાણી બોલું છું તે નકામીજ વપરાઈ. આપ બ્રાહ્મણ ઈશ્વર-મૂર્તિ છો. આપની આજ્ઞાથી હવે હું કવિતા કરવાનું છોડી દઈશ. પરંતુ અત્યારસુધી જે અભંગ રચ્યા છે તેનું શું કરૂં?"

રામેશ્વર ભટ્ટે કહ્યું–"તમે તમારા અભંગોની બધી વહીઓ–પોથીઓ લઈ જઈને પાણીમાં ડુબાડી દો."

તુકારામ—"આપની આજ્ઞા શિરોધાર્ય છે."

+ અહીં 'ભલા માણસ' રામેશ્વર ભટ્ટને કહ્યો છે. આ તેમનું સ્વભાવ-સૌજન્ય છે. આમાં એક સૌમ્ય વ્યંગ પણ છે તે સ્પષ્ટજ છે.

—મૂળ લેખક

ભગવાન તુકારામને અપાવવા ઈચ્છતા હતા. એજ પ્રસંગ હવે આપણે જોઇએ.

૩–દેહૂમાંથી દેશનિકાલ !

રામેશ્વર ભટ્ટને તુકારામના ભાગવત ધર્મના સિદ્ધાંત કબૂલ નહોતા. પરંતુ એ સિદ્ધાંતોના વિરોધનો જે સીધો રસ્તો હોઈ શકે, તે રસ્તો છોડીને એ અવળે રસ્તે ચાલવા લાગ્યા. તેમણે વિચાર્યું કે, દેહૂમાં આ માણસ કીર્તન કરે છે અને પોતાનો રંગ જમાવે છે, તેમજ અહીંજ એના વિઠ્ઠલ દેવનું મંદિર પણ છે. એજ મૂળ વાત છે. એટલે અહીંથી આને કોઇપણ રીતે ભગાડી દેવો અને એવું કરી મૂકવું કે જેથી તે અહીં રહેવાજ ન પામે. મહીપતિ બુવા ભક્ત લીલામૃતના અધ્યાય ૩૫ માં કહે છે કે—

"મનમાં એવો વિચાર કરીને તેણે ગામના હાકેમને જઇને કહ્યું કે, તુકો શૂદ્ર જાતિનો છે અને શૂદ્ર થઇને શ્રુતિનું રહસ્ય બતાવ્યા કરે છે. હરિકીર્તન કરીને એણે ભલા ભોળા શ્રદ્ધાળુ લોકો ઉપર જાદુ કર્યો છે. બ્રાહ્મણો પણ તેને નમસ્કાર કરવા લાગ્યા છે ! આ વાત તો આપણે માટે શરમાવનારી છે. બધા ધર્મોને એણે ઉડાવી દીધા છે અને કેવળ નામકીર્તનનોજ મહિમા બતાવતો ફરે છે. લોકોમાં એણે એવો ભક્તિપંથ ચલાવ્યો છે કે, ભક્તિનું તો માત્ર નામજ રહ્યું છે; વસ્તુતઃ તો કેવળ પાખંડજ જણાય છે."

દેહૂના ગ્રામાધિકારીને (મુખીને) રામેશ્વર ભટ્ટે ચિઠ્ઠી લખી કે, તુકારામને દેહૂમાંથી કાઢી મૂકો. મુખીએ આ ચિઠ્ઠી તુકારામને વાંચી સંભળાવી, ત્યારે તેઓ ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા. તે સમયના તેમના ઉદ્ગાર આ છે—

"હવે શું ખાઉં ? ક્યાં જાઉં ? કોને આધારે ગામમાં રહું ? પટેલ નારાજ, ગામના લોકો પણ નારાજ ! હવે મને ભીખ કોણ આપશે ? કહે છે કે હવે, આ ઉચ્છૃંખલ થઈ ગયો છે, મનમાં ફાવે તેમ કરે છે, હાકેમ પણ એમ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] લાગ્યું; પરંતુ આપને માટે શો દોષ દેવો? આવાથી [illegible] થઈ શકી નહિ ને!"

"જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ [illegible] તમારી સેવામાં સમર્પિત ન કરે, ત્યાં સુધી તમારો શો દોષ?"

"હવે, હું તો તમારી સાથે [illegible] આવા આ જીવનનો ત્યાગ કરીશ."

"હવે નિર્ણયનો દિવસ આવ્યો છે, હું કવિતા
ન કરું, લોકોને કંઈ બતાવું કે ન બતાવું, આ
કબૂલ છે કે નાકબૂલ, એનો નિર્ણય હવે
છે. એમ ને એમ હું કવિતા નહિ કરું. ત[illegible]
આ[illegible] સારૂ આટલી કવિતા :

કે, હવે મારાથી રહેવાતું નથી ! તમે સાંભળો, એટલા માટે તો હું કવિતા કરતો રહ્યો ! તમે નથી સાંભળતા તો શબ્દોનું આ ભૂસું હું શા માટે નકામું ઝાટક્યા કરું ? હવે તો એજ કરીશ કે, એકજ જગાએ બેસી રહીશ, તમે પોતે આવીને ઉઠાડશો ત્યારે ઉઠીશ. તમારાં દર્શનો માટે ઘણા ઉપાય કર્યા ! હવે વિશેષ ક્યાં સુધી રાહ જોઉં ? આશાનો તો અંત આવવા લાગ્યો ! હવે આ પાર કે પેલે પાર, જે કરવાનું હોય તે કરી નાખો. ભગવન્ ! મારા આ શબ્દો આપને સારા નથી લાગતા ! તો હવે શા માટે જીભ હલાવતો ફરું ? 'શબ્દોમાં જ્યારે તમારી રુચિ નથી ત્યારે તુકાને માટે એનો ઉપયોગજ શો રહ્યો છે ?' તમે મળો, એજ મારો સત્ય સંકલ્પ છે, એ પૂરો ન કરતાં પ્રસન્નતાની જરા જેટલીજ ઝલક બતાવીને છુપાઇ જાઓ છો ! એજ આજ સુધી કરતા રહ્યા છો."

"તમે પ્રસન્ન થાઓ એટલાજ માટે આ બધાં દુઃખો ઉઠાવ્યાં છે. અભંગો રચીને તમારી પ્રાર્થના કરી, પરંતુ એ બધા શબ્દોને તમે નકામા ગણ્યા. હવે મને એ અભય-દાન આપો કે મારો શબ્દ નીચે ધરતી ઉપર ના પડે-તે વ્યર્થ ન થાય. હવે દર્શન દો અને પ્રેમ–વાર્તા થવા દો."

"તમારા પ્રેમના શબ્દો સાંભળવા હું કાન ધરીને બેઠો છું. બીજા બધા છંદ છોડીને મેં હવે માત્ર તમારોજ છંદ પકડયો છે. તમે ઉદાર છો, ભક્તવત્સલ છો, તમારા આ બધા ગુણોનો ડંકો બજાવવાનીજ દુકાન મેં ખોલી રાખી છે; પરંતુ તમેજ જ્યારે મારા ઉપર ઘૃણા કરો છો, ત્યારે તો મારી પોતાની દુકાનજ ઉઠાવી લેવી પડશે ! એકલા એક જીવનો ઉદ્ધાર તો તમારાં નામથીજ થઇ જશે; પરંતુ એ બધા લોકોનો ઉદ્ધાર થાય, એટલા માટે તો મેં આ દેકારો કરી રાખ્યો છે. હું મારાં દુઃખોથી થાકી ગયો [illegible] પરંતુ [illegible] ઉપર આવેલાં દુઃખોનું નિવારણ તમે નહિ [illegible] તો તમારા નામની લાજ નહિ રહે, તમારી નિંદા

છોડે અને તે હું નહિ [illegible] શકું."

[illegible] અને [illegible] બ્રાહ્મણ [illegible] ન [illegible] અને [illegible] કે [illegible] ન [illegible], [illegible] "[illegible] આ [illegible] માટે [illegible] છે. [illegible] આ [illegible] નથી." [illegible] અને [illegible] એ [illegible] તે [illegible] છે, તે હું [illegible] છું. [illegible] કરી [illegible] છું. [illegible] હું [illegible] નથી. "દેહાદિ બધી [illegible] દૂર કરીને બુદ્ધિને આપની [illegible] લીધી છે." તુકારામ કહે છે કે "આ દેહને [illegible] (પ્રથમ [illegible] દેહને તે તે [illegible]) હું [illegible] છું, અને કેવળ ઉપકારને માટે [illegible] છું."

"આપના નામ અને ભક્તિમાં કોઈ વહેમ ન લાવે અને આપના પ્રત્યે લોકોની શ્રદ્ધા વધે, તેટલા માટે આપને પ્રાર્થના છે કે, આપ પ્રગટ થઈને દર્શન દો અને મારી કવિતા ઉપર જે આઘાત થયો છે, તેનાથી તેની રક્ષા કરો. આપને હું આટલું કષ્ટ આપું, શું એ મારો અધિકાર નથી? શું હું આપનો દાસ નથી?"

"હે પંઢરીશ! વિચાર કરીને બતાવો તો ખરા કે હું આપનો દાસ [illegible] નથી? બતાવો, મેં પ્રપંચની હોળી શું કરવા કરી? આ ચરણો સિવાય બીજી પણ કોઈ ચીજ શું મારે માટે હતી? સત્ય છે. પરંતુ ધૈર્ય નથી તો ત્યાં આપે ધીરજ આપવી જોઈએ. ઉલટું બીજાને દેવું ન બાળી દેવું જોઈએ કે જેથી તે ઉકેલ નહિ. તુકારામ કહે છે કે, મારે માટે આ લોક-પરલોક અને કુળગોત્ર તમારાં ચરણો સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી."

"તમારાં ચરણોમાં આવી અનન્ય પ્રીતિ રાખવા છતાંયે મને દેશનિકાલ કરવામાં આવે, એ શું ઉચિત છે? છોકરાંનો ભાર તો માતાના ઉપરજ હોય છે. શું માતા

પોતાનાં બાળકોને કદી પોતાની પાસેથી દૂર કરે છે ? તેથી મારાં મા–બાપ શ્રીપાંડુરંગ ! હવે દર્શન આપીને મારા જીવને શીતળ કરો. હું તમારો કહેવરાવું છું, પરંતુ એમ કહેવરાવવાનું મારી પાસે કશુંજ ઓળખાણ નથી કે હું જે કહું છું તે સાચું છે. આજ સુધી જે કંઇ બકવાદ કર્યો તે બધો નકામો ગયો ! 'શબ્દ મોંમાંથી નીકળ્યા અને આકાશમાં મળી ગયા.' એ જોઇને હું ચકિત થઇ ગયો છું. મારૂં ચિત્ત તો તમારાં ચરણોમાં છે, તેથી ભગવન્ ! આવો અને એવાં દર્શન આપો કે ભવબંધનની ગ્રંથિ–મડાગાંઠ ખુલી જાય."

"તમારા રૂપે ચિત્તને વશ કરી લીધું છે. ચિત્ત હવે નિશ્ચિંત થઇને તમારાંજ ચરણોમાં છે. ભગવન્ ! તમે સર્વાંગ સુંદર છો. તમારૂં મુખ જોવાથી દુઃખનો ભેટો થતો નથી, ઇંદ્રિયોને વિશ્રાન્તિ મળે છે. તમારાથી અલગ થઇને ભટકનારાઓને પીડા થાય છે તેથી ભગવન્ ! મને દર્શન દો કે જેથી ભવબંધનની એ ગ્રંથિ—એ મડાગાંઠ છૂટી જાય."

આ પ્રમાણે શ્રીપાંડુરંગ ભગવાનનાં સાક્ષાત્ દર્શનોની લાલસા રાખીને તુકારામ દેહૂમાં શ્રીપાંડુરંગના મંદિરની સામે એ શિલાપર ચિંતન કરતા કરતા, આંખો બંધ કરીને, તેર દિવસ સુધી પડી રહ્યા. આ તેર દિવસોમાં તેમને અન્ન–જળનું પણ ભાન રહ્યું નહિ. હૃદયમાં શ્રીપાંડુરંગનું અખંડ ધ્યાન, બાળક ધ્રુવની પેઠે લાગેલું હતું.

૭—ભટ્ટજી ઉપર દૈવી કોપ

બીજી તરફ વાઘોળીમાં રામેશ્વર ભટ્ટ ઉપર દૈવી કોપ થયો. ભગવાનનું હૃદય કંઈક એવું છે કે, તેનો કોઇ દ્વેષ કરે તો તે સહન કરી લે છે; પરંતુ પોતાના ભક્તનો દ્રોહ તેનાથી સહેવાતો નથી. કંસ, રાવણ વગેરે હરિદ્રોહી અંતે મુક્તિ પામ્યા છે, પરંતુ ભક્તનો દ્રોહ કરનારા જો સમયસર સાવધાન થઈને પશ્ચાત્તાપ ન કરે અને તે ભક્તનું શરણ ન ગ્રહણ કરે તો, તે અવશ્યજ નરકગામી થાય છે.

સઘળાં પ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર રહેનારા, મન-વચન-કર્મથી સૌનું હિત સાધનારા એ મહાત્માઓનું અંતઃકરણ સર્વના અંતરમાં વ્યાપી રહે છે. આથી તેઓને લાગેલો ધક્કો ભૂતપતિ ભગવાનનેજ લાગે છે અને તેથી તેમને ક્ષોભ થાય છે. એટલે સાધુ-દ્વેષના સરખું બીજું કોઇ પાપ નથી. રામેશ્વર ભટ્ટ વાઘોલીથી પૂનામાં નાગનાથનાં દર્શન કરવા ચાલ્યા. નાગનાથ એ જાગ્રત દેવતા છે, અને રામેશ્વર ભટ્ટને તેમનામાં અત્યંત શ્રદ્ધા હતી. રસ્તામાંજ એક સ્થાનમાં અનગઢ સિદ્ધ નામના કોઇ ઓલિયા રહેતા હતા. તેમણે પોતાના બગીચામાં એક વાવ બનાવરાવી હતી. આ વાવ અને અનગડશાહની બેઠક હજુ પણ ત્યાં મોજુદ છે. રામેશ્વર ભટ્ટ આ વાવમાં જોવા નાહ્યા ત્યાં તો તેમના આખા શરીરમાં બળતરા થવા લાગી. કોઇએ તેમને કહ્યું કે, આ એ પીરનો કોપ છે અને કોઇએ કહ્યું કે, તુકારામનો દ્વેષ કરવાનુંજ આ પરિણામ છે. રામેશ્વર ભટ્ટનું આખું શરીર જાણે બળવા લાગ્યું. તાપ-શમનના અનેક ઉપચાર શિષ્યો-એ કર્યા, પરંતુ સઘળું વ્યર્થ! તેમનું શરીર એ અસહ્ય તાપથી બળવા લાગ્યું. દુર્વાસાએ અંબરીષને છેતર્યા ત્યારે સુદર્શન ચક્ર તે મુનિની પાછળ પડ્યું અને તેમના હોશ-કોશ ઉડી ગયા. (ભાગવત સ્કંધ ૯ અધ્યાય ૪-૫) એજ ગતિ તુકારામને છેતરનારા રામેશ્વર ભટ્ટની થઇ. "साधुषु प्रहितं तेजो प्रहर्तुः कुरुतेऽशिवम्" સાધુ પુરુષને તેજોહીન કરીને તેના ઉપર પોતાનો દાબ બેસાડનારા અને રોફ માર-નારાઓનું અકલ્યાણજ થાય છે. આજ ન્યાય અંબરીષના આખ્યાનમાં ભગવાને પોતાના શ્રીમુખે કહ્યો છે. ભગવાને વળી એમ પણ કહ્યું છે કે—

तपो विद्या च विप्राणां निःश्रेयसकरे उभे ।
ते एव दुर्विनीतस्य कल्पेते कर्तुरन्यथा ॥७०॥

અર્થાત્ તપ અને વિદ્યા, એ બન્ને સાધનો બ્રાહ્મણોને માટે શ્રેયસ્કર છે, પરંતુ જો બ્રાહ્મણ દુર્વિનીત–અવિનયી–

અવિવેકી થાય તો તે ઉલટુંજ ફળ આપે છે–અર્થાત્ અધોગતિજ પ્રાપ્ત કરાવે છે. દુર્વિનીત બ્રાહ્મણ તપસ્વી હોવા છતાંયે કેવા સંકટમાં આવી પડે છે, તે આ દુર્વાસાના દૃષ્ટાંત પરથી જણાઈ આવે છે અને દુર્વિનીત બ્રાહ્મણ વિદ્વાન હોવા છતાં પણ કેવી આફતમાં પડે છે, તે રામેશ્વર ભટ્ટના ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થઇ જાય છે. બધા ઉપચાર કરવા છતાં જ્યારે બળતરા શાંત થઇ નહિ, ત્યારે રામેશ્વર ભટ્ટ આળંદીમાં જઇને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના જપ કરવા લાગ્યા.

૬–સગુણનો સાક્ષાત્કાર અને વહીઓનો ઉદ્ધાર

રામેશ્વર ભટ્ટની દુષ્ટતાને લીધે તુકારામ ઉપર દેશનિકાલની નોબત આવી પહોંચી, પોતાને શ્રીવિઠ્ઠલ–મંદિર અને શ્રીવિઠ્ઠલ–મૂર્તિથી છૂટા પડવાનો સમય આવી પહોંચ્યો ! પ્રપંચ અને પરમાર્થ બન્નેમાંથી ગયા ! આથી લોકોની વાતો સાંભળવાનો અને આજ પર્યંત કરેલાં કીર્તનો અને રચેલા અભંગો ઉપર પાણી ફરવાનો અવસર આવી લાગ્યો ! ત્યારે તેમના વૈરાગ્ય ને ભગવત્પ્રેમનો પારો પૂરેપુરો ઉંચે ચઢયો. તેઓ લાગલાગટ તેર દિવસ અન્ન–જળ છોડીને અને પ્રાણોની કંઇ પણ પરવા કર્યા સિવાય ભગવન્મિલનની પરમ ઉત્કંઠાથી રાહ જોતા તે શિલા ઉપર આંખો બંધ કરીને પડી રહ્યા. હવે ભગવાનને પ્રગટ થયા સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો. ભક્તિની સચ્ચાઇની પરીક્ષા થવાની હતી; તુકારામની ભક્તિ કસોટી ઉપર કસાતી હતી. ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા છે કે, ત્યારે હું મારાઓનો પક્ષ લઇ સાકાર થઇને ઉતરી આવું છું (જ્ઞાનેશ્વરી ૪–૫૧) એ સંસાર સમક્ષ પૂરવાર કરી બતાવવાનું હતું; બીજું તો શું, સ્વયં ભગવાનનાજ ભગવાનપણાની પરીક્ષા થવાની હતી ! વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, સંતનાં વચન અને ભક્તચરિતની લાજ રાખવી ભગવાનને માટે અનિવાર્ય હોવાથી ભગવાન સગુણ–સાકાર થઈને આ સમયે તુકારામ સમક્ષ પ્રગટ થયા, તુકારામને ભેટ્યા, દર્શન દીધાં અને હૃદયમાં (ઘરમાં) પધરાવેલી [illegible]

ગંગારામ મવાળ વગેરે ભક્તોને પ્રાતઃકાળે ભગવાને સ્વપ્ન આપ્યું કે "અભંગોની વહીઓ જળ ઉપર તરે છે, તે તમે જઈને લઈ આવો." સઘળા ભક્તોને ભારે કુતૂહલ થયું, તેઓ દહ તરફ દોડી ગયા અને તેમણે વહીઓને તુમડીની માફક જળ ઉપર તરતી જોઈ!! આથી તેમના આશ્ચર્ય અને આનંદનો પાર ન રહ્યો! તેઓ મોટે અવાજે 'રામકૃષ્ણ હરિ'નું નામસંકીર્તન કરતાં કરતા દશે દિશાઓ ગજાવવા લાગ્યા. બે–ચાર જણ પાણીમાં કૂદી પડીને તે વહીઓને કાઢી લાવ્યા. આ તરફ તુકારામે નેત્રો ખોલ્યાં તો જોયું કે, ભક્તજનો આનંદમાં ગાંડાગાંડા થઈને શ્રીહરિ–વિઠ્ઠલનું નામસંકીર્તન કરતા કરતા ચાલ્યા આવે છે. સર્વત્ર આનંદ, આનંદ અને આનંદ છવાઈ ગયો. ભક્તોના આનંદનો પાર રહ્યો નથી અને કુટિલ–ખલ–કામીઓના ચહેરા કાળા પડી ગયા. હવાના સપાટા સાથે કોઈ વાર આમ તો કોઈ વાર તેમ ઝોકાં ખાનારા અધકચરાઓની ચિત્તવૃત્તિઓ સ્થિર અને પ્રસન્ન થઈ! પાંડુરંગનું કૌતુકીપણું યાદ કરીને તુકારામના હૃદયમાં તે પ્રેમાવેગ સમાઈ શકયો નહિ અને તેમનાં નેત્રોમાંથી પ્રેમાશ્રુધારા વહેવા લાગી.

૮–તે સમયના સાત અભંગ

આ અવસરે તુકારામના શ્રીમુખમાંથી અત્યંત મધુર સાત અભંગ નીકળ્યા છે. તેમાં ભગવાનના સગુણ દર્શનની વાત સ્પષ્ટજ બતાવવામાં આવી છે અને આ વાત ઉપર ભારે દુઃખ પ્રગટ કર્યું છે કે, ભગવાનને મેં કષ્ટ આપ્યું. આ સાત અભંગ અમૃતથી ભરેલાં સાત સરોવર છે. એ અભંગોના ગદ્ય રૂપાન્તરનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે—

(૧) "તું મારી દયામયી માતા, અમ દીનોની છત્ર-છાયા! કેવી જલદી જલદી બાલવેશમાં મારી પાસે આવી ગઈ, અને પોતાનું સગુણ સુંદર રૂપ બતાવીને મારું સમાધાન કર્યું, અને મારા હૃદયને શીતળ કર્યું. (ધ્રુ૦) એ [illegible] કેવી [illegible] કે જે અહીં [illegible]

૯—કૃપાનું મહત્ત્વ

આ ત્રણ અભંગાખ્યાન—કૃતિઓમાં બતાવેલો પ્રેમરસ— મહીપતિ બુવા કહે છે કે 'અનન્ત બ્રહ્માંડ છે અને એનો એવું ચરિત્ર જાણ કરે છે.' મહીપતિ બુવા આગળ આમાં એમ પણ દર્શાવે છે કે, ભગવાને તુકારામના અભંગોની વહીઓને જળમાંથી બહાર કાઢી, એ વાત દેશ-દેશાન્તરમાં ફેલાઈ ગઈ અને એથી કરીને 'બ્રહ્માંડમાં તુકારામ વિખ્યાત થયા.' મહીપતિ બુવાનું આ કથન અતિશે અને વિચારવા જેવું છે. આ વાત ચોક્કસ એટલી સાચી છે કે તેનાથી તુકારામ અલૌકિકપણાનાદીકે સારે વિશ્વમાં વિખ્યાત થયા. પ્રત્યેક મહાત્માના ચરિત્રમાં કોઈ ને કોઈ એવો પ્રસંગ હોય જ છે કે જેના વડે તે મહાત્માના બધા સદ્ગુણ શુદ્ધ થઈને વિશેષ ઉજ્જ્વળ બનીને પ્રકાશે છે. અને તે જગતના સન્માનપાત્ર તેમજ ભજવાનાના પ્રેમના અધિકારી થાય છે. શ્રીમચ્છંકરાચાર્યે કાશીમાં રહીને સેંકડો વિદ્વાન શિષ્યોને પોતાના અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન આપ્યું, પરંતુ તેમનું જગદ્ગુરુત્વ તો લોકોમાં ત્યારેજ પ્રસિદ્ધ થયું અને તેમની સત્કીર્તિ-પતાકા ચઢી લોકમાં જ્યારે મંડન મિશ્ર જેવા દિગ્ગજને-સમર્થ પંડિતને—બુદ્ધિકૌશલ્યથી શાસ્ત્રાર્થમાં હરાવીને તેને પોતાનાં ચરણોમાં લઈ આવ્યા ત્યારેજ ફરકી રહી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પાડાને મુખે વેદમંત્રો બોલાવીને પૈઠણના વિદ્વાનોને ચકિત કર્યા અને જડ ભીંતને ચલાવીને ચાંગદેવ જેવા દીર્ઘાયુ તપસિદ્ધ પુરુષને પોતાનાં ચરણોમાં આળોટાવ્યો, ત્યારે સંતમંડળમાં તે ધર્મના સંસ્થાપક તરીકે પૂજ્ય ગણાયા. શિવાજી મહારાજે અનેક દુર્ગો અને રણયુદ્ધો જીત્યાં, પરંતુ કપટ કરવા આવેલા મહાપ્રતાપી અફજલખાંને તેમણે પ્રતાપગઢ પર નાકે ચણા ચવડાવ્યા—અર્થાત્ એની બાજીમાં ન ફસાતાં હેરાન હેરાન કરી મૂક્યો—ત્યારે સ્વજનો અને પરજનો પર તેમની ધાક જામી અને લોકો તેમને મહાપરાક્રમી સ્વરાજ્યસંસ્થાપક .ા લાગ્યા. તુકારામ મહારાજની પણ એવીજ વાત

આકાશ ને પાતાળ એક કરી નાખ્યું ! બન્ને જગાએ
વહેંચાવું પડયું, મારી પાસે અને ઘરામાં, પણ ક
મેં મારા ઉપર ચોટ આવવા દીધી નહિ. વળી માબા
આટલું સહન કરતાં નથી, જરા જેટલા અન્યાય
ક્રોધના માર્યા જીવ લેવા તૈયાર થઇ જાય છે. સહન
એ સહજ નથી, સહેવાનું તો તમેજ જાણો છો. તુ
કહે છે કે, હે દયાળો ! તમારા જેવા દાતા કોઈ નથ
શું વખાણું, મારી વાણી આગળ ચાલતી નથી !"

(૬) "તમે માતાથી પણ વધારે મમતા રાખ
છો, ચંદ્રમાથી પણ અધિક શીતળ છો, જળથી પણ અ
તરલ-પ્રવાહી છો તેમજ પ્રેમના આનંદમય કલ્લોલ છો
પુરુષોત્તમ ! તમારી ઉપમા તમારા સિવાય કઇ ચીજ
દઉં ? હું મારા આપોપાને તમારે ચરણે ન્યોછાવર ક
સમર્પણ કરી દઉં છું. તમે અમૃતને મધુર બનાવ્યું,
તમે તેનાથી પણ પર છો, પાંચે તત્ત્વોને ઉત્પન્ન કરન
બધાની સત્તાના નાયક છો અને બીજું કંઈ ન કહે
તમારાં ચરણોમાં મારૂં મસ્તક રાખું છું. તુકારામ
છે કે, હે પંઢરિનાથ ! મારા અપરાધ માફ કરો."

(૭) "હું મારો દોષ અને અન્યાય કયાં સુધી કહું
વિઠ્ઠલ માતે ! મને તમારાં ચરણોમાં લઇ લ્યો. આ સંસા
હવે બહુ થયો, કર્મ ઘણાં દુસ્તર છે—એક સ્થાનમાં સ્થિ
રહેવા દેતાં નથી. બુદ્ધિના અનેક તરંગો છે, તેઓ ક્ષણે
ક્ષણે પોતાના રંગ બદલે છે, તેનો સંગ કરીએ છીએ, ત
બાધક બને છે. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારી ચિંતા-જાળ
કાપી નાખો અને હે પંઢરિનાથ ! મારા હૃદયમાં આવીને
આપનું આસન સ્થિર કરો."

પ્રથમ અભંગમાં ... સ્વરૂપમાં જણાવ્યું છે કે,
... બાલસ્વરૂપમાં હાજર થઇ પ્રત્યક્ષ દર્શન દઇને આ
આપ્યું.

૯—કથાનું મહત્ત્વ

આ વાત અભંગામૃત—કુંભોમાં ભરેલો પ્રેમરસ—મહીપતિ બુવા કહે છે કે 'અત્યંત અદ્ભુત છે અને સંતો તેનું યથેષ્ટ પાન કરે છે.' મહીપતિ બુવા આગળ ચાલતાં એમ પણ દર્શાવે છે કે, ભગવાને તુકારામના અભંગોની વહીઓને જળમાંથી બચાવી લીધી, એ વાત દેશ–દેશાન્તરમાં ફેલાઈ ગઈ અને એથી કરીને 'ભૂમંડળમાં તુકારામ વિખ્યાત થયા.' મહીપતિ બુવાનું આ કથન માર્મિક અને વિચારવા જેવું છે. આ વાત સાચેજ એટલી મોટી છે કે તેનાથી તુકારામ ભગવદ્ભક્તતરીકે ચારે દિશામાં વિખ્યાત થયા. પ્રત્યેક મહાત્માના ચરિત્રમાં કોઈ ને કોઈ એવો પ્રસંગ હોયજ છે કે જેના વડે તે મહાત્માના બધા સદ્ગુણ શુદ્ધ થઇને વિશેષ ઉજ્જ્વળ બનીને પ્રકાશે છે. અને તે જગતના સન્માનપાત્ર તેમજ ભગવાનના પ્રેમના અધિકારી થાય છે. શ્રીમચ્છંકરાચાર્યે કાશીમાં રહીને સેંકડો વિદ્વાન શિષ્યોને પોતાના અદ્વૈત સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન આપ્યું, પરંતુ તેમનું જગદ્ગુરુત્વ તો લોકોમાં ત્યારેજ પ્રસિદ્ધ થયું અને તેમની સત્કીર્તિ–પતાકા ત્રણે લોકમાં જ્યારે મંડન મિશ્ર જેવા દિગ્ગજને–સમર્થ પંડિતને—બુદ્ધિકૌશલ્યથી શાસ્ત્રાર્થમાં હરાવીને તેને પોતાનાં ચરણોમાં લઈ આવ્યા ત્યારેજ ફરકી રહી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે પાડાને મુખે વેદમંત્રો બોલાવીને પૈઠણના વિદ્વાનોને ચકિત કર્યા અને જડ ભીંતને ચલાવીને ચાંગદેવ જેવા દીર્ઘાયુ તપસિદ્ધ પુરુષને પોતાનાં ચરણોમાં આળોટાવ્યો, ત્યારે સંતમંડળમાં તે ધર્મના સંસ્થાપક તરીકે પૂજ્ય ગણાયા. શિવાજી મહારાજે અનેક કિલ્લાઓ–દુર્ગો અને રણયુદ્ધો જીત્યાં, પરંતુ કપટ કરવા આવેલા મહાપ્રતાપી અફજલખાંને તેમણે પ્રતાપગઢ પર નાહક ચણા ચવડાવ્યા—અર્થાત્ એની બાજીમાં ન ફસાતાં હેરાન હેરાન કરી મૂક્યો—ત્યારે સ્વજનો અને પરજનો પર તેમની ધાક જામી અને લોકો તેમને મહાપરાક્રમી સ્વરાજ્યસંસ્થાપક માનવા લાગ્યા. તુકારામ મહારાજની પણ એવીજ વાત

છે. રામેશ્વર ભટ્ટ સાથે તેમને જે અથડામણ થઇ તેનાથી રામેશ્વર ભટ્ટ જેવા વેદ–વેદાન્તવેત્તા, ષટ્શાસ્ત્રી અને કર્મઠ બ્રાહ્મણ તુકારામ મહારાજના અલૌકિક ભકિત–સામર્થ્યને જોઇને અંતે તેમને શરણે આવીજ ગયા; અને જે સગુણ ભકિતનો ડંકો વગાડતાં વગાડતાં તેમણે સેંકડો કીર્તન સંભળાવીને અને હજારો અભંગો રચીને લોકોને ભકિત-માર્ગ પર ચાલતા કરવાનું કંકણ હાથે બાંધ્યું હતું–અર્થાત બીડું ઝડપ્યું હતું તે સગુણ ભકિતના ઉત્કર્ષને માટે ભગ-વાને પોતે સગુણ રૂપ ધારણ કરીને તેમની વહીઓ જળ-માંથી બચાવી તેમજ તેમને પ્રત્યક્ષ દર્શન દઇને તેમની બાંય પકડી; ત્યારે તેમનો અને ભાગવત ધર્મનો વિજય થયો અને ભકતોત્તમ–માલિકામાં તુકારામ મહારાજનું નામ સદાને માટે અમર થઇ ગયું.

૧૦–રામેશ્વર ભટ્ટ શરણે આવ્યા.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનાં ચરણોની સેવામાં લાગેલા રામે-શ્વર ભટ્ટને એક વખત રાત્રે સ્વપ્ન આવ્યું કે "મહાવૈષ્ણવ તુકારામની સાથે તમે વેર બાંધ્યું, તેથી તમારૂં સઘળું પુણ્ય નાશ પામી ગયું છે. સંતને ઠગવાના પાપથીજ તમારો દેહ બળી રહ્યો છે. તેથી અંતઃકરણને નિર્મળ કરીને સદ્-ભાવપૂર્વક તુકારામને શરણે જાઓ. એથી આ રોગથીજ નહિ, પરંતુ ભવરોગથી પણ મુકત થશો." આને જ્ઞાને-શ્વર મહારાજનોજ આદેશ માનીને રામેશ્વર ભટ્ટને પોતાની કરેલી કરણી ઉપર ખૂબ પશ્ચાત્તાપ થયો. એટલામાં તેમણે સાંભળ્યું કે, દહમાં ફેંકેલી અભંગની વહીઓ જળમાંથી ભગવાને બચાવી લીધી છે. ત્યારે તો તેમના પશ્ચાત્તાપનું કંઈ ઠેકાણુંજ રહ્યું નહિ! તે ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા લાગ્યા! તેમની આંખો ઉઘડી ગઇ અને તેમના સદ્ભાગ્યનો ઉદય થયો. તેમના ચિત્તમાં એ વાત પાકે પાયે સમજાઈ ગઈ કે, ભકિતની આગળ વેદાભ્યાસ અને પાંડિત્ય કંઈ પણ હિસાબમાં નથી—નરદેહની સાર્થકતા સત્સંગ કરતાં કરત-

અને તેનું ખૂબ ખૂબ મનન કર્યું, સાચી વાત તેમને સમજાઈ ગઇ. અનુતાપથી બળેલા તેમના ચિત્તમાં બોધનું આ બીજ વવાયું. તેમના શરીર અને મનનો તાપ પણ તેનાથી શમી ગયો. રામેશ્વર ભટ્ટ હવે એ પૂર્વના રામેશ્વર ભટ્ટ ન રહ્યા. તેઓ તુકારામ મહારાજનાં ચરણોમાં લીન થઇ ગયા. હવે રામેશ્વર ભટ્ટ નિરંતર તુકારામ મહારાજની પાસેજ રહેવા ઇચ્છે છે અને એ અજાતશત્રુ મહાત્માએ તે કબૂલ્યું પણ ખરું. આ રીતે તુકારામનો વિરોધ કરવા નીકળેલા રામેશ્વર ભટ્ટ તેમના શિષ્ય બની ગયા. શું તુકારામ પારસ હતા ? આઘાત કરનાર લોઢું પણ પારસના સ્પર્શમાત્રથી સોનું થઇ જાય છે, તેમ તુકારામના સ્પર્શથી રામેશ્વર ભટ્ટની કાયાજ પલટાઇ ગઇ.

૧૧–રામેશ્વર ભટ્ટના ચાર અભંગ

તુકારામ મહારાજના સબંધમાં કહેલા રામેશ્વર ભટ્ટના ચાર અભંગ પ્રસિદ્ધ છે. કહે છે કે "મને તો એનો ખૂબ અનુભવ થયો છે કે મેં જે તેમનો દ્વેષ કર્યો તેનાથી શરીરમાં વ્યાધિ થયો, અત્યંત કષ્ટ પામ્યો અને જગતમાં હાંસી પણ થઈ." આમ કહીને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે કેવી રીતે સ્વપ્ન આપ્યું અને તેને અનુસરીને તે તેમને શરણે ગયા તે બતાવ્યું છે. વળી કહે છે કે "ત્યારથી નિત્ય હું તેમનું કીર્તન સાંભળું છું. તેમની કૃપા વડે મારૂં શરીર નીરોગી થઇ ગયું." પોતાના બીજા અભંગમાં રામેશ્વર ભટ્ટ કહે છે કે, ભક્તની નાત-જાત કોઇ પૂછશોજ નહિ, ભક્ત કોઇ પણ વર્ણનો હોય તેનાં ચરણોનો સ્પર્શ કરવામાં કોઇ દોષ નથી. ગુરુ પરબ્રહ્મ છે, તેમને મનુષ્ય માનવા ન જોઇએ; કારણ કે જેઓ શ્રીરંગના નામરંગમાં રંગાઇ ગયા, તેઓ સાક્ષાત શ્રીરંગજ છે.

ઉચનીચ વર્ણ ન મ્હણાવા કોણીહિ કાં નારાયણી પ્રિય ઝાલે.
[illegible] ચર્ણાંસી હા અસે અધિકાર, કરિતાં નમસ્કાર દોષ નાહીં.
[illegible] નારાયણાને પ્રિય થઇ ગયા તેમને.

ઉત્તમ કે કનિષ્ઠ વર્ણ કયો ? આ અધિકાર ચારે વર્ણને છે, તેમને નમસ્કાર કરવામાં કોઈ દોષ નથી."

આ સ્વીકૃતિ-સંમતિ વેદ-વેદાન્તપારંગત શ્રીરામેશ્વર ભટ્ટે આપેલી છે, કે જેમણે પોતાના અનુભવથી શ્રી તુકારામ મહારાજની મહત્તાને વખાણી છે. આ તુકારામ કોણ છે ? "બ્રહ્માનંદના છંદથી બ્રહ્મ-તુલ્ય બનેલા તુકારામ કોણ વિશ્વના સખા છે; એ વિશ્વસખા જ વિશ્વમાં આ લીલા કરી રહ્યા છે." 'વિશ્વ-સખા' કહીને રામેશ્વર ભટ્ટે તેમની લોકપ્રિયતા પણ સૂચવી છે. પછી વળી કહ્યું છે કે, ધર્મને ક્ષય રોગ લાગ્યો હતો, તેને આ ધન્વંતરીએ દૂર કર્યો. તુકારામનું આચરણ જોઈને રામેશ્વર ભટ્ટ કહે છે કે "હે ભક્તરાજ ! શાસ્ત્ર અને શિષ્ટાચારનો આમાં ક્યાંય પણ વિરોધ નથી."

તુકારામ મહારાજે રામેશ્વર ભટ્ટના કથનાનુસાર, બ્રહ્મૈક્ય ભાવથી ભક્તિનો વિસ્તાર કર્યો—અર્થાત્ અદ્વૈત-સિદ્ધાંતને પકડી રાખીને ભક્તિનો પ્રવાહ વહાવ્યો. 'દેવ-દ્વિજોની સર્વભાવે પૂજા કરી'-દેવતાઓ તેમજ બ્રાહ્મણોની ભક્તિભાવે સેવા કરી, 'શાંતિરૂપી સતી સાથે તેમણે વિવાહ કર્યો, ક્ષમાની મૂર્તિ પોતાના દેહમાં જ ખડી કરી અને દયાની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી." "સંસારના અજ્ઞાનાંધકારનો નાશ કરવા માટે સંતરૂપ ગ્રહમંડળમાં તુકારામરૂપી સૂર્ય ઉદય પામ્યા." વગેરે વગેરે પ્રકારે રામેશ્વર ભટ્ટે આ અભંગમાં તુકારામ મહારાજની સ્તુતિ કરી છે અને પશ્ચાત્તાપ કર્યો છે કે 'દેહબુદ્ધિને કારણે તથા વર્ણાભિમાનથી મેં આપને ના ઓળખ્યા અને ભારે કષ્ટ પહોંચાડયું; પરંતુ આપ દયાઘન છો, મને શરણ આપો. 'હવે મારી ઉપેક્ષા ન કરો.' પશ્ચાત્તાપપૂર્વક આવો વિનય-વિનતિ કરતાં કરતાં એ અભંગના અંતિમ ચરણમાં પોતાના આરાધ્યદેવ શ્રીરામચંદ્રને એવી ાર્થના કરી છે કે 'એ ચરણોમાં મારા તરફથી બુદ્ધિ-ા કોઈ વ્યભિચાર ન થાઓ.' અર્થાત્ મહારાજનાં ચરણો ત્યે મારા અંતઃકરણમાં જે આ નિર્મળ ભાવ ઉત્પન્ન થયો

છે, તે કદી મલિન ન થાઓ.

રામેશ્વર ભટ્ટ આ પ્રમાણે રૂપાંતર પામી ગયા. તેઓ વિદ્વાન અને કર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ હતા; તે છતાં તુકારામ મહારાજની સામે તેમનાં જ્ઞાન-કર્મ હાથ જોડીને ઉભાં રહી ગયાં અને ચિત્ત તુકારામનાં ચરણોમાં લીન થઇ ગયું. રામેશ્વર ભટ્ટ હાથમાં કરતાળ લઇને તુકારામની પાછળ ઉભા રહી નામ-સંકીર્તનમાં તેમનો સાથ દેવામાંજ પોતાનું અહોભાગ્ય માનવા લાગ્યા. રામેશ્વર ભટ્ટ સ્વભાવથી તો શુદ્ધજ હતા, પણ વચમાં અહંકારથી તેમની બુદ્ધિ મલિન થઇ ગઇ હતી. ગુરુનાં દર્શનોથી તેમનો મેલ કપાઇ ગયો અને તેમનાં નેત્ર ઉઘડી ગયાં.

રામેશ્વર ભટ્ટનો ચોથો અભંગ તુકારામ મહારાજના સદેહે વૈકુંઠગમન પછીનો છે. રામેશ્વર ભટ્ટે શ્રી તુકારામ મહારાજના ચરણ, જે એક વાર પકડી લીધા, તે પછી તેમણે કદી છોડયા નહિ, દશ-પંદર વર્ષ તુકારામની સાથે રહ્યા. આટલા લાંબા સમય સુધી આવો અપૂર્વ સત્સંગ પ્રાપ્ત કર્યા પછીજ તેમનો ચોથો અભંગ બનેલો છે. તુકારામની વાણીને તેમણે અનેકાનેક વાર 'અમૃત' કહેલી છે. અને આ અમૃતની નિત્ય 'વર્ષા'ના અનુભવનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો છે. અંતમાં કહ્યું છે કે 'ભકિત જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો' આવો પરમ શુભ સંયોગ 'આ આંખોએ બીજે નથી જોયો.' રામેશ્વર ભટ્ટની આ સંમતિ જગન્માન્ય થઇ. શ્રીકૃષ્ણ-દર્શનાનંદમાં નિત્ય રમણ કરનારા અંતરારામ શ્રીતુકારામ અને તેમના ચરણ-ભ્રમર બનીને તેમના સ્વરૂપમાં સમરસ થયેલા પંડિત શ્રી રામેશ્વર ભટ્ટ, એ બન્નેને અનન્યભાવે વંદન કરીને આ પ્રસંગને આપણે અહીંજ સમાપ્ત કરીએ.

૧૨-સમાધાન

આ પ્રસંગ બન્યા પછી તુકારામ સ્વાનુભવના આનંદ નેમ કહેતા શકિતમાન થયા કે 'મેં ભગવાનને જોયા

ન વ્હાવે તેં ઝાલેં દેખિયેલે પાય, આતાં ફિરૂં કાય માગેં દેવા.
બહુદિસ હોતાં કરીત હે આસ, તેં આલેં સાયાસેં ફળઆજિ.

* * * *

અર્થાત્ "જે કદી ન બને એજ વાત બની—ભગવાનનાં ચરણો (આ આંખો વડે) જોઇ લીધાં. હવે શું, ભગવન્! પાછા ફરીને જવું છે? બહુ દિવસોથી આ આશા હતી, તે આજે પૂરી થઇ—બધો પરિશ્રમ સફળ થઈ ગયો."

* * * *

શ્રીકૃષ્ણ–દર્શનથી 'નેત્ર ઉઘડીને કૃષ્ણાઞ્જનથી સમુજ્જવળ થઇ ગયાં' ભગવાનના જે બાલરૂપનું દર્શન કર્યું તેજ નેત્રોમાં સ્થિર થઇ ગયું. 'તે છબી આંખોમાં એવી સમાઈ ગઇ કે વારંવાર તેનુંજ સ્મરણ થાય છે.' તે દિવ્ય દર્શનના સ્મરણ અને નિદિધ્યાસનો આનંદ વધતોજ ગયો. એવી તન્મયતા થઈ ગઇ કે—

તુકા મ્હણે વેધ ઝાલા, અંગા આલા શ્રીરંગ.

અર્થાત્ "તુકારામ કહે છે કે, લગની લાગી ગઇ અને અંગેઅંગમાં શ્રીરંગ સમાઇ ગયા.' ચોસરના (ચોપાટના) એક અભંગમાં તુકારામ કહે છે કે 'ચિત્તની ઉલટી ચાલમાં હું પણ ફસાઈ ગયો હતો, મૃગજળે મને પણ છેતર્યો હતો; પરંતુ ભગવાને અત્યંત કૃપા કરી કે મારાં નેત્રો ખોલી દીધાં.' પછી તમે મારો પોકાર સાંભળ્યો; એથી હું નિર્ભય થઇ ગયો છું."

સર્વસાધારણ જીવોને ભકિતની શિક્ષા આપતાં તુકારામે ક્યાંક ક્યાંક સ્વાનુભવની વાતો પણ આપી છે—

ધીર તો કારણ, સાહ્ય હો તો નારાયણ.
કાંહીં નહીં ક્ષીણ, વાહું ચિંતા દાસાચી. ૧
મુખેં કરાવેં કીર્તન, હરી ગાવે હરિચે ગુણ;
ચાલી સુદર્શન, આપણચિ કળિકાળા. ૨
રેચી માતા, બાળાં જડ ભારી હોતાં;

ધા ને નાચે દાસ. માનું ના ન શિખા.
દે ને માગવા અવધૂતે, અવધૂતના આવે ઉવે.
ઉકા કહે મન વદાવે, આદાસ નથી કારણ.

અર્થાત્ " નારાયણ સદાય કરવામાં દીનજ કારણ છે
દેવની સાથે ભક્તિપૂર્વક સાધના કરવાથી નારાયણ
સદાય પાસજ છે.) તેઓ પોતાના કાજને દૂરથી નારાયણ
નાથી, પોતાના દાસની ચિંતા પોતાનાજ ઉપર કરવી
છે. સુખપૂર્વક હરિનું કીર્તન કરો. દેવની સાથે
આપો.) હરિકાળથી ના ડરો. કળિકાળનું નિવારણ તો
થંભ એક આપોઆપજ કરી દેશે. આળસુઓ વિશે ક્યારે
બાકી થઈ જાય છે, ત્યારે માતા તેને પણ ઉપાડી લે છે,
પરંતુ ભગવાન એવા માહેર ઉદ્ધાર નથી. (તે પોતાના કામો
ને કદી છોડતાજ નથી) આ વાત તો હું પોતાના અનુ-
ભવથી કહું છું. તુકારામ કહે છે કે જે સત્ય છે, તે સત્યજ
છે; તે કદી નકામું નથી થતું."

સંસારીઓને માટે ભક્તિપંથનું રહસ્ય તુકારામે આ
અભંગમાં, બહુ ટૂંકામાં અને ઘણી સારી રીતે બતાવી
દીધું છે—

અવાયા દશા પેખિ સાધની. મુખ્ય ઉપાસના સગુણ ભક્તિ
પ્રગટે હૃદયીંચી મૂર્તિ, ભાવશુદ્ધિ જાણોનિયાં. ૧
બીજ આધિ ફળ હરીચેં નામ, સકળ પુણ્ય સકળ ધર્મ.
સકળાં કળાંચેં હેં વર્મ, નિવારી શ્રમ સકળાહી. મુ૦
જેથેં હરિકીર્તન હેં નાથાપ, કરિતી નિર્લજ્જ હરિચે દાસ.
સકળ બોધંબસે રસ, ઉતતી પાશ ભવબંધાચે. ૨
ઘેતી અંગા વસતી લક્ષણેં અંતરીં દેવેં ધરિલેં કાયેં.
આપણચિ ઘેતી તયાચે ગુણે જાણે ઘેણે ત્યુટે વસ્તીશ. ૩
નલગે સાંડવા આશ્રમ ઉપજલે કુળીચેં ધર્મ.
આણીક ન કરાવે શ્રમ, પુરે એક નામ વિઠોબાચે. ૪
વેદ પુરુષ નારાયણ યોગિયાંચેં બ્રહ્મ શૂન્ય,
મુક્તા આત્મા પરિપૂર્ણ, તુકા મ્હણે સગુણભોળયા આમ્હાં.

અર્થાત્ મુખ્ય ઉપાસના સગુણ ભક્તિ છે. એનાથી

બધી અવસ્થાઓ સાધ્ય થઇ જાય છે. એથી શુદ્ધ ભાવ જણાઇને હૃદયની મૂર્તિ પ્રગટ થઇ જાય છે. હરિનું નામજ બીજ છે અને હરિનું નામજ ફળ છે. એજ બધું પુણ્ય છે અને બધો ધર્મ છે. બધી કળાઓનો એજ સાર મર્મ છે. એનાથી સઘળો શ્રમ દૂર થાય છે. જ્યાં હરિના દાસ લોકલાજ છોડીને હરિ–કીર્તન અને હરિ–નામસંકીર્તન કરતા રહે છે, ત્યાંજ સઘળા રસ આવીને હાજર થઇ જાય છે અને સંસારના બંધ ઓળંગીને વહેવા લાગે છે. જ્યારે ભગવાન અંદર આવીને આસન લગાવીને બેસી જાય છે, ત્યારે તેમને લીધે તેમનાં સઘળાં લક્ષણો પણ આપોઆપજ આવી વસે છે. પછી આ મૃત્યુલોકનું મરવું–જીવવું, આવવું–જવું કંઈ રહેતું નથી. આને માટે પોતાના આશ્રમને અથવા જે કુળમાં પેદા થયા તે કુળના ધર્મને છોડવાની કંઇ આવશ્યકતા નથી; બીજું કંઇ પણ કરવું પડતું નથી, કેવળ એક વિઠ્ઠલ (બાલ–શ્રીકૃષ્ણ)નું નામજ પૂરતું છે. વેદ જેને પુરુષ યા નારાયણ કહે છે, યોગીઓનો જે શૂન્ય બ્રહ્મ છે, મુક્ત જીવોનો જે પરિપૂર્ણ આત્મા છે, તુકારામ કહે છે કે તે અમ ભલા ભોળા જીવોને માટે સગુણ (સાકાર શ્રીવિઠ્ઠલ–બાલકૃષ્ણ) છે.

શ્રીહરિના આ સગુણ રૂપની ભક્તિજ ભગવદ્ભક્તોની મુખ્ય ઉપાસના છે. નામસ્મરણ સંપૂર્ણ પુણ્યધર્મ, ફળ અને બીજ છે. લોકલાજ ત્યજીને કરાતા નામસંકીર્તનમાં સઘળા રસોનો આનંદ એકી સાથે આવે છે. જેના હૃદયમાં ભગવાન આવીને બેસી ગયા, તેનામાં જ્ઞાનીનાં સઘળાં લક્ષણ આપોઆપજ આવી જાય છે. પોતાનો આશ્રમ યા કુળધર્મ છોડવાનું કંઇ કારણ નથી, કેવળ હરિનામ એજ ઉદ્ધારનું સાધન છે. ચિત્ત શુદ્ધ થતાંજ આપણે જે મૂર્તિનું હૃદયથી ધ્યાન ધરતા હોઇએ, તે મૂર્તિ સામે આવીને ઉભી રહી જાય છે.

રામેશ્વર ભટ્ટ તુકારામ મહારાજના અનુગામી બની

उत्तरखंड—ज्ञानकांड

(૨) ગ્રંથાધ્યયન (૩) ગુરુકૃપા અને કવિત્વ-સ્ફૂર્તિ (૪) ચિત્તશુદ્ધિના ઉપાય (૫) સગુણ ભક્તિ અને દર્શનોત્કંઠા, (૬) શ્રીવિઠ્ઠલ સ્વરૂપ તથા (૭) સગુણ સાક્ષાત્કાર-એ સાત અધ્યાયોની સપ્તપદી તૈયાર કરી છે. પાંચમા અધ્યાયમાં વાચકોએ વારકરી સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ જોયું અને એકાદશી વ્રત, પંઢરીની વારી, હરિકીર્તનનો આનંદ, નિષ્કપટ ભક્તિભાવનું રહસ્ય તથા પરલોકનો અભ્યાસ-એ વિષયોની સમાલોચના કરી. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં અંતઃપ્રમાણો સહિત એ જોયું કે તુકારામજીએ કયા કયા ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું હતું અને અધ્યયનના મહત્ત્વ તરફ પૂરેપુરૂં ધ્યાન આપતાં એ પણ જોયું કે, તેમણે કેવી અવસ્થાની સાથે મૂળમાં-જ ગીતા, ભાગવત, થોડાં પુરાણ, વિષ્ણુસહસ્ર-નામાદિ-સ્તોત્ર તથા જ્ઞાનેશ્વરી, એકનાથી ભાગવત આદિ ગ્રંથોનું કેટલી બારીકાઇથી અધ્યયન કર્યું હતું અને નિત્યપાઠ પણ તેઓ કેટલી લગની સાથે કરતા હતા. પછી છેવટમાં એ પણ જોયું કે, તુકારામને જ્ઞાનેશ્વર અને એકનાથથી અળગા કરવાનો કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોનો પ્રયત્ન કેટલો નિર્મૂળ અને નિઃસત્વ છે. ૭ મા અધ્યાયમાં ગુરુકૃપા અને કવિત્વસ્ફૂર્તિનું વિવેચન થયું છે. પહેલાં સદ્ગુરુની કૃપાનું મહત્ત્વ, તુકારામની ગુરુદર્શન-લાલસા, બાબાજી ચૈતન્ય દ્વારા સ્વપ્નમાં ઉપદેશ, પછી તુકારામની ત્રયીપરંપરાની બે શાખાઓ, કેશવ અને બાબાજીનું એકજ વ્યક્તિ ન હોવું, બંગાળના શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય સાથે તુકારામની ભક્તિના આવિર્ભાવની કલ્પનાનું અપ્રામાણિકપણું-એ બાબતોની ચર્ચા કરેલી છે. આઠમા અધ્યાયમાં 'ચિત્તશુદ્ધિના ઉપાય' મુખ્યત્વે સાધકોને માટે વિસ્તારપૂર્વક લખવામાં આવ્યા છે. તુકારામની વિરાગતા અને સાવધાનતા, તેમની સાધન-સ્થિતિનો મર્મ અને તેમની લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય વગેરે બાબતો. જોતાં એ જોયું કે, તેમણે કયા પ્રકારે પોતાના [illegible] અને દુર્જનોની ઉપાધિથી કંટાળી- [illegible] રીતે એકાંતવાસ કર્યો અને એકાંતનો આનં-

૯ ઇંદ્રિયો, પોતાના રોગો ભગવાનને નિવેદન કરીને તેમને કેવી કેવી રીતે પોકાર્યા, અને [illegible] તથા નામ-મહિ- [illegible] કેવી રીતે [illegible] થઈ ગયા. આ સમગ્ર અધ્યાય સાધકોને માટે અત્યંત બોધપ્રદ છે. નવમા, દશમા અને અગિયારમા અધ્યાયમાં ભગવાનના સગુણ-સાકાર-સાક્ષાત્કારના અત્યંત મધુર અને મનોહર પ્રસંગનું વર્ણન કર્યું છે. નવમા અધ્યાયમાં ભક્તિમાર્ગની [illegible] કેમ છે તથા સગુણ અને નિર્ગુણ કેવી રીતે [illegible] છે—એ અભંગોને [illegible] તુકારામની મધુર [illegible] શ્રીવિઠ્ઠલ છે. તેથી 'વિઠ્ઠલ' શબ્દ કેવી રીતે બન્યો, [illegible] તુકારામના ઉપાસ્ય નામનો ઉલ્લેખ ન હોવાથી કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનો જ્ઞાનેશ્વરીમાં 'વિઠ્ઠલ' જ્ઞાનેશ્વરીને વારકરી સંપ્રદાય સાથે કંઈ લાગતું વળગતું નથી એમ જે કહેવા લાગ્યા છે તે કેટલું અપ્રામાણિક અને નિરર્થક છે. વળી તુકારામ મૂર્તિપૂજક હતા અને મૂર્તિપૂજામાં કેટલું બધું રહસ્ય છુપાયેલું છે, એ વાતોનો વિચાર કરીને તેમની ભગવદ્દર્શન-લાલસા, ભગવાન સાથે તેમનો પ્રેમકલહ અને મિલનનો નિશ્ચય, અભિલાષા અને નિરંતર પ્રતીક્ષાના મધુર પ્રસંગોનું વર્ણન કર્યું છે. ૧૦મા અધ્યાયમાં શ્રી વિઠ્ઠલ ભગવાનનું સ્વરૂપ જોયું, પંઢરપુરની શ્રી વિઠ્ઠલમૂર્તિને નિહાળી, સંતોનાં વચનોનું અવલોકન કર્યું અને જાણ્યું કે, શ્રીવિઠ્ઠલ ગોપવેષધારી શ્રી બાલકૃષ્ણ જ છે. ૧૧ મા અધ્યાયમાં રામેશ્વર ભટ્ટનો પ્રસંગ છેડ્યો, જેના નિમિત્તે ભગવાને બાલરૂપમાં તુકારામને દર્શન દીધાં. રામેશ્વર ભટ્ટની યોગ્યતા તથા તેમના વિરોધમાં પ્રવૃત્ત થવાના બનાવનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કરતાં આ વાતનું વિવેચન કર્યું છે, કર્મઠોના વિરોધથી આજ પ્રકારે ભાગવત ધર્મનો હંમેશાં જયજયકાર થતો આવ્યો છે. વળી તુકારામ મહારાજનાં વચનોને આધારેજ જોવામાં આવ્યું છે, તેમણે પોતાના અભંગોની પોથીઓ ઇંદ્રાયણીના ડહમાં

ડુબાવી દીધી, જ્યારે સ્વયં ભગવાને તેની રક્ષા કરી. તુકારામનો અર્થાત્ ભાગવતધર્મનો વિજય થયો અને રામેશ્વર ભટ્ટ તેમને શરણે આવ્યા. આ સાત અધ્યાયોમાં સત્સંગ, સત્શાસ્ત્ર, ગુરુકૃપા અને સગુણ સાક્ષાત્કાર–એ ચારે મજલોને પાર કરીને તુકારામ કૃતકૃત્ય થયા, ત્યાં સુધી આપણે આવી ગયા. હવે વાચક ! આ મધ્યખંડમાં જે 'આત્મચરિત્ર'નો અધ્યાય છે, તેને ફરી એક વાર જોઇ લ્યો, ખાસ કરીને 'યાતિ શૂદ્ર વૈશ્ય કેલા વ્યવસાય' (જાતિથી શૂદ્ર છું અને વૃત્તિ–ધંધો વૈશ્યનો કર્યો) આ અભંગનું વિવરણ તો અવશ્યજ વાંચી લ્યો. આથી એ વાત સમજાઇ જશે કે, આજ અધ્યાય આ મધ્યખંડનો બીજાધ્યાય છે. રામેશ્વર ભટ્ટે જે ઉપાધિ કરી, તેજ પ્રસંગથી તુકારામને ભગવાનના સગુણ સાક્ષાત્કારનો પરમ લાભ થયો.

'આત્મચરિત્ર'ના અધ્યાયમાં તુકારામે જે એમ કહ્યું છે કે 'નિષેધનો કંઇક આઘાત લાગ્યો, તેનાથી જીવ દુઃખી થયો, વહીઓ ડુબાવી દીધી અને માગણું માગવા બેસી ગયો, ત્યારે નારાયણે સમાધાન કર્યું" (૧૬) આનો મર્મ હવે વાંચકોના સમજ્યામાં આવી ગયો હશે. આ પછી તુકારામ કહે છે કે—

"નારાયણ ભક્તની ઉપેક્ષા કદી પણ કરતા નથી. તે આવા દયાળુ છે, એ વાત હવે મારા સમજવામાં આવી ગઈ. (૧૭) હવે જે કંઇ છે તે સામેજ છે, આગળની વાત ભગવાન જાણે." (૧૮)

—તે આપણે હવેના ખંડમાં જોઇએ.

उत्तरखंड-ज्ञानकांड

અધ્યાય ૧૨ મો—મેઘવૃષ્ટિ

दृष्टे येषु त्रिलोकनेषु च गिरः श्रुतेषु गीतेषु च
श्रीमत्स्वेषु विमलांकेषु च तथा पूर्तेषु चित्तेषु च ।
निर्व्याजेन च्यानिनामनिजेऽपि जगतीपत्रे गर्भ पर्णो
वन्दे वाग्विलासवैभव भवतो विश्वोपकारिमतम् ॥१॥

૧ લોકોના ગુરુપણાનો અધિકાર

સગુણ સાક્ષાત્કારનો અલૌકિક પ્રકાશ આખા શરીર પર ઝગમગી રહ્યો છે. દૃષ્ટિઓમાંથી શાંતિની દિવ્ય શીતળ છટા ટપકી રહી છે, પ્રખર વૈરાગ્યનાં સઘળાં લક્ષણ દેહ પર પ્રકાશી રહ્યાં છે, પ્રાપ્તવ્યની પ્રાપ્તિનું પ્રેમમય સમાધાન નેત્રોમાં ચમકી રહ્યું છે–એવી જે તુકારામની શ્યામસુંદર છબી જે નેત્રોએ નિહાળીને જોઈ હશે, તે નેત્રો સાચેજ ધન્ય છે! શ્રી તુકોબારાયના મુખેથી આ પછી સતત પંદર વર્ષ સુધી જે અમૃત–ધારા વહેતી રહી તેમાં ડૂબીને તે પરમ રસનું આસ્વાદન કરવાનું સૌભાગ્ય જે પ્રેમી રસિક શ્રોતાઓને પ્રાપ્ત થયું હશે, તેમના સૌભાગ્યની શી પ્રશંસા કરવી! ભગવાનની સાંભળેલી વાતો સંભળાવનારા ઘણા મળે છે; પરંતુ જેણે ભગવાનને જોયા હોય, ભગવાનનો વરદ હસ્ત પોતાના મસ્તક ઉપર મુકાયો હોય, અને ભગવાન સાથે જેણે એકાંતનો અનુભવ કર્યો હોય, એવા સ્વાનુભવસંપન્ન પરમ સિદ્ધ ભગવદ્ભક્તને જેમણે જોયા હોય, તેમના શ્રીમુખેથી શ્રીહરિકીર્તન અને હરિલીલા સાંભળ્યાં હોય, સદાચાર જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો

ઉપદેશ સાંભળ્યો હોય, તેઓ સાચેજ મહાભાગ્યશાળી છે. દેહૂ અને પૂનાનો પૂર્ણ ભાગ્યોદય થયો કે તુકારામ મહારાજ પોતાના શ્રીવિઠ્ઠલ મંદિરમાંથી ભક્તિભાવનાં ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રાભરણ નિર્માણ કરી પંઢરપુરના હાટ–બજારમાં મોકલવા લાગ્યા. તુકારામની વાણી હવે વિરહિણી ન રહી, સ્વાનુભવપ્રાણથી સનાથ થઇને પ્રેમ–મિલનના આનંદમાં નૃત્ય કરનારી થઈ. હવે તેમની વાણીમાંથી પ્રિય મિલનના પ્રેમાનંદ સાગરની લહેરો ઉઠી ઉઠીને શ્રોતાઓનાં હૃદયો પર પડવા લાગી અને લોકો માનવા લાગ્યા કે, જીવોના ઉદ્ધારનો ઉપદેશ કરવાનો અધિકાર તેમનેજ છે. તેનું સત્ તપાવેલા સુવર્ણની માફક પોતાની સમુજ્જવલતાથી લોકોનાં ચિત્તને પોતાની તરફ આકર્ષી ચૂકી હતી અને આ કારણે દંભી દુર્જનો ઉપર તેમનો જે વાણીપ્રહાર તેમના ઉદ્ધારને માટે થતો હતો, તેનાથી લોકો સાવધાન અને શુદ્ધ થવા લાગ્યા; તેમજ જૂઠનું બજાર વેરાન થવા લાગ્યું, સર્વત્ર તુકારામની બોલબાલા થવા લાગી. તેમનાંજ વચનો—વાણીને લોકો બોલવા લાગ્યા–અનુસરવા લાગ્યા.

આપણ જેઊન જેવવી લોકા, સંતર્પણ કરી તુકા.

"અર્થાત્ પોતે જમીને લોકોને જમાડે છે, એવું સંતર્પણ તુકારામ કરે છે! આ વિલક્ષણ વચનનું પ્રત્યક્ષ લક્ષણ હવે લોકોએ જોઈ લીધું."

દેહૂમાં પરમાર્થની જાણે એક નવીન વિદ્યાપીઠ સ્થપાઇ. તુકારામ પોતે તેના સંચાલક અને સૂત્રધાર બન્યા. આસપાસનાં ગામોમાંથી તથા દૂર–દૂરથી પણ ભગવાનના પ્રેમીઓ આવી આવીને વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણ મેળવવા લાગ્યા. દેહૂ, લોહગાંવ, તળેગાંવ, પૂના, પંઢરપુર તથા પંઢરપુરના રસ્તામાંનાં સઘળાં સ્થાનોમાં તુકારામનાં કીર્તનોની ધૂમ મચવા લાગી. લોકો સહજ સ્વભાવેજ તેમને ગુરુ તરીકે પૂજવા લાગ્યા. આવા ઇંદ્રિયવિજયી વૈરાગ્ય–તેજ–પુંજ, નિષ્કામ, વિશ્વપ્રેમી, લોકાલોકસ્વરૂપ (લોકોને

પ્રકાશ આપનાર) લોકગુરુ આ સ્વાર્થી સંસારમાં ક્યાં મળે! જેમનું મહાભાગ્ય હોય છે તેમનેજ આવા જગદ્ગુરુ-લંભ ગુરુ પ્રાપ્ત થાય છે. તૃપ્ત પુરુષનો એ સહજ ધર્મ બની જાય છે કે તે પોતાની તૃપ્તિનો આનંદ બધાને આપવા-અપાવવા ઇચ્છે છે. એનુંજ નામ તૃપ્તિ છે. જે પોતાના પૂર્ણ આત્મકલ્યાણને પ્રાપ્ત થાય છે, તે લોકકલ્યાણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. લોકકલ્યાણની કામના તૃપ્ત-આપ્તકામ પુરુષોના સ્વભાવમાંજ હોય છે. તુકારામે એજ કહ્યું છે કે 'હવે તો હું જેટલો બની શકે તેટલો ઉપકાર કરવા માટેજ છું.'

૨-મેઘવૃષ્ટિની પેઠે ઉપદેશ

ગુરુ થવાની પૂર્ણ પાત્રતા હોવા છતાં પણ તુકારામે ગુરુપણાને પોતાની પાસે ફરકવા પણ દીધું નહિ અને કોઇને પોતાનો શિષ્ય પણ ન કહ્યો. આજ પ્રમાણે તેમણે જે ઉપદેશ આપ્યા છે, તેમને ઉપદેશ નહિ કહેતાં તેમણે 'મેઘવૃષ્ટિ' કહી છે. આપણે પણ તેને 'મેઘવૃષ્ટિ' જ કહીએ.

તુકારામ 'કોઇના કાનમાં મંત્ર ફૂંકતા નહિ, તેમજ એકાંતનું કોઇ જ્ઞાન રાખતા નહિ.' અર્થાત્ તુકારામ એકાંતમાં ઉપદેશ અથવા મંત્ર આપતા નહોતા. હરિચિંતનનો આનંદ લે છે અને તેમાં બધાને એકઠા કરે છે. ગુરુપણાથી તો તેઓ દૂરજ રહે છે. એક સ્થળે તેમણે કહ્યું છે કે "લોકોને ભરમાવવાની કોઇ કપટવિદ્યા હું નથી જાણતો. ભગવન્! તમારૂંજ કીર્તન કરૂં છું, તમારાજ ઉત્તમ ગુણોને ગાતો ફરૂં છું.' આમ કહીને તેમણે સામાન્ય લૌકિક ગુરુ-નામધારીઓનો નિષેધ કર્યો છે. આગળ જતાં તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે, મારી પાસે કોઇ જડી બુટ્ટી નથી, કોઇ ઐન્દ્રજાલિક ચમત્કાર નથી, હું જમીન-જાગીર જમાવનાર કોઇ મહંત-મંડલેશ્વર નથી, ઠાકોરજીની પૂજા જ્યાં વેચાતી હોય, એવી મારી કોઇ દુકાન નથી. જે કહે કંઇ ને કરે કંઇ એવો હું કથાવાચક નથી. હું પંડિત નથી કે

ઘટ-પટની ખટપટનો શાસ્ત્રાર્થ કરી શકું. એવો ભવાની-ભક્ત પણ નથી કે મસ્તક પર આગનો ઘડો લઇને ચાલું, ગોમુખીમાં હાથ નાખીને માળા જપનારો હું જપી નથી. ભગવન્! તમારા કીર્તન સિવાય હું બીજું કંઇજ ઇચ્છતો નથી. મારા ભગવાન મેદાનમાં છે. મારો 'રામ-કૃષ્ણ-હરિ' મંત્ર પ્રગટ છે, મારો ઉપદેશ પણ સીધી-સાદી વાત છે. મારે જે કંઈ કહેવાનું હોય છે તે બધું હરિ-કીર્તનમાં કહું છું-કંઇ છુપાવતો નથી." તુકારામનું બધું કામજ એવું નિષ્કપટ, નિર્મળ અને સરળ છે. તુકારામ કહે છે કે—

ગુરુ શિષ્ય પણ હેં તો અધમ લક્ષણ. ૧
ભૂતીં નારાયણ ખરા, આપણ તેસાચિ દૂસરા. ધ્રુ૦

અર્થાત્ "ગુરુ બનવું અને ચેલા બનાવવા એ તો અધમતા છે. ભૂતમાત્રમાં નારાયણ છે, આ વાત જો સત્ય છે તો જેવા આપણે છીએ તેવાજ બીજા પણ છે." નારાયણ આપણી અંદર છે તેવાજ બીજાઓની અંદર પણ છે. તુકારામ ગુરુ બનીને-ગુરુ શિષ્યનો સંબંધ જોડીને-એકત્વના ભાવને ભેદીને, તોડીને-ગુરુના સંબંધથી નથી બોલતા. નારાયણ પ્રેરણા કરીને જેમ બોલાવે છે, તેમ બોલે છે—બોલે છે શું, મેઘ-વરસાદની પેઠે વરસે છે.

મેઘવૃષ્ટિનેં કરાવા ઉપદેશ, પરિ ગુરુનેં ન કરાવા શિષ્ય.
વાટા લાભે ત્યાસ, કેલા અર્ધ કર્માચા. ૧

અર્થાત્ "મેઘવૃષ્ટિની પેઠે ઉપદેશ કરો, પરંતુ ગુરુ બનીને કોઇને શિષ્ય ના બનાવો. જે કર્મ કરો તેનો અર્ધો ભાગ તેને મળે છે."

તેથી સારૂં તો એ છે કે—

એકમેકાં સાહ્ય કરૂં, અવઘે ધરૂં સુપંથ.

અર્થાત્ "આપસમાં એકબીજાને મદદ કરીએ અને બધા એક સાથે સન્માર્ગે ચાલીએ."

અમે-તમે પ્રેમથી એકઠા થઇને નારાયણનું અમૃત-

ગુણગાન કરીએ અને ભવસાગરને પાર કરીએ. 'અધિકાર ન હોવા છતાં પણ બળાત્કારે ઉપદેશ' કરનારા અને સાંભળનારા ગુરુ અને શિષ્ય અંતે પશ્ચાત્તાપના ભાગી બને છે.

ઉપદેશી તુકા, મેઘવૃષ્ટિનેં આઈકા;
સંકલ્પાસી ધોકા, સહજ તેં ઉત્તમ. ૪

અર્થાત્ "સાંભળો, તુકારામ મેઘવૃષ્ટિ દ્વારા ઉપદેશ આપે છે. સંકલ્પમાં નુકસાન છે, જે સહજ-સ્વાભાવિક છે, તેજ ઉત્તમ છે."

મેઘવૃષ્ટિથી ઉપદેશ કરવો એ પ્રેમ-રસનાં વાદળોની વૃષ્ટિ છે—પ્રેમથી જે નીકળી આવે, તેમાં સહજપણું હોય છે-અસલી રંગ હોય છે, અને પછી જેમ મેઘવૃષ્ટિ ગમે ત્યાં હોય—પથ્થરની શિલા પર હો કે ખેડીને તૈયાર કરેલાં ખેતરોમાં હો, તેનાથી ખેતર લીલાંછમ થઇ હસી ઉઠે કે પથ્થરની શિલાઓ ધોવાઇને સ્વચ્છ થાય અથવા જળ જામી જાય કે વહી જાય, વાદળોને તેની પરવા હોતી નથી. તેઓ વરસે છે, જેને જે લાભ થવાનો હોય છે તે થઈ જાય છે. નથી થવાનો હોતો તેને નથી થતો. વાદળ પોતાનું કાર્ય કરે છે. પરમાર્થનું સાધન તો સાધકે પોતેજ કરવું પડે છે. જે કમર કસીને લડશે, તેજ અવશ્ય વિજયી થશે; જે કાયર હશે તે રણ છોડીને ભાગી જશે. એ બધાના પોતાના કામ ઉપર આધાર રાખે છે. મેઘવૃષ્ટિ જેવા ઉપદેશ દ્વારા તુકારામ બધાને એકજ પ્રકારનું અમૃતપાન કરાવે છે. પાન કરવું યા ના કરવું એ સૌની પોતપોતાની ઇચ્છા ઉપરજ આધાર રાખે છે, પોતાના કલ્યાણનું સાધન પોતે કર્યા સિવાય બનતું નથી.

"ચોરના હૃદયમાં તેનો દોષ ખટકયા કરે છે. તેને હું શું કરૂં! હું તો વરસાદની પેઠે વરસું છું."

જેના જે દોષ હોય છે તેને તે જાણતા હોય છે. અમે ગુણોની સ્તુતિ કરીએ છીએ અને દોષોનો ત્યાગ કરા-

વવા માટે દોષોની નિંદા કરીએ છીએ; કોઇના મર્મ પર ઘા કરવા માટે કોઈ વાત કહેતા નથી. કોઈ વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને કંઈ નથી કહેતા. આ તો હરિગુણગાનની અમૃતધારા છે.

પરમ અમૃતાચી ધાર, વાહે દેવાહી સમોર. ૧
ઊર્ધ્વવાહિની હરિકથા, મુકુટમણી સકળાં તીર્થા. ૨

અર્થાત્ "બધાં તીર્થોનો મુકુટમણિ આ હરિકથા છે. આ ઊર્ધ્વવાહિની પરમામૃતની ધારા ભગવાન સમક્ષ વહ્યા કરે છે."

ભગવાન ઉપર આ અમૃતધારાનો અભિષેક થતો રહે છે અને લોકોને ઉપદેશના રૂપમાં જ્યારે તુકારામ કંઈક કહે છે ત્યારે પણ 'વાદળ એમ નથી પૂછતાં કે કયું ખેતર કેવું છે?'

પાણી વરસીને ખેતરોમાં ખેતીના કામમાં આવે છે અથવા ગટરોમાંથી વહી જાય છે. તેનો વિચાર વરસાદ કરતો નથી. તેની વૃષ્ટિ તો સૌના ઉપર સમાનપણે થાય છે. પતિતપાવની ગંગા પતિત અને પાવન બન્નેને સમભાવે સ્નાન કરાવે છે. અગ્નિ દ્વારા દેવતાઓને હવિષાન્ન (રાંધેલું અન્ન અગ્નિને વૈશ્વદેવ—જમતા પહેલાં કરાતો હવન—સમયે હોમવામાં આવે છે તે) મળે છે અને ખાંડવ વન પણ ભસ્મ થાય છે. પરંતુ કોઇનો સ્પર્શદોષ અગ્નિને નથી લાગતો. એજ પ્રમાણે તુકારામની મેઘવૃષ્ટિ જેવી ઉપદેશદૃષ્ટિ સજ્જન-દુર્જન બન્નેના ઉપર સમાનરૂપેજ પડે છે, સજ્જન સુખી થઇને સ્તુતિ કરી લેશે અને દુર્જન મસ્તક ઉપર ફટકો લાગવાથી ગુસ્સે થઇને નિંદા કરવા લાગશે; પરંતુ 'મારે માટે આ પણ કંઇ નથી, તે પણ કંઇ નથી અને હું તો બન્નેથી અલગ છું.'

"વરસાદ પોતાના સ્વભાવથી વરસે છે, જો ભૂમિ હરિયાળી થઈ જાય છે તે પોતાના દૈવથી-ભાગ્યથી."

૬—તુકારામની ઉપદેશપદ્ધતિ

સૌ કોઈને સમાન ઉપદેશ કરવાનો આચાર્યે બધાને એકજ ઉપદેશ કરવાનો નથી. હરિકીર્તન દ્વારા મનો ઉપદેશ તો બધાને માટે એકજ છે; અન્યથા 'અધિકાર તેમા ઠો ઉપદેશ' જેવો જેનો અધિકાર તેવોજ તેને ઉપદેશ કરવામા આવે છે. જેનાથી જેટલો બોજો ઉપાડવાનું બને તેટલોજ તેના ઉપર લાદવામાં આવશે. કીડીની પીઠ ઉપર હાથીની અંબાડી નાખવામાં આવતી નથી. પારધિની પાસે કુહાડી, કાતી અને બીજું બધુંએ હોય છે, પરંતુ એ બધાનો ઉપયોગ જુદે જુદે કામને કરવામા આવે છે. કુટિલ, મૂર્ખ, કંજૂસ, સદાચારી, વિરક્ત, વિલાસી, ક્રૂર, પાપી, મુમુક્ષુ—આ બધાને અને બધી વ્યક્તિઓને તેમના સંસ્કાર અને અધિકાર પ્રમાણે ઉપદેશ કરવાનો હોય છે. સારી જાતનો સારો ઘોડો હોય તો તે માત્ર ઈશારાથીજ ચાલે છે અને અડિયલ ટટ્ટુ તો ચાબૂક લગાવ્યા વિના એક પગલું પણ ચાલતું નથી. ધર્મ—નીતિ—વ્યવહાર વિષેનો કેટલોક ઉપદેશ સૌને માટે સમાન હોય છે, સૌ કોઈએ સર્વ સમયે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોય છે અને કંઈક ઉપદેશ એવો પણ હોય છે કે જે એકને માટે આવશ્યક તે બીજાને માટે અનાવશ્યક પણ હોય છે. કોને કયા ઉપદેશનું પ્રયોજન હોય છે, એ તો બધાએ પોતેજ નિર્ણય કરવાની વાત છે. તુકારામે કયા પ્રસંગથી કોને માટે કયો અભંગ કર્યો એ જાણવાનો હવે કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી. તેમ છતાં તુકારામના શ્રોતાઓમાં સામાન્ય રીતે જે કોટીના લોકો હતા, તેજ કોટીના લોકો આજે પણ મોજુદ છે. જેટલા પ્રમાણમાં તે સમયે હશે, તેટલાજ આજે પણ છે અને હમેશાં રહેશે. તેથી હરકોઇ તુકારામના અભંગોથી પોતપોતાનો અધિકાર જાણીને બોધ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સંત સદ્વૈદ્યો જેવા હોય છે, તેમની પાસે સઘળા રોગોની દવાઓ અને ઔષધ વગેરે હોય છે. પોતાના રોગ અને પ્રકૃતિ અનુસાર હરકોઇ ઔષધિ લઇને

અનુપાન સાથે સેવન કરવાથી નીરોગી થઇ શકાય છે.
ભવરોગને દૂર કરનારા છે. વૈદ્ય તો પૈસા અને પુરસ્
ઇનામ-બક્ષિસ પણ ઇચ્છે છે, પરંતુ સંત પરોપકારી
નિષ્કામ ભક્ત હોય છે. તેમને બીજી કોઇ મતલબ હ
નથી, તેઓ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થનું દાન કરવામાંજ સુખ
છે. તુકારામના ઉપદેશોમાં તદ્દન સૌમ્ય ઉપાયોથી માં
'પકડવા, બાંધવા અને ડામ દેવા' સુધીના ઉપાય સા
છે. તેમના 'અભંગ'દર્પણમાં પોતાનું મોં જોઇને પોતા
બિમારી-રોગને ઓળખો, ઔષધ સેવન કરો, પથ્ય પા
અને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરો. વૈદિક બ્રાહ્મણોને તથા સ્વરાજ્ય
સંસ્થાપનાના મહત્કાર્યમાં લાગેલા શિવાજી મહારાજ
સિદ્ધોને અને પાપાત્માને, સાચા ભક્તોને અને દંભીઓને
સજ્જનોને તેમજ દુષ્ટોને, વીરોને તેમજ કાયરોને-બધા
તુકારામના અભંગોમાંથી ઉપદેશ મળશે. નિવૃત્તિમાર્ગી
ઓ અને પ્રવૃત્તિમાર્ગીઓ, બન્નેને તેમણે ઉપદેશ આપ્યો
છે—અર્થાત્ વિવેકના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાંત બતાવી દીધા
છે. સંત અને તત્ત્વદર્શી મુખ્ય સિદ્ધાંતજ બતાવ્યા કરે
છે, તેમનાં કંઇ ચિહ્ન નથી. એ બધી વાતો વ્યવહારથી
તથા બીજાઓનાં આચરણ જોવાથી જણાઇ આવે છે. તેઓ
સિદ્ધાંત બતાવી દે છે. સંતોનું મુખ્ય કાર્ય જીવોને માયા-
મોહની નિદ્રાથી જગાડી દેવાનું હોય છે. પોતે જાગતા રહે
છે અને બીજાઓને જગાડે છે તેમજ ધર્મનું રહસ્ય બતા-
વીને ઉદ્ધારનો માર્ગ બતાવે છે. ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય-
નો બોધ કરાવીને તેમની દેહબુદ્ધિ નષ્ટ કરે છે, તેમની
જીવદશાનું દારિદ્ર દૂર કરીને તેમને સ્વાત્મસુખના ધ્રુવપદે
બેસાડી દે છે. જીવોને અભયદાન આપે છે અને પોતાના
પુણ્યચરિત્ર તથા ઉજ્જવળ પ્રબોધશક્તિથી જીવોનું દૈન્ય-
દારિદ્ર નષ્ટ કરીને તેમને સ્વાનંદસામ્રાજ્ય પદે આરૂઢ કરે
છે. સંતોના ઉપકાર માતા-પિતાના ઉપકારોથી પણ વધારે
છે. બધી નાની-મોટી નદીઓ જેમ પોતાના નામ-રૂપની
સાથે સમુદ્રને મળી જાય છે કે જાણે તેમનું કોઇ અસ્તિ-

ત્યાજ્ય ન હોય, તેજ સમ છે, ત્રિભુવનનાં જ્યાં દુઃખ-દ્વંદ્વ શમે છે એવાં બોધરૂપી મહાસાગરમાં વિલીન થઈ જાય છે. તુકારામ મહારાજ જેવા જિર્ણોદ્ધારક મહામહિમાવાન મહાત્માઓની પ્રથમ શ્રેણીમાં છે. આવો, વાચક! આપણે તેમના અમોઘ ઉપદેશની બોધવૃષ્ટિ ઝીલી વિનમ્રભાવે આપણું મસ્તક નમાવી આ અમૃતવર્ષાનો કંઈકનો આનંદ લઈએ.

૪–હરિભક્તિનો સામાન્ય ઉપદેશ

હરિ-ભક્તિનો ઉપદેશ બધાને માટે એકજ છે—

“ વિઠ્ઠલ, વિઠ્ઠલ, પાંડુરંગ વિઠ્ઠલ. વિઠ્ઠલ, હજુ સુધી આ તો કેમ શીખતો નથી? અરે, મારી મા ના ઉદરમાં તું શું પથ્થર પેદા થયો? તેં જે આ નરદેહ પ્રાપ્ત કર્યો છે તે મહાભાગ્યે નિધિ છે, જે વિધિયો કરી શકે તે વિધિયો તું તેને સાર્થક કર. સંત તને જમાડીને પાર ઉતારી જશે. (તું પણ પાર ઉતરવા ઇચ્છે તો કંઈક કર.)”

* * * *

“ અનેક યોનિયોમાં ભટકયા પછી (આ નર-નારાયણની) જોડી મળી છે, નરદેહ જેવું સ્થાન મળ્યું છે. નારાયણમાં પોતાના ચિત્તનો ભાવ જોડી દે.”

* * * *

“ અરે સજ્જન! સાંભળ. તારા પોતાના હિતની વાત સાંભળ. મનથી પંઢરિનાથનું સ્મરણ કર, નારાયણનાં ગુણગાન કર, તે પછી બંધન કેવું? ભવ-સિંધુને તો એમ જાણી લે કે, આજ કિનારામાં સમાઈ જશે, પછી પાર કરવાનું શું? બધાં શાસ્ત્રોનો સાર અને શ્રુતિઓનો મર્મ તેમજ પુરાણોનો આશય તો એજ છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર તથા ચાંડાળને પણ આનો અધિકાર છે, બાળકોને, સ્રીઓને, પુરુષોને તેમજ વેશ્યા વગેરેને પણ આનો અધિકાર છે. તુકારામ કહે છે કે, અનુભવથી મેં આ જાણ્યું છે. આ આનંદ લેનારા બીજા પણ ભક્ત છે.

(જે હું કહી રહ્યો છું, તેજ તેઓ પણ કહેશે.)"

"જેવું મનન-ચિંતન કરશો તેજ પામશો. અભ્યાસથી શું નથી થતું ?"

"ઉદ્યોગ કરવાથી અસાધ્ય પણ સાધ્ય થઇ જાય છે, અભ્યાસજ ફળ આપનાર છે."

"શ્રીહરિને શરણે જાઓ, તેમનાજ થઇને રહો, તેમના ગુણગાનમાંજ મગ્ન થઇ જાઓ, સંસાર જે હાઉ બનીને સામે આવ્યો છે, તેને નસાડી મૂકો, અને "આજ દેહ વડે આજ આંખોથી મુક્તિનો આનંદ લૂંટો." હરિ-નામ-સંકીર્તનથી ભવ-સિંધુ અહીંજ સંકોચાઈ જાય છે, એ તો તુકારામ મહારાજ પોતાના 'અનુભવ'થી કહે છે. હરિ-ભજનમાં કેવો આનંદ છે તે તુકારામમાંજ જોઇ લ્યો—

"રાત-દહાડાનું કંઈ ઠેકાણું નથી, અહીં તો અખંડ જ્યોતિ ઝગમગી રહી છે. આનો આનંદ કેવો હિલોળા લઈ રહ્યો છે તેના સુખનું વર્ણન કેટકેટલું કરે !"

શ્રીહરિના પ્રસાદથી બધાં દુઃખ નાશ પામી જાય છે-

"આજ ભવ-રોગની ઔષધિ છે. જન્મ, જરા અને બધા વ્યાધિ એનાથી દૂર થઇ જાય છે, હાનિ તો કંઈ પણ થતી નથી. ષડ્‌રિપુઓનો નાશ અવશ્ય થઈ જાય છે. છએ શાસ્ત્ર, ચારે વેદ તેમજ અઢારે પુરાણોના જે સાર-સર્વસ્વ છે, તે શ્યામસુંદરની છબીને પોતાની આંખો વડે નીરખી લ્યો, કુટિલ-ખલ-કામીઓનો સ્પર્શ પોતાને ન થવા દો, મુખથી નિરંતર વિષ્ણુસહસ્રનામની માળા ફેરવતા રહો."

"પોતાના (નિજ સ્વરૂપના) ઘરની બહાર ન નીકળો, બહારની (દેહ-બુદ્ધિની) હવા ન લાગવા દો, બહુ બોલવાનું છોડી દો અને બીજા (અનાત્મ) સંગોથી સાવધાન થઇને તેનાથી દૂર રહો."

"અનુતાપ-પશ્ચાત્તાપરૂપી તીર્થમાં નાહી લ્યો અને

વિષયરૂપી બંધ કાપી નાંખો, કે જેથી કરીને આત્માનો પ્રક-
શિનો નીકળી જાય. એટલે તમે જે શ પહેલાં હતા, તેવાજ
બની જાઓ (અર્થાત્ પાછા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ બની જાઓ.)
એમ તુકારામ કહે છે કે, વૈરાગ્યનો ઉપયોગ કરો."

"અનુતાપ કરતાં કરતાં ભગવાનને કહો કે 'હું તો અનાથ છું, અપરાધી છું, કર્મહીન છું, મંદમતિ અને જડબુદ્ધિ છું. હે કૃપાનિધિ! હે મારાં માતાપિતા! પોતાની જાતેથી મેં તમને કદી યાદ કર્યો નથી. તમારાં ગુણગાન પણ સાંભળ્યા નહિ કે ગાયા નથી. રાતદિન ઊઠીને લોક-લાજની પાછળજ ભટક્યા કર્યું. હરિ-કીર્તનમાં સંતોનો સંગ મને કદી સારો લાગ્યો નહિ. પરનિંદામાં મન રોકી રહી, બીજાઓની અત્યંત નિંદા કરી. પરોપકાર ન તો મેં કર્યો કે ન તો બીજાઓ પાસે કદી કરાવ્યો. બીજા-ઓને પીડા કરવામાં કદી દયા ન આવી. ન કરવો જોઇએ તેવો વ્યવસાય કર્યો અને આખરે થયું એમજ કે, કુટુંબનો ભાર ઉપાડયા કર્યો. તીર્થોની કદી યાત્રા કરીજ નહિ, કેવળ આ પિંડનું પાલન કરવામાંજ હાથ-પગ હલાવતો રહ્યો. આથી ન તો સંતોની સેવા થઇ કે ન તો દાન-પુણ્ય બન્યું, ન તો ભગવાનની મૂર્તિનાં દર્શન કે પૂજન અર્ચન પણ કર્યો. કુસંગમાં પડીને અનેક અન્યાય અને અધર્મ કર્યો. સ્વહિત શું છે, તેમાં શું કરવાનું હોય છે, તેની કદી સમજણ પડતી નથી. શું બોલું, શો સાદ કરું? ઓ પ્રભો! કંઈ પણ ખબર પડતી નથી. મેં મારી મેળેજ મારૂં સત્યાનાશ વાળી દીધું, હું મારી પોતાનીજ જાતનો બદલો લેનારો વેરી બન્યો. તુકારામ કહે છે કે, ભગવન્! તમે દયાના નિધાન-ભંડાર છો, મને આ ભવસાગરની પાર ઉતારો." (વાચક! તુકારામની આ સુંદર પ્રાર્થનામાં ચાલો, આપણે પણ જોડાઇએ, અને એ દીનોનાં દુઃખ હરનારા દેવને વંદન કરીએ.)"

"ભગવાનને આ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપપૂર્વક ગ
પોતાનાં બધાં કર્મો-અપરાધો કહેવા જોઇએ, તે

કરુણાની ભિક્ષા અને મદદ માગવી જોઇએ, તેમને શરણે જવું જોઇએ. જે દોષ પહેલાં થઇ ગયા હોય, તે ફરીથી ન કરવાની બાબતમાં સાવધાન રહેવું જોઇએ અને હમેશાં ભગવાનનું સ્મરણ, ભગવાનનાં ગુણગાન અને ભગવાનનું ધ્યાન કરતા રહેવું જોઇએ. આથી તે દીનવત્સલ અવશ્ય દયા કરશે અને ઉપર ઉપાડી લેશે. શુદ્ધ ચિત્તથી ભગવાનના ગુણ ગાવા, સંતોનાં ચરણોમાં પડવું—મસ્તક નમાવવું, શરીરને સફળ કરવું અને આ પ્રમાણે ભગવાનનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવો.”

*   *   *   *

“ભવસાગર તરીને પાર કરતાં શી વાતની ચિંતા કરો છો ? પેલે પાર તો તે કેડ ઉપર હાથ રાખીને ઉભા છે. જે કંઇ ઇચ્છતા હો તેનાજ તેઓ દાતા છે. તેમનાં ચરણોમાં જઇને વળગી પડો. તે જગતસ્વામી તમારી પાસેથી કંઇ મૂલ્ય નહિ માગે, કેવળ તમારી ભક્તિથીજ તમને પોતાના ખભા ઉપર ઉપાડીને લઇ જશે. તુકારામ કહે છે કે, જ્યાં પાંડુરંગ પ્રસન્ન થયા, ત્યાં ભક્તિ—મુક્તિની શી ચિંતા ?—ત્યાં દૈન્ય અને દારિદ્ર ક્યાંથી ?”

૪—સંસારમાં રહેતાં સાવધાન રહો.

“ ‘અમે સંસારી મનુષ્યો ભલા સંસારને કેમ કરીને છોડી શકીએ ?’ ઠીક છે, સંસારમાંજ રહો; પરંતુ હરિને ન ભૂલો. હરિનામ જપતાં જપતાં બધાં કામ ન્યાયનીતિથી કરતા ચાલો. એથી કરીને સંસાર પણ સુખી થાય છે; નહિ તો ‘ખોદ્યો ડુંગર ને કાઢયો ઉંદર’વાળી કહેવતજ ફળીભૂત થઇ તો શું એ સંસાર ચલાવ્યો કહેવાશે ? એ તો કંઇ સંસાર થયો કહેવાય તો પશુઓના જેવોજ, મનુષ્યોના જેવો નહિ ! આ સંસારમાં સુખ છેજ નહિ. કારણ કે “સુખ જવ જેટલું છે તો દુઃખ પહાડ જેટલું છે !” સંસારના વિષયમાં સઘળાનો આજ અનુભવ છે. મા-બાપ, સ્ત્રી—પુત્ર, સગાં—સાથી, ધન—દોલત, રાજા—મહારાજા કોઇ

"તુકારામ કહે છે કે, આથી તો ભગવાન માટે બીજું કંઈ કરવાનું કામજ નથી."

પરંતુ ઘર–ગૃહસ્થીના પ્રપંચમાં લાગી રહેતાં એક વાત ન ભૂલતા. કઈ વાત ?—

"આ ક્ષણિક દ્રવ્ય, દારા (સ્ત્રી) અને પરિવાર તમારાં નથી. અંતકાળે જે તમારૂં હશે તે તો એક વિઠ્ઠલજ છે. તુકારામ કહે છે કે, તેનેજ જઇને પકડો."

તુકારામ મહારાજનો આ મુખ્ય ઉપદેશ છે. 'મુખ્ય ઉપાસના સગુણભક્તિ'ના વિષયમાં વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન આ અગાઉ આપવામાં આવ્યું છે. યથાર્થમાં તુકારામના બધા અભંગ આજ પ્રકારની મેઘવર્ષા છે. આપણા ઉપર આ અમૃત–વર્ષાની ઝડી–ઝાપટ લાગે અને આપણામાંથી દરેક કૃતાર્થ થવાનો પોતાનો રસ્તો શોધી લે. 'ભગવાન, ભક્ત અને ભગવન્નામ'ના વિષયમાં તુકારામના ઉપદેશ આ પહેલાં અનેક વાર આવ્યા છે તેથી તેની પુનરાવૃત્તિ ન કરતાં હવે જોઇએ કે, સર્વસામાન્ય વ્યવહારનીતિના સંબંધમાં વિવિધ પ્રકારના લોકોને તેમણે કેવા કેવા ઉપદેશ આપ્યા છે.

૬–સંસારીઓને ઉપદેશ

નિષ્કામ ભક્તિનો ડંકો બજાવવા માટેજ તુકારામનો અવતાર થયો હતો. જે લોકો અને જે મતો ભક્તિના વિરોધી હતા, તેમની ખબર લેવાનું તુકારામને માટે આ પ્રસંગથી આવશ્યક થયું, એટલુંજ નહિ પરંતુ ભક્તિમાર્ગના પણ કેટલાયે સ્વાંગ અને ઢોંગ તેમને જડમૂળથી ઉખાડીને ફેંકી દેવા પડ્યા. ભક્તિના નામે સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા અનેક અભિમાની, વિષયાચારી, અનાચારી, પેટના પૂજારી અને દંભી લોકો પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાધી રહ્યા હતા. તેમને સાચેસાચો ભક્તિમાર્ગ દેખાડવો આવશ્યક હતો, તેમજ તેમના દોષ પણ તેમને દેખાડવા કે

પણ જરૂરનું છે.

“ભગવાનના હરિમંદિરો ભગવાનનો જ અનાદર કરે
છે ! આ જોઈને ખરે જ એવું થાય છે. વળી જે નિરાકારો
દર્શનાલયમાંના બારણાં ઉઘાડે છે, તે સામાન્ય લોકોને
કરી પણ શું શકીએ !”

ભગવાનનો આદર-સત્કાર કેવી રીતે કરવામાં આવે
છે, હાથ જોડીને કેવી નમ્રતાપૂર્વક તેમની આગળ રહેવું
પડે છે, ભગવાનની આગળ કંઈ કોલાહલ ન થાય તેનો
પ્રબંધ કરીને કેવી શાન્તિ, શુદ્ધિ અને પવિત્રતાપૂર્વક તેમનું
પૂજન કરવું જોઈએ, ઉપયોગમાં પદાર્થ ભગવાનને માટે
કેમ કરીને ભેગા કરવામાં આવે છે, એટલામાં કેટલું ભગ-
વાનની આગળ તો મનના બધા મલિન વિચાર દૂર કરીને
કેવી આનંદિત પવિત્રતાપૂર્વક જવું જોઈએ, આ બધી શીખી
ચાહે વાતો પોતાને ભગવાનના ભક્ત બનાવનાર લોકો ન
જાણે. એ તો અત્યન્ત દુઃખ અને આશ્ચર્યની વાત છે !
કથા-કીર્તનમાં કથા-કીર્તનને એક તમાશો અથવા એક
સામાન્ય વિનોદ સમજીને પોતપોતાના પાન-માનની ગોઠા-
ઇમાં ડૂબ્યા રહીને તે સમય વાતચીતમાં ગમે તે રીતે
વીતાવવો, મોટે અવાજે બોલવું, સંતોનો સત્કાર કરવામાં
મોં મરડવું, પાન ચાવતા ચાવતાં અથવા અપવિત્ર-સ્થિ-
તિમાં ભગવાનની સમક્ષ જવું, ભગવાનની પૂજાને માટે
સડેલી સોપારી રાખવી, ખોટા બગડેલા ચોખા અને સસ્તા-
માં સસ્તું ઘી હવન માટે લાવવું; એવી અસંખ્ય વાતો
છે કે જે લોકો જાણ્યે અજાણ્યે કર્યા કરે છે ! ભગવાનને
ચાહતા હો તો ચિત્તને મેલું શા માટે રાખો છો ? અભિ-
માન, અક્કડપણું, આળસ, લોકલાજ, ચંચળતા અસદ્વ્ય-
વહાર, મનનું મેલાપણું વગેરે કચરાપૂંજો શા માટે ભેગો
કરી રાખ્યો છે ? ઓછામાં ઓછું ભગવાનના ભક્ત કહેવ-
રાવનારાઓને માટે તો એમ નજ થવું જોઈએ. કેવળ
બાહ્યવેશ પહેરી લેવાથી શું કોઈ ભક્ત થાય છે ?

"આગ લાગો એ બનાવટી સ્વાંગમાં, જેમાં કાળાશ ભરેલી હોય."

"વસ્ત્ર લપેટીને પેટ મોટું કરવાથી, ગર્ભવતી હોવાની વાત ફેલાવવાથી અને દોહદનો વેશ ભજવવાથી બાળક થોડુંજ જન્મે છે! એથી તો માત્ર મશ્કરીજ થાય છે!"

"ઇન્દ્રિયોનું નિયમન નથી, મુખમાં ભગવાનનું નામ નથી; આવું જીવન તો ભોજનની સાથે માખી ગળી જવા જેવું છે, આવું ભોજન શું કદી સુખ આપી શકે?"

* * * *

"વિષય-લાલસામાં પડીને, મિષ્ટાન્નનું ભોજન કરીને આ પિંડ પોષવાનુંજ જેને સૂઝે છે, તેનું જ્ઞાન તો અત્યંત અધમ છે. એક એક કોળિયો બહુ સ્વાદપૂર્વક મોંમાં મૂકે છે અને જાણતો નથી કે, આ પિંડ તો ક્ષણ વારજ સાથે રહેનારો છે, એને પોષવાથી શું હાથમાં આવવાનું છે!"

આટલી પણ જેનામાં સમજણ નથી, તેને તો કહેવુંજ શું? શુક, જનક જેવા મહાયોગી પોતાના વૈરાગ્ય-બળથીજ પરમ પદના અધિકારી થયા. સંસારની બધી આશાઓ અને અભિલાષાઓનો ત્યાગ કર્યા વિના ભગવાન મળતા નથી.

"આશાને જડમૂળથી ઉખાડી ફેંકી દો તો સાધુ-ગોસાંઇ કહેવડાવો; નહિ તો સંસારી રહો, પોતાની ફજેતી શું કરવા પોતાની મેળેજ કરાવો છો?"

"શ્રીહરિને મળવા ઇચ્છતા હો તો આશા-તૃષ્ણાથી તદ્દન ખાલી થઇ જાઓ. જેઓ નામ હરિનું લે છે, પરંતુ હાથ લોભમાં ફસાયલા રહે છે અને અસત્, અન્યાય તેમજ અનીતિને માર્ગે ચાલે છે, તેઓ પોતાના પૂર્વજોને નરકમાં નાખે છે અને નરકના કીડા બનાવે છે."

* * * *

આમાં નુકસાન શું છે ? મારું જીવન નકામું આ માટે ગુમાવે છે ? જેમાં તું તારું મન રોકી રહ્યો છે, તે તો અંતે તને છોડી દેશે. તુકારામ કહે છે કે, વિચારી લે કે તારો લાભ શામાં છે ?"

* * *

"પર-દ્રવ્ય અને પરનારીની જ્યાં અભિલાષા થઈ, ત્યાંથી ભાગ્યનો નાશ થઈ ગયો."

"સ્ત્રી અને ધન સારાં નથી. કેટલાયે મહાપુરુષો એના ચક્કરમાં ફસાઈ ગયા. તેથી એ બંનેને ત્યજી દો. સેવીને અંતે દુઃખ મળશે."

તુકારામે આ ઉપદેશ વારંવાર આપ્યો છે. પોતાની સ્ત્રીના ઇશારા પર નાચીને બૈલ ન બનો અને પર-સ્ત્રીને આદરપૂર્વક માનો ! આથી ગૃહસ્થાશ્રમનો ઘણો પ્રપંચ ઉદાસીન ભાવે કરતાં કરતાં બધું ધ્યાન પરમાર્થમાં રોકવાનું બની શકે છે. આજ ઉદ્દેશથી એક સ્થાને સંત તુકારામે કહ્યું છે કે 'સ્ત્રીને દાસી (સેવિકા)ની પેઠે રાખો.' શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ સ્ત્રી અને સ્ત્રૈણનો સંગ બહુજ હાનિકારક બતાવ્યો છે.

"વિધિપૂર્વકનું સેવન વિષયત્યાગની બરાબર છે. વિપરીતપણું સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને હાનિકર છે."

* * *

અહિંસાનું તો ભાગવતધર્મમાં ખાસ મહત્ત્વ છે. કોઈ વારકરી માંસાહારી હોતો નથી, ને કોઈ હોય તો તેને લુચ્ચો-લફંગો સમજવો જોઈએ. સૌમાં ભગવાનને જુઓ, એ તો સંતોની મુખ્ય શિખામણ છે. પ્રાણીમાત્રમાં હરિ સિવાય બીજું કોઈ જુદાપણું ન જુઓ. આ સ્થિતિને જે પ્રાપ્ત થવા ઇચ્છે, તેને માટે હિંસા તો ત્યાજ્ય જ છે. 'ધિક્કાર છે એ દુર્જનને કે જેનામાં ભૂત-દયા નથી.' સઘળા જીવોને જે પોતાના સરખા સમજતો નથી, તેવા

ચાંડાલને શું કહેવું?

"તુકારામ કહે છે કે બીજાના ગળા ઉપર છરી ફેરવતાં તો એને મજા આવે છે, પણ જ્યારે પોતાની વારી આવે છે ત્યારે તે રૂવે છે."

કાલી માતાની આગળ પોતાની માનતા પૂરી કરવા કે પેટ ભરવા—"બીજાઓનાં માથાં કાપે છે, એ નિર્દય-તાની કોઈ હદ નથી! બચ્ચાજી! બીજાઓનાં ગળાં શું કરવા કાપો છો? ઉધાર લઈને ખાઓ છો અને યમપુરીમાં જઈને તે ચૂકવો છો. બીજાઓની ગરદન ઉપર જે છરી ચલાવે છે, તે ભૂલી જાય છે કે એ જીવોમાં પણ જીવ હોય છે. તેના જેવો પાપી તેજ છે. આત્મા—નારાયણ—ઘટ ઘટમાં છે, પશુઓમાં પણ છે; એટલી વાત પણ શું તે નથી સમજી શકતો? જીવને તરફડતો, બેં બેંની ચીસો પાડતો જોઈને પણ આ નિર્દયીનો હાથ તેના ઉપર કોણ જાણે કેમ ચાલે છે?"×

આવા ચાંડાળને એમ પણ નથી સૂઝતું કે આ કામથી તે આવતા જન્મને માટે વૈરી ઉભો કરી રહ્યો છે!

"બહુ શોખથી તેનું માંસ ખાય છે, પણ એમ નથી જાણતો કે, આ રીતે તો વૈરીજ વધે છે!"

* * * *

"કન્યા, ગાય અને હરિકથાનો વિક્રય કરીને નરકનો રસ્તો માપનારાઓને સંત તુકારામે વારંવાર ધિક્કાર્યા છે. 'ગાયત્રી વેચીને જે પાપી પેટને પાળે છે, કન્યાનો વિક્રય કરે છે અને નામગાન કરીને જે દ્રવ્ય માગે છે, તેઓ ભયંકર નરકમાં પડે છે, તેનો સંગ અમને પસંદ નથી.'

× કાલીને મંદિરે આ બલિદાનપ્રથા એકાદ-બે વાર જોઈ. પછી તો એ માતાને મંદિરે જવાનું પણ મન થતું નથી. આપણે જે તે. એ દશ્ય જ અત્યંત કમકમાટી ઉપજાવે એવું હોય છે.

—ગુજરાતી અનુવાદક

ાકે બાલ ખાઉં છું અને તેના ઉપર ઘી અને ખાંડનું
ાન છે! કોઈ ને કોઈ રીતે વિષય ભોગવું છું! નિદ્રા
ી નથી અને તેથી ખાડાઓમાં કૂદો ભિખારીમાં પડે
ાળકોને પણ સુધારવાનું મન થતું નથી, એટલી
ોળ થઈ ગઈ છું. તેથી નમનેજ કહું છું કે, બાપ-
માસ્તો, મોઢામાં હમેશાંજ દર્દ કર્યા કરે છે, તેથી
ઃ-ચંદનનું લેપન કરવું પડે છે! મારી તો આ હાલત
ારી ગઈ છું, પરંતુ આપને શું! મારાં તો 'દાઃ
અથાં અને આ માંસ ફૂટી આવ્યું છે! કેટકેટલું
અને કોની પાસે કહું!'

"તુકારામ કહે છે કે, જીવતાં ગધેડા બન્યો અને
ને સીધો નરકમાં પહોંચ્યો."

પતિની આવી ગતિ કરનાર સ્ત્રી-આ પ્રમાણે માથે
એટલી જબરદસ્ત સ્ત્રી—પતિના કાન ફૂંકવા કરે છે
ફળતા-ફૂલતા ઘરમાં ફૂટ પાડે છે. 'પતિને મીઠું-
ું બબડાવીને વાતો કરે છે. કહે છે કે, મારા જેવી
્યારી બીજી કોઈ નથી!' અને સતાવવામાં તમારી
ામારી દેરાણી, જેઠાણી, દિયર, જેઠ, નણંદ-બધાંએ એક
ાર્યાં છે. હવે હું કોની છાયામાં રહું, કહો જોઈએ!"

"પ્રાણીને મુઠ્ઠીમાં તઇને બની ઠનીને ચાલું છું કે
। કોઇ કશું જાણે નહિ, પરંતુ આપને હજુસુધી કશો
ત નથી, કંઇ શરમ નથી! હવે આપણું ઘર જુદું કરો
' હું રહી શકીશ, નહિ તો હવે પ્રાણ ત્યજવા પડશે."

તાડકી સ્ત્રીનો જ્યારે આવો નિશ્ચય સાંભળ્યો, ત્યારે
ામાંધ લંપટ પતિ પોતાની સ્ત્રીને કહે છેઃ-'તું આટલું
' હાથ ન લગાડ. જો, હું કાલેજ મા-બાપ, ભાઇ-બહેન
ને જુદાં કાઢું છું અને પછી—

"તને સાંકળી, બાજુબંધ (હાથનું લોકીટ), ચંદન-
, બેદી કર્ણફૂલ (એરીંગ)—બધુંયે બનાવરાવી દઇશ.

પૂજન, સર્વભાવે ભગવદ્-ભક્તોનું દાસત્વ અને મુખમાં હમેશાં શ્રીવિઠ્ઠલનું નામ,-એ છ નિયમરત્નોનો આ રત્નહાર તુકારામના પ્રસાદરૂપે સ્ત્રીમાત્રે પોતાના ગળામાં પહેરી લેવો જોઇએ અને આ રીતે તેઓ—

"પોતાનું ગળું આ જંજાળમાંથી છોડાવી લે, ગર્ભવાસના મહાન કષ્ટથી બચે, આ ક્ષુદ્ર સુખ ઉપર થૂંકે અને પરમાનંદને પ્રાપ્ત કરે."

× × × ×

"સ્ત્રૈણ પતિ, કુલટા સ્ત્રી અને ગુરુની અવજ્ઞા કરનારા કુપુત્રોને તુકારામે ખૂબ ફીટકાર્યા છે. જે સ્ત્રી એવી જબરજસ્ત હોય કે જે પતિ પાસે 'પોતાનીજ સેવા કરાવતી હોય, પોતાનીજ ભગવાનની માફક પૂજા કરાવતી હોય અને પતિને 'કૂતરો બનાવીને રાખી રહી હોય' અને તે પતિ પણ 'ગધેડો બનીને' કામાંધ થઇને તેની પાછળ પડયો રહેતો હોય અને એને ખાતર પોતાનાં સ્વજનોને દૂર રાખતો હોય, તે પોતાના જીવનકાર્યનો વ્યર્થજ નાશ કરી રહ્યો છે."

"જેનું જીવન સ્ત્રીને અધીન થઈ જાય છે, તેના દર્શનથી ભારે અપશુકન થાય છે. મદારીના માંકડા જેવા આ જીવો કોણ જાણે શામાટે જીવે છે?"

સ્ત્રીના મિષ્ટ-ભાષણ પર મરી ફીટનારા કામી પુરુષ પોતાના હિત અને નાતીલાઓને કેવી રીતે ત્યજી દે છે, તેનું અત્યંત રમુજી વર્ણન તેમણે ત્રણ ચાર અભંગોમાં આપ્યું છે!

"એક લાડકી સ્ત્રી પોતાના પતિને કહે છે કે શું કરું! [illegible]રાથી હવે ખવાતું પણ નથી. દિવસમાં ત્રણવાર થઇને [illegible]ઈનો આખો જથો પૂરો થાય છે! પરમ દિવસેજ તમે [illegible] લાવ્યા હતા, તે આઠ દિવસમાં દશ શેરજ વપરાઈ! [illegible]નો [illegible] રહે છે, તેથી બીજું તો કંઈ નહિ, મા[illegible]

[illegible]

" [illegible] "

[illegible] દુનિયાદારી ચીજ કોઈ નથી !' અને અત્યારમાં તમારી મા, મારી દેરાણી, જેઠાણી, દિયર, જેઠ, નણંદ-બધાંયે ભેગ થઈ ગયાં છે. હવે હું કોની છાયામાં રહું, કહો સ્વામિ ! "

" પ્રાણીને મુઠીમાં લઈને બની શકીને આવું છું કે જેથી કોઈ કશું ભાંડી નહિ, પરંતુ આપને હજુસુધી કશો ખ્યાલ નથી, કંઈ શરમ નથી ! હવે આપણું ઘર જુદું કરો તોજ હું રહી શકીશ, નહિ તો હવે પ્રાણ ત્યજવા પડશે."

તાડકી સ્ત્રીનો જ્યારે આવો નિશ્ચય સાંભળ્યો, ત્યારે તે કામાંધ લંપટ પતિ પોતાની સ્ત્રીને કહે છેઃ–' તું આટલું બધું દુઃખ ન લગાડ. જો, હું કાલેજ મા–બાપ, ભાઈ–બહેન બધાંને જુદાં કાઢું છું અને પછી—

" તને સાંકળી, બાજુબંધ (હાથનું લોકીટ), ચંદાર, બેઠી કર્ણફૂલ (એરીંગ)—બધુંયે બનાવરાવી

હતો કે, ×બ્રાહ્મણોને ધર્મગુરુ માનો. સર્વ વર્ણો ભગવાને રચેલા છે અને તે બધાજ નારાયણના છે, એજ તેમણે કહ્યું છે. બ્રાહ્મણવિરોધી અને બ્રહ્મદ્વેષીઓને એમ કહીને તેમણે ખૂબ ફીટકાર આપ્યો છે કે, આ લોકો એવા છે કે ‘બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરતાં એમના ચિત્તમાં ભક્તિ થતી નથી અને પરદેશીઓની સામે જતાં તો એમની દાસીના દીકરા બનીને જાય છે.’ તુકારામ ઈચ્છતા હતા કે, સમાજમાં બ્રાહ્મણોનું જે ગુરુપદ છે, તેની પ્રતિષ્ઠા–માનઆબરૂ જળવાઇ રહે અને તેમનામાં જે દોષ આવી ગયા છે તેનો નાશ થઈ જાય.

૭–ઢોંગીઓને ફીટકાર

સંસારી જીવોને ‘હરિભજન અને સદાચાર’નો ઉપદેશ કરતા થકા દુરાચાર ફેલાવનારા દંભીઓનાં પોકળ પણ ઘણીજ નિર્ભયતાથી તેમણે ખુલ્લાં કર્યાં છે. સીધો રસ્તો જોઇને ચાલતાં ચાલતાં રસ્તામાં પડેલા કાંટાઓને પણ અળગા કરતા કરતા જવું પડે છે અને આવા કાંટા સંસારી જીવો કરતાં પરમાર્થનો ઢોંગ કરનારા ઉપદેશક અને ગુરુ બનીને પૂજા કરાવનારાઓમાંજ વધારે હોય છે! દેવર્ષિ, ભક્ત, યોગી, મૌની, માનભાવ, શાક્ત, નાથપંથી, વૈરાગી, ગોસાંઇ, અતિત્યાગી, સાધક, ભિક્ષાવ્યવસાયી, વિતંડાવાદી વગેરે વિવિધ વેશધારી બહુરૂપી બહુરંગીઓને તેમણે ખૂબ ચાબખા લગાવ્યા છે. એ વિવિધ પંથોમાં જે અનીતિ અને અનાચાર, દંભ અને દુરાચાર, છળકપટ અને છેતરપંડી વગેરે પ્રકારો દિવસેદિવસે વધતાજ જતા હતા, તે બધાને સંત તુકારામે ઉઘડા લીધા છે. ‘ઢોંગ કરવાથી

× બ્રાહ્મણ એટલે બ્રહ્મને–પરમાત્માને જાણે તે, બીજા બ્રા[illegible] નહિ પણ બ્રાહ્મણબંધુ. કન્યાવિક્રય કરનારા, પ્રેતાન્ન જમ[illegible] અને છ[illegible] દુષ્કર્મો કરનારા વિષયી કુબ્રાહ્મણો–સંપ્રદાયને માટે આ [illegible] અને સાત્વિક બુદ્ધિ–[illegible] [illegible] કોઇને આ શબ્દ છે. ગુ. અનુવાદક

ભગવાન મળે છે, એમ નથી.' એમ કહીને તેઓ કહે છે કે 'આવી જે માયાજાળ છે તેમાં નંદલાલ નથી.' તેથી આ 'પેટ-પૂજારી સંતો'ના ચક્કરમાં–ફેરમાં કોઈ ન પડે, એજ તેમણે લોકોને વારેવારે બતાવ્યું છે. તેમના સિવાય વળી કીર્તન–કથા–વાચક વ્યાસ, ગુરુ, કવિ, વિદ્વાન, ભક્ત, સંત વગેરે કહેવડાવનારાઓમાં પણ જે જે બુરાઈ તેમની નજરે પડી તેની તેમણે બરાબર ઝડતી લીધી છે!

આ બધા ઉપદેશોથી સમાજનું ઘણું હિત થાય છે, સમાજને એની આવશ્યકતા છે, તેથી લોકો તેમને માને છે પણ ખરા; એટલે તો ખાસ તેમણે પોતાની જાતને અત્યંત નિર્દોષ અને નિર્મળ બનાવી લેવી જોઇએ. પરંતુ આવી બુદ્ધિ, આવું હૃદય, આવી સત્ય નિષ્ઠા ઘણાજ ઓછા માણસોમાં હોય છે. ઘણેભાગે બજારૂ માણસોજ વધારે હોય છે. તુકારામ તેમને ઉપદેશ આપે છે કે, આવું ઢોંગીપણું છોડી દો, જીવને હરિપ્રેમમાં જોડો ને સદાચારનું પાલન કરો. આ ઉપદેશનાં થોડાંક ઉદાહરણ આપણે પણ જોઇ લઇએ. હરિકીર્તન સાથે તુકારામને અત્યંત પ્રીતિ હોવાથી તેમને એવી લાલસા હતી કે, કીર્તન કરનારાઓમાં કોઇ પણ દંભી અને ઢોંગી ન હોય. પેટને માટે કોઇ કીર્તન ન કરે—કીર્તનને ધંધો બનાવી ન લે. કીર્તનને નામે 'જે દ્રવ્યની આપ-લે કરે છે, તુકારામ કહે છે કે તેઓ બન્ને નરકમાં પડે છે.' કીર્તનકાર અને વ્યાસ સમાજના ગુરુ છે. તેમણે નિર્લોભી, નિઃસ્પૃહી અને દંભરહિત થઇને હરિ–ભક્તિ અને સદાચારનો સમાજમાં પ્રચાર કરવો જોઇએ, જેવું કહેવું તેજ પ્રમાણે પોતે પણ વર્તવું જોઇએ. હરિ–કીર્તન કરનારા હરિદાસ, પૌરાણિક, કથાવાચક વ્યાસ, શાસ્ત્રી, પંડિત, ગુરુ બનનારા, સંત બનીને ફરનારા, વૈદિક, કર્મઠ, જપી, તપી, સંન્યાસી—બધાને ડંકો વગાડીને સંત તુકારામ એજ કહે છે કે 'ઢોંગ કરીને લોકોને ફસાવો નહિ, ઇંદ્રિયોને જીતીને પહેલાં પોતાને તાબે કરી લ્યો, પોતે ન્યાય-નીતિથી વરતો, કહેણીના જેવી પોતાની કરણી

બનાવી લ્યો, અર્થકરી ઉદરંભરી વિદ્યા અને પરમાર્થની ખીચડી ન કરો. પોતે છેતરાઓ નહિ અને બીજાને છેતરો નહિ. નિષ્કામ ભજનથી ભગવાનને પ્રસન્ન કરો અને નિષ્કામ બુદ્ધિથી મનમાં ને લોકોમાં તેનાંજ ગુણગાન કરો, જ્ઞાનનું વિશેષ પ્રદર્શન ન કરો, દંભથી હમેશાં દૂર રહો, ભક્તિ અને ઉપાસનામાં રચ્યા પચ્યા રહો. ભક્તિ વિના અદ્વૈત જ્ઞાનની લાંબી લાંબી વાતો કરીને લોકોને ઠગો નહિ, પોતે તરો અને પછી બીજાઓને તારો.' આ ઉપદેશ તુકારામે કયાંક મીઠા અને કયાંક કડવા શબ્દોમાં પરંતુ સર્વત્ર સાચી ઉંડી હાર્દિક લાગણીથી વ્યાકુળ થઇને કર્યો છે.

"આધાર વિના શું કહ્યે જાઓ છો ? પંઢરિનાથનોજ પરિચય ન પામો ત્યાંસુધી ખાલી વાતોમાં શું બળ્યું છે ? તમારા આ શુષ્ક બ્રહ્મજ્ઞાનને માને છેજ કોણ ?"

× × × ×

"અદ્વૈતમાં તો બોલવાનું કંઈજ કામ નથી, તેથી ફોગટ મગજમારી શા માટે કરી રહ્યા છો ? ગાવા ઇચ્છતા હો તો શ્રીહરિ (વિઠ્ઠલ)નું નામ ગાઓ, નહિ તો છાનામાના ઉભા રહો."

અદ્વૈત કહેવાની વાત નથી, સ્વયં–પોતે થવાની–અનુભવવાની વાત છે. ગ્રંથોને આધારે પંડિતાઈ બતાવીને જો અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરશો તો એથી શ્રોતાઓને કંઈ લાભ થવાનો નથી. હરિનું નામ–સ્મરણ કરો, ભગવાનને ભજો. આથી તમે રસ્તે આવી જશો, ફોગટમાં મોટી મોટી વાતો કરીને વાણીને થકવી નાખવી એ યોગ્ય નથી."

"રામ અને કૃષ્ણનું નામ સીધેસીધા લ્યો, અને શ્રી શ્યામસ્વરૂપનું મનથી સ્મરણ કરો."

શાન્તિ, ક્ષમા અને દયા, એ આભૂષણોથી પોતાના શરીર ને મનને શણગારો, નારાયણનું ભજન કરો, કામાદિ રિપુઓને જીતો. એટલે પોતેજ બ્રહ્મ બની જશો. બ્રહ્મ

જ્ઞાનની વાતો કરવાથી કોઈ પ્રકાશ નથી થતું; દીવાના વ[illegible]
આવવા પડે છે, ત્યારેજ પ્રકાશરૂપે નૃત્ય કરવાનું બને છે.
બનાવટી દીવો કરેલો હોવો સાચો [illegible]
સાચી પૂરે છે, તેથીજ સ્થિતિ વગરના[illegible] પ્રકાશનું નિરૂપણ
કરનારાઓની છે. આવા પ્રજ્ઞાનને કોણ સાચું માને ?”

“જે બીજાઓને પ્રજ્ઞાન બનાવે છે, પરંતુ પોતે અનુ-
ભવનો નથી તેના મુખ પર ધૂળ. તે વૈખરીને નકામોજ
કરી આપે છે. કોઈક દ્રવ્યાદિ મળવાની આશાથી તે પ્રયો
જુએ છે અને પ્રજ્ઞા તરફ બુદ્ધિ દોડાવે છે. કે બધા ઢોંગ
પેટને માટે થાય છે. ત્યાં દીપાંકુરંગ-શ્રીરંગ કયાંથી ?”

* * * *

પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે સંતવાણીના પ્રવાહને ગોળા-
ગોળ કરનારા અને ‘સોનાની માગે તાખનું જતન’ના
ન્યાયે પ્રાચાદિક કવિ-વચનોના ચાત-ઉચાતામાં પોતાની
અક્કલનાં ચીંથરાં જોડનારા ‘કવીશ્વર’ શું કરે છે ?

“એઠાં પતરાળાં એકઠાં કરીને પોતાના કવિત્વનો
ચમત્કાર બતાવે છે !”

આવા કવિઓ અને કાવ્યોના વાચકોને ‘આ દોત-
રાંની દવાથી શું હાથ આવવાનું છે ?’ વળી પાછા અત્યંત
વ્યાકુળતાપૂર્વક તેઓ કહે છે કે—

“જ્યાંસુધી સેવ્ય શું અને સેવકપણું શું તેની ખબર
ના પડી, ત્યાં સુધી આ લોકો ભટકતાજ રહે છે !”

ઉપાસનાનો રંગ જ્યાંસુધી તેમના ઉપર ના ચઢયો,
[illegible]નો રસાસ્વાદ તેમને ન થયો, ત્યાં સુધી તેઓ શબ્દજાળ-
[illegible]ાંજ ફસાયેલા રહે છે. હરિનો પ્રસાદ પામવાનો અને
[illegible]દ્ધ સ્વાનુભવસંપન્ન પુરુષોના ગ્રંથોમાં રમતાં રમતાં
[illegible]યગ્રંથિ ખોલાવવાના સીધા સરળ માર્ગને છોડીને આ
[illegible]ા ‘કવિ’ બનીને કોણ જાણે શા માટે સંસાર સમક્ષ
[illegible]ર થાય છે ?

"ઘેર-ઘેર એવા કવિ થઈ ગયા છે કે જેમને પ્રસાદનો કંઇ સ્વાદજ કદી ન મળ્યો હોય. બીજાઓની બનાવેલી-તૈયાર કવિતાઓ લઇ લીધી, તેમાં કંઇક પોતાની વાત મેળવી દીધી; બસ, તેમની કવિતા બની ગઇ!".

તુકારામના સમયમાં સાલોમાલ નામે એક કવિતા-ચોર હતો. તે તુકારામની કવિતાઓ ઉઠાવી લેતો અને તેમાં 'તુકા'ની જગાએ પોતાનું ઉપનામ જોડી દેતો અને તેને પોતાની કવિતા કહીને લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરતો હતો. તુકારામે આ કવિતાચોરને પોતાની વાણીમાં ગીરફતાર-કેદ કરીને નવ અભંગોની નવ સોટીઓ લગાવી છે.

"સંતોનાં વચનોને તોડી ફોડીને અને મારી-મચડીને આવા કવિઓ પોતાનાં આભૂષણ બનાવે છે અને સંસારમાં એક દુષ્ટ રિવાજ ચલાવે છે."

* * * *

"વિદ્વાનોને જુઓ, તો શું યુવાન કે શું પ્રૌઢ, લગભગ બધા પોતાનાજ રૂઆબમાં-ભપકામાં મરી જાય છે અને સાધુ-સંતોનો પરિહાસ કરવામાંજ પોતાની વિદ્યાને સફળ માને છે!"

"જરા જેટલી વિદ્યા ઉપર એટલું બધું અભિમાન કરે છે કે એની કોઇ હદજ નહિ; અભિમાનને માથે શોભનાર મણિ બની જાય છે. એ સમજે છે કે, મારાથી મોટો જ્ઞાની બીજો કોઇજ નથી! એટલો અક્કડ થઇને ફરે છે કે કોઇનું કંઇ માનતોજ નથી અને સાધુ-સંતોને હેરાન કરે છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા જે માયા-જાળમાં ફસેલા છે તેમની પાસે નંદલાલ ક્યાંથી?"

પરંતુ આ માયાવીઓ માનના ભૂખ્યા હોય છે અને તેમની હાલત એવી હોય છે કે 'ઇચ્છે છે માન ત્યાં થાય છે અપમાન.' અલ્પ વિદ્યાના અભિમાનના નશામાં ચકચૂર બનીને સંતોની નિંદા કરીને તેઓ અપમાનિતજ થાય છે.

ગુરુ બનવાનો ધંધો કરનારા પેટના પૂજારીઓના બધે આચાર તુકારામને બહુજ ખટકતા હતા. તેમના વિષે તેમણે કહ્યું છે કે—

"ગુરુપણાના મદથી કેટલા તમામ અપવિત્ર રહે છે. કહે છે કે, બ્રહ્મમાં કોઈ નાતજાત નથી. કોઈ ચોખ્ખા-ચાર પાળનારો પવિત્ર પુરુષ મળે તો તેને કાંટો-અમટને ઉખાડીને ફેંકી દેવા ઇચ્છે છે. અનાચારી નાસ્તિકને એ માને છે. કોણ જાણે કેવાયે રોમ-હવન કરે છે અને બધા લોકો એક જમાતે બેસીને ખાય છે. કહે છે કે, એમાં કંઈ પાપ નથી, એ તો મોક્ષનું દ્વાર છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા પૂરા ગુરુ અને પૂરા શિષ્ય, શ્રીવિઠ્ઠલના સોગન ખાઈને હું કહું છું કે, નરકગામી બને છે."

"ઘાંટા તાણીને બોલે છે, એકરી ઉપદેશ આપે છે, સ્ત્રીઓ અને બાળકો ઉપર રંગ જમાવે છે; એવો કંઈ ઉપાય કરે છે, કે જેનાથી કંઈક બાંધી આવક થયા કરે. બ્રહ્મ નિરૂપણ કરે છે, પરંતુ જેમ કહે છે તેમ કરતા કંઈ પણ નથી." આવા બની બેઠેલા ગુરુઓ અને સંત બનીને ફરનારા ઢોંગીઓના કાન, તુકારામે ઠીક આમળ્યા છે.

"આવા પેટપૂજારી સંતોની પાસે ભગવંત ક્યાંથી?" પર-સ્ત્રી, મદ્યપાન, આળસ, દંભ, માન ઇત્યાદિની પાછળ પડીને પરમાર્થની દુકાન માંડનારાઓને તુકારામે કહ્યું છે કે 'એ મનુષ્ય નથી, ચાર પગવાળા છે; મનુષ્ય હોવા છતાં કુત્તા છે.' વેદજ્ઞ, વેદાન્તવિદ્, ગુરુ અને સંત કહેવડાવનારા લોકોમાં ઘણા 'બકરા' હોય છે અને અદ્વૈતનો દુરુપયોગ કરીને વિષયવનમાં ચર્યા કરે છે."

"વિષયમાં જે અદ્વૈત છે, તેનાથી આપણે દૂર રહીએ-તેનો સ્પર્શ પણ ન કરીએ. ભગવાન ત્યાં અદ્વય નથી; તેનાથી અલગ છે, બધાથી અલગ નિષ્કામ છે. જ્યાં વાસના લપટાયેલી છે ત્યાં બ્રહ્મસ્થિતિ કેવી?"

* * * *

જાય છે તો મોં ફેરવી લે છે' ત્યારે હાથ પકડીને અને કોઈ વાર કાન પકડીને પણ સીધા કરવાજ પડે છે. રોગીનું મન માને તે રીતે વર્તવાથી કામ નહિ ચાલે, કઠોર થયા વિના—કડવી દવા પીવડાવ્યા વિના તેનો રોગ કેમ કરીને દૂર થશે ? એ લોકોની દયા આવે છે, તેમની દશા જોઈને હૃદય રડે છે-જ્યારે રહેવાતું નથી ત્યારે જેનો હું પોતે અનુભવ કરૂં છું તેજ જગતને આપું છું.' ભાવિક લોકો મારા ગળામાં માળા પહેરાવે છે, પગે પડે છે, મિષ્ટાન્ન ભોજન જમાડે છે, પરંતુ તેમનાથી મને સંતોષ થતો નથી. તેથી અધીરો થઈને કહું છું કે 'અરે ! ભગવાનનાં ચરણોનું ચિત્તમાં ચિંતન કરો.' જ્યારે નથી માનતા ત્યારે કડવી દવા પાવી પડે છે ! જે કંઈ કહું છું તે એટલા માટેજ કહું છું કે—

"આ ભવસાગરમાં લોકોને ડૂબતા આ આંખો વડે જોવાતા નથી, હૃદય તરફડી ઉઠે છે."

"માન અથવા દંભથી હું કોઈને છેતરતો નથી, એ શ્રીવિઠ્ઠલના સોગન ખાઈને કહું છું."

"સંસારમાં સર્વત્ર ભગવાનજ છે, તેમ છતાં પણ હું જે નિંદા કરૂં છું તે મારો સ્વભાવ છે. આ લોકો કાળના મુખમાં ધસી રહ્યા છે, એ જોઈને દયાથી રહેવાતું નથી !"

"તેમ છતાં પણ હું જે આ પ્રકારે દંભનું પોકળ ખુલ્લું પાડું છું તે કોઈને અપ્રિય લાગતું હોય, તેનાથી કોઈને કંઈ કષ્ટ થતું હોય, તો 'હુંજ દુષ્ટ અને ચાંડાળ છું' અને તેથી બધાની પાસે ક્ષમા માગું છું."

૮–લાંઘવા બેઠેલા બ્રાહ્મણને બોધ

એક બ્રાહ્મણ આળંદીમાં લાંઘવા બેઠો હતો. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તેને તુકારામ પાસે મોકલ્યો. તુકારામ એ કંઈ મોટાઈ ઇચ્છનારા નહોતા, પરંતુ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની આજ્ઞા જાણી તેમણે આ બ્રાહ્મણને ઉપદેશ આપ્યો. પરંતુ

બ્રાહ્મણ તો એ ઉપદેશ અને ગદાફળ ત્યાંજ છોડીને ચાલ્યો ગયો. તે પ્રસંગ ઉપર તુકારામે અગિયાર અભંગ કહ્યા છે. તેમાંના ગોઠકનો ભાવાર્થ આ નીચે આપ્યો છેઃ—

"ગ્રંથોને બહેકીને ના ફરો, હવે એ વાતની ઉતાવળ કરો કે મનને દેહભાવથી ખાલી કરીને ભગવાનના પ્રેમથી ભગવાનને મનાવો. જીવનં આપન કાળના મોઢામાં નાખી દેશે, ગર્ભવાસનાં કષ્ટોથી કોઈ પણ મુક્ત નહિ કરે."

"ભગવાનની પાસે મોક્ષનો કોઈ મોટો ગોદામ રાખેલો છે, કે તેમાંથી થોડો થોડો કાઢીને તે તમને પણ આપી દેશે? ઇંદ્રિયવિજયથી મનને વશ કરો, નિર્વિષય બની જાઓ. બસ, મોક્ષનું આજ મૂળ છે..........તુકારામ કહે છે કે, ફળ તો મૂળનીજ પાસે છે, તે મૂળને પકડો; શીઘ્ર શ્રીહરિનું શરણ લ્યો."

તે કરુણાકર પાસે કરુણા માગો, પોતાના મનને સાક્ષી રાખીને તેને પોકારો. ક્યાંયે દૂર જવું-આવવું નથી પડતું; તે તો અંતરમાં સાક્ષીસ્વરૂપે વિરાજમાન છે, તુકારામ કહે છે કે, તે કૃપાના સિંધુ છે, ભવબંધનને તોડતાં એમને કેટલી વાર લાગે છે.

"ગ્રંથો વાંચીને પછી કીર્તન કરો, ત્યારે તેમાં (જ્ઞાનમાં) ફળ લાગશે, નહિ તો વ્યર્થજ ગાલ વગાડ્યા અને વાસના તો હૃદયમાં રહીજ ગઈ. બુદ્ધિ જ્યારે હરિનામમાં સ્થિર થશે, ત્યારેજ તપ-તીર્થાટન વગેરે કર્મોની સિદ્ધિ થશે. તુકારામ કહે છે કે, બીજા બીજા ઝગડાઓમાં ના પડો. બસ, એજ એક સંસારના સારરૂપ હરિનામને ધારણ કરી લ્યો."

"શ્રીહરિ-ગોવિંદના નામની ધૂન જ્યારે લાગી જશે, ત્યારે આ કાયા-દેહ-શરીર પણ ગોવિંદ બની જશે, ભગવાનથી કોઈ દૂરપણું-કોઈ ભેદભાવ નહિ રહી જાય. મન આનંદથી ઉછળવા લાગશે, નેત્રોમાંથી પ્રેમ વહેવા લાગશે,

કીડો ભમરો બનીને જેમ કીડાના રૂપમાં જુદો રહેતો નથી, તેમજ તમે પણ ભગવાનથી અલગ નહિ રહો."

"જે જેનું ધ્યાન ધરે છે, તેનું મન તેજ બની જાય છે. તેથી બીજી બધી વાતોને અલગ કરો, પાંડુરંગનું ધ્યાન-ધારણા કરો."

× × × ×

"સંકોચાઇને આવા નાના કેમ બની ગયા છો? બ્રહ્માંડનું આચમન કરી લ્યો. પારણાં કરીને સંસારથી હાથ ધોઈ નાખો. બહુ વાર થઈ, હવે વાર ના કરો. બાળકોની રમતનું ઘર બનાવીને તેમાં છુપાઇને બેસી રહેવાથી અંધારૂં છવાયેલું હતું, કંઇ ન સૂઝવાથી ગભરાટ હતો! રમતની આ જંજાળને માથા પરથી ઉતારી દીધી અને બગલમાં દબાવી દીધી. બસ, કામ તો એટલુંજ છે."

"અવિશ્વાસીનું શરીર અશૌચ-અપવિત્રતામાં રહે છે, એજ પાપીની સાથે ભેદભાવ રહે છે અને આભડછેટ લાગે છે. તેની હૃદયવેલનો લતામંડપ બની શકતો નથી. જેવો વિશ્વાસ હોય છે, તેજ સામે આવે છે. જેમ રાંધેલા અન્નમાં કોઇ કાંકરો હોય, તેવોજ અવિશ્વાસુ નકામો હોય છે."

તે બ્રાહ્મણ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને પ્રસન્ન કરવાને માટે આળંદીમાં ૪૨ દિવસ સુધી અન્ન-જળ છોડીને લાંઘણ માંડીને બેઠો હતો. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તેને સ્વપ્નું આપ્યું કે, તુકારામની પાસે જાઓ, તેમના દ્વારા તમારી ઇષ્ટ-સિદ્ધિ થશે. તુકારામ લૌકિક ઉપાધિઓથી કંટાળી ગયા હતા. તેઓ કહ્યા કરતા હતા કે "લોકોમાં નકામુંજ મારૂં નામ આટલું બધું ગવાઈ ગયું છે, સાચું દાસત્વ તો મેં જાણ્યું નથી." તેમ છતાં પણ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની આજ્ઞાને કેમ કરીને ટાળી શકે? તેથી તે બ્રાહ્મણને ઉપદેશ આપવા માટે તેમણે ૧૧ અભંગ કહ્યા. બ્રાહ્મણ જેવો હતો, તે ઉપદેશને ત્યાંજ છોડીને ચાલ્યો ગયો.

[illegible]

તુકારામ અને શિવાજી

છત્રપતિ શ્રી શિવાજી મહારાજનો જન્મ* સંવત ૧૬૮૬ (શાકે ૧૫૫૧)ના ફાગણ [illegible] ... તુકારામના [illegible] વર્ષમાં [illegible] પહેલાં હતા, [illegible] વર્ષના થયા હતા. શિવાજી મહારાજે પોતાની ૧૪ વર્ષની ઉંમરે પોતાના પિતા [illegible] પોતાનો અધિકાર [illegible] સ્વરાજ્ય સ્થાપનાના પ્રયત્નના શ્રીગણેશ માંડ્યા હતા. એ પછી [illegible] વર્ષે સંવત ૧૭૦૬ (શાકે ૧૫૭૧)માં તુકારામ વૈકુંઠ સિધાવ્યા. સમર્થ રામદાસ સ્વામીનો જન્મ સંવત ૧૬૬૫ (શાકે ૧૫૩૦) છે. પુરશ્ચરણ અને તીર્થયાત્રા કરીને સંવત ૧૭૦૨માં સમર્થ સ્વામી કૃષ્ણાતટે આવ્યા. ત્યારે સંવત ૧૭૦૨ અને ૧૭૦૬ની વચ્ચે કોઈ સમયે સમર્થ, શિવાજી અને તુકારામ, એ ત્રણેનો સમાગમ થયો હશે. તુકારામનાં કીર્તન પણ શિવાજીએ આજ [illegible] વર્ષમાં સાંભળ્યાં હશે.

શિવાજી મહારાજનાં માતા જીજાબાઈ અને ગુરુ

* પહેલાં એવી માન્યતા હતી કે, સંવત ૧૬૮૪ (શાકે ૧૫૪૯)માં શિવાજી મહારાજ જન્મ્યા. હવે પછી જે નવીન ઇતિહાસનું સંશોધન થયું છે તેનાથી એ નિર્વિવાદરૂપે સિદ્ધ થયું છે કે, શિવાજી મહારાજનો જન્મ સંવત ૧૬૮૬ (શાકે ૧૫૫૧) માં જ છે.

—હિન્દી અનુવાદક

તથા કાર્યવાહક દાદાજી કાંડદેવના તત્ત્વાવધાનમાં ય
તેમના પ્રોત્સાહનથી સ્વરાજ્ય-સંસ્થાપનનો ઉદ્યોગ શ
થયો. તુકારામ જેવા અવતારી પુરુષ હતા, તેવાજ શિવાજી
મહારાજ પણ અવતારી પુરુષ હતા. બન્નેનું મુખ્ય કાર્ય
ક્ષેત્ર પૂના પ્રાંત હતો. તુકારામે ધર્મજાગૃતિ કરીને લોકોન
ઉદ્ધારનો રસ્તો ખુલ્લો કર્યો. જે સમયે તુકારામનું કાર્ય
પૂરજોસથી ચાલતું હતું, તેજ સમયે સ્વરાજ્યસંસ્થાપના
નું કાર્ય શરૂ થયું. ભારતવર્ષના સઘળા અવતારી પુરુષોનું
મુખ્ય ધ્યેય સ્વધર્મરક્ષણજ રહ્યું છે. 'ધર્મના સંરક્ષણને
માટેજ મારે આ બધો પ્રપંચ કરવો પડે છે.' સંત
તુકારામની આ ઉક્તિ અનુસારજ તેઓનું આ કાર્ય હતું.
અને "હિંદી સ્વરાજ્ય શ્રીએ અમને આપ્યું છે." "હિંદુ
ધર્મ-સંરક્ષણને માટે અમે ફકીરી વેશ ધારણ કર્યો છે."
એમ કહેનારા શિવાજી મહારાજનું કાર્ય પણ ધર્મરક્ષાનુંજ
હતું. બન્નેનું ધ્યેય અને ધ્યાન એકજ હતું. રાષ્ટ્રના અભ્યુ-
દય અને નિઃશ્રેયસ-કલ્યાણ બન્નેય ધર્મસંરક્ષણથીજ બને
છે. ધર્મસંરક્ષણનું મુખ્ય અંગ વર્ણાશ્રમ-ધર્મ-રક્ષણ છે.
કારણ કે *વર્ણાશ્રમ-ધર્મજ સનાતન ધર્મનો પાયો છે.
સંત તુકારામ, શિવાજી મહારાજ અને સમર્થ રામદાસ,
એ ત્રણેય વર્ણાશ્રમ ધર્મની નાશ પામતી સ્થિતિને સુધા-
રવા માટેજ અવતર્યા હતા. સંત તુકારામે તો તે સમયનું
યથાર્થ વર્ણન કરીને પોતાના અભંગોમાં બતાવ્યું છે કે,
કળિના પ્રભાવથી કેવી રીતે બધા વર્ણો ભ્રષ્ટ થતા ચાલ્યા

---

* આ વાત ચાતુર્વર્ણ્ય વર્ણાશ્રમ ધર્મ માટેજ છે. અત્યારે તો "બાર પૂરબિયા ને તેર ચોકા" જેવી નાતો અને પેટાજ્ઞાતિઓ એટલી બધી વધી ગઇ છે કે તેને માટે તો પેટાજ્ઞાતિઓનું સંયોજીકરણ આવશ્યક છેજ. અને મૂળ ચાતુર્વર્ણ્યના પાયા ઉપર આધારી જ્ઞાતિઓનું સંરક્ષણ થશે, તોજ હિન્દુ જાતિનો ઉદ્ધાર છે. નહિ તો [illegible] આધીન બન્યું છે. [illegible] ભિક્ષાટનને [illegible] હિંદુઓ [illegible] ઉપયોગી સેવા બજાવનારને અસ્પૃશ્ય ગણે [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] કહે છે કે, [illegible] અને [illegible] હોય, [illegible] કર્યું [illegible] અને [illegible] ખાવા લાગ્યા. [illegible] કરે છે અને લોકોને વિના અપરાધે મારે છે. [illegible] કરે છે અને [illegible] થતાં [illegible] પીડે છે ......
......ત્યારે [illegible] છે, ત્યારે તેમને શું કહેવું ! [illegible] રંગ ઉપરથી [illegible] છે. તુકારામ કહે છે કે, ભગવન્ ! આપ [illegible] ઊંઘી ગયા છો, હવે જલદીથી ઊઠી આવો.'

ધર્મભ્રષ્ટ થનારીજ લોકોના આવા બુરા હાલ થયેલા જોઈ તુકારામનું હૃદય વ્યાકુળ થઈ જતું હતું. કહે છે કે—

"હવે બીજું શું થવાનું બાકી છે ! રાષ્ટ્રને પીડાતો જોઈને હવે ધીરજ રાખી શકાતી નથી."

પરંતુ ધર્મના સંરક્ષણ અને પુનઃ સંસ્થાપનને માટે રાષ્ટ્રમાં ક્ષાત્રતેજનો ઉદય થવાની આવશ્યકતા હોય છે.

સ્વધર્મજાગૃતિને માટે સ્વરાજ્યનું પણ બળ હોવું જોઇએ, આ વાત તુકારામ જાણતા હતા.

"દયા એટલે બધાનું પાલન કરવું અને કાંટાઓને ઉખેડી નાખવા."

'દયા'નું આ લક્ષણ તેમણે બતાવ્યું છે–'**परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्**' નોજ આ પ્રતિધ્વનિ છે. ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે કે '**मामनुस्मर युध्य च**' સમર્થ રામદાસે કહ્યું છે કે "પહેલું હરિભજન અને બીજું રાજકારણ." બધાનું તાત્પર્ય એકજ છે. બ્રહ્મતેજ અને ક્ષાત્રતેજ પ્રગટીને એકીભૂત થયા વિના રાષ્ટ્રના અભ્યુદય નિઃશ્રેયસ–કલ્યાણરૂપ ધર્મ ઉદય પામતો નથી. '**शापादपि शरादपि**' એવું ઉભયવિધ સામર્થ્ય જ્યારે રાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે રાષ્ટ્રધર્મ વિજયી થાય છે. એ બન્ને કાર્યોમાંથી એક કાર્ય સંત તુકારામે પોતાના શિરે ઉપાડી લીધું અને તેને ઉત્તમ રીતે પાર પાડયું. હવે એને સ્વધર્મવાળી રાજસત્તાની મદદની આવશ્યકતા હતી. લોકો પોતાના આચારધર્મથી વિમુખ થઇ ગયા હતા, તેમને યોગ્ય માર્ગે લઈ આવવા દંડશક્તિની આવશ્યકતા હતી.

"શું કરૂં ભગવન્! મારામાં એ બળ નથી કે તેમને દંડ દઇને હવેના લોકોને રસ્તા ઉપર લઈ આવું."

આ તેમના ઉદ્ગાર છે! આને માટે તેઓ ભગવાનને પ્રાર્થના કરતા હતા. તેમની આ ઇચ્છા તેમના જીવિતકાળમાંજ પૂરી થઇ. ઓછામાં ઓછાં છેલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષ તો શિવાજી મહારાજ તેમની આગળ હતાજ. તેઓ ધર્મ તેમજ ધર્મપ્રચારક સાધુ–સંતો પર હાર્દિક સ્નેહ રાખતા. માતા જીજાબાઇ અને ગુરુ દાદાજી કોંડદેવ પાસેથી તેમને એજ શિક્ષણ આપ્યું હતું કે, સાધુ–સંતોના કૃપાશીર્વાદનું બળ–ભરોસો–વિશ્વાસ–પ્રાપ્ત કર્યા વિના કાર્ય સફળ નહિ થાય. રામાયણ ને મહાભારતની

વીરગાથાઓ સાંભળવાનો તેમને ઘણો પ્રેમ હતો. સાધુ-સંતોને મળવું, તેમનો સત્કાર અને સત્સંગ કરવો, એ તો તેમનો સ્વભાવજ બની ગયો હતો. અંતે તેમણે સમર્થ રામદાસનો ખૂબ સમાગમ કર્યો અને તેમની પાસેથી ઉપદેશ પણ લીધો, એ વાત તો પ્રસિદ્ધજ છે. પરંતુ તે પહેલાં પણ ચિંચવડના ચિંતામણિદેવ અને પૂનાના અનગડશાહનાં દર્શને મહારાજ ગયા હતા. મૌની બાવા અને બાબા યાકૂબની શિવાજી મહારાજ ઉપર અત્યંત કૃપા હતી, એ બ્રહ્મેન્દ્ર સ્વામીએ કહ્યું છે. (મહારાષ્ટ્ર ઇતિહાસ-સાધન, ખંડ ૩) કૃષ્ણ દયાર્ણવ 'હરિવરદા' ગ્રંથમાં કહે છે કે, એકનાથ મહારાજના શિષ્ય ચિદાનંદ સ્વામી ને તેમના શિષ્ય સ્વાનંદને "શિવ ભૂપતિ પોતાની કલ્યાણકામનાથી પ્રાર્થના કરીને રાય-દુર્ગમાં લઇ આવ્યા અને ત્યાં સર્વ પ્રકારે તેમની સેવાનો પ્રબંધ કર્યો હતો. આથી બન્નેને અત્યંત સંતોષ થયો." શ્રી શિવાજી છત્રપતિ આવા સંત-સમાગમપ્રેમી હતા. તો પછી તુકારામ મહારાજને એ ન મળે, એમ કેમજ બને?

૧૦-શિવાજી ઉપર પત્ર

પહેલવહેલાં, સંત તુકારામ જ્યારે લોહગાંવમાં હતા, ત્યારે શિવાજી મહારાજે પોતાના માણસો સાથે તેમની પાસે મશાલો, ઘોડા અને અનેક જવાહીર મોકલીને તેમને પૂના પધારવા વિનતિ કરી. પરંતુ તુકારામ તો મહાવિરક્ત રહ્યા, તેમણે ઝવેરાતને જોયું પણ નહિ અને એમ ને એમજ શિવાજી મહારાજ પાસે મોકલી દીધું, સાથે નવ અભંગોનો એક પત્ર પણ મોકલ્યો.

* * * *

"મશાલ, છત્ર તેમજ ઘોડાઓ લઇને હું શું કરૂં? એ બધું મારે યોગ્ય નથી. હે પંઢરિનાથ! હવે આમાં મને શું કરવા નાખો છો? માન અને દંભનું કોઇ કામ

સારે માટે શૂકરી વિષ્ઠાજ છે. તુકારામ કહે છે કે, દોડી આવો અને મને આનાથી છોડાવી લ્યો."

"મારૂં ચિત્ત જે નથી ઇચ્છતું તેજ તમે આપ્યા કરો છો, એટલો બધો હેરાન શું કામ કરી રહ્યા છો?"

"સંસારથી તો હું અલગ રહેવાજ ઇચ્છું છું, એનો સંગ ઇચ્છતોજ નથી. હું તો ઇચ્છું છું કે, એકાંતમાં રહું; કોઇની સાથે કંઇ પણ ન બોલું. જીવ જન-ધન-તનને વમન-ઉલટી જેવાં માનવાને ઇચ્છે છે. તુકારામ કહે છે કે, હું ઇચ્છું છું તો ખરો, પરંતુ કર્તા-કારવતા તો તમેજ છો."

"મારી ઇચ્છાને તમે જાણોજ છો, પરંતુ અંતર જાણીને પણ ટાળી દો છો. તમને તો એવીજ ટેવ પડી ગઇ છે કે, જે તમને ચાહે છે, તેની આગળ તમે એવી એવી વસ્તુઓ લાવીને રજુ કરો છો કે તે તેમાં ફસાઇને તમને ભૂલીજ જાય. પરંતુ તુકારામે જે તમારા ચરણો પકડી રાખ્યા છે તે હું જોઉં તો ખરો કે તમે કેવા છોડાવો છો?"

પોતાના નિશ્ચયને સ્થિર-દૃઢ રાખીને સંત તુકારામ શિવાજી મહારાજને તે પત્રમાં લખે છે—'કીડી અને નરપતિ બન્નેય મારે માટે એકસરખા જીવ છે. મોહ અને આશા જે કળિકાળનો ફાંસો છે તે હવે કંઇજ રહ્યો નથી. સોનું અને માટી બન્નેય મારેમાટે સરખાં છે. તુકારામ કહે છે કે, સમસ્ત વૈકુંઠજ ઘેર બેઠાં આવી ગયું છે. ઉણપ મારે શી વાતની છે?"

"ત્રણે ભુવનોના સંપૂર્ણ વૈભવનો ધનવાન બની બેઠો છું. ભગવાન-મારાં માતાપિતા-મને મળી ગયા, હવે મારે બીજું શું જોઇએ? ત્રણે ભુવનનું સંપૂર્ણ બળ તો મારી અંદર આવી ગયું! તુકારામ કહે છે કે, બધી સત્તા તો હવે મારીજ છે."

"આપ મને આપીજ શું શકો છો? હું તો વિકુંઠને

ચાહું છું. હા, આપ ઉદાર છો. ચકમક પથ્થર આપીને પારસમણિ ઇચ્છો છો; પ્રાણ પણ આપી દો તો પણ ભગવાનની કહેવાની એક વાતની પણ બરાબરી થઇ શકશે નહિ. જે તુકારામને માટે ગોમાંસ સમાન છે, તે ધન શા માટે આપો છો !"

"હા, કંઈ આપવાજ ઇચ્છતા હો તો એટલુંજ દાન દો—તેનાથી હું સુખી થઈશ—મુખેથી 'વિઠ્ઠલ' 'વિઠ્ઠલ' કહો. આપનું બીજું બધું ધન મારે માટે માટી સરખું છે. ગળામાં તુલસીની કંઠી પહેરી લો, એકાદશીનું વ્રત કરો, હરિના દાસ કહેવડાવો. બસ, એજ તુકારામની એક માત્ર આશા છે."

આ સાત અભંગો સિવાય બીજા પણ બે અભંગ છે. તેમાં તેઓ કહે છે કે "મોટા મોટા પર્વત સોનાના બનાવી શકાય છે, વન-વનનાં વૃક્ષોને કલ્પતરુ બનાવી શકાય છે, નદીઓ અને સમુદ્રોને અમૃતનાં બનાવી શકાય છે, મૃત્યુને રોકી રાખી શકાય છે, ભૂત ભવિષ્ય વર્તમાન પણ બતાવી શકાય છે, રિદ્ધિ-સિદ્ધિઓને પ્રસન્ન કરી-કરાવી શકાય છે, યોગમુદ્રાઓ સિદ્ધ કરી શકાય છે, પ્રાણને બ્રહ્માંડમાં ચઢાવી શકાય છે; આ બધુંયે કરી-કરાવી શકાય છે. પરંતુ પ્રભુનાં ચરણોમાં પ્રેમ કરવો અતિદુર્લભ છે! આ બધી સિદ્ધિઓથી તે ચરણોની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એવા શ્રીવિઠ્ઠલના જગદ્દુર્લભ પરમપાવન પરમાનંદ આપનારાં ચરણો મને મહાભાગ્યે મળ્યાં છે. તેની આગળ આ દીપદાન, છત્ર અને ઘોડાઓને મારા હૃદયમાં હું ક્યાં સ્થાન આપું ?"

મેઘવૃષ્ટિ અને ગંગાપ્રવાહનાં દૃષ્ટાંત આપતાં બીજા અભંગમાં તુકારામ મહારાજ કહે છે કે, પડતર જમીન અને ખેતર બન્ને ઉપર મેઘવૃષ્ટિ તો એકસરખીજ થાય છે. અને ગંગાના પ્રવાહમાં પુણ્યવાન અને પાપી સ્નાન કરીને એકસરખા પવિત્ર બને છે; એજ પ્રમાણે મારૂં હરિકીર્તન

અધિકારી અને અનધિકારી, રાજા અને રંક સૌને માટે એકસરખુંજ છે. ×

શિવાજી મહારાજને માટે લખાયેલો એક બીજો અભંગ પણ છે. તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે—

“ આપે મોટા મોટા બળવાનોને આપના મિત્ર બનાવ્યા છે, પરંતુ અંતસમયે તેઓ કામ નહિ આવે. પહેલાં રામનામ લ્યો, આ ઉત્તમ ‘ રામ ’ને તમારી અંદર ભરી લ્યો. આ પરિવાર, આ લોક, આ સૈન્ય કોઈ કામ નહિ આવે. જ્યાં સુધી કાળ મસ્તક ઉપર સવાર થયો નથી, ત્યાં સુધીજ આપનું આ બળ છે. તુકારામ કહે છે કે, વડાલાઓ ! લખચોરાશીના ચક્કરથી બચો.”

૧૧–સિપાઇપણાના અભંગ

આ પછી શિવાજી મહારાજ પોતેજ શ્રી તુકારામ મહારાજનાં દર્શને લોહગાંવ ગયા. મહારાજનું કીર્તન સાંભળીને શિવાજી મહારાજ અત્યંત પ્રસન્ન થયા. તેમનું કીર્તન સાંભળવાનો હવે તેમને સ્વાદજ લાગી ગયો. કેટલાયે દિવસો સુધી શિવાજી મહારાજનો એજ નિત્યક્રમ રહ્યો કે, રાત્રે વાળુ કર્યા પછી ઘોડા ઉપર સ્વાર થતા અને શ્રી તુકારામ મહારાજ દેહૂ કે લોહગાંવ જ્યાં પણ હોય ત્યાં પહોંચીને તેમનું કીર્તન સાંભળતા તથા પ્રાતઃકાળે આરતી થયા પછી પૂનામાં પાછા ફરતા. આમ કર-

× સંત તુકારામના આ નવ અભંગવાળા પત્રથી જણાતો પ્રખર વૈરાગ્ય અને અલૌકિક આત્મનિષ્ઠાનો પૂનાના રાજમંડળ પર તથા ભક્તો ઉપર ભારે પ્રભાવ પડ્યો હશે, એમાં સંદેહજ શો છે ? તુકારામના અભંગોના કેટલાક સંગ્રહોમાં એ નવ અભંગો સિવાય પણ મોટામોટા બીજા અભંગો છે. તેમાં છત્રપતિ શ્રી શિવાજી મહારાજ, તેમના આઠ પ્રધાન અને સમર્થ શ્રી રામદાસ સ્વામીનાં પણ નામ આવે છે. પરંતુ વારકરીઓમાં તે પ્રક્ષિપ્ત મનાય છે. અને આ [illegible] પણ તે પ્રક્ષિપ્તજ લાગે છે. પરંતુ આ નવ અભંગ તુકારામનાજ છે, એમાં સંદેહ નથી.—મૂળલેખક

તાં કરતાં એક દિવસ મહારાજના ચિત્તમાં
વ્યાપી ગયો અને નિત્યક્રમ અનુસાર તેઓ
આવ્યા નહિ, દેહૂમાં તુકારામ મહારાજની
ગયા. જીજાબાઈને લાગ્યું કે, રખેને મહારાજ
છોડીને ક્યાંક વૈરાગ્ય-યોગ ધારણ કરી ના લે.
દેહૂ પહોંચ્યાં. સંત તુકારામે હરિકીર્તન કરતાંક
શ્રમ ધર્મ બતાવ્યો અને ક્ષાત્રધર્મ-રાજ્યધર્મનું
જાવીને શિવાજી મહારાજને સ્વકર્તવ્યને માટે
એક દિવસની વાત છે કે તુકારામ મહારાજ કી
હતા. શ્રોતાઓમાં શિવાજી મહારાજ કીર્તન
રહ્યા હતા. એવે અવસરે એક હજાર પઠાણો ચઢી આ
અને તેમણે મંદિરને ઘેરી લીધું. તેમણે વિચાર કર્યો
શિવાજી મહારાજને ગીરફતાર કરવાનો આવો સુ
ગ બીજો ક્યારે મળવાનો હતો! પરંતુ તુકારામ મ
જના પુણ્યપ્રતાપને જુઓ અથવા શિવાજી મહારાજ
વધાનતાની પ્રશંસા કરો કે તેમને પકડવા આવેલ
એક હજાર પઠાણોની આગળ થઈને એક હજાર પુરુ
એવા નીકળી ગયા કે જે જોવામાં શિવાજી મહારાજના
જેવાજ જણાતા હતા અને આ હજાર શિવાજીઓને જોઈને
પઠાણોના તો હોશકોશ ઉડી ગયા; તેઓ ઓળખીજ ના
શક્યા કે, આમાં કોણ શિવાજી છે અને કોણ નથી!
શિવાજી એમ નીકળીને ભાગી ગયા અને મોગલ સેનાના
સિપાઈઓ તો આભાજ બનીને ઉભા રહ્યા! આ વાત તો
સૌ કોઈ જાણેજ છે. મહીપતિ બુવાએ આ હકીકતનું
વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. અત્રે એટલો વિસ્તાર નહિ
કરતાં એક પ્રસંગની વાત વળી વિશેષ લખીએ છીએ.

એક વાર તુકારામ મહારાજ કીર્તન કરી રહ્યા હતા,
અને 'શ્રીવિઠ્ઠલના રણબંકા વીર' શ્રવણ કરતા હતા. તેઓમાં
થી શિવાજી અને તેમના ધીર અમાત્ય તથા વીર સૈનિકો
ણ બેઠા બેઠા સાંભળતા હતા. શ્રોતાઓ તરફ જોતાંજ
કારામના ચિત્તમાં થયું કે, આ દ્વિવિધ નિષ્ઠાવાળાઓનો–

અર્થાત્ વિઠ્ઠલભક્ત વારકરીઓને અને સ્વરાજ્યસંસ્થાપનાનો ઉદ્યોગ કરનારાઓને એકસાથેજ બોધ આપવો. તેજ સમયે રચીને તેમણે સિપાઇપણાના ૧૧ અભંગ કહ્યા. રાજકાર્યમાં કે પરમાર્થસાધનમાં વીરતા મહાદુર્લભ વસ્તુ છે. ઘર–ગૃહસ્થીના પ્રપંચમાં, દેશના રાજકાર્યમાં અને પરમાત્માના પરમાર્થ–સાધનમાં જ્યાં પણ જુઓ, સામાન્ય લોકોનીજ ભરતી થાય છે. સામાન્ય જીવોજ સર્વત્ર દેખાય છે અને તેથી તેઓ સામાન્ય કહેવાય છે પણ ખરા. વીરત્વ–ગુણસંપન્ન પુરુષ દુર્લભ હોય છે. વીરત્વ ગમે ત્યાં હોય તેની જાત એકજ છે. ભીરુ અને વીર, પામર અને સંત એક જાતિના નથી. પશુઓમાં વીર એકજ હોય છે–સિંહ મનુષ્યોમાં વીરત્વ–ગુણવાળી જાતિ હોવા છતાં તેના પ્રકાર ભિન્ન ભિન્ન છે. કોઇ ને કોઇ સમયે અવશ્ય નાશ પામનારા આ શરીર અને આ શરીર સંબંધી બધા વિકારોથી જે અળગો થઇ જાય છે તે વીર છે! શરીર અને શરીર સંબંધી ક્ષુદ્ર વાસનાઓમાં જે બંધાઇ રહે છે, તે ભીરુ અને જે આ દૂષિત વાયુમંડલથી મનોભાવે ઉંચો થઇ ગયો હોઇ તે વીર છે. બુદ્ધિમત્તા, ઉદ્યોગદક્ષતા, ઉચ્ચ-ધ્યેયતા, પરાક્રમ, સાહસ, લોકકલ્યાણ, કર્મનિષ્ઠતા ઇત્યાદિ અસલી ખરા વીરના સહજ–સ્વાભાવિક ગુણ છે. અંગ્રેજ ગ્રંથકાર કાર્લાઇલ અને અમેરિકન તત્ત્વવેત્તા ઇમર્સને વીર પુરુષોની અલગ અલગ કક્ષાઓ નક્કી કરી છે. તેજ કક્ષાઓમાં જો આપણે, આપણા વીરોને બેસાડવા ઇચ્છીએ તો એમ કહી શકીએ કે, શંકરાચાર્ય અને જ્ઞાનેશ્વરાદિ તત્ત્વવેત્તા અને ધર્મસંસ્થાપકો એકજ કક્ષા યા જાતિના વીર છે; વાલ્મીકિ, વ્યાસ, સૂર અને તુલસીદાસ બીજી જાતિના વીર છે; વિક્રમાદિત્ય, શિવાજી વગેરે રામરાજ્ય-સંસ્થાપક ત્રીજી જાતિના વીર છે; કેશવ, બિહારી, હરિશ્ચંદ્ર વગેરે પંડિત અને ગ્રંથકાર ચોથી જાતિના વીર છે. આ બધા વીરજ છે. સંત તુકારામ, રામદાસ અને શિવાજી [illegible] છે. બધા મોટા [illegible], માયાને બાજુ [illegible]

છે, તેજ ત્રણે લોકોના અમિત-અમાપ પરાક્રમી સેનાના નાયક છે.”

* * * *

“સિપાઈઓએજ પરદેશીઓના બળને તોડી પાડી ને માર્ગને ચાલવા યોગ્ય બનાવી દીધો. પરદેશીઓની છાવણીઓ પોતાના હાથમાં લઈ લીધી અને ત્યાં પોતાના માણસો મૂકી દીધા. જે લોકો રસ્તો છોડીને ચાલે છે, તેમને આ સિપાઈઓ મારી નાખે છે, કે જેથી બીજાઓને શિખામણ મળે. તુકારામ કહે છે કે, આ સિપાઈઓ વિશ્વાસ વડે વિશ્વને સુખ આપતા ચાલે છે.”

* * * *

“જે સિપાઈ શરીરને તણખલું અને સોનાને પથ્થર સમાન સમજે છે, તેનાથી તેના સ્વામી ભિન્ન નથી. વિશ્વાસ વિના સિપાઈનું કંઈ મૂલ્ય નથી.”

“પ્રાણોની હોડ મૂકવાની ઉદારતા જે સિપાઈઓમાં છે, તેઓજ સિપાઈ તરીકે શોભે છે. અને તેમની વચમાં નાયક મુકુટમણિની માફક શોભા પામે છે. ભીરુઓની તો કંઈ વાતજ નથી, તેઓ તો જ્યાં ત્યાંથી મળી આવે છે. તેમના આવવા-જવાની હાર ચાલીજ જાય છે, ક્યાંયથી તે તૂટતી નથી.”

× × × ×

“એકજ સ્વામી છે, તેનાજ બધા સિપાઈ છે; જે જેટલો મોટો યોદ્ધો, તેટલુંજ તેનું વિશેષ મૂલ્ય છે. તુકારામ કહે છે કે, મરનાર તો બધા છે, પરંતુ મરવાથી ડરવું એ નામર્દનું કામ છે; બધું મૂલ્ય છે તે નિર્ભયતાનુંજ છે.”

× × × ×

“સાચો સિપાઈજ સિપાઈને ઓળખે છે. તેનામાં એકજ સ્વામીને માટે આદર અને નિષ્ઠા હોય છે. પેટને માટે જેઓ હથિયાર બાંધે છે (લડવાને તૈયાર થાય છે) તે તો મેલાં કપડાં ઉપાડી જનાર ગધેડા છે. જે માટે

[illegible]

* * * *

[illegible]

આ પ્રસંગ સિવાય બીજે પણ તુકારામ મહારાજના અભંગોમાં વીરવૃત્તિના અનેક ઉદ્ગાર છે:—

"[illegible]"

નમર્દ રામદાસ સ્વામીએ પણ કહ્યું છે કે 'જેને પ્રાણનો ભય હોય, તે લશ્કરમાં ન ભળે, કોઈ પણ ઉપાયે તે પોતાનું પેટ ભલે ભર્યા કરે.' જો કોઈ વખત લડવું–ઝગડવું હોય તો મરદાનગી જ રાખી લડવું, ઝગડાઓની પાછળ ન પડવું—

"જો લડવાનું જ થયું તો પછી તો નાસવું કેમ? શરીર શું રાકે છે? બચવું તો રાખો આગળાજ ના રો. પ્રાણપણે લડો અને કોઈ વાત દિલમાં છુપાવી ના રાખો. બીકણ-ડરપોક બનીને ના જીવો, એવા જીવવા કરતાં તો મરવું સારું છે. તુકારામ કહે છે કે શૂર બનો, કાળની સાથે કાળ થઈને લડો"

કંઈક વધારે બુદ્ધિવાળાઓએ તુકારામ મહારાજને 'અકર્મણ્ય અને બીકણ' કહીને પોતાના જ ઉપર પોતાનું થૂંક પાડવાનો ઉપહાસાસ્પદ [illegible] પ્રયત્ન કર્યો છે.

તુ. ૪૮

૧૨–સંતોને ભીરુ વગેરે કહેનારાઓની મૂર્ખતા

ઉપર સંત તુકારામના સિપાઇપણાના જે અભંગ આપ્યા છે તેનાથી વિશેષ સ્પષ્ટ, નિર્ભય અને ઉજ્જવળ તેજ બીજા કોના ઉપદેશમાં પ્રકટ થયું છે? આવી મેઘ-ગર્જના જેવી ગંભીર, આકાશ જેવી નિર્મળ, સૂર્ય જેવી તેજસ્વી વાણી વડે તેમણે જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે અત્યંત સ્પષ્ટ, નીડર અને પ્રભાવોત્પાદક છે. ભગવાનને પોકાર-વામાં, સંતોના ગુણ ગાવામાં, નામનો મહિમા બતાવ-વામાં, દંભીઓની પોલ ખોલવામાં અને વિવિધ પ્રકારના લોકોને ઉપદેશ કરવામાં તેમની વાણીમાંથી જે તેજ નીકળે છે, એજ તેજ આ રાજકારણવિષયક ઉપદેશમાં પણ છે, અને આ ઉપદેશ તેમણે કોઇ સ્થાનમાં બેસીને છાનામાના આપ્યો નથી, બલ્કે હરિકીર્તનની ભરસભામાં કર્યો છે અને એ ઓગણીસ વર્ષના વીર શિવાજી તથા તેમના સાથી-ઓને કર્યો છે, કે જેમણે તરતમાંજ સ્વરાજ્યસંસ્થાપનાનું મહાન ઉદ્યોગપર્વ શરૂ કર્યું હતું. જે તુકારામ મહારાજનું સમસ્ત જીવન 'રાતદિવસ આંતર્બાહ્ય જગત અને મનની સાથે યુદ્ધ કરતું' અને તેનાપર સ્વામિત્વ સ્થાપિત કરતાં વીત્યું, પરસ્ત્રી માત્રને જેમણે માતા માની અને સત્વહરણ કરવા આવેલી અપ્સરાને 'માતા રખુમાઇ' કહીને વિદાય કરી, જેમણે રાજા તરફથી ભેટમાં આવેલાં બહુમૂલ્ય રત્નોને 'ગોમાંસ સમાન' દ્રવ્ય કહીને પાછાં મોકલી દીધાં, રામે-શ્વર ભટ્ટ જેવા દિગ્ગજ વિદ્વાનને જેમના આધ્યાત્મિક તેજ આગળ બારજ દિવસોમાં નતમસ્તક થઇને પોતાનું આપોપું સદાને માટે ભૂલી જવું પડયું, શિવબા કાસાર જેવા ધન-લોભીને જેમણે એક સપ્તાહમાં કીર્તનરંગમાં એવો રંગી નાખ્યો કે તેણે બધો વૈભવ છોડીને વૈરાગ્ય ધારણ કરી લીધો, શિવાજી મહારાજ જેવા પરમ તેજસ્વી, પરમ પરા-ક્રમી મહાપુરુષને જેમણે પોતાની અંતર-બાહ્ય એકતા અને વિશુદ્ધ સિદ્ધ પ્રબોધ-જ્ઞાનવાણી વડે ભક્તિભાવના ઉલ્લા-સને આનંદ આપીને તેમાં તેમની પાસે નૃત્ય કરાવ્યું,

જેમણે સ્વયં પરમાત્માને નિર્ગુણમાંથી સગુણ સાકાર બન-
વાને ફરજ પાડી અને જેમના વચનો વાંચી લાખો જીવોના
હૃદય પર જેમનો પ્રભાવ અખંડરૂપે વધ્યા કરતો તે હૃદયોને
પરમપ્રસાદ દેતો રહ્યો છે, તે સંત તુકારામની વાણી વીર્ય-
વતી નહિ હોય તો બીજા કોની હશે? તે વાણી વીર્યવતી,
તેજસ્વી અને અભયદાયિની છે. પરંતુ એમાં આશ્ચર્યની
કંઈ વાત નથી. જેવા વીરશિરોમણિ તુકારામ તેવીજ વીર્ય-
શાળી તેમની અભંગવાણી. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે,
આવા તેજઃપુંજ પરમ પુરુષાર્થી મહાપુરુષને તથા તેમના
જેવા અને તે ગુરુસ્થાને પહોંચેલા શ્રીજ્ઞાનેશ્વર, એકનાથાદિ
સિદ્ધ પુરુષો અને મહાત્માઓ તથા સમસ્ત વારકરી સંપ્ર-
દાયને કેટલાક આધુનિક 'દેશભક્તો'એ 'અકર્મણ્ય, ભીરુ,
રાષ્ટ્રને કોઈ કામના નહિ, રાષ્ટ્રની હાનિ કરનારા' વગેરે
દુષ્ટ વિશેષણોથી નવાજીને પોતાની બુદ્ધિની ભારે પ્રશંસા
કરી છે, અને દુઃખની વાત છે કે, તેમના આ ઉચ્છૃંખલ
બુદ્ધિચાંચલ્યથી અનેક નવયુવકોનો બુદ્ધિભેદ થાય છે!
સંતોની નિંદા ભગવાનને પ્રિય નથી થતી, અને સમાજને
માટે પથ્યકર પણ નથી. શ્રીજ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ, તુકારામ
વગેરે ભક્તોએ યા વારકરી સંપ્રદાયે આ નવીન રોશની-
વાળાઓનું કોણ જાણે શુંયે બગાડ્યું છે! દેશભક્તોના
સંપ્રદાયને આ પ્રમાણે *સંતોની નિંદા, સંતોનો વિરોધ
અને ધર્મનો ઉચ્છેદ સૂઝે એ બહુજ ખરાબ છે. ભારત-
વાસીઓનાં હૃદયો પર સંતોનો એટલો ઊંડો પ્રભાવ પડયો
છે કે તેમની આગળ કોઈપણ નિંદા, વિરોધ અને ઉચ્છેદનું
દુઃસાહસ ટકીજ શકતું નથી. જો ભારતીય સાહિત્યમાંથી

* લેખક મહોદય દેશની યથાશક્તિ સેવા કરનારાઓ ઉપર કાદવ
ઉડાડતા જણાય છે. અમને ખબર નથી કે, એમની દૃષ્ટિ સમક્ષ કયા
'દેશભક્તો' તરવરે છે! વેવલી બુદ્ધિ-ભક્તિ અને વેવલાપણા ઉપર
સારી પેઠે પ્રહારો કરવામાં આવ્યા હશે ખરા, પરંતુ સાચા દેશભ-
ક્તોએ કદી સંતોની નિંદા કરી જાણી નથી. ઊલટી તેમની બનતી
પુણ્યપૂજા જ કરી છે. — ગુજરાતી અનુવાદક

સંતોની વાણી અલગ કરવામાં આવે, જો મહારાષ્ટ્રના સાહિત્યમાંથી સંતોની વાણી જુદી પાડવામાં આવે અને જો મહારાષ્ટ્રના સાહિત્યમાંથી જ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ, તુકારામ અથવા હિન્દી સાહિત્યમાંથી સૂરદાસ, તુલસીદાસ, કબીર વગેરેની વાણીને અલગ કરવામાં આવે તો એ સાહિત્યોમાં બાકી શું રહેશે? શ્રીજ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ, તુકારામ વગેરે સંતોએ મહારાષ્ટ્રમાં ધર્મજાગૃતિનું પ્રચંડ કાર્ય કર્યું, રાષ્ટ્રની મનોભૂમિ શુદ્ધ કરી, લોકોને ધર્મ, નીતિ અને સદાચારના પાઠ શીખવ્યા, વિધર્મી રાજસત્તાથી પદદલિત બેભાન જનતાને ધર્મની સંજીવનીવડે ચૈતન્યમાં આણી, વૈદિક ધર્મની રક્ષા કરી, ઘણીજ કઠણ પરિસ્થિતિમાં હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ–સમાજને સંભાળ્યો અને પાળ્યો. મરાઠી ભાષાનો વૈભવ વૃદ્ધિંગત કર્યો, પોતાના ઉજ્જવળ ચરિત્ર અને દિવ્ય પ્રબોધશક્તિથી મહારાષ્ટ્રમાં નવજીવનનો સંચાર કર્યો અને એથી શ્રીશિવાજી મહારાજ સ્વરાજ્યસંસ્થાપનાના કાર્યમાં સમર્થ થયા. સૂર્યપ્રકાશ જેવા દેદીપ્યમાન ઘટનાઓને જોવા છતાં પણ જે લોકો પાશ્ચાત્યોની દેશપ્રેમ સંબંધી કલ્પનાના ચક્કરમાં અવળે રસ્તે જઇને એ લોકકલ્યાણકારી સંતોની અવગણના કરે છે તેમને શું કહેવું? મનોજયના મૂર્તિમાન આકાર, નિશ્ચયના મેરુ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના સાગર, લોકકલ્યાણના અવતાર, અખિલ મહારાષ્ટ્રને માટે માતાપિતાથી પણ અધિક પૂજ્ય, લોકકલ્યાણ ઇચ્છનારાઓ જેમનાં ચરણો નજીક બેસીને આશીર્વાદ પામી બળવાન બન્યા એવા મહામહિમાવાન ઇશ્વર સમાન સિદ્ધ મહાત્માઓને 'અકર્મણ્ય'+ અને 'ભીરુ' તેમજ 'રાષ્ટ્રનું મનોબળ નષ્ટ કરનારા' કહીને નિંદા કરનારા આત્મઘાતી જીવો કમમાં કમ એટલું તો કરેજ કે, પહેલાં તેમના ...

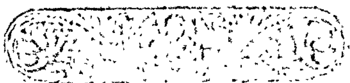
+ કયા દેશભક્તો સંત મહાત્માઓને આવા કહે છે તે ... ખબર નથી. અમને ખબર છે ત્યાંસુધી મહાત્માજી અને પંડિત ... વિગેરે નેતાઓના અંતરમાં તો આ સંતો પ્રત્યે સારી પૂજ્યબુદ્ધિ ...

—ગુજરાતી અનુવાદક

છે તે તુકારામનું નામ અને અભંગોનું સ્મરણમાત્રજ છે. તેમનું સમસ્ત સાહિત્ય એટલુંજ છે. શિવાજીના માવળાઓના બાર જીલ્લા એકબીજામાં મળેલા છે અને એક જેવાજ છે. તાનાજી માલુસરેના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ શેલાર મામા દેહૂથી દોઢ કોસ ઉપર શેલારવાડીમાં રહેતા હતા. પછી શિવાજીના સફેદ વેશવાળા સિપાઇઓ પર સમર્થ રામદાસ સ્વામીની છાપ પડી હતી એમાં કંઇજ સંદેહ નથી. પરંતુ એની પણ પહેલાં માવળાઓને ધર્મ, નીતિ તેમજ વ્યવહારનું અમોઘ શિક્ષણ તુકારામનાં હરિ-કીર્તનોમાંથી પ્રાપ્ત થયું હતું, એ સંબંધે કોઇ પણ માણસ ના પાડી શકે તેમ નથી. મનુષ્યસમાજ એક વિરાટ્ પુરુષ છે અને વિરાટ્ બનેલા મહાત્મા સિવાય તેને બીજો કોઇ હલાવી ડૂલાવી શકે તેમ નથી. આ ગમે તેવા આલી-મવાલીઓનું કામ નથી. કળિકાળના પ્રભાવથી રાષ્ટ્ર ઉપર ધર્મગ્લાનિની ઘટા વચ્ચે વચ્ચે ઘેરાઇ આવે છે અને એવે સમયે લોકો શક્તિહીન, દુર્બળ, કાપુરુષ-બાયલા જેવા બની જાય છે. પરંતુ ધર્મરક્ષાને નિમિત્તે જ્યારે મહાપુરુષો અવતરે છે, ત્યારે આ ઘટા છિન્નભિન્ન થઇને નષ્ટ થઈ જાય છે. મહાપુરુષોના પ્રભાવથી રાષ્ટ્રમાં સર્વ પ્રકારના પુરુષાર્થી પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે અને રાષ્ટ્રની સર્વાંગ ઉન્નતિ થાય છે. સમાજને માટે આ લોકપરલોકમાં સંતો સિવાય બીજો કોઈ તારનાર નથી, સંતોના નેતૃત્વ અને કૃપાશીર્વાદ સિવાય રાજકીય પ્રયત્નો પાનાના ખેલ જેવા બની જાય છે! તેનું કંઇ મૂલ્ય યા મહત્ત્વ નથી. સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ પણ એજ કહ્યું છે કે 'પહિલેં તેં હરિકથા નિરૂપણ, દુસરેં તેં રાજકારણ.' (પહેલાં હરિભજન અને તે પછી રાજકારણ.) સાધુ-સંતો પર આક્ષેપો કરવામાં આવે છે કે, તેમણે સંસારને 'મિથ્યા' અને 'નાશવાન' કહ્યો તેથી લોકો અકર્મણ્ય બની ગયા; પરંતુ આવું કહેનારાઓને પૂછવું જોઈએ કે, શું સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ સંસારને 'સત્ય અને અવિનાશી' કહ્યો છે? જો 'ના' તો તુકારામ અથવા અન્ય

મત છે. પરંતુ પ્રેમથી એટલીજ વિશેષ વિનતિ છે કે, તે આનંદમાં વૃષ્ટિના ઉપકારોને ન ભૂલીએ. હતાશ, પરવશ, ધર્મશૂન્ય બનેલા મહારાષ્ટ્રમાં એ મેઘવૃષ્ટિ થતાંજ દીન, દરિદ્ર, દુઃખી મહારાષ્ટ્ર 'આનંદવન-ભુવન' થઇ ગયું. તે આનંદભુવનનું માહાત્મ્ય આપણે શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીનાજ મેઘગર્જન વડે સાંભળીને આ મેઘસમૂહને વિનમ્રભાવે વંદન કરીએ. શ્રીશિવાજી મહારાજના રાજ્યાભિષેકનું પરમ મંગલમય શુભ કાર્ય પૂરૂં થયા પછી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ બહુ આનંદપૂર્વક કહ્યું કે—

"આ દેશ હવે આનંદવન-ભુવન બની ગયો. સ્નાન-સંધ્યા, જપ-તપ અને અનુષ્ઠાનને માટે પવિત્ર જળની હવે કોઈ કમી નથી રહી. જે લખ્યું હતું તે બધું થઇ ગયું, ખૂબ આનંદ થયો, હવે પ્રેમ આ આનંદવનભુવનમાં દિવસે બમણો ને રાત્રે ચારગણો વધતો જશે. પાખંડ અને વિદ્રોહનો-બળવાનો અંત આવી ગયો, શુદ્ધ આધ્યાત્મિકતા વધી. આ આનંદવન-ભુવનના રામજ કર્તા અને રામજ ભોક્તા બની ગયા. ભગવાન અને ભક્ત એક થઇ ગયા, સર્વ જીવોનું મિલન થયું અને બધાજ આ આનંદવનભુવનને પામીને સંતોષ પામ્યા. સ્વર્ગની રામગંગા જ્યાં આવીને વહેવા લાગી, એવા આ આનંદવન-ભુવન તીર્થની ઉપમા કયા તીર્થ સાથે આપી શકાય? સ્વધર્મના માર્ગમાં જે વિઘ્ન હતાં, તે બધાં દૂર થઇ ગયાં, ભગવાને પોતે કેટલાયે કુટિલ-ખલ-કામીઓને ઉપાડીને પછાડી દીધા, કેટલાયને મસળી નાખ્યા અને કેટલાયને કાપી પણ નાખ્યા. બધા પાપીઓ ખતમ થઇ ગયા, હિંદુસ્થાન ધમધમાવીને આગળ વધ્યું, હવે આનંદવન-ભુવનમાં ભક્તોનો જય અને અભક્તોનો નાશ થયો. ભગવાનના દ્રોહી ગળી ગયા, ભાગી ગયા, મરી ગયા, બહાર કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. પૃથ્વી પાવન થઇ ગઇ અને જે આનંદવન-ભુવન હતું ને વચ્ચે પાછું હતું તેવું આનંદવન-ભુવન બની ગયું.

अध्याय १३ मो—स्नातकमंडळ

निशाना शनकप्टेन यांचिं शाम्भुदशिना ।
नसने पोहितशाचाप्य धारा निरतिशा सुनें ॥

સંત તુકારામના મુખ્ય શિષ્ય

તુકારામ મહારાજે પોતે ગુરુ તરીકેની કદી ઈચ્છા કરી નહીં. મેઘવૃષ્ટિની પેઠે તેઓ ઉપદેશ આપ્યા કરતા હતા. અને એમના જેવા અનન્ય ભક્તિવાળા પુરુષને જોનારા ઘણાક સાધકપણાની ભૂમિકા ઉપર આવેલા હોય છે. આમાં એમની ઈચ્છા કે અભિમાનની કોઈ વાત નથી. તુકારામનું કીર્તન હજારો માણસો સાંભળતા, સાંભળીને સુખી થતા અને પછી નવરા પોતાના જૂના વ્યવહારમાં લાગી પણ જતા હતા; પરંતુ એમાં અનેક એવા પણ હતા, કે જેમણે મન, વચન અને કર્મથી સંત તુકારામનું અનુસરણ પણ કર્યું. આવા ભાગ્યશાળી જીવોનાં પાવન નામો અને તેમનાં પુણ્ય ચરિત્રોનું આ અધ્યાયમાં દર્શન કરીએ.

દેહુગામમાં એક પુરાણા સંગ્રહમાં સંત તુકારામના મુખ્ય મુખ્ય શિષ્યોનાં નામ એક સાથે લખેલાં મળે છે. ૧–નિળોબારાય પિંપળનેરકર, ૨–રામેશ્વર ભટ્ટ વાઘોલીકર, ૩–ગંગારામ મવાળ કડૂસકર, ૪–મહાદજી પંત કુળકર્ણી દેહૂકર, ૫–કોંડો પન્ત લોહોકરે, ૬–માલજી ગાડ યેલે-વાડીકર, ૭–ગવાર શેટવાણી સુદુંબ્રેકર, ૮–મલ્હાર પંત કુલકર્ણી ચિખલીકર, ૯–આંબાજી પંત લોહગાંવકર, ૧૦–કાન્હોબા બંધુ દેહૂકર, ૧૧–સંતાજી જગનાડે તળેગાંવકર, ૧૨–કોંડ પાટીલ લોહગાંવકર, ૧૩–નાવજી માળી લોહ-

ગૉંવકર અને ૧૪–શિવબા કાસાર લોહગૉંવકર.

આ ચૌદ નામ છે. એમાં સૌથી પહેલું નામ નિલોબારાય (યા નિવાજીરાય)નું છે. આ નામનો ઉલ્લેખ એટલા માટે નથી થયો કે, મહારાજની સાથે કરતાળ બજાવનારાઓમાં તેઓ હતા, બલ્કે એટલા માટે થયો છે કે તેઓજ તેમના શિષ્યોમાં સૌથી અગ્રણી હતા. આ ૧૪ શિષ્યોમાં ૭ બ્રાહ્મણ હતા અને ૭ અન્ય વર્ણના હતા. કોઇ કોઇ વાર જે એમ સાંભળવામાં આવે છે કે 'તુકારામને બ્રાહ્મણોએ સતાવ્યા' તે બ્રાહ્મણશિષ્યોનાં આ નામોથી વ્યર્થવતજ જણાય છે. આ ભેદ વારકરી સંપ્રદાયમાં તો કદી હતોજ નહિ. તુકારામની છત્રછાયામાં બધા શિષ્ય ભગવત્કથામૃત પાનમાંજ મસ્ત રહેતા અને તેમનો પરસ્પરનો પ્રેમ પણ અવર્ણનીય હતો. નિલાજી સિવાય બીજા તેર શિષ્ય પૂના પ્રાંતનાજ રહેવાસી અને દેહૂની પંચકોશીનીજ અંદરના હતા. કાન્હોબા બંધુ અને માલજી ગાડે જમાઇ તો ઘરના માણસ હતા. આ ચૌદ શિષ્યો સિવાય કચેશ્વર બ્રહ્મે તથા બહિણાબાઇના ખબર છેલ્લાં દશ વર્ષમાં મળી આવે છે, તેથી આ અધ્યાયમાં એમનો પણ સમાવેશ થવો જોઇએ. પહેલાં તેર શિષ્યોવિષે સાંભળો. તેરમાં ચાર લોહગાંવના છે. લોહગાંવમાં સંત તુકારામનું મોસાળ હતું અને ત્યાંના લોકો તેમના ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતા હતા. તેથી પહેલાં તેર શિષ્યોનો પરિચય કરીને પછી લોહગૉંવ જઇશું અને ત્યાર પછી કચેશ્વર અને બહિણાબાઇનાં દર્શન કરી અંતે નિલાજીરાયનું ચરિત્ર જોઇશું. એ સોળ શિષ્યોમાંથી નિલાજીરાય, કાન્હજી અને બહિણાબાઇના અભંગ મોજૂદ છે; રામેશ્વર ભટ્ટના પણ ચાર અભંગ અને બે આરતીઓ છે.

૧–મહાદજી પંત

એ દેહના જ્યોતિષી કુલકર્ણી હતા. તુકારામના સદ્-[illegible] પરમભક્ત હતા. તેમના કુટુંબ સાથે તેમનો સ્નેહ-સંબંધ પેઢીઓથીજ ચાલ્યો આવતો હતો.

તુકારામ મહારાજના સૂદમપંદની ભિના તેમને વધારે રહેતી. ઉત્તણાઈને વધોવારન સમાદિ અને ઈત્યાદિ આપીને તે તેમને મદદ કરતા હતા, તેમની સંભાળ રાખતા હતા અને આપત્તિકાળમાં મદદ કરતા હતા. મહાદજી પંતનો આ પ્રયત્નો વારંવાર થતા હતા. દ્રાયદીના તટે જ્યાં દેવીઓની અનેક મૂર્તિઓ જેવા થાય છે, ત્યાં સંત તુકારામ ભજન કરતા અને ભજનમાં લીન થઈ જતા. એક વાર પાડોશનો એક ખેડૂત તુકારામને પોતાના ખેતરની રખવાળી માટે મૂકી બીજે ગામ ગયો. તુકારામને પોતાના શરીરનું ભાન તો રહેતું નહોતું, તેઓ ભજનમાંજ લીન રહેતા હતા. પક્ષીઓ આવીને દાણા ચણવા લાગતાં તો તેમનામાં તેમને નારાયણની મૂર્તિઓ દેખાતી. આથી પક્ષીઓ પણ નિર્ભયપણે પ્રચંડતાથી ખેતરમાં ચરી જતાં અને તેઓ હાથ જોડીનેજ બેઠી રહેતા હતા! આ ખેડૂત આ રખેવાળીના બદલામાં અધો મણ અનાજ આપવાનું તુકારામને કહી ગયો હતો, પરંતુ જ્યારે તે પાછો ફર્યો ત્યારે બધાં ડુંડાં ખાલીજ જોયાં, ખેતરમાં દાણા નથી! ક્રોધનો માર્યો હાથ-પગ પછાડતો પછાડતો તે પંચ પાસે ગયો. પરંતુ પંચ જ્યારે જોવા માટે ખેતરમાં આવ્યું ત્યારે આખું દૃશ્ય બદલાઈ ગયું. જ્યાં એક પણ દાણો નહોતો, ત્યાં બસો મણ અનાજ નીકળ્યું! પંચે આ મણ અનાજ તુકારામને અપાવ્યું, પરંતુ તુકારામે અધો મણથી વધારે લેવાની ના પાડી.+ ત્યારે લોકોના કહેવાથી મહાદજી પંતે એ અનાજને પોતાના ઘરમાં રખાવી દીધું અને શ્રીવિઠ્ઠલમંદિરના જીર્ણોદ્ધારના કામમાં તે સાચા દિલથી વાપર્યું.

૨—ગંગારામ ગવાલ

એ તુકારામના કીર્તનમાં ધ્રુવપદ આલાપતા હતા.

+ ધન્ય ધન્ય છે તમારી જાત રે, તુકારામ સંત નામું નામું.
—ગુજરાતી અનુવાદક

એજ તેમના પહેલા ધ્રુવપદી હતા. તુકારામના એક મુખ્ય લેખક પણ તેઓજ હતા. મુખ્ય લેખક બે હતાઃ એક આ અને બીજા સંતાજી તેલી ચાકણકર. ગંગારામ મવાલ વત્સગોત્રી યજુર્વેદી બ્રાહ્મણ હતા અને દાભાડે તલેગાંવમાં રહેતા હતા. તેમના પિતાનું નામ નાભાજી હતું. એ શરાફીનું કામ કરતા અને સંપત્તિશાળી હતા. સ્વભાવના ભારે સાત્વિક, શાંત, સહિષ્ણુ અને પ્રેમી હતા. તેમનું કુળ–નામ મહાજન હતું. તેમના નમ્ર અને સૌમ્ય સ્વભાવને લીધે તુકારામ એમને વિનોદથી 'મવાલ' (નરમ) કહ્યા કરતા હતા. ગોપાળ બુવાએ તેમના અંતઃકરણને 'મીણથી પણ મુલાયમ' કહીને એમનું વર્ણન કર્યું છે. ગંગારામના જેવોજ સંતાજી તેલીનો સ્વભાવ હતો. સ્વભાવ બન્નેનો મળતો હતો, એટલે બન્ને એકબીજાના ભારે પ્રેમી પણ હતા. આવા પ્રેમી, આવા નૈષ્ઠિક તેમજ આવા દુરાશારહિત ધ્રુવપદિયા–પ્રેમમાં મસ્ત થઇને નાચવાવાળા મંજુલ સ્વરથી સ્વરમાં સ્વર મેળવનારા અને તન–મનથી તુકારામનું અનુગમન કરનારા, તેમની પાછળ ઉભા રહીને તેમના ભજનની ટેક યા સ્થાયી પદ ગાનારા ધ્રુવપદિયા હતા. આથી તુકારામના કીર્તનમાં રંગદેવતા નાચી ઉઠતા હતા, અને શ્રોતાઓ પર ભારે અદ્ભુત પ્રભાવ પડતો. આ ગંગારામ મવાલના વંશજો આજે પણ પૂના અને કડૂસમાં મોજૂદ છે. તુકારામ સાથે એમનો મેળાપ પહેલા વહેલો ભામનાથ પર્વત પર થયો હતો. ગંગારામ મવાલ પોતાની ખોવાયેલી ભેંસને શોધતા શોધતા ત્યાં પહોંચ્યા હતા. તુકારામ તે સમયે ભજનના આનંદમાં હતા. તેમને જોઇને તેમના મુખમાંથી એક વાત નીકળી ગઇ. તેમણે કહ્યું: "જાઓ, ઘેર પાછા જાઓ, ભેંસ તો તમારા ઘર માંજ બાંધેલી છે." તેઓ પાછા આવ્યા, ઘેર જઇને જુએ છે તો સાચેજ ભેંસ બાંધેલી ઉભી છે. ચાર દિવસથી તેનો પત્તોજ નહોતો, અને શોધતાંશોધતાં ગંગારામ હેરાન થઇ [illegible] .. આજે તે ભેંસ પોતાની મેળેજ પાછી ફરી હતી.

ગંગારામે આ વાતને સાધુના વચનનોજ પ્રભાવ માન્યો. તેમનું આ જ્ઞાન અન્યથા-ઉલટું-અવળું પણ નહોતું; કારણ કે સાધુઓનાં સ્વાભાવિક વચનોમાં આવીજ ક્રિયાસિદ્ધિ થાય છે. ગંગારામે બીજેજ દિવસે ઉત્તમ ભોજન તૈયાર કરાવ્યું અને એક થાળમાં પૂરણપોળી વગેરે બધા પદાર્થો સજીને રાખ્યા તથા તે થાળને માથે મૂકીને તે ભામનાથ પર્વત પર તુકારામની પાસે લઈ ગયા. તુકારામની સામે થાળ રાખીને તેમનાં ચરણોમાં વંદન કર્યું અને ભોજન ગ્રહણ કરવાની ખૂબ દીનતાપૂર્વક વિનંતિ કરી. સંત તુકારામે એમના નિષ્કપટ સ્નેહને સમજી જઇ ભોજન કર્યું; પરંતુ આવી ઉપાધિ વધવાની આશંકાથીજ તેઓ થોડા દિવસ પછી તે સ્થાન ત્યજીને ભંડારા પર્વત ઉપર ચાલ્યા ગયા. ગંગારામના ચિત્ત પર તો તુકારામની મૂર્તિ અંકાઈ ગઈ હતી. અને તેઓ ભંડારા પર્વત ઉપર પણ તુકારામની પાસે આવવા જવા લાગ્યા. આ સમાગમ એટલો વધ્યો કે તુકારામની પાસે બે માણસો હમેશાં છાયાની પેઠે રહેવા લાગ્યા—એક ગંગારામ અને બીજા સંતાજી ! તુકારામની છાયાની આ જુગલ જોડીજ હતી. તેમને મહા સુદી દશમને દિવસે ગુરુનો ઉપદેશ થયો હતો. એ નિમિત્તે તુકારામની રજા લઇને ગંગારામજી કડૂસમાં આ દિવસ આનંદ-ઉત્સવ તરીકે ઉજવવા લાગ્યા. આ ઉત્સવ ગંગારામજીના વંશજો હજુ સુધી ભારે ઠાઠથી પંદર દિવસ સુધી એકધારો ઉજવે જાય છે. આ ઉત્સવના દિવસોમાં તેમને ત્યાં અશૌચ અથવા વૃદ્ધિ (જન્મ-મરણ) થતાં નથી. અને કોઇ બાળકને માતા પણ નીકળતાં નથી. હજુસુધી એજ માન્યતા ચાલી આવી છે અને મવાળ વંશજો આને તુકારામનો પ્રસાદ માને છે. ગંગારામજીના પુત્રનું નામ વિઠ્ઠલ હતું. તેમના વંશમાં રામકૃષ્ણ નામના કોઇ મહાત્મા પણ થયા કે જેઓ પરમહંસવૃત્તિથી પઢંરપુરમાં રહેતા હતા.

૩—સંતાજી તેલી

એમનો કંઇક વૃત્તાંત તો ઉપર આવીજ ગયો છે. એ

ચાકણના રહેવાસી હતા અને એમનું કુળ-નામ સોનવણે અને પુત્રનું નામ બાલાજી. એમના વંશજ તળેગાંવમાં હયાત છે. સંતાજીના હાથની લખેલી તુકારામના અભં-ગોની વહીઓ તળેગાઁવમાં છે. કહે છે કે, તુકારામ અને સંતાજીની પરસ્પર પ્રતિજ્ઞા હતી કે, આપણા બેમાંથી જેનું મૃત્યુ પહેલું થાય, તેને જે જીવતો રહે તે માટી દે—અંતિમ સંસ્કાર કરે. તુકારામનું અવસાન તો થયું નહિ—તેઓ તો અદૃશ્ય થયા. તેમના અદૃશ્ય થયા પછી કેટલાંક વર્ષો બાદ સંતાજીનું શરીર છૂટયું. તેમના ઘરના લોકો તેમને માટીમાં દાટી દેવા લાગ્યા, પરંતુ કેટલીયે માટી નાખવા છતાં સંતાજીનું મુખ માટીમાં દાટી શકાયું નહિ, તે માટીની ઉપર ખુલ્લુંજ રહ્યું. કોઇ પણ રીતે મે દાટી શકાયું નહિ, ત્યારે મધ્યરાત્રે તે સ્થાનમાં તુકારામ સ્વયં પ્રગટ થયા અને તેમણે પોતાના હાથે માટી પૂરી ત્યારે માટી દેવાનું કામ પૂરૂં થયું. તે અવસરે સંતાજીના પુત્ર બાલાજીને તુકારામે તેર અભંગ આપ્યા. તેમાંથી એકનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છેઃ—

"ગાયો ચરાવતાં મેં જે વચન આપ્યું હતું તેથી મારે એક તેલીને માટે આવવું પડયું. ત્રણ મુઠ્ઠી માટી દેવાથી તેનું મોં દેખાતું બંધ થયું. (આ તો બાહ્ય વાત છે, ખરી વાત તો) તુકારામ કહે છે કે, હું આને વિષ્ણુ લોકમાં લઇ જવા માટે આવ્યો છું."

સંતાજીની સમાધિ ભંડારા પર્વત નીચે સુદુંબર નામના ગામમાં છે.

૪—ગબર શેઠ—વણિક

આ કર્ણાટકના લિંગાયત વાણિયા સુદુંબરમાં રહેતા હતા. ભારે સાત્વિક હતા. તુકારામના મહાપ્રયાણ પછી તેમનો દેહ છૂટયો. મૃત્યુ પહેલાં એમણે રામેશ્વર ભટ્ટ અને ... પોતાની પાસે બોલાવી લીધા હતા અને તેમના ... તુકારામના અભંગ સાંભળતાં સાંભળતાં એમણે

દેહત્યાગ કર્યો હતો. તે સમયે તુકારામના રૂપપ્રત્યે તેમને એવી લગની લાગી હતી કે અંતસમયે તુકારામ પ્રગટ થયા. તેમણે પોતાના હાથ વડે તુકારામના લલાટમાં ચંદનની અર્ચા કરી અને ગળામાં ફૂલનો હાર પહેરાવ્યો. તુકારામને બીજા કોઇએ જોયા નહિ, પરંતુ બધાએ અદ્ધર હાર લટકેલો જોયો અને તેમના નામનો જયધ્વનિ કર્યો, એજ ધ્વનિમાં મળીને ગબર શેઠના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા.

૫-માલજી

આ તુકારામના જમાઇ (તેમની કન્યા ભાગીરથીના પતિ) હતા. પતિ-પત્ની બન્નેને તુકારામ પ્રત્યે ઘણી ભક્તિ હતી. તુકારામે માલજીને નિત્યપાઠ માટે ગીતાની પોથી આપી હતી.

૬-તુકાભાઈ કાન્હજી

સંત તુકારામના ભાઇ કાન્હજી પહેલાં તો તુકારામ પાસેથી ભાગ વહેંચી લઇને જુદા થયા હતા, પરંતુ પાછળથી તેમના હૃદય ઉપર તુકારામનો પ્રભાવ પડયો અને એ તેમને શરણે આવીને તેમના શિષ્ય બન્યા. એ તુકાભાઇ કહેવાવા લાગ્યા. સંત તુકારામના અભંગોની 'ગાથા'માં તેમના પણ અનેક ઉત્તમ અભંગ છે. તુકારામના મહાપ્રયાણ વખતે તેમણે જે વિલાપ કર્યો છે અને ભગવાનને જે ખરી-ખોટી સંભળાવી છે, તે વિષયના અભંગ તો અત્યંત કરુણારસપૂર્ણ છે.

૭-મલ્હાર પંત ચિખલીકર

એઓ પણ તુકારામના ભારે નિયમનિષ્ઠ ભક્ત હતા અને કીર્તનમાં કરતાલ બજાવતા હતા.

૮-કોંડો પંત લોહકરે

એ પણ ધ્રુવપદ ગાયા કરતા હતા. એક વાર તેમ તુકારામ આગળ પોતાની એવી ઇચ્છા પ્રગટ કરી

કાશીની યાત્રાએ જવા ઇચ્છું છું. આપના અનેક ધનવાન આબરૂદાર ભક્તો છે, તેમને કંઇક કહેશો તો હું આરામથી પહોંચી જઇશ. સંત તુકારામે આ વાત સાંભળી અને પોતાના આસન નીચેથી એક મહોર કાઢીને તેમના હાથમાં મૂકી તથા કહ્યું કે “આ લ્યો, આને વટાવીને જરૂરી સામાન મેળવ્યા કરજો; પરંતુ જે કંઈ ખર્ચ કરો તેમાંથી એક પૈસો જમા રાખજો. આથી તે પૈસાની બીજે દિવસે સોનામહોર બનતી રહેશે.” કોંડો પંતે ભારે આશ્ચર્યપૂર્વક તે અશરફી પોતાની કેડે ખોસીને ત્યાંથી વિદાય લઇને તેજ દિવસે તેનો ચમત્કાર અજમાવ્યો. પૈસાની સોનામહોર બની જાય છે, એ પ્રત્યક્ષ જોઇને તેમના કુતૂહલનું કંઈ ઠેકાણુંજ ન રહ્યું. તુકારામ મહારાજે તેમને કહી રાખ્યું હતું કે, આ વાત બીજા કોઇને ન કહેવી. અસ્તુ. સંત તુકારામે તેમની સાથે કાશીમાં ત્રણ અભંગ મોકલ્યા હતા. પહેલા અભંગમાં ગંગાજીને માતા કહ્યાં છે અને પ્રાર્થના કરી છે કે—

(૧) “ભગવતિ માતા! મારી વિનતિ સાંભળો. આપનાં ચરણોમાં હું મારું મસ્તક નમાવું છું. આપ મહાદોષનિવારિણી ભાગીરથી સર્વ તીર્થોમાં શ્રેષ્ઠ છો, જીવન્મુક્તિ આપનાર છો, આપના કિનારા ઉપર મરવું એ મોક્ષ આપનારું છે. આ લોક અને પરલોક બન્નેને માટે આપ સુખ આપનાર છો. સંતોએ જેને પાળ્યો-પોષ્યો તે શ્રીવિષ્ણુનો દાસ તુકારામ આ વચનપુષ્પ આપને ભેટ મોકલે છે.”

(૨) બીજા અભંગમાં શ્રી કાશીવિશ્વનાથને પ્રાર્થના કરે છે—

“આપ વિશ્વનાથ છો, અને હું દીન, રંક, અનાથ છું, હું આપનાં ચરણોમાં પડું છું, આપ કૃપા કરો. જેટલી કૃપા કરશો, તે થોડીજ હશે; કેમકે હું (આપની કૃપાનો) ભારે ભૂખ્યો છું. આપની પાસે સર્વ કંઈ છે અને મન [illegible] સંતોષ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે, હે

ભગવન્ ! મારે માટે કંઇક ખાવાનું મોકલો."

(૩) "વિષ્ણુ-પદમાં મારે હાથે પિંડદાન દઈ ચૂકયો છું, હું ગયાજીનું વર્ણન કરી ચૂકયો છું, પિતૃઓના ઋણથી હું મુક્ત થઈ ચૂકયો છું. હવે મેં કર્માન્તર કરી લીધું છે. હરિ-હરના નામથી બમબમ બજાવી ચૂકયો છું. તુકારામ કહે છે કે, હવે મારો બધો બોજો ઉતરી ગયો છે."

આ ત્રણ અભંગોમાં ભાગીરથી, કાશી વિશ્વેશ્વર અને વિષ્ણુપદની પ્રાર્થના કરી છે. કોંડોજીએ તુકારામ પાસેથી મળેલી સુવર્ણમુદ્રા વડે બધીજ યાત્રા પૂરી કરી, ચાતુર્માસ તેમણે કાશીમાં કર્યા અને પછી લોહગાંવમાં પાછા ફર્યા. તુકારામનાં ચરણોમાં વંદન કર્યા અને યાત્રાની બધી હકીકત જણાવી; પરંતુ એક વાત જૂઠી કહી દીધી. તેમને ડર લાગ્યો કે, રખેને તુકારામ પોતાની સુવર્ણમુદ્રા કયાંક પાછી માગી લેશે તો ? એટલે તેમણે ખૂબ સમયસૂચકતાપૂર્વક પહેલાંજ કહી દીધું કે, યાત્રામાંથી પાછા ફરતાં સુવર્ણમુદ્રા કોણ જાણે કયાંયે ખોવાઇ ગઇ. સંત તુકારામે કહ્યુંઃ— "તથાસ્તુ." ઘેર આવીને કોંડોજી પંતે જોયું તો દુપટ્ટાના છેડે બાંધી રાખેલી સુવર્ણમુદ્રા કોણ જાણે કયાંયે અલોપ થઇ ગઇ ! તુકારામ જેવા સર્વસમર્થ પુરુષ સાથે આવું કપટ કર્યું, એથી તેમણે ઘણો પશ્ચાત્તાપ કર્યો અને તેમનાં ચરણોમાં પડી તેમની પાસે પોતાનો અપરાધ માફ કરાવ્યો.

૯–રામેશ્વર ભટ્ટ

રામેશ્વર ભટ્ટ તુકારામના દુશ્મન હતા, અને પછી તેમના પરમ ભક્ત બન્યા, એ વાત પહેલાં કહેવાઈ ગઇ છે. વાઘોલીમાં રામેશ્વર ભટ્ટના ભાઇના વંશજ છે અને બહુલ નામના સ્થાનમાં સ્વયં રામેશ્વર ભટ્ટના વંશજ છે. રામેશ્વર ભટ્ટના વડદાદા કાન્હ ભટ્ટ કર્ણાટક પ્રાંતમાં બાદામી નામના સ્થળે રહેતા હતા. ત્યાંથી તેઓ પૂનામાં આવ્યા અને ત્યાંજ વસ્યા. તેમના પૂર્વજ કર્ણાટકનાજ હતા, તેમના સમયથી આ કુળ મહારાષ્ટ્રીય થયું છે. કાન્હ ભટ્ટના પુત્ર

ચંડ અથવા ચાણ્ડ ભટ્ટ, ચાણ્ડ ભટ્ટના પુત્ર કાન્હ ભટ્ટ અને કાન્હ ભટ્ટના પુત્ર રામેશ્વર ભટ્ટ થયા. રામેશ્વર ભટ્ટના પુત્ર વિઠ્ઠલ ભટ્ટ થયા, વિઠ્ઠલ ભટ્ટનો વંશ બહુલ ગ્રામમાં હયાત છે. રામેશ્વર ભટ્ટના કુળમાં વેદાધ્યયન પૂર્વપરંપરાથીજ ચાલ્યું આવતું હતું. તેઓ સમસ્ત વેદ પોતાના પિતા પાસેથીજ શીખ્યા. એ રામના ઉપાસક હતા. જે મૂર્તિની તેઓ પૂજા કરતા હતા, તે મૂર્તિ બહુલગ્રામમાં એમના વંશજોની પાસે છે. વાઘોલીમાં વ્યાઘ્રેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન પ્રસિદ્ધ છે. રામેશ્વર ભટ્ટે અહીં મોટું અનુષ્ઠાન કર્યું હતું. ઘરની શ્રીરામમૂર્તિની પૂજા-અર્ચા કરીને તેઓ હમેશાંજ વ્યાઘ્રેશ્વરના મંદિરમાં આવીને એકાદશણી (એકાદશ-અગીઆર રુદ્રપાઠ) કરતા હતા. તેમના વંશજો 'બહુલકર' કહેવાય છે અને એમની પરંપરાગત જ્યોતિષી વૃત્તિનાં (જીવિકાનાં) વાઘોલી, ભાંવડી, બહુલ, ચિંચોલી અને શિંદેગવ્હાણ—એ પાંચ ગામ હજુ સુધી તેમના અધિકારમાં છે. રામેશ્વર ભટ્ટ તુકારામના શિષ્ય થયા ત્યારથી વારકરીમંડળમાં તેમની ખૂબ પ્રતિષ્ઠા થઇ. સંત તુકારામની પાછળ તેઓ ઝાંઝ લઇને ઉભા રહેતા હતા. દશ-બાર વર્ષ એ સંત તુકારામના સત્સંગમાં રહ્યા, અને તુકારામે મહાપ્રસ્થાન કર્યું, ત્યારે તે દેહૂમાંજ હતા અને કંઇક ઝગડો થતાં ત્યાં તેમણેજ શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા કરી હતી. એમની સમાધિ વાઘોલીમાં છે. બહુલકરોને ત્યાં માગશર સુદી ૧૪ ને રોજ તેમની તિથિ ઉજવવામાં આવે છે.

૧૦—શિવબા કાસાર

લોહગાંવમાં તુકારામનું મોસાળ હતું અને લોહગાંવના લોકો પણ તેમને બહુ ચાહતા હતા. આથી લોહગાંવમાં તુકારામનું આવવું-જવું ઠીક ઠીક થતું હતું. ત્યાં સંત તુકારામના કીર્તનનો રંગ વળી વિશેષ ઘેરો રહેતો હતો. લોહગાંવ એમના કીર્તન પર [illegible] પડતું હતું અને [illegible] પણ કેટલા[illegible] ભાવિકો આવતા [illegible]

પરંતુ નદીના ભાવના વિષયમાં જાણકાર. એટલુંજ નહિ પણ કેટ કેટલાંક તુકારામની પાસે નિંદા પણ કરતા હતા. ને કેવા દુષ્ટ, બધ અને કુટિલ હતા, તે તો કોઈ અપૂર્વજ હતા. પરંતુ સંત તુકારામનું હૃદય એવું અગાધ હતું, એવું દયાળું હતું કે, કોઈ પણ એમને ગમે તેવો દુષ્ટ અને કુનિંદક મનુષ્ય હોય, તે કીર્તન શ્રવણ કરે, ભક્તિ-ગંગામાં નાહી કે એને શુદ્ધ કર્યા વગર નહીં જાય. કેટલાકોએ બહુ કહ્યાથી લોકોનું માન રાખવા ખાતરજ તેઓ એક દિવસ કીર્તન સાંભળવાને આવ્યા. બીજે દિવસે મન કહેવા લાગ્યું કે ચાલો, જરા કીર્તનજ સાંભળી આવીએ. વળી બીજું મન એમ પણ કહેતું કે, અરે, શું જાય છે ! જઈએજ જરાક કે ની ! પરંતુ તેમના મન તેમને ઘસડીજ લાવ્યાં. ત્રીજે દિવસે કંઈ અડચણ ન પડી. પોતાની મેળેજ અતિ આતુરતાથી કીર્તન સાંભળવા આવ્યા. આ પછી પણ દિવસ સુધી તેમની ઉત્કંઠા વધતીજ ગઈ. આઠમે દિવસે તો તેઓ સંત તુકારામના અનુયાયી બની ગયા. કેવા મનના નિર્મળ હૃદયની અમોઘ વાણીનો આ પ્રસાદ હતો, કે જેણે આઠ દિવસમાં એક મહાદુષ્ટને સુધારીને ભગવાનનો પ્રેમી બનાવી દીધો. સંત તુકારામે કહ્યું છે કે ' ખલ દુર્જનને નિર્મળ સુજન બનાવી દેશે, લોઢાને પારો બનાવી દેખાડશે. ' શિવબા કાસારને સાચેજ તેમણે ગુના શું બનાવી દેખાડયા. આ પથ્થરનેજ પિગળાવવાનું કામ હતું. સંત તુકારામના સંગથી શિવબાનું રૂપાંતર થઈ ગયું. તેમની સ્ત્રી પોતાના પતિનું નવું રૂપ, રંગ અને ઢંગ જોઈને ખૂબ ગભરાઈ. તેના જે પતિદેવતા ' હાય પૈસા ! હાય પૈસા ! ' કરતા પૈસાને માટે કોણ જાણે કેવાં કેવાં કારસ્તાન કરતા હતા, તે હવે ' વિઠ્ઠલ ! વિઠ્ઠલ ' કહેતા અને આંખો મીંચીને બેસી રહેવા લાગ્યા ! ભલા, આ કોઈ સંસારીનું કામ છે ? સંસારમાં આસક્ત તે સ્ત્રીને સંત તુકારામ ઉપર અત્યંત ક્રોધ વ્યાપ્યો. તેણે એ સંતને આનો બદલો આપવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને એવા વખતની તે રાહ જોવા લાગી. એક

કોઈની નહોતી થતી. એક સમયની વાત છે કે લોહગાઁવમાં મધ્યરાત્રે એ તુકારામનું કીર્તન સાંભળતા તલ્લીન થઇ ગયા હતા અને તેજ સમયે તેમને ઘેર તેમના બાળકના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા. બાળકની માતા એ દુઃખથી ગાંડા જેવી બની ગઇ અને બાળકના મુડદાને ઉઠાવીને કીર્તન-સ્થાને લાવી; ત્યાં મુડદાને નીચે મૂકીને પોતાના પતિ અને તુકારામને ખૂબ ખોટી-ખરી સંભળાવવા માંડી અને પ્રલાપ કરવા લાગી. તેના પ્રલાપ અને વિલાપને જોઇને તુકારામના મુખમાંથી એક અભંગ નીકળ્યો. આ અભંગમાં તુકારામે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી કે—

"હે નારાયણ! આપને માટે નિષ્પ્રાણને ચૈતન્ય બનાવી દેવો એ તે શી મોટી વાત છે! હે સ્વામિન્! પહેલાંની તમારી વાતો હું શું જાણું! હવે અહીંજ એ વાતોને પ્રત્યક્ષ કરીને કેમ ન બતાવો? મારૂં અહોભાગ્ય છે કે આપને શરણે છું, આપનો દાસ કહેવાઉં છું. તુકારામ કહે છે કે, આપનું સામર્થ્ય બતાવીને હવે આ નેત્રોને કૃતાર્થ કરો."

આ પ્રમાણે ભગવાનને વિનતિ કરતાં અને ભગવાનનું ભજન કરતાં એક પહોર વીતી ગયો; ત્યારે તુકારામના હૃદયની બૂમ ભગવાનને સાંભળવી પડી તથા તે મરણ પામેલા બાળકને પ્રાણદાન દઈને જગાડવો પડયો. ભક્તોનાં ચરિત્રોમાં આવી આવી અદ્ભુત ઘટનાઓ થાયજ છે, પરંતુ આ વિષયમાં ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એ છે કે, ભક્તના ચિત્તમાં એ ભાવ નથી હોતો કે આ કામ મેં કર્યું અથવા મારે લીધે બન્યું. આવું અભિમાન તેમના ચિત્તને દૂરથી પણ સ્પર્શ કરી શકતું નથી. ભક્ત જ્યારે પૂર્ણ નિરભિમાન થાય છે અને એજ જ્ઞાનમાં લીન રહે છે કે કરનાર-કરાવનાર ભગવાન છે, ત્યારે તેમની વાણી પણ ભગવાનનીજ થઇ જાય છે—જે કંઇ વાણી ભક્તના મુખેથી નીકળી જાય છે, તેને ભગવાન પરિપૂર્ણ કરે છે.

૧૩–કોંડ પાટીલ

સંત તુકારામ જ્યારે લોહગાંવ જતા, [illegible] ત્યાં ઉતરતા હતા. એ તાલ દેવામાં બારે [illegible] તુકારામને ખૂબ વહાલા હતા.

લોહગાંવ

શિવબા કાસાર, નાવજી માળી, [illegible] કોંડ પાટીલ, એ ચારે શિષ્યો લોહગાંવના [illegible] સંત તુકારામ દેહૂ અને લોહગાંવ [illegible] રહેતા હતા, એજ બે ગામોમાં તેમના [illegible] જનો વધારે હતા. દેહૂમાં તો તેમનું [illegible] અને લોહગાંવમાં તેમનું ગોસાળ હતું. [illegible] તેમને લોહગાંવના લોકો ચાહતા [illegible] પોતાના ભક્તિલીલામૃતમાં કહે છે કે [illegible]

"શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ તો મથુરા[illegible] આનંદ ગોકુળને જ મળ્યો; તેજ પ્ર[illegible] સ્ત પ્રેમ લોહગાંવેજ લૂંટ્યો."

તેના ઉપર બેસીને તુકારામજી ભજન કર્યા કરતા હતા. તુકારામના પ્રયાણ પછી આ શિલા ઉપાડીને એક 'વૃંદાવન'+ આગળ મૂકેલી છે. અહીં વારકરીઓનાં હજુ પણ ભજન થાય છે. પંઢરપુરના વારકરી આળંદી જતાં માગશર વદી નવમીને દિવસે અહીં રોકાય છે. થોડાક વખત સુધી મોઝે-વંશના લોકો અહીં જમીનદાર હતા, આજે આ વંશના કૃષ્ણ મોઝે નામક વ્યક્તિ મુંબઇમાં એક મેવાવાળાને ત્યાં નોકર છે. શિવબા કાસારનું મકાન હજી ખંડેરના રૂપમાં મોજુદ છે. તેની ભાંગી-તૂટી દિવાલોથી જણાય છે કે આ કોઇ મોટી ભારે હવેલી હશે. આ હવેલીનો દરવાજો પશ્ચિમ તરફ હતો. હવેલીની સામે મહાદેવજીનું એક મરામત થયા વિનાનું મંદિર છે. લોકો કહે છે કે, એજ મંદિરમાં બેસીને તુકારામજી અને શિવાજી મહારાજ વાતો કર્યા કરતા હતા. લોહગાઁવના શિવજી પાસે પાંચસો બળદ હતા, તે મારફતે તે કલાઇ, સીસું અને વાસણનો મોટો વેપાર કરતા હતા. તુકારામના સમયમાં પુનવાડી (પૂના) નાનકડું બજાર હતું અને લોહગાઁવના ઇલાકામાં આવેલું ગણાતું હતું. લોવગાઁવનાં મોટાં મોટાં પડેલાં મકાનો, ત્યાંનો ઘણો મોટો મહારવાડો, ત્યાંના માળીઓ અને કાસારો તથા પુરાણાં મકાન અને ગામનો આકાર જોતાં લાગે છે કે, તે કોઇ વાર મોટો કસ્બો હશે. લોહગાઁવથી પગે ચાલીને આળંદી અઢી કોસ, દેહૂ સાત કોસ અને સાસવડ નવ કોસ (એક કોસ એટલે બે માઇલ) છે. લોહગાઁવમાં કાસાર, મોઝે, ખાંદવે અને માળી જૂના રહેવાસી છે. કોંડ પાટીલ ખાંદવે, નાવજી માળી અને શિવબા કાસાર (તુકારામના શિષ્ય) આજ લોહગાઁવના હતા. માળીઓમાં ભાલેકર, ઘોરપડે, ગરુડ અને ભૂકણ, એ ચાર ઘર વેતનવાળાં છે—અર્થાત્ જીવિકા માટે જાગીરતરીકે મળેલ છે. ...ગાઁવમાં તુકારામનું મંદિર છે. આ મંદિર [illegible]

+ તુલસીની [illegible] ક્યારી અથવા તુલસી ક્યારાને [illegible] કહે છે.—હિંદી અનુવાદક

કચેશ્વરના હરિકીર્તનના પ્રતાપથી વાદળ ચઢી આવ્યાં અને જોરથી વરસવા લાગ્યાં. આ કથા પ્રસિદ્ધ છે. આ સંબંધના કાગળ-પત્રો પણ હવે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે. વરસાદને માટે કીર્તન કરવાનું સ્વીકારતાં તેમણે કહ્યું હતું કે 'શ્રીહનુમાનજીના મંદિરમાં આનંદગિરિ મઠમાં હરિકથા માટે મંડપ ઉભો કરો. શ્રીહરિની કથા-કીર્તન કરીશું, ભગવાનને પોકારીશું, એથી વરસાદ અવશ્ય પડશે.' કથા-સંકીર્તન શરૂ થયાં, નામ-સંકીર્તન થવા લાગ્યું અને તેજ ક્ષણે વૃષ્ટિ શરૂ થઈ તથા દિવસ અને રાત ૨૪ કલાક સુધી એટલો જોરથી મૂસળધાર વરસાદ પડયો કે લોકો તૃપ્ત થઇ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે, હવે વૃષ્ટિ અટકી જાય તો સારૂં! આ પ્રમાણે બધા લોકો બહુ સુખી થયા. આ કથાનું સમર્થન કરનારાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો પણ મોજૂદ છે. કચેશ્વરના વંશજો પૂના અને સતારામાં આજે જાગીરદાર છે.

૧૫-બહિણાબાઈ

તુકારામના શિષ્યમંડળમાં બહિણાબાઇનું સ્થાન ઘણું ઉંચું છે. એ કેટલાંયે વર્ષોસુધી દેહૂમાં રહ્યાં, તેમનાં કીર્તન સાંભળતાં રહ્યાં અને તેમની કૃપાથી સ્વાનુભવસંપન્ન પણ થયાં. તેમણે થોડાક આત્મચરિત્રાત્મક અને કેટલાક ઉપદેશાત્મક અભંગ રચ્યા છે. નિલોબારાય અને મહીપતિ બુવાનાં વચનોને ખૂબ માન આપવામાં આવે છે, પરંતુ તેમનાથી પણ અધિક મહત્ત્વ બહિણાબાઈનાં વચનોને આપવામાં આવે છે. કારણ કે બહિણાબાઇએ તુકારામ મહારાજના સંબંધમાં જે કંઈ લખ્યું છે તે એ સંતને પ્રત્યક્ષ જોઇને તથા તેમના સત્સંગથી લાભ ઉઠાવીને અધિકારયુક્ત વાણીથી લખ્યું છે. બહિણાબાઇના અભંગોનો સંગ્રહ સંવત ૧૯૭૦ માં ખામગાંવના શ્રી. ઉમરખાને પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. પરંતુ મને એ અભંગોની મૂળ હસ્તલિખિત પ્રત બહિણાબાઇના શિઊર (શિવપુર) ગામમાં બહિણાબાઇના વંશજ શ્રી રામજી પાસેથી પ્રાપ્ત થઇ છે. એજ શિઊર

ગામમાં બહિણાબાઈની તથા નિલોબારાયના શિષ્ય શંકર સ્વામીની સમાધિ છે. તેમના વંશજ પણ એજ સ્થાનમાં રહે છે. બહિણાબાઈનું નામ તુકારામ મહારાજના શિષ્યોનાં નામોમાં છે અને રામદાસ સ્વામીના શિષ્યોની નામાવલીમાં પણ છે. તેથી યથાર્થમાં બહિણાબાઈ વારકરી હતાં કે રામદાસી, અથવા બહિણાબાઈ એક નહિ પણ બે હતાં એ એક વિવાદયુક્તજ હતું. પરંતુ શિઊરમાં ત્રણ દિવસ રહીને બધી પોથીઓ અને કાગળ–પત્રો તપાસ્યા પછી એમ નક્કી થયું કે, બહિણાબાઇ બે નહિ, પરંતુ એકજ છે. તેમણે તુકારામ પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને ઉત્તરવયમાં તે રામદાસના સત્સંગમાં રહેલાં. સમર્થ રામદાસે હનુમાનજીની એક નાનકડી મૂર્તિ આપી હતી. આ મૂર્તિ બહિણાબાઇના રામમંદિરમાં હજુ સુધી છે. બહિણાબાઈ ઉપર ક્યારે અને કેવી રીતે તુકારામે અનુગ્રહ કર્યો, એનું વર્ણન બહિણાબાઇએ પોતે પોતાના અભંગોમાં કર્યું છે. બહિણાબાઇના અભંગોની મૂળ હસ્તલિખિત પ્રતમાં પણ કેટલીયે જગાએ 'સદ્‌ગુરુ તુકારામ સમર્થ' 'શ્રીતુકારામ' 'રામ તુકા' કહીને ગુરુરૂપમાં 'શ્રીતુકારામ મહારાજ તથા શ્રીરામદાસ સ્વામી' બન્નેનીજ વંદના કરેલી છે.

બહિણાબાઇનો જન્મ સંવત ૧૬૯૦માં થયો. તે બાર વર્ષની હતી, ત્યારે સ્વપ્નમાં સંત તુકારામે તેના પર અનુગ્રહ કર્યો. એમના અભંગ–સંગ્રહમાં આત્મચરિત્રના ૫૩, નિર્યાણના ૩૪ તથા ભક્તિ, વૈરાગ્ય બ્રહ્મ અને માયા, વિઠ્ઠલ, પંઢરી, ત્રિગુણ, અનુતાપ, સંત, સદ્‌ગુરુ, જ્ઞાન, મનોબોધ, બ્રહ્મકર્મ, પ્રતિવ્રતા ધર્મ, પ્રવૃત્તિ વગેરે વિષયો પર અનેક અભંગ છે. નિલોબારાયના જેવીજ એમની વાણી પ્રાસાદિક છે. એ પૂર્વજન્મનાં યોગભ્રષ્ટ હતાં, પૂર્વનાં પુણ્યોના પ્રતાપથી ઉત્તમ કુળમાં જન્મ ગ્રહણ કરીને તેમણે તુકારામનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કર્યો, રામદાસ સ્વામીનો પણ સત્સંગ પ્રાપ્ત કર્યો અને પરમપદને પામ્યાં. સંત તુકારામે ... ઉપર જે અનુગ્રહ કર્યો તે પ્રસંગ અહીં લેઈએ.

છે. કથા તુકારામ મહારાજ પોતે કરે છે, તે અમ વૈષ્ણવોની સાક્ષાત માતા છે. આપ અહીં રહો, ખાવા-પીવાની કંઈ પણ ચિંતા ના કરો, તેનો પ્રબંધ અમે કરી લઈશું, અને પુણ્ય પણ અમને મળશે. બહિણ કહે છે કે, પછી અમે તુકારામ ને માટે દેહુમાં રહી ગયાં."

તુકારામ મહારાજનાં દર્શન, કીર્તન અને સત્સંગનું પરમસુખ લૂંટનારી મહાભાગ્યવતી બહિણાબાઈ કહે છે કે—

"મંદિરમાં હમેશાંજ હરિકથા થયા કરે છે અને હું પણ રાતદહાડો તે કથા શ્રવણ કરું છું. તુકારામની કથા કેવી થાય છે, બધું વેદોના અર્થ પ્રગટ થાય છે. તેથી મારું ચિત્ત શાંત બને છે. તુકારામનું જે ધ્યાન પહેલાં કોલ્હાપુરમાં સ્વપ્નમાં જોયું હતું, તેજ જ્ઞાનમૂર્તિ ત્યાં પ્રત્યક્ષ જોઈ. આથી નેત્રોમાં જાણે આનંદ નૃત્ય કરવા લાગ્યો ન હોય! દિવસે અથવા રાત્રે નિદ્રા તો ક્ષણવાર પણ આવતી નથી. ક્યાંથી આવે? હવે તો તુકારામજ અંદર આવીને બેસી ગયા છે. બહિણ કહે છે કે, આનંદની એવી લહેરો આવે છે કે હું શું કહું! જે કોઇ સો જાણે છે તે અનુભવથીજ જાણે છે."

૬૯—મંબાજીની કથા

બહિણાબાઇ તો આ પ્રમાણે અન્ય ભકતોની સાથે જે સમયે તુકારામનાં દર્શન અને ઉપદેશનો આનંદ લઇ રહ્યાં હતાં, તે સમયે ગોસ્વામી મંબાજી બુવા શું કરી રહ્યા છે, તે જોવું હવે જરૂરી છે. આ અધ્યાયમાં આપણે મહારાજના ભકતોનેજ જોયા કે તેઓ તેમને કેટલા માનતા તથા પૂજતા હતા અને તેમના પર કેટલો ગાઢ સ્નેહ રાખતા હતા. પરંતુ આ મિષ્ટાન્ન ભોજનની સાથે કંઇક ખટાશ પણ હોવી જોઇએ, સુંદર સુશોભિત વહાલા મુખડાને નજર ન લાગવા દેવા માટે એક કાળું ટપકું તો હોવું જોઇએ ને! જો એમ ન હોય તો આ સંસાર સંસારજ નહિ રહે.

તેથી ખટાઇરૂપ એ ગોસાંઇને–મંબાજીરૂપ આ કાળી ટીપકી બિન્દીને પણ જરા નિહાળી લઇએ. મંબાજી ગોસાંઈ તુકારામને જાણે દુઃખ આપવા માટેજ જન્મ્યા હતા. તુકારામ તો નિષ્કામ ભજન કરતા હતા અને મંબાજીએ પરમાર્થની દુકાન ઉઘાડી રાખી હતી! તુકારામ ભગવાનની ભક્તિ વડે લોકોનાં હૃદય ભર્યા કરતા હતા અને મંબાજી લોકો પાસેથી પૈસા વસૂલ કરીને પોતાનું ઘર ભરતા હતા. પરંતુ તેમના આ વ્યવસાયમાં તુકારામને લીધે ઘણી અડચણ આવતી હતી. લોકો તેમના તરફજ ઢળી પડતા, તેમનાંજ ચરણોમાં પડતા. આ જોઇ મંબાજી તેમના ઉપર મનમાં ને મનમાં ખૂબ બળતા હતા, તેમના નામથી ચિઢાતા હતા, તેમના ઉપર ખૂબ દ્વેષ રાખતા હતા. પરંતુ તુકારામને આ વાતોનો કંઇ ખ્યાલજ નહોતો. 'वासुदेवः सर्वमिति' ને પ્રત્યક્ષ કરનારા, ભૂતમાત્રમાં ભૂતભાવન ભગવાનને જોનારા, સર્વભૂતહિતરત ભગવદ્ભક્ત મહાત્માના હૃદયમાં ભગવાન સિવાય બીજી કોઇ વસ્તુ માટે અવકાશજ ક્યાંથી? પરંતુ ભગવાનનું કૌતુક જુઓ કે પોતાના પ્રિયતમ ભક્તની શાંતિનું અલૌકિક તેજ દેખાડવા માટે કહો યા ભક્તની શાંતિની પરીક્ષાને માટે કહો, તેમણે એક કસોટી કરી કે મંબાજીને તુકારામના ઘરની તદ્દન નજીકમાં લાવીને રાખ્યા. દુર્જન વિના સજ્જનનું સૌજન્ય ગુપ્તજ રહી જાય છે, સંસાર ઉપર તેનો પ્રકાશ ફેલાવા પામતો નથી.

"ખરાબ ભલાને દેખાડે છે, હીન ઉત્તમને બતાવે છે. તુકારામ કહે છે કે, નીચાઓ દ્વારા ઉંચાઓની ખબર પડે છે."

મંબાજીએ તુકારામ સાથે દુશ્મનાવટ આદરી, પરંતુ તુકારામની ભક્તિ એટલી બધી ઉંચે વધેલી હતી કે તેઓ હમેશાં અજાતશત્રુત્વના સુખાસન ઉપરજ વિરાજમાન રહેતા હતા. મંબાજી તુકારામનું કીર્તન સાંભળવા આવ્યા કરતા હતા, અવશ્ય દોષબુદ્ધિને લીધે આવતા હતા; પરંતુ

જોઈ તેમને શું ! તેઓ તો મંબાજી ઉપર પ્રેમદૃષ્ટિજ રાખતા હતા. જો કોઈ દિવસ મંબાજી કીર્તનમાં ન આવે તો તુકારામ તેમને માટે કીર્તન કરવામાં વિલંબ કરતા, તેમની રાહ જોતા, તેમને બોલાવવા માટે કોઈને મોકલતા અને તેઓ આવે ત્યારે તેમનું ખૂબ સ્વાગત કરતા ! પરંતુ 'ઉંધા ઘડાનું પાણી' આ કામનું ? મંબાજી ઉપર કંઈપણ અસર થતી નહોતી. તે પોતાના દ્વેષનેજ સળગતો રાખતા. આખરે એક દિવસ મંબાજીના દ્વેષને ભભૂકી ઉઠવા માટે સારો અવસર મળ્યો.

તુકારામના શ્રીવિઠ્ઠલ મંદિરને અડીનેજ મંબાજીનું મકાન હતું. તેમના મકાન અને તુકારામના મંદિરની પરિક્રમાની વચમાં રસ્તામાંજ મંબાજીએ ફૂલોના કેટલાક છોડ રોપ્યા હતા અને એક નાનો શો બગીચો બનાવ્યો હતો. એ બગીચાની ચારે તરફ કાંટાની વાડ કરી હતી. એક દિવસે તુકારામને તેમના સસરા અપ્પાજી તરફથી મળેલી ભેંસ, વાડ ઓળંગીને મંબાજીના બગીચામાં દાખલ થઈ. બસ, પછી પૂછવુંજ શું ! મંબાજી તુકારામ પર ગાળો વરસાવવા લાગ્યા. પરિક્રમા-પ્રદક્ષિણાના રસ્તામાં કાંટા વેરાયલા હતા. હરિદિની-એકાદશીનો દિવસ હતો, યાત્રી-ઓની તે દિવસે ભારે ભીડ થતી હતી. પરિક્રમા કરતાં કરતાં તેમના પગમાં કાંટા ન વાગે, તેટલા માટે તુકારામ મહારાજે પોતેજ પોતાના હાથે તે કાંટાને ત્યાંથી ખસેડયા ને રસ્તો સાફ કર્યો. પરંતુ મંબાજીના દ્વેષને ભભૂકી ઉઠવાનો પણ સારો રસ્તો મળ્યો. સાપ ઉપર ભૂલથી જો પગ પડી જાય તો તે જેમ કાળ જેવો બનીને કરડવા દોડે છે, તેજ પ્રમાણે મંબાજી પણ ક્રોધવશ થઈને દાંત પીસતો તુકારામ ઉપર તૂટી પડયો અને એજ કાંટાળી વાડનાં ઝાંખ-રાંવડે તેમને મારવા લાગ્યો. મોંમાંથી ગાળો બકયે જતો હતો ને હાથ વડે કાંટાળાં ઝાંખરાં મારતો જતો હતો. મારતાં મારતાં તુકારામને અધમુવા જેવા કરી નાખ્યા. તુકારામની શાંતિની પરીક્ષાનો આ સમય હતો અને તેઓ

આ પરીક્ષામાં પૂરેપુરા પાર ઉતર્યા. તુકારામે મંબાજીનો માર છાનામાના સહન કરી લીધો, મુખેથી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ અને વિરોધ પણ ના કર્યો. મહીપતિ બુવા કહે છે કે તુકારામની પીઠ ઉપર દસ–વીસવાર ફટકા (કાંટાળા) પડયા. છતાં તેઓ શાંત રહ્યા, શાંતિથી આની ફરિયાદ મંદિરમાં ભગવાનની પાસે લઇ ગયા. એ પ્રસંગે તેમણે છ અભંગ કહ્યા, તેમાંના એકનો ભાવ આ પ્રમાણે છેઃ-

"બહુ સારૂં કર્યું ભગવન્! આપે ઘણું સારૂં કર્યું કે ક્ષમાની અવધિ જોવા માટે કાંટાનાં ઝાંખરાં વડે માર મરાવ્યો, ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો, અનીતિ દ્વારા નકામી તકલીફ અપાવી અને અંતે ક્રોધથી પણ છોડાવ્યો.

'કાંટાળો રસ્તો સાફ કરવા ગયો તો' કાંટાવડેજ માર મરાવ્યો.' આથી તુકારામનું ચિત્ત કંઇક દુઃખી તો થયું. પરંતુ ભગવાને 'ક્રોધથી છોડાવ્યો' તેનાથીજ તેમને ખૂબ સંતોષ થયો. જીજાઇએ ખૂબ સાવધાનીથી એકેએક તેમના શરીરમાંથી બધા કાંટા કાઢયા અને તેમને આરામથી સુવાડયા. તે પછી જ્યારે કીર્તનનો સમય થયો અને મંદિરમાં કીર્તનની તૈયારી થઇ ચૂકી તથા તુકારામે જોયું કે, મંબાજી હજુ સુધી આવ્યા નથી, ત્યારે તેઓ પોતે તેમને ઘેર ગયા, તેમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને તેમના પગ દબાવતા દબાવતા પગ પાસે બેસી ગયા. મંબાજીના ચિત્તમાં ડંખે એવી કોઇ વાત તેમણે કહી નહિ. તેઓ સરળ અને વિનમ્રભાવે કહેવા લાગ્યા કે 'દોષ તો મારોજ છે. મેં છોડને નુકસાન ન કર્યું હોત તો તમને પણ ગુસ્સો ન થાત. મને બહુ દુઃખ થાય છે કે આપના હાથ અને મોંમાં મારે લીધે દર્દ થતું હશે.' આમ કહેતા કહેતા આંખોમાં આંસુ લાવી મસ્તક નીચું નમાવીને તેઓ તેમના પગ દબાવવા લાગ્યા.* તુકારામનું આ વિલક્ષણ સૌજન્ય જોઇને

* ધન્ય છે ! ધન્ય છે !! [illegible] સંત તુકારામ ! [illegible] [illegible] 'અહિંસા એ વીરનું શસ્ત્ર છે' [illegible]

તુકારામને આ યુગના પ્રહ્‌લાદ માનો. પોતાના અંતઃકરણને સાક્ષી રાખીને જે પણ તેમની સ્તુતિ કરે છે, તેઓ નિજાનંદમાં મસ્ત રહે છે. બહિણુ કહે છે કે, લોકો તેમની વિવિધ પ્રકારે સ્તુતિ કરે છે, પરંતુ એક શબ્દમાં તેમની યથાર્થ સ્તુતિ એજ છે કે તુકારામ કેવળ પાંડુરંગ હતા."

૧૭–નિલાજીરાય

પિંપળનેરના નિલોબા અથવા નિલાજીરાય સંત તુકારામના શિષ્યોમાં શિરોમણિ થયા. લગભગ બધા શિષ્યો ભલા–ભોળા, શ્રદ્ધાળુ, પ્રેમી અને નિષ્ઠાવાન હતા અને તુકારામ તેઓ બધા પર અત્યંત પ્રેમ રાખતા. રામેશ્વર ભટ્ટ વિદ્વાન હતા અને બહિણાબાઈનો અધિકાર વધારે હતો. પરંતુ સંત તુકારામના ઉપદેશોની પરંપરા ચાલુ કરનારા અને ત્રિભુવનમાં તેમનો ઝંડો ફરકાવનાર જે એક શિષ્ય થયા તે નિલોબારાય હતા. સંત તુકારામને ત્રણ પુત્ર હતા, તેમાં પરમાર્થ બાબતમાં નારાયણ બુવા સારા હતા, પરંતુ નિલોબાનો અધિકાર મેળવનાર કોઈ પણ ન થયો. એમનો અધિકાર સંત તુકારામનીજ કૃપાનું ફળ હતું, એમાં સંદેહ નથી. પરંતુ તે અધિકાર સંત તુકારામના અધિકારની બરાબરીનો હતો. નિલોબારાયનું ચરિત્ર, જાણે કે તુકારામ મહારાજનાજ ચરિત્રની નવી આવૃત્તિ હતું. વારકરી સંપ્રદાયના દેવ પંચાયતનમાં આજ પાંચ દેવતા છે. જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ, તુકારામ અને નિલોબા. આ પંચાયતન સર્વમાન્ય અને સર્વપ્રિય છે. ઉત્કટ ભગવત્પ્રેમ, પ્રખર વૈરાગ્ય, અલૌકિક જ્ઞાન ઇત્યાદિ ગુણો નિલોબામાં પોતાના ગુરુ તુકારામના જેવાજ હતા. લોકદૃષ્ટિમાં તેમનો આદર પણ એવોજ હતો કે તુકોબા અને નિલોબા એકજ માનવામાં આવતા હતા અને એ માન્યતા યોગ્ય પણ હતી. નિલોબાની ગુરુપરંપરાનું વિવરણ આ અગાઉ આપાઈ ચૂક્યું છે. ગુરુકૃપાના સંબંધમાં નિલોબા કહે છે કે—

"પરમ કૃપાળુ શ્રીસદ્‌ગુરુનાથ તુકારામ સ્વામી ''

કેમ પસંદ પડે ! તેથી તું અખંડ પરમાર્થસુખ ઇચ્છતી હોય તો મારી સાથે ચાલ.' મેનાવતી શરમથી મુખ નીચું રાખીને બોલીઃ 'હું મન, વચન અને કર્મથી આપનાં ચરણોની દાસી છું. આપ આજ્ઞા કરો અને હું તેનું પાલન કરૂં, એ તો મારો ધર્મ છે. માયા-મોહના સમુદ્રમાં હું ડૂબી રહેલી છું અને આપ આપનો સાથ આપીને મને ઉગારી રહ્યા છો. આથી વિશેષ સદ્ભાગ્ય મારૂં બીજું કયું હોય ? નાથ ! આપના વિના હું અહીં રહી શકીશ નહિ, એવા રહેવાથી તો મરી જવું સારૂં છે. આપ જ્યાં પણ જશો ત્યાં—હું ખૂબ પ્રસન્નતાપૂર્વક આપની પાછળ પાછળ ચાલીશ. ઠાકોરજી વિનાના મંદિર અને જળ વિનાના કમળ જેવી બનીને હું નહિ રહું. દીપજ્યોતિની પેઠે મારો-આપનો અતૂટ સંબંધ છે.'

આ સાંભળીને નિલાજી અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને પોતાનું ઘર-બાર, ગાય-બળદ બધું દાન દઇને સહધર્મિણીને સાથે લઇને તેમણે પ્રસ્થાન કર્યું ! ફરતાં-ફરતાં પંઢરીમાં આવ્યા, ત્યાંના અપાર પ્રેમાનંદમાં બન્ને જણ તલ્લીન થઈ ગયાં. તે સમયે સંત તુકારામની કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાઇ હતી. તેમનો મહિમા જાણીને આ પતિ-પત્ની આળંદી થઇને દેહૂમાં આવ્યાં. દેહૂમાં તે સમયે તુકારામના પુત્ર નારાયણ બુવા હતા, તેમની સાથે નિલાજીને અત્યંત સ્નેહ-સંબંધ બંધાયો. નારાયણ બુવા પાસેથી તેમણે તુકારામનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર સાંભળ્યું. આથી સંત તુકારામના ચરણોમાં તેમનું ચિત્ત સ્થિર થઇ ગયું. થોડો સમય ત્યાં રહ્યા પછી નિલાજી પંત અને મેનાવતી તીર્થયાત્રા કરવા આગળ વધ્યાં. અનેક તીર્થોમાં ભ્રમણ કર્યું. જ્ઞાનેશ્વરી, નાથભાગવત, સંત તુકારામના અભંગ વગેરેનું શ્રવણ-મનન બરાબર થતું રહ્યું. અંતે તેમને સંત તુકારામની એવી લગની લાગી કે—

તુકા ધ્યાની તુકા મની, તુકા દિસે જનીં વનીં.
તુકા તુકા મ્હણોની, નિશીદિની બોભાટ. (૪-૨૩૪)

પ્રાતઃકાળે સ્નાનાદિ કરીને એ શ્રીરામલિંગનું ખૂબ ભક્તિથી પૂજન કરતા અને ત્યાર પછી કુલકર્ણીનું-મુખીપણાનું કામ સંભાળતા હતા. એક વાર એવો પ્રસંગ બન્યો કે, એ પૂજામાં બેઠા હતા અને કચેરીમાંથી તેમને તેડું આવ્યું. તેમણે કહેવરાવી દીધું કે 'ઠીક, આવું છું.' પરંતુ પૂજામાંથી વચમાં કેવી રીતે ઉઠી શકે? એટલામાં ચાર વાર ચપરાસી આવી ગયો, પરંતુ તેમની પૂજા સમાપ્ત થઈ નહિ. ત્યારે આખરે તેમને પકડી મંગાવવામાં આવ્યા. કચેરીમાં પહોંચીને તેમણે પોતાનો હિસાબ આપ્યો અને ત્યાંથી જે પાછા આવતાં એવો નિશ્ચય કરીને બેસી ગયા કે હવે આ ચાકરીને અંતિમ નમસ્કાર છે.

જ્ઞાન તરફ દૃષ્ટિ કરીને વિવેકથી પોતાની અંદર જોયું અને કહેવા લાગ્યા કે, આવા સંસારમાં આગ લાગો, આવો પ્રપંચ-ગૃહસ્થાશ્રમ બળીને ભસ્મ થઇ જાઓ, કે જે પરમાર્થમાં બાધક થાય છે! જો હું સ્વતંત્ર હોત તો શું દેવપૂજાને આમ વચમાંજ છોડીને જાત? ધિક્કાર છે પરાધીન થઇને જીવવાને! ખોટાં કામ કરો, ખેડુતોને લૂંટો, નીચ બનીને બીજાનું ધન હરી લો અને પોતાનું તેમજ પોતાના કુટુંબપરિવારનું પેટ ભરો, આથી વધારે લજ્જાજનક જીવન બીજું કયું છે! આવા જીવનને ધિક્કાર છે!!'

નિલાજીએ તે દિવસે વૃત્તિ (આજીવિકાનું સાધન)નો ત્યાગ કર્યો અને નિશ્ચય કર્યો કે, સંસાર-દારિદ્રને નષ્ટ કરવા માટે હવે સાધુ-સંતોનો સંગ કરીશ અને પરમાર્થરૂપી ધન એકઠું કરીશ. તેમના પોતાના જીવન ઉપર ભારે અનુતાપ થયો. 'અનુતાપ-પશ્ચાત્તાપથી દેહ બળવા લાગ્યો, કંઠ ભરાઇ આવ્યો અને નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાઓ વહેવા લાગી.' પોતાની સહધર્મિણી આગળ પોતાનો નિશ્ચય જણાવતાં તેમણે કહ્યું: 'હું તો હવે ભગવાનને શોધવા માટે ઘર-બાર ત્યજીને આળંદીજ જઇશ. પરંતુ હું તને ... અને તું આ માયામાં તરફડતી પડી રહે, એ મને

પોતેજ હાજર કરી દીધી. આવી આવી અનેક અદ્ભુત ઘટનાઓ બની હતી. નગરમાં સતત બે માસ સુધી કીર્તન ચાલ્યા કર્યાં. નગરનો કાયદો હતો કે, બે પહોર રાત વીતી જવા પછી કીર્તન બંધ કરવું. તે પ્રમાણે તેમના કીર્તનને માટે પણ નગરના કોટવાળે એજ હુકમ લાગુ રાખવા ઇચ્છયું; પરંતુ અહીં તો ભગવાનનો દરબાર હતો. ત્યાં મનુષ્યોનું કોણ સાંભળે ? નિલાજી કીર્તન કરી રહ્યા છે, બે પહોરને બદલે ચાર પહોર રાત વીતી ગઈ છે, તો પણ કીર્તન બંધ નથી થતું. એટલે કોટવાળ સિપાઈઓની ટુકડી સાથ કીર્તન બંધ કરાવવા પોતેજ ચાલ્યો આવ્યો. આવીને બેઠો, બેસતાંજ હરિનું નામ અને ભક્તની વાણી તેના કાનોમાં પડી. સંકીર્તનના પ્રેમાનંદે તેના હૃદય ઉપર એવો અધિકાર જમાવી લીધો કે કોટવાળ કીર્તન બંધ કરવાની વાત ભૂલીને ત્યાંજ લાગી ગયો અને નિલાજીનાં ચરણોમાં પડીને તેમનો શિષ્ય બન્યો.

“નિલાજી શરીરે ઠીંગણા હતા, વર્ણ ગોરો હતો, નાક સરળ હતું, નેત્ર મોટાં હતાં. હૃદય વિશાળ અને કમર પાતળી હતી. શરીરનો ઘાટ બધી રીતે સુશોભિત હતો.”

ગળામાં તુલસીની માળા અને હાથમાં ફૂલોના ગજરા શોભતા. કીર્તનને માટે ઉભા થતા ત્યારે બહુ સુશોભિત લાગતા અને કીર્તન-રંગમાં બ્રહ્મસ્વરૂપજ પ્રતીત થતા હતા. તેમની કીર્તનશૈલી એવી સરળ ને સુબોધક રહેતી કે આબાલ-વૃદ્ધ વનિતા તથા તેલી-તંબોળી સુધીના બધા સરળતાપૂર્વક સમજી શકતા અને તેનો લાભ ઉઠાવતા હતા. એક વાર નિલાજીનું કીર્તન સાંભળવા એક વણજારો આવ્યો હતો. તે ઘણોજ ક્રૂર સ્વભાવનો માણસ હતો, પરંતુ નિલાજીનું કીર્તન સાંભળતાં સાંભળતાં એને પશ્ચાત્તાપ થયો અને એ નિલાજીને શરણે ગયો તથા વારકરી બન્યો. નિલાજી એક વખત એના આગ્રહથી એને ઘેર પણ ગયા હતા. તેણે તેમની ખૂબ સેવા કરી. પરંતુ

તેની સ્ત્રીએ નિલાજીને ઘણી ખરી-ખોટી વાતો કહી. તે કહ્યું કે—'તમે લોકો ભારે જુઠ્ઠા, કપટી અને ઢોંગી છે મારા પતિને ફોસલાવીને તો તમે લોકોએ મારૂં સત્યા નાશ વાળી દીધું છે; તમે મહાકુટિલ, લોભી અને પાપી છો. વગેરે' આ સાંભળીને નિલાજી તેમની પાસે દોડી ગયા અને તેમના પગ પકડી લીધા તથા બોલ્યા કે 'માતા! તું સત્ય કહે છે, હું એવોજ પતિત છું, મંદબુદ્ધિ છું, તેં બહુ સારો ઉપદેશ કર્યો. હવે હું સમજ્યો. હવે તું જનનીનાં આ વચનોને હું હૃદયમાં ધારણ કરીશ."

નિલાજીનો અધિકાર મહાન્ હતો, એ તેમની અભંગ-વાણી પરથી પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. તેમનાં વૈરાગ્ય, ક્ષમા, શાંતિ અને ઉપદેશપદ્ધતિએ લોકોનાં હૃદયોમાં ઘર કરી લીધું. સંત તુકારામ પછી વારકરીઓના ભક્તિપંથનો પ્રચાર જેટલો નિલાજીએ કર્યો, તેટલો બીજો કોઇ પણ કરી શકયો નહિ. તેમણે સાચેજ સમસ્ત મહારાષ્ટ્ર પર ભાગવત-ધર્મનો ઝંડો ફરકાવ્યો હતો.

૧૮–શ્રી તુકારામ મહારાજ પછી–

નિલાજીના મુખ્ય શિષ્ય શિઊરના ગર્ગગોત્રી યજુર્વેદી બ્રાહ્મણ શંકર સ્વામી હતા. તેમના પ્રપૌત્રના પૌત્ર હાલમાં હયાત છે. તેમનું કુળનામ લાખે હતું, વડવાઓ-પૂર્વજો લખપતિ હતા. તેઓ શરાફીનું કામ કરતા હતા. શંકરસ્વામી જ્યારે પૂનામાં હતા, ત્યારે નિલાજીની સાથે આળંદી અને પંઢરીની યાત્રા કરતા હતા. તેમના ઉપર જ્યારે નિલાજી પૂરેપુરા સંતુષ્ટ થયા ત્યારે એ શિઊરમાં જઇને રહેવા લાગ્યા. શંકરસ્વામીના શિષ્ય મલાપ્પા વાસકર નામના એક લિંગાયત વણિક હતા. તે નિઝામ રાજ્યમાં બાલકી નામના ગામમાં રહેતા હતા. મલાપ્પા વાસકરે જ પાંડેલવદેની વારકરી મંડળની એક નવી શાખા સ્થાપી અને અષાઢી એકાદશીને દિવસે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની

પાલખીx આળંદીથી ભજન-સમારંભપૂર્વક પંઢરપુર લઇ જવાની પ્રથા ચાલી. સંત તુકારામના પુત્ર નારાયણ બુવાને છત્રપતિ શાહુ મહારાજ પાસેથી બક્ષિસ તરીકે ત્રણ ગામ મળ્યાં. તેમના પુત્ર જાગીરદારની માફક રહેવા લાગ્યા. એક વાર મલાપ્પા કીર્તન કરતા હતા અને ત્યાં તુકારામના પૌત્ર ગોપાલ બુવા પધાર્યા. મલાપ્પાએ તેમનાં ચરણોમાં વંદન કર્યો અને જણાવ્યું કે, શ્રીહરિનું કીર્તન કરવાનો અધિકાર યથાર્થમાં આપનો છે. આપની ગેરહાજરીમાં મારાથી જેટલું બની શક્યું, તેટલું મેં કીર્તન કર્યું છે; હવે આપજ કીર્તન સંભળાવીને આ કાનોને પવિત્ર કરો. કહે છે કે, તે સમયે ગોપાળ બુવાના મુખેથી બે અભંગ પણ શુદ્ધ રૂપમાં ના નીકળ્યા ! આથી તેમની ખૂબ મશ્કરી થઇ ત્યાર પછી મલાપ્પાએ બરાબર સંભળાવી. ગોપાળ બુવાના ચિત્ત ઉપર તેનો ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો, તે ભંડારા પર્વત ઉપર છ વર્ષ રહ્યા. ત્યાં તેમણે સંત તુકારામના અભંગ તથા જ્ઞાનેશ્વરી વગેરેનું અધ્યયન કર્યું અને પછી કીર્તન પણ કરવા લાગ્યા. તેમણે વારકરી સંપ્રદાયની એક બીજી શાખા ખોલી. એ દેહૂની શાખા થઇ; ત્યારથી વારકરી સંપ્રદાયની બે શાખાઓ ચાલી આવે છે. સીધી ગુરુપરંપરાથી ચાલી આવેલી શાખા વાસકરોની છે. તેથી એજ વિશેષ માન્ય છે. ગયાં ગો-બસો વર્ષની અંદર વારકરી સંપ્રદાયમાં અનેક મહાત્માઓ ઉત્પન્ન થયા અને બધી જાતિઓમાંથી થયા. સંતોનાં ચરિત્રના લેખક અને સંત તુકારામના કૃપાપાત્ર મહીપતિ બુવાનું (સંવત ૧૭૭૨–૧૮૪૭) વિસ્મરણ ભલા કેવી રીતે થઇ શકે ? સખારામ બુવા અમલનેરકર, બાણા અઝરેકર, નારાયણ અપ્પા,

---

x કેટલાંક વર્ષો પહેલાં આ ગ્રંથના સંપાદક સાથે બે ત્રણ દિવસ આળંદીમા વસવાનો અને આ પાલખી તથા વારકરીઓનાં ભજનો સાંભળવાનો અને દર્શનનો લાભ લેવાનો સુયોગ આ લખનારને મળ્યો હતો, તે પ્રસંગ યાદ આવે છે અને એ ભક્તોના ભક્તિભાવને નમન-વંદન કરવાનું મન થાય છે.—ગુજરાતી અનુ॰

પ્રહ્લાદ બુવા બડવે, ચાતુર્માસે બુવા, ત્ર્યંબક બુવા ભીડે, હૈબન્તરાવ બુવા, ગંગુ કાકા, ગોદાજી પાટીલ, ઠાકુર બુવા, ભાનુદાસ બુવા, ભાઊ કાટકર, સાખરે બુવાના મૂળગુરુ કેસકર બુવા, બાબા પાઢયે, જ્યોતિ પંત મહાભાગવત, પૂનાના ખંડોજી બુવા વગેરે અનેકાનેક ભક્ત થયા, તેમનાં નામ સંસ્મરણીય છે. સાખરે બુવા, વિષ્ણુ બુવા જોગ, વ્યંકટ સ્વામી વગેરેએ પણ વારકરી સંપ્રદાયની મહાન સેવા કરી છે. ગયાં છસો વર્ષોમાં મહારાષ્ટ્રમાં ભાગવત ધર્મ સારી રીતે પ્રસર્યો છે. કોલ્હાપુર, સતારા, શોલાપુર, નગર, પૂના, નાસિક, ખાનદેશ, બરાર, નાગપુર અને નિઝામ રાજ્યનાં મરાઠી ભાષા બોલનારાં બધાં સ્થાનોમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ, નામદેવરાય, એકનાથ જનાર્દન, તુકારામ મહારાજ અને નિલોબારાય તેમજ અનેક સત્પુરુષો ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર કરી ગયા છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જેનો પાયો નાખ્યો, નામદેવે જેનો વિસ્તાર કર્યો, એકનાથે જેના ઉપર ભાગવતનો ધ્વજ ફરકાવ્યો અને અંતે તુકારામ મહારાજ જેના શિખર બન્યા તે ભાગવત ધર્મનું અખંડ અને અભંગ દિવ્ય ભવન ત્રિભુવનસુંદર શ્રીકૃષ્ણ વિઠ્ઠલની કૃપાછત્રછાયામાં આજે પણ પોતાના અતિ મનોહર રૂપમાં ખડું છે. એવા આ ભાગવતધર્મનો નિરંતર જય હો ! જય હો !

अध्याय १४ मो—संत तुकाराम अने जीजाबाई

> સ્ત્રી, પુત્ર, ઘરબાર સર્વ કંઇ રહે; પરંતુ તેમાં આસક્તિ ન થાઓ. પરમાર્થયુક્ત સાધન દ્વારા ચિત્તવૃત્તિ હમેશા સાવધાન બનેલી રહો.
>
> —શ્રીનાથ ભાગવત, અધ્યાય ૧૭

૧–જીજાઇનો ગૃહસ્થાશ્રમ

સંત તુકારામની પ્રથમ પત્ની રુક્મિણીબાઇ દુકાળમાં-જ કાળનો ગ્રાસ થઇ હતી અને ત્યારથી તેમનો ગૃહસંસાર બરાબર ચાલતો નહોતો. વસ્તુતઃ તેમનાં બીજાં પત્ની જીજાબાઇનુંજ ઘરમાં રાજ્ય ચાલતું હતું. તુકારામને ૧૭ વર્ષ પણ પૂરાં થયાં નહોતાં તે અરસામાં જીજાઇ સાથે તેમનો વિવાહ થયો હતો. અને તુકારામ મહારાજ જ્યારે વૈકુંઠ સિધાવ્યા ત્યારે ગર્ભવતી જીજાઇને પાંચમો મહિનો હતો. આ રીતે બન્નેનો સમાગમ ૨૬ વર્ષ રહ્યો. તે દરમિયાન તેમને અનેક સંતાન થયાં અને બહુ અગવડભરી હાલતમાં જીજાઇને દિવસો કાઢવા પડયા. સંત તુકારામ બાવીસમે વર્ષે સંસારથી વિરક્ત થયા અને સંસાર તરફથી એમણે જે મોં ફેરવી લીધું તે પછી કદી તેમને સંસારમાં આસક્તિ થઇ નહિ ! લોકાચારને માટે તેઓ સંસારી બન્યા હતા, પણ કહેતા એમજ હતા કે મારૂં ચિત્ત આ પ્રપંચમાં નથી, મારા શરીરનું પણ મને ભાન રહેતું નથી. લોકોને 'આવો, પધારો, બેસો' એમ કહીને લોકાચારનું પાલન કરવું પણ, એવી અવસ્થામાં તેમનાથી કેવી રીતે બની શકે ? એક અભંગમાં તેમણે કહ્યું છે કે "મને મારાં

કપડાંનું ભાન નથી, ત્યાં હું બીજાઓની ઇચ્છાઓને ખ્યાલ રાખ્યા કરૂં !”

તેમણે પોતાનાં સઘળાં પોથી-પુસ્તકો ઇન્દ્રાય ભેટ કર્યાં ત્યારથી તેમણે કદી ધનનો સ્પર્શ સુદ્ધાં નથી. તેથી લોકદૃષ્ટિએ તેમની સ્થિતિ સારી નહોતી. જી ઈનાં માતા-પિતા અને ભાઈ પૂનામાં રહેતાં હતાં તેઓ સાધનસંપન્ન પણ હતાં. જીજાઇ શરૂ શરૂમાં તેમ પાસેથી મદદ લઇને બનતા સુધી તુકારામનો ગૃહસ્થાશ્ર સંભાળતી હતી. પોતાના ભાઇને વચ્ચે રાખીને તેણે કે લીક વાર વેપારમાટે તુકારામ મહારાજને રૂપિયા અપા વ્યા. કેટલીક વાર પોતે પણ ખાતુ પાડી આપી મહાજને પાસેથી રૂપિયા લાવીને તુકારામને આપ્યા; પરંતુ તુકા- રામ તો રહ્યા સાધુ પુરુષ ને એવા સાધુ પુરુષોનો ઉચિત-અનુચિત લાભ ઉઠાવનારાઓની આ સંસારમાં કંઈ કમી નથી. આ કારણથી જે પણ વેપાર તેમણે કર્યો, તેમાં તેમને નુકસાનજ વેઠવું પડયું અને જ્યારે પોતાના ભાઈ કાનજીથી જુદા થઇ ગયા, ત્યારે તો જીજાઇને ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવો ઘણોજ કઠણ થઈ પડયો. આવી સ્થિતિમાં જીજાઇને સંતાન પણ થતાં રહ્યાં. પતિદેવ એવા કે કયાં- યથી એક પૈસો કમાઇ લાવવાનું જાણતા નહિ અને ઘરમાં બાળ-બચ્ચાંને માટે અન્નના સાંસા પડતા ! આવી વિચિત્ર ચિંતાજનક સ્થિતિ હોવાને લીધે જીજાઇનો સ્વભાવ ચિડિયો અને ઝગડાખોર થઇ ગયો હોય તો આશ્ચર્ય નથી. તેમનો જો આવો સ્વભાવ ન હોત તો કદાચ આ રીતે વારે વારે ઘેરથી ભંડારા પર્વત તરફ દોડી જાત નહિ; અને સંસારનો બધો ભાર એકલી જીજાઇ ઉપર ન પડત તેમજ અન્ન-વસ્ત્ર ને માટે સાંસા ન પડત તો જીજાઇ પણ આવા ચિડિય- સ્વભાવની ન બનત, પરંતુ ‘શું થાત ને શું ન થાત’નો વિચાર તો ગૌણજ છે, ‘શું બન્યું ને છે’ એજ જોવું જોઇએ. પ્રારબ્ધ કહો કે ઈશ્વરનું કૌતુક કહો, તુકારામ અને જી- આખું જીવન એકસાથેજ રહીને ગાળવું પડ્યું.

યુરોપના નાસ્તિકના જેવું કહેવાની જો હદ ઉપકારીને હતી. તોયે કોઈ કોઈ વાર જીજાઈને જે બોલી ઉપમા આપે છે; પરંતુ જીજાઈમાં અનેક નિયમ ગુણો પણ હતા અને મહારાજનો નિત્ય સમાગમ હોવાથી તેની ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ જ થતી રહી હતી. તુકારામના વૈરાગ્ય ને સ્વરૂપાનંદને માટે જીજાઈનો સ્વભાવ ઉપકારક હતો. તેથી એમજ કહેવું જોઈએ કે, ભગવાને યથાયોગ્ય જોડી મેળવી હતી. આ જોડી વિષયમાં 'અસ્તુ' કહેવાવાળા ભગવાન સ્તુત્ય થયા અથવા જૂઠી થયા, એમ તો કંઈ કહેવાય નહિ. સમુદ્રમાં કોઈ લાકડું અને ત્યાંથી વહેતું બીજું લાકડું અને કોઈ ઠેકાણે, અને બે ભેગાં થઈ જાય છે અને પાછાં જુદાં પણ થઈને ભિન્ન ભિન્ન દિશાઓમાં વહેવાં લાગે છે; તેજ પ્રમાણે જીવોનો પણ સંયોગ-વિયોગ થયા કરે છે. પ્રત્યેક જીવનાં પ્રારબ્ધકર્મ ભિન્ન છે, પ્રત્યેક પોતાના કર્મા-નુસાર જીવદશા ભોગવે છે, કોઈ કોઈને સુખ-દુઃખ આપતું નથી. એમ જો શાસ્ત્રસિદ્ધાન્ત છે અને જીવ કર્મસૂત્રમાં બાંધેલો છે તો જીજાઈ અને તુકારામના પરસ્પર સમાગમ અને સુખ-દુઃખનું કારણ પણ તેમનાં પૂર્વ-કર્મ જ છે. જીજા-ઈના સ્વભાવમાં કંઈક કઠણાશ હતી અને તે કઠણાશે પરિ-સ્થિતિને કારણે વિશેષ કટુતાનું રૂપ લીધું હતું, એ વાત સાચી છે. પરંતુ સાથે સાથે તેનું કોઈ એવું મહાન પુણ્ય-બળ પણ હતું કે જેથી તેને આવા મહાન્ ભગવદ્ભક્તનો સમાગમ પ્રાપ્ત થયો અને ભગવાન, ધર્મ અને સંતોના પુણ્યપ્રદ મહાફળદાયી સત્સંગનો લાભ પ્રાપ્ત થયો.

२-" योगक्षेमं वहाम्यहम् "

ભક્તોનું યોગ-ક્ષેમ ભગવાન કેવી રીતે ચલાવે છે, તેની લાજ કેવી રીતે રાખે છે અને તેની વાત ઉચી—ઉપર રાખે છે, તેની થોડી વાતો મહીપતિ બુવાએ ખૂબ પ્રેમથી વર્ણવી છે. એક વાર તુકારામ મહારાજે જીજાઈની સાડી કોઈ અનાથ સ્ત્રીને આપી દીધી અને જીજાઈની પાસે બસ

આજ એક સાડી હતી, કે જે તે ક્યાંક આવવા-જવાને પ્રસંગે અથવા લોકો આગળ જવાનું થતાં પહેરતી હતી. હવે તેની પાસે એવી કોઇ સાડી ન રહી. શરીર ઢાંકવા પૂરતુંજ કોઇ ફાટયું-તૂટયું જૂનું કપડું પહેરવાની અને તેજ કપડે લોકો આગળ જવું પડે તેવી દશા થઈ; ત્યારે ભક્તવત્સલ ભગવાન પાંડુરંગે પોતેજ જરી ભરતની કારીગરીવાળું ઓઢણું તેને લાવી દીધું અને તેની લાજ રાખી.

મહારાજના પ્રથમ પુત્ર મહાદેવને પથરીની બિમારી થઇ હતી. જીજાઇએ લાખ ઉપાય કર્યા તો પણ કોઈનાથી કશો લાભ થયો નહિ. બધા ઉપાય કરીને જ્યારે તે થાકી ગયાં, ત્યારે તેને ઉન્માદ-ગાંડપણ જેવું થઇ આવ્યું અને તેજ અવસ્થામાં તે પોતાના પુત્રને લઇ જઇને શ્રીવિઠ્ઠલનાં ચરણોમાં પછાડવાના વિચારથી મંદિરમાં ગઇ. મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાંજ છોકરાને પિશાબ થયો અને છોકરો સાજો સારો થઈ ગયો.

એક બીજી ઘટના પણ અહીં બતાવીએ. ગૃહસ્થાશ્રમની બધી જંજાળ સંભાળતાં સંભાળતાં જીજાઇને નાકે દમ આવતો હતો, તેમ છતાં આ હાલતમાં તુકારામને માટે ભોજન તૈયાર કરીને પર્વત ઉપર લઇ જવું પડતું હતું. આ આવવા-જવાની પંચાત એવી થઈ પડી કે તેને લીધે કોઇ કોઈ વાર તેના ક્ષોભનો પાર રહેતો નહિ. એક દિવસ જીજાઈ આ રીતે રોટલા પાણી લઇને પર્વતનો ઢાળ ચઢતી હતી, તાપની અતિશય ગરમી પડતી હતી, પગ બળતા હતા, કાંકરા ખૂંચતા હતા, આખું શરીર બળું બળું થઇ રહ્યું હતું, માથે તો જાણે અંગારા વરસતા હતા. આથી જીજાઇ વ્યાકુળ થઇ ગઇ. આ સ્થિતિમાં ઉપર ચઢતાં ચઢતાં તેમના પગના તળિયામાં એક મોટો કાંટો એવો પેસી ગયો કે જેથી તેમનો પગ વીંધાઇ ગયો. આથી જીજાઇ અકળાઇ વ્યાકુળ થઇ ગયાં અને બેભાન થઇને પડી ગયાં. જલપાત્ર હાથમાંથી પડી ગયું—પાણી ધરતી ઉપર ઢોળાઈ ગયું

અને પગમાંથી ધડધડાટ રુધિરધારા વહેવા લાગી. થોડી વારે તેમને ભાન આવ્યું, પોતાનાજ હાથે કાંટો કાઢવા ઇચ્છા કરી પરંતુ તે કોઈ રીતે નીકળ્યો નહિ. જીજાઈ કાંટો કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે, વિધતાની કરણીનો તે વિચાર કરે છે, પોતાના આવા દુર્ભાગ્યને રડી રહી છે, પોતાના પિતાને શાપ દઇ રહી છે કે કેવો સારો પતિ શોધી કાઢયો અને સૌથી વધારે દાંત પીસી રહી છે પેલા કાળિયા ઉપર, કે જેનો પીછો પકડીને તુકારામ ઉભા છે અને ઇચ્છે છે કે, કોઇ પણ રીતે આ કાંટો નીકળી જાય તો સારૂં ! પરંતુ કાંટો એવો ખૂંચ્યો છે કે કોઈ રીતે નીકળતો નથી ! પગમાંથી લોહી વહી રહ્યું છે અને જીજાઇનાં મનોમય નેત્રો આગળથી પોતાના આવા પતિની સાથે વિવાહ થયાના સમયનાં દશ્ય એકે એકે પસાર થાય છે ! તે વિચારે છે કે, કેવા ઠાઠમાઠ સાથે પિતાએ મને પરણાવી હતી, ભાઇએ કેવા ઉત્સાહથી અને વાજતે ગાજતે વરઘોડો કઢાવ્યો અને તુલા પણ કરાવી. પિયરમાં પસાર થયેલા એ સુખના દિવસો યાદ કરી કરીને તથા તુકાજીની સાથે રહેવાથી પડેલાં કષ્ટો યાદ કરીને તે ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડવા લાગી ! આંખોમાંથી શુભ્ર–સ્વચ્છ જળધારા વહી રહી છે અને પગમાંથી રક્તધારા ! આ તરફ મહારાજના પેટમાં ભૂખની જ્વાળા ઉઠી અને પેલી બાજુ તેની ઝાળ શ્રીવિઠ્ઠલનાથના હૃદય ઉપર લાગી. જીજાઇનાં કષ્ટોએ પણ ત્યાં પહોંચીને દયા મયાને જગાડયાં. કારણ કે આ કષ્ટ એક પતિવ્રતાના સ્વધર્મપાલનનાં કષ્ટ હતાં. સ્વધર્માચરણ કરનારાઓ ઉપર ભગવાન દયા કરેજ છે. દયાના ભંડાર શ્રી પાંડુરંગ ભગવાન એ ધગધગતા તાપમાં તાપની બળતરા અને કાંટાની પીડાથી તરફડતી જીજાઇ સમક્ષ પ્રગટ થયા. જેમણે જીજાઇના સમસ્ત ગૃહસુખને પોતેજ હરી લીધું હતું. અને આ કારણે જીજાઇ જેને પોતાના સુખના હર્તા સમજીને ભજતી હતી, તે નારાયણ પણ આવા ભજનને અધીન થઈ ગયા. શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીની એ શ્યામ સગુણ લાવણ્યમૂર્તિ સામે

ઉભેલા જોઇને શું જીજાઇને કંઇ સંતોષ થયો ? ના, ત્યાં તો ક્રોધાગ્નિ વળી વિશેષ વેગથી ભભૂકી ઉઠયો અને જીજાઇ ક્રોધના અંગારા વરસાવવા લાગી. તે કહેવા લાગી કે 'આજ એ કાળિયો–કપટી, જેણે મારા પતિને ગાંડા બનાવી દીધા! અરે ઓ નિર્દય ! તું હજુ પણ પીછો છોડતો નથી ! શું હવે મારી પાછળ પડવા ઇચ્છે છે ? મારી આગળ તારૂં કાળું મોં લઇને શું કરવા આવ્યો છે ?' આમ કહીને જીજાઇએ ભગવાન તરફ પીઠ ફેરવી અને બીજી બાજુ મોં કરીને બેસી ગઈ ! જીજાઇની એ વિલક્ષણ દઢતા જોઇને ભગવાનના મનમાં પણ કંઈક કૌતુક કરવાની ઇચ્છા થઈ ! તે લીલાનટવર જે બાજુ જીજાઇએ મોં ફેરવ્યું હતું, તે તરફ સામા જઇને ઉભા રહ્યા ! જીજાઇએ ગુસ્સે થઇને ફરીથી મોં ફેરવી લીધું. ભગવાન ત્યાં પણ સન્મુખ થયા ! આઠે દિશાએ જીજાઈ ફરી વળી, પરંતુ જ્યાં જુઓ ત્યાં કૃષ્ણ કનૈયો જીજાઇનો કપટી–કાળિયો ઉભોજ છે ! અહીં જુઓ તો પણ એજ, પણે જુઓ તો પણ તેજ, ઉપર જુઓ તો પણ તેજ અને નીચે નજર કરો તો પણ તેજ ! તે ક્યાં નથી ? તે સમયે જીજાઈની આ હાલત થઈ ગઇ !

રાવણ, કંસ, શિશુપાળ વગેરેને જેમણે તેમના ભગવાનની સાથેના વેરને–દુશ્મનાવટને કારણે તાર્યા તે લીલાનટવર શ્રીવિઠ્ઠલે પોતાના પરમ ભક્તની સહધર્મિણીની ચારે બાજુ ચક્કર લગાવી તેની દૃષ્ટિ પોતા તરફ આકર્ષી લીધી તો એમાં આશ્ચર્ય પણ શું છે ! કોઇ પણ નિમિત્તે ભલેને હો પણ ભગવાન તરફ જ્યાં ચિત્ત લાગ્યું કે જીવનું બધું કામ થઇ ગયું. જીજાઇ જે તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતી તે તરફ તેને શ્રીકૃષ્ણજ નજરે પડતા. આખરે તેણે પોતાનાં બન્ને નેત્રો બન્ને હાથ વડે સજ્જડ બંધ કરી લીધાં, ત્યારે તો ભગવાન અંતરમાં પણ દેખાવા લાગ્યા ! પિતા જે પ્રમાણે પોતાની પુત્રી ઉપર હાથ ફેરવે, તેજ પ્રમાણે ભગવાને જીજાઇના અંગ ઉપર પોતાનો કોમળ હાથ ફેરવ્યો, અને [illegible] પગ પોતાના પગ ઉપર મૂકીને જીજાઇને [illegible]

હતાં. જીજાઇનું કહેવું જાણે એમજ હતું કે—

(૧) એ કોઈ કામકાજ કરતા નથી, કંઇ કમાતા પણ નથી; લગ્ન કરીને મારા પતિ તો બની બેઠા છે, પરંતુ તેમને તથા બાળકોને માટે અન્ન-વસ્ત્ર તો મારેજ ભેગાં કરવાં પડે છે. સ્ત્રીની જાત હું કેટલુંક દુઃખ ઉઠાવું અને કોની કોની આગળ મારૂં ગરીબ મોં બતાવું ?

(૨) એમને પોતાના શરીરની કંઇ ચિંતા ન હોય એ તો ઠીક, પણ એમને તો અમારી પણ કંઈ ચિંતા નથી !

(૩) પોતે તો કંઇ કમાઇને લાવતા નથી, પરંતુ જો ક્યાંકથી કંઇક આવી જાય તો તે પણ લૂંટાવી દે છે. અન્ન, વસ્ત્ર કે બીજી ગમે તે વસ્તુ હોય, જે કોઇ જે કંઇ માગે છે, તે પોતાનાં બાળકોને પૂછતા પણ નથી અને તેને આપી દે છે. બીજાનાં પેટ ભરે છે, પરંતુ મારી કે મારાં બાળકોની પરવા કરતા નથી. કદી એક પૈસો કમાવો નહિ, હા, ઘરમાં જો કંઇ પડયું હોય તો તે પણ ગુમાવી દેવું, એજ એમનો ધંધો છે.

(૪) ઘરમાં રહેવાનું તો જાણતાજ નથી, જ્યારે જુઓ ત્યારે વનમાંજ દોડી જાય છે, એમને શોધીને પકડી લાવવા પડે છે, ત્યારે તો એ આવે છે.

(૫) બધા કીર્તનિયા મળીને રાત્રે ભારે કોલાહલ મચાવે છે, કોઇને સૂવા દેતા નથી. એમના સંગથી તેમના ...થી પણ ઘરબાર ત્યાગી વૈરાગી બન્યા છે અને તેમની ...ીઓ પણ ઘરોમાં બેઠી બેઠી મારી માફક રડે છે.

જીજાઇના આ આક્ષેપ છે. તેમને તુકારામ પણ જૂઠું ...થી કહેતા. જે સાત અભંગોની આ વાત છે, તેમાંથી ...ત્યેક અભંગના છેલ્લા ચરણમાં તુકારામનો ઉત્તર પણ ...ાવ્યો છે. ઉત્તર એકજ છે કે 'વાંચિતનો [illegible] વિઠ્ઠલને. [illegible] છે.'

જીજાબાઈનું કહેવું [illegible] છે,

સામાન્ય સંસારી જનોની દષ્ટિએ પણ ઠીક છે,
સત્ય માનવાની દષ્ટિથી પણ તદ્દન ઠીક છે. સંસારને
હાથે તુકારામના ગૃહસંસારનો બધો ભાર પોતાને માથે
ઉપાડવો પડ્યો. આથી તેમને બહુ કષ્ટ પડ્યાં, કહેણી તેમ-
નો સ્વભાવ ચીડિયો બની ગયો, ચીડિયાપણામાં જે કંઈ
તેણે કહ્યું તે આ રીતે તદ્દન બરાબર છે અને તેનાં દુઃખો
સત્યે સંસારી જીવોને સ્વાભાવિકજ સહાનુભૂતિ થાય છે.
રંતુ તુકારામ તરફ જોઈએ અને તેમની દષ્ટિથી વિચા-
એ, તો તેમનો પણ કોઈ દોષ દેખાતો નથી. સંસારનું
મિથ્યાત્વ સમજાઈ ગયું, તેનાથી મન ઉપરામ થઈ ગયું,
ત્યારે એ સાંસારિક સુખદુઃખથી ઉત્પન્ન થનારાં કર્તવ્યજ
ક્યાં રહી ગયાં? તેથી આમાં તો તુકારામનો પણ કંઇ
દોષ જણાતો નથી. સૂર્યની સામે જ્યારે અંધકારજ ન
રહ્યો—જાગી ઉઠયા પછી સ્વપ્નગત સંસારજ જ્યારે ના રહ્યો,
નદીની પેલી પાર પહોંચ્યા છતાં નદીની લહરિઓની અસર
ના થઇ તો એમાં સૂર્ય, જાગ્રત અવસ્થા અને પાર ઉત-
રેલા પુરુષને કોઇ પણ વિવેકી પુરુષ દોષિત કેમ કહી શકે?
જાગતો પુરુષ અને સ્વપ્નમાં બડબડનારી સ્ત્રી, એ બન્ને-
ના મિલનના જેવું તુકારામ અને જીજાબાઇનું જીવનમિલન
છે. સ્વપ્નમાં બડબડનારી સ્ત્રીના શબ્દોનું જાગ્રત પુરુષ
પાસે કંઇ મૂલ્ય હોતું નથી, પરંતુ જાગતો પુરુષ તેને પણ
જગાડવાનોજ પ્રયત્ન કરે છે. તેજ પ્રમાણે તુકારામે જીજા-
ઇને જગાડવા માટે 'પૂર્ણબોધ'ના અભંગ કહ્યા છે. તુકા-
રામ અને જીજાઇનો ઝગડો સત્વગુણ અને રજોગુણનો ઝઘડો
છે, પરમાર્થ અને પ્રપંચનો યા બ્રહ્મ અને માયાનો ઝગડો
છે. પ્રકૃતિના દાસ જીવ પ્રકૃતિનાં બધાં કામોને બરાબરજ
સમજે છે. પરંતુ પ્રકૃતિના સ્વામી–પુરુષની સમક્ષ પ્રકૃતિ
આવતીજ નથી, પછી તેનું કાર્ય શું અને તેનું અસ્તિત્વજ
કેવું? પુરુષ તો અનંત અને ઉદાસીન છે, નિર્ધન અને
એકાકી છે, જરાથી જીર્ણ થયેલો અતિ વૃદ્ધથી પણ વૃદ્ધ
છે; પરંતુ અકર્તા, ઉદાસીન અને અભોક્તા હોવા છતાંયે

ભગવાનને માટેજ અખિલ બ્રહ્માંડ પોતાનું બની જાય છે. ભક્તોને માટે તું જે કઠોર વચનો કહે છે, તે ન કહેતાં મૃદુ વચન કહે તો એમાં તારૂં શું જવાનું છે? આદર-માનપૂર્વક બોલાવવાથી પ્રેમવશ થઇ એટલા લોક આવે છે કે જેનો કોઇ હિસાબજ નથી.”

‘પૂર્ણબોધ’નો પહેલો અભંગ કંઇક કઠિન–અઘરો છે—“ખેતરમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે અમારો વહાલો ચૌધરી (જમીનદારની પદવીનું નામ છે) પાંડુરંગ અમને વહેંચી આપે છે. મહેસુલના રૂ. ૭૦) દેવાના હજી બાકી છે તે તે માગે છે. અત્યાર સુધી ૧૦ રૂપિયાજ આપ્યા છે. ઘરમાં હાંડી વાસણ છે, ગમાણમાં ગાય–બળદ છે. એ માગણું માગતા ઓસરીમાં ખાટલા ઉપર બેઠા છે. મેં કહ્યું કે “ભાઇ! લઇ લો, એક વારમાંજ બધું લેણું ચૂકવી લો, આ રીતે જ્યારે હું તેમને વળગી પડયો ત્યારે તેઓ ચૂપ થઇ ગયા!”

કહેવાનો ભાવ એ છે કે, આ શરીરરૂપી ખેતરના પ્રભુ પાંડુરંગ છે, તેમણે આ નર–શરીર આપણને વાસણ તરીકે આપ્યું છે. તે આપણને ભૂખે મરવા દેતું નથી. આ ખેતરનું મહેસુલ ૮૦ રૂપિયા છે. એમાંથી હું દશ રૂપિયા આપી ચૂક્યો છું. ૭૦ બાકી છે, તે તેઓ માગે છે—અર્થાત્ આ શરીર ૮૦ તત્ત્વોનું છે, આજ ૮૦ તત્ત્વો તેમને ગણાવી દેવાં પડશે. એમાંથી ૫ કર્મેન્દ્રિય અને ૫ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે, તેમને તો મેં ભજનમાં જોડી દીધી છે. આ રીતે ૮૦ રૂપિયાના મહેસુલમાંથી ૧૦ રૂપિયા આપી ચૂક્યો, હવે બાકીને માટે તગાદો છે. ખાટલા ઉપર બેઠા છે એટલે હૃદયમાં બિરાજી રહ્યા છે.

[illegible]

આવી છે. શ્રી દાસબોધમાં (દશક ૧૭ સમાસ ૮-૯) તત્ત્વોની સંખ્યા ૮૨ બતાવેલી છે, તે કારણ અને મહાકારણ દેહને અલગ રાખવાથી ૮૦ જ બાકી રહે છે. અંતઃકરણ ૫, પ્રાણ ૫, જ્ઞાનેન્દ્રિય ૫, કર્મેન્દ્રિય ૫ અને વિષય ૫, આ પ્રમાણે ૨૫ તત્ત્વ થયાં. એ ૨૫ ના બબ્બે ભેદ-૨૫ સૂક્ષ્મ અને ૨૫ સ્થૂળ, એ રીતે ૫૦ થયા. એમાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ દેહ મેળવવાથી ૫૨ થયા. એ ૫૨ માં ૪ સ્થાન, ૪ અવસ્થાઓ, ૪ અભિમાની, ૪ ભોગ, ૪ માત્રાઓ, ૪ ગુણ અને ૪ શક્તિ યાને ૨૮ તત્ત્વ એ મેળવવાથી તત્ત્વોની કુલ સંખ્યા ૮૦ થઇ. ૮૦ તત્ત્વ આ પ્રમાણે ગણતાં 'एको विष्णुर्महद्भूतम्'ની પ્રતીતિ અને વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ થાય છે.

દેહૂમાં સંત તુકારામના અભંગોના એક જૂના સંગ્રહમાં આ અભંગનો આશય-ભાવાર્થ આ પ્રમાણે સૂચવેલો છે:—"ઉપજ=સ્વરૂપ, ખેતર=ભક્તિ, અમને=ચાર ખાણ-ચાર વાણીના જીવોને, વહેંચણી-અધિકાર, ચૌધરી=સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ કારણ અને મહાકારણ—એ ચાર દેહોના ધારક ચતુર્ધર-ચૌધરી, વહાલા=પુરુષોત્તમ, પાંડુરંગ=સગુણ, સીત્તેર રૂપિયા=સીત્તેર તત્ત્વ, દશ-દશ પ્રાણ, આપ્યા=સગુણ ભક્તિને સમર્પણ કર્યો, હાંડી=અહંકાર, વાસણ=પંચમહાભૂત, ગાય-બળદ=ઇંદ્રિયો, ઓસરી=હૃદય, ખાટલો=પલંગ, જ્યારે હું ગુંચવાઇ પડયો ત્યારે આપ ચૂપ થઇ ગયા=દશપ્રાણ સમર્પિત કરી દીધા ત્યારે જીવભાવ નાશ પામ્યો, પોતાના શિવત્વની પ્રતીતિ થઇ, ત્યારે તુકારામ ભગવાન સાથે લડી પડયા અને કહેવા લાગ્યા કે, મારો બધો હિસાબ પૂરો થઇ ગયો, હવે મારે નામે કશું બાકી નથી રહ્યું. આ પ્રમાણે ૮૦ તત્ત્વ પૂરાં થયાં."

આ અભંગમાં પંચીકરણ સૂચવેલું છે. સદ્ગુરુ જ્યારે શિષ્યને ઉપદેશ કરે છે, ત્યારે પહેલાં એકાંતમાં પંચીકરણ સમજાવી દે છે. સંત તુકારામે એકાંતમાં જીજાઇને પંચીકરણ સમજાવી દીધું હશે. આથી જીજાઇનો અધિકાર પણ

સૂચિત થાય છે. આગળ જતાં તુકારામ કહે છે કે—

"વિવેક વડેજ આ બધું એકછત્ર સામ્રાજ્ય છે. એક-જ સિંહાસનારૂઢ સમ્રાટ્ છે, તેમના સિવાય બીજો કોણ મને પોતાની પીઠ ઉપર બેસાડી શકે છે?"

"ભગવાન સિવાય બીજું છેજ કોણ? એમનું ખેતર મેં ખેડ્યું-વાવ્યું, તેમનો માણસ થઈને રહ્યો અને "હવે એ મારી પાછળ લાગ્યા છે!" એમનું લેણું-માગણું મેં આ દેહમાં રહીનેજ ચૂકવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. સારા માલિક મળ્યા! એવા હરિ છે કે, સર્વ કંઈ હરી લે છે, તેથી કોઇ એની પાસે ભયનું માર્યું જતું પણ નથી. એણે કેટલાયને લૂંટી લીધા અને કેટલાયને સંતોના જામીન ઉપર છોડી દીધા છે. એની નિષ્ઠુરતા જોઇને લોકો એના નામ ઉપર હસે છે. એ સર્વસ્વ છીનવી લે છે, પરંતુ ખરી વાત એમ છે કે, સર્વસ્વ છીનવી લઇને વૈકુંઠપદ-પરમપદ આપે છે. આપણે એમના સકંજામાં ખૂબ ફસાઇએ. આ પ્રમાણે બોધ કરતાં જીજાઇને તુકારામ કહે છે કે, મારા વિચારમાં તારા વિચાર મેળવી દે તો મારો-તારો વિરોધ મટી જાય. ભગવાન સાથે મને અંતરંગ સ્નેહ થઈ ચૂક્યો છે. એ મારા કરવાથી નથી થયો, તેમનાજ આદેશથી થયો છે. તારે માટે આ ઉપદેશ છે—

"છોકરાંને માટે આમ જોઇએ ને તેમ જોઇએ એ લાલસા ત્યજી દે. જેમણે એમને જન્મ આપ્યો, તેમનાંજ તેઓ છે. એજ તેમની દેખરેખ રાખશે. તું તારૂં ગળું છોડાવી લે અને ગર્ભવાસની યાતનાઓથી બચી જા."

વાસના છોડી દો, માયા ભેગી કરવાની બુદ્ધિ ત્યજી દો. વાસનાથીજ યમદૂત ગળામાં પોતાનો ફાંસો નાખે છે. તેનો માર ઘણો ભયંકર છે, સ્મરણ માત્રથીજ 'મારું તો [illegible] છે.' એ તને મારી શિખામણ છે—તું [illegible] તો તું તારા ચિત્તને [illegible] કર—[illegible] ચિત્તને [illegible] કે—

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

વધારે ચાહતાં હતાં. તેમનો પતિપ્રેમ નિષ્કપટ અને નિર્મળ હતો. સંત તુકારામના ઉપદેશોનું પરિણામ તેમના ઉપર ઘણુંજ સારૂં આવ્યું. બીજેજ દિવસે તેમણે પોતાનાં બધાં ઘર-બાર બ્રાહ્મણને દાનમાં આપી દીધાં અને સંસારી બંધનોથી મુક્ત થઇ ગયાં. તુકારામ જેવા મહાત્માનો સંગ નિષ્ફળ કેમ જાય? તુકારામ પણ ભગવાન સાથે ખૂબ લડયા-ઝગડયા, પરંતુ તેમનો ભગવત્પ્રેમ જ્વલંત હતો. એવીજ વાત જીજાઇની પણ સમજવી. પ્રેમ વિના ઝગડો થતો નથી. ઝગડાની સચ્ચાઇથી નિષ્કપટ પ્રેમ, શુદ્ધ આચરણ અને સાચી નિષ્ઠાજ પ્રગટ થાય છે.

૫-સંતાન

જીજાઇને કાશી, ભાગીરથી અને ગંગા, એમ ત્રણ કન્યાઓ અને મહાદેવ, વિઠ્ઠલ અને નારાયણ, એ ત્રણ પુત્રો થયા. એમાં કાશી સૌથી મોટી હતી અને નારાયણ સૌથી નાનો હતો. તુકારામ મહારાજના મહાપ્રસ્થાન સમયે જીજાબાઈ ગર્ભવતી હતાં-અર્થાત્ તુકારામના પ્રયાણ પછી તેમનો જન્મ થયો હતો. તુકારામ મહારાજે પોતાના આ પુત્રને પોતાની આંખો વડે જોયો નહિ અને તેણે પણ પોતાના પિતાને જોયા નહિ. સૌથી મોટી કાશી, તેનાથી નાના મહાદેવ, તેના પછી ભાગીરથી, પછી વિઠ્ઠલ, વિઠ્ઠલથી નાની ગંગા અને ગંગાથી નાના નારાયણ. નારાયણનો જન્મ થયો, તે સમયે ગંગા બહુ નાની હતી. તેને સાચવવા માટે ભુધાઈ નામની એક દાસી રાખી હતી. તુકારામ જ્યારે ભંડારા યા ભામનાથ પર્વત ઉપર જઈ ભગવાનના ભજનમાં તલ્લીન થઈ જતા, ત્યારે તેમને ભૂખ-તરસનું ભાન રહેતું નહિ; પરંતુ જીજાઈ તેમને ભોજન કરાવ્યા [illegible] કદી ખાતી નહોતી. કોઈ વાર તો તે પોતે ભોજન [illegible] વન-જંગલમાં તેમને શોધતી-ફરતી ને કોઈ વાર ને [illegible] મોકલતી. મહાદેવ અને વિઠ્ઠલનું ચિત્ત ઘણું રમત-ગમત [illegible] રહેતું, એથી જીજાઈનું કહ્યું [illegible]

તેઓ માનતાંજ હતાં એમ નહોતું. કન્યાઓના વિવાહ વગેરે પણ ગરીબાઇમાં થયાં. કન્યાઓને માટે તુકારામે વર પણ કેવા શોધ્યા કે વર શોધવા ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યા, થોડે દૂર જઇને જોયું, રસ્તામાં ગોરાં છોકરાં રમે છે, ત્યાંજ ઉભા રહ્યા. તેઓમાં પોતાની જાતિના બે બાળકોને તેમણે લેવા, તેમને ઘેર તેડી લાવ્યા અને વર-વધૂને હળદરથી રંગીને—પીઠી ચોળીને વિવાહ કર્યો!! જમાઇઓની ન તો કોઇ જાન તેડવામાં આવી, તેમ ન તો ભેટ-પહેરામણી આપ્યાં, ન તો જાન-જાફતો ઉડાવી કે ન તો રીસામણાં-મનામણાં કરવાં પડયાં! "દૂધ સાથે ભાતનું ભોજન આપ્યું અને પંચામૃતનું પાન કરાવી દીધું." તે બાળકોનાં માતા-પિતા સાધનસંપન્ન હતાં અને તુકારામ તરફ તેમના ભક્તો પણ તૈયાર હતા, એટલે પાછળથી ચાર દિવસ વિવાહનો આનંદ-ઉત્સવ થયો. આથી જીજાબાઇને કંઇક સંતોષ થયો. તુકારામના આ જમાઇઓ ગોસે, ગોડે અને જાંભુલકર કુટુંબના હતા. મહારાજની વચેટ કન્યા ભાગીરથી પિતૃભક્ત અને ભગવદ્ભક્ત હતી. તુકારામે પ્રયાણ પછી જેઓને દર્શન દીધાં હતાં તેમાં એક ભાગીરથી પણ હતી. તુકારામ મહારાજના ત્રણે પુત્રોમાં નારાયણ બુવા સારા પુરુષાર્થી નીકળ્યા. દેહૂ વગેરે ગામ તેમણેજ પ્રાપ્ત કર્યાં. દેહૂના પાટીલ ઇંગળેની કન્યા સાથે તેમનું લગ્ન થયું હતું. નારાયણ બુવા પછી પણ તુકારામના વંશજોની સાથે દેહૂના પાટીલ ઇંગળેનો સંબંધ ચાલુ રહ્યો હતો. અત્યારે દેહૂમાં ઘણે ભાગે તુકારામ મહારાજના વંશજોનાંજ ઘર છે.

અધ્યાય ૧૫ મો—ધન્યતા અને પ્ર

"મનની સ્થિરતાથી જે સ્થિર થઇ જાય છે, ભક્તિની ભા
જેનું અંતઃકરણ ભરાઇ જાય છે અને યોગશક્તિથી સજ્જ થઇ
ઠેકાણે આવી જાય છે, તે કેવળ પરબ્રહ્મ, પરમ પુરુષ કહેવડા
મારૂં પોતાનું ધામ—નિવાસસ્થાન થઇને રહે છે."

—જ્ઞાનેશ્વરી અ૦ ૮—૬

"જે સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયા પછી નીચે પડવાનું નથી હોતું તે શ્રીકૃ
સ્વરૂપ છે. શ્રીકૃષ્ણની કીર્તિ ગાતાં ગાતાં ભક્ત પોતેજ શ્રીકૃ
થઈ જાય છે." **(નાથ ભાગવત, અધ્યાય ૩૧)**

૧—પરમાર્થ ને સુખ

પરમાર્થની સાધના પરમ સુખને માટે કરવાની હ
છે. સંત તુકારામે સંસારપ્રપંચને તિલાંજલિ આપી પર
ર્થની પ્રાપ્તિ કરી—અર્થાત્ ક્ષણિક સુખનો ત્યાગ કરીને અ
અવિનાશી સુખ પ્રાપ્ત કર્યું. પ્રપંચ એટલે પાંચ વિષયો
સમૂહ, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધમાંથી સુખ પ્ર
કરવાની ઇચ્છા કરવી અને તેની પાછળ ફર્યાં કરવું. બ
જીવો પ્રપંચી છે અને એથીજ દુઃખી છે. બધાં શરીરો
નરતનુ—માનવશરીરજ શ્રેષ્ઠ રત્ન છે. સઘળાં સુખોમાં
સર્વોત્તમ સુખ છે, જે મળવાથી બીજા કોઇ સુખની ઇ
રહેવા પામતી નથી, જે સુખનો કદી ક્ષય થતો નથી, જે
બીજા કોઇ સુખ સાથે ઉપમા આપી શકાય તેમ નથી,
પરમ સુખ આ નરદેહથીજ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે—નરમાં
નારાયણ બની શકાય છે, સચ્ચિદાનંદ પદવી પ્રાપ્ત કરી શક
છે. આ મનુષ્ય—દેહ દ્વારા ચારે અર્થ—ધર્મ, અર્થ, કા
અને મોક્ષ—પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તેમાં અર્થ અને કા

અસ્થિર અને ક્ષણભંગુર છે. આથી એ સૌથી પર માર્ગ છે અને ધર્મથી પણ પર મોક્ષ છે. તેજ પરમ અર્થ—પરમ પુરુષાર્થ છે. માટે ધર્મનું એજ પરમ ધ્યેય છે. એજ સર્વ દુઃખોનો નાશ કરનાર મહાનંદ છે. પ્રત્યેક જીવ સુખને માટે તરફડ્યા કરે છે. પ્રપંચી જીવોની પેઠે પારમાર્થિક જીવ પણ સુખનીજ પાછળ દોડી રહ્યો છે। અંતર એટલુંજ છે કે, કોઈ વિષયનેજ સુખનો ઝરો સમજીને તેમાં ડૂબકાં ખાઈ રહ્યા છે અને કોઈ વિષયોથી પર જે નિર્વિષય આનંદ છે તેમાં ડૂબકીઓ લગાવી રહ્યા છે. વિષયસુખ પૂર્ણ સુખ નથી, તેથી પારમાર્થિક મનુષ્યો આ સુખનો ત્યાગ કરીને અથવા એનાથી ઉદાસીન રહીને અખંડ સુખની સાધનામાં લાગ્યા રહે છે. દેહ, ઇન્દ્રિય અને વિષયોના સંબંધથી થતા સુખથી કંટાળીને તેઓ દેહાતીત, ઇન્દ્રિયાતીત અને વિષયાતીત સુખનેજ શોધે છે. આ પરમાર્થમાર્ગે ચાલવા માંડતાંજ પરમ સુખનો રસાસ્વાદ મળવો શરૂ થાય છે. સંપૂર્ણ માર્ગ સુખાનુભવની વૃદ્ધિનોજ માર્ગ છે, પગલે પગલે અધિકાધિક આનંદ છે. પરમાર્થના સંબંધમાં અનેકોની વિચિત્ર ધારણાઓ થઈ જાય છે. તેમના ચિત્તમાં એ વાત સમજાઇ જાય છે કે, પરમાર્થ એટલે સંસારનું રુદન, પરમાર્થનું સાધન કરવું એટલે રડતાં રડતાં ચાલવું અને એવી જગાએ પહોંચવું કે જ્યાં પ્રીટી જવા સિવાય બીજું કંઈ હાથ આવતું નથી. પરંતુ આવી સમજણ સૂર્યના પ્રકાશને આંખો બંધ કરીને ઘોર અંધકાર માની લેવા જેવી વાત છે. વસ્તુતઃ પરમાર્થ એટલે રુદન નથી, રુદનને હાસ્ય બનાવી દેવાનું છે, મરવા-પ્રીટવાનું નથી, અજર અમર પદ પ્રાપ્ત કરવાનું છે; દુઃખનાં આંસુ નથી, પરંતુ આપૂર્યમાણ-અપાર આનંદસમુદ્ર છે. જીવનું વાસ્તવિક હિત, વાસ્તવિક લાભ, વાસ્તવિક શાંતિ અને સમાધાન એમાંજ છે. તેથી તો એને પરમાર્થ, પરમ સુખ, પરમ પુરુષાર્થ કહે છે. પારમાર્થિક લોકો ગાંડા, નાદાન, દિવાના, માથે હાથ દઈને બેસી રહેનારા, આળસુ, કાપુરુષ-બાયલા, દુનિયાથી અજાણ્

અને આંધળા નથી હોતા; જે સંસારમાં આપણે રહીએ છીએ, તેને તેઓજ સારી રીતે સમજે છે અને જુએ છે, હમેશાં સાવધાન રહીને અજ્ઞાન અને મોહનો વીરતાથી સામનો કરતા એક ક્ષણ પણ ઉદ્યમ વિના ખાલી નહિ જવા દેતાં, નફા–નુકસાનનો હિસાબ બરાબર રાખે છે. નુકસાનથી બચે છે ને લાભ મેળવે છે. પરમાર્થનાં સાધન–ઉપાય ભિન્ન ભિન્ન હોઇ શકે છે. ધ્યેય સંબંધી શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ અથવા કલ્પનાના પ્રકાર ભિન્ન ભિન્ન હોઈ શકે છે; પરંતુ બધાનો સંયોગ એજ એક સકળ દુઃખ વિયોગરૂપ અખંડ સુખના મહાયોગમાંજ થાય છે. તુકારામે જ્યારથી આ પરમાર્થમાર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારથી તેમના વૈકુંઠપદ પ્રાપ્ત કરતા સુધીનું સમસ્ત ચરિત્ર આજ પરમ સુખની વૃદ્ધિરૂપ ભરતીનોજ ઇતિહાસ છે. જ્યાં આ ભરતીની હદ આવી જાય છે, ઘટવા–વધવાની ભાષાજ જ્યાં રહેતી નથી, લાભની પરિપૂર્ણતા અને સુખના એકાકારપણાનો જ્યાં અનુભવ થાય છે તેજ મોક્ષ છે, તેજ વૈકુંઠધામ છે. વિયોગનો સંબંધ જ્યાં દૃઢતાપૂર્વક છૂટી ગયો—કપાઇ ગયો ત્યાં આનંદસાગર ઉભરાવા લાગે છે. અને એવી ભરતી ચઢી આવે છે કે આનંદની એ ભરતીમાં અપૂર્વ આનંદતરંગો ઉપર નાચતો નાચતો, વહેતો વહેતો પેલે પાર પહોંચી જાય છે, જ્યાં આગળ મંગલ છે, પરંતુ પાર તેની સીમા નથી. એજ કૃતાર્થનું પરમપદ છે. તુકારામ મહારાજ આ પરમ પદવીને પ્રાપ્ત થયા અને ત્રણે લોકોમાં ધન્ય થયા. તેમનું લૌકિક જીવન વિવિધ દુઃખોમાં અને યાતનાઓમાં વીત્યું, તેમના સંસારપ્રપંચનું—ગૃહસ્થાશ્રમનું દૃશ્ય ઘણુંજ અગાધ હતું; પરંતુ એ બાહ્યદૃષ્ટિ છે, બહિર્મુખી લક્ષ્યહીન મોહદૃષ્ટિનો અભિપ્રાય છે; લક્ષ પર સ્થિર થયેલી દૃષ્ટિનો નહિ! એ દુઃસહ દુઃખો તેમજ યાતનાઓથી ઘેરાયલા તુકારામનું લક્ષ્ય શું હતું? કયા લક્ષ્ય ઉપર તેમની દૃષ્ટિ સ્થિર થયેલી હતી, તેઓ આ દુઃખો અને યાતનાઓમાં શાને [illegible] [illegible] અને તેઓ [illegible]

કરી દીધા. ક્યાં પહોંચ્યા અને શું પામ્યા ! તેમણે પોતાનું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરી લીધું. દુઃખો અને યાતનાઓનું વિષવૃક્ષ તેઓને ડંખી શક્યાં નહિ, પરિસ્થિતિના ચક્રની પાછળ ફરતા, ઓથાં ખાતા, ઝૂલતા-અટકતા ન રહ્યા, દુઃખો અને યાતનાઓના પેરાને તોડીને. પરિસ્થિતિને છેદીને પોતાના લક્ષ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખીને નિશ્ચિત રાહમાર્ગે ચાલતા ગયા અને લક્ષ્યસ્થાને પહોંચી ગયા. તેમની યાત્રા પૂરી થઈ, સાધના સફળ થઈ. સંપૂર્ણ સુખ, સંપૂર્ણ આનંદ, સંપૂર્ણ જ્ઞાન, સંપૂર્ણ ભક્તિ-બધુંયે મળી ગયું. સર્વેશ્વર શ્રીપાંડુરંગ પોતેજ સ્વસ્વરૂપ થઈ ગયા. ભવસાગર પાર ઉતરી ગયા, કૃતકૃત્ય થઈ ગયા, ધન્ય થઈ ગયા ! તે કૃતકૃત્યતા અને ધન્યતાના સાધનમાર્ગે ચાલતાંચાલતાં તથા સાધ્યને પામતાં પામતાં જે જે આનંદ તેમણે પ્રાપ્ત કર્યો, તેના ઉદ્ગાર આપણે આ ગ્રંથમાં સાંભળતાજ રહ્યા છીએ. હવે તે અનિર્વચનીય રસનો પણ કંઈક સ્વાદ લઈ શકીએ તો લઈએ, કે જે અનિર્વચનીય હોવા છતાં સંત તુકારામની વાણી તેમનાં વચનોદ્વારા ટપકી રહ્યો છે. બધાં સાધનોની પરિસમાપ્તિ કેવી રીતે અખંડ નામસ્મરણમાં જઈને થઈ તે આપણે પહેલાં જોઈ ચૂક્યા. નામ અને નામી, ગુણી અને નિર્ગુણ, શિવ અને જીવ, એમની એકરૂપતાના આનંદમાં નિમગ્ન તુકારામ 'પ્રેમથી નાચે છે, ગાય છે, ગાતાં-ગાતાં તેમાંજ મળી-ભળી જાય છે.'

૨–આત્મતૃપ્તિના ઓડકાર

જ્યાં સાધન, સંપ્રદાય, ભગવાન અને ભક્ત; વર્ણ-ધર્મ, પાપ-પુણ્ય, ધર્માધર્મ–એ બધું એકમાં મળી જાય છે, એને માટે 'બધું તોફાન હતું–બધી ગમ્મત હતી!' બધા પ્રયત્નો સફળ થયા, વિશ્રાંતિ મળી અને 'તૃષ્ણાની દોડ સમાપ્ત થઈ.'

"લજ્જા, ભય, ચિંતા કંઈ પણ ન રહ્યું ! સમસ્ત સુખ આવીને ચરણોમાં આળોટવા લાગ્યું."

* * * *

“ભક્તિપ્રેમ–માધુરીથી હૃદય ભરપૂર થઈ ગયું, ચિત્તને આનંદ, આનંદ ને આનંદજ મળવા લાગ્યો. શ્રીવિઠ્ઠલે અજ્ઞાનનો પડદો દૂર કરી દીધો, તેથી જગતજ બ્રહ્માનંદથી ભરપૂર થઇ ગયું.”

* * * *

“સંસારની સ્મૃતિ–વિસ્મૃતિ થઇને પાછળજ રહી ગઇ. ચિત્ત શ્રીરંગ તરફ લાગી ગયું. તે માધુરીનું જેટલું પાન કરો, તેટલીજ તેની તરસ રહ્યા કરે છે. તે પ્રેમ-મિલનમાં જેટલા મળો, તે મિલનની રુચિ તેટલીજ વધે છે; પાંડુરંગમાં તે કદી ધરાતી નથી. જીવ કદી કંટાળતો નથી. ઇંદ્રિયોની લાલસા તૃપ્ત થઇ જાય છે, પરંતુ ચિંતન હમેશાં ચાલુજ રહે છે. તુકારામ કહે છે કે, પેટ ભરાઇ જાય છે, પરંતુ તેની ભૂખ રહ્યાજ કરે છે. આ સુખ એવું છે કે આની કોઇ ઉપમા નથી; કલ્પનાની ત્યાં સુધી પહોંચજ નથી. તે સુંદર, સુમધુર, શ્રીમુખ પ્રત્યક્ષ સુષમામાધુરીજ છે. તેને જોતાંની સાથેજ શોક–મોહ–દુઃખ નાશ પામી જાય છે.”

* * * *

“સગુણ–નિર્ગુણ એકરસ છે, તે ચિદાનંદ છે. તેમાંજ ચિત્ત ડૂબેલું રહે છે, મન પોતાની સઘળી વૃત્તિઓની સાથે તેમાંજ ડૂબી જાય છે, દેહમાં દેહભાવનું ભાનજ રહેતું નથી.”

શ્રીરંગ પ્રતિ ચિત્ત લાગ્યું, એના ચિંતનનું સુખ એવું છે કે તેનાથી જીવ કદી કંટાળતો નથી, તેનાથી કદી તૃપ્તિ [illegible]

પદમાં આ આનંદનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.)

તુકારામના 'વિરહિણી'ના ૨૫ અભંગ છે. અધ્યાત્મનો રંગ શૃંગારની ભાષામાં કોઇ જોવા ઇચ્છે તો એ અભંગો અવશ્ય વાંચે. આ પ્રપંચરૂપ પતિને ત્યજી દીધો, તેનાથી મારી વાસના તૃપ્ત થવા પામી નહિ; તેથી મેં 'પરમ પુરુષ' સાથે સહવાસ કર્યો. આ જોઇ લોકો જાણી ગયા, આથી લોકો મને સતાવવા લાગ્યા. હું તો પરપુરુષમાંજ રત થઇ ગઇ, તેનામાંજ રંગાઇ ગઇ અને હવે સૌને કહી દઉં છું કે, આ વ્યભિચારીને હું કદી-ત્રિકાળમાં પણ છોડીશ નહિ, આ રંગમાં તુકારામ સ્ત્રીત્વ સ્વીકારીને કંઇક વાણીવિલાસ કરી ગયા છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ 'न स्त्री न षण्ढो न पुमान् न जन्तुः' જેવું છે અને તેની સાથેજ તુકારામને આ સખ્ય-મિત્રતા અને તાદાત્મ્ય છે. તેથી તેમણે આ મનોવિનોદ કર્યો છે. એ અભંગોમાં સ્વાનુભવનો પ્રસાદ ભરેલો છે.

"લોકો મને છીનાળ કહીને મારો બહિષ્કાર ભલે કરે, પરંતુ આ બનવારી-છેલ છબીલો તો મને એક ક્ષણ વાર પોતાનાથી અળગી કરતો નથી. લોકલાજને તો મેં ઉતારીને વેગળી મૂકી છે. તેનાથી ઉદાસ થઇને બેઠી છું, મને હવે મારા જીવનો કંઇજ ડર રહ્યો નથી અને નથી તો કોઇની આશા રાખીને બેઠી. હું તો તેનેજ રાત-દહાડો પાસે બેસાડી રાખવા ઇચ્છું છું, તેના વિના મારાથી એક ક્ષણ વાર પણ રહેવાતું નથી. લોકો હવે મારૂં નામ છોડી દે, સમજી લે કે હું મરી ગઇ છું. તુકી હવે અનંતની પાસે પડી રહે છે. તેને એમાંજ સુખ મળે છે. એજ એનો નિયમ છે. ગોવિંદની પાસે બેસી ગઇ, હવે હું પાછી ફરનારી નથી. હવે કંઇ જોવા, સાંભળવા-સંભળાવવા ઇચ્છતી નથી, ચિત્તમાં એકલો ચિત્તચોર આવીને બેસી ગયો છે. બળવાનને પામીને બળવાન થઈ બેઠી છું, સમસ્ત સંસાર ઉપર મારો અધિકાર જમાવીશ. પળ વાર પીડા સહન કરી

લીધી. હવે અપાર નિજાનંદ મળ્યો છે. હવે હસીશ, રિસાઈશ અને અપાર આંતરિક મધુરતાને વધારીશ. સેવા-સુખથી વિનોદ વચન કહે છે કે, હું અને કોઈ નથી, કેવળ એક નારાયણ છે. તુકારામ કહે છે કે, હવે હું દ્વંદ્વથી ઉપર ચાલી ગઈ છું, સ્વચ્છંદ ગોવાળણોની સંગાથે ચાલી રહી છું."

"'અખિલ ભૂતોનું સંતર્પણ કર્યું' બધી જમીન દાન આપી દીધી; રાત–દિવસ એક પર્વકાળ બની ગયાં; જપ, તપ, તીર્થ, યોગ, યાગ બધાં કર્મ સાંગોપાંગ થઇ ચૂક્યાં. બધાં ફળ અનંતને સમર્પણ કરી દીધાં. તુકારામ કહે છે કે, હવે અબોલ બોલ બોલું છું, તન–મન–વચનમાં તો હવે હું રહી ગયો નથી."

"ભગવાન સામે આવી ગયા"—'શુભ–અશુભનો બધો થાક દૂર થઇ ગયો છે.' તેમણે કેવળ–ક્રીડા–કૌતુકને માટે જીવ–શિવની પતંગો બનાવી છે, ત્યાં એ લોકોનો ક્યાં પત્તો છે? આ સઘળો આભાસ અનિત્ય છે.' અર્થાત શુભાશુભ કલ્પનાઓ વિલીન થઇ ગઇ. જીવ અને શિવ, ભગવાન અને ભક્ત એકજ છે, તેમાં ભેદ નથી, ભેદ તો કેવળ એક કૌતુક હતો! સાત લોક અને ચૌદ ભુવન માત્ર આભાસરૂપજ રહી ગયાં! એક હરિ સિવાય બીજું કંઈજ નથી, વર્ણધર્મ તો તેનો ખેલ છે. 'એકનીજ બધી બનાવટ છે, તેમાં ભિન્ન અને અભિન્ન શું? વેદપુરુષ નારાયણે એજ નિર્ણય સંભળાવ્યો છે.'"

"તુકાને પ્રસાદરસની મીઠાશ પ્રાપ્ત થઈ, અતિ નજીક નિવાસ મળ્યો, એટલો નિકટ કે કંઈ ભેદજ રહ્યો નહિ."

"[illegible]"

[illegible]

એકજ વિઠ્ઠલ શ્રીપંઢરીનાથ છે. તારનું વણાયેલું વસ્ત્ર જેમ એક છે, તેમજ વિશ્વભરમાં તુકારામ વ્યાપ્ત છે. મીઠું પાણીમાં મેળવી દો તો શો ભેદ રહેશે ? એજ પ્રમાણે તારી અંદર સમરસ-એકરસ થઇને હું સમાઇ ગયો છું. આગ અને કપૂર મળે છે તો શું કાજળ-મેશ અલગ રહી જાય છે ? તુકારામ કહે છે કે, એજ પ્રમાણે તારી-મારી એકજ જ્યોતિ છે. બીને શેકી નાખી લાહી બનાવી, પછી જન્મ-મરણ કયાંથી ? અને જ્યારે દેહજ ભગવાનમય બની ગયો તો પછી આકારને હવે સ્થાન કયાંથી ? ખાંડમાંથી પાછી શેરડી બનતી નથી, ત્યારે મારો ગર્ભવાસ કયાંથી ? તુકારામ કહે છે કે, આ સમસ્ત યોગ છે, ઘટ-ઘટમાં પાંડુરંગ છે. ”

બીજ શેકીને ખાવા લાયક અથવા લાહી કરવા જેવાં બનાવી દીધાં તો પછી તે વાવવાના ઉપયોગમાં આવી શકતાં નથી, તેજ પ્રમાણે તુકારામ કહે છે કે, મારાં કર્મ જ્ઞાનાગ્નિથી બળી ચુકયાં છે, તેથી હવે મારાં જન્મ-મરણ થઇ શકશે નહિ. શેરડીમાંથી ખાંડ બને છે, પરંતુ ખાંડ થઇને તે શેરડીના રૂપમાં પાછી આવી શકતી નથી; તેજ પ્રમાણે દેહનો આશ્રય કરીને આપણે બ્રહ્મસ્થિતિમાં આવી ગયા, હવે આ બ્રહ્મસ્થિતિ પાછી ફરીને દેહ બની શકતી નથી. ઘટ-ઘટમાં ભગવાન છે, અને હું પણ તદ્રૂપ છું. મારૂં શરીર પણ ભગવાન બની ગયું છે, નાશવંત શરીર સાથે મારે કોઈ સંબંધ રહ્યો નથી.”

“ દેહભાવ પ્રેતભાવ થઈ ગયો. ”—બધા દેહધર્મ નાશ પામી ગયા. કામ-ક્રોધાદિ નિરાધાર થઇને ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડે છે અને યમરાજ નિસાસા નાખે છે ! શરીર વૈરાગ્યની ચિતામાં જ્ઞાનાગ્નિથી બળી રહ્યું છે. દેહકુંભને ભગવાનની ચારે બાજુ ફેરવીને તેમનાં ચરણોની પાસે ફોડી નાખ્યો અને મહાવાકય-ધ્વનિ કરીને બમ-બમનો પોકાર કર્યો. કુળ અને નામરૂપને તિલાંજલિ દઈ દીધી ! તુકારામ કહે છે કે, આ શરીર જેનું હતું તેને (પંચમહા-

ભૂતોને) સોંપીને હું નિશ્ચિંત થઇ ગયો. ”

‘ પોતાને હાથે પોતાના શરીરમાં આગ લગાડી દીધી ’—પંચભૌતિક દેહને બ્રહ્મજ્ઞાનના અગ્નિમાં બાળી નાખ્યો. જ્ઞાનાગ્નિથી ભભૂકતી ચિતા ઉપર અમૃતસંજીવની છાંટીને જમીનને શાંત કરી દીધી, ઘર ખોદી નાખ્યું, તેજ ક્ષણે સર્વ કર્મ સમાપ્ત થઇ ગયાં ! હવે કેવળ શ્રીહરિના નામનોજ સંબંધ રહી ગયો છે. ‘ તુકારામ કહે છે કે, હવે આનંદ આનંદ ને આનંદજ છે, સર્વત્ર ગોવિંદ છે, જયાં જુઓ ત્યાં ગોવિંદજ છે. ’

“ આ પિંડ આપીને પિંડદાન કરી દીધું. ”

“ આ દેહપિંડનેજ દાન દઇ દીધો, અને પિંડની મૂળત્રયી તથા ત્રિગુણને તિલાંજલિ આપી. ‘ **सर्वं विष्णुमयं जगत्** ’ નું રહસ્ય ખુલી જવાથી સઘળાં સવ્યાપસવ્ય કર્મ સમાપ્ત થઇ ગયાં. તુકારામ કહે છે કે, સૌનું ઋણ ઉતારી દીધું, હવે એક વાર સૌને અંતિમ નમસ્કાર કરૂં છું.

પોતાનું મૃત્યુ પોતાની આંખો વડે જોઇ લીધું. તે આનંદનું શું કહેવું ! ત્રણે ભુવન આનંદથી ભરાઇ ગયાં; સર્વાત્મભાવે તે આનંદને લૂંટયો. જન્મ–મરણના અશૌચથી, પોતાના આપોપાના સંકોચથી હું નિવૃત્ત થઇ ગયો.”

આ પ્રમાણે તુકારામ નારાયણસ્વરૂપ થયા. સદેહે વૈકુંઠ જવાનો નિશ્ચય હોવાથી, બનવા જોગ છે કે તેમને એમ જણાઇ ગયું હોય કે મારા ચાલ્યા ગયા પછી મારું ક્રિયા–કર્મ કોઇ નહિ કરે, તેથી જીવતાંજ તેમણે પોતાનું બધું ક્રિયા–કર્મ [illegible] કરી નાખ્યું અને સંપૂર્ણ કર્મ

[illegible]

ભાગવત ધર્મનું રહસ્ય છે, આનું વિવેચન પહેલાં આવી ગયું છે. અખિલ જગતને કાળે પોતાનો કોળિયો બનાવી દીધું છે, પરંતુ તુકારામે નામને અવિનાશી કર્યું છે. આથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, જ્ઞાન પછી પ્રેમભક્તિનો આનંદ વધતોજ જાય છે. 'એજ ભક્તિ એજ જ્ઞાન, એક વિઠ્ઠલનેજ જાણ.' આ જ્ઞાન પછીની ભક્તિનો મર્મ છે. સગુણ નિર્ગુણરૂપ જે હરિ છે તે 'મારા એક (શ્રીહરિ)ના વિના તેને માટે આ આખું જગત અને તે પોતે પણ કંઈજ નથી.' આવા ભક્તની સ્વાભાવિક સ્થિતિ એજ જ્ઞાનભક્તિ છે. તેને જ્ઞાની કહો, ભક્ત કહો, ગમે તે કહો, એ બંધુ શોભે છે. તેના અધ્યાત્મરંગમાં ભક્તિનો રસ હોય છે. અને ભક્તિના રંગમાં અધ્યાત્મરસ હોય છે. 'ૐ તત્સદિતિ' સૂત્રનો સાર, કૃપાના સાગર પાંડુરંગ. આ પ્રમાણે શ્રીહરિના રાસ-રંગમાં લવલીન થઈ ગયા અને 'પૂરેપુરા અંતર્બાહ્ય એજ બની રહ્યા.'—હરિરૂપ થઇ ગયા. દેહનું ભાન તો જતુંજ રહ્યું હતું. હવે તેમના મહાપ્રસ્થાનનો સમય આવ્યો. શ્રોતાઓનું સદ્ભાગ્ય પરવારવા લાગ્યું. સંત તુકારામનું અવતારકાર્ય પૂરૂં થયું. સંવત ૧૭૦૬ (શાકે ૧૫૭૧)નો ફાગણ માસ આવ્યો. તુકારામ મહારાજની વૈકુંઠસ્થિતિ અચળ બની રહી. બારશને દિવસે જીજાઈને પૂર્ણબોધ આપ્યો. કૃષ્ણપક્ષ (અર્થાત્ પૂર્ણિમાન્ત માસના હિસાબે ચૈત્ર કૃષ્ણપક્ષ)ના પડવાની રાત્રે ગોપાલપુરા નામના સ્થાનમાં નાંદુરગીના વૃક્ષ નીચે કીર્તન કરવા તુકારામ મહારાજ ઉભા થયા. કીર્તન શરૂ થયું.

૩-પ્રયાણ

પ્રયાણના અભંગ પ્રસિદ્ધ છે. મહારાજનું શરીર જ્ઞાનભક્તિના યોગથી બ્રહ્મરૂપ થઈ ચૂક્યું હતું. તેમણે તે દિવસે નામસંકીર્તન-ભક્તિની અમૃતવર્ષા કરી. પ્રેમામૃત પાન કરીને સંત-સજ્જનોનાં હૃદય આનંદથી ભરાઇ ગયાં. નામભક્તિની મહત્તા બતાવવાને તુકારામનો અવતાર થયો હતો.

શોધિતાંચિ નયે, મ્હણોનિ વોગળતોં પાયે. ૧
આતાં દિસોં નયે જનાં, ઐસે કરા નારાયણા. ૨

“ વોટે સબલાર જેતે બ્રહ્મજ્ઞાની ” આ અભંગ શરૂ થયા. તુકારામ કહેવા લાગ્યા કે ‘ જે જે બ્રહ્મજ્ઞાની મુક્ત, તીર્થયાત્રી અને યજ્ઞ, દાન, તપ કર્મ-કર્તા છે તે બધાનાં મુખમાં નામ-સંકીર્તનરસની મિઠાશ ઉત્પન્ન કરીશ, પછી તેઓ તેનો રસ લીધાજ કરે. જ્ઞાનસહિત બધાં સાધનોને કીર્તનભક્તિના આનંદ આગળ ઢાંકી દઈશ. હું જ્યારે ચાલ્યો જઈશ, ત્યારે લોકો મને ધન્યવાદ આપશે અને શ્રોતાઓ પોતાનાં બાળ-બચ્ચાંને કહેશે કે ‘ અમારાં ધન્ય-ભાગ્ય કે અમને તુકારામનાં દર્શન થયાં હતાં ! ’

ભગવન્નામનો મહિમા ગાતાં ગાતાં, તુકોબા જે વૈકુંઠમાંથી મૃત્યુલોકમાં આવ્યા હતા તે વૈકુંઠ, તે શ્રીમહાવિષ્ણુ, તે સનકાદિ સંત, એ દેવર્ષિ નારદ, એ વાહનેશ્વર ગરુડ, એ આદિમાયા શ્રી મહાલક્ષ્મી—એ બધા વૈકુંઠવાસી ભક્તજનો બધાં નેત્રોમાં સમાઈ ગયાં અને તેમનામાં તેઓ પણ તન્મય થઈ ગયા. જાગ્રદવસ્થા જેનું ધ્યાન રહે છે, તે પલકવારમાંજ દૃષ્ટિ સમક્ષ હાજર થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે આખું જીવન જે ધ્યાનમાં વીતે છે, તેજ મૃત્યુસમયે હૃદયમાં રહે છે. સંત તુકારામનાં નેત્ર જે કંઈ જોતાં હતાં, કાન જે કંઈ સાંભળતા હતા, મન જે કંઈ માનતું હતું, વાણી જે કંઈ બોલતી હતી, ચિત્ત જે કંઈ ચિંતન કરતું હતું, અંદર-બહાર જે કંઈ [illegible] સહિત હતાં તે બધું વિઠ્ઠલમય હતું. આથી પ્રયાણસમયે શ્રીવિઠ્ઠલ સિવાય તેમની [illegible] નહોતી ! વિષ્ણુ-સહસ્રનામમાં ‘ વૈકુણ્ઠઃ પુરુષઃ પ્રાણઃ ’ વૈકુંઠને [illegible] [illegible] છે. [illegible] વૈકુંઠ [illegible] વૈકુંઠમાંજ [illegible] છે. વૈકુંઠ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ચક્ર શોભતાં હતાં. ગરુડજી ધ્રૂજતા ધ્રૂજતા ઘણી ઝડપથી દોડી આવ્યા, તેમના ફડફડાટથી 'નાભી-નાભી' એવો ધ્વનિ નીકળતો હતો. ભગવાનના મુકુટ-કુંડળોના પ્રકાશ આગળ સૂર્યનારાયણ અસ્ત પામી ગયા. મેઘ-શ્યામ વર્ણ, વિશાળ નેત્ર, સુંદર મધુર ચતુર્ભુજ મૂર્તિ પ્રગટ થઇ. ગળામાં વૈજયન્તી માળા લટકી રહી હતી, પીતામ્બર એવું ચળકતું હતું કે જાણે દશે દિશાઓ ઝળહળી ઉઠી ન હોય! વૈકુંઠાધિપતિને ઘેરજ આવી પહોંચેલા જોઇને તુકારામ ખુશી થયા."

આમ કહેતાં કહેતાં તુકારામ અંતર્ધાન થઇ ગયા. તેમનું શરીર પછી કોઇએ જોયું નહિ! તે અદૃશ્ય થઇને અદૃશ્યમાં મળી ગયા–સશરીર વૈકુંઠમાં ભળી ગયા.

તુકારામ મહારાજના પુત્ર નારાયણ બુવાએ એક લેખમાં લખી રાખ્યું છે કે "તુકોબારાય કીર્તન કરતા કરતા અદૃશ્ય થઇ ગયા—હાથ આવેલું અમૂલ્ય રત્ન ગુમાવી દીધું." એમ કહીને બધા શિષ્યો ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડવા લાગ્યા. તે ચૈત્ર વદી (અમાસાન્ત માસ ફાગણ વદી) બીજને દિવસે તુકારામ મહારાજ અદૃશ્ય થયા. પાંચમને દિવસે તેમનાં કરતાળ, તંબૂરો અને કામળો હાથ આવ્યાં, પાંચ દિવસ ભક્તોએ કીર્તન-ભજનનો મહોત્સવ કર્યો. તુકારામ સશરીર વૈકુંઠ ગયા, તેથી તેમની ઉત્તરક્રિયા કરવાનું કારણ રહ્યું નહિ. એ શાસ્ત્રીય વિધિ આઠમને દિવસે રામેશ્વર ભટ્ટે કરી અને પછી એ બધાએ કબૂલ રાખી. ત્યારથી તુકારામ મહારાજનો પ્રયાણમહોત્સવ દેહૂમાં દર વર્ષે એજ માસની વદ બીજથી પાંચમ સુધી થયા કરે છે.

તુકારામ મહારાજ અદૃશ્ય થયા ત્યારે તેમના ભક્તો [illegible]

છે! હાય! અમારા સખા! અમે એવો કયો અપરાધ કર્યો કે તમે અમને આવા ભયાનક વનમાં છોડીને ચાલ્યા ગયા? એવા કરુણ સ્વરથી બાળકો તમને પોકારી પોકારીને રડી રહ્યાં છે કે ધરતી ફાટી જવા ઇચ્છે છે! અમો સૌ તમારાં અંગ નહોતાં? શું અમને આપની સાથે તમે લઇ શકો તેમ નહોતું? તમે જાણો છો કે, તમારા સિવાય બન્ને લોકમાં અમારો કોઈ સખા-મિત્ર નથી. 'કાનો' કહે છે કે, તમારા વિયોગથી અમે બધા અનાથ થઇ ગયા છીએ! આવો, વહાલા! એક વાર આવીને મળી તો જાઓ!"

* * * *

"ભક્તિ, મુક્તિ અને તમારા બ્રહ્મજ્ઞાનમાં આગ લાગો! પહેલાં મને મારો ભાઈ જલદી લાવી આપો. રિદ્ધિ, સિદ્ધિ અને મોક્ષ—બધાને ખૂંટીએ ટીંગાવી દો. પહેલાં મને મારો ભાઈ તરત લાવી આપો, તમારા વૈકુંઠમાં ન લઇ જાઓ. પહેલાં મને મારો ભાઇ જલદી લાવી આપો. તુકાભાઇ (તુકારામનો ભાઈ) કહે છે કે, પાંડુરંગ! સાવધાન! ક્યાંક એવું ન થાય કે તારે માથે હત્યા ન લાગે!"

૪–સદેહે વૈકુંઠ જવું

સંત તુકારામ જે સદેહે વૈકુંઠ ગયા તે વાત પર અત્યારના કેટલાક વિદ્વાનોનું મગજ ભમી ગયું છે, તેઓ ચર્ચાનો ચરખો ચલાવીને પોતપોતાના વિચારો પણ પ્રગટ કરી રહ્યા છે. એ વિચારોના ખંડન-મંડનના ચક્રાવામાં પડવાનું કોઈ જ પ્રયોજન નથી; પરંતુ અનેકોએ મને પૂછયા કર્યું છે કે "તુકારામ સદેહે વૈકુંઠ શી રીતે ચાલ્યા ગયા?" આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ભલા હું શો આપી શકું? એમ તો નથીને કે હું વૈકુંઠમાંથી ચાલ્યો આવ્યો છું અને અહીં આવીને 'મુમુક્ષુ' કાર્યાલયમાં બેસીને આ ચરિત્ર લખી રહ્યો છું! હું વૈકુંઠની આંખોએ જોયેલી હકીકત ભલા કેવી રીતે બતાવી શકું? જ્યાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ન હોય ત્યાં શબ્દપ્રમાણ માનવામાં આવે છે, તે આ પ્રસંગમાં ભર-

પૂર છે અને તેજ હું રજુ કરૂં છું ! અને તુકારામ મહારાજના સદેહે વૈકુંઠ જવા વિષે વધુમાં વધુ એટલુંજ કહી શકું છું કે, આ અદ્ભુત બનાવમાં મને પૂરેપુરો વિશ્વાસ છે. આ જમાનો આધિભૌતિક શાસ્ત્રોના પ્રચારનો છે-અર્થાત આ ચર્મચક્ષુઓથી જે દેખાય તેનેજ માનવું, દૃશ્યજગતથી પરની અદૃશ્ય શક્તિઓનો અસ્વીકાર કરવો, શબ્દપ્રમાણને ઉડાવી દેવાં અને મનમાં આવી તે વાતો લખી મારવાનો જમાનો છે. સામાન્ય વિદ્વાનોની આવીજ પ્રવૃત્તિ છે. આવા સમયમાં જ્યારે શ્રદ્ધાનું ભાનજ નથી, ધર્મની ધારણાશક્તિનો આધારજ છૂટી ગયો છે, ત્યારે તુકારામના સદેહે વૈકુંઠગમનની વિલક્ષણ વાતો બુદ્ધિને સમજાવી દેવી અસંભવિતજ છે. અને મારી તો એટલી યોગ્યતા પણ નથી કે, આ વિષયમાં મારા અનુભવની કોઇ વાત કહી શકું. ભગવાનની દયાથી આ જીવનમાં થોડોક સત્સંગ પ્રાપ્ત થયો છે અને સંતસમાગમથી કેટલીયે એવી વાતો જાણવામાં આવી છે કે ત્યાં સુધી આધિભૌતિક વિજ્ઞાન પહોંચી શકે તેમ નથી. આવી વાતો મેં જોઇ છે, ઘણાઓએ જોઇ હશે. કૃમિ-કીટથી લઇને મનુષ્યદેહ સુધીની થોડીઘણી માહિતી આપણને પ્રાપ્ત થઇ છે, પરંતુ એવું કોઇ જ્ઞાન અમને નથી અથવા એવું કોઇ પ્રમાણ અમારી પાસે નથી, કે જેથી અમે કહી શકીએ કે, મનુષ્યયોનિથી પર દેવ-ગંધર્વાદિ લોક નથીજ. મન, બુદ્ધિ અને અંતરાત્માનું કયું નિશ્ચિત જ્ઞાન આપણને મળી ગયું છે? દેહ વિષે પણ આપણું જ્ઞાન કેટલું છે? *સ્વપ્નસૃષ્ટિની સમસ્યા તો હજુ સુધી સમજાઇજ નથી. જાગૃતિનું થોડુંક જ્ઞાન, સ્વપ્નસૃષ્ટિનું નહિ જેવું જ્ઞાન અને તેનાથી પર શૂન્યજ્ઞાન-એ તો આપણું

* [illegible]

જ્ઞાનની પૂંજી છે. આટલા જ્ઞાન અથવા લગભગ પૂરેપુરા અજ્ઞાનના બળ ઉપરજ અમે અધ્યાત્મયોગ તથા સાધુ અને સંતોની બધી વાતોને જૂઠી કહી દેવાનું ખોટું સાહસ કરીએ તો તે માત્ર 'मुखमस्तीति वक्तव्यम्' સિવાય બીજું કંઇ હોઈ શકે નહિ! એ તો માત્ર વાણીનો વિલાસજ છે! આવા અનધિકારી કહેવાતા વિદ્વાનોને અધિકારી અનુભવી પુરુષ 'फाल्गुने बालका इव' સમજીને ચૂપજ રહે છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં મનોવિજ્ઞાન તથા બીજી ગૂઢ વિજ્ઞાનની શોધો નવી રીત પ્રમાણે હાલમાં કરવાનો પ્રયત્ન થઇ રહ્યો છે. આને માત્ર અધ્યાત્મજ્ઞાનના શ્રીગણેશજ કહી શકાય. ભારતવર્ષ અધ્યાત્મજ્ઞાનનો ભંડાર છે. કોણ જાણે કેટલાએ સૈકાઓથી અહીં આ ગૂઢ જ્ઞાન–વિજ્ઞાનનું અધ્યયન–અધ્યાપનજ નહિ, પરંતુ અનુભવ અને આનંદ ફેલાયલાં છે! કેટલા પ્રત્યક્ષદર્શી મહાત્માઓ થઇ ગયા છે, તેની કંઈજ ગણત્રી નથી! તુકારામ આજ દેહે, આજ દેહ સાથે કેવી રીતે વૈકુંઠ પામ્યા, વૈકુંઠ શું છે ને ક્યાં છે, ત્યાં કોઈ કેવી રીતે પહોંચી શકે છે વગેરે બાબતોનું જ્ઞાન એવાજ સ્વાનુભવસંપન્ન પુરુષ બતાવી શકે, કે જેઓ સંત તુકારામ જેટલી કક્ષાએ પહોંચ્યા હોય. ગણિતના કોયડાઓ ગણિતશાસ્ત્રીજ સમજી શકે છે. કોઈ મજૂરી કરનારો બિચારો તેમાં શું સમજે? તે જો મજૂરી કરવાનેજ ગણિતનું બધું જ્ઞાન માની લે અને ગણિતશાસ્ત્રમાં માથું મારે તો તેને આપણે જે કંઇ કહી શકીએ તેજ જે આધિભૌતિક વ્યાપારની કંઈક બાહ્ય જીવનોપયોગી વ્યવહારની વાતોનું જ્ઞાન ઉપાડીને ફર્યા કરે છે. પરંતુ આંતરિક અધ્યાત્મ વાતોની જેમને કંઈ ખબરજ નથી, તે વિદ્વાનોને પણ કહેવાય. તુકારામ મહારાજે ભક્તિયોગનો સામો કિનારો જોયો, ઉત્કટ ભક્તિયોગથી આકર્ષાઈને 'આઠે મહાસિદ્ધિઓ તેમને બારણે આવીને હાથ જોડીને ઉભી રહેતી હતી.' 'પિંડમાં પિંડનો પિંરો' પાર કરીને–અર્થાત્ શરીરનો પાર્થિવ અંશ પાણીમાં, પાણીનો તેજમાં, તેજનો વાયુમાં અને વાયુનો

આકાશમાં, એ પ્રમાણે પંચભૌતિક દેહનો લય કરીને તેઓ વૈકુંઠસ્વરૂપ થયા. કેટલાય જાણકારોનું આમ કહેવું છે. ગુલાબરાય મહારાજ કહેતા હતા કે, દેહ સાથે વૈકુંઠ જઈ શકાય છે. શબ્દપ્રમાણ જોતાં રામેશ્વર ભટ્ટનું વચન છે અને બીજા અનેક સંતો અને કવિઓનું વચન છે, બધાનો એજ અભિપ્રાય છે કે, તુકારામ સદેહે વૈકુંઠ ગયા.

રામેશ્વર ભટ્ટ કહે છે કે "પહેલાં જે મોટા મોટા કવીશ્વર થયા, તે બધાને પૂછયું કે આપનું શરીર કોણ લઈ ગયું? બધાને પૂછીને તેઓ વિમાનમાં બેસીને ચાલ્યા ગયા. નિલોબારાય 'માનવદેહને લઈને સ્વધામ ચાલ્યા ગયા.' આ ભાવાર્થવાળી આરતીમાં કહ્યું છે કે 'શ્રી તુકારામના યોગની એજ સિદ્ધિ હતી કે તેઓ શરીર સાથે મુક્ત થયા.' મયૂર કવિ કહે છે કે 'શ્રીરામ જેવા તુકારામ સદેહે વૈકુંઠધામ પધાર્યા.' કચેશ્વર કહે છે કે 'શ્રીતુકારામે સંતોમાં જે મહાન્ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, તે એજ છે કે, તેમણે આ દેહને પણ સાયુજ્ય ગતિ આપી.' મહ્દવનાથ કહે છે કે 'તુકારામે આ જડ દેહને વિમાનમાં બેસાડયો.' રંગનાથ સ્વામીનું એક ઘણું મજાનું પદ આ પ્રસંગ વિષે છે, તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—

"નરદેહ સાથે જે વાણિયો ત્યાં પહોંચ્યો હતો તેની વાણી સાંભળો. ઘડાને ફોડી નાખીને જનક વગેરેએ તેમાં માટીનો અનુભવ કર્યો; આ તુકો એવો નથી. એણે તો ઘડાને રાખીને ચિત્તમાં તેને ધારણ કરી લીધો છે. બીજાઓએ દૂધ દોહીને પાણી પીધું; આ તુકો એવો નથી. તેણે તો દૂધ દોહવા દઈને તેનું માખણ ચાખ્યું છે. બીજાઓએ 'સોઽહમ્'નું કેવળ [illegible] કાઢી નાખીને 'સોઽહમ'નો રસ પીધો છે; આ તુકો એવો નથી. તે તો 'સોઽહમ'ને છોડયા વિના [illegible]

યજ્ઞ શરૂ થયો. દેવતાઓને હવિનો ભાગ આપવાં
સમય આવ્યો ત્યારે વિશ્વામિત્રે તેમનું આવાહન કર્યું
પરંતુ દેવતા આવ્યા નહિ, ત્યારે વિશ્વામિત્રનો ક્રોધ ભભૂ
ઉઠયો અને તેમણે કહ્યું—

स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः फलम् ॥
राजंस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज ।
उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः ॥
दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा । (૬૦-૧૪-૧

અર્થાત્ "મેં જે કંઇ તપનું ફળ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેન
તેજ વડે હે રાજન્! તમે સદેહે સ્વર્ગમાં જાઓ. મુનિ
નાં આ વચનના પ્રતાપે તે રાજા બધા મુનિઓના દેખતાં
સદેહે દિવ્યલોકમાં ચાલ્યો ગયો."

(૩) અયોધ્યાકાંડ સર્ગ ૧૧૦ માં મહર્ષિ વસિષ્ઠે
શ્રી રામચંદ્રજીને રઘુકુળના પૂર્વપુરુષોની નામાવળી કહી
છે. તેમાં રાજા ત્રિશંકુના સંબંધમાં કહ્યું છે કે—

स सत्यवचनाद्वीरः सशरीरो दिवं गतः ।

અર્થાત્ "તે વીર પુરુષ સત્ય વચનથી સદેહે દિવ્ય
લોકમાં ગયો."

(૪) વને વનમાં ફરતાં ફરતાં એક વાર એક વનમાં
આવી પહોંચતાં સુગ્રીવ રામચંદ્રજીને તે વનનો ઇતિહાસ
વર્ણવતાં કહે છે કે

अत्र सप्तजना नाम मुनयः संशितव्रताः ।
सप्तैवासन्नधःशीर्षा नियतं जलशायिनः ॥
सप्तरात्रे कृताहारा वायुना [illegible]वासिनः ।
दिवं [illegible] सप्तभिः सकलेवराः ॥
(કિષ્કિન્ધાકાંડ ૧૩-૧૮, ૧૯)
[illegible] ।
[illegible] ॥ ([illegible] ૧૨૨-૧૩)

(૬) શ્રી રામચંદ્રજી પોતેજ પોતાના શરીર તથા ભાઇઓ સાથે વૈષ્ણવતેજમાં પ્રવેશ્યા—

विवेश वैष्णवं तेजः सशरीरः सहानुजः ॥ (उत्तर० ११०-१२)

મહાભારત (સ્વર્ગારોહણ પર્વ અધ્યાય ૩-૪૧,૪૨) માં વર્ણન છે કે, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે આ માનવદેહનો ત્યાગ કરીને દિવ્ય શરીર ધારણ કર્યું અને દેવતાઓની સાથે દિવ્ય ધામમાં ગયા—

गङ्गां देवनदीं पुण्यां पावनीमृषिसंस्तुताम् ।
अवगाह्य ततो राजा तनुं तत्याज मानुषीम् ॥
ततो दिव्य वपुर्भूत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

તુકારામ મહારાજ સદેહે વૈકુંઠ ગયા અને કીર્તન કરતા કરતા તેઓ અદૃશ્ય થઇ ગયા. આ ઘટના અપૂર્વ તો છેજ, પરંતુ આજ પ્રકારની ગતિને બીજા કેટલાક મહાત્માઓ પણ પામ્યા છે. મુક્તાબાઇ આજ રીતે જોતજોતામાં અદૃશ્ય થઇ ગયાં. કબીર સાહેબને વિષે પણ આવીજ વાત કહેવામાં આવે છે. કબીર સાહેબે ૧૦૧ વર્ષની ઉંમરે એક દિવસ પોતાના શિષ્યોને ગુલાબનાં ફૂલોની પથારી તૈયાર કરવા કહ્યું. પથારી તૈયાર થઈ, કબીર સાહેબ તેના ઉપર એક શાલ ઓઢીને સૂઇ ગયા. થોડાક સમય પછી શિષ્યોએ શાલ ઉપાડીને જોયું તો કબીર સાહેબ નથી. ત્યાંથી તેઓ અદૃશ્ય થઇ ગયા. આ ઘટના અનેક હિન્દુ અને મુસલમાન લેખકોએ આંખોએ જોયેલી કહીને લખી રાખી છે. (અધ્યાર બુલેટિન, માર્ચ ૧૯૧૬.) શીખ સંપ્રદાયના સંસ્થાપક ગુરુ નાનકનો પણ અંત આ પ્રમાણેજ થયો હતો. ૭૦ મે વર્ષે તેમની આ સંસારયાત્રા પૂરી થઈ. તેમના છેલ્લા સંસ્કાર હિન્દુ ધર્મની વિધિ પ્રમાણે કરવા કે ઇસ્લામની વિધિ અનુસાર, એ ઝગડો તેમના શિષ્યોમાં ઉભો થયો. આ વિવાદ ચાલતો હતો તેવામાં એક શિષ્યે જ્યારે તેમના મૃત શરીર ઉપરથી ચાદર ઉઠાવીને જોયું

તો તેમનું શરીર અદૃશ્ય થયેલું જણાયું. આથી બાળવા કે દાટવાનો ઝગડોજ મટી ગયો. (એની બિસેન્ટ કૃત "ધી રીલિજીયસ પ્રોબ્લેમ ઇન ઇન્ડિયા") દ્રાવિડ દેશના સંત તિરૂપન્ન (અલવર) અને શૈવ સાધુ માણિકયની બાબતમાં આવીજ સદેહે હરિસ્વરૂપ થઈ જવાની વાતો તે બાજુ પ્રસિદ્ધ છે. ખ્રિસ્તીઓના ધર્મશાસ્ત્ર બાઇબલમાં 'પ્રેષિતોનાં કૃત્ય' નામના પ્રકરણમાં આજ પ્રકારનાં વર્ણન છે. સઘળા સાધુ-સંતો, રામાયણ, મહાભારત જેવા ગ્રંથ, કાલિદાસ જેવા કવીશ્વર (રઘુવંશ, સર્ગ ૧૫) અને બીજા ધર્મગ્રંથો પણ એકમત થઇને શ્રીતુકારામ મહારાજના "સદેહે વૈકુંઠ જવાની અને કીર્તન કરતાં કરતાં અદૃશ્ય થઇ જવાની" ઘટનાની સત્યતા સાબિત કરી રહ્યા છે. તેમ છતાં પણ જેમને આ સત્કથાના પ્રસંગને વિષે ખાત્રી ન થતી હોય, તેમણે કૃપા કરીને શ્રીતુકારામ મહારાજના અભંગોનું 'શ્રદ્ધા અને આદર'પૂર્વક શાંત ચિત્તે અધ્યયન કરવું અને એમણે ભગવત્પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવાનો જાતે અનુભવેલો સાધન-માર્ગ તેજ અભંગોમાં બતાવ્યો છે તેને અનુસરે એજ પ્રાર્થના કરીને—

" શ્રી તુકારામ મહારાજની જય "ના ઘોષ વડે આ ચરિત્રગ્રંથ પૂરો કરીએ છીએ અને આટલાં વાક્પુષ્પ શ્રીપાંડુરંગ ભગવાનનાં ચરણોમાં સમર્પણ કરીને વાચકોની વિદાય લઇએ છીએ.

॥ इति ॐ तत्सत् श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

समाप्त

॥ श्रीहरिः ॥

गीता प्रेस, गोरखपुर

की पुस्तकें और चित्रोंकी

सूची

मिलनेका पता—गीता प्रेस, गोरखपुर

पुस्तकों और चित्रोंके बड़े सूचीपत्र मुफ्त मँगाइये

पुस्तकें बेचनेके नियम

छोटे-बडे सभी ग्राहकों और बुकसेलरोंको कमीशन एक चौथाई दिया जायगा।

३०) की पुस्तकें लेनेसे ग्राहकोंके रेलवे स्टेशन पर मालगाडीसे फ्री-डिलीवरी दी जायगी। परन्तु केवल गीता ही न ले कर थोडी अन्य प्रकारकी पुस्तकें भी लेनी होंगी।

३०) की पुस्तकें लेनेवाले सज्जनोंमेंसे यदि कोई जल्दी के कारण रेल पार्सलसे पुस्तकें मँगवावेंगे तो उनको केवल आधा महसूल बाद दिया जायगा।

फ्री-डिलीवरीमें आपको बिल्टी भेजनेमें लगनेवाला डाकखर्च, रजिष्ट्रीखर्च, मनिआर्डरकी फीस या बैंकचार्ज आदि शामिल नहीं हैं, वे ग्राहकोंको अलग देने पडते हैं।

फ्री-डिलीवरीके योग्य पुस्तकोंके साथ चित्रोंकी फ्री डिलीवरी नहीं दी जा सकेगी। पुस्तकोंके साथ चित्र मँगवानेवालोंको चित्रोंका और चित्रोंके ही कारण पुस्तकों पर जो विशेष भाडा लगेगा वह देना होगा।

इससे अधिक कमीशनके लिये लिखा-पडी न करें। किसीको एजेन्सी देनेका नियम हमारे यहां नहीं है।

यह कमीशन सिर्फ गीता प्रेस, गोरखपुरसे ही मिल सकता है।

पुस्तकोंका मूल्य नगद लिया जायगा या वी० पी० से भेजी जावेंगी. पहले लिख देनेसे बिल्टी बैंकद्वारा भी भेजी जा सकती है। जिस बैंकसे मँगवानी हो उसका नाम-पता लिख देना चाहिये। बेची हुई पुस्तकें वापिस नहीं ली जावेंगी। हमारे यहां 'कमीशन-सेल' या मासिक हिसाब पर पुस्तकें बेचनेको देनेका नियम नहीं है।

किसी आर्डरके अनुसार पुस्तकें रवाना कर देने के पहले ही यदि हम लोगोंको सूचना मिल जाय कि माल [illegible] न भेजा जायगा, पर माल भेज [illegible] सूचना मिलेगी तो दोनों [illegible] लिये रहेगा.

[illegible] नहीं है।

[illegible] है। [illegible]

[illegible]

[illegible] पुस्तकोंमें [illegible] होती हैं, वे [illegible] दी जाती हैं। [illegible] दी जाती है।

अखबार और उनके विशेषांक [illegible] और बाहरकी पुस्तकों [illegible] पर [illegible] नहीं दिया जाता है। बाहरकी पुस्तकों पर [illegible] भी नहीं दी जाती।

ये नियम और [illegible] हाथ, बिना सूचना बदले जा सकते हैं।

गीता प्रेस, गोरखपुरकी पुस्तकसूची

श्रीमद्भगवद्गीता-शांकर भाष्य, सरल हिन्दी अनुवाद, पृष्ठ ५१६, ३ चित्र, मूल्य साधारण जिल्द २॥) कपड़ेकी जिल्द ... ... २॥।)

श्रीमद्भगवद्गीता-मूल, पदच्छेद, अन्वय, साधारण भाषा-टीकासहित, पृष्ठ ५७०, ४ चित्र, मूल्य... ... १।)

श्रीमद्भगवद्गीता-गुजराती टीका, गीता १।)वालीकी तरह मोटा टाइप, सचित्र, पृष्ठ ५६०, सजिल्द, मूल्य... १।)

श्रीमद्भगवद्गीता-मराठी टीका, गीता १। वालीकी तरह, मोटा टाइप, सचित्र, पृष्ठ ५७०, सजिल्द, मूल्य स० १।)

श्रीमद्भगवद्गीता—(श्रीकृष्णविज्ञान) गीताका मूलसहित हिन्दी-पद्यानुवाद, सचित्र, पृष्ठ २७६,मूल्य ०॥।) स० १)

श्रीमद्भगवद्गीता-प्रायः सभी विषय १। वालीके समान, साइज और टाइप कुछ छोटे, पृष्ठ ४६८, ॥≡) स० ॥।=)

श्रीमद्भगवद्गीता-बंगला टीका, प्रायः सभी विषय हिन्दी गीता ॥≡ वालीकी तरह, पृष्ठ ५३६, मूल्य ... ॥।)

श्रीमद्भगवद्गीता-श्लोक, मोटे टाइप, साधारण भाषाटीका सहित, पृष्ठ ३१६, मूल्य ॥), सजिल्द ... ... ॥≡)

गीता—साधारण भाषा-टीका, त्यागसे भगवत्प्राप्ति-सहित, सचित्र, पृष्ठ ३५२, मूल्य =)॥, सजिल्द ≡)॥

गीता—मूल मोटे अक्षरवाली, सचित्र, (२५,००० छप चुकी) पृष्ठ १०६, मूल्य ।-), सजिल्द ... ... ।≡)

गीता—भाषा, इसमें श्लोक नहीं हैं। केवल भाषा है, अक्षर मोटे हैं, १ चित्र भी लगा है, मू० ।), सजिल्द ।=)

गीता-पञ्चरत्न, मूल, सचित्र, मोटे टाइप, पृष्ठ ३२८, ।)

गीता-मूल ताबीजी, साइज २×२॥ इञ्च, (७५००० छप चुकी है) पृष्ठ २९६, सजिल्द, मूल्य ... ... =)

गीता-मूल विष्णुसहस्रनामसहित, सचित्र और सजिल्द [illegible] छप चुकी है, पृष्ठ १३०, मूल्य ... -)।

गीता-[illegible] इञ्च साइजके दो पन्नोंमें सम्पूर्ण, मूल्य -)

[illegible] सन १९३०, सन [illegible] [illegible] पृष्ठ [illegible], मूल्य ।), सजिल्द ... [illegible] [illegible] हिन्दी अनुवाद-[illegible] सहित,

गीतावली-सरल हिन्दी-अनुवाद सहित, अनुवादकः-
श्री. मुनिलालजी, ८ चित्र, पृष्ठ ४६०, मूल्य १) स० १।)

श्रीश्रीचैतन्य-चरितावली (खण्ड १)-ले० श्री. प्रभुदत्तजी
ब्रह्मचारी, ६ चित्र, पृष्ठ ३६०, मूल्य ।।।=) सजिल्द १=)

श्रीश्रीचैतन्य-चरितावली (खण्ड २)-९ चित्र, पृष्ठ ४५०,
पहले खण्डके आगेकी लीलाएँ, मूल्य १=) सजिल्द १।=)

श्रीश्रीचैतन्य-चरितावली-(खण्ड ३)-११ चित्र, पृष्ठ
३८४, मूल्य १) सजिल्द ... ... १।)

श्रीश्रीचैतन्य-चरितावली-(खण्ड ४)-१४ चित्र, पृष्ठ
२२४, मूल्य ।।=) सजिल्द ... ... ।।।=)

श्रीश्रीचैतन्य-चरितावली-(खण्ड ५)—१० चित्र, पृष्ठ
२८०, मूल्य ।।।) सजिल्द ... ... १)

तत्त्वचिन्तामणि भाग १-सचित्र, ले०-श्रीजयदयालजी
गोयन्दका, पृष्ठ ३५०, एण्टिक कागज, मू० ।।=) स० ।।।-)

तत्त्व-चिन्तामणि भाग १-सचित्र, ले०-श्रीजयदयालजी
गोयन्दका, पृष्ठ ४४८, गुटका, प्रचारार्थ मू० ।-) स० ।=)

तत्त्व-चिन्तामणि भाग २-सचित्र, ले०-श्रीजयदयालजी
गोयन्दका, पृष्ठ ६३२, एण्टिक कागज, मू० ।।।=) स० १=)

तत्त्व-चिन्तामणि भाग २-सचित्र, ले०-श्रीजयदयालजी
गोयन्दका, पृष्ठ ७५०, गुटका, प्रचारार्थ मू० ।=) स० ।।)

मुमुक्षुसर्वस्वसार-भाषा टीका सहित, अनुवादक-श्री.
मुनिलालजी, पृष्ठ ४१४, मूल्य ।।।-) सजिल्द ... १-)

श्रीज्ञानेश्वरचरित्र-सचित्र, महाराष्ट्रके प्रसिद्ध संतकी
जीवनी और उपदेश, पृष्ठ ३५६, मूल्य ... ।।।-)

पूजाके फूल-श्री. भूपेन्द्रनाथ देवशर्माके अनुभवपूर्ण
भावमय लेखोंका संग्रह, सचित्र, पृष्ठ ४१४, मूल्य ।।।-)

एकादश स्कन्ध-(श्रीमद्भागवत) सचित्र हिन्दी-टीका-
सहित, यह स्कन्ध बहुत ही उपदेशपूर्ण है, पृष्ठ
४२०, मूल्य ।।) सजिल्द ... ... १)

[illegible]-[illegible]भाष्य, हिन्दी-अनुवाद-सहित,
[illegible] पृष्ठ [illegible], मूल्य ... ... १=)

[illegible], [illegible], पृष्ठ [illegible], मूल्य ।) सजिल्द १)

[illegible], पृष्ठ [illegible], मूल्य ... ... ।=

[illegible], [illegible], पृष्ठ [illegible], मूल्य ।=

आनन्दमार्ग-सचित्र, पृष्ठ ३२४ मूल्य ... ... ॥-)
सूक्तिसुधाकर-सानुवाद सचित्र, पृष्ठ २९६, मूल्य ।≡)
स्तोत्ररत्नावली-अनुवाद सहित, ४ चित्र, पृष्ठ २३०, मूल्य ॥)
श्रुतिरत्नावली-सचित्र, संपादक-श्रीभोलेबाबाजी, मूल्य ॥)
नैवेद्य-लेखक—श्री. हनुमानप्रसादजी पोद्दार, पृष्ठ ३५०,
मूल्य ॥) सजिल्द ... ... ॥≈)
तुलसीदल-सचित्र, पृष्ठ २९२, मूल्य ॥) सजिल्द ॥≈)
श्रीएकनाथ चरित्र—सचित्र, ६४०, इआर्ज पृष्ठ २४०, मूल्य ॥)
दिनचर्या-सचित्र, पृष्ठ २२२, मूल्य ।)
"दी स्टोरी ऑफ मीराबाई" (अंग्रेजी) पृष्ठ ९२, ... ॥)॥
"माइन्ड, इट्स मिस्ट्रीज़ एण्ड कंट्रोल" (अंग्रेजी), मूल्य ॥)
श्रीरामकृष्ण परमहंस-५ चित्र, पृष्ठ २५०, मूल्य ... ।≈)
धूपदीप—लेखक—श्री. 'माधव' जी, पृष्ठ २४०, मूल्य ।≈)
उपनिषदोंके चौदह रत्न—पृष्ठ १००, चित्र १०, मूल्य ।=)
प्रेमदर्शन-(नारदरचित भक्तिसूत्रकी विस्तृत टीका) ।-)
गृह्याग्निकर्मप्रयोगमाला, कर्मकाण्ड, पृष्ठ १८२, मूल्य ।-)
लघुसिद्धांत कौमुदी-सटिप्पण, पृष्ठ ३५०, मूल्य ... ०।≈)
तत्त्वविचार-सचित्र, पृष्ठ २०६, मूल्य ... ... ।=)
भक्त-भारती—(७ चित्र) कवितामें सात भक्तोंके चरित्र ।≈)
भक्त बालक—५ चित्रोंसे सुशोभित, पृष्ठ ८०, मूल्य ।-)
भक्त नारी—६ चित्रोंसे सुशोभित, पृष्ठ ८०, मूल्य... ।-)
भक्त-पञ्चरत्न-६ चित्रोंसे सुशोभित, पृष्ठ ९८, मूल्य ।-)
भक्त-चन्द्रिका-७ चित्रोंसे सुशोभित, पृष्ठ ९२, मूल्य ।-)
आदर्श भक्त-७ चित्रोंसे सुशोभित, पृष्ठ ११२, मूल्य ।-)
भक्त-सप्तरत्न-७ चित्रोंसे सुशोभित, पृष्ठ १०६, मूल्य ।-)
भक्त-कुसुम-६ चित्रोंसे सुशोभित, पृष्ठ ९२, मूल्य ।-)
प्रेमी भक्त-९ चित्रोंसे सुशोभित, पृष्ठ १०४, मूल्य... ।-)
यूरोपकी भक्त स्त्रियाँ-३ चित्रोंसे सुशोभित, पृष्ठ ९२, ।-)
विवेक-चूडामणि—सचित्र, सटीक, पृष्ठ २२४, मूल्य ।-)
गीतामें भक्तियोग-सचित्र, ले०-श्री.वियोगी हरिजी, मू० ।-)
श्रुतिकी टेर-सचित्र, लेखक-श्री. भोलेबाबाजी, मूल्य... ।)
ब्रजकी झाँकी-वर्णनसहित लगभग ५६ चित्र, मूल्य ... ।)

श्रीबदरी-केदारकी झाँकी—सचित्र, मूल्य ... ... ।)

परमार्थ-पत्रावली-श्रीजयदयालजी गोयन्दकाके कल्याणकारी ५१ पत्रोंका स्वर्ण-संग्रह, पृष्ठ १४४, मूल्य ।)

माता-श्री.अरविन्दकी अंगरेजी पुस्तक 'मधर' का सरल हिन्दी अनुवाद, सुन्दर छपाई, मूल्य ... ... ।)

ज्ञानयोग-इसमें जाननेयोग्य अनेक पारमार्थिक विषयोंका सुन्दर वर्णन है, पृष्ठ १२६, मूल्य ... ... ।)

कल्याणकुञ्ज-सचित्र, पृष्ठ १६४, मूल्य ... ... ।)

प्रबोध-सुधाकर—सचित्र, सटीक, पृष्ठ ८० मूल्य ... ≡)॥

मानवधर्म-ले०-श्री. हनुमानप्रसादजी पोद्दार, पृष्ठ ११४, ≡)

साधन-पथ—ले०— ,, ,, ,, (सचित्र) =)॥

प्रयाग-माहात्म्य-१६ चित्र, पृष्ठ ६४, मूल्य ... =)॥

माघमकरप्रयागस्नानमाहात्म्य-सचित्र, पृष्ठ ९४, मूल्य =)॥

गीता-निबन्धावली-लेखक-श्रीजयदयालजी गोयन्दका =)॥

वेदान्त-छन्दावली-लेखक-श्रीभोलेबाबाजी, पृष्ठ ७४, =)॥

अपरोक्षानुभूति-मूल श्लोक और अर्थसहित, पृष्ठ ४८, =)॥

मनन-माला-सचित्र, भक्तोंके कामकी पुस्तक है, मूल्य =)॥

भजन संग्रह-प्रथम भाग सं०-श्री. वियोगी हरिजी मू० =)

,, द्वितीय भाग ,, मूल्य =)

,, तृतीय भाग ,, मूल्य =)

,, चतुर्थ भाग ,, मूल्य =)

,, पञ्चम भाग (पत्र-पुष्प) संपादक—श्री. हनुमानप्रसादजी पोद्दार, पृष्ठ ४४, मूल्य ... =)

"द डिमेनन्स ऑफ गॉड" (अंग्रेजी) (मालवीयजी कृत =)

[illegible]श्लोकी-हिन्दी अनुवादसहित, मूल्य ... =)

मनुस्मृति-द्वितीय अध्याय अर्थ सहित, मूल्य ... -)॥

चित्रकूटकी झाँकी-(२२ चित्र), मूल्य ... ... -)॥

हनुमानबाहुक-सचित्र, सटीक, मूल्य ... ... -)॥

गोपी-प्रेम-सचित्र, पृष्ठ [illegible], मूल्य ... ... -)

[illegible]-(सचित्र), पृष्ठ [illegible], मूल्य ... -)

[illegible] ... -)

[illegible] मूल्य ... ... -)

धर्म क्या है?-५०००० छप चुका, मूल्य ... ...)।
महात्मा किसे कहते हैं?-पृष्ठ २०, गुटका, मूल्य ...)॥
ईश्वर दयालु और न्यायकारी है-पृष्ठ २०, गुटका, मूल्य)॥
प्रेमका सच्चा स्वरूप-पृष्ठ २४, गुटका, मूल्य ... ...)॥
हमारा कर्तव्य-पृष्ठ २२, गुटका, मूल्य ... ...)॥
ईश्वरसाक्षात्कारके लिये नामजप सर्वोपरि साधन है,
पृष्ठ २४, गुटका साइज, मूल्य ... ...)॥
दिव्य सन्देश—मूल्य ... ...)॥
कल्याणभावना, गुटका, ले०-श्री. ताराचन्द्रजी पांडया,)॥
श्रीहरिसंकीर्तनधून—मूल्य ... ...)॥
लोभमें पाप-(गुटका), मूल्य ... ... आधा पैसा
गजलगीता-(,,), मूल्य ... ... आधा पैसा
सप्तश्लोकी गीता-(गुटका), मूल्य ... ... आधा पैसा
रामायणांक-१६७ चित्र, ५१२ पृष्ठ, मूल्य २॥≡) सजिल्द ३≡)

सुन्दर, सस्ते, धार्मिक, दर्शनीय चित्र

सभी चित्र बढ़िया आर्ट पेपर पर सुन्दर छपे हुए हैं।

कागज-साइज़ १५×२० इञ्चके बड़े चित्र सुनहरी नेट दाम प्रत्येकका -)॥

बहुरंगे साइज़ ई. उपर के समान दाम प्रत्येकका -)
कागज-साइज़ १०×१५ सुनहरी-नेट दाम प्रति चित्र)॥
बहुरंगे नेट दाम प्रति चित्र ... ...)।
कागज-साइज़ ७॥×१० इञ्च सुनहरी चित्र, नेट दाम)।
बहुरंगे ७॥×१० नेट दाम ... ...)
एकरंगे ,, ,, ,, ,, ... १) सैकड़ा
कागज-साइज़ ५×७॥ इञ्च. बहुरंगे चित्र, नेट दाम १) सैकड़ा।

चित्रोंका सूचीपत्र मुफ्त मँगाइये।

मैनेजर—गीता प्रेस, गोरखपुर

-विशेष जानकारीके लिये पुस्तकोंका बड़ा सूचीपत्र मुफ्त मँगवाइये।

रामायणांकका गेटप, छपाई, सफाई
वाईडिंग सब सुन्दर हैं ।

रामायणांकमें श्रीरामजीकी लीलाओंके
बहुरंगे, सादे चित्र एवं अनेक पवित्र तीर्थ-अ
काशी, चित्रकूट, पञ्चवटी, रामेश्वर, जनक
आदिके दर्शनीय चित्र हैं । रामायणकालीन
भौगोलिक मानचित्र भी हैं ।

रामायणांकमें अनेक महात्माओं, देशी-
और रामायणप्रेमियोंके लेख है ।

रामायणांक सुखमय जीवनका अमोघ स

आजतक कल्याणके सिवा इतने बडे वि
यिक पत्रको दुबारा छपकर आपकी सेवा क
नहीं मिला । यदि आप इस वार इस अङ्क
सकेंगे तो समझ लीजिये कि एक उत्कृष्ट व
रह जायँगे, क्योंकि इसके शीघ्र तीसरी वार छ
हम अभी आपको नहीं दिला सकते । अतः
शीघ्र मँगा लेना चाहिये ।

व्यवस्थापक—कल्याण

'कल्याण' का अंग्रेजी संस्कर

चार वर्षसे निकल रहा है, इसके भी ४ विशेपांक नि

इस 'कल्याण-कल्पतरु' (अंग्रेजी) मासिक
वर्ष (जनवरी-१९३७ ई०) का प्रथम अंक 'श्री
नामसे विशेषाङ्कके रूपमें बहुत सज-धजके सा
हो गया है । इसमें अनेक देशी-विदेशी संत,
कृष्णप्रेमियोंके लेख संग्रह किये गये हैं । अं
कलापूर्ण चित्रोंसे सुसज्जित २८० पृष्ठके सुन्दर
मूल्य केवल २॥) है, ४॥ भेजकर सालभरके ग्र
वालेको पूरे सालके साथ 'कृष्णाङ्क' भी मिल

व्यवस्थापक—" कल्याण कल्पतरु "